कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

M - 206

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय ग्रंथालय

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M 2068 विषय धर्मशास्त्र

नांव निर्णयसिंधु (मुद्रित)

लेखक / लिपीकार —

पृष्ठ 167 काळ शके 1790 पूर्ण / ~~अपूर्ण~~

M - W

अथनिर्णयसिंध्वनुक्रमणिकाप्रारंभोयम्.

श्रीगणेशायनमः ॥ अथनिर्णयसिंधोःप्रथमपरिच्छेदस्यानुक्रमणिकाप्रारभ्यते ॥ ७ ॥

९

इतितृतीयपरिच्छेदस्यानुक्रमणिका समाप्ता.

अथनिर्णयसिंधोप्रथमपरिच्छेदःप्रारभ्यते

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीगुरुभ्योनमः अविघ्नमस्तु कारुण्यैकनिकेतंरामंसीतालतायुक्तं विश्वामित्रान्ववायव्रतति
समालंबिशाखिनंवंदे १ लक्ष्मीसहायंकल्पद्रुतलरंजितगोकुलं बर्हापीडंघनश्यामंमहःकिंचिदुपास्महे २ वेदार्थधर्मरक्षायैमा
यामानुषरूपिणम् पितामहंहरिंवंदेभट्टनारायणाह्वयं यत्पादसंस्मृतिःसर्वमंगलप्रतिभूर्मता तान्भट्टरामकृष्णाख्यान्श्रीता
तचरणान्नुमः ४ सर्वकल्याणसंदोहनिदानंयत्पदद्वयम् द्युनदीसोदरींमंबांसुमाख्यांनौमिसादरं ५ बिंदुमाधवपादाब्जरोलंबीकृ
तविग्रहं ज्यायांसंभ्रातरंभट्टदिवाकरमुपास्महे ६ हेमाद्रिमाधवमतेप्रविचार्यसम्यगालोच्यतल्लमथुतीर्थकृतांपरेषाम् श्रीरा-
मकृष्णतनयःकमलाकराख्यःकालेयथामतिविनिर्णयमातनोति ७ संतियद्यपिविद्वांसस्तन्निबंधाश्चकोटिशः तथाप्यमुष्यवैद
ग्ध्यंकेचिद्विज्ञातुमीशते तत्रसंक्षेपतःकालःषोढा अब्दोयनमृतुर्मासःपक्षोदिवसइति तत्राब्दोमाधवमतेपंचधा सावनःसौरश्चां
द्रोनाक्षत्रोबार्हस्पत्यइति गुरोर्मध्यमराशिभोगेनबार्हस्पत्यः सचज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धः हेमाद्रिस्त्वंत्ययोर्धर्मशास्त्रेऽनुपयोगान्ति-
स्रएवविधाआह तत्रवक्ष्यमाणैःसावनादिद्वादशमासैस्तत्तदब्दस् मलमासेतुराशिषष्टिदिनात्मकएकोमासइतिद्वादशमासत्वमवि
रुद्धम् तथाचव्यासः षष्ट्यातुदिवसैर्मासःकथितोबादरायणैरिति तत्रचांद्रोब्दःषष्टिभेदः तदाहगार्ग्यः प्रभवोविभवःशुक्लःप्रमो
दोथप्रजापतिः अंगिराश्रीमुखोभावोयुवाधातेश्वरस्तथा बहुधान्यःप्रमाथीचविक्रमोऽथवृषस्तथा चित्रभानुःसुभानुश्चतारणःपा-
र्थिवोव्ययः सर्वजित्सर्वधारीचविरोधीविकृतिःखरः नंदनोविजयश्चैवजयोमन्मथदुर्मुखौ हेमलंबोविलंबोथविकारीशार्वरीप्लवः
शुभकृच्छोभनःक्रोधीविश्वावसुपराभवौ प्लवंगःकीलकःसौम्यःसाधारणविरोधकृत् परिधावीप्रमादीचआनंदोराक्षसोनलः पिंग

लःकालयुक्तश्चसिद्धार्थीरौद्रदुर्मती दुंदुभीरुधिरोद्गारीरक्ताक्षीक्रोधनःक्षयइति यद्यपिज्योतिषेगुरोर्मध्यमराशिभोगेनप्रभवादीनां
माघादौप्रवृत्तिरुक्ता तथापिप्रभवादीनांचांद्रत्वमप्यस्ति चांद्राणांप्रभवादीनांपंचकेपंचकेयुगेइतिमाधवोक्तेः तेनचांद्रप्रभवादि-
श्चैत्रसितेप्रवर्तंते बार्हस्पत्यस्तुमाघादौ तयोर्विनियोगोज्योतिर्निबंधेब्रह्मसिद्धांते व्यावहारिकसंज्ञोऽयंकालःस्मृत्यादिकर्मसु यो
ज्यःसर्वत्रतत्रापिजैवोवानर्मदोत्तरे आर्ष्टिषेणः स्मरेत्सर्वत्रकर्मादौचांद्रंसंवत्सरंसदा नान्यंयस्माद्वत्सरादौप्रवृत्तिस्तस्यकीर्तितेति अ
यनंतुसौरर्तुत्रयात्मकं सौरर्तुत्रितयंप्रोदिष्टमयनमितिदीपिकोक्तेः तद्द्विविधम् दक्षिणमुत्तरंचेति कर्कसंक्रांतिर्दक्षिणायनं मकरेत्वयम्
अनयोर्विनियोगमाह मदनरत्नेसत्यव्रतः देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखेरवौ दक्षिणाशामुखेकुर्वन्नतत्फलमवाप्नुयात् वैखानसः
मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः महिषासुरहंत्र्यश्चस्थाप्यावैदक्षिणायने वैशब्दोप्यर्थेनतुदक्षिणायनएवेतिनियमः पूर्ववच्च
नेदक्षिणायनेनिषिद्धायादेवप्रतिष्ठायादेवविषयेप्रतिप्रसवमात्रात् रत्नमालायाम् गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबंधपूर्वम्
सौम्यायनेकर्मशुभंविधेयंयद्गर्हितंतत्खलुदक्षिणेचेति अस्यापवादः काशीखंडे सदाकृतयुगंचास्तुसदाचास्तूत्तरायणम् सदा
महोदयश्चास्तुकाश्यांनिवसतांसतां इत्ययनं ऋतुर्माससद्वयात्मा मलमासेतुमासद्वयात्मकएकोमासस्तेन मासद्वयात्मकत्व-
मविरुद्धम् सद्वेधाचांद्रःसौरश्च चैत्रारंभोवसंतादिश्चांद्रः मीनारंभोमेषारंभोवासौरः मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्वावसंतइतिबोधायनो
क्तेः अनयोर्विनियोगमाहत्रिकांडमंडनः श्रौतस्मार्तक्रियाःसर्वाःकुर्याच्चांद्रमसर्तुषु तदभावेतुसौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदांमतम् सद्विवि
धोपिषोढा वसंतोग्रीष्मोवर्षाःशरद्धेमंतःशिशिरः इत्यृतुः मासश्चतुर्धा सावनःसौरश्चांद्रोनाक्षत्रइति त्रिंशद्दिनःसावनः अर्कसंक्रां

तेः संक्रांत्यवधिः सौरः यद्यपि हेमाद्रिमाधवकालादर्शाद्यालोचनेन मेषसंक्रांत्यासमाप्तामावास्यकत्वं चैत्रत्वमिति लक्षणाच्च मेषसंक्रां
तेश्चैत्रत्वं प्रतीयते तथापि मेषसंक्रमे दर्शद्वये सति वैशाखस्यैवाधिक्यात्तत्पूर्वभावित्वेन मीनस्यैव चैत्रत्वं युक्तं एवं मेषादयो वैशाखाः
अतो मीनसंक्रांत्यामध्यस्य पौर्णमासिकत्वम् आद्यतिथिकत्वं वा चैत्रत्वमिति लक्षणात् मीन एव सौरश्चैत्रः एवं वैशाखादयोपि मेषा
द्याज्ञेयाः सौरमासप्रसंगात्संक्रांतिनिर्णय उच्यते तत्र पूर्वतोपि परतोपि संक्रमात्पुण्यकालघटिकास्तु षोडशेति सामान्यतः पुण्यका
लः सर्वैरुक्तः विशेषस्तूच्यते अत्रेमामकाः संग्रहश्लोकाः प्रागूर्ध्वा दश पूर्वतः षडवनिस्त्वद्दत्पराः पूर्वतस्त्रिंशत् षोडश पूर्वतोथ परतः पूर्वाः परास्तु दश
पूर्वाः षोडश त्वोत्तराऋतुभुवः पश्चात्खवेदाः पुनः पूर्वाः षोडश चोत्तराः पुनरथो पुण्यास्तु मेषादितः अस्यार्थः मेषे प्रागूर्ध्वं च दश घटिकाः पुण्यकालः
वृषे पूर्वाः षोडश मिथुने पराः षोडश कर्के पूर्वास्त्रिंशत् सिंहे पूर्वाः षोडश कन्यायां पराः षोडश तुलायां प्रागूर्ध्वा दश वृश्चिके पूर्वाः षोडश धनुषि पराः
षोडश मकरे चत्वारिंशत् पराः इदं च हेमाद्रिमतेनोक्तम् माधवमते त्वत्र परा विंशतिः पुण्याः कुंभे पूर्वाः षोडश मीने पराः षोडशेति या
स्तूत्तराः पुण्यतमा मयोक्ता सा यम वेला यदि सापि पूर्वा पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते सा पूत्तरा रात्रिनिषेधतः स्यात् अर्वाङ्निशीथाद्यदि
संक्रमः स्यात्पूर्वेन्हि पुण्यं परतः परेन्हि आसन्नयामद्वयमेव पुण्यं निशीथमध्ये तु दिनद्वयं स्यात् कर्के झषे प्येवमिति ह्युवाच हेमाद्रिसूरिश्च
तथापरार्कः झषः प्रदोषे यदि वार्धरात्रे परेन्हि पुण्यं त्वथ कर्कटश्चेत् प्रभातकाले यदि वा निशीथे पूर्वेन्हि पुण्यं त्विति माधवार्याः
अत्र मूलवचनानि माधवापरार्कहेमाद्र्यादिषु द्रष्टव्यानि सर्वासु संक्रांतिषु दानविशेषो हेमाद्रौ दानकांडे उक्तः विश्वामित्रः मेषसंक्रमणे भा
नोर्मेषदानं महाफलं वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च वस्त्रान्नपानदानानि मिथुने विहितानि तु घृतधेनुप्रदानं च कर्कटेपि विशिष्यते

सस्करवर्णंछत्रदानंसिंहेपिविहितंसदा कन्याप्रवेशेवस्त्राणांवेश्मनांदानमेवच तुलाप्रवेशेतिलानांगोरसानामपीष्टदं अन्नकीचलितेभा
नौदीपदानंमहाफलं अन्नकीहेश्विकः धनुःप्रवेशेवस्त्राणांयानानांचमहाफलं झषप्रवेशेदारूणांदानमग्नेस्तथैवच कुंभप्रवेशेदानं
तुगवामंबुतृणस्यच मीनप्रवेशेस्थानानांमालानामपिचोत्तममिति अत्रोपवासमाहहेमाद्रावापस्तंबः अयनेविषुवेचैवत्रिरात्रोपोषि-
तोनरः स्नात्वायस्त्वर्चयेद्भानुंसर्वकामफलंलभेत् अशक्तौतुहृद्वसिष्ठः अयनेसंक्रमेचैवग्रहणेचंद्रसूर्ययोः अहोरात्रोषितःस्ना-
त्वासर्वपापैःप्रमुच्यते अत्रोपवासःसंक्रमदिने दानादितुपुण्यकालदिनइत्याचार्यचूडामणिः विधिलाघवात्पुण्यकालदिनएवोभयमिति
वृद्धाः इदंचपुत्रिगृहस्थातिरिक्तविषयं आदित्येहनिसंक्रांतौग्रहणेचंद्रसूर्ययोः उपवासोनकर्तव्यःपुत्रिणागृहिणातथेति जैमिनिवचनात्
अत्रश्राद्धमुक्तंहेमाद्रौविष्णुधर्मे श्राद्धंसंक्रमणेभानोःप्रशस्तंपृथिवीपते अपरार्केपिविष्णुः आदित्यसंक्रमणंविशेषेणायनद्वयंजन्मभ
मभ्युदयश्च एतांस्तुश्राद्धकालान्वैकाम्यानाहप्रजापतिरिति द्वादशादिदिनैरर्वागयनांशप्रवृत्तावपिपुण्यंवक्तुमयनग्रहणम् अन्यथासंक्र
मेणसिद्धेरयनग्रहणंव्यर्थंस्यादित्यपरार्कः हेमाद्रावपिगालवः अयनांशाकतुल्येनकालेनैवस्फुटंभवेत् मृगकर्कादिगेसूर्येयाम्योद
गयनेसति तदासंक्रांतिकालेस्युरुक्ताविष्णुपदादयइति अयनांशाच्युतिरूपेसंक्रांतिकालेपिविष्णुपदादयःप्रवर्तंते तेननतत्प्रयुक्तंपु-
ण्यकालादितत्रापिज्ञेयमितिसएवव्याचख्यौ तच्चमेषायनंवृषायनमित्यादिसर्वत्रज्ञेयं माधवीयेपिजाबालिः संक्रांतिषुयथाकालस्त
दीयेष्ययनेतथा अयनेविंशतिःपूर्वामकरेविंशतिःपरेति मकरायणपूर्वाः विंशतिघटिकाःपुण्याः मकरसंक्रांतौतुप-
श्चाद्विंशतिःपुण्याः अन्यत्रायनेतत्संक्रांतिवदित्यर्थः विष्णुपदादिस्वरूपंचदीपिकायामुक्तम् हर्यंघ्रिर्वृषसिंह

वृश्चिकघटेषर्कस्ययःसंक्रमः कन्यामीनधनुर्नृयुक्षडशीत्याख्यंतुलामेषयोः प्रोक्तंतद्विषुवंझषेयनमुदक्कुर्कीटकेदक्षिणमिति हयग्रीवि
ष्णुपदम् नृयुक्मिथुनं अत्रचपिंडरहितंश्राद्धंकुर्यात् तथाचापरार्केमात्स्ये अयनद्वितयेश्राद्धंविषुवद्वितयेतथा संक्रांतिषुचसर्वासु
पिंडनिर्वपणादृतइति श्राद्धंशूलपाणिस्त्वस्यनिर्मूलत्वात् समूलत्वेपि ततःप्रभृतिसंक्रांतावुपरागादिपर्वसु त्रिपिंडमाचरेच्छ्राद्धमे
कोद्दिष्टंमृताहनीतिमात्स्येन्त्येग्रहणायहणवद्विकल्पएवेत्याह तन्न अस्यपार्वणानुवादकत्वेनपिंडविधायकत्वात् पिंडोव्यक्तिः अ
न्यथैकपदेपिंडानुवादेत्रित्वविधौच षट्गुतुःप्रथमभक्षवदेदूप्यापत्तेः तथाचोभयसमूलत्वेपिंडरहितंपार्वणंकर्तव्यमित्युभयवचनयोर
र्थः त्रिपिंडशब्देनैकोद्दिष्टव्यावर्तनमात्रं मंगलकृत्येषुविशेषमाहज्योतिर्निबंधेनारदः त्याज्याःसूर्यस्यसंक्रांतेःपूर्वतःपरतस्तथा वि
वाहादिषुकार्येषुनाड्यःषोडशषोडशेति एतत्पुण्यकालोपलक्षणं भानोःसंक्रांतिभोगश्चकुलिकश्चार्धयाममकइति ज्योतिःप्रका
शवर्ज्येषुपरिगणनात् अयनव्यतिरिक्तासुदशसुसंक्रांतिषुरात्रौस्नानश्राद्धादिनकार्यं आह्निसंक्रमणेकृत्स्नमहःपुण्यंप्रकीर्तितं
रात्रौसंक्रमणेभानोर्दिनार्धंस्नानदानयोः अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ऊर्ध्वंसंक्रमणेचोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयं पूर्णे
चेदर्धरात्रेतुयदासंक्रमतेरविः प्राहुर्दिनद्वयंपुण्यंमुक्त्वामकरकर्कटाविति वृद्धवसिष्ठादिवचनेरहःपुण्यत्वोक्त्या रात्रौसंक्रमणेभा-
नोर्दिवाकुर्यात्तुतत्क्रियां पूर्वस्मात्परतोवापिप्रत्यासन्नस्यतत्फलमिति वसिष्ठवचनाच्चार्थाद्रात्रौस्नानादिनिषेधप्रतीतेः यानितु वि
वाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठाऋतुजन्मसु तथोपरागपातादौस्नानेदानेनिशाशुभेति राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवृद्धिषु स्नानदानादिकं-
कुर्युर्निशिकाम्यव्रतेषुचेत्यादीनिविष्णुगोभिलादिवचनानितानिमकरकर्कसंक्रांतिविषयाणि मुक्त्वामकरकर्कटावितितयोर्दिवानुष्ठान-

स्यपर्युदस्तत्वादितिहेमाद्रिमाधवादयः वस्तुतस्तुप्रागुक्तवचनेनतयोर्दिनद्वयपुण्यत्वादेरेवपर्युदासान्मकरकर्कटयोरपिस्नानंदानंपरेहनी
त्यादिभिरहःपुण्यत्वोक्तेः अहःपुण्यत्वानुपपत्त्याकल्प्यरात्रिनिषेधस्यचप्रत्यक्षरात्रिविधिनाबाधात्सर्वसंक्रांतिषुरात्रावनुष्ठानविकल्पः
सचदेशाचाराद्व्यवतिष्ठतइतियुक्तःपंथाः अयनयोस्तुवक्तव्योविशेषःश्रावणेमाघेचवक्ष्यते ज्योतिर्निबंधे गर्गः यस्यजन्मर्क्षमासाद्ये
रविसंक्रमणंभवेत् तन्मासाभ्यंतरेतस्यवैरक्लेशधनक्षयाः तगरसरोरुहपत्रैरजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः स्नानंजन्मर्क्षगतेरविसंक्रम
णेनृणांशुभदं हेमाद्रौ अन्हिचेद्रात्रियुग्मंस्याद्रात्रौचेद्वासरद्वयं संक्रांतिःपक्षिणीज्ञेयादानाध्ययनकर्मसु यत्तुगौडाः संक्रांत्यांपक्ष
योरंतेद्वादश्यांश्राद्धवासरे सायंसंध्यांनकुर्वीतकुर्वंश्चपितृहाभवेदिति कर्मोपदेशिन्यांव्यासोक्तेः सायंपुण्यकालेसंध्यानिषेधमाहु
स्तन्निर्मूलं अन्यच्चबहुवक्तव्यंविस्तरभीतेर्नोच्यते इतिसंक्रांतिनिर्णयः पक्षयुगजश्चांद्रोमासः सद्वेधा शुक्लादिरमांतःकृष्णादिः
पूर्णिमांतश्चेति तथाचत्रिकांडमंडनः चांद्रोपिशुक्लपक्षादिःकृष्णादिर्वेतिचद्विधेत्युक्त्वादेशभेदेनतद्व्यवस्थामाह कृष्णपक्षादिकं
मासंनांगीकुर्वंतिकेचन येपीच्छंतिनतेषामपीष्टोविंध्यस्यदक्षिणेइति विंध्यस्यदक्षिणेकृष्णादिनिषेधादुत्तरतोद्वयोरप्यनुज्ञागम्यते
तत्रापिशुक्लादिर्मुख्यः कृष्णादिर्गौणः शास्त्रेषुचैत्रशुक्लप्रतिपद्येवचांद्रसंवत्सरारंभोक्तेः तदुक्तंदीपिकायां चांद्रोब्दोमधुशुक्लगम
तिपदारंभइति नहियेकृष्णादिमन्यंतेतेषांवत्सरारंभोभिधते अतःशुक्लादिर्मुख्यः कृष्णादिनामलमासासंभवाच्च चांद्रस्यसर्वनक्ष
त्रभोगेननाक्षत्रोमासः सावनादीनांव्यवस्थोक्ताहेमाद्रौब्रह्मसिद्धांते अमावास्यापरिच्छिन्नोमासःस्याद्ब्राह्मणस्यतु संक्रांतिपौर्ण
मासीभ्यांतथैवनृपवैश्ययोः अत्रब्राह्मणादीनांयत्रकर्मविशेषवचनांतरेणवसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतेत्यादिवन्मासउक्तस्तत्रदर्शान्त

मात्रंनियम्यते नतुसर्वकर्मस्वदर्शांतएवेति वृहस्पत्याद्यर्थसौम्भेरद्दीषादिनिधननियमर्वाद्धिलाघवात् त्रैवर्णिकानांसर्वकर्मस्वमासविशेषविधेःसा
वनादीनांशूद्रानुलोमादिपरत्वापत्तेश्चेतिगुरुचरणाः ज्योतिर्गर्गः सौरोमासोविवाहादौयज्ञादौसावनःस्मृतः आब्दिकेपितृकार्येचचांद्रोमा
सःप्रशस्यते ऋष्यशृंगः विवाहव्रतयज्ञेषुसौरंमानंप्रशस्यते पार्वणेत्वष्टकाश्राद्धेचांद्रमिष्टंतथाब्दिके स्मृत्यंतरे एकोद्दिष्टविवाहादौ
ऋणादौसौरसावनौ ज्योतिर्गर्गः आयुर्दायविभागश्चप्रायश्चित्तक्रियातथा सावनेनैवकर्तव्याशत्रूणांचाप्युपासना विष्णुधर्मे नक्षत्रस-
त्राण्ययनानिचेंदोर्मासेनकुर्यादृगणात्मकेनेति ब्राह्मे तिथिकृत्येचकृष्णादिंव्रतेशुक्लादिमेवच विवाहादौचसौरादिंमासंकुर्याद्विनिर्दि
शेत् अथमलमासः तत्रैकमात्रसंक्रांतिरहितः सितादिश्चांद्रोमासोमलमासः एकमात्रसंक्रांतिराहित्यमसंक्रांतत्वेनसंक्रांतिद्वयव
त्त्वेनचभवतीतिमलमासोद्वेधा अधिमासःक्षयमासश्चेति तदुक्तंकाठकगृह्ये यस्मिन्मासेनसंक्रांतिःसंक्रांतिद्वयमेववा मलमासः
सविज्ञेयोमासःस्यात्तुत्रयोदशइति सत्यव्रतोपि राशिद्वयंयत्रमासेसंक्रमेतदिवाकरः नाधिमासोभवेदेषमलमासस्तुकेवलमिति
अधिकमासस्यकालनियममाहवसिष्ठः द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैःषोडशभिस्तथा घटिकानांचतुष्केणपतत्यधिकमासकइति एत
च्चसावनादिमानेनसंभवार्थंनतुनियमार्थम् अन्यथाषोडशदिनाधिकद्वात्रिंशन्मासानंतरंकृष्णपक्षनियमेनशुक्लादित्वभंगापत्तेः
तेनन्यूनाधिककालेमलमासपातेपिनदोषः अतएवोक्तंमाधवीये मासेत्रिंशत्तमेभवेदिति क्षयस्यापिज्योतिःशास्त्रे असंक्रांतिमा
सोधिमासःस्फुटंस्याद्द्विसंक्रांतिमासःक्षयाख्यःकदाचित् क्षयःकार्तिकादित्रयेनान्यतःस्यात्तदावर्षमध्येधिमासद्वयंच एकःक्षयात्पूर्वंपर
तश्चैकइत्यधिमासद्वयंभवेतीत्यर्थः अत्रविशेषमाहजाबालिः मासद्वयेब्दमध्येतुसंक्रांतिर्नयदाभवेत् प्राकृतस्तत्रपूर्वःस्यादधिमासस्तथान्तरइति

उत्तरएवकालाधिक्यंनपूर्वस्मिन्नित्यर्थः यत्तुब्रह्मसिद्धांते चैत्रादर्वाङ्नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेदिति तत्रचैत्रात्पूर्वमसंक्रांतद्वये-
पूर्वेनाधिकः किंतुपरइत्यर्थः यच्चज्योतिःसिद्धांते घटकन्यागतेसूर्येवृश्चिकेवाथधन्विनि मकरेवाथकुंभेवानाधिमासोविधीयतेइ-
ति नवृश्चिकादिचतुष्टयेमलमासेसतिपूर्वम् तुलाकन्यागतेसूर्येक्षयात्पूर्वंकालाधिक्यनिषेधार्थंनत्वधिकमात्रस्य दशानांफाल्गुना-
दीनांप्रायोमाघस्यच क्वचित् नपुंसकत्वंभवतीत्येषशास्त्रविनिश्चयइतिहेमाद्रौविष्णुधर्मविरोधात् मलमासेष्टकादिनिषेधानुपपत्तेश्च
मकरेवाथकुंभेवेतिदृष्टांतार्थप्राप्त्यभावाच्च क्षयस्यागमनकालउक्तः सिद्धांतशिरोमणौ गतोब्ध्यद्रिनंदैर्मितेशाककालेतिथीशैर्भविष्यत्य-
थांगाक्षसूर्यैः गजाद्र्यग्निभूमिस्तथाप्रायशोयंकुवेदेंदुवर्षैःक्वचिद्गोकुभिश्चेति अब्धयश्चत्वारः अद्रयःसप्त नंदाःनव एषांप्रातिलोम्येनप्रा-
ते ९७४ तैर्मितेवर्षेकश्चित्क्षयमासः पूर्वजातइत्यर्थः तिथयः पंचदश १५ ईशाएकादश ११ १५ एवंमितेयातेकश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः अं-
गा ६क्ष ५ सूर्याः १२ एकत्र १२ ५६ गजाः ८ अद्रयः ७ अग्नयः ३ भूः १ एकत्र १३७८ कुः १ वेदाः ४ इंदुः १ एकत्र १४१ गावः ९ कुः १
एकत्र १९ एतैर्मितेवर्षेयातेकश्चिद्भविष्यतीत्यर्थः अथमलमासेकार्याकार्यंनिरूप्यते तत्रजाबालिः नित्यनैमित्तिकेकुर्यात्प्रयतःसन्मलिम्लु-
चे तिथिनक्षत्रवारोक्तंकाम्यंनैवकदाचन अयंचकाम्यनिषेधः आरंभसमाप्तिविषयः असूर्यानामयेमासानतेषुममसंमतः व्रतानांचैवय-
ज्ञानामारंभश्चसमापनमितितेनैवोक्तत्वात् असूर्याअधिकमासाइत्यर्थः तत्रमंडलंतपतेरविरितिवचनात् कारीर्यादेःकाम्यस्यत्वारंभस-
माप्तीभवतएवेत्यादिरत्यन्यत्रविस्तरः काठकगृह्येपि मलेऽनन्यगतिंकुर्यान्नित्यांनैमित्तिकींक्रियामिति नान्निनैमित्तिकानिदीपिकायामु-
क्तानि यन्नैमित्तिकमग्निनष्टयनुगताग्न्याधानमर्चाकृवासंस्कारादिविलोपनेसतिपुनःप्रोक्तंप्रतिष्ठादिकमितिगत्यंतरयुतंतुसोमादिहेयमेव

तत्रकर्तव्यान्युक्तानिकालादर्शे द्वादशाहसपिंडांतंकर्मग्रहणजन्मनोः सीमांतेपुंसवेश्राद्धंद्वावेतौजातकर्मच रोगेशांतिरलभ्येच योगेश्राद्धमना
निच प्रायश्चित्तनिमित्तस्यवशात्पूर्वपरत्रच अब्दोदकुंभमन्वादिमहालयद्युगादिषु श्राद्धंदर्शेप्यहरहःश्राद्धमूनादिमासिकं मलिम्लुचान्य
मासेषुमृतानांश्राद्धमाब्दिकं श्राद्धंतुपूर्वदृष्टेषुतीर्थेष्वेवयुगादिषु मन्वादिषुचयद्दानंदानंदेनंदिनंचयत् तिलगोभूहिरण्यानांसंध्योपा
सनयोःक्रिया पर्वहोमश्चाग्रयणंसाग्नेरिष्टिश्चपर्वणि नित्याग्निहोत्रहोमश्चदेवतातिथिपूजनं स्नानंचस्नानविधिनाप्यभक्ष्यापेयवर्जनं
तर्पणंवानिमित्तस्यनित्यत्वादुभयत्रचेति एतौपुंसवनसीमंतौ एतच्चगर्भाधानाद्यन्नप्राशनांतसंस्कारोपलक्षणं तदुक्तंदीपिकायां गर्भाधान
मुख्यंचचौलविधितःप्राग्जातयागंविनाकृच्छ्रेष्वाग्रयणंगजेंद्रपुरतश्छायामघानंगयोः तीर्थेदुक्षयोश्चापिच्यमधिकेमास्येवमाद्याचरेदिति
अलभ्ययोगेर्धोदयपद्मकादौकाम्यान्यपिव्रतादीनिकार्याणीत्यर्थः पूर्वपरत्रमलेशुद्धेचेत्यर्थः महालयशब्देनमघात्रयोदश्युच्यतइतिमा-
धवः दर्शश्राद्धंमलेपिकार्यं यत्तुऋष्यशृंगः संवत्सरातिरेकेणमासोयःस्यान्मलिम्लुचः तस्मिंस्त्रयोदशश्राद्धंनकुर्यादिंदुसंक्षयइति त
त्काम्यदर्शश्राद्धविषयं काम्यंनैवकदाचनेतिवचनात् दर्शेचकाम्यंश्राद्धंकन्यांकन्यावेदिनश्चेत्यादिनायाज्ञवल्क्येनोक्तं नित्यंतुमलेपिभवत्येव
दर्शेप्यहरहःश्राद्धंदानंचप्रतिवासरं गोभूतिलहिरण्यानांमासेपिस्यान्मलिम्लुचेइतिमाल्योक्तेरिति हेमाद्र्यादयः दिवोदासीयेपि अनिंदुर्श
दुपूर्णाचहरिवारेषुधाष्टमी नाधिमासेपरित्याज्याःसीमंतान्नाशनेशिशोरिति अनिंदुर्दर्शः द्विविधमप्यमाश्राद्धंनकार्यमित्यपरार्कः अत्र-
र्यद्दाहितंकर्मतत्तरमासिकार्यमित्युक्तेः षष्ट्यानुदिवसैर्मासोरितिशुद्धमासकरणेपिशास्त्रार्थोपपत्तेर्दर्शश्राद्धंमलेनकार्यमितिप्राचीनगौडाः
शूलपाणिश्चसंवत्सरप्रदीपेपि एकराशिस्थितेसूर्येयदादर्शद्वयंभवेत् दर्शश्राद्धंतदाद्येस्यादन्यपरत्रमलिम्लुचे अत्रापिप्रागवद्व्यवस्था य

नि॰सिं॰
५

प॰
१

द्यापिकालादर्शेसर्ववार्षिकंमासद्वयेकार्यमित्युक्तं तथापिहेमाद्रिमाधवापरार्कादिमतात्प्रथमाब्दिकंत्रयोदशेमलमासेद्वितीयाद्याब्दिकंतुशु
द्धमासएवकार्यं असंक्रांतेपिकर्तव्यमाब्दिकंप्रथमंद्विजैः तथैवमासिकंश्राद्धंसपिंडीकरणंतथेतिहारीतोक्तेः आब्दिकंप्रथमंयत्स्यात्तत्कुर्वीतमलि
म्लुचे चतुर्दशेतुसंप्राप्तेकुर्वीतपुनराब्दिकमितिस्मृत्यंतरोक्तेश्च पुनराब्दिकंद्वितीयादिवार्षिकंत्रयोदशेमासेऽतीतेचतुर्दशाद्यदिनेकुर्यादि
त्यर्थः यत्तुसत्यव्रतः वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धंमातापित्रोर्मृतेहनि मलमासेनतत्कार्यंव्याघ्रस्यवचनंयथेतितद्द्वितीयादिवार्षिकविषयं आब्दि-
कंप्रथमंयत्स्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचेइतिपूर्वोक्तवचनात् यत्रद्वादशमासिकंशुद्धमासेभवतितत्रत्रयोदशेधिकएवाद्याब्दिकंकार्यं यत्र
त्वधिकमध्येद्वादशमासिकंतत्रतस्याद्विरावृत्तिंकृत्वाचतुर्दशेशुद्धएवप्रथमाब्दिकमितिनिष्कर्षः तेनद्वितीयादिशुद्धमासएव पृथ्वीचंद्रोदयेदि
वोदासीयेमदनपारिजातेचैवं मलमासमृतानांतुयदासएवाधिकःस्यात्तदातत्रैवकार्यं यथापैठीनसिः मलमासमृतानांतुश्राद्धंयत्प्रतिव
त्सरं मलमासेपिकर्तव्यंनान्येषांतुकथंचनेति हेमाद्रौव्यासोपि मलमासमृतानांतुसौरंमानंसमाश्रयेत् सएवदिवसस्तस्यश्राद्धपिंडोद
कादिषु अत्राधिकमृतस्यनद्वितीयाद्यब्देपिसौरविधिः द्वितीयादावन्याधिकेयापूर्वनियमविधिवैरूप्यात् किंतुप्रथमाब्दिकस्यमले
नियमात् सत्यव्रतेनतद्भिन्नस्यसर्वस्याधिकेप्रतिप्रसवमात्रलाघवात् अतोनद्वितीयादौसौरमासप्रसंगः चांद्रमिष्टंतथाब्दिकेमासपक्ष
तिथिस्पष्टेइत्यादिविरोधाच्च यत्तुवृद्धवसिष्ठः श्राद्धीयाहनिसंप्राप्तेअधिमासोभवेद्यदि मासद्वयेपिकुर्वीतश्राद्धमेवंनमुह्यति यच्चव्यासः
उत्तरेदेवकार्याणिपितृकार्याणिचोभयोरितितन्मासिकादिविषयं योगादिकंमासिकंचश्राद्धंचापरपक्षिकं मन्वादिकंतैर्थिकंचकुर्या-
न्मासद्वयेपिचेतिस्मृतिचंद्रिकोक्तेः तैर्थिकंतीर्थश्राद्धं तच्चमासद्वयेपिकार्यमितित्रिस्थलीसेतौभट्टाः केचित्तुप्रतिमासंमृताहस्यश्राद्धय

५

न्प्रतिवत्सरं मन्वादौचयुगादौचतन्मासोरुभयोरपीतिमरीचिवचनात् वर्षेवर्षेतुयच्छ्राद्धंमातापित्रोर्मृतेहनि मासद्वयेपितत्कुर्याद्व्याम
स्यवचनंयथेतिगालवोक्तेश्च प्रत्याब्दिकंमासद्वयेकार्यमित्याहुः तत्तुच्छंप्रतिमासंमृताहेक्रियमाणंमासिकं प्रतिसंवत्सरंक्रियमाणंकल्या
दिश्राद्धमितिमरीचिवचसोमदनरत्नेनव्याख्यानात् गालवीयस्यचमासद्वयात्मकेक्षयमासइतिमाधवेनव्याख्यानात् यच्चकेचिदुक्तम्
प्रथमाब्दिकंमासद्वयेकार्यं आब्दिकंप्रथमंयस्यात्तत्कुर्वीतमलिम्लुचे त्रयोदशेचसंमासेकुर्वीतपुनराब्दिकमिति यमोक्तेरितितदपिनित्यं
पुनराब्दिकंद्वितीयादिवार्षिकंत्रयोदशोऽतीतेचतुर्दशेकुर्यात् अन्यथा सांवत्सरंनवर्धेतश्राद्धंतत्रमृतेहनीति पैठीनसिविरोधःस्यादिति हेमा
द्रौस्पष्टीचंद्रोदयेच एतेननवर्धेतनछिंद्यात्स्वधेपिकुर्यादेवेत्यनंतभट्टव्याख्यामानाभावात् परास्ता पूर्वव्याख्यायांतुहारीतीयेप्रथमग्रह
णमवमानंयदपिनिर्णयामृतेपूर्वोक्तकालादर्शवचनात् मलमासेश्राद्धदिनस्यवंध्यत्वनिरासार्थंपित्रुद्देशेनब्राह्मणान्भोजयित्वाशु
द्धमासेसपिंडकंश्राद्धंकुर्यात् पिंडवर्जमसंक्रांतेसंक्रांतौपिंडसंयुतं प्रतिसंवत्सरंश्राद्धमेवंमासद्वयेपिचेति वृद्धपराशरोक्तेरिति तदपि
चिंत्यम् पूर्वोक्तवचनस्यक्षयपूर्वभाव्यधिकमासविषयत्वात् तत्रहिमासद्वयेश्राद्धमुक्तं तदाहसत्यतपाः एकएवयदामासःसंक्रांतिद्व
यसंयुतः मासद्वयगतंश्राद्धंमलमासेपिशस्यतइति मासद्वयगतंपूर्वसंक्रांतिगतंक्षयगतंच मलमासेक्षयमासे अपिशब्दात्पूर्वाधिमा
सेचेतिहेमाद्रिः दीपिकायामपि तत्प्राक्संग्यधिमासकोयदिभवेत्तत्रत्यसांवत्सरंतस्मिन्व्युत्क्रमतयाक्षयेचवचनात्कुर्याद्द्वयोःकोविदइति
कालादर्शेप्येतद्विषयएवेत्यलंबहुना मलमासेवर्ज्यान्युक्तानिकालादर्शे अनित्यमनिमित्तंचदानंचमहदादिकं अग्न्याधानाध्वरापूर्वतीर्थया
त्रामरेक्षणं देवारामतडागादिप्रतिष्ठामौंजिबंधनं आश्रमस्वीकृतिःकाम्यवृषोत्सर्गश्चनिष्क्रमः राजाभिषेकःप्रथमश्चूडाकर्मव्रतानिच अन्न

प्राशनमारंभोगृहाणांचप्रवेशनं स्नानंविवाहोनामातिपन्नंदेवमहोत्सवः व्रतारंभसमाप्तीचाकाम्यंकाम्यंचपापनाम् प्रायश्चित्तंतुसर्वस्यम
लमासेविवर्जयेत् उपाकर्मोत्सर्जनंचपवित्रदमनार्पणम् अवरोहश्चहेमंतः सर्पाणांबलिरष्टकाः ईशानस्यबलिर्विष्णोःशयनंपरि
वर्तनं दुर्गेंद्रस्थापनोत्थानेध्वजोत्थानंचवज्रिणः पूर्वत्रप्रोतिषिद्धानिपरत्रान्यच्चदैविकमिति अत्रमूलवचनानिहेमाद्रिमाधवादिभ्योज्ञे
यानि दिवोदासीयेपि यात्रोत्सवंचदेवादिशपथंदिव्यमेवच मलमासेनकुर्वीतव्याघ्रस्यवचनंयथेति अथनिर्णयः क्षयमासेपिज्ञेयः
रविसंक्रमहीनेयोवर्ज्यावर्ज्यविधिःस्मृतः सएवतुद्विसंक्रांतेमलमासेप्युदीरितइतिकाठकगृह्योक्तेः क्षयमासमृतानामप्याब्दिकेविशेषोहे
माद्रौ तिथ्यर्धेप्रथमेपूर्वोद्वितीयेर्धेतथोत्तरः मासाविनिबुधैश्चिंत्योक्षयमासस्यमध्यगो आब्दिकवर्धांषन्नेपिज्ञेयं यन्मलमासेवर्ज्यमुक्तं
तच्छुक्रगुर्वोरस्तादिष्वपिज्ञेयं तदाबृहस्पतिः बालेवायदिवावृद्धेशुक्रेवास्तंगतेगुरौ मलमासइवैतानिवर्जयेद्देवदर्शनमिति अनादिदेवतं
हृष्ट्वोशक्रेचःस्युर्नष्टभार्गवे मलमासेप्यनावृत्ततीर्थयात्रांविवर्जयेत् आवृत्ततीर्थेदोषाभावमात्रंनतुफलमितिवाचस्पतिमिश्राः तन्न अस
तिबाधकेफलहेतुत्वास्तेः लल्लोपि नीचस्थेवक्रसंस्थेप्यतिचरणगतेबालवृद्धास्तगेवासन्यासोदेवयात्राव्रतनियमविधिःकर्णवेधस्तुदीक्षा
मौंजीबंधोंगनानांपरिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठावर्ज्याःसद्भिःप्रयत्नात्रिदशपतिगुरौसिंहराशिस्थितेचेति दीक्षायागदीक्षाआगमदीक्षान्तु
तथा उद्यानचूडाव्रतबंधदीक्षाविवाहयात्राचवधूप्रवेशः तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठाबृहस्पतौसिंहगतेनकुर्यात् दिवोदासीये गुर्वादित्येगुरौ
सिंहेनष्टेशुक्रेमलिम्लुचे गृहकर्मव्रतंयात्रांमनसापिनचिंतयेत् अस्यापवादः तत्रैवब्राह्मे मुंडनंचोपवासश्चगौतम्यांसिंहगेगुरौ कन्या
गतेतुकृष्णायांनतुतत्तीरवासिना तथा आद्यासौगौतमीगंगाद्वितीयाजान्हवीस्मृता सर्वतीर्थफलंस्नानाद्गौतम्यांसिंहगेगुरौ संहितापदी

पे स्यात्समरार्धं गुरुशुक्रयोश्च बालत्वमन्ह्यां दशकंत्ववार्धम् वृद्धोऽसितेज्यावशुभौ शिशुश्चेशास्तेोयतस्ताबुपन्नीयमानौ वसिष्ठः अतिचारग-
तिजीवेवर्जयेत्तदनंतरं व्रतोद्वाहादिकार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् बाल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिद्धांते रविणासतिरन्येषांग्रहाणामस्तउच्य
ते ततोर्वाग्वार्धकंप्रोक्तमूर्ध्वंबाल्यंमकीर्तितमिति बाल्यादिपरिमाणंचवृत्तशते बालः शुक्रोदिवसदशकं पंचकंचैववृद्धः पश्चादन्हांत्रितम
मुदितः पक्षमेवंचाक्रमेण जीवोवृद्धः शुक्रचिरपितथापक्षमन्ये शिशुस्तोवृद्धोप्रोन्क्तौदिवसदशकंचापरैः सप्तरात्रम् पश्चिमतउदये दश-
दिनानिबालः अस्तेपंचदिनानिवृद्धः पूर्वतोदिनत्रयंबालः पक्षंचवृद्धइत्यर्थः जीवोगुरुः अन्यत्रत्वन्यथोक्तं मागपश्चादुदितःशुक्रः
पंचसप्तदिनंशिशुः विपरीतंतुवृद्धत्वंतद्वद्देवगुरोरपीति एषांचपक्षाणांव्यवस्थामाहमिहिरः बहवोदर्शिताः कालायेबाल्येवार्धकेपिवा
ग्राह्यास्तत्राधिकाःशेषादेशभेदादुतापदीति देशभेदश्चमदनरत्नेगार्ग्यः शुक्रोगुरुःप्रावचपराक्चबालौविंध्येदशाविंतिषुसप्तरात्रम् वंगे
षुहूणेषुचषड्चपंचशेषेत्वदेशेत्रिदिनंवदंतीति अस्तादेरपवादःकाशीखंडे नग्रहास्तादयस्तोदोषाविश्वेश्वरालये त्रिस्थलीसेतौगो
पवीये गोदावर्यांगयायांचश्रीशैलेग्रहणद्वये क्रूराक्रूरगुरूणांचमौढ्यदोषोनविद्यते ग्रहणद्वयेतन्निमित्तककुरुक्षेत्रयात्रादानादावित्य
र्थः तदाहत्रिस्थलीसेतौलल्लः उपप्लवेशीतलभानुभान्वोरर्धोदयेचैवकपिलाख्यषष्ठ्यां क्रूराक्रूरेज्यास्तमयेपितीर्थेयात्राविधिःसंक्रमणेच
शस्तः नमूढदोषोनचरात्रिदोषोनचाधिमासोनमृतिर्नसूतिः एवमप्युत्तरार्द्धंपठंति इत्यलंबहुना मलमासेचव्रतविशेषउक्तोहेमाद्रौपा
द्मे अधिमासेतुसंप्राप्तेगुडसर्पिर्युतानिच त्रयस्त्रिंशदपूपानिदातव्यानिदिनेदिने साज्यानिगुडमिश्राणि अधिमासेनृपोत्तम अ
धिमासेतुसंप्राप्तेत्रयस्त्रिंशत्तुदेवताः उद्दिश्यापूपदानेनपृथ्वीदानफलंलभेत् त्रयस्त्रिंशदपूपान्नंकांस्यपात्रेनिधायच सघृतं-

सहिरण्यंचब्राह्मणायनिवेदयेत् विष्णुरूपीसहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः अपूपान्नप्रदानेनममपापंव्यपोहतु नारायणजगद्बीजभा
स्करप्रतिरूपक व्रतेनानेनपुत्रांश्चसंपदंचाभिवर्धय यस्यहस्तेगदाचक्रेगरुडोयस्यवाहनं शंखःकरतलेयस्यसमेविष्णुःप्रसीदतु क
लाकाष्ठादिरूपेणनिमेषघटिकादिना योवंचयतिभूतानितस्मैकालात्मनेनमः कुरुक्षेत्रमयंदेशःकालःपर्वद्विजोहरिः पृथ्वीसममिदंदा
नंगृहाणपुरुषोत्तम मलानांचविशुद्ध्यर्थंपापप्रशमनायच पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थंतवदास्यामिभास्कर मंत्रेणानेनयोदद्यात्त्रयस्त्रिंशद
पूपकान् प्राप्नोतिविपुलांलक्ष्मींपुत्रपौत्रादिसंपदइति इतिनिर्णयसिंधौमलमासनिर्णयः पक्षनिर्णयस्तु दैवेमुख्यःशु
क्लपक्षःकृष्णःपित्र्येविशिष्यतइतिमाधवेनोक्तः अथतिथिनिर्णयः तत्रतिथिर्द्वेधा शुद्धाविद्धाच दिनेतिथ्यंतरसंबंधरहि
ताशुद्धा तद्सहिताविद्धा तत्रशुद्धायामसंदेहाद्विद्धानिर्णीयते तत्रसामान्यतोवेधमाहमाधवीयेपैठीनसिः पक्षद्वयेपितिथ-
यस्तिथिंपूर्वांतथोत्तरां त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यंतिसामान्योयंविधिःस्मृतइति हेमाद्रिमदनरत्नादौतुद्विमुहूर्तोप्युक्तः उदितेदैवतं-
भानौपित्र्यंचास्तमितेरवौ द्विमुहूर्तास्त्रिरन्हश्चसातिथिर्हव्यकव्ययोरिति विष्णुधर्मोक्तेः द्विमुहूर्तत्वंचानुकल्पः द्विमुहूर्तापिक
र्तव्यायातिथिर्वृद्धिगामिनीतिदक्षेणापिशब्दोक्तेः अयंवेधःप्रातरेव सायंतुत्रिमुहूर्तोवेधएव यांतिथिंसमनुप्राप्ययात्यस्तंपद्मि-
नीपतिः सातिथिस्तद्दिनेप्रोक्तात्रिमुहूर्तैवयाभवेदितिस्कांदोक्तेः दीपिकापि त्रिमुहूर्तगातुसकलासायेति यानितु व्रतोपवा-
सस्नानादौघटिकैकापियाभवेत् उदयेसातिथिर्ग्राह्याविपरीतातुपैतृकइत्यादीनिस्कांदादिवचनानितानिवैश्वानराधिकरणन्याये
नावयवस्तुत्यात्रिमुहूर्तप्रशंसापराणि तिथिविशेषेवेधविशेषःस्कांदे नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा भूतोष्टादशनाडीभि-

दूषयत्युत्तरांतिथिमिति अयंचोपवासातिरिक्तविषयइतिवक्ष्यते इतिवेधः तत्रसर्वातिथिर्यदहः कर्मकालव्यापिनीसैवग्राह्या कर्मणोय-
स्ययःकालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः तयाकर्माणिकुर्वीतह्रासवृद्धीनकारणमितिविष्णुधर्मोक्तेः दिनद्वयेतद्व्याप्त्यभावेकदेशव्याप्तौ
वायुग्मवाक्यान्निर्णयः तस्यपूर्वाबाधेनोपपत्तेः कर्मकालस्यप्रधानांगत्वाच्च युग्मवाक्यंतुनिगमः युग्माग्नियुगभूतानांषण्मुन्योर्वसुरं
ध्रयोः रुद्रेणद्वादशीयुक्ताचतुर्दश्याचपूर्णिमा प्रतिपद्यप्यमावास्यातिथ्योर्युग्मंमहाफलं एतद्व्यस्तंमहादोषंहंतिपुण्यंपुराकृतमिति
अत्ररंध्रांताःशब्दाः द्वितीयादिनवम्यंततिथिवाचकाः रुद्रएकादशीद्वितीयात्तृतीयायुतासाचद्वितीयायुतेतिसप्तयुग्मानीत्यर्थः इदंचशु
क्लपक्षे अमाप्रतिपद्युग्मस्यपूर्णिमायाश्चतत्रैवसत्वादितिकेचित् तन्नत्वमावास्याप्रतिपद्युग्मात्कृष्णपक्षलिंगात्पक्षद्वयपरमिदंतत्तद्विशे
षवाक्यैःकृष्णेतिथिविशेषेपोत्द्यतइति दशमीतूक्तापुराणसमुच्चये संपूर्णेदशमीकार्यामिश्रितापूर्वयाथवेति संपूर्णेशुक्लपक्षेत्र
योदशीतुशुक्लमंतुनोक्ता त्रयोदशीतुकर्तव्याद्वादशीसहितामुनेइति कृष्णपक्षेत्वापस्तंबः प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्द्वितीयाप्रतिपद्युता चतुर्थी
संयुतायाचसातृतीयाफलप्रदा पंचमीचप्रकर्तव्याषष्ठ्यायुक्तातुनारद कृष्णपक्षेष्टमीचैवकृष्णपक्षेचतुर्दशी पूर्वविद्धाप्रकर्तव्यापरवि
द्धानकुत्रचित् दशमीचप्रकर्तव्यासदुर्गाद्विजसत्तम षष्ठ्यष्टमीअमावास्याकृष्णपक्षेत्रयोदशी एताःपरयुताःपूज्याःपराःपूर्वेणसं
युताइति यत्तुव्यासः खर्वोदर्पस्तथाहिंसात्रिविधंतिथिलक्षणम् खर्वदर्पौपरौपूज्यौहिंसास्यात्पूर्वकालिकीति खर्वः
साम्यम् दर्पोवृद्धिः तयोःपराहिंसाक्षयस्तत्रपूर्वेत्यर्थः एतच्छ्राद्धादिविषयम् द्वितीयादिषुयुग्मानांपूज्यतानियमादिषु ए
कोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौह्रासवृद्ध्यादिचोदनेतिव्यासोक्तेः नियमादिषुव्रतदानादिकर्मसु एकोद्दिष्टादितियेर्वृद्ध्यादावित्यर्थः

कर्मकालव्याप्त्यभावेतुकर्मोपक्रमकालगैवग्राह्या कर्मोपक्रमकालगात्तुकृतिभिर्ग्राह्यानयुग्मादृइति दीपिकोक्तेः यांतितु यांतिथिं-
समनुप्राप्यउदयंयातिभास्करः सातिथिः सकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मस्वित्यादीनितानित्रिमुहूर्तादिस्तुतिरितिनिर्णयशैली अथैकभक्तं
तत्कालःपाद्मे मध्याह्नव्यापिनीग्राह्याएकभक्तेसदातिथिरिति मध्याह्नश्चपंचधाविभक्तदिनतृतीयांशः तेनयद्यपिद्वादशदंडानंत
रंप्राप्यतेनथापिदिनार्धसमयेतीतेभुज्यतेनियमेनयत् एकभक्तमितिप्रोक्तमतस्तत्स्याद्दिवैवहीति स्कांदोक्तेः षोडशससदशादिदंडा
सुख्यःकालः दीपिकायांतु मध्याह्नोत्यदलेत्रिभागदिवसेस्यादेकभक्तमिति ततःसूर्यास्तपर्यंतंगौणः दिवैवहीत्यस्यैवेयथ्यापत्त्येतत्
परत्वात् अत्रपूर्वेद्युर्व्याप्तिः परेद्युरुभयेद्युर्व्याप्तिस्तदभावोंशव्याप्तिस्तत्रापिसाम्यंवैषम्यंचेति षट्पक्षाः तत्राद्ययोरसंदेहएव तृतीयेतुपूर्वेन्हि-
गौणमुख्यप्राप्तेःसत्वात्पूर्वेतिमाधवः युग्मवाक्यान्निर्णयइतिहेमाद्रिः चतुर्थपक्षेपूर्वैवगौणकालव्याप्तेःसत्वात् वैषम्येणांशव्याप्तावाधि
कासाग्राह्या साम्येपूर्वा अयंचस्वतंत्रैकभक्तनिर्णयः अन्यांगउपवासप्रतिषेधोतदनुसारेणनिर्णयः अथनक्तं तच्चदिनानशनपूर्वंरा-
त्रिभोजनं तत्रप्रदोषव्यापिनीग्राह्या प्रदोषव्यापिनीग्राह्यातिथिर्नक्तव्रतेसदेतिवत्सोक्तेः प्रदोषस्तु त्रिमुहूर्तंप्रदोषःस्याद्भानावस्तंगतेसति
नक्तंतत्रतुकर्तव्यमितिशास्त्रविनिश्चयइतिमदनरत्नेव्यासोक्तेः तत्रापित्रिदंडोत्तरंकार्यं सायंसंध्यात्रिघटिकाअस्ताद्उपरिभास्वतइतिस्कां
दोक्तेर्दंडत्रयस्यसंध्यात्वात्तत्र चत्वारीमानिकर्माणिसंध्यायांपरिवर्जयेत् आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकमिति मार्कंडेयेनभोजन
निषेधात् मुहूर्तोनंदिनंनक्तंप्रवदंतिमनीषिणः नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहंमन्येगणाधिपेतिमाधवीयेभविष्योक्तेश्च गौडास्तु प्रदोषोस्तमयादूर्ध्वंघटिकाद्व
यमिष्यतइतिवत्सोक्तःप्रदोषः संध्याचदिनरात्र्योःसंधौमुहूर्तः अर्धास्तमयात्संध्याव्यक्तीभूतानतारकायावत् तेजःपरिहानिवशाद्भानोरर्धोदयंयाव

द्दिनिवशाहोन्केरित्याहुः तन्न अस्यसंध्यावंदनानध्यायादिपरत्वात् अतएवतत्रखंडमंडलस्यसंध्यात्वमुक्तंविज्ञानेश्वरेण यच्चमदनरत्ने न
क्तस्यवैधत्वाद्रागप्राप्तभोजनगोचरोनिषेधइत्युक्तं तन्न विधेर्निषेधाविरोधात् अन्यथाकपिंजलानित्यत्रत्रिभ्योधिकानांहिंसनंस्यात् सा
यंकालेनक्तंतुदिनद्वयेप्रदोषस्पर्शेज्ञेयं अनयात्वपरत्रस्यादस्तादर्वाग्यतोहिसेतिजाबालिवचनात् प्रदोषव्यापिनीनस्याद्दिवानक्तंविधीयते
आत्मनोद्विगुणाछायामंदीभवतिभास्करे तन्नक्तंनक्तमित्याहुर्नननक्तंनिशिभोजनमिति स्कांदाच्च यत्यादीनामपिसायान्हे नक्तंनिशायां
कुर्वीतगृहस्थोविधिसंयुतः यतिश्चविधवाचैवकुर्यात्तत्सदिवाकरमिति तत्रैवस्मृत्यंतरात् इदमपुत्रविधुरोपलक्षणं पुत्रवतस्तुरात्रावे
व अनाश्रमीप्याश्रमीस्यादपत्नीकोपिपुत्रवानितिसंग्रहोक्तेः सौरनक्तंतुदिवैव त्रिमुहूर्तेस्पृगेवाग्निर्निशिचेतावतीतिथिः तस्यांसौरम
वन्नक्तमहन्येवतुभोजनमितिस्कमंतूक्तेः हरिनक्तेविशेषः कालादर्शेस्कांदे उदयस्थासदापूज्याहरिनक्तव्रतेतिथिरिति अन्यनक्तंतुसं
कात्यादावपिरात्रावेव निषेधस्यरागप्राप्तभोजनगोचरत्वेनवैधाबाधकत्वात् दिनद्वयव्याप्तौपरा उभयोर्यदिवातिथ्योःप्रदोषव्यापिनीति
थिः तत्रोत्तरत्रनक्तंस्यादुभयत्रापिसायतइति कालादर्शेजाबालिवचनात् अन्यपक्षेषुएकभक्तवन्निर्णयः अत्रविशेषोमदनरत्नेगारुडे
हविष्यभोजनंस्नानंसत्यमाहारलाघवं अग्निकार्यमधःशय्यांनक्तभोजीषडाचरेत् अग्निकार्यंव्याहृतिहोमः इतिनक्तं अयाचितेतु
विशेषवचनाभावात्पक्षेउपवासेमासेउपवासवन्निर्णयः अथनक्षत्रव्रतकालनिर्णयः विष्णुधर्मे उपोषितव्यंनक्षत्रंयस्मिन्नस्तमियाद्र
विः युज्यतेयत्रवातारानिशीथेशशिनासहेति माधवीयेस्कांदे तत्रैवोपवसेदृक्षेयन्निशीथादधोभवेत् उपवासेयदृक्षंस्यात्तद्दिनेनक्तेकभक्त
योः अथव्रतपरिभाषा तत्राधिकारिणोमदनरत्नेभविष्ये अनाश्रयस्तुयेविप्रास्तेषांश्रेयोविधीयते व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथान्

पअनग्निग्रहणमुपवासविषयम् अतएवदेवलः आहिताग्निरनड्वांश्चब्रह्मचारीचतेत्रयः अश्नंतएवसिध्यंतिनैषांसिद्धिरनश्नतां एकादश्या
दौतुवचनात् भवतीतिवक्ष्यामः शूद्रस्याप्यधिकारः शूद्रोवर्णश्चतुर्थोपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हति वेदमंत्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विनेतिव्या
सोक्तेः प्राच्यास्तुवैश्यशूद्रयोर्द्विरात्राधिकोपवासनिषेधः वैश्याःशूद्राश्चयेमोहादुपवासंप्रकुर्वते त्रिरात्रंपंचरात्रंवातेषांव्युष्टिर्नविद्यते
चतुर्थभक्तक्षपणंवैश्येशूद्रेविधीयते त्रिरात्रंतुनधर्मज्ञैर्विहितंब्रह्मवादिभिरिति हेमाद्रौवचनादित्याहुः यावदुक्तनिषेधइत्यन्ये तत्
तुनिर्मूलमितिप्रकरणान्महातपोविषयइतियुक्तम् एवंस्त्रीणामपियत्तुस्कांदे नास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतंनाप्युपोषणम् भर्तृशु-
श्रूषयैवैतालोकानिष्टान्व्रजंतिहि यद्देवेभ्योयच्चपित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनंसत्क्रियांच तस्यार्धंवैसाफलंनान्यचित्तानारीभुंक्ते-
भर्तृशुश्रूषयैव आदित्यपुराणे नारीखल्वननुज्ञाताभर्त्रावापिसुतेनवा विफलंतद्भवेत्तस्यायत्करोत्यौर्ध्वदेहिकमिति और्ध्वदेहिकं
पारलौकिकंतद्भिन्नेनानुज्ञाविषयं भार्यापत्युर्मतेनैवव्रतादीन्याचरेत्सदेति कात्यायनोक्तेः अत्रविशेषोहरिवंशे स्नानंचकार्यंशिरसस्ततः
फलंमवाप्नुयात् स्नात्वास्त्रीप्रातरुत्थायपतिंविज्ञापयेत्सती तथा गृहीत्वौदुंबरंपात्रंसकुशंसाक्षतंतथा गोशृंगंदक्षिणंसिंच्यप्रगृण्हीया
च्चतज्जलं औदुंबरंताम्रमयं ततोभर्तुःसतीदद्यात्स्नातस्यप्रयतस्यच आत्मनश्चाभिषेक्तव्यंततःशिरसितज्जलं उपवासेषुकर्तव्यमेतद्धि
व्रतकेषुचेति सर्वव्रतेषुसंकल्पविधिश्चभारते गृहीत्वौदुंबरंपात्रंवारिपूर्णमुदङ्मुखः उपवासंतुगृण्हीयाद्यद्वासंकल्पयेद्बुधः हस्तेनैवेत्यर्थः
अत्रव्रतारंभकालः मदनरत्नेगार्ग्यः अस्तगेचगुरौशुक्रेबालेवृद्धेमलिम्लुचे उद्यापनमुपारंभंव्रतानांनैवकारयेत् रत्नमालायां सोमसौ
म्यगुरुशुक्रवासराः सर्वकर्मसुभवंतिसिद्धिदाः भानुभौमशनिवासरेषुचप्रोक्तमेवखलुकर्मसिद्ध्यति तथा विरुद्धसंज्ञाइहयेचयोगा

न्तेषामनिष्टः खलुपादआद्यः सर्वेधृतिस्तुव्यतिपातनामासर्वोप्यरिष्टः परिघस्यचार्धं तिस्रस्तुयोगे प्रथमेसवज्रेव्याघातसंज्ञेनवपंचशूले गंडेः
तिगंडेचषडेवनाड्यशुभेषुकार्येषुविवर्जनीयाः संग्रहे कृष्णेग्निदिश्योरूर्ध्वं सप्तमीभूतयोरधः शुक्लेवेदेशयोरूर्ध्वं भद्राप्राग्वसु पूर्णयोः
श्रीपतिः नसिद्धिमायातिकृतंचविष्ट्यांविषारिघातादिकमत्रसिद्धं व्यवहारसमुच्चये दशम्यामष्टम्यांप्रथमघटिकापंचकंपरंहरिद्युः स
सम्याद्दिदशघटिकांतेत्रिघटिकं तृतीयाराकायांस्वयमघटिकाभ्यः परभवंशुभंविष्टेः पुच्छंशिवतिथिचतुर्थ्योस्तुविरमे तत्रैव सर्पिणीतु-
सितेपक्षेकृष्णेचैवतुवृश्चिकी सर्पिण्यास्तु मुखंत्याज्यंवृश्चिक्याः पुच्छमेवच माधवीये विष्टिर्येदाहनितिथेरपरार्धजातापूर्वार्धजानिशितदा
शुभदाचपुच्छे ब्रह्मयामले दिनभद्रायदारात्रौरात्रिभद्रायदादिवा नत्याज्याशुभकार्येषुप्राहुरेवंपुरातनाः श्रीपतिः षट्प्रोष्णतोद्वादश
शांकराच्चपौरंदराद्धानिनवक्रमेण पूर्वार्धमध्यापरभागयुंजिचिरंतनंज्योतिषिकैः स्मृतानि व्रतारंभेचविशेषः मदनरत्नेसत्यव्रतेनोक्तः उ
दयस्थातिथिर्याहिनभवेद्दिनमध्यभाक् सारवंडानव्रतानांस्यादारंभश्चसमापनमिति देवलः अभुक्त्वाप्रातराहारंस्नात्वाचम्यसमाहितः
सूर्यायदेवताभ्यश्चनिवेद्यव्रतमाचरेत् मदनरत्नेभविष्ये क्षमासत्यंदयादानंशौचमिंद्रियनिग्रहः देवपूजाग्निहवनंसंतोषस्तेयवर्जनं
सर्वव्रतेष्वयंधर्मः सामान्योदशधास्मृतः अग्निहोमस्तुद्दैवत्यः व्याहृतिहोमोवतिवर्धमानः यत्तुतेनोक्तं सर्वपदमेतत्पुराणोक्तप्रकृतव्रत
परं व्रतांतरेतुविध्यंतरसत्वेहोमोऽन्यथान अतएवैकादश्यांशिष्टानांहोमानाचरणमिति तन्न जपोहोमश्चेतिवक्ष्यमाणेकवाक्यत्वेना-
स्यकाम्यव्रतसमाप्तिपरत्वात् तत्वंतुसासदश्यस्यपशुमित्रविंदादिप्रकरणस्थेनैवतत्तद्व्रतविशेषहोमविधिभिरस्योपसंहारइति विष्णु
धर्मे तज्जप्यजपनंध्यानंतत्कथाश्रवणादिकं तदर्चनंचतन्नामकीर्तनश्रवणादयः उपवासकृतामेतेगुणाः प्रोक्तामनीषिभिः कौर्मे ब

बहिर्ग्रामांत्यजान्सूतिंपतितंचरजस्वलां नस्पृशेन्नाभिभाषेतनेक्षेतव्रतवासरे पृथ्वीचंद्रोदयेअग्निपुराणे स्नात्वाव्रतवतासर्वव्रतेषुव्रत
मूर्तयः पूज्याःसुवर्णमय्याद्याःशक्त्यावैभूमिशायिना जपोहोमश्चसामान्यंव्रतांतेदानमेवच चतुर्विंशद्द्वादशवापंचवात्रयएववा विप्राभो
ज्यायथाशक्तितेभ्योदद्याच्चदक्षिणां अत्रविप्राइतिपुल्लिंगनिर्देशात्पुमांसएवभोज्याः नतुस्त्रियः एवंसहस्रभोजनादावपि विरूपै-
कदेशस्यप्रमाणांतरंविनाप्युक्तत्वात् अतएवद्वयोर्यजमानयोःप्रतिपदंकुर्यात् बहुभ्योयजमानेभ्यइत्यादौविरूपैकशेषप्रयोगात् पत्न्यभि
प्रायंद्वित्वंबहुत्वंवानसंभवतीत्युक्तमाचार्यैः पार्थसारथिनाच एतेनैकस्यब्राह्मणस्यावृत्त्याभोजनंपरास्तंबहुत्वस्यैकपदश्रुत्याब्राह्मणा
न्वितत्वेनभोजनान्वयाभावादित्यन्यत्रविस्तरः शूद्रस्यतुप्रतिषिद्धत्वाद्विप्रद्वाराव्याहृतिहोमइतिवर्धमानः व्रतमूर्तयोव्रतदेवताप्रतिमाः प्र
तिमास्वरूपंचमदनरत्नेभविष्ये अनुक्तद्रव्यतत्संख्यादेवताप्रतिमानृप सौवर्णीराजतीताम्रीवृक्षजामार्त्तिकीतथा चित्रजापिष्टलेखा
स्यानिजवित्तानुरूपतः आमाषात्पलपर्यंतंकर्तव्याशाठ्यवर्जितैः तत्रैवब्राह्मे आज्यंद्रव्यमनादेशेजुहोतिषुविधीयते मंत्रस्यदेवताया
श्चप्रजापतिरितिस्थितिः मंत्रानुक्तौसमस्तव्याहृतिरूपोमंत्रः प्रजापतिश्चदेवतेतिकल्पतरुः वर्धमानधृतदेवीपुराणे होमोग्रहादिष्व-
जायांशतमष्टाधिकंभवेत् अष्टाविंशतिरष्टौवायथाप्राप्तिविधीयते मदनरत्ने अनुक्तसंख्यायत्रस्याच्छतमष्टोत्तरंस्मृतं वर्धमानधृत
दृष्टशातातपः उपवासंद्विजःकृत्वाततोब्राह्मणभोजनं कुर्यात्तेनास्यसद्गुणउपवासोऽभिजायते व्रतोद्यापनानुक्तौपृथ्वीचंद्रोदयेनंदिपु
राणे कुर्यादुद्यापनंतस्यसमाप्तौयदुदीरितं उद्यापनंविनायत्तुतद्व्रतंनिष्फलंभवेत् यदिचोद्यापनंनोक्तंव्रतानुगुणतश्चरेत् वित्तानुसार-
तोदद्यादनुक्तोद्यापनेव्रते गाश्चैवकांचनंदद्याद्व्रतस्यपरिपूर्तये अशक्तौनारदीये सर्वेषामप्यलाभेतुयथोक्तकरणंविना विप्रवाक्यंस्मृ

तंशक्त्रं व्रतस्यपरिपूर्तये यथाविभवचोयस्तुगृण्हातिमनुजः शक्तं अदत्वादक्षिणांपापः सयातिनरकंध्रुवं भारते वेदोपनिषदेचैवसर्वकर्म-
सुदक्षिणा सर्वत्रतुभयोर्हिष्टाभूमिर्गावोथकांचनं बैजवापः शिवनेत्रोद्भवंयस्मादजतंपितृवल्लभं अमंगलंतद्यत्नेनदेवकार्येषुवर्जयेत्
टोडरानंदेदेवीपुराणे व्रतेचतीर्थेध्ययनेश्राद्धेपिचविशेषतः परान्नभोजनाद्देवियस्यान्नंतस्यतत्फलं पृथ्वीचंद्रोदयेभविष्यपुराणे नित्य-
स्नायीमिताहारोगुरुदेवद्विजार्चकः क्षारंक्षौद्रंचलवणंमधुमांसंचवर्जयेत् क्षारास्तुतत्रैवोक्ताः तिलमुद्गादृतेशैब्यंसस्यंगोधूमकोद्रवौ
धान्यकंदेवधान्यंच शमीधान्यंतथैक्षवम् स्विन्नधान्यंतथापण्यंमूलंक्षारगणःस्मृतः गोधूमानांतुतत्रैवप्रतिप्रसवः व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्चक-
लापःसतिलंपयः श्यामाकाश्चैवनीवारागोधूमाद्याव्रतेहिताः कूष्मांडालाबुवार्ताकपालंकींज्योत्स्निकास्त्यजेत् चतुर्भैक्षंसक्तुकणाः शाकं
दधिघृतंमधु श्यामाकाःशालिनीवारायावकंमूलतंदुलं हविष्यव्रतनक्तादावग्निकार्यादिकेहितं मधुमांसंविहायान्यद्व्रतेवाहितमीरितमि-
ति शमीधान्यंमाषादि पालंकीमध्यदेशेपोईइतिप्रसिद्धा ज्योत्स्निकाकोशातकी मिताक्षरायांगौतमः चतुर्भैक्षसक्तुकणयावकशा-
कपयोदधिघृतमूलफलोदकानिहवींष्युत्तरोत्तरंप्रशस्तानि पयोदधिघृतंचगव्यमिति अन्येचविशेषाएकादशीचातुर्मास्यादिप्रकरणेवक्ष्यं-
ते गृहीतव्रतत्यागेतुमदनरत्नेछागलेयः पूर्वंव्रतंगृहीत्वायोनचरेत्काममोहितः जीवन्भवतिचांडालोमृतःश्वाचाभिजायते तत्रप्राय-
श्चित्तमुक्तंपृथ्वीचंद्रोदयेअग्निगारुडपुराणयोः क्रोधात्प्रमादाल्लोभाद्वाव्रतभंगोभवेद्यदि दिनत्रयंनभुंजीतमुंडनंशिरसोथवेति प्रा-
यश्चित्ताम्नानादतिक्रांतव्रतानुष्ठानंनास्तीतिगम्यते यत्तु प्रायश्चित्तंततःकृत्वापुनरेवव्रतीभवेदितिवचनात् यच्चातिक्रांतमपिव्रतंकार्यमि-
तिशूलपाणिः तन्मध्येलोपेव्रतशेषसत्वेज्ञेयं एतच्चशक्तविषयं अशक्तौतुकालहेमाद्रौपुराणांतरे उपवासासमर्थश्चेदेकंविप्रंतुभो-

जयेत् तावद्दनादिवादद्याद्भुक्तस्याद्विगुणंतथा भक्तः कृतभोजनः ब्राह्मणभोजनंविनेतिशेषः सहस्रसंमितांदेवींजपेद्वाप्राणसंयमान् कु
र्याद्वादशसंख्याकान् यथाशक्त्यातुरोनरइति शक्तितस्त्वेमात्स्ये उपवासेष्वशक्तानांनक्तंभोजनमिष्यते मदनरत्नेवायवीये द्रव्यदातोपवास
स्यफलंप्राप्नोत्यसंशयं तथापरार्केदेवलः ब्रह्मचर्यंतथाशौचंसत्यमामिषवर्जनं व्रतेष्वेतानिचत्वारिवरिष्ठानीतिनिश्चयः मात्स्ये त-
स्मात् कृतोपवासेनस्नानमभ्यंगपूर्वकं वर्जनीयंप्रयत्नेनरूपघ्नंतत्परंतप अन्येचनियमास्तत्रतत्रान्वेषणीयाः अथस्त्रीव्रतेषुविशेषउ
च्यते तत्रहेमाद्रौव्रतकांडेगारुडे गंधालंकारतांबूलपुष्पमालानुलेपनं उपवासेनदुष्यंतिदंतधावनमंजनमिति इदंचसभर्तृकोपवास-
विषयं अंजनंचसतांबूलंकुंकुमंरक्तवाससी धारयेत्सोपवासापिअवैधव्यकरंयतः विधवायतिमार्गेणकुमारीवायदृच्छयेतितत्रैवभवि
ष्योक्तेः तथाविष्णुधर्मे सर्वेष्वनूपवासेषुपुमान्वाथस्ववासिनी धारयेद्रक्तवस्त्राणिकुसुमानिसितानिच विधवाशुक्लवसनमेकमे
वहिधारयेत् मनुरपि पुष्पालंकारवस्त्राणिगंधधूपानुलेपनं उपवासेनदुष्यंतिदंतधावनमंजनम् मदनरत्नेव्यासः दंतधावनपुष्पादिव्र
तेप्यस्यानदुष्यतीति यद्यपीदंसर्वोपवासविषयंप्रतीयतेतथापिशिष्टाचारात्सौभाग्याद्यर्थंक्रियमाणनवरात्रत्रिरात्राद्युपवासविषयमेव नत्वे
कादश्यादिविषयं असकृज्जलपानाच्चसकृत्तांबूलचर्वणात् उपवासःप्रणश्येतदिवास्वापाच्चमैथुनादितिपरार्केदेवलेनतन्निषेधात् नत्वा
स्यपुंविषयत्वेनसावकाशत्वात्स्त्रीणांतांबूलादिप्राप्नोतीतिवाच्यम् तांबूलादिप्रापकस्यैवैकादशीतरविषयत्वेनवैपरीत्यस्यापिसुवचत्वा
त् यत्तुहरिवंशे अंजनंरोचनंचैवगंधान्सुमनसस्तथा व्रतेचैवोपवासेचनित्यमेवविवर्जयेत् शिरसोभ्यंजनंसौम्यनैवमेतत्प्रशस्यते
नपादयोर्नगात्रस्यस्नेहेनेतिस्थितिःस्मृतेतितत्रैवोक्तपुण्यकव्रतविषयं नतुसर्वत्र पूर्वोक्तविरोधादिति मदनरत्नेउक्तं तत्रैव अस्तु

प्रपातोरोषश्चकलहस्यकृतिस्तथा उपवासाद्दिनाद्वापिसद्योभ्रंशयतिस्त्रियं स्त्रियमित्युपलक्षणं मदनरत्नेशिवधर्मे दानव्रतानिनियमा
ज्ञानंध्यानंहुतंजपः यत्नेनापिकृतंसर्वंक्रोधितस्यवृथाभवेत् अथसूतकादौनिर्णयः तत्रशावसूत्याशौचयोः सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिर्निबंधे-
षुस्पष्टैव गौडास्तुक्षतनाशौचादावपितामाहुः जानूर्ध्वंक्षतजेजातेनित्यकर्मनचाचरेत् नैमित्तिकंचतदधःस्रवद्रक्तोनवाचरेत् लोतकेचस
सुत्नेज्वरकर्मणिमैथुने धूमोद्गारेतथावांतौनित्यकर्माणिसंत्यजेत् द्रव्यंभुक्तेत्वजीर्णेचनैवभुक्त्वापिकिंचन कर्मकुर्यान्नरोनित्यंसूतके-
मृतकेतथेतिकालिकापुराणात् वस्तुतस्तुपूर्वंदेवीपूजोपक्रमात्तन्मात्रविषयत्वमस्येतियुक्तंप्रतीमः तथाहेमाद्रौपाद्मे गर्भिणीसूतिकाद्यैश्च
कुमारीवाथरोहिणी यदाशक्तातदान्येनकारयेत्प्रयतास्स्वयमिति पुंसोप्येषविधिः लिंगस्याविवक्षितत्वात् तेनयस्मिन्व्रतेयत्पूजाद्युक्तं
तदन्येनकारयेत् शारीरनियमान्स्वयंकुर्यादितिहेमाद्रिर्व्याचख्यौ नव्रतिनांव्रतइतिविष्णूक्तेश्च आरंभस्तुनभवत्येव शुद्धितत्वेविष्णुः
बहुकालिकसंकल्पोगृहीतश्चपुरायदि सूतकेमृतकेचैवव्रतंतन्नैवदुष्यति एतत्काम्यपरंनित्यंत्वनारब्धमपिकार्यमितिगौडाः मदनरत्ने पू-
र्वसंकल्पितंयच्चव्रतंसुनियतव्रतैः तत्कर्तव्यंनरैःशुद्धंदानार्चनविवर्जितं माधवीयेकौर्मे काम्योपवासेप्रक्रांतेत्वंतरामृतसूतके तत्रका
म्यव्रतंकुर्याद्दानार्चनविवर्जितमिति एतेनसांगेधिकारात्कृतांगदेवपूजादिकार्यमितिवर्धमानोक्तिःपरास्ता प्रारब्धंपूजादिकार्यमेव नवरा
त्रेतुतत्रैवविशेषंवक्ष्यामः एवंरजस्वलापि यत्तुसत्यव्रतः प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणांयद्रजोभवेत् नतत्रापिव्रतस्यस्यादुपरोधःकथंचने
ति तत्प्रतिनिधिनाकारयेदित्येतत्परं तदुक्तंमदनरत्नेमात्स्ये अंतरातुरजोयोगेपूजामन्येनकारयेदिति प्रतिनिधयश्चनिर्णयामृतेपै-
ठीनसिः भार्यापत्युर्व्रतंकुर्याद्भार्यायाश्चपतिर्व्रतं असामर्थ्येपरस्ताभ्यांव्रतभंगोनजायते स्कांदेपि पुत्रंवाविनयोपेतंभगिनींभ्रातरंतथा

एषामभावएवान्यंब्राह्मणंवानियोजयेत् कात्यायनः पितृमातृभ्यांनृपतिर्गुर्वर्थेचविशेषतः उपवासंप्रकुर्वाणः पुण्यंशतगुणंलभेत् मानाभ
हार्दानुद्दिश्यएकादश्यामुपोषणे कृतेनेतुफलंविप्राः समग्रंसमवाप्नुयुः मदनरत्नेप्रभासखंडे भर्तापुत्रः पुरोधाश्च भ्रातापत्नीसखापिच
यात्रायांधर्मकार्येषुजायंतेप्रतिहस्तकाः एभिःकृतंमहादेविस्वयमेवकृतंभवेत् तत्रैववायवीये स्वयंकर्तुमशक्तश्चेत्कारयीतपुरोधसा इदं
चसर्ववर्णसाधारणं अविशेषात् यत्तुकश्चिन्महोक्षआह शूद्रस्यब्राह्मणादिरेवप्रतिनिधिर्युक्तोनशूद्रः जपस्तपस्तीर्थसेवाप्रव्रज्यामंत्रसा
धनम् विप्रैःसंपादितंयस्यसंपन्नंतस्यतत्फलमिति मरीचिवचनादिति तत्तुच्छम् प्रव्रज्यादीनांशूद्रेऽसंभवाद्विषयेभावदर्शनादितिन्या
येनास्यब्राह्मणादिगोचरत्वात् यदपितुउपवासोव्रतंहोमस्तीर्थस्नानजपादिकमितिपूर्वार्धेपाठस्तदापिसएवदोषः स्त्रीशूद्रपतनानिष-
डिनिमानवीयेजपनिषेधात् वस्तुतस्तु संपूर्णनावाचनमात्रमत्रोच्यतइतिप्रतिनिधेः कावार्तेत्यलं अत्रविशेषमाहत्रिकांडमंडनः का
म्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेचसः काम्येष्वुपक्रमादूर्ध्वंकेचित्प्रतिनिधिंविदुः नस्यात्प्रतिनिधिर्मंत्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु नदेशका
लयोर्नास्तिनारणेरग्निरेवसा नापिप्रतिनिधातव्यंनिषिद्धंवस्तुकुत्रचित् हिरण्यकेशिसूत्रेपि नस्वामित्वस्यभार्यायाःपुत्रस्यदेशस्यकाल
स्याग्नेर्देवतायाःकर्मणःशब्दस्यचप्रतिनिधिर्विद्यतेइति अथव्रतादिसन्निपातेनिर्णयः तत्रतिथिद्वयसन्निपातेतत्रोक्तंदानहेमाद्रौकूर्मे
णानुष्ठेयं अविरोधात् इदंपूर्वविरुद्धेष्वेव एकमध्येन्यकाम्यकर्मारंभस्तुनभवत्येवगुणफलादृते यस्ययज्ञेप्रततेतेनरायज्ञस्तायतेतंय
ज्ञंनिर्ऋतिर्गृह्णातीतिराणकधृतश्रुतेः यज्ञःव्रतादिकर्ममात्रं अनंगेनव्यवधानदोषस्यसर्वत्रसाम्यात् शिष्टास्तुमाघकार्तिकस्नानादिम
ध्येलक्षहोमतुलाभारतत्रश्रवणाद्याचरंतितन्नित्यमध्येतु काम्यमध्येतुचिंत्यम् यत्रतुनक्तैकभक्तादौविरोधस्तत्रप्रायम्यादेकभक्तंकार्यम्

नक्तं तु परेद्युस्तन्नियोगे गौणकाले कार्यम् समकालीनविरुद्धव्रतादौ लेकं स्वयं कृत्वान्यद्भार्यादिना कारयेदिति माधवः यत्तु शिवरात्र्यादौ ति-
थिमध्ये पारणया ऽन्हि भोजनं प्राप्तं भूताष्टम्योर्दिवा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्वणि एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति तन्नि-
षेधश्च तत्र पारणायां वैधत्वाद्दिवैव भोजनम् निषेधस्तु रागप्राप्तभोजनविषयः एवमष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रांत्यादौ रवौ संकष्टचतुर्थ्यां
च रात्रौ भोजनम् यत्र त्वष्टम्यादौ दिवाभुजि निषेधः संक्रमे च रात्राविति निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः यद्यपि पुत्रिणउपवासो निषि-
द्धस्तथाप्युपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किंचित् प्रकल्पयेदिति वचनात्किंचिद्भक्षयित्वोपवासः कार्यः चांद्रायणमध्ये एकादश्यादौ तु भोजनं
कार्यमेव चांद्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यबाधकत्वात् अबाधेन गत्यसंभवाच्च एकादश्यामेकांतरोपवासादिपारणायां जलपारणां कृत्वो-
पवसेत् आपो वा अशितमनशितं चेति श्रुतेः एवं द्वादश्यां मासोपवासश्राद्धदोषादिषु ज्ञेयं एवं काम्यनैमित्तिकनित्यत्वादिकृतं बलाब-
लं स्वयमूह्यमिति दिक् इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ परिभाषा समाप्ता अथ प्रतिपदादिनिर्णयः शुक्लप्रतिपदपराण्हव्यापि-
त्वे पूर्वा ग्राह्या युग्मवाक्यात् प्रतिपत्संमुखी कार्या या भवेदापराण्हिकीति स्कांदोक्तेः शुक्ला स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्सापराण्हे
भवेदिति दीपिकोक्तेश्च अपराण्हश्च पंचधा भक्तोऽदिनेचतुर्थो भागः तदभावे सायान्हव्यापिनी ग्राह्या तदभावे तु सायान्हव्यापिनी परि-
गृह्यतामिति माधवोक्तेः कृष्णा तु परा कृष्णा तूत्तरतोऽखिलेति दीपिकोक्तेः कृष्णापि पूर्वैवेत्यनंतभट्टः सर्वतिथिषु वर्ज्यान्युक्तानि मु-
हूर्तदीपिकायां कूष्मांडं बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं तथा तैलं चामलकं दिवं भ्रमवसतां शीर्षं कपालांत्रकम् निष्पावांश्च मसूरिका-
न् फलमथो वृंताकसंज्ञं मधु द्यूतं स्त्रीगमनं क्रमात्प्रतिपदादिष्वेवमाषोडश शीर्षं नारिकेलम् कपालं अलाबु अंत्रं पटोलकं भूपलः

कूष्मांडंबृहतीक्षारंमूलकंपनसंफलम् धात्रीशिरःकपालांत्रंनखचर्मतिलानिच क्षुरकर्मांगनासेवांप्रतिपत्प्रभृतित्यजेत् नखंचशिबी
चर्ममसूरिका द्वितीयातुकृष्णापूर्वाशुक्लोत्तरेतिहेमाद्रिः कृष्णाद्वितीयादिमापूर्वाण्हेयदिसासितातुपरतः सर्वेतिदीपिकोक्तेः माधवा
नंतभट्टमतेतुसर्वापिद्वितीयापरा तथाचमाधवः पूर्वेद्युरसतीप्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा साद्वितीयापरोपोष्यापूर्वविद्धाततोन्यथेति तृ-
तीयातुसर्वमतेरंभाख्यातिरिक्तापरैव तेनयुग्मवाक्यंरंभाव्रतविषयं रंभाख्यांवर्जयित्वातुतृतीयांद्विजसत्तम अन्येषुसर्वकार्येषुग-
णयुक्ताप्रशस्यतइतिब्रह्मवैवर्तात् गौरीव्रतेतुविशेषमाहमाधवः मुहूर्तमात्रसत्वेपिदिनेगौरीव्रतंपरे शुद्धाधिकायामप्येवंगणयोग
प्रशंसनादिति चतुर्थ्यपिसर्वमतेगणेशव्रतातिरिक्तापरैव युग्मवाक्यात् एकादशीतथाषष्ठीअमावास्याचतुर्थिका उपोष्याःपरसं
युक्ताःपराःपूर्वेणसंयुताइतिमाधवीये बृहद्वसिष्ठोक्तेश्च नागचतुर्थीतुमध्यान्हव्यापिनीपंचमीयुताचग्राह्येतिनिर्णयामृतेमाधवी
येचोक्तं युगमेध्यादिनेयत्रतत्रोपोष्यफणीश्वरान् क्षीरेणाप्याय्यपंचम्यांपूजयेत्प्रयतोनरः विषाणितस्यनश्यंतिनतंहिंसंतिपन्नगा
इतिमाधवीयेदेवलोक्तेः युगंचतुर्थीपूर्वत्रमध्यान्हव्याप्तौपूर्वा अन्यपक्षेतुपरैवपंचम्यांपूजोक्तेः गणेशव्रतेतृतीयायुतैवचतुर्थी चतु
र्थीतुतृतीयायांमहापुण्यफलप्रदा कर्तव्याव्रतिभिर्वत्सगणनाथसुतोषिणीति हेमाद्रौब्रह्मवैवर्तात् माधवीयेतुगणेशव्रते मध्यान्ह
व्यापिनीमुख्या चतुर्थीगणनाथस्यमातृविद्धाप्रशस्यते मध्यान्हव्यापिनीचेत्स्यात्परतश्चेत्परेहनीति बृहस्पतिवचनात् प्रातःशु-
क्लतिलैःस्नात्वामध्यान्हेपूजयेन्नृपेति तत्कल्पेभिधानाच्च तेनपरदिनेतत्त्वेपरा अन्यथापूर्वेत्युक्तं वस्तुतस्तु यत्रभाद्रशुक्लचतु
र्थ्यादौगणेशव्रतविशेषमध्यान्हपूजोक्तातद्विषयाण्येवप्रागुक्तवचनानि नतुसार्वत्रिकाणि संकष्टचतुर्थ्यादौ बहूनांकर्मकालानांबाधा

पत्तेः तेनसर्वत्रगणेशव्रते पूर्वैवेतिसिद्धं संकष्टचतुर्थीतुचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेतत्त्वेमातृयोगस्यसत्वात्पूर्वैवेतिकेचित् अन्येतुदिनेमुहूर्तत्रया
दिरूपस्यतृतीयायोगस्याभावात्परदिनेमाधवोक्तमध्यान्हव्यापिसत्वात्संपूर्णत्वाच्चपरैवेत्याचक्षते दिनद्वयेतदभावेतुपरैव गौरीव्रतेतुपूर्वैव गणे
शगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताःप्रकीर्तिताः चतुर्थ्यः पंचमीविद्धादेवतांतरयोगतइतिमदनरत्नेब्रह्मवैवर्तात् पंचमीतुमाधवमतेसर्वापिपूर्वा च
तुर्थीसंयुताकार्यापंचमीपरयानतु दैवेकर्मणिपित्र्येचशुक्लपक्षेतथासितेतिहारीतोक्तेः हेमाद्रिमतेतुकृष्णापूर्वासितापरा कृष्णापूर्वयुता
सितापरयुतास्यात्पंचमीतिदीपिकोक्तेः वस्तुतस्तुहारीतोक्तिरुपवासविषया प्रतिपत्पंचमीचैवसावित्रीभूतपूर्णिमा नवमीदशमीचैव
वनोपोष्याःपरसंयुताइतिब्रह्मवैवर्तात् यत्तु पंचमीतुप्रकर्तव्याषष्ठ्यायुक्तात्तुनारदेत्यापस्तंबीयं तत्स्कंदव्रतपरम् स्कंदोपवासेस्त्री-
कार्यापंचमीपरसंयुतेतिवाक्यशेषादितिमाधवः तन्नागपूजाविषयमित्यनंतभट्टनिर्णयामृतादयः चमत्कारचिंतामणौच पंचमीनाग-
पूजायांकार्याषष्ठीसमन्विता तस्यांतुतुषितानागाइतरासुचतुर्थिकेति तेननागपूजादौपरैव यत्तुमदनरत्नेदिवोदासीययोः श्रावणपंच
म्यतिरिक्तापूर्वेत्युक्तं श्रावणेपंचमीशुक्लासंप्रोक्तानागपंचमी तांपरित्यज्यपंचम्यश्चतुर्थीसहिताहिताइतिसंग्रहोक्तेः गणेशस्कंदयो
गाभ्यांक्रमान्नागःशुभाशुभः भित्रामित्रेतयोःपत्रेनागानामाखुबर्हिणाविति षट्त्रिंशन्मताच्चश्रावणपंचम्यतिरिक्तायाःनागपंचम्याश्चतु
र्थीयुतत्वमुक्तंतदुपवासादिविषयं पत्रेवाहनेषष्ठीसर्वमतेस्कंदव्रतातिरिक्तापरैव युग्मवाक्यात् नागविद्धानकर्तव्याषष्ठीचैवकदाचने
तिस्कांदाच्च निर्णयामृते षष्ठीचसप्तमीचैववारश्चेदंशुमालिनः योगोयंपद्मकोनामसूर्यकोटिग्रहैःसमः सप्तमीपूर्वैवयुग्मवाक्यात्
षष्ठ्यायुतासप्तमीचकर्तव्यातातसर्वदेतिस्कांदाच्च अष्टमीतुसर्वमतेकृष्णापूर्वासितापरा व्रतमात्रेष्टमीकृष्णापूर्वाशुक्लाष्टमीपरेतिमाध

वोक्तेः परयुक्शुक्लाष्टमीपूर्वयुक्कृष्णेतिदीपिकोक्तेश्च शिवशक्त्युत्सवेच कृष्णापुनरा पक्षद्वयेप्युत्तरैवशिवशक्तिमहोत्सवइतिमाधवोक्तेः
दिवोदासीयेभविष्ये यदायदासिताष्टम्यांबुधवारोभवेत्क्वचित् तदानदाहिसाग्राह्याएकभक्ताशनेनृप संध्याकालेतथाचैत्रे—
प्रसुप्तेचजनार्दने बुधाष्टमीनकर्तव्याहंतिपुण्यंपुरातनं अत्यंपद्यंहेमाद्रिणेनधृतं नवमीतुसर्वमतेपूर्वा युग्मवाक्यात् नकुर्यान्नवमींता
तदशम्यांतुकदाचनेतिस्कांदाच्च दशमीतुपूर्वा परावेतिहेमाद्रिः कृष्णापूर्वोत्तराशुक्लादशम्येवंव्यवस्थितेतिमाधवः वस्तुतस्तुमुख्या
नवमीयुतेवग्राह्या दशमीतुप्रकर्तव्यासदुर्गाद्विजसत्तमेत्यापस्तंबोक्तेः यत्तु संपूर्णादशमीकार्यापूर्वयापरयाथवेत्यंगिरसोक्तं तन्नव
मीयुक्तालाभेऔदयिकीग्राह्येत्येवंनेयम् अथैकादशी तत्रैकादश्युपवासोद्वेधा निषेधपरिपालनात्मकोव्रतरूपश्च तत्राद्यः नशंखे
नपिबेत्तोयंनखादेत्कूर्मसूकरौ एकादश्यानभुंजीतपक्षयोरुभयोरपीतिकौर्मदेवलाद्युक्तेः अग्निपुराणेपि गृहस्थोब्रह्मचारीचआहिता
ग्निस्तथैवच एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपीति नचात्रपर्युदासेनव्रतविधिस्तत्रतुव्रतादिशब्दाभावात् व्रतरूपस्तुब्रह्मवैवर्ते मासे
हरिदिनेसम्यग्विधायनियमंनिशि दशम्यामुपवासस्यप्रकुर्याद्वैष्णवव्रतमिति इदंचशिवभक्तादिभिरपिकार्यं वैष्णवोवाथशैवोवाकुर्या
देकादशीव्रतमितिशिवधर्मोक्तेः वैष्णवोवाथशैवोवासौरोप्येतत्समाचरेदितिसौरपुराणाच्च सोपिद्विधानित्यःकाम्यश्च उपोष्यैकादशींनित्यं
पक्षयोरुभयोरपीतिगारुडोक्तेः पक्षेपक्षेचकर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमितिनारदोक्तेश्चनित्यता यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यंश्रियंसंततिमात्मनः एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपीतिकौर्मादिषुफलश्रुतेश्चकाम्यता उभयैकादशीव्रतंगृहस्थातिरिक्तानामेवनित्यं गृहस्थस्य
तुशुक्लायामेवव्रतंनित्यंनकृष्णायाम् एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि वनस्थयतिधर्मोयंशुक्लामेवसदागृहीतिदेवलोक्तेः

नचानेननिषेधपालनमेववनस्थयतिविषयेउपसंह्रियतेनतुव्रतमितिवाच्यं अस्यपर्युदासेनव्रतविधिपरत्वात् अन्यथापूर्वोक्ताग्निपुराणवचने-
निषेधपालनेगृहस्थस्याधिकारोक्त्याविरोधःस्यात् निषेधस्यनिवृत्तिमात्रफलत्वेनविशेषानपेक्षणादुपसंहारायोगात् अभावस्यधर्मत्वाभा
वाच्च तस्मादनेनसर्वेषामेकादशीव्रतविधायिनांसामान्यवाक्यानांवनस्थयतिविषयेउपसंहारान्नगृहस्थस्यकृष्णायांनित्यव्रतप्राप्तिः कथंतर्हि
संक्रांत्यामुपवासंचकृष्णेकादशिवासरे चंद्रसूर्यग्रहेचैवनकुर्यात्पुत्रवान्गृहीतिनारदादिवचनेषुकृष्णानिषेधःप्राप्त्यभावादितिचेत् श्रूयतां
शयनीबोधिनीमध्येयाकृष्णैकादशीभवेत् सैवोपोष्यागृहस्थेननान्याकृष्णाकदाचनेतिपाद्मे गृहस्थस्य आषाढीकार्तिकीमध्यस्थायाःकृ
ष्णायाविहितासापुत्रवतोनिषिध्यते अन्यकृष्णायांतुनविधिः सर्वविधीनांवनस्थयतिषूपसंहारान्ननिषेधःप्राप्त्यभावात् शयन्यादिवाक्यंत
पुत्रगृहिगोचरमित्यनंतभट्टहेमाद्र्यादिग्रंथाः दीपिकापि असितातुशयनीबोधांतरस्थाप्ययोनस्यात्सातत्सजिनोपीति मदनरत्नेभविष्ये
यथाशुक्लातथाकृष्णाद्वादशीमेसदाप्रिया शुक्लागृहस्थैःकर्तव्याभोगसंतानवर्धिनी मुमुक्षुभिस्तथाकृष्णानतेतेनोपदर्शितेति निषे
धपालनंकाम्यव्रतंचसर्वकृष्णायांसर्वगृहिणांभवत्येव पुत्रवांश्चसभार्यश्चबंधुयुक्तस्तथैवच उभयोःपक्षयोःकाम्यव्रतंकुर्यात्तुवैष्ण
वमिति नारदोक्तेः एतच्चसर्वकालादर्शेउक्तं विधवायावनस्थस्ययतेश्चैकादशीद्वये उपवासोगृहस्थस्यशुक्लायामेवपुत्रिणः मु
जेर्निषेधःकृष्णायांसिद्धिस्तस्यततोव्रतेइति प्राच्यास्तुवैष्णवगृहस्थानांकृष्णापिनित्या नित्यंभक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः पक्षेप-
क्षेनकर्तव्यमेकादश्यामुपोषणं सपुत्रश्चसभार्यश्चस्वजनोभक्तिसंयुतः एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपीतिनारदोक्तेरित्याहुः
पुत्रशब्दश्चापत्यमात्रवचनः नारायणवृत्तौ पुमांसएवमेपुत्राजायेरन्नित्यत्रापत्यमात्रवाचित्वोक्तेः जनयबहुपुत्राणीतिलिंगात्

पौत्रीमातामहस्तेनेतिमनूक्तेः पुत्र्याअपत्यमित्यर्थेतुस्त्रीभ्योढगितिपौत्रेयइत्यापत्तेः पुमान्पुत्रोजायतेइतिच उपवासनिषेधेविशेषोवाय
वीयेउक्तः उपवासनिषेधेतुभक्ष्यंकिंचित्प्रकल्पयेत् नदुष्यत्युपवासेनउपवासफलंलभेत् भक्ष्यंचतत्रैवोक्तं नक्तंहविष्यान्नमनोद
नंवाफलंतिलाःक्षीरमथांबुचाज्यं यत्पंचगव्यंयदिवापिवायुःप्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरंचेत्यलं तत्रदशमीवेधोद्वेधा अरुणोदयवे
धःसूर्योदयवेधश्चेति आद्योगारुडे दशमीशेषसंयुक्तोयदिस्यादरुणोदयः नैवोपोष्यंवैष्णवेनतद्दिनेकादशीव्रतमिति अरुणो
दयस्वरूपंचमाधवीयेस्कांदे उदयात्प्राक्चतस्रस्तुघटि अरुणोदयइति यद्यपि उदयात्प्राग्यदाविप्रमुहूर्तद्वयसंयुता संपू
र्णैकादशीनामतत्रैवोपवसेद्गृहीतिगारुडसौरधर्मादिवचनं यच्चभविष्ये आदित्योदयवेलायाःप्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता एकादशी
तुसंपूर्णाविद्धान्यापरिकीर्तितेति तदप्युपसंहारन्यायेनदंडचतुष्टयपरमेव हेमाद्रावप्येवं यत्तुब्रह्मवैवर्ते चतस्रोघटिकाःप्रातररु-
णोदयनिश्चयः चतुष्टयविभागोत्रवेधादीनांकिलोदितः अरुणोदयवेधःस्यात्सार्धंतुघटिकात्रयं अतिवेधोद्विघटिकःप्रभास
दर्शनाद्रवेः महावेधोपितत्रैवदृश्यतेर्कोनदृश्यते तुरीयस्तत्रविहितोयोगःसूर्योदयेबुधैरिति तदप्यवयववद्वारारुणोदयवेधविशेष
परमेवेति माधवीयेमदनरत्नेच अंत्यस्तूदयवेधः तथान्येपिवेधाः हेमाद्रौमाधवीयेचगारुडे उदयात्प्राक्त्रिघटिकाव्यापि-
न्येकादशीयदा संदिग्धैकादशीनामवर्ज्येयंधर्मकांक्षिभिः उदयात्प्राङ्मुहूर्तेनव्यापिन्येकादशीयदा संयुक्तैकादशीनामवर्ज्येयं
धर्मवृद्धये हेमाद्रौ रात्रेरंत्योष्टमोभागोप्यरुणोदयउक्तः निशाःप्रांतेतुयामार्धेदेववादित्रवादने सारस्वतानध्ययनेचारुणो-
दयउच्यतइतिस्मृतेः अत्रैके एषांसर्वपक्षाणांमुहूर्तद्वयेनक्रोडीकारान्निशाःप्रांतइतिवचनाच्चरात्रिमानवशात्सार्द्धत्रिदं-

डादयोनेकेरुणोदयाः तदाहहेमाद्रिः सार्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाविंशतिघटीमितरात्रिविषया महत्तरास्तुरात्रीरपेक्ष्यचतस्रोघटिकाइत्य-
र्कमितीत्याहुः तन्न अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः नचमुहूर्तद्वयमर्थः दंडद्वैयेकमुहूर्तादिवेधानांतथाप्यनुपपत्तेः नहितेषां
यामार्धत्वमरुणोदयत्वंचास्ति मुहूर्तद्वयस्ययामार्द्धस्यचचतस्रोघटिकाइत्यनेनोपसंहाराच्चनतदर्थः नचसार्द्धतुघटिकात्रयमित्यनेना-
पितदापत्तिः शंक्यातेनचतुर्दंडवेधस्यैवोक्तेः चतुर्दंडेर्धघटीदशमीसत्त्वेहिवेधस्तदर्थः द्विघटिकोद्देतद्योगाच्च यत्तुमतम् किय-
तारुणोदयवेधइत्यपेक्षायांसार्द्धघटिकात्रयनियमादरुणोदयेर्धघटिकातोन्यूनदशमीसत्त्वेनदोषइति तत्तुच्छम् द्विदंडादावपित्तदा-
पत्तेः दशमीशेषसंयुक्तोयदिस्यादरुणोदयः नैवोपोष्यंवैष्णवेनतद्दिनेकादशीव्रतमिति गारुडेभविष्येच योगमात्रनिषेधात् नारदी-
येपि लववेधेपिविप्रेंद्र दशम्येकादशींत्यजेत् सुरायाबिंदुनास्पृष्टंगंगांभइवनिर्मलं स्कांदेपि कलाकाष्ठादिगत्येवदृश्यतेदशमीविभो
एकादश्यांनकर्तव्यंव्रतंराजन्कदाचनेति माधवोप्याह सोऽयंकलादिवेधोऽरुणोदयवेधेसूर्योदयवेधेचसमानइति निगमेपि सर्वप्र-
कारवेधोऽयमुपवासस्यदूषकस्स्मृतः अतएवमाधवेनअरुणोदयाघदंडेऽस्तदशमीस्पर्शोसंस्पृष्टाह्वत्तत्रघटीयोगेसंदिग्धा मुहूर्तव्यासोसं-
युक्ताउदयेसंकीर्णेत्युक्त्वा अरुणोदयवेलायांदशमीयदिसंगता संस्पृष्टैकादशीतांतुमोहिन्यैदत्तवान्प्रभुरिति गोभिलाद्युक्तेः
पूर्वोक्तगारुडादेश्च सामान्यतोविशेषतश्चारुणोदयवेधोनिषिद्धः यत्त्वष्टमभागोरुणोदयइतिहेमाद्रिणोक्तं यच्चमहत्तरारात्रीरितित-
त्परमतंस्वयमेवदूषितं अंतेप्युक्तं वेधतारतम्येनदोषतारतम्यादुपपद्यतइतिदोषतारतम्यंचप्रायश्चित्ततारतम्यादवगम्यते तच्चोक्तंहे-
माद्रौस्मृत्यंतरे अज्ञानाद्यदिवामोहात्कुर्वन्नेकादशींनरः दशमीशेषसंयुक्तांप्रायश्चित्तमिदंचरेत् कृच्छ्रपादंनरश्चीर्त्वागांचदद्यात्सव-

त्सकाम् स्ववर्णस्यार्धकंदेयंतिलद्रोणसमन्वितम् विधानांतरंतत्रैव ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशतृगांचदद्यात्सवत्सकां धरणस्यार्धकंदेयंतिल
द्रोणमथापिवेति अत्रवेधतारतम्याद्व्यवस्थेतिहेमाद्रिः निशःप्रांतइत्यपिदोषाधिक्यार्थमेव तस्माच्चतुर्घटिकात्मकएवारुणोदयइतिसि
द्धम् तेनषट्पंचाशद्घटिकानंतरंदशमीप्रवेशोरुणोदयवेधउक्तोभवति अंत्योपितत्रैवकण्वेनोक्तः उदयोपरिविद्धातुदशम्यैकादशीयदि
दानवेभ्यःप्रीणनार्थंदत्तवान्पाकशासनइति स्मृत्यंतरेपि दशम्याःप्रांतमादाययदोदेतिदिवाकरः तेनस्पृष्टंहरेर्दिनंदत्तंजंभासुरायतत्
दिति तत्रारुणोदयवेधोवैष्णवविषयः तद्वाक्येषुवैष्णवग्रहणात् तत्स्वरूपंतुमाधवीयेस्कांदे परमापदमापन्नोहर्षेवासमुपस्थिते नै
कादशींत्यजेद्यस्तुयस्यदीक्षास्तिवैष्णवी विष्ण्वर्पिताखिलाचारःसहिवैष्णवउच्यतेइति यद्यपिपित्रादेरागमदीक्षायांतन्मात्रस्यवैष्ण-
वत्वंनतुपुत्रादेस्तथापिस्वपारंपर्यप्रसिद्धमेववैष्णवत्वंस्मार्तत्वंचमन्यंतेवृद्धाः तत्वसागरेभविष्ये यथाशुक्लातथाकृष्णायथाकृष्णात-
थेतरा तुल्येतेमन्यतेयस्तुसवैवैष्णवउच्यते केचित्तुदशम्यांनवमीवेधमपित्यजंतितत्रमूलंमृग्यम् उदयवेधस्तुपरिशेषात् स्मार्तगोचरः
तदाहमाधवः अरुणोदयवेधोत्रवेधः सूर्योदयेयथा उक्तौद्वौदशमीवेधौवैष्णवस्मार्तयोःक्रमात् हेमाद्रिस्तुकेषांचिदर्धरात्रेपिदशमीवे-
धमाह अर्धरात्रेतुकेषांचिद्दशम्यावेधउच्यते कपालवेधइत्याहुराचार्यायेहरिप्रियाः नतन्ममतम् यस्मात्त्रियामारात्रिरिष्यतइति
ब्रह्मवैवर्तात् अस्यार्थः अनद्यतनेलङ् इत्यत्रातीतायाःरात्रेःपश्चिमयामद्वयमागामिन्याःरात्रेःपूर्वयामद्वयंदिवसश्चसकालएषो-
द्यतनः सकलइत्युक्तंमहाभाष्ये सएषवर्तमानःकालएकादश्यहोरात्रउपोष्यः तन्मध्येदशमीप्रवेशोविद्धासात्याज्या अतएवहेमा
द्रौ दशम्याःसंगदोषेणअर्धरात्रात्परेणतु वर्जयेच्चतुरोयामान्संकल्पार्चनयोःसदेतिदोषउक्तः चतुरोयामान्दिवसस्येत्यर्थः स्वम

नेतु रात्रेस्त्रियामत्वात्प्रहरत्रयंपूर्वशेषः तेनचतुर्थप्रहरएववेधोयुक्तः सोप्यरुणोदयएव सूर्योदयंविनानैवस्नानदानादिकःक्रमइ-
ति मार्कंडेयपुराणात् मत्स्यूषोहः सुखंकल्यइतिकोशादरुणोदयमारभ्यसूर्यंशक्रप्रवृत्तेस्तत्रैवनिषेधः तेनमतभेदाद्व्यवस्थेतिके-
चित् कैमुतिकन्यायेनारुणोदयवेधस्यैवेयंस्तुतिरितितुमाधवः यस्तुदिक्पंचदशभिस्तथेतिवेधः सउपवासातिरिक्तविषयइ-
तिमाधवः सर्वप्रकारवेधोयमुपवासस्यदूषकः सार्धसप्तमुहूर्तस्तुयोगोयंबाधतेव्रतमितिनिगमादित्यलम् अत्रमाधवमतेवैष्णवै-
ररुणोदयविद्धात्याज्या यदात्वेकादश्येवशुद्धासतीवर्धतेद्वादशीवाउभयंवातदापरोपोष्या एकादशीद्वादशीवाधिकाचेत्यज्यतांदि-
नम् पूर्वंग्राह्यंतूत्तरंस्यादितिवैष्णवनिर्णयः इतिमाधवोक्तेः स्मार्तैस्तु सूर्योदयविद्धात्याज्या यदात्वेकादशीशुद्धासतीवर्धतेद्वाद-
शीचसमान्यूनावातदागृहस्थैः पूर्वायतिभिरुत्तराकार्या प्रथमेहनिसंपूर्णाव्याप्याहोरात्रसंयुता द्वादश्यांचतथातातदृश्यतेपुनरेवच
पूर्वाकार्यागृहस्थैश्चयतिभिश्चोत्तराविभो इतिस्कांदोक्तेः वर्धमानोप्येवमेवाह उभयवृद्धौतुशुद्धाविद्धावासर्वेषांपरैव संपूर्णैकाद-
शीयत्रप्रभातेपुनरेवसा सर्वैरेवोत्तराकार्यापरतोद्वादशीयदीतिनारदोक्तेः द्वादशीमात्रवृद्धौतुशुद्धायांपूर्ववत् नचेदेकादशी-
विष्णोर्द्वादशीपरतःस्थिता उपोष्यैकादशीतत्रयदीच्छेत्परमंपदमितिनारदोक्तेः द्वादशीमात्रवृद्धौतुशुद्धाविद्धेव्यवस्थिते शु-
द्धापूर्वोत्तराविद्धास्मार्तनिर्णयईदृशइतिमाधवोक्तेश्च मदनरत्नेप्येवम् यत्तु विद्धाप्यविद्धाविज्ञेयापरतोद्वादशीनचेत् अविद्धा-
पिचविद्धास्यात्परतोद्वादशीयदीति हेमाद्रौपाद्मे वचनंतदेकादश्यावृद्धौज्ञेयम् तदुक्तंमाधवेन एकादशीद्वादशीचनित्यशुभय
वर्द्धतेयदा तदापूर्वदिनंत्याज्यंस्मार्तैर्ग्राह्यंपरंदिनमिति विद्धैकादश्यांद्वादशीमात्रवृद्धौचसर्वेषांपरैवतत्रैवैकादशीमात्रवृद्धौगृ-

हिणः पूर्वायतेरुत्तरा पूर्वोक्तपाद्मोक्तेः एकादशीविद्धान्वेच्छु कुलक्ष्णा विशेषतः उत्तरांतुयतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृहीतिप्रचेतसोक्तेः
एतच्छुद्धाविद्धातुल्यमितिमाधवः त्रयोदश्यांनलभ्येतद्वादशीयदिकिंचन उपोष्यैकादशीतत्रदशमीमिश्रितापिचेतिस्कांदात् अवि-
द्धानि निषिद्धेश्चनलभ्यंतेदिनानितु मुहूर्तैः पंचभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशीतिथिरित्यृष्यशृंगोक्तेश्च मुहूर्तपंचकमरुणोदयमारभ्यज्ञे-
यम् अन्यथोत्तरेऽह्निएकादश्यभावासंभवात् यदपिहेमाद्रिणा शुद्धसमाशुद्धन्यूनावा अधिकद्वादशिकाचेत्सर्वेषांपरैवेत्युक्तं तद
पिवैष्णवविषयं स्मार्तानांतुपूर्वैवेत्यविरोधः हेमाद्रिमतेतूच्यते तत्र शुद्धाविद्धाद्वयीनंदात्रेधान्यूनसमाधिकैः षट्प्रकारापुनस्त्रे-
धाद्वादश्यूनसमाधिकैरित्यष्टादशैकादशीभेदाः तत्रशुद्धाधिकन्यूनद्वादशिकाशुद्धाधिकसमद्वादशिकाचसकामैः पूर्वानिष्कामैरु-
त्तराकार्या प्रथमेऽहनिसंपूर्णेति पूर्वोक्तस्कांदात् ऊनद्वादशिकायांतुविष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयंकार्यम् संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपु-
नरेवसा लुप्यतेद्वादशीतस्मिन्नुपवासः कथंभवेत् उपोष्येद्वेतिथीतत्रविष्णुप्रीणनतत्परैरितिवृद्धवसिष्ठोक्तेः शुद्धान्यूनाशुद्धाधि-
काशुद्धसमाविद्धन्यूनाविद्धसमावाधिकद्वादशिकाचेत्सर्वेषांपरैवेतिहेमाद्रिः मदनरत्नेतुशुद्धाधिकापरा संपूर्णैकादशीयत्रेतिपू-
र्वोक्तेः अन्यापूर्वा शुद्धायदासमाहीनासमाहीनाधिकोत्तरा एकादशीमुपवसेन्नशुद्धांवैष्णवीमपीतिस्कांदात् शुद्धाएकाद-
शीउत्तराद्वादशी नवेदेकादशीविष्णोरितिनारदोक्तेश्च यत्तु अविद्धापिचविद्धास्यादितिपाद्मंतच्छुद्धाधिकापरम् यत्तु संपूर्णै-
कादशीत्याज्यापरतोद्वादशीयदि उपोष्याद्वादशीशुद्धाद्वादश्यामेवपारणमित्यादितद्वैष्णवपरम् स्मार्तानांतुपूर्वैवेत्युक्तं विद्धन्यूना-
समद्वादशिकात्तुमुमुक्षूणांपुत्रवतांचपरा अन्येषांपूर्वा पुत्रवतोपिपूर्वेतिमदनरत्ने विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिकासैवसर्वैःकार्येतिहेमाद्रिः

नांश्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदमनुवादकत्वात् तस्यचमास्याधीनत्वात् प्रासेश्च यजुर्वेदिमात्रपरत्वात्सर्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थं अवश्युत्यानुवा
दोवा नतुविधायकंयेन विशेषविधिनोपसंहारःस्यात् अनुवादत्वाल्लक्षणानदोषः अन्यथात्वौदयिकपर्वविशिष्टोपाकर्मोद्देशेन
कर्तृविधौकर्तृविशिष्टेवा औदयिकपर्वविधौवाक्यभेदापत्तेः तस्मात्तैत्तिरीयकपदाविवक्षयासर्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेवपर्वेत्युक्तं त
न्न नतावत्परिशिष्टे बह्वृचान्प्रत्येवविधिः धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तत्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितामित्यादिनुदाहृते एवपरिशिष्टेवेदांतरधर्म
विधीनांदर्शनात् नाप्यनुवादोयंकालिकापुराणात् बह्वृचादीनामपितदापत्तेः कुर्युरित्यस्यविधित्वेनतस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तानु-
वादित्वाच्च नचतैत्तिरीयकाणांगृह्येतद्विधिरस्ति येनानुवादःस्यात् नचवाक्यभेदः तैत्तिरीयकमात्रस्यकर्ममात्रस्यवाउद्देश्यत्वायोगेन
हविरार्तिवदष्टवर्षब्राह्मणमुपनयीतेतिवच्चागत्याविशिष्टस्योद्देश्यत्वात् अन्यथान्तरार्धेबह्वृचपदस्याप्यविवक्षापत्त्याश्रवणस्यस
र्वसाधारण्यापत्तेः तस्माद्धेमाद्रिमतमेवयुक्तमितिदिक् इदंचशिष्यानध्यापयेत आवसथ्येग्नौअनध्यापयतोनाधिकारइतिकर्कः
श्रावण्यामपिग्रहणादिदुष्टायांकातीयभिन्नैःप्रोष्ठपद्यांकार्यं तैस्तुश्रावणपंचम्यां संक्रांतिर्ग्रहणंवापिपौर्णमास्यांयदाभवेत् उपा-
कृतिस्तुपंचम्यांकार्यावाजसनेयिभिरिति स्मृतिमहार्णवेवाजसनेयिग्रहणादितिहेमाद्रिः इदंचसूत्रोक्तकालपरत्वात् बह्वृचपरम
पिसांख्यायनैस्तुहस्तेकार्यं आपस्तंबैराथर्वणैश्चप्रोष्ठपद्यां यत्तुबौधायनः श्रावण्यांपौर्णमास्यामाषाढ्यांवोपाकृत्येत्युक्तं तत्प्रोष्ठ
पद्यामपिदोषे आषाढ्यांकार्यमित्येवमर्थं तच्छाखीयविषयंवा सामगास्तुश्रावणेहस्तेकुर्युर्बह्वृचाः श्रवणेचैवहस्तर्क्षेसामवेदि
नइतिनिर्णयामृतेगोभिलोक्तेः सोप्युत्तरः धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तंत्वाष्ट्रऋक्षसमन्वितं श्रावणंकर्मकुर्वीरन्नृग्यजुःसामपाठकाः इतिम

दनरत्नेपरिशिष्टोक्तेः गार्ग्योपि सिंहेरवौतुपुष्यर्क्षे पूर्वाण्हेविवरेबहिः छंदोगामिलिताःकुर्युरुत्सर्गंस्वस्वछंदसां शुक्लपक्षेतुहस्तेनउ
पाकर्मापराण्हिकमिति अविवरेग्रहादिदोषहीने विचरेदीतिपाठोज्ञानकृतः पुष्यर्क्षेपूर्वाण्हेउत्सर्गः अपराण्हेकमुपाकर्मेत्यन्वयः अ
न्यस्तुविशेषः पूर्वमेवोक्तः प्रयोगपारिजातेगोभिलः उपाकर्मोत्सर्जनंचवनस्थानामपीष्यते धारणाध्ययनांगत्वात्गृहीणांब्रह्मचारि
णां उत्सर्जनंचवेदानामुपाकरणकर्मच अकृत्वावेदजप्येन फलंनाप्नोतिमानवः सर्वथालोपेतुकृच्छ्रउपवासश्च वेदोदितानांनित्या
नामिति मनुनाभोजनोक्तेः एवमुत्सर्गेपि अथप्रसंगादन्येषोत्सर्जनमुच्यते तच्चपौषमासेरोहिण्यांतत्रकृष्णाष्टम्यांवाकार्यं पौषमा
सस्यरोहिण्यामष्टकायामथापिवा जलांतेछंदसांकुर्यादुत्सर्गंविधिवद्बहिरिति याज्ञवल्क्योक्तेः श्रावण्यांप्रोष्ठपद्यांचोपाकृतोक्रमेणपौ
षशुक्लप्रतिपदिमाघशुक्लप्रतिपदिवाकार्यं अर्धपंचमान्मासानधीयीतेतितेनैवोक्तेः अर्धःपंचमोयेषुसार्धचतुरइत्यर्थः यत्तुहारीतः
अर्धपंचमान्मासानधीत्योर्ध्वमुत्सृजेत् पंचार्धषष्ठान्वेतितदाषाढ्युपाकर्मविषयं बौधायनास्तु पौष्यांमाघ्यांवाकुर्युः पौष्यांमाघ्यां
वोत्सृजेदितितत्सूत्रात् तैत्तिरीयैस्तु तैष्यांकार्यं तैष्यांपौर्णमास्यांरोहिण्यांवाविरमेदितितत्सूत्रात् बह्वृचैस्तुमाघ्यांकार्यं अध्या
योत्सर्जनंमाघ्यांपौर्णमास्यांविधीयतइतिकारिकोक्तेः कातीयास्तुभाद्रपदेकुर्युः उत्सर्गश्चैतिनंद्वादिनिष्यांप्रोष्ठपद्यांपिवेतिकात्यायनो
क्तेः सामगास्तुसिंहार्केपुष्येकुर्युः तथाचसिंहेरवौत्विति गार्ग्यवचनंपूर्वमुक्तं सर्वैरुपाकर्मदिनेवाकार्यं पुष्येनुत्सर्जनंकुर्यादुपाक-
र्मदिनेथर्वेति हेमाद्रौरवादिरगृह्योक्तेः यदासिंहस्थेसूर्येसतितन्मध्यस्थहस्तनक्षत्रात्प्राक्पुष्यःकर्कटस्थोभवति तदातस्मिन्पु-
ष्ये उत्सर्गंकृत्वातदुत्तरहस्तेउपाकर्मसामगाःकुर्युः मासेप्रोष्ठपदेहस्तात्पुष्यःपूर्वोभवेद्यदा तदाचश्रावणेकुर्यादुत्सर्गंछंदसांद्विज

त्सर्गं ग्रहवेधो न विद्यत इति प्रयोगपारिजातसंग्रहोक्तेः पर्वणि ग्रहणे सति पूर्वं त्रिरात्रादिवेधाभावं वक्तुमिदं तेन पर्वणि ग्रहणेऽपि चतुर्दश्यां श्रव
णे कार्यमिति हेमाद्रिः अस्ते प्रथमारंभस्तु न भवति गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वा वार्धकेऽपि वा तथाधिमाससंसर्पमलमासादि वृद्धिजे प्र
थमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विनाशकृदिति तत्रैव कश्यपोक्तेः अत्र प्रथमारंभे वृद्धिश्राद्धं कुर्यादिति नारायणवृत्तौ एतच्चाधिमासेन का
र्यं उपाकर्म तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकमिति ज्योतिःपराशरोक्तेः उत्कर्षः कालवृद्धौ स्या-
दुपाकर्मादिकर्मणि अभिषेकादिवृद्धीनां नतु तत्कर्षो युगादिष्विति कात्यायनोक्तेश्च यत्तु उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्वेतदिष्टं वृषादित इति
ऋष्यशृंगवचनं तत्सामगविषयं तेषां सिंहार्क एवोक्तेः एतच्चापराण्हे कार्यं उपाकर्मापराण्हे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव त्विति अध्यायानामु
पाकर्म कुर्यात्काले पराण्हिके पूर्वाण्हे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुरिति चहेमाद्रौ गोभिलोक्तेः वस्तुतस्तु भवेदुपाकृतिः पौर्णमा
स्यां पूर्वाण्ह एव त्विति भृग्वेतसोर्वचनात् पूर्ववाक्यं सामगविषयं तेषामपराण्ह एवोक्तेरित्यनुपदं वक्ष्यते दीपिकापि अस्य तु विधेः पूर्वा
ण्हकालः स्मृत इति याजुषास्तु पर्वणि कुर्युः तच्चापस्तंबैरौदयिकं ग्राह्यमन्यैस्तु पूर्वं पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः बह्वृ
चाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रांतिवर्जित इति गार्ग्योक्तेः संप्राप्ते श्रावणस्यांते पौर्णमास्यां दिनोदये इति ब्रह्मापर्वण्यौदयिके पुनः अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यत
इति कालिकापुराणाच्च अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया दुःखशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन्द्विजातय इति मदनरत्ने हेमाद्रौ
गार्ग्येण दोषोक्तेः अत्र शिंगाभट्टीये विशेषः श्रवणः श्रावणं पर्वसंगवस्पृग्यदा भवेत् तदैवोदयिकं कार्यं नान्यदौदयिकं भवेत् परा-
शरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः श्रावणी पौर्णमासी तु संगवात्परतो यदि तदैवौदयिकी ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत् कर्मकालमाह काला

दर्शेनिगमः श्रावण्यांप्रोष्ठपद्यांवाप्रतिपत्षण्मुहूर्तकैः विद्धास्याच्छंदसांतत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवेत् अत्रपौर्णमासीश्रवणहस्तयोरुपल
क्षणं तेनतावपिसंगवस्पर्शौ उदयेसंगवस्पर्शश्चेन्नोपर्वणिचार्कभे कुर्युर्नभस्युपाकर्मऋग्यजुःसामगाःक्रमादिति पृथ्वीचंद्रः ते
नौदयिसंगवोभयव्यापिनीमुख्या परेद्युःसंगवाभावेपूर्वेद्युरुभयाभावेचैकैकसत्वेपूर्वेद्युश्चतुर्दशीवेधनिषेधात्सामान्यवाक्याद्दौदयि-
कीकर्मपर्याप्ताग्राह्या नतुपूर्वा संगवनिमित्तपूर्वविद्धापवादाभावात् नान्यदौदयिकीत्यस्यपूर्वविद्धापरत्वाभावात् तेनभाद्रादौकालां
तरेस्यान्नतुनिषिद्धेनहिग्रीष्मलाभेनिषिद्धमाषग्रहणंयुक्तं अतएवपरेद्युःसंगवव्याप्तौपूर्वविद्धानिषेधः तदभावेतुनेतिमूलेव्यव-
स्थाप्ययुक्ताविधिवैषम्यात् मासनिषेधोपितयापत्तेश्च पूर्वविद्धावचनसत्वेहिसायुज्यते एवंश्रवणेपिज्ञेयं तन्न विष्णवर्द्धेघटिका
द्वयमितिपूर्वोक्तविरोधात् तेनप्राशस्त्यमात्रपरमिदं तत्वंतु एतत्स्तुत्याधिकपरं तेनयथाग्निहोत्रादौसायंप्रातःकालबाधेसामान्येजी
वनावच्छिन्नकालेदर्शादौवानुष्ठानं यथावाग्रीष्मेवशाकाद्यभावेयागोक्तिसर्निषिद्धवर्जद्रव्येण तथात्रसंगवाभावेनिषिद्धवर्जकर्मपर्या
प्तौदयिकेकालांतरेवानुष्ठानंनतुकदाचिन्निषिद्धे अपवादाभावेउत्सर्गस्यैवप्राप्तेः कात्यायनादीनांतुदिनद्वयेपूर्वाह्णव्याप्तौएकदेशस्प
र्शेवापूर्वैवेतिहेमाद्रिः यदपि श्रावणीदुर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी पूर्वविद्धाप्रकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति ब्रह्मवैवर्तं तद्ब्रह्मपवि-
त्रश्रवणकर्मादिदैवकर्मविषयमितिहेमाद्रिः अतएववचनात् कुलधर्मव्रतादावपिपूर्वैव मदनरत्नेप्येवं मदनपारिजातेपि पूर्वविद्धा
यांश्रावण्यांवाजसनेयिनामुपाकर्मेत्युक्तं मदनरत्नेतु पर्वण्यौदयिकेकुर्युःश्रावणंतैत्तिरीयकाइति बह्वृचपरिशिष्टात् बह्वृचानुप्रतिक
र्मविधानार्थप्रवृत्तेः तत्रतैत्तिरीयककर्मविध्ययोगात्पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यतः औदयिकपर्वप्राप्तेस्तन्निषेधेनबह्वृचा

मुमुक्षूणांपरान्येषांपूर्वैतिमदनरत्ने विद्धसमासमद्वादशिकोनद्वादशिकाचमुमुक्षुभिःपराऽन्यैःपूर्वाकार्या दशमीमिश्रितापूर्वाद्वाद
शीयदिलुप्यते शुद्धेवद्वादशीराजन्नुपोष्यामोक्षकांक्षिभिरितिव्यासोक्तेः मोक्षकांक्षियद्ग्रहणादन्येषांपूर्वैव सर्वत्रैकादशीकार्याद्वा
दशीमिश्रितानरैः प्रातर्भवतुवामावायतोनित्यमुपोषणमिति पाद्मोक्तेः विद्धाधिकासमद्वादशिकाचसर्वेषांपूर्वैव पारणाहेनलभ्ये-
तद्वादशीकलयापिचेत् तदानींदशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशीतिथिरितिऋष्यश्रृंगोक्तेश्च माधवमतेतु अत्रगृहिणःपूर्वायतेरुत्तरा
विद्धाधिकन्यूनद्वादशिकामोक्षपापक्षयविष्णुप्रीतिकामैःपराकार्या गृहस्थेनतुनक्तंकार्यम् एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी
उपवासंनकुर्वीतपुत्रपौत्रसमन्वितइति कौर्मेदिनक्षयेउपवासनिषेधात् दशम्येकादशीविद्धाद्वादशीचक्षयंगता क्षीणासाद्वादशीज्ञे
यानक्तंतुगृहिणःस्मृतमितिवृद्धशातातपोक्तेश्च गृहिणःपूर्वत्रोपवासः एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वेशुद्धसमत्वेवाद्वादश्याः न्यूनस-
मत्वयोरेकादश्यामुपवासः यानितु दशम्यनुगताहंतिद्वादशीद्वादशीफलम् धर्मापत्यधनायूंषित्रयोदश्यांतुपारणमिति कौर्मा-
दीनि दशमीविधत्रयोदशीपारणयोः निषेधकानितानिविहितभिन्नपराणि अत्रमूलवचनानितद्व्यवस्थाचाकरेज्ञेया यत्तुकालहे
माद्रौ बहुवाक्यविरोधेनसंदेहोजायतेयदा द्वादशीतुतदाग्राह्यात्रयोदश्यांतुपारणमिति मार्कंडेयोक्तेः संदिग्धेषुचवाक्येषुद्वा
दशींसमुपोषयेत् तथा विवादेषुचसर्वेषुद्वादश्यांसमुपोषणम् पारणंचत्रयोदश्यामाज्ञेयंमामकंमुने इतिपाद्मोक्तेश्च वेध
संदेहेज्योतिर्विदांप्रतिपत्तौवापराकार्येत्युक्तं तद्वैष्णवविषयमित्यलंबहुना अथात्रोपयुक्तंकिंचिदुच्यते तत्रदशम्यामेकादशीयोगेद-
शमीमध्यएवभोजनंकार्यं एकादश्यांनभुंजीतेतितस्याएवनिमित्तत्वात् निषेधस्तुनिमित्तात्माकालमात्रमपेक्षतेइतिदेवलोक्तेश्च के

न्वित्तुएकादशीव्रतांगत्वेन पूर्वेद्युरेकभक्तविधानाद्विधिस्पृष्टेस्यचनिषेधानवकाशान्नकाम्यव्रतांगेभोजननिषेधःप्रवर्तते तेनैकादशीमध्येपि
पूर्वदिनेभोजनमित्याहुः अत्राधिकारीमाधवीयेकात्यायनोक्तः अष्टवर्षाधिकोमर्त्योह्यशीतिन्यूनवत्सरः एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरु
भयोरपीति भविष्येब्रह्मचारीचनारीचशक्नुमेवसदागृहीति यत्तुविष्णुः पत्यौजीवतियानारीउपोष्यव्रतमाचरेत् आयुष्यंहरतेभ-
र्तुर्नरकंचैवगच्छतीति तद्भर्तुरननुज्ञाविषयमितिप्रागुक्तम् उपवासासामर्थ्येतुमार्कंडेयकौर्मयोः एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचि
तेनच उपवासेनदानेनननिर्द्वादशिकोभवेत् अत्र एकभक्तेनयोमर्त्यउपवासव्रतंचरेदित्येकभक्तादिषूपवासशब्दस्तद्धर्मातिदेशा
र्थः तेनतत्प्रयुक्ताः सर्वेधर्माःसंकल्पमंत्रेचैकभक्तादिपदेनोहःकार्यइतिमदनरत्ने तथाऽसामर्थ्येप्रतिनिधिनाकारयेदितिप्रागुक्तं
व्रताकरणेप्रायश्चित्तमाहमाधवीयेकात्यायनः अर्केपर्वद्वयेरात्रौचतुर्दश्यष्टमीदिवा एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदि-
ति अथकाम्यव्रतविधिः लघुनारदीये दशम्यादिमहीपालत्रिदिनंपरिवर्जयेत् गंधतांबूलपुष्पादिस्त्रीसंभोगंमहायशाः तत्रदश
म्यांविधिःकौर्मे कांस्यंमांसंमसूरांश्चचणकान्कोरदूषकान् शाकंमधुपरान्नंचत्यजेदुपवसन्स्त्रियम् तथा शाकंमांसंमसूरांश्चपुनर्भोज
नंमैथुनं द्यूतमत्यंबुपानंचदशम्यांवैष्णवस्त्यजेत् मदनरत्नेनारदीये अक्षारलवणाःसर्वेहविष्यान्ननिषेविणः अवनीतल्पश-
यनाःप्रियासंगमवर्जिताः व्रतग्रान्याहहेमाद्रौदेवलः असकृज्जलपानाच्चसकृत्तांबूलचर्वणात् उपवासःप्रणश्येतदिवास्वापाच्च
मैथुनात् अशक्तौतुमदनरत्नेदेवलः अत्ययेचांबुपानेननोपवासःप्रणश्यति अत्ययेकष्टे विष्णुरहस्ये गात्राभ्यंगंशिरोभ्यंगं
तांबूलंचानुलेपनं व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वंयच्चान्यन्निराकृतं एषुप्रायश्चित्तमुक्तंनिर्णयामृते संग्रहे स्तेननहिंसकयोःसरव्यकृत्यास्ते

न्यंचहिंसकं प्रायश्चित्तंव्रती कुर्याज्जपेन्नामशतत्रयं मिथ्यावादेदिवास्वापेबहुशोंबुनिषेवणे अष्टाक्षरंव्रतीजप्त्वाशतमष्टोत्तरंशुध्यति
ॐनमोनारायणायेत्यष्टाक्षरः तंत्रैवपेठीनसिः तांबूलचर्वणेस्त्रीसंभोगेमांसानिषेवणे व्रतलोपेनचेत्कुर्यान्नूनंकृष्णावद्वुजिवर्जनमि
ति कृष्णैकादशीवद्भोजननिषेधमात्रपरिपालनेतु तांबूलचर्वणादावपिनदोषइत्यर्थः संभोगोऽऋतुकालादन्यत्र रेतःसेकात्संस-
भोगस्मृतेऽन्यत्रक्षयःस्मृतइतिकात्यायनोक्तेः हेमाद्रौवसिष्ठः उपवासेतथाश्राद्धेनकुर्याद्दंतधावनं दंतानांकाष्ठसंयोगोदहत्या-
सप्तमंकुलं काष्ठग्रहणान्मृल्लोष्ठाद्यनिषेधइति हेमाद्रिः विष्णुरहस्ये श्राद्धोपवासदिवसेखादित्वादंतधावनं गायत्र्याश-
तसंपूतमंबुप्राश्यविशुध्यति निर्णयामृतेव्यासः वर्जयेत्पारणेमांसंव्रताहेप्यौषधंसदेति एकादश्यांश्राद्धप्राप्तौमाधवी
येकात्यायनआह उपवासोयदानित्यःश्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितं मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेभवे
देकादशीयदि अभ्यर्च्यपितृदेवांश्चआजिघ्रेत्पितृसेवितमिति हेमाद्र्यादिसर्वनिबंधेष्वेवं एतेनएकादशीनिमित्तकंश्राद्धंद्वाद
श्यांकार्यमितिवदंतः परास्ताः किंचमहालये सपक्षःसकलःपूज्यःश्राद्धषोडशकंप्रतीतिश्रुतंषोडशत्वं पौषैकादश्यांचमन्वा
दिश्राद्धंक्षयाहापरिज्ञानेचतत्पक्षैकादश्यांविहितंश्राद्धंबाधितमेवस्यात् यदपिस्मृतिचंद्रिकास्थपठंति अन्नाश्रितानिपापानितद्भो
क्तुर्दातुरेवच भज्जंतिपितरस्तस्यनरकेशाश्वतीःसमाइति तस्यापिरागप्राप्तभुंजिगोचरस्यैवनिषेधश्राद्धंगोचरयतांमहत्साहसमित्यलम्
योपिअहुतश्राद्धनिचयाजलपिंडविनाकृताइतिलघुनारदीये एकादश्यांश्राद्धादिनिषेधः समातापितृभिन्नविषयः पूर्ववाक्येतद्ग्र
हणात् निचयःप्रतिग्रहः व्रतघ्नान्याहमदनरत्नेदेवलः सर्वभूतभयंव्याधिःप्रमादोगुरुशासनं अव्रतघ्नानिपठ्यंतेसकृदेतानिशास्त्र

तः स्कांदेपि अष्टौतान्यव्रतघ्नानि आपोमूलंफलंपयः हविर्ब्राह्मणकाम्याचगुरोर्वचनमौषधं इदंचातिसंकटविषयं नारदीये अनु
कल्पोनृणांप्रोक्तःक्षीणानांवरवर्णिनि मूलंफलंपयस्तोयमुपभोग्यंभवेच्छुभे नत्वेवभोजनंकैश्चिदेकादश्यांबुधैःस्मृतमिति
अस्यापवादः शयनेचमदुत्थानेमत्पार्श्वपरिवर्तने नरोमूलफलाहारीहृदिशल्यंममार्पयेत् एतेचाविरोधिनोनिर्णयाः सर्वव्रते-
षुज्ञेयाः तत्रैकादश्यांसंकल्पः गृहीत्वौदुंबरंपात्रंवारिपूर्णमुदङ्मुखः उपवासंतुगृण्हीयाद्यद्वावायेवधारयेदिति माधवीयेवाराहो
क्तः मंत्रस्तुविष्णूक्तः एकादश्यांनिराहारःस्थित्वाहमपरेहनि भोक्ष्यामिपुंडरीकाक्षशरणंमेभवाच्युतेति शैवादीनांतुहे
माद्रौसौरपुराणे सावित्र्याप्यथवानाम्नासंकल्पंतुसमाचरेत् शिवादिगायत्र्योयजुर्वेदेप्रसिद्धाः वाराहे इत्युच्चार्यततोवि
द्वान्पुष्पांजलिमथार्पयेत् ततस्तज्जलंपिबेत् अष्टाक्षरेणमंत्रेणत्रिर्जप्तेनाभिमंत्रितं उपवासफलप्रेप्सुःपिबेत्पात्रगतंज
लमितिकात्यायनोक्तेः मध्यरात्रेउदयेवादशमीवेधेरात्रौसंकल्पइतिमाधवः दशम्याःसंगदोषेणअर्धरात्रात्परेणतु वर्जयेच्चतुरोयामान्सं
कल्पार्चनयोस्तदा विद्धोपवासेनश्वस्तुदिनंत्यक्त्वासमाहितः रात्रौसंपूजयेद्विष्णुंसंकल्पंचतदाचरेदितिनारदीयोक्तेः तत्रैवपूजामभिधा
य देवस्यपुरतःकुर्याज्जागरंनियतोव्रती द्वादश्यांनिवेदनमंत्रउक्तःकात्यायनेन अज्ञानतिमिरांधस्यव्रतेनानेनकेशव प्रसीदसुमुखो
नाथज्ञानदृष्टिप्रदोभवेति नारदीये ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्यादद्याद्वैदक्षिणांततः स्कांदेपि कृत्वाचैवोपवासंतुयोश्नीयाद्वाद-
शीदिने नैवेद्यंतुलसीमिश्रंहत्याकोटिविनाशनं द्वादश्यांचवर्ज्यान्याहबृहस्पतिः दिवानिद्रांपरान्नंचपुनर्भोजनमैथुने क्षौद्रंकां
स्यामिषंतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत् हेमाद्रौब्रह्मांडपुराणे पुनर्भोजनमध्वायोभारआयासमैथुने उपवासफलंहन्युर्दिवानिद्राचपं

वमी स्कांदे परान्नंकांस्यतांबूलेलोभंवितथभाषणम् वर्जयेद्दिनिशेषः विष्णुधर्मे असंभाष्यान्हिसंभाष्यतुलस्यत्त सिकादलं आमल
क्याःफलंवापिपारणेप्राश्यशुद्ध्यति बृहन्नारदीये रजस्वलांचचांडालंमहापातकिनंतथा सूतिकांपतितंचैवउच्छिष्टंरजकादिकं व्रता
दिमध्येश्रृणुयाद्येषांध्वनिमुत्तमः अष्टोत्तरसहस्रंतुजपेद्वैवेदमातरं एतद्व्रतंसूतकेपिकार्यं सूतकेमृतकेचैवनत्याज्यंद्वादशीव्रतमि
तिविष्णूक्तेः तत्रत्यक्तंदानादिसूतकांतेकार्यं सूतकांतेनरःस्नात्वापूजयित्वाजनार्दनं दानंदत्वाविधानेनव्रतस्यफलमश्नुतइतिमात्स्यो
क्तेः रजोदर्शनेपिकार्यम एकादश्यांनभुंजीतनारीदुष्टरजस्यपीति पुलस्त्योक्तेः यदाद्वादश्यांश्रवणर्क्षंतदाशुद्धामप्येकादशींत्यक्त्वा
तत्रैवोपवासःकार्यः शुक्लावायदिवाकृष्णाद्वादशीश्रवणान्विता तयोरेवोपवासश्चत्रयोदश्यांचपारणमितिनारदीयोक्तेः एतेचनियमाः
काम्यव्रतेनियताः नित्यव्रतेसतिसंभवेकार्याः शक्तिमांस्तुपुनःकुर्यान्नियमंसविशेषणमितिकात्यायनोक्तेः अशक्तोतुमाधवीयेब्रह्मवै
वर्ते इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतं विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्रंभुजिवर्जितइति अथाष्टौमहाद्वादश्यः तत्रशुद्धाधिकैका
युताद्वादशीउन्मीलिनीसंज्ञा द्वादश्येवशुद्धाधिकावर्धतेचेत्सावंजुली वासरत्रयस्पर्शिनीत्रिस्पृशा अग्रेपर्वणःसंपूर्णाधिकत्वेपक्षवर्धि
नी पुष्यर्क्षयुताजया श्रवणयुताविजया पुनर्वसुयुताजयंती रोहिणीयुतापापनाशिनी एताःपापक्षयमुक्तिकामउपवसेत् अत्रमूलंहे
माद्रौज्ञेयं एकादशीद्वादश्योरेकत्वेतंत्रेणोपवासः पार्थक्येतुशक्तस्योपवासद्वयं एकादशीमुपोष्यैवद्वादशींसमुपोषयेदितिविष्णुरह
स्यात् अशक्तोतुद्वादश्यामेव एवमेकादशींत्यक्त्वाद्वादशींसमुपोषयेत् पूर्ववासरजंपुण्यंसर्वंप्राप्नोत्यसंशयमिति तंत्रेवोक्तेः यदाल
ल्पाद्वादशीतदुक्तंमात्स्ये यदाभवतिअल्पापिद्वादशीपारणादिने उषःकालेद्वयंकुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकंतदा नारदीयेपि अल्पायामथवि

ध्येवंद्वादश्यामरुणोदये स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुता इति संकटे तु माधवीये देवलः संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्क-
थं अद्भिस्तु पारणां कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति संकटे त्रयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ अत्र केचिदाहुः अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्निविष-
याणि अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षायोगादिति द्वादश्याश्च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यं द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञि-
तः तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः अत्र केचित्संगिरन्ते यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रा-
तर्मुहूर्तत्रये पारणं कार्यं सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणमिति वचनादिति अस्मद्गुरवस्तु बहूनां कर्मकालानां विनाकारणं बाधाप-
त्तेः प्रागुदग्वचनैश्च अल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानादपराह्ण एव कार्यम् प्रातःशब्दस्तु सायंप्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति-
वदपराह्णवाचित्वे सूपपन्नः न च वाक्यशेषेऽपुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्येत्याहुः प्रमादेनैकादश्युपवासातिक्रमे अ-
पराकें वाराहे एकादशी विप्लुता चेद्द्वादशी परतः स्थिता उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति केचित्तु विष्णुनाचेदिति पठितम्
अत्राविरोधिनो नियमाः सर्वव्रतेषु बोद्धव्याः अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्त इति दिक् इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्ण-
यसिन्धौ एकादशीनिर्णयः ॥ द्वादशी तु पूर्वैव युग्मवाक्यात् द्वादशी तु प्रकर्तव्या एकादश्या युता प्रभो इति स्कान्दाच्च त्रयोदशी तु सर्व-
मते शुक्ला पूर्वा कृष्णोत्तरा त्रयोदशी तिथिः पूर्वः सितोऽथासितः पश्चादिति दीपिकोक्तेः शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशीति मा-
धवाच्च चतुर्दशी सर्वमते कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा उपवासे तु द्वयमपि परेति मदनरत्ने पौर्णमास्यमावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे ग्राह्ये भू-
तविद्धे न कर्तव्ये दर्शपूर्णे कदाचन वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति ब्रह्मवैवर्तात् अमायां योगविशेषमाहापरार्के शातात-

पः अमावास्यां भवेद्वारो यदा भूमिसुतस्य वै जान्हवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी चतुर्थी भौ
मवारेण विषुवत्सदृशं फलं तत्रैव व्यासः सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत् गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम् हेमा
द्रौ ब्रह्मन्मतुः श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते नागदैवतं आश्लेषा मस्तको मृगशिरः
प्रथमपाद इत्यन्ये स च सर्वेषां अथेष्टिकालः गोभिलः पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्या इति उपवासोन्वाधानम् तत्र
मध्यान्हे तत्पूर्वं वा पर्वप्रतिपत्संधौ तद्दिने यागः पूर्वाण्हेऽवाथ मध्यान्हे यदि पर्व समाप्यते उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदह र्यागइष्यत इति लौ
गाक्षिवचनात् तत्र द्वेधा विभागः आवर्तनात्तु पूर्वाण्हो ह्यपराण्हस्ततः परः मध्यान्हस्तु तयोः संधिर्यदावर्तनमुच्यत इति मदनरत्ने वचना
नु मध्यान्हादूर्ध्वं संधौ माधवमते परेऽन्हि यागः अपराण्हेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यत इति
लौगाक्षिणोक्तेः हेमाद्रिस्त्वपराण्हसंधावपि परदिने प्रतिपच्चतुर्थांशे चंद्रोदये च सति द्वितीयादिघत्यं तक्षये सति पूर्वेद्युर्यागः पर्वणांशे-
द्वितीये तु यष्टव्यं तु द्विजातिभिः द्वितीयासहितं यस्मा हृषयंत्याश्वलायना इति द्वितीये त्विति के सुतिकन्यायेन तुर्यांशपरम् तुरीयेत्वि
ति शूलपाणौ पाठः स्पष्टार्थ एव तथा भूतापंचदशी पूर्णा द्वितीयाक्षयगामिनी चरुरिष्टिरमायां स्याद्भूते कव्यादिकी क्रियेति बोधायन
वचनाच्चेत्सूचिवान् मदनरत्नेपि चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते श्वोभूते प्रतिपच्चेत्स्यात्पूर्वां तत्रैव कारयेदिति यत्तु माधवः
यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य संधिदिनात्पुरा न काप्यन्वाहितिः किंतु सदा संधिदिने हि सेत्याह यच्च कालादर्शेप्युक्तं आवर्तनादधः
संधिर्यद्यन्वाधायतद्दिने परेद्युरिष्टिरित्याहुर्विप्रा वाजसनेयिन इति यच्च मदनरत्ने मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन्प्राक् पर्वणः सं-

धिरियंतृतीया सारर्विकावाजसनेयिमत्यात्तस्यामुपोष्याथपरेद्युरिष्टिरिति एतत्पौर्णमासीपरमितितत्रैव आवर्तनोर्ध्वमर्वागस्तद्धा
श्रौवासमासेद्वे मध्यान्हादर्वाक्समाप्तातृतीयेत्यर्थः तत्कर्कभाष्यदेवजानीयश्रीअनंतभाष्यादिसकलतच्छाखीयग्रंथविरोधात्तुच्छा-
नादरणीयोपेक्ष्यम् पौर्णमास्यांविशेषमाह कात्यायनः संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वंप्राक्पर्यावर्तनाद्रवेः सापौर्णमासीविज्ञेयासद्यस्कालवि
धौनरैः अमायांविशेषमाहबौधायनः द्वितीयात्रिमुहूर्ताचेत्प्रतिपद्यापराण्हिकी अन्वाधानंचतुर्दश्यांपरतःसोमदर्शनात् कात्या
यनश्च यजनीयेऽन्हिसोमश्चेद्वारुण्यांदिशिदृश्यते तत्रव्याहृतिभिर्हुत्वादंडंदद्याद्द्विजातये इति एतच्चबौधायनवाजसनेयिविषयं
तैत्तिरीयश्रुतौतुचंद्रदर्शनेऽपियागउक्तः एषोवैरुमनानामेष्टिर्यमद्येजानन् पश्चाच्चंद्रमाअभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मैलोकेऽर्धुकंभवती
ति श्रुत्यंतरेऽपि यदहःपश्चाच्चंद्रमाअभ्युदेतितदहर्यजन्निमाँल्लोकानभ्युदेतीति इदंबव्हृचापस्तंबविषयं मदनरत्नेप्येवम् आ
पस्तंबभाष्यार्थसंग्रहेप्येवम् अतःपक्षद्वयस्यस्वस्वसूत्राद्व्यवस्थेतितत्वम् दूषयंस्त्वाश्वलायनाइतितुपूर्वापहसंधिविषयमितिमाध
वः शेषपर्वणीष्टौविशेषमाहमाधवीयेगार्ग्यः प्रतिपद्यप्रविष्टायांयदिचेष्टिःसमाप्यते पुनःप्रणीयकृत्स्नेष्टिःकर्तव्यायागवित्तमैः
गृह्याग्नेर्नायंनियमइतिमदनपारिजातः एवंपर्वोत्यांशः प्रतिपदश्चत्रयोंऽशायागकालःउक्तः क्वचित्प्रतिपत्तुर्यांशोऽपियागः संधिर्य
द्यपराण्हेस्याद्यागंप्रातःपरेऽहनि कुर्वाणःप्रतिपद्भागेचतुर्थेपिनदुष्यतीतिवृद्धशातातपोक्तेः एतत्पूर्णिमापरमितिमदनरत्ने पर्वणि
प्रतिपदःक्षयस्यवृद्धेश्चार्धंप्रक्षिप्यसंधिर्ज्ञेयः तदाहमाधवः वृद्धिःप्रतिपदोयास्तितदर्धंपर्वणिक्षिपेत् क्षयस्यार्धंतथाक्षिप्त्वासं
धिर्निर्णीयतांसदेति कात्यायनोपि परेन्हिघटिकान्यूनास्तथैवाप्यधिकाश्चयाः तदर्धंकृत्वापूर्वस्मिन्ह्रासवृद्धीप्रकल्पयेदिति

एवंस्मार्तस्थालीपाकेपिज्ञेयम् तत्रेष्टिस्थालीपाकावाधानगृहप्रवेशनीयहोमानंतरभाविन्यांपौर्णमास्यांप्रारंभणीयोनतुदर्शे यद्या-
रंभेमलमासपौषमासगुरुशुक्रास्तादिभवतितदाप्यारंभः कार्यः यानितु उपरागोधिमासश्चयदिप्रथमपर्वणि तथामलिम्लुचेपौष-
नान्वारंभणीमिष्यते गुरुभार्गवयोर्मौढ्येचंद्रसूर्यग्रहेतथेतिसंग्रहवचनानितानि आलस्यादिनातिक्रांतशुद्धकालप्रारंभविषयाणि
नामकर्मचदर्शेष्टिंयथाकालंसमाचरेत् अतिपातेसतितयोः प्रशस्तेमासिपुण्यभइत्यपरार्केगर्गवचनादितिप्रयोगपारिजाते उक्तंचै
तत्प्रयोगरत्नेभट्टैः कालादर्शेतु नामकर्मचजातेष्टिर्मितिपाठः याज्ञिकास्तु आधानानंतरापौर्णमासीचेन्मलमासगा तस्यामारंभ-
णीयादीन्नकुर्वीतकदाचनेतित्रिकांडमंडनवचनाच्छुद्धकालएवविधत्रेष्टिंकृत्वारंभंकुर्यादित्याहुः कालादर्शेस्मृतिसंग्रहेपि आरंभंद
र्शपूर्णेष्ट्योरग्निहोत्रस्यचादिमं प्रतिष्ठाःपंचकूर्माद्यामलमासेविवर्जयेदिति अथविकृतीष्टिः तत्रापस्तंबः यदीष्ट्यायदिपशुना
यदिसोमेनयजेत सोमावास्यायांपौर्णमास्यांचेति अत्रप्रकृतितः कालेसिद्धेपिसद्यस्कालताविधेयातृतीयायांसांगत्वेनोक्तेः अ
त्रपौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यांतदंत्यक्षणोगृह्यते तेनतदंत्यहोरात्रइत्यर्थमाहरामांडारः माधवोपि इष्ट्यादिर्विकृतिःसर्वापर्व
ण्येवेतिनिर्णयइति अत्रविशेषमाहत्रिकांडमंडनः कात्यायनश्च आवर्तनात्प्राग्यदिपर्वसंधिः कृत्वातुतस्मिन्प्रकृतिंविकृत्याः
तदैवयागः परतोयदिस्यात्तस्मिन्विकृत्याःप्रकृतेःपरेद्युरिति धूर्तस्वाम्यादयोप्येवमाहुः यद्यप्येतिसांगायाविकृतेःपर्वकालत्वादा-
वर्तनात् प्राक्संधौसंधिमभितोयजेतेतिप्रकृतेःप्रतिपदिसमाप्तिनियमात्प्रकृत्यनंतरंप्रतिपदिविकृत्युपयोगात्पूर्वेद्युर्विकृतिरित्युक्तं
तंत्ररत्नेपार्थसारथिना यद्यपिप्रकृतेःपूर्वत्वादपूर्वंमनेस्यादित्यापस्तंबेनोक्तं तथापिहेतुवादेनश्रुतिमूलत्वाभावादंगत्वासमभिव्या-

हारादिति वृद्धप्रामाण्यमितितदाशयः आग्रयणेतुविशेषंवक्ष्यामः अन्वारंभणीयातुचतुर्दश्यांकार्येतिहिरण्यकेशिसूत्रेनोक्तात्तृतीये
अन्येषांपर्वण्येव पशौसोमेचकालांतरमप्याहबौधायनः आमावास्येनवाहविषेष्ट्वानक्षत्रेचेति शुक्लपक्षेकृत्तिकादिविशाखांतेष्विति
वनक्षत्रेष्विति केशवस्वामीव्याचख्यौ चातुर्मास्येषुपिण्डपितृयज्ञवदाह यथाप्रयोगपक्षयोर्नक्षत्रेषप्यारंभः यावज्जीवसांवत्सरप्रयोगपक्षेस्तु
फाल्गुन्यांचैत्र्यांवारंभः पशौतुविशेषमाहकात्यायनः अर्धादन्होभवतिनियतंपर्वसंधिः परस्तात्कृत्वातस्मिन्नहनिनुपशुःसद्य
एवद्यहेवा आरभ्यायप्रकृतिरथचेत्पर्वसंधिः पुरस्तात्कृत्वातस्मिन्प्रकृतिमथतुस्यासशः सद्यएव अधिकारपशुःस्वयंमीषो
मीयेणसवनीयेनवासमानतंत्रोवाकार्यइतित्रिकांडमंडनः सोमेत्वाहापस्तंबः अमावास्यायांदीक्षायजनीयेवामावास्यायायजनी
येवासुत्यमहः पौर्णमास्यांदीक्षायजनीयेवापौर्णमास्यांयजनीयेवासुत्यमहरिति लाट्यायनसूत्रेपि पूर्वपक्षस्यप्रथमेहनिदी-
क्षेतहस्तावानक्षत्रयोगेचेति पूर्वपक्षः शुक्लपक्षः नक्षत्रयोगेचेत्ययमर्थः चैत्र्यादिपूर्णिमायांचित्रानक्षत्रयोगेदीक्षेतेति आ
धानंतुपर्वणिनक्षत्रेषुचोक्तम् तत्रपर्वनक्तंगार्हपत्यमादधीतेत्यादिकर्मकालव्यापिग्राह्यम् दिनद्वयेतद्व्याप्तौपरंग्राह्यं संकल्पस्यपर्वणि
लाभात् पूर्वनक्षत्रयोगेतदेवग्राह्यम् यत्रत्रीणिसन्निपतितान्यृतुर्नक्षत्रंचपर्वतत्समृद्धंविप्रतिषेधऋतुर्नक्षत्रंचबलीयइति हिर-
ण्यकेशिसूत्रात् ऋतुर्वसंतेब्राह्मणोग्नीनादधीतेत्यादिः रेणुकारिकायांतु माघादिपंचमासेषुश्रावणेवाश्विनेतथा मार्गशीर्षेशु
क्लपक्षेआधानमथकारयेदित्युक्तं अत्रमूलंमृग्यम् आधाननक्षत्राणित्वापस्तंबसूत्रेकृत्तिकारोहिणीमृगशीर्षपुनर्वसुपुष्यपूर्वो
त्तरापूर्वाषाढोत्तराषाढाहस्तचित्राविशाखाऽनुराधाश्रवणोत्तराभाद्रपदाइति सोमपूर्वाधानेविशेषमाहापस्तंबः सोमेनयक्ष्यमाण

आदधानोनर्तून्स्सूर्क्षेन्नक्षत्रमिति अत्रप्रकरणादाधानकालबाधः तेनसोमस्यवसंतकालत्तानबाध्यतइतिरुद्रदत्तवृत्तौनारायणवृत्तौ-
चोक्तम् तंत्ररत्नेवार्तिकेच तथाएनेउभयेअपहतपाप्मानोऽऋतवः एषवाउद्यन्नादित्यएषांपाप्मनोपहंता यदेवैनंकदाचनयज्ञउपन
मेत्तथा दधीतस्यश्रोत्तरायणरूपंदैवंदक्षिणायनरूपंचपित्र्यमित्युभयमृतुत्रयं सोमाधानेशतपथेविशिष्यविहितम् तदेकवाक्य
तयाशाखांतरेनर्तूनर्क्षेदित्यत्रसोमकालबाधएव आधानकालबाधस्ययदेवैनंश्रद्धोपनमेत्तदादधीतेत्यस्या-
शाखायांवाक्यांतरेणसिद्धत्वात्सोमकालबाधार्थमेवेदमित्युक्तं धूर्तस्वामीतुसोमस्यापियत्क्रतुस्तस्यापिनर्क्षेदितिलिखनादु-
भयकालबाधंमन्यते श्रीरामांडारस्तुकालांतरविधानंवासर्वकालानादरोवेतिपक्षद्वयमुक्तवान् तत्राद्येकृत्तिकादिकालांतर
स्ययथाधानेवसंताद्यबाधेनविधानम् तथासोमेप्युदगयनपूर्वपक्षपुण्याहसन्निपातेयज्ञकालानादेशइतिछंदोगसूत्रोक्तोदग
यनबाधेनसोमाभिसंधिरूपकालांतरविधानादुदगयनंत्वपेक्षतइत्युक्तम् द्वितीयपक्षेतुयदेवैनंयज्ञउपनमेदितिसर्वकालाना
दरउक्तइतिभरद्वाजसूत्रात्सर्वशब्दस्यचविश्वजित्सर्वपृष्ठइतिवद्बहुत्वेप्रयोगात् सर्वकालबाधइति तेनदक्षिणायनेपिभवती-
त्युक्तम् षड्गुरुभाष्येदेवत्रातभाष्येतंत्ररत्नेच षट्स्वपिऋतुषुभवतीत्युक्तमितिदिक् श्राद्धेत्वमावास्यात्रेधाविभक्तदिनतृतीयां
शेयोऽपराण्हभागस्तद्व्यापिनीसाग्निकेग्राह्या पिंडान्वाहार्यकंश्राद्धंक्षीणेराजनिशस्यते वासरस्यतृतीयेंशेनातिसंध्यासमीप
तइतिकात्यायनोक्तेः दर्शश्राद्धंतुयत्प्रोक्तंपार्वणंतत्प्रकीर्तितम् अपराण्हेपितृणांचतत्रदानंप्रशस्यतइतिशातातपोक्तेश्च
दिनद्वयेतत्रसत्त्वेसर्वापराण्हव्यापीदर्शोग्राह्यः यद्युभयेद्युरेषविहितःसर्वापराण्हस्थितइतिदीपिकोक्तेः यत्तुकार्ष्णाजिनिः

भूतविद्धाममावास्यांमोहादज्ञानतोपिवा श्राद्धकर्मणियेकुर्युस्तेषामायुःप्रहीयतेइति तदपराण्हेचतुर्दशीवेधपरमितिश्राद्धहेमाद्रिः
अपराण्हव्याप्तिपरमितिमाधवः दिनद्वयेऽपराण्हव्याप्त्यभावेंशतोव्याप्तौचतिथिक्षयेपूर्वेतिहेमाद्रिः यदाचतुर्दशीयामंतुरीयमनुपूर
येत् अमावास्याक्षीयमाणातदैवश्राद्धमिष्यतइतिकात्यायनोक्तेः चतुर्दश्यायाश्चतुर्थंयामंदर्शःपूरयेत् चतुर्दशीयामत्रयंस्यादि
त्यर्थः क्षीयमाणापरदिनेऽपराण्हव्यापिनीनेत्यर्थः व्यतिरेकमाह वर्धमानाममावास्यांलक्षयेदपरेऽहनि यामांस्त्रीनधिकान्वापि
पितृयज्ञस्ततोभवेत् ततःश्राद्धंच दिनद्वयेऽपराण्हव्याप्त्यादौतिथिवृद्धौचहारीतः त्रिमुहूर्ताचकर्तव्यापूर्वास्त्वर्वाचबह्वृचैः कुहूर
ध्वर्युभिःकार्यायथेष्टंसामगीतिभिः त्रिमुहूर्ताभावेतुपूर्वानेत्यर्थः पिंडपितृयज्ञस्तुकात्यायनैर्यागदिनात्पूर्वेद्युःकार्यः पूर्वोवांग-
त्वात्पिंडपितृयज्ञइतितत्सूत्रात् व्याख्यातंचैतत्कर्काचार्यैः पूर्वएवदर्शात्पिंडपितृयज्ञोनपश्चात् कुतः अंगत्वात् तथाचश्रुतिः
तस्मात्पूर्वेद्युःपितृभ्यःक्रियतउत्तरमहर्देवान्यजंतइति पूर्वेद्युःपितृभ्योयज्ञंनिष्टणीयथान्तर्देवेभ्यः प्रतनुतइतिचतेनतन्मतेअंगमे
वासो तदुक्तम् अंगंवासमभिव्याहारादिति तेनकर्कमतेचतुर्दशीयुक्तदर्शेपिंडपितृयज्ञइति श्रीअनंतभाष्येतुपरेद्युरित्युक्तम्
अत्रद्वैधाप्याचारोदृश्यते आपस्तंबानांतुपरदिनेमुहूर्तमपिदर्शसत्वेतत्रैवपितृयज्ञः तदाहआपस्तंबः अमावास्यायांयदहश्चंद्रम
संनपश्यंतितदहःपिंडपितृयज्ञंकुरुतइति अस्यरुद्रदत्तीयाव्याख्यापिंडैर्युक्तःपितृयज्ञःपिंडपितृयज्ञःसचकर्मांतरंनतुदर्शशेषः यथावक्ष्य
ति पितृयज्ञःस्वकालविधानादंगस्यादिति तंचयदहश्चंद्रमसंनपश्यंतिपंचदश्यांप्रतिपदिवातदहःकुरुते यदहस्तयोःसंधिरित-
दहरित्यर्थइति रामांडारोप्याह पिंडपितृयज्ञस्तुपर्वसंधिमहोरात्रापराण्हइति अतःपर्वसंधिदिनेपितृयज्ञः शतपथश्रुतिरपि

यद्देवेषनपुरस्तान्नपश्चाद्दृश्यतेथपितृभ्योददातीति पूर्वसंधिदिनेह्निपूर्वतः पश्चाद्वाचंद्रोनदृश्यतएवेत्यर्थः सत्याषाढोपि पितृय-
ज्ञंप्रक्रम्यदृश्यमानेप्येकेयजंतइत्याह हेमाद्रिस्तु अमावास्याशब्दस्तिथिवचनएव पूर्वोक्तापस्तंबसूत्रेयदुक्तम्
नपश्यंतीतितत्रक्षयोभिप्रेतः अतश्चतुर्दश्यांचंद्रमसश्चक्षीणत्वात्तदुक्तदर्शेपितृयज्ञः पितृयज्ञंतुनिर्वर्त्यविप्रश्चंद्रक्षयेऽग्निमा-
नितिमनूक्तेः यदुक्तंयदहस्त्वेवदर्शनंनैतिचंद्रमाः ततुक्षयापेक्षयाज्ञेयंक्षीणेराजनिचेत्यपीति यदुक्तंदृश्यमानेपितच्चतुर्दश्य
पेक्षयेतिचकात्यायनोक्तेः दृश्यमानेप्येकइतिगोभिलोक्तेः तस्यांसंध्यागतःसोमोमृणालमिवदृश्यते अपराण्हेक्षयस्तस्या-
पिंडानांकरणंध्रुवमितिहारीतोक्तेश्च चंद्रक्षयकालश्चोक्तःकात्यायनेन अष्टमेंशेचतुर्दश्याःक्षीणोभवतिचंद्रमाः अमावास्या
ष्टमेंशेतुपुनःकिलभवेदणुरिति तेनपूर्वेद्युरेवपितृयज्ञइत्यूचिवान् कर्काचार्यैरपि अपराण्हेपिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शनेमावा-
स्यायामितिकात्यायनसूत्रे॰दर्शनेनक्षयएवोक्तः तस्मिन्क्षीणेददातीतिश्रुतेः अतस्तन्मतेचतुर्दशीयुक्तदर्शेपितृयज्ञेसतिपर
दिनेयागोर्थात्सिद्धः तदेतत्सर्वोत्कृष्टमपिहेमाद्रिकर्कादिव्याख्यानमापस्तंबेरनभ्युपगमात्कातीयबौधायनादिविषयम् आश्व
लायनानामपिशेषपर्वणिपिंडपितृयज्ञः तथाचसूत्रम् अमावास्यायामपराण्हेपिंडपितृयज्ञइति अत्रनारायणवृत्तिः अ-
मावास्याशब्दः प्रतिपत्पंचदश्योःसंधिवचनोप्यत्रापराण्हशब्दसमन्वयात्तद्युक्तेहोरात्रेवर्तते तस्यापराण्हेन्हश्चतुर्थेभागेपिंड
पितृयज्ञःकार्यः औपवसथ्ययजनीयवाहनियद्वात्वहोरात्रसंधौतिथिसंधिःस्यात्तदौपवसथ्येएवाहनिक्रियतइति अतएवमु
हूर्तमप्यमावास्याप्रतिपद्यपिचेद्भवेत् तद्दिनमक्षयंज्ञेयंपर्वशेषंतुपर्ववदितिहेमाद्रौवचनंपिंडपितृयज्ञपरमुक्तंप्रयोगपारिजाते

अयंच स्मार्ताग्निमता संपूर्णे दर्शश्राद्धव्यतिषंगेण कार्यः व्यतिषंगो नाम मोभयोः सहानुष्ठानम् एतच्च स्थालीपाकेन सह पिंडार्थमुद्धृत्ये
ति सूत्रे हेमाद्रिकृतोक्तम् खंडपर्वणि तु केचिदाहुः पूर्वेद्युर्हि पिंडपितृयज्ञव्यतिषंगेण श्राद्धं कृत्वा परेद्युः केवलः पिंडपितृयज्ञः कार्यः वृ
त्तिकृता त्वान्वाष्टक्यं च पूर्वेद्युर्मासिमासि अथ पार्वणं काम्यामास्युदये ष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टम्यामित्यत्राद्दृत्य पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाका
दुद्धृत्याग्नौकरणमित्युक्ते दर्शश्राद्धस्थालीपाकौ नियतइतिगम्यते स्थालीपाकश्च पितृयज्ञ एवेति पूर्वदिने व्यतिषंगः प्रसिद्धः प-
र्योगपारिजाते तु वार्षिकश्राद्धादेरपि व्यतिषंग उक्तः किमुत दर्शश्राद्धस्य न्यायविदस्त्वाहुः सूत्रस्य वृत्तेश्च संपूर्णदर्शविषयत्वात्
खंडपर्वणि पूर्वदिने केवलं श्राद्धं परदिने च केवलः पितृयज्ञः कार्यः अत एवोक्तं वृत्तिकृता नात्र पूर्वं स्थालीपाकश्चोद्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसंगा-
दिति प्रयोगपारिजातोक्तिरप्येतद्विषयैव पूर्वदिने च श्राद्धे ग्नौकरणमेव न पाणिहोमः चतुर्थ्यादिषु साग्नीनां वह्नौ होमो विधीयते पित्र्यब्रा
ह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपीति परिशिष्टे नियमात् नच लौकिकाग्नौ पक्वस्य कथं गृह्याग्नौ होमः नान्याग्नौ पक्वमन्याग्नौ जुहुयादि-
ति निषेधात् मैवं श्राद्धस्य गृह्यत्वेन स्मार्ताग्नौ पचनाग्नौ वा कर्तव्यत्वात् तस्मात् पूर्वेद्युः केवलं श्राद्धं न व्यतिषंगः इदमेव च युक्तं
आहिताग्निना तु सर्वाधानिनार्धाधानिना वा संपूर्णे खंडे वा दर्शे श्रौताग्नौ पृथगेव पितृयज्ञः कार्यो न तु दर्शश्राद्धव्यतिषंगेणेति विस्तरभी
तेर्विरराम: संपूर्णे दर्शे च विशेषमाह लौगाक्षिः पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुध इति
पक्षांतं कर्मान्वाधानं अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धं अयमेव साग्नेर्जीवत्पितृकस्य पिंडपितृयज्ञकालो ज्ञेयः तस्यापि कात्यायनेन न होमां-
तमनारंभो वेत्याम्नानात् पिंडपितृयज्ञाकरणप्रायश्चित्तमाह पराशरमाधवीये कात्यायनः पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्यये पि च सो

जनेपतितान्नस्यचरुर्वैश्वानरोभवेदित्यलं मह्तमनुसरामः निरग्निकादिभिस्त्वमावास्यापराण्हव्याप्त्यभावेतुकुतुपकालेव्यापिनीग्राह्या
भूतविद्धाप्यमावास्याप्रतिपन्मिश्रितापिवा पित्र्येकर्मणिविद्वद्भिर्ग्राह्याकुतुपकालिकीतिहारीतोक्तेः इदंचनिरग्निकादिविषयं सि
नीवालीद्विजैःकार्यासाग्निकैःपितृकर्मणि स्त्रीभिःशूद्रैःकुहूःकार्यातथाचानग्निकैर्द्विजैरिति लौगाक्षिवचनात् अत्रसाग्निरौपा
सनाग्निरपीतिमदनपारिजातउक्तम् कुतपश्चापराण्हव्याप्त्यलाभेऽनुकल्पः अपराण्हद्वयाव्यापीयदिदर्शस्तिथिक्षयः आहिताग्नेःसिनीवा
लीनिरग्न्यादेःकुहूर्मतेति जाबालिनाभावेविधानात् तेनसाग्नीनांनिरग्नीनांवापराण्हव्यापिन्येवमुख्या तिथिसाम्यवृद्धिक्षयैःसमव्या
प्तौखर्वादिनानिर्णयः वैषम्येधिका दिनद्वयेपराण्हस्पर्शेकुतपव्यापिनीतिमाधवः इदमेवयुक्तम् हेमाद्र्यादिमतेकुतपव्यापिन्ये
वनिरग्न्यादेर्मुख्या अत्रसाग्निरौपासनाग्निरपीतिमदनपारिजातेउक्तम् सिनीवालीदृष्टचंद्रा तथाचव्यासः दृष्टचंद्रासिनीवाली
नष्टचंद्राकुहूःस्मृतेति पूर्वदिनेपरदिनएववानद्व्याप्तित्वेसैवग्राह्या अंशव्याप्तित्वेवैषम्येधिककालव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेशतःस
मव्याप्तौतिथिक्षयेपूर्वावृद्धौसाम्येचपरा तिथिक्षयेसिनीवालीतिथिवृद्धौकुहूःस्मृता साम्येपिचकुहूर्ज्ञेयावेदवेदांगवेदिभिरितिप्रचे
तोवचनात् दिनद्वयेसंपूर्णकुतपव्याप्तिस्तुतिथिवृद्धावेवभवतीत्यनंतरवचनात्परैवेति कुतपस्त्वन्होमुहूर्तोविज्ञेयादशपंचचसर्वदा
तत्राष्टमोमुहूर्तोयःसकालःकुतपःस्मृतइतिमात्स्योक्तेः तुलादानपितृदेवश्रीत्यर्थोपवासादौतुपराग्राह्येत्यन्यत्रविस्तरः दर्शेचमा
सिकवार्षिकादिश्राद्धमासोकालादर्शोविशेषउक्तः दर्शस्यचोदकुंभस्यदर्शमासिकयोरपि नित्यस्यचाब्दिकस्यापिदार्शिकाब्दि
कयोरपीत्युक्त्वा संधानेदेवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मंसमाचरेत् निमित्तानियतिश्चात्रपूर्वांतुस्थानकारणमिति अत्रक्रमोनिर्णयदीपेउक्तः

नष्टचंद्रेयदाकालेक्षयाहदिवसोभवेत् वैश्वदेवंक्षयश्राद्धंकुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणः अमाश्राद्धंचानुपनीतोपिकुर्यात् श्राद्धशूलपाणौ अ
मावास्याष्टकाकृष्णपक्षपंचदशीषुचेत्युपक्रम्य एतच्चानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुपर्वसु श्राद्धंसाधारणंनामसर्वकर्मफलप्रदम् भार्या
विरहितोप्येतत्प्रवासस्थोपिनित्यशः शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेनविधिनाबुधइतिमात्स्योक्तेः अमाश्राद्धातिक्रमेप्रायश्चित्तमुक्त
मृग्विधाने न्यूषुवाचंजपेन्मंत्रंशतवारंदिनेदिने अमाश्राद्धंयदानास्तितदासंपूर्णमेतितत् अत्रपूर्वोक्तसाग्निकपदेनाहिताग्निस्मा
र्ताग्निमांश्चगृह्यते विच्छिन्नाग्निकादिश्चनिरग्निकः तथाचहेमाद्रिरग्नौकरणप्रकरणे साग्निरग्नावनग्निस्तुद्विजपाणावथाप्सु
वा कुर्यादग्नौक्रियांनित्यंलौकिकेनेतिनिश्चितमितिस्मृतिवाक्यमुदाहृत्ययस्त्वास्तीकृतौपासनतयासमुच्छिन्नाग्नितयाभार्यावि
धुरतयावाग्निरहितस्तस्यद्विजपाणौजलादौहोमइतिव्याचचक्षे मदनपारिजातेप्येवम् इदमेवसाग्निकानग्निकस्वरूपंसर्वत्रज्ञे
यम् अथग्रहणंनिर्णीयते तत्रचंद्रग्रहणेयस्मिन्यामेग्रहणंतस्मात्पूर्वंप्रहरत्रयंनभुंजीत सूर्यग्रहेतुप्रहरचतुष्टयेनभुंजीत
सूर्यग्रहेतुनाश्नीयात्पूर्वंयामचतुष्टयं चंद्रग्रहेतुयामांस्त्रीन्बालवृद्धातुरैर्विनेति माधवीयेवृद्धगौतमोक्तेः ग्रहणंतुभवेदिंदोः
प्रथमादधियामतः भुंजीतावर्तनात्पूर्वंप्रथमेप्रथमादधइतिमार्कंडेयोक्तेश्च अधिऊर्ध्वं ननुचंद्रग्रहेयामचतुष्टयनिषेधउचि
तोनतुसूर्यग्रहेसूर्योदयात्प्राक्भोजनाप्राप्तेः मैवं वचनस्यप्रथमयामेसूर्यग्रहेसतिपूर्वेद्युः पूर्वरात्रेभोजननिषेधपरत्वात् चंद्रग्र
हेविशेषमाहमाधवीयेवृद्धवसिष्ठः ग्रस्तोदयेविधोःपूर्वंनाहर्भोजनमाचरेदिति द्वयोर्ग्रस्तास्तेतुमाधवीयेव्यासः अमुक्तयोर
स्तगयोरद्यादृष्ट्वापरेहनीति विष्णुधर्मेपि अहोरात्रंनभोक्तव्यंचंद्रसूर्यग्रहोयदा मुक्तिंदृष्ट्वातुभोक्तव्यंस्नानंकृत्वाततःपरं

अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते मदनरत्नेगार्ग्यः संध्याकालेयदाराहुर्ग्रसतेशशिभास्करौ तदहर्नैवभुंजीतरात्रावपिकदाचन सायं-
संध्यायांसूर्यग्रस्तास्तेपूर्वेन्हिरात्रौचनभोक्तव्यं प्रातःसंध्यायांचंद्रस्यग्रस्तास्तेपूर्वरात्रावुत्तरेन्हिचनभोक्तव्यमित्यर्थः चंद्रग्रस्तास्तेउ-
त्तरदिनेसंध्याहोमादौनदोषः तदाहोशनाः ग्रस्तेचास्तंगतेतस्मिंदौर्ज्ञात्वामुक्त्यवधारणं स्नानहोमादिकंकार्यंभुंजीतेंदूदयेपुनः ए
तदनाहिताग्निविषयं अपराण्हेव्रतोपायनीयमश्नीतेतिकात्यायनोक्तेर्व्रतस्यश्रौतत्वेनविहितत्वेनचप्रबलत्वात् अग्निर्व्रतंकुर्यादिति-
निर्णयदीपः रागप्राप्तभोजनेकालनियमोयं तेनज्वरादाविवनभोजनमितिकर्कानुसारिणः बालवृद्धातुराणांतुग्रहयामात्पूर्वमे
कयामोनिषिद्धः सायान्हेग्रहणंचेत्स्यादपराण्हेनभोजनं अपराण्हेनमध्यान्हेमध्यान्हेनतुसंगवे भुंजीतसंगवेचेत्स्यान्नपू
र्वंभोजनक्रियेतिमार्कंडेयोक्तेः इदंचबालादिविषयं बालवृद्धातुरैर्विनेतिपूर्वोक्तेः वेधकालेग्रहणेवापक्वमन्नंत्याज्यं सर्वेषा
मेववर्णानांसूतकेराहुदर्शने स्नात्वाकर्माणिकुर्वीतश्टतमन्नंविवर्जयेदिति हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मतात् श्टतमितितदतिरिक्तस्यो-
पलक्षणं नवश्राद्धेषुयच्छिष्टंग्रहपर्युषितंचयदितिमिताक्षरायांवचनात् भार्गवार्चनदीपिकायांज्योतिर्निबंधेमेधातिथिः आ
रनालपयस्तक्रंदधिस्नेहाज्यपाचितं मणिकस्थोदकंचैवनदुष्येद्राहुसूतके मन्वर्थमुक्तावल्याम् अन्नंपक्वमिहत्याज्यंस्नानं-
सवसनंग्रहे वारितक्रारनालादितिलदर्भैर्नदुष्यति जलेत्वदोषोगांगविषयः ग्रहोषितंजलंपीत्वापादकृच्छ्रंसमाचरेदिति तत्रैव
चतुर्विंशतिमतेऽन्यजलस्यदोषोक्तेः वेधकालेग्रहणेवाभोजनेप्रायश्चित्तमुक्तम् माधवीयेकात्यायनेन चंद्रसूर्यग्रहेभुक्त्वाप्रा
जापत्येनशुध्यति तस्मिन्नेवदिनेभुक्त्वात्रिरात्रेणैवशुध्यतीति ग्रहणेचत्रिरात्रमेकरात्रंवोपवासः श्रेयोर्थिनाकार्यः एकरा

त्रमुपोष्यैवस्नात्वादत्वाचशक्तितः कंचुकादिवसर्पस्यनिर्वृत्तिःपापकोशतः त्रिरात्रंसमुपोष्यैवग्रहणेचंद्रसूर्ययोः स्नात्वादत्वा—
चविधिवन्मोदतेब्रह्मणासहेतिहेमाद्रौलैंगोक्तेः इदंचपुत्र्यतिरिक्तविषयं आदित्येहनिसंक्रांतौग्रहणेचंद्रसूर्ययोः पारणंचो
पवासंचनकुर्यात्पुत्रवान्गृहीतिजैमिनिवचनात् यदातुरवेर्ग्रस्तास्तस्तदापुत्रिणः मेहरव्यंहित्वाबालादिवर्ज्जजनंननूपवासः
सायान्हेग्रहणंचेत्स्यादित्यादिनिपूर्वोक्तमार्कंडेयवचनात् सायान्हेसंगवेश्नीयाच्छारदेसंगवादधः मध्यान्हेपरतोश्नीयान्नोपवासोरवि
ग्रहइतिस्मृतेश्चेतिहेमाद्रिः शारदोऽपराण्हः माधवमतेतुपुत्रिणोपित्तत्रोपवासएव अहोरात्रंनभोक्तव्यमितिपूर्वोक्तनिषेधस्य
तेनापिपालनीयत्वात् उपवासनिषेधस्तुव्रतरूपोपवासपरः कृष्णैकादशीनिषेधवदिति मदनरत्नेप्येवम् इदमेवचयुक्तम्
वर्धमानस्तु अहोरात्रंनभोक्तव्यमितिशातातपीयोक्तेः सूर्याचंद्रमसोर्लोकानक्षयान्यातिमानवइतिफलश्रुतेर्मुक्त्यदर्शनेउप
वासःकाम्यः नत्वयंनिषेधइत्याह तन्न अत्रव्रतत्वेपिप्रागुक्तविष्णुधर्मेनिषेधावश्यंभावात् तथाचव्यासः रविग्रहः
सूर्यवारेसोमेसोमग्रहस्तथा चूडामणिरितिख्यातस्तत्रदत्तमनंतकम् वारेष्वन्येषुयत्पुण्यंग्रहणेचंद्रसूर्ययोः तत्पुण्यंको
टिगुणितंयोगेचूडामणौस्मृतम् अत्रचाद्यंतयोःस्नानंकुर्यात् ग्रस्यमानेभवेत्स्नानंग्रस्तेहोमोविधीयते मुच्यमानेभवेद्दानंमु
क्तेस्नानंविधीयतेइतिहेमाद्रौवचनात् स्नानंस्यादुपरागादौमध्येहोमःसुरार्चनमिति ब्रह्मवैवर्ताच्च सर्वेषामेववर्णानांसूतकंरा-
हुदर्शने सचेलंतुभवेत्स्नानंसूतकान्नंचवर्जयेदितिवृद्धवसिष्ठोक्तेश्च सचेलंमुक्तिस्नानपरमितिमदनरत्नेउक्तम् भार्गवा
र्चनदीपिकायांचतुर्विंशतिमते मुक्तौयस्तुनकुर्वीतस्नानंग्रहणसूतके ससूतकीभवेत्तावद्यावत्स्यादपरोग्रहः इदंचस्नानममं

त्रकंकार्यमितिस्मृतिरत्नावल्यां तत्रतीर्थविशेषोभारते गंगास्नानंनकुर्वीतग्रहणेचंद्रसूर्ययोः महानदीषुचान्यासुकस्नानंकुर्या-
द्यथाविधि महानदीष्वपिमासविशेषेकाश्चिच्छ्रेष्ठाः प्रयागेदेविकायांवासन्निहत्यांचवारणम् सरस्वतीचंद्रभागाकौशिकीतापिका
तथा सिंधुर्गंडकिकाचैवसरयूःकार्तिकादितः मूलंहेमाद्रौस्पष्टम् व्यासः इंदोर्लक्षगुणंपुण्यंरवेर्दशगुणंततः गंगातो
येतुसंप्राप्तइंदोःकोटीरवेर्दश गवांकोटिसहस्रस्ययत्फलंलभतेनरः तत्फलंलभतेमर्त्योग्रहणेचंद्रसूर्ययोः असंभवेतुमा
धवीयेशंखः वापीकूपतडागेषुगिरिप्रस्रवणेषुच नद्यांनदेदेवखातेसरसीषूद्धृताबुनि उष्णोदकेनवास्नायाद्ग्रहणेचंद्रसू-
र्ययोः अत्रतारतम्यमाहमार्कंडेयः शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यंपरोदकात् भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यंततःप्रस्रवणोदकम्
ततोपिसारसंपुण्यंततःपुण्यंनदीजलम् तीर्थतोयंततःपुण्यंमहानद्यंबुपावनम् ततस्ततोपिगंगांबुपुण्यंपुण्यस्ततोंबुधिरि
ति उष्णोदकमातुरविषयम् तथा गोदावरीमहापुण्याचंद्रेराहुसमन्विते सूर्येचराहुणाग्रस्तेतमोभूतेमहामुने नर्मदातो
यसंस्पर्शेकृतकृत्याभवंतिहि पृथ्वीचंद्रोदयेप्रभासखंडे गावोनागास्तिलाधान्यंरत्नानिकनकंमही संप्रदायकुरुक्षेत्रेयत्
फलंलभतेनरः तद्विधुग्रहणेभोधौस्नानाद्भवतिषड्गुणम् तत्रैववसिष्ठपुराणेबुधिस्नानमुपक्रम्य दानानियानिलोकेषुवि-
ख्यातानिमनीषिभिः तेषांफलमवाप्नोतिग्रहणेचंद्रसूर्ययोः देवीपुराणे गंगाकनखलंपुण्यंप्रयागःपुष्करंतथा कुरुक्षेत्रं
महापुण्यंराहुग्रस्तेदिवाकरे स्नानासंभवेस्मरणंवाकार्यं स्मृत्वाशतक्रतुफलंदृष्ट्वासर्वाघनाशनं स्पृष्ट्वागोमेधपुण्यंतुपीत्वासोत्रा
मणेर्लभेत् स्नात्वावाजिमखंपुण्यंप्राप्नुयादविचारतः रविचंद्रोपरागेच अयनेचोत्तरेतथेतिमार्कंडेयोक्तेः अत्रश्राद्धमाहऋष्य

श्रृंगः चंद्रसूर्यग्रहेयस्तुश्राद्धंविधिवदाचरेत् तेनैवसकलापृथ्वीदत्ताविप्रस्यवैकरे भारते सर्वस्वेनापिकर्तव्यंश्राद्धंवैराहु-
दर्शने अकुर्वाणस्तुनास्तिक्यात्पंकेगौरिवसीदति विष्णुः राहुदर्शनदत्तंहिश्राद्धमाचंद्रतारकम् इदंचासान्नेनहेम्नावाका-
र्यंनत्वन्नेन आपद्यनग्नौतीर्थेचचंद्रसूर्यग्रहेतथा आमश्राद्धंप्रकुर्वीतहेमश्राद्धमथापिवेति शातातपोक्तेरितिहेमाद्रिमाधवाद
यः अपरार्कस्तु एतद्द्विजातीनांपाकाभावेद्रष्टव्यंतीर्थश्राद्धवत् पाकाभावेद्विजातीनामामश्राद्धंविधीयते इतिस्मृत्युक्तेः
सैंहिकेयोयदासूर्यंग्रसतेपर्वसंधिषु गजच्छायातुसाप्रोक्तातस्यांश्राद्धंप्रकल्पयेत् घृतेनभोजयेद्विप्रान्घृतंभूमौसमुत्सृजे
दिति वायवीयोक्तेश्चेत्याह विज्ञानेश्वरोप्याह ग्रहणश्राद्धेभोक्तुर्दोषोदातुस्त्वभ्युदयइति सूतकेमृतकेभुंक्तेगृहीतेशशिभा-
स्करे छायायांहस्तिनश्चैवनभूयःपुरुषोभवेदित्यापस्तंबेनभोजननिषेधाच्च अयंचनिषेधःश्राद्धभोक्तुर्हस्तिच्छायासाहचर्या
त् अत्रग्रहणनिमित्तकश्राद्धेनैवामासंक्रांत्यादिनैमित्तिकानांसिद्धिः दार्शिकालभ्ययोरपीतिकालादर्शोक्तेः अत्राशौचमध्ये
पिस्नानश्राद्धादिकार्यमेव सूतकेमृतकेचैवनदोषोराहुदर्शने तावदेवभवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्नदृश्यत इतिमाधवीयेवृद्धव
सिष्ठोक्तेः स्मार्तकर्मपरित्यागोराहोरन्यत्रसूतकइतिव्याघ्रपादोक्तेश्च कालादर्शेअंगिराः सर्वेवर्णाःसूतकेपिमृतकेराहुद
र्शने स्नात्वाश्राद्धंप्रकुर्वीरन्दानंशाठ्यविवर्जितं मदनपारिजातेप्येवम् तेन स्नानमात्रंप्रकुर्वीतदानश्राद्धविवर्जितमितिनि-
र्मूलवदंतोगौडाः परास्ताः इयंचशुद्धिरविशेषान्मंत्रदीक्षापुरश्चरणादिसर्वस्मार्तकर्मविषया मदनरत्नेप्येवम् रजस्वलाया-
स्तुमार्गवार्चनदीपिकायाम् सूर्योदयनिबंधे नसूतकादिदोषोस्तिग्रहेहोमजपादिषु ग्रस्तेस्नायादुदक्यापितीर्थाद्धृतवा

रिणेति अत्रचस्नानेनैमित्तिकेमासेनारीयदिरजस्वला प्राप्तांतरितत्तोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेदि त्यादिर्मिताक्षरोक्तोविधिर्ज्ञेयः त
थाग्रहणेरात्रावपिश्राद्धादिकार्यम्. ग्रहणोद्वाहसंक्रांतियात्रार्तिप्रसवेषुच दानंनैमित्तिकंज्ञेयंरात्रावपितदिष्यत इत्यपरार्केव्यासो
क्तेः चंद्रग्रहेतथारात्रौस्नानंदानंप्रशस्यतइतिदेवलोक्तेश्च यदातुज्योतिःशास्त्रगम्योदिनेचंद्रग्रहोरात्रौच सूर्यग्रहस्तदास्नाना
दिनकार्यं सूर्यग्रहोयदारात्रौदिवाचंद्रग्रहस्तथा तत्रस्नानंनकुर्वीतदद्याद्दानंनचक्वचिदिति षट्त्रिंशन्मतात् ग्रहणदिनेवार्षिक
श्राद्धप्राप्तौतुप्रयोगपारिजातेगोभिलः दर्शेरविग्रहेपित्रोःप्रत्याब्दिकमुपस्थितम् अन्नेनासंभवेहेम्नाकुर्यादामेनवाकृतइति अ
त्रदर्शेरविपितृस्कृतशब्दाः प्रदर्शनार्थाः न्यायसाम्यात् तेनचंद्रग्रहेपिसपिंडादिवार्षिकमन्नादिनातद्दिनएवकार्यमिति मद
नपारिजातेव्याख्यातम् पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् तेनयानिआमश्राद्धंप्रकुर्वीतमाससंवत्सरादृतइति अन्नेनैवाब्दिकंकुर्याद्धे
म्नावामेननक्वचिदिति मरीचिलोगाक्ष्यादिवचनानितानिग्रहणादिनातिरिक्तविषयाणि निर्णयामृतेप्येवम् यानितुग्रहणे
तुद्वितीयेऽन्हिरजोदोषात्तुपंचमे तथा ग्रस्तोदयेयदाचंद्रेप्रत्यब्दस्समुपस्थितं तद्दिनेचोपवासःस्यात्प्रत्यब्दंतुपरेहनि तथा
ग्रस्तावेवास्तमानंतुरवीदूमासुतोयदि प्रत्यब्दंतुतदाकार्यंपरेहन्येवसर्वदा चंद्रसूर्योपरागेचतथाश्राद्धंपरेहनीत्यादीनिवचनानि
तानिमहानिबंधेषुक्वाप्यनुपलभ्यान्निर्मूलानि प्रत्युतपूर्वोक्तनिबंधेषुतद्दिनएवश्राद्धमुक्तमित्यलम् ग्रहणादिसप्तदिनपर्यंतंराम
गोपालाद्यागमदीक्षोक्ताशिवार्चनचंद्रिकायांज्ञानार्णवे मंत्राद्यारंभणंकुर्याद्ग्रहणेचंद्रसूर्ययोः ग्रहणाद्यापिदेवेशिकालःसप्तदि
नावधीति रत्नसागरे सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासेतंतुदामनपर्वणि मंत्रदीक्षांप्रकुर्वाणोमासर्क्षादीन्नशोधयेत् अत्रसूर्यग्रहणमेव

सुरव्यम् सूर्यग्रहणकालेतुनान्यदन्वेषितंभवेत् सूर्यग्रहणकालेनसमोनान्यःकदाचन नमासतिथिवारादिशोधनंसूर्यपर्व-
णीति तत्रैवकालोत्तरवचनात् चंद्रग्रहेतुयादीक्षायादीक्षाव्रतचारिणाम् वनस्थस्यचयादीक्षादारिद्र्यंसप्तजन्मस्विति
तत्रैवयोगिनीतंत्रेनिषेधाच्च ग्रहणंचजन्मराश्यादौनिषिद्धम् तदुक्तंज्योतिषे त्रिषट्दशायोपगतंनराणाशुभप्रदंस्याद्ग्रह
णंरवींद्वोः द्विसप्तनंदेषुषुमध्यमंस्याच्छेषेष्वनिष्टंकथितंमुनीद्रैरिति आयएकादश नंदानव इषुःपंच मदन-
स्त्वेगर्गः जन्मसप्ताष्टरिःफांकदशमस्थोनिशाकरे दृष्टोरिष्टप्रदोराहुर्जन्मर्क्षेनिधनेपिच रिःफद्वादशम् अंकानव
निधनंसप्तमतारा पृथ्वीचंद्रोदयेविष्णुधर्मे यन्नक्षत्रगतोराहुर्ग्रसतेशशिभास्करौ तज्जातानांभवेत्पीडायेनराःशांतिव
र्जिताः तत्रैवपुराणांतरे सूर्यस्यसंक्रमोवापिग्रहणंचंद्रसूर्ययोः यस्यत्रिजन्मनक्षत्रेतस्यरोगोथवामृतिः तस्यदानंचहो-
मंचदेवार्चनजपौतथा उपरागाभिषेकंचकुर्याच्छांतिर्भविष्यति स्वर्णेनवाथपिष्टेनकृत्वासर्पस्यचाकृतिं ब्राह्मणायदद्या
त्तस्यनरोगादिस्तत्कृतः जन्मनक्षत्रंतत्पूर्वोत्तरेचत्रिजन्मनक्षत्रमित्युच्यते जन्मदशमैकोनविंशतितारा इतिकेचित्
सर्पस्यतदाकारस्यराहोरित्यर्थः अद्भुतसागरेभार्गवः यस्यराज्यस्यनक्षत्रेस्वर्भानुरुपरज्यते राज्यभंगंसुहृन्नाशंम-
रणंचात्रनिर्दिशेत् राज्यस्यनक्षत्रंअभिषेकनक्षत्रमिति तत्रैवव्याख्यातम् भार्गवार्चनदीपिकायांज्योतिःसागरे सौवर्णं
कारयेन्नागंपलेनाथपलार्धतः तदर्धेनतदर्धेनफणायांमौक्तिकंन्यसेत् ताम्रपात्रेनिधायाथघृतपूर्णेविशेषतः कांस्येवाकं
तिलोहेवान्यस्यदद्यात्सदक्षिणं चंद्रग्रहेतुरूप्यस्यबिंबंदद्यात्सदक्षिणम् नागंरुक्ममयंसूर्यग्रहेबिंबंचहेमजम् तुरंगरथ-

गोभूमितिलसर्पिश्च कांचनम् कालविवेकेपि सुवर्णनिर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् सदक्षिणं सवस्त्रं च ब्राह्मणाय
निवेदयेत् सौवर्णं राजतं वापि बिंबं कृत्वा स्वशक्तितः उपरागभव क्लेशच्छिदे विप्राय कल्पयेत् मंत्रस्तु तमोमय महाभीम
सोमसूर्यविमर्द्दन हेमतारा प्रदानेन मम शांतिप्रदो भव विधुंतुद नमस्तुभ्यं सिंहिकानंदनाच्युत दानेनानेन नागस्य रक्ष मां
वेधजाद्भयादिति अत्र शांतिरप्युक्ता मात्स्ये यस्य राशिं समासाद्य भवेद्ग्रहणसंभवः स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मंत्रौषधिसमन्वि
तम् चंद्रोपरागं संप्राप्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् संपूज्य चतुरो विप्रान् शुक्लमाल्यानुलेपनैः पूर्वमेवोपरागस्य समानी
यौषधादिकम् स्थापयेच्चतुरः कुंभानव्रणान् सलिलान्वितान् गजाश्वरथ्यावल्मीकसंगमाद्ध्रदगोकुलात् राजद्वारप्रदेशा
च्च मृदमानीय निक्षिपेत् पंचगव्यं पंचरत्नं पंचत्वक् पंचपल्लवम् रोचनं पद्मकं शंखं कुंकुमं रक्तचंदनम् शुक्तिस्फटिकतीर्थांबु-
सितसर्षपगुग्गुलून् मधुकं देवदारुं च विष्णुक्रांतां शतावरीं बलां च सहदेवीं च निशाद्वितयमेव च गजदंतकुंकुमं च तथै-
वोशीरचंदनं एतत्सर्वं विनिक्षिप्य कुंभे चावाहयेत् सुरान् सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः आयांतु यजमानस्य दुरितक्ष
यकारकाः योसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः सहस्रनयनः शक्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु मुखं यः सर्वदेवानां सप्तार्चिरमितद्युतिः चंद्रो
परागसंभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः यमश्चंद्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु रक्षोगणाधि
पः साक्षान्नीलांजनसमप्रभः खड्गहस्तोतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु नागपाशधरो देवः सदा मकरवाहनः स जलाधिपतिर्दे
वो ग्रहपीडां व्यपोहतु प्राणरूपो हि लोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः वायुश्चंद्रोपरागोत्थां ग्रहपीडां व्यपोहतु योसौ निधिपतिर्दे-

वः खड्गशूलगदाधरः चंद्रोपरागकलुषंधनदोत्रव्यपोहतु योसाविंदुधरोदेवः पिनाकीवृषवाहनः चंद्रोपरागपापानिस
नाशयतुशंकरः त्रैलोक्येयानिभूतानिस्थावराणिचराणिच ब्रह्माविष्णवर्करुद्राश्चदहंतुममपातकम् एवमावाहयेद्दे-
वान्मंत्रैरेभिश्चवारुणैः एतानेवतथामंत्रान्स्वर्णपट्टेविलेखयेत् तान्पट्टेस्थवालिख्यनूववस्त्रेतथैवच मस्तकेयजमाने-
स्यनिदध्युस्तेद्विजोत्तमाः कलशानूद्रव्यसंयुक्तान्नानारूपसमन्वितान् गृहीत्वास्नापयेद्रूढंभद्रपीठोपरिस्थितम् पूर्वैरे
वतुमंत्रैश्चयजमानंद्विजोत्तमाः अभिषेकंततः कुर्यान्मंत्रैर्वारुणसूक्तकैः आचार्यंवरयेत्पश्चात्स्वर्णपट्टंनिवेदयेत् आ
चार्यदक्षिणांदद्याद्गोदानंचस्वशक्तितः होमंवापिप्रकुर्वीततिलैर्व्याहृतिभिस्तथा दानंचशक्तितोदद्याद्यदीच्छेदात्मनोहितं
सूर्यग्रहेसूर्यनामयुक्तान्मंत्रांश्चकीर्तयेत् अनेनविधिनायस्तुग्रहणेस्नानमाचरेत् नतस्यग्रहणेदोषः कदाचिदपिजायते
२४ इतिग्रहणशांतिः भार्गवार्चनदीपिकायांब्रह्मसिद्धांते सर्वैः पटस्थितंवीक्ष्यखस्थंतेलांबुदर्पणे: ग्रहणंगु-
र्विणीजातुनपश्येतपटंविना तथामंगलकृत्येषुवेधविशेषोहेमाद्रौ त्रयोदश्यादितोवर्ज्यंदिनानांनवकंध्रुवम् मांगल्ये
षुसमस्तेषुग्रहणेचंद्रसूर्ययोः प्रकारांतरंतत्रैवोक्तं द्वादश्यादितृतीयांतोवेधइंदुग्रहेस्मृतः एकादश्यादिकः सौरेचतुर्थ्यंतः प्रकीर्तितः इदं-
चपूर्णग्रासे त्र्यहंखंडग्रहेतयोरितितत्रैवोक्तेः इदंचग्रस्तास्तेत्रिदिनंपूर्वमितिनारदेनग्रस्तास्तेविशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रह
णपरं ज्योतिर्निबंधेच्यवनः ग्रहणोत्पातभंत्याज्यंमंगलेषुऋतुत्रयं यावच्चरविणाभुक्तामुक्तंभंदग्धकाष्ठवत् अन्यानिचाग्रेयादि
मंडलानितत्फलंवर्णविकारादिफलंचदेवज्ञेभ्योज्ञेयम् पुरश्चरणचंद्रिकायाम् चंद्रसूर्योपरागेचस्नात्वाप्रयतमानसः

स्पर्शादिमोक्षपर्यंतं जपेन्मंत्रंसमाहितः जपाद्दशांशतोहोमस्तथाहोमात्तुतर्पणम् तर्पणस्यदशांशेन मार्जनंकथितंकिल न
त्रैवदेवतारूपंध्यात्वात्मानंप्रपूज्यच नमोंतंमंत्रमुच्चार्यतदंते देवताभिधाम् द्वितीयांतामहंपश्चादभिषिंचाम्यनेनतु तो
येरंजलिनाशक्रैर्देरेभिः सिंचेत्स्वमूर्द्धनि मार्जनस्यदशांशेन ब्राह्मणानपिभोजयेत् जपोर्चापूर्वकोहोमस्तर्पणंचाभिषेचन
म् भूदेवपूजनंपंचप्रकारोक्तापुरस्क्रिया तथा होमाशक्तोजपंकुर्याद्धोमसंख्याचतुर्गुणम् एवंकृतेतुमंत्रस्यजाय
तेसिद्धिरुत्तमा ग्रहणप्रसंगात्कुरुक्षेत्रप्रतिग्रहेप्रायश्चित्तमुच्यते तत्रारुणस्मृतौ प्रतिग्रहीकुरुक्षेत्रेनभूयः पुरुषोभवे
त् तथापिमनसःशुद्ध्यैप्रायश्चित्तसमाचरेत् तप्तकृच्छ्रद्वयंकुर्याद्देवदेवेनसमन्वितम् सत्रेणवायजेतार्थंजपेद्वालक्षस-
प्तकम् वापीकूपतडागादिखननैर्विसृजेद्धनमिति एतच्चयद्गर्हितेनार्जयंतिकर्मणाब्राह्मणाधनम् तस्योत्सर्गेणशु-
द्ध्यंतिदानेनतपसैवचेतिमनूक्तेरुत्सर्गोत्तरज्ञेयमितिदिक् ग्रहणातरितस्यपूर्वसंकल्पितद्रव्यस्यद्विगुणंप्यनभवतीतिशि
ष्टाःपठंतिचलघुब्रह्मवैवर्ते दातव्यमितिनोकाश्यावक्तव्यंकुत्रचित्क्वचित् अहोरात्रमतिक्रम्यतद्दानंद्विगुणंभवेत् दर्शो
त्तरपर्वस्रस्याच्छतंचद्रग्रहेभवेत् सूर्यग्रहेसहस्रंतन्मरणेनंतकंस्मृतमिति अत्रमूलंचिंत्यम् अत्रकेचिद्बौद्धतुल्या-
आहुः ग्रहणस्यनिमित्तत्वेनतस्मिंश्चयस्यप्रयोजकत्वात् ज्योतिःशास्त्रादिनाज्ञानस्यनिमित्तत्वप्राप्तेपि स्नानदानंततःश्रा-
द्धमनंतरंराहुदर्शने चंद्रसूर्योपरागेतुयावद्दर्शनगोचरइतिजाबाल्यादिवचनेशुद्धशिमयोगाच्चाक्षुषज्ञानस्यैवोपसंहारन्याये
ननिमित्तत्वम् अन्यथाहृष्टौलक्षणास्यात् तेनमेघाच्छादनेंधादीनांजन्मससाष्टेत्यादिनिषिद्धदर्शनानांचस्नानश्रा-

नि॰सिं॰
३०

न्नादौनाधिकारइति कल्पतरुरप्याह दर्शनशब्देनचाक्षुषज्ञानंगृह्यतेनज्ञानमात्रम् अज्ञातस्यनिमित्तत्वासंभवान्नि
मित्तमाहिम्नैवज्ञानलाभेनदर्शनपदवैयर्थ्यापत्तेः तेनचाक्षुषधीयोग्यः कालः पुण्यः योग्यत्वंचप्रयत्नानपनेयचाक्षुष
ज्ञानप्रतिबंधकराहित्यंतेनमेघच्छन्नेयोग्यताभावान्नस्नानादीति निर्णयामृतेप्येवम् तदेतत्तुच्छम् यदिचाक्षुष
ज्ञानंनिमित्तंस्यात्तदा सूर्यग्रहोयदारात्रौदिवाचंद्रग्रहस्तथा तत्रस्नानंनकुर्वीतदद्याद्दानंनचक्वचिदितिवाक्यंव्यर्थं-
स्यात् चाक्षुषज्ञानाभावेनप्राप्त्यभावात् तत्पूर्वकत्वाच्चनिषेधस्य नचेदंग्रस्तास्तपरं रविचंद्रयोरस्तानंतरंरात्रि
दिवाग्रहत्वादितिवाच्यम् तत्रयदस्यग्रहपरत्वेऽधिकरणत्वायोगान्निमित्तपरत्वेचतद्ग्रहनिमित्तकस्नानादेरस्तात्प्रागप्य-
भावापत्तेः अथतत्रैवरात्रिदिनेउच्येतेसावित्र्युदवीतिवद्गुणभूतेअपि तन्न तादृशमंत्रलिंगाभावात् तयोर्निमित्तत्वेऽधि
करणत्वेवाऽन्यप्रयुक्तस्नानाद्यभावापत्तेश्च किंच नैक्षेतोद्यंतमादित्यंनास्तंयंतंकदाचन नोपरक्तंनवारिस्थंनमध्यंन-
भसोगतमिति मनुवचनंबाध्येत दृष्टोरिष्टप्रदोराहुरित्यादिच नचात्राविहितेदर्शनेनिषेधाप्रवृत्तिवत् पर्युदासनीयतापिनयु
क्तेतिवाच्यम् दर्शनस्यानुवादेनविधेयत्वाभावात् एतच्चाग्रेवक्ष्यामः तत्वेवाविरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः अस्तु सकृद्दर्शन
विधानेनसंकोचइतिचेन्न मुक्तिंदृष्ट्वाततःस्नायादिति मुक्तिस्नानेपिचाक्षुषज्ञानस्यनिमित्तत्वापत्तेः अस्तु किंनश्छि
न्नमितिचेत् नग्रस्तास्तेतयोः परेद्युरुदयेदृष्ट्वाभ्यवहरेच्छुचिरिति दर्शनोत्तरभोजनविधानादंधस्यपूर्ववेधकालइव या
वद्दर्शनंभोजननिषेधापत्तिः मध्येऽभ्रीभूतस्यसुतरांयावच्चक्षुःप्राप्त्युपवासःप्रसंगश्च अथान्नलोलुपतयातत्रज्ञा

प॰
१
३०

नमात्रं विवक्ष्येन तत् पूर्वमपि निर्लज्जेन स्वीक्रियताम् एतेन यत् केनचिदुक्तं स्पर्शस्नानं मुक्तिस्नानं च यस्य दर्शनं तेनैव कार्यम्
नान्येन क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वावगतेरिति तन्निरस्तम् कातर्हि तस्य गतिः दृशेरुद्देश्यविशेषणत्वात् ग्रहे कत्ववद
विवक्षयार्थतः सिद्धज्ञानमात्रानुवादत्वे सर्वं स्वस्थम् अंगुलाद्यनादेश्यग्रहव्याप्तत्वावादर्शनस्यार्थवत्वम् नचोक्तयोग्यता
पि साध्वी दर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्यादानाद्यभावापत्तेः तेन तत्तद्देशावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यत्वमेव योग्य-
ता किंच रजसो दर्शनेनारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यत्राप्ययं धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसंगः यत्तु वर्धमानेनोक्तम् ज्ञानोत्तरं
त्वधिकारेन ज्ञानकाले स्नानकाले ज्ञानाभावात् एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्यंतं अस्त्येव योग्यनेति तदपि प्रतिज्ञामात्रम् किंच
ग्रस्तस्तेनयोः परेद्युरुदये दृष्ट्वा ऽभ्यवहरेत् स्नुचिरित्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः चाक्षुषज्ञानान्यथानुपपत्त्यैवार्थादुदयेस्नानसि-
द्धेः ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव ज्ञानं निमित्तं न चाक्षुषं च द्रस्तूर्यग्रहेनाऽद्यात्तस्मिन्नहनि पूर्वतः राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्ना
त्वाकुर्वीत भोजनमिति वृद्धगौतमेन विज्ञायेति ज्ञानमात्रोक्तेः यत्तु मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति त
दपि ज्ञानमात्रपरम् मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुंजीत वाग्यत इति गौडनि-
बंधे वचनात् नैवम् अज्ञातस्य निमित्तत्वाभावेन निमित्त महिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात् ग्रस्तास्तेपि तदापत्तेश्च
किंच दर्शनं पुंसो विशेषणमुपलक्षणं वा नाद्यः दर्शनावच्छिन्नेकाले स्नान तुलादानादेर्बाधात् दर्शनविच्छेदे कृतमपि-
स्नानादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात् नांत्यः यावद्दर्शनगोचर इति यावत् पदवैयर्थ्यप्रसंगात् दृष्टग्रहस्य ग्रहणोत्तरमपि स्ना-

नाद्यापत्तेश्च ज्ञानपक्षेप्येषदोषस्तुल्यइतिचेत् मूर्खोसि यदिज्ञानवाचकंपदंश्रूयेत ततस्तस्यान्वयोविचार्येत दृशिस्तु
श्रूयतइतिवैषम्यम् कथंतर्हिज्ञानंलभ्यते संक्रांतौस्नायादितिवदर्थादित्यवेहि अश्रुतत्वादेवनोद्देश्यविशेषणविवक्षा
कृतोवाक्यभेदोपि अस्तुतर्हिदृष्टंग्रहणंनिमित्तमितिचेत् ग्रस्तास्तेऽस्तोत्तरंस्नानापत्तेः विशिष्टोद्देशेवाक्यभेदाच्च
नवाप्येतत्तुल्यमितिचेत् यावद्दर्शनगोचरइतिवचनेनतन्निषेधात् नवत्वन्यग्रहइवग्रस्तास्तेपिस्यात् किंचदर्शनस्यवि
धिरनुवादोवा आद्ये ग्रहणोद्देशेनदर्शनविधिरुतदर्शनविशिष्टस्नानविधिरुतस्नानोद्देशेनदर्शनविधिः नाद्यः ग्रहो
द्देशेनस्नानविधानेदर्शनविधानेच वाक्यभेदात् एतेनद्वितीयोपिपरास्तः नतृतीयः स्नानस्याप्राप्तेः दर्शनस्यनिमित्त
त्वेनाविधेयत्वाच्च अन्यथासोमवमनादौप्रसजनविधिःकेनवार्येत अथनानावाक्येषुक्वचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः
क्वचिच्चप्राप्तंदर्शनंनिमित्तीकृत्यस्नानमात्रविधिः तन्न स्नानस्यप्रधानस्याप्राप्तौतदंगदर्शनप्राप्तिः तस्यांचनिमित्तेस-
तिस्नानमित्यन्योन्याश्रयात् एवंदर्शनविधौसतितन्निमित्तकस्नानविधिः सतिचप्रधानस्नानविधौतदंगदर्शनविधिः
एवमधिकारेप्रयोजकत्वेच योज्यम् स्नार्थपूर्वकालत्वविधौचास्त्येववाक्यभेदः अन्यथास्नानोत्तरमपिदर्शनमंगंस्यात् न
द्वितीयः तत्रापिदर्शनग्रहयोर्निमित्तत्वेस्नानद्वयापत्तेः दर्शनावृत्तौनैमित्तिकावृत्तिप्रसंगात् दर्शनविशिष्टग्रहस्यवि
शिष्टस्यानुवादेवाक्यभेदापत्तेः नचग्रहविरार्तिवद्विशिष्टंनिमित्तमितिवाच्यम् आर्तिमात्रस्यहिनिमित्तत्वेनिमेषाद्यार्तेर
पितत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभंगाद्युक्तंविशिष्टोद्देशत्वम् इहतुग्रहणमात्रस्यनिमित्तत्वेनकाचित्क्षतिः तस्माद्दर्शनवाक्य

नांग्रस्तास्तद्विषयत्वादनादेशपरत्वाद्व्याज्ञानस्यचार्थतः प्राप्तेस्तदेवनिमित्तं तेनमघाद्याच्छादनें ऽधादेश्चस्नानादिभवत्येवेत्यलंवे
दबाह्यैः संलापेन इतिग्रहणनिर्णयः अथसमुद्रस्नानम् आश्वलायनः समुद्रं पर्वसुस्नायादमायांचविशेषतः पा
पैर्विमुच्यते सर्वैरमायांस्नानमाचरन् भृगौभौमदिनेस्नानंनित्यमेवविवर्जयेत् भारते अश्वत्थसागरौसेव्यौनस्प्रष्टव्यौ
कदाचन अश्वत्थंमंदवारेतु सागरंपर्वणिस्पृशेत् पृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे पुनातिपर्वणि स्नानात्तर्पणैः सरितांपतिः क
दाचिदपिनैवात्रस्नानंकुर्यादपर्वणि अस्यापवादस्तत्रैवप्रभासखंडे पर्वकालेचसंप्राप्तेनदीनांचसमागमे सेतुबंधेतथा
सिंधौतीर्थेष्वन्येषुसंयुतः एवमादिषुसर्वेषुमध्येन्येतुस्वकर्मणि तथा विनामंत्रंविनापर्वक्षुरकर्मविनानरैः कुशाग्रेणा
पिदेवेशिनस्प्रष्टव्योमहोदधिः तथा नकालनियमः सेतौसमुद्रस्नानकर्मणि तद्विधिश्चतत्रैव पिप्पलादसमुत्पन्ने
कृत्येलोकभयंकरे पाषाणस्तेमयादत्तआहारार्थंप्रकल्पतामिति पाषाणंप्रक्षिप्य विश्वाचीचघृताचीचविश्वयोनेविशांपते
सान्निध्यंकुरुमेदेवसागरेलवणांभसि नमस्तेविश्वगुप्तायनमोविष्णोअपांपते नमोजलधिरूपायनदीनांपतयेनमः सम
स्तजगदाधारशंखचक्रगदाधर देवदेहिममानुज्ञांतवतीर्थनिषेवणे त्रितत्त्वात्मकमीशानंनमोविष्णुमुमापतिम् सान्नि
ध्यंकुरुदेवेशसागरेलवणांभसि अग्निश्चयोनिरनिलश्चदेहोरेतोधाविष्णुरमृतस्यनाभिः एतद्ब्रुवन्पांडवसत्यवाक्यंततोऽव
गाहेतपतिंनदीनामिति भारतोक्तमंत्रान्पठित्वाविधिवत्स्नात्वा सर्वरत्नोभवान्श्रीमान्सर्वरत्नाकरोयतः सर्वरत्नप्रधा-
नस्त्वंगृहाणार्घ्यंमहोदधे इत्यर्घ्यंदत्वातर्पयेत् यथोक्तंपृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे पिप्पलादंविकर्णंचकृतांतंजीवकेश्वरम् व

सिद्धंवामदेवंचपराशारसुमापतिं वाल्मीकिंनारदंचैवबालखिल्यांस्तथैवच नलंनीलंगवाक्षंचगवयंगंधमादनम् जांबवंतंहनूमंतंसुग्रीवंचांगदंतथा मैंदंचद्विविदंचैवऋषभंशरभंतथा रामंचलक्ष्मणंचैवसीतांचैवयशस्विनीम् एतांस्तुतर्पयेद्विद्वान्जलमध्येविशेषतः आब्रह्मस्तंबपर्यंतंयत्किंचित्सचराचरम् मयादत्तेनतोयेनतृप्तिमेवाभिगच्छत्विति॥ ॥इतिश्रीमीमांसकनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौ प्रथमपरिच्छेदःसमाप्तः ॥ ॥छ्ः॥ ॥छ्ः॥ ॥छ्ः॥ ॥छ्ः॥ ॥छ्ः॥ ॥छ्ः॥

॥ छ्ः ॥ इतिनिर्णयसिंधौप्रथमपरिच्छेदःसमाप्तः ॥ छ्ः ॥ ॥

अथनिर्णयसिंधौद्वितीयपरिच्छेदप्रारंभः

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सांवत्सरप्रतिपदमारभ्य तिथिकृत्यं च कृष्णादिं त्रेतशुक्लादिमेव च विवाहादौ च सौरादिमासं कृत्वैव निर्दिशेदिति ब्राह्मे ॥ यथोक्तानुसृत्य तिथिनिर्णयस्तत्कृत्यं च निरूप्यते तत्र मीनसंक्रांतौ पश्चात् षोडश घटिकाः पुण्यकालः रात्रौ तु निशीथात् प्राक् परतश्च संक्रमे पूर्वोत्तरदिनार्धं पुण्यं निशीथे तु दिनद्वयं पुण्यमिति सामान्यनिर्णयादवसेयं ॥ अथ तिथिनिर्णयः ॥ तत्र चैत्रशुक्लप्रतिपदि वत्सरारंभः तत्रौदयिकी ग्राह्या चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सतीति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वैव तदुक्तं ज्योतिर्निबंधे चैत्रे सितप्रतिपदि यो वारोऽर्कोदये स वर्षेशः उदयद्वितये पूर्वो नोदययुगलेऽपि पूर्वः स्यात् यस्माच्चैत्रसितादेरुदयाद्भानोः प्रवृत्तिरब्दादेरिति वत्सरादौ वसंतादौ बलिराज्ये तथैव च पूर्वविद्धैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैरिति वृद्धवसिष्ठोक्तेः चैत्रमासस्य या शुक्ला प्रथमा प्रतिपद्भवेत् तदह्नि ब्रह्मणः कृत्वा सोपवासस्तु पूजनं संवत्सरमवाप्नोति सौख्यानि भृगुनंदनेति हेमाद्रौ विष्णुधर्मोक्तेः यदा तु चैत्रो मलमासो भवति तदादौ वकार्यस्य तत्र निषिद्धत्वाच्छुद्धमासि संवत्सरारंभः कार्य इति केचिदाहुः निष्कर्षस्तु शुक्लादेर्मलमासस्य सोंतर्भवति चोत्तर इत्यादिवचनादग्रिमवर्षांतःपातान्मलमासमारभ्यैव वर्षप्रवृत्तेः शुक्लास्ताद्यावि व मलमास एव कार्य इति वयं प्रतीमः ननु शुक्लास्तादौ चैत्रशुक्लप्रतिपदं तरस्याभावाद्युक्तं तन्मध्य एवानुष्ठानं मलमासे तु शुद्धप्रतिपदंतरस्य संभवात् शुद्ध एव वत्सरारंभोऽस्त्विति चेत् भ्रांतोऽसि नहि प्रतिपदंतरसत्त्वं प्रयोजकं द्विकरणापत्तेः वर्षशब्दत्वापत्तेश्च अपि तु वत्सरारंभः स तु मलमासेपीत्युक्तं प्राक् नहि चैत्रशुक्लादिर्मलमासः पूर्ववर्षे न भवतीति ब्रह्मणापि सकृद्वचं तत्र तैलाभ्यंगो नित्यः वत्सरादौ वसंतादौ बलिराज्ये तथैव च तैलाभ्यंगमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति वसिष्ठोक्तेः अस्यामेव नवरात्रारंभः तदुक्तं मार्कंडेयपुराणे शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकीति तत्र परयुतैव ग्राह्या अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपच्चंडिकार्चने मुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्वितेति देवीपुराणात् तिस्रो ह्येताः पराः प्रोक्तास्तिथयः

कुरुनंदन कार्तिकाश्वयुजोर्मासोश्चैत्रेमासिचभारतेतिहेमाद्रौब्राह्मोक्तेः परापरयुताः अत्रविशेषः पारणानिर्णयश्चशारदनवरात्रेवक्ष्यते अत्रप्रपा
दानमुक्तमपरार्केभविष्ये अतीतेफाल्गुनेमासिप्राप्तेचैत्रमहोत्सवे पुण्येन्हिविप्रकथितेप्रपादानंसमारभेदित्युपक्रम्य ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मंत्रेणा
नेनमानवः प्रपेयंसर्वसामान्याभूतेभ्यःप्रतिपादिता अस्याःप्रदानात्पितरस्तृप्यंतुहिपितामहाः अनिवार्यंततोदेयंजलंमासचतुष्टयमिति तथा प्र
पांदातुमशक्तेनविशेषाद्धर्ममीप्सुना प्रत्यहंधर्मघटकोवस्त्रसंवेष्टिताननः ब्राह्मणस्यगृहेदेयःशीतामलजलःशुचिः तत्रमंत्रः एषधर्मघटोदत्तोब्रह्मविष्णु
शिवात्मकः अस्यप्रदानात्सकला ममसंतुमनोरथाः अनेनविधिनायस्तुधर्मकुंभंप्रयच्छति प्रपादानफलंसोपिप्राप्नोतीहनसंशयइति चैत्रशुक्लतृती
यायांगौरीमीश्वरसंयुतां संपूज्यदोलोत्सवंकुर्यात् तदुक्तंनिर्णयामृतेदेवीपुराणे तृतीयायांयजेद्देवींशंकरेणसमन्वितां कुंकुमागरुकर्पूरमणिव-
स्त्रसुगंधकैः स्रग्गंधधूपदीपैश्चदमनेनविशेषतः आंदोलयेत्ततोवत्सशिवोमातुष्टयेसदेति अत्रचतुर्थीयुताग्राह्या मुहूर्तमात्रसत्वेपिदिनेगौरीव्रतंप
रइतिमाधवोक्तेः अत्रैवसौभाग्यशयनव्रतमुक्तंमात्स्ये वसंतमासमासाद्यतृतीयायांजनप्रिये सौभाग्यायसदास्त्रीभिः कार्यंपुत्रसुखेप्सुभिरिति
तत्रापिपरयुतैव इयंचमन्वादिरपि अत्रैवप्रसंगात्सर्वमन्वादिनिर्णयउच्यते ताश्चोक्तादीपिकायां तिथ्यग्नीनतिथिस्तिथ्याशोकृष्णोभोनलोग्रहः
तिथ्यर्कोनशिवोम्बोमातिथीमन्वादयोमधोरिति तिथिःपूर्णिमा अग्निस्तृतीया नेतिवैशाखेनास्तीत्यर्थः आशादशमी कृष्णोभः कृष्णाष्टमीअ
नलस्तृतीया ग्रहोनवमी अर्कोद्वादशी नेतिमार्गशीर्षेनास्तीत्यर्थः शिवएकादशी अम्बःसप्तमी मधोश्चैत्रादारभ्यैतामन्वादयइत्यर्थः अत्रमूलव
चनानिहेमाद्र्यादौज्ञेयानि एताश्चमन्वादयोहेमाद्रिमतेशुक्लपक्षस्थाः पौर्वाण्हिकाः कृष्णपक्षस्थाःआपराण्हिकाग्राह्याः पूर्वाण्हेतुसदाग्राह्याः शु
क्लामन्वयुगादयः दैवेकर्मणिपित्र्येचकृष्णेचैवापराण्हिकाइतिगारुडवचनात् अथोमन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाण्हिकाःस्युःसितेविज्ञेयाअ

नि॰सिं॰
२

पराण्हिकाश्च बहुलेइति दीपिकोक्तेश्च कालादर्शेत्वपराह्णव्यापित्वंमन्वादिषूक्तं तत्वयुक्तमितियुगादिनिर्णयेवक्ष्यामः अत्रचश्राद्धमुक्तंमात्स्ये कृतंश्राद्धं
विधानेनमन्वादिषुयुगादिषु हायनानिद्विसाहस्रंपितॄणांतृप्तिदंभवेदिति मन्वादिश्राद्धंचमलमासेसतिमासद्वयेपिकार्यं मन्वादिकंतैर्थिकंचकुर्यान्मा
सद्वयेपिचेतिस्मृतिचंद्रिकोक्तेः अत्रपिंडरहितंश्राद्धंकुर्यात् तदुक्तंकालादर्शे विषुवायनसंक्रांतिमन्वादिषुयुगादिषु विहायपिंडनिर्वापंसर्वंश्राद्धंस
माचरेदिति मन्वादिश्राद्धंनित्यं अकरणेप्रायश्चित्तदर्शनात् तदुक्तमृग्विधाने त्वंभुवःप्रतिमंत्रंचशतवारंजलेजपेत् मन्वादयोयदान्यूनाःकुरुतेनैवचा
पियइति एवंयत्रप्रायश्चित्तवीप्सादिदर्शनंतानिषण्णवतिश्राद्धानिनित्यानि तानितु अमायुगमनुक्रांतिधृतिपातमहालयाः अन्वष्टक्यंचपूर्वेद्युःषण्णवत्यःप्रकी
र्तिताइत्युक्तानि चकारादष्टकाग्रहणं चैत्रशुक्लतृतीयैवमत्स्यजयंती अत्रैवप्रसंगाद्दशावतारजयंत्योनिर्णीयंते तत्रपुराणसमुच्चये मत्स्योभूत्हुतभुग्दिने
मधौसितेकूर्मोविधौमाधवेवाराहोगिरिजात्मजेनभसियद्भूतसितेमाधवे सिंहोभाद्रपदेसितेहरिरितियोभूद्वामनोमाधवेरामोगौरितियावतःपरमभूद्रामो
नवम्यांमधौः कृष्णोष्टम्यांनभसिसितपरेचाश्विनेयद्दशम्यांबुद्धःकल्कीनभसिसमभूच्छुक्लषष्ठ्यांक्रमेण अन्होमध्येवामनोरामरामौमत्स्यःक्रोडश्चाप
राण्हेविभागे कूर्मःसिंहोबौद्धकल्कीचसायंकृष्णोरात्रौकालसाम्येचपूर्वेति केचित्तुस्फुटान्श्लोकान्पठंति तथा चैत्रेतुशुक्लपंचम्यांभगवान्मीनरूप
धृक् ज्येष्ठेतुशुक्लद्वादश्यांकूर्मरूपधरोहरिः चैत्रेकृष्णेनवम्यांतुहरिर्वाराहरूपधृक् नरसिंहश्चतुर्दश्यांवैशाखेशुक्लपक्षके मासिभाद्रपदेशुक्लद्वा-
दश्यांवामनोहरिः राधशुक्लतृतीयायांरामोभार्गवरूपधृक् चैत्रशुक्लनवम्यांतुरामोदाशरथात्मजः नभस्येतुद्वितीयायांबलभद्रोभवद्धरिः श्रावणे
बहुलेष्टम्यांकृष्णोभूल्लोकरक्षकः ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायांबौद्धःकल्कीभविष्यतीति कोंकणास्तुवराहपुराणस्थत्वेनवाक्यानिपठंति आषाढेशुक्लप
क्षेतुएकादश्यांमहातिथौ जयंतीमत्स्यनाम्नीतितस्यांकार्यमुपोषणं नभोमासितृतीयायांहरिःकमठरूपधृक् नभस्यशुक्लपंचम्यांवराहस्यजयंतिका

प॰
२

२

वैशाखेतुचतुर्दश्यांनृसिंहः समपद्यत मासिभाद्रपदेशुक्लेकादश्यांवामनोहरिः वैशाखेशुक्लपक्षेतुतृतीयायांभृगूद्वहः चैत्रेनवम्यांरामोऽभूत्कौस
ल्यायांपरःपुमान् श्रावणेबहुलेष्टम्यांवासुदेवोजनार्दनः पौषशुक्लेतुसप्तम्यांकुर्याद्बौद्धस्यपूजनं माघशुक्लतृतीयायांकल्किनःपूजनंहरेः प्रातःप्रातस्तु
मध्यान्हेसायंसायंतथानिशि मध्यान्हेमध्यरात्रेचसायंप्रातरनुक्रमादिति तदत्रसमूलत्वेनिर्णयेसतिकल्पभेदेनव्यवस्थाद्रष्टव्या एताश्चतदुपासकानांनि
त्याः अन्येषांतुकाम्याः जन्माष्टम्यादौतुविशेषंवक्ष्यामः चैत्रशुक्लपंचमीकल्पादिः तदुक्तंहेमाद्रौमात्स्ये ब्रह्मणोयादिनस्यादिः कल्पादिःसाप्रकी
र्तिता वैशाखस्यतृतीयायाकृष्णायाफाल्गुनस्यच पंचमींचैत्रमासस्यतस्यैवांत्यातथापरा शुक्लात्रयोदशीमाघेकार्तिकस्यतुसप्तमी नवमीमार्गशी
र्षस्यसप्तैताःसंस्मराम्यहं कल्पानामाद्यात्वेता दत्तस्याक्षयकारकाः अत्रसर्वोपिनिर्णयोमन्वादिवज्ज्ञेयः हेमाद्रौब्राह्मे शुक्लायामथपंचम्यांचैत्रे-
मासिशुभानना श्रीर्ब्रह्मलोकान्मानुष्यंसंप्राप्ताकेशवाज्ञया ततस्तांपूजयेत्तत्रयस्तंलक्ष्मीर्नमुंचति चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्याउत्पत्तिः तत्रनवमीयु-
ताग्राह्या अष्टमीनवमीयुक्तानवमीचाष्टमीयुतेतिब्रह्मवैवर्तात् अत्रभवानीयात्रोक्ताकाशीखंडे भवानींयस्तुपश्येतशुक्लाष्टम्यांमधौनरः नजातुशो
कंलभतेसदानंदमयोभवेदिति अत्रैवाशोककलिकाप्राशनमुक्तंहेमाद्रौ लैंगे अशोककलिकाश्चाष्टौयेपिबंतिपुनर्वसौ चैत्रेमासिसितेष्टम्यांनतेशोक
मवाप्नुयुः प्राशनमंत्रस्तु त्वामशोकवराभीष्टंमधुमाससमुद्भवं पिबामिशोकसंतप्तोमामशोकंसदाकुर्विति अत्रविशेषः पृथ्वीचंद्रोदयेविष्णुः पुनर्वसु
बुधोपेताचैत्रेमासिसिताष्टमी प्रातस्तुविधिवत्स्नात्वावाजपेयफलंलभेदिति तिथितत्वेकालिकापुराणे चैत्रेमासिसिताष्टम्यांयोनरोनियतेंद्रियः स्ना-
याल्लौहित्यतोयेषुसयातिब्रह्मणःपदं चैत्रंतुसकलंमासंशुचिःप्रयतमानसः लौहित्यतोयेयःस्नायात्सकैवल्यमवाप्नुयात् लौहित्योब्रह्मपुत्रः मंत्रस्तु
ब्रह्मपुत्रमहाभागशांतनोःकुलसंभव अमोघागर्भसंभूतपापंलौहित्यमेहर चैत्रशुक्लनवमीरामनवमी तदुक्तमगस्त्यसंहितायां चैत्रेनवम्यांप्राक्प

क्षेदिवापुण्येपुनर्वसौ उदयेगुरुगौराशौ॥ स्वोच्चस्थेग्रहपंचके मेषेपूषणिसंप्राप्तेलग्नेकर्कटकाह्वये आविरासीत्सकलयाकौसल्यायांपरः पुमान् तस्मिन्दि
नेतुकर्तव्यमुपवासव्रतंसदा तत्रजागरणंकुर्याद्रघुनाथपरोभुवीति इयंचमध्यान्हयोगिनीग्राह्या चैत्रशुक्लेतुनवमीपुनर्वसुयुतायदि सैवमध्यान्हयोगेन
महापुण्यतमा भवेदितितत्रैवोक्तेः तथा चैत्रमासेनवम्यांतुजातोरामःस्वयंहरिः पुनर्वस्वृक्षसंयुक्तासातिथिः सर्वकामदा श्रीरामनवमीप्रोक्ताकोटिसू
र्यग्रहाधिका तथा केवलापिसदोपोष्यानवमीशब्दसंग्रहात् तस्मात्सर्वात्मनासर्वैः कार्यवैनवमीव्रतं पूर्वेद्युरेवमध्यान्हयोगेकर्मकालव्याप्तेःसैवग्राह्या
दिनद्वयेमध्यान्हव्याप्तौतदभावेवापूर्वदिनेपुनर्वस्वृक्षयुक्तामपित्यक्त्वापरैवकार्या तदुक्तंमाधवीयेऽगस्तिसंहितायां नवमीचाष्टमीविद्धात्याज्याविष्णुप
रायणैः उपोषणंनवम्यांचदशम्यांचैवपारणमिति अष्टमीविद्धासनक्षत्रापिनोपोष्येतिमाधवः रामार्चनचंद्रिकायामपि विद्धेवचेहृक्षयुक्तात्रतंतत्रकथं
भवेत् विद्धानिषिद्धश्रवणान्नवमीचेतिवाक्यतः वैष्णवानांविशेषात्तुतत्रविष्णुपरैरपि दशम्यादिषुवृद्धिश्चेद्विद्धात्याज्यैववैष्णवैः तदन्येषांचसर्वेषां
व्रतंतत्रैवनिश्चितमिति अत्रदशम्यादिषुवृद्धिश्चेदिति तदन्येषामितिचवदन्यदाप्रातस्त्रिमुहूर्तानवमीदशमीचक्षयवशात्सूर्योदयात्प्रागेवसमा
प्यतेतदा स्मार्तानांतत्रैव एकादशीनिमित्तोपवासात् नवमीव्रतांगपारणालोपःस्यात् अतोष्टमीविद्धैवस्मार्तैःकार्या वैष्णवानांत्वरुणोदयविद्धै
कादश्याहेयत्वात्नपारणालोपप्रसंगइति द्वितीयैवैतैःकार्येतिसूचयति दशमीवृद्ध्यभावेष्टमीविद्धाया एवमध्यान्हव्यापित्वेक्षयेचवैष्णवैरपि
विद्धैवोपोष्येत्यर्थसिद्धं इदंचव्रतंसंयोगपृथक्त्वन्यायेनकाम्यंनित्यंच तदुक्तंहेमाद्रावगस्तिसंहितायां उपोषणंजागरणंपितृनुद्दिश्यतर्पणं त
स्मिन्दिनेतुकर्तव्यंब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः सर्वेषामप्ययंधर्मोभुक्तिमुक्त्येकसाधनः अशुचिर्वापिपापिष्ठःकृत्वेदंव्रतमुत्तमं पूज्यःस्यात्सर्वभूतानांयथा
रामस्तथैवसः यस्तुरामनवम्यांतुभुंक्तेमोहाद्विमूढधीः कुंभीपाकेषुघोरेषुपच्यतेनात्रसंशयः तथा अकृत्वारामनवमीव्रतंसर्वव्रतोत्तमं व्रतान्य-

न्यानिकुरुतेननतेषांफलभाग्भवेत् प्राप्तेश्रीरामनवमीदिनेमर्त्योविमूढधीः उपोषणंनकुरुतेकुंभीपाकेषुपच्यते अत्रकेचित्तदुपासकानामेवेदंनित्यंनत्व-
न्येषामित्याहुः अन्येतु अकरणेदोषश्रवणात्तस्मात्सर्वात्मनासर्वैः कार्यंवैनवमीव्रतमिति पूर्वोक्तवचनाच्च जन्माष्टम्यादिवदिदमपिसर्वेषांनित्यं
अन्यथाजन्माष्टम्यादावपितदुपासकानामेवनित्यतांवक्तुःकोवारयितेत्याहुः अत्रविशेषोहेमाद्रावगस्त्यसंहितायां आचार्यंचैवसंपूज्यवृणुयात्-
प्रार्थयेन्निशि श्रीरामप्रतिमादानंकरिष्येहंद्विजोत्तम भक्त्याचार्योभवप्रीतःश्रीरामोसित्वमेवच तथा स्वगृहेचोत्तरेदेशेदानस्योज्ज्वलमंडपं शं
खचक्रहनूमद्भिः प्राग्द्वारेसमलंकृतं गरुत्मच्छार्ङ्गबाणैश्चदक्षिणेसमलंकृतं गदाखड्गांगदैश्चैवपश्चिमेसुविभूषितं पद्मस्वस्तिकनीलैश्चकौबेरे
समलंकृतं मध्येहस्तचतुष्काढ्यंवेदिकासुक्तमायतं ततःसंकल्पयेद्वंराममेवस्मरन्मुने अस्यांरामनवम्यांचरामाराधनतत्परः उपोष्याष्टसु-
यामेषुपूजयित्वायथाविधि इमांस्वर्णमयींरामप्रतिमांचप्रयत्नतः श्रीरामप्रीतयेदास्येरामभक्तायधीमते प्रीतोरामोहरत्वाशुपापानिसुबहूनिमे
अनेकजन्मसंसिद्धान्यभ्यस्तानिमहांतिच ततःस्वर्णमयींरामप्रतिमांपलमात्रतः निर्मितांद्विभुजांदिव्यांवामांकस्थितजानकीं बिभ्रतींदक्षि-
णकरेज्ञानमुद्रांमहामुने वामेनाधःकरेणाराद्देवीमालिंग्यसंस्थितां सिंहासनेराजतेत्रपलद्वयविनिर्मिते तथा अशक्तोयोमहाभागसतुवित्तानुसा
रतः पलेनार्धतदर्धार्धतदर्धार्धेनवामुने सौवर्णंराजतंवापिकारयेद्रघुनंदनं पार्श्वेभरतशत्रुघ्नौधृतच्छत्रकरावुभौ चापद्वयसमायुक्तंलक्ष्मणंचापिका-
रयेत् दक्षिणांगेदशरथंपुत्रावेक्षणतत्परं मातुरंकगतंराममिंद्रनीलसमप्रभं पंचामृतस्नानपूर्वंसंपूज्यविधिवत्ततः कौसल्यामंत्रस्तु रामस्यजननीचा
सिरामरूपमिदंजगत् अतस्त्वांपूजयिष्यामिलोकमातर्नमोस्तुते नमोदशरथायेतिपूजयेत्पितरंततः अत्रदशावरणपंचावरणादिपूजाऽन्यत्रज्ञेया अ
शोककुसुमैर्युक्तमर्घ्यंदद्याद्विचक्षणः दशाननवधार्थायधर्मसंस्थापनायच राक्षसानांविनाशायदैत्यानांनिधनायच परित्राणायसाधूनांजातोरामःस्वयं

हरिः गृहाणार्घ्यंमयादत्तंभ्रातृभिःसहितोनघ पुष्पांजलिंपुनर्दत्वायामेयामेप्रपूजयेत् दिवैवंविधिवत्कृत्वारात्रौजागरणंततः ततःप्रातःसमुत्थायस्ना
नसंध्यादिकाःक्रियाः समाप्यविधिवद्रामंपूजयेद्विधिवन्मुने ततोहोमंप्रकुर्वीतमूलमंत्रेणमंत्रवित् पूर्वोक्तपद्मकुंडेवास्थंडिलेवासमाहितः लौकिका
ग्नौविधानेनशतमष्टोत्तरंततः साज्येनपायसेनैवस्मरन्राममनन्यधीः ततोभक्त्यास्वसंतोष्यआचार्यंपूजयेन्मुने ततोरामंस्मरन्दद्यादेवंमंत्रमुदीरये
त् इमांस्वर्णमयींरामप्रतिमांसमलंकृतां चित्रवस्त्रयुगच्छन्नांरामोहंराघवायते श्रीरामप्रीतयेदास्येतुष्टोभवतुराघवः इतिदत्वाविधानेनदद्याद्दक्षि
णांप्रभुं ब्रह्महत्यादिपापेभ्योमुच्यतेनात्रसंशयइति इयंमलमासेनकार्या स्कंदेजन्मप्रभृतिसंस्कारान्नोपवासःकृतोभवेदिति नकुर्यान्मलमासेतुमहादा
नव्रतानिचेतिमाधवीयेसंग्रहवचनात् ननुरामनवमीव्रतस्यनित्यत्वादेकादशीवन्मलमासेपिकर्तव्यतास्यादितिचेत् अत्रब्रूमः नैकादश्युपवास
स्यव्रतत्वेनप्राप्तिः किंतु एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपी त्यादिनिषेधस्यमलमासेपिपालनीयत्वात्कृष्णैकादश्यांपुत्रवद्गृहिणइवार्थादुपवा
सःप्रसज्यते नत्विहतथेतिव्रतत्वेनप्राप्तिर्वाच्या साचनिषिद्धेत्यप्रसंगः स्पष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्जयेन्मलइतिनिषेधाच्च एवंजन्माष्टम्यादाव
पिबोद्धव्यं इतिरामनवमी चैत्रशुक्लैकादश्यांदोलोत्सवउक्तोब्राह्मे चैत्रमासस्यशुक्लायामेकादश्यांतुवैष्णवैः आंदोलनीयोदेवेशःसलक्ष्मी
कोमहोत्सवैरिति चैत्रशुक्लद्वादश्यांदमनोत्सवः द्वादश्यांचैत्रमासस्यशुक्लायांदमनोत्सवः बौधायनादिभिःप्रोक्तःकर्तव्यःप्रतिवत्सरमिति श
मार्चनचंद्रिकोक्तेः ऊर्जेव्रतमधौदोलाश्रावणेतंतुपूजनं चैत्रेचदमनारोपमकुर्वाणोव्रजत्यध इतितत्रैवपाद्मवचनाच्च शिवभक्तादिभिस्तुचतुर्दश्यां
दौकार्यं तत्रस्यात्स्वीयतिथिषुवन्ह्यादेर्दमनार्पणमितितत्रैवोक्तेः ज्योतिःप्रकाशेपि स्वस्वदेवप्रतिष्ठायांमंत्रसंग्रहणेतथा पवित्रदमनारोपेग्राह्यास्ता
स्तास्तिथिर्बुधैः तिथयस्तु वन्हिर्विरिंच्योगिरिजागणेशःफणीविशाखोदिनकृन्महेशः दुर्गांतकोविश्वहरिःस्मरश्वशर्वःशशीचेतितिथीशपूज्याइत्यु

क्ताः अथागमोक्तदीक्षावतोदमनारोपणविधिः रामार्चनचंद्रिकायां तत्रैकादश्यां क्रियालोपविघातार्थंयत्त्वयाविहितंप्रभो ममैवि
घ्नोभवेदत्रकुरुनाथदयांमयि सर्वथासर्वदाविष्णोममत्वंपरमागतिः उपवासेनत्वांदेवतोषयामिजगत्पते कामक्रोधादयोप्येतेनमेस्युर्व्रत
घातकाः अद्यप्रभृतिदेवेशयावद्वैशेषिकंदिनं तावद्रक्षात्वयाकार्यासर्वस्यास्यजगत्पते इतिदेवंसंप्रार्थ्यदमनमादायपंचगव्येनप्रोक्ष्य
वारिणाप्रक्षाल्याशोकमूलेदेवाग्रेवा अशोकायनमस्तुभ्यंकामस्त्रीशोकनाशन शोकार्तिहरमेनित्यमानंदंजनयस्वमे इत्यशोकं त्रुट्या
दिकालपर्यंतःकालरूपोमहाबलः कलतेचैवयःसर्वंतस्मैकालात्मनेनमइतिकालं वसंतायनमस्तुभ्यंवृक्षगुल्मलताश्रय सहस्रसुखसंवास
कामरूपनमोस्तुतइतिवसंतं कामभस्मसमुद्भूतरतिबाष्पपरिप्लुत ऋषिगंधर्वदेवादिविमोहकनमोस्तुतइति दमनंचसंपूज्य नमोस्तुपंच
बाणायजगदाल्हादकारिणे मन्मथायजगन्नेत्रेरतिप्रीतिप्रियायते इतिदमनमुपस्थाय ॐ कामायनमइतिसंपूज्य निशायांदेवताग्रेपं-
चवर्णैःचंदनेनवा अष्टदलंकृत्वाबहिश्चतुरस्रंतद्बहिर्वर्तुलत्रयंतद्बहिर्वृत्तंचतुरस्रंचकृत्वातत्रकुंभंसंस्थाप्योपरिदमनंपूजयित्वा पूजार्थंदेवदेव
स्यविष्णोलक्ष्मीपतेप्रभो मदनत्वमिहागच्छसान्निध्यंकुरुतेनमः ॐ क्लींकामदेवायनमः ॐ ह्रींरत्यैनमइत्यावाह्य दिक्षुपूर्वादितःस्मरशूरी
रायनमः अनंगाय॰ मन्मथाय॰ कामाय॰ क्लींवसंतसखाय॰ स्मराय॰ इक्षुचापाय॰ पुष्पास्त्रायनमइतिपूजयित्वा ॐ तत्सरूपायविद्महे
कामदेवायधीमहि तन्नोनंगःप्रचोदयात् इत्यष्टोत्तरशतंसंमंत्र्यपूजयित्वा ह्रीं नमइतिपुष्पांजलिंदत्वा नमोस्तुपुष्पबाणायजगदाल्हादका
रिणे मन्मथायजगन्नेत्रेरतिप्रीतिप्रियायते इतिनत्वा आमंत्रितोसिदेवेशपुराणपुरुषोत्तम प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसान्निध्यंकुरुकेशव क्षीरो
दधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसन्निधोभवतेनमः निवेदयाम्यहंतुभ्यंप्रातर्दमनकंशुभं सर्वदासर्वथाविष्णोनमस्ते

स्तुप्रसीदमे इतिदेवंसंप्रार्थ्यपुष्पांजलिंदत्वा अस्त्रेणचक्रमंत्रेणवारक्षांकुर्यात् ततःप्रातर्नित्यपूजांकृत्वापुनर्देवंसंपूज्यगंधदूर्वाक्षतयुक्तंदम-
नमादायमूलमंत्रंपठित्वा देवदेवजगन्नाथवांछितार्थप्रदायक हृदिस्थान्पूरयेःकामान्ममकामेश्वरीप्रिय इदंदमनकंदेवगृहाणमदनुग्रहात् इ
मांसांवत्सरींपूजांभगवन्परिपूरयइतिमंत्रांतेपुनर्मूलमंत्रेणदेवेसमर्पयेत् ततोऽगंदेवताभ्यःस्वस्वमंत्रेणदत्वाप्रार्थयेत् मणिविद्रुममालाभिर्मंदा
रकुसुमादिभिः इयंसांवत्सरीपूजातवास्तुगरुडध्वज वनमालायथाविष्णोकौस्तुभंसततंहृदि तद्वद्दामनकींमालांपूजांचहृदयेवह जानताजान
तावापिनकृतंयत्तवार्चनं तत्सर्वंपूर्णतांयातुत्वत्प्रसादाद्रमापते जितंतेपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वभावन नमस्तेस्तुहृषीकेशमहापुरुषपूर्वज मंत्र
हीनमितिचसंप्रार्थ्यपंचोपचारैःपुनःसंपूज्यनीराज्यपारयेदिति दीक्षारहितानांतुनाम्नैवसमर्पणं अत्रचद्वादशीमतंत्रीकृत्यपारणाहोग्राह्यं
पारणाहेनलभ्येतद्वादशीघटिकापिचेत् तदात्रयोदशीग्राह्यापवित्रदमनार्पणइतितंत्रेवोक्तेः गौणोपिकालउक्तस्तत्रैव हरौनदमनारोपःस्यान्मधौ
विघ्नतोयदि वैशाखेश्रावणेवापि तत्तिथौस्यात्तदर्पणं श्रावणावधिशुक्लास्तेकर्तव्यमितिनारदः इतिपाठांतरं इदंचमलमासेनकार्यंउपाकर्मो-
त्सर्जनंचपवित्रदमनार्पणमितिकालादर्शेमलमासवर्ज्येषुपरिगणनात् उपाकर्मचहव्यंचकव्यंपर्वोत्सवंतथा उत्तरेनियतंकुर्यात्पूर्वेतन्निष्फलंभ
वेदितिमाधवीये प्रजापतिवचनाच्च शुक्रास्तादौतुकार्यमेव पूर्वोक्तवचनात् उपाकर्मोत्सर्जनंचपवित्रदमनार्पणं ईशानस्यबलिंविष्णोःश-
यनंपरिवर्तनं कुर्याच्छुक्रस्यचगुरोर्मौढ्येपीतिविनिश्चयइतिज्योतिर्निबंधे वृद्धगार्ग्यवचनाच्च इतिदमनारोपः चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामनंगव्रतं
तत्रसापूर्वाग्राह्या त्रयोदशातिथिःपूर्वसितइतिदीपिकोक्तेः चैत्रशुक्लचतुर्दशीपूर्वाग्राह्या मधोःश्रावणमासस्यशुक्लायातुचतुर्दशी सारात्रि
व्यापिनीग्राह्यानान्याशुक्लाकदाचनेतिहेमाद्रौबौधायनोक्तेः परापूर्वाह्णगामिनीतिवापाठः अत्रकेचिद्यथाश्रुतमेवार्थंवर्णयंति निशिभ्रमं

५

तिभूतानिशक्तयः शूलभृद्यतः अतस्तत्रचतुर्दश्यांसत्यांतन्नपूजनंभवेदिति ब्रह्मवैवर्तात् हेमाद्रिमाधवादिलिखनमप्येवं संप्रदायविदस्त्वाहुः
चतुर्दशीतुकर्तव्यात्रयोदश्यायुताविभो इतिस्कांदमुत्सर्गः तदपवादश्च तृतीयैकादशीषष्ठीशुक्लपक्षेचतुर्दशी पूर्वविद्धानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयु
तेतिनारदीयवचनं तदपवादश्च मधोःश्रावणमासस्येतितत्रापवादाभावेपुनरुत्सर्गस्यस्थितिरितिन्यायेनपूर्वविद्धैवग्राह्येतिसिद्ध्यति ब्रह्मवैवर्ततु
सामान्यरूपमन्यत्रसावकाशमितितेन पूर्वदिनेमुहूर्तत्रयवेधेपूर्वा अन्यथोत्तरेति चैत्रपूर्णिमासामान्यनिर्णयात्परैव अत्रविशेषोनिर्णयामृते
विष्णुस्मृतौ चैत्रीचित्रायुताचेत्स्यात्तस्यांचित्रवस्त्रप्रदानेनसौभाग्यमाप्नोतीति तथाब्राह्मे मंदेवार्केगुरौवापिवारेष्वेतेषुचैत्रिका तत्राश्वमेधजंपु
ण्यंस्नानश्राद्धादिभिर्लभेदिति अत्रसर्वदेवानांदमनपूजोक्ता तत्रैववायवीये संवत्सरकृतार्चायाःसाफल्यायाखिलान्स्मरान् दमनेनार्चयेच्चैत्र्यां
विशेषेणसदाशिवमिति अत्रस्वीयतिथ्यासमुच्चयइतिकेचित् स्वीयतिथ्यामकरणेत्रदमनपूजनमित्यन्ये दीक्षिततदितरविषयत्वेनव्यवस्थेत्यपरे
इयंमन्वादिरपि साचपूर्वमुक्ता चैत्रकृष्णत्रयोदश्यांमहावारुणीसंज्ञोयोगोगौडेषुप्रसिद्धः तदुक्तंवाचस्पतिकृतौशूलपाणौचस्कांदे वारुणेनसमा-
युक्तामधौकृष्णात्रयोदशी गंगायांयदिलभ्येतसूर्यग्रहशतैःसमा शनिवारसमायुक्तासामहावारुणीस्मृता गंगायांयदिलभ्येतकोटिसूर्यग्रहैः
समा शुभयोगसमायुक्ताशनौशतभिषायदि महामहेतिविख्यातात्रिकोटिकुलमुद्धरेत् तत्रैवज्योतिषे चैत्रासितेवारुणऋक्षयुक्तात्रयोद
शीसूर्यसुतस्यवारे योगेशुभेसामहतीमहत्यागंगाजलेर्कग्रहकोटितुल्येति त्रिस्थलीसेतौब्रह्मांडपुराणे वारुणेनसमायुक्तामधौकृष्णा-
त्रयोदशी गंगायांयदिलभ्येतशतसूर्यग्रहैःसमेति कल्पतरौब्राह्मे मधौकृष्णत्रयोदश्यांशनौशतभिषायुता वारुणीतिसमाख्यानाशुभेतुम
हतीस्मृता चैत्रकृष्णचतुर्दश्यांविशेषःपृथ्वीचंद्रोदयेपुलस्त्यः चैत्रकृष्णचतुर्दश्यांयःस्नायाच्छिवसन्निधौ नप्रेतत्वमवाप्नोतिगंगायांतुविशेष-

नइति अत्रपूर्वाग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात् गौडैस्त्वेतद्देवशुक्लचतुर्दश्यामित्येवंदेवलीयत्वेनपठितं इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेकालनिर्णयसिंधौ-
चैत्रमासः मेषसंक्रमेप्रागपरादशदशघटिकाःपुण्यकालः रात्रौतुप्रागुक्तं अत्रधर्मघटादिदानमुक्तंपृथ्वीचंद्रोदयेपाद्मे तीर्थेचानुदिनंस्नानंतिले
श्चपितृतर्पणं दानंधर्मघटादीनांमधुसूदनपूजनं माधवेमासिकुर्वीतमधुसूदनतुष्टिदं अथवैशाखस्नानं तत्रपृथ्वीचंद्रोदयेविष्णुस्मृतिपाद्म
योः तुलामकरमेषेषुप्रातःस्नानंविधीयते हविष्यंब्रह्मचर्यंचमहापातकनाशनमितिसौरमासउक्तः अन्यत्पक्षद्वयमुक्तंतत्रैवपाद्मे मधुमास
स्यशुक्लायामेकादश्यामुपोषितः पंचदश्यांचप्रोवीरमेषसंक्रमणेतुवा वैशाखस्नाननियमंब्राह्मणानामनुज्ञया मधुसूदनमभ्यर्च्यकुर्यात्सं
कल्पपूर्वकं तत्रमंत्रः वैशाखंसकलंमासंमेषसंक्रमणेरवेः प्रातःसनियमःस्नास्येप्रीयतांमधुसूदनः मधुहंतुःप्रसादेनब्राह्मणानामनुग्रहात्
निर्विघ्नमस्तुमेपुण्यंवैशाखस्नानमन्वहं माधवेमेषगेभानौमुरारेमधुसूदन प्रातःस्नानेनमेनाथफलदोभवपापहन्निति तीर्थविशेषोपितत्रैवोक्तः
मेषसंक्रमणेभानोर्माधवेमासियत्नतः महानद्यांनदीतीर्थेनदेसरसिनिर्झरे देवखातेथवास्नायाद्यथाप्राप्तेजलाशये दीर्घिकाकूपवापीषुनिय-
तात्माहरिंस्मरन्नितिसंकल्पेचतत्तत्तीर्थनामग्राह्यं अज्ञानेतुविष्णुतीर्थमितिवदेत् यदानज्ञायतेनामतस्यतीर्थस्यभोद्विजाः तत्रेत्युच्चारणंकार्यं-
विष्णुतीर्थमिदंत्विति तीर्थस्यदेवताविष्णुःसर्वत्रापिनसंशयइति तत्रैवोक्तेः तथान्योपिविशेषस्तत्रैवपाद्मे तुलसीकृष्णगौराख्यातयाभ्यर्च्यमधु
द्विषं विशेषेणतुवैशाखेनरोनारायणोभवेत् माधवंसकलंमासंतुलस्यायोर्चयेन्नरः त्रिसंध्यंमधुहंतारंनास्तितस्यपुनर्भवः तथा प्रातःस्नात्वा
विधानेनमाधवेमाधवप्रियं योश्वत्थमूलमासिंचेत्तोयेनबहुनासकृत् कुर्यात्प्रदक्षिणंतंतुसर्वदेवमयंततः पितृदेवमनुष्यांश्चतर्पयेत्सचराचरम्
योश्वत्थमर्चयेद्देवमुदकेनसमंततः कुलानामयुतंतेनतारितंस्यान्नसंशयः कंडूयपृष्ठतोगांतुस्नात्वापिप्पलतर्पणं कृत्वागोविंदमभ्यर्च्यनदुर्ग

तिमवाप्नुयात् तथा एकभक्तमथोनक्तमयाचितमतंद्रितः माधवेमासियःकुर्यात्लभतेसर्वमीप्सितं वैशाखेविधिनास्नानंदेवनद्यादिकेब
हिः हविष्यंब्रह्मचर्यंचभूशय्यानियमस्थितिः ब्रतंदानंदमोदेविमधुसूदनपूजनं अपिजन्मसहस्रोत्थंपापंदहतिदारुणं मदनरत्नेस्कांदे मपा
कार्यान्चवैशाखेदेवेदेयागलंतिका उपानहव्यजनछत्रसूक्ष्मवासांसिचंदनं जलपात्राणिदेयानितथापुष्पगृहाणिच पानकानिचचित्राणिद्राक्षा
रंभाफलान्यपि तिथितत्वे ददातियोहिमेषादौसक्तूनंबुघटान्वितान् पितॄनुद्दिश्यविप्रेभ्यःसर्वपापैःप्रमुच्यतइति तथा वैशाखेयोघटंपूर्णंस
भोज्यंवैद्विजन्मने ददातिसकराजेंद्रसयातिपरमांगतिं एवंसंपूर्णस्नानाशक्तौत्र्यहंवास्नायात् तदुक्तंतत्रैवपाद्मे त्रयोदश्यांचतुर्दश्यांवैशा
ख्यांवादिनत्रयं अपिसम्यग्विधानेननारीवापुरुषोपिवा प्रातःस्नातःसनियमःसर्वपापैःप्रमुच्यते यदातुवैशाखोमलमासोभवतितदाकाम्य
नांतत्रसमाप्तिनिषेधात् मासद्वयंस्नानंतन्नियमाश्चकर्तव्याः मासोपवासचान्द्रायणादितुमलमासएवसमापयेत् तदुक्तंदीपिकायां नियत-
त्रिंशद्दिनत्वाच्छुभेमास्यारभ्यसमापयेत्मलिनेमासोपवासव्रतमिति अन्नदानविशेषउक्तोपरार्केवामनपुराणे गंधांश्चमाल्यानितथावै-
शाखेसुरभीणिच देयानिद्विजमुख्येभ्योमधुसूदनतुष्टये एवंस्नानेकृतेतस्योद्यापनंकार्यं तदुक्तंतत्रैव मासमेवंबहिःस्नात्वानद्या-
दौविमलेजले एकादश्यांचद्वादश्यांपौर्णमास्यामथापिवा उपोष्यनियतोभूत्वाकुर्यादुद्यापनंबुधः मंडपंकारयेदादौकलशंतत्रविन्यसेत् नि
ष्केणवातदर्धेनतदर्धार्धेनवापुनः शक्त्यावाकारयेद्देवंसौवर्णलक्षणान्वितं लक्ष्मीयुक्तंजगन्नाथंपूजयेदासनेबुधः भूषणैश्चंदनैःपुष्पै-
र्दीपैर्नैवेद्यसंचयैः एवंसंपूज्यविधिवद्रात्रौजागरणंचरेत् श्वोभूतेकृतमैत्रोथग्रहवेद्याग्रहान्यजेत् होमंकुर्यात्प्रयत्नेनपायसेनविचक्ष
णः तिलाज्येनयवैर्वापिसर्वैर्वापिस्वशक्तितः अष्टोत्तरसहस्रंवाशतमष्टोत्तरंतुवा मत्तोद्विष्णुरनेनेवइदंविष्णुरनेनवा व्रतसंपूर्तिसिद्ध्यर्थं

धेनुमेकांपयस्विनीं पादुकोपानहौछत्रंगुरवेव्यजनंतथा शय्यांसोपस्करांदद्याद्दीपिकांदर्पणंतथा ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिंशत्तेभ्योदद्याच्चदक्षि
णा कलशान्जलसंपूर्णांस्तेभ्योदद्याद्यवांस्तथा एवंकृतेमाधवस्यचोद्यापनविधौशुभे फलमाप्नोतिसकलंविष्णुसायुज्यमाप्नुयात् एता-
वत्यशक्तौतत्रैवोक्तं वैशाख्यांविधिनास्नात्वाभोजयेद्ब्राह्मणान्दश कृसरंसर्वपापेभ्योमुच्यतेनात्रसंशयइति वैशाखशुक्लतृतीया अक्षय्य
तृतीयोच्यते सापूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेपितद्व्याप्तौपरैव नतुक्तनिर्णयामृतेनारदीये वैशाखस्यशुक्लपक्षेतुतृतीयारोहिणीयुता दु
र्लभाबुधवारेणसोमेनापियुतातथा रोहिणीबुधयुक्तापिपूर्वविद्धाविवर्जिता भक्त्याकृतापिमाधातःपुण्यंहंतिपुराकृतं गौरीविनायकोपे
तारोहिणीबुधसंयुता विनापिरोहिणीयोगात्पुण्यकोटिप्रदासदेति इयंयुगादिरपि साचोक्तारत्नमालायां माघेपंचदशीकृष्णानभस्येचत्र
योदशी तृतीयामाधवेशुक्लानवम्यूर्जेयुगादयइति यत्तुगौडाः माघस्यपौर्णमास्यांतुघोरंकलियुगंस्मृतमिति ब्राह्मोक्तेःवैशाखमासस्य
चयातृतीयानवम्यसौकार्तिकशुक्लपक्षे नभस्यमासस्यतमिस्रपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे इतिविष्णुपुराणे चकारेणतमिस्रपक्षा
नुषंगेपिपूर्वानुरोधात्पौर्णमास्येवज्ञेया दर्शःकृष्णइत्यादिकंतुनिर्मूलमित्याहुः तन्न दर्शेतुमाघमासस्यप्रवृत्तंद्वापरंयुगमितिभविष्यविरोधात्
एतेनब्राह्मानुसारात् पूर्णिमायामेवयुगादिश्राद्धंवदन् शूलपाणिःपरास्तः तेनकल्पभेदाद्युगभेदाद्वाव्यवस्थेतितत्त्वं एतेनकार्तिकेनवमीशु
क्लामाघमासेच पूर्णिमेतिबृहन्नारदीयव्याख्यानं निर्मूलत्वोक्तिर्नारदीयाज्ञानकृता अत्रश्राद्धमुक्तंमात्स्ये कृतंश्राद्धंविधानेनमन्वादिषुयु-
गादिषु हायनानिद्विसाहस्रंपितृणांतृप्तिदंभवेदिति भारतेपि यामन्वाद्यायुगाद्याश्चतिथयस्तासुमानवः स्नात्वाहुत्वाचदत्त्वाचजप्त्वानंतफलं
लभेदिति श्राद्धेपिपूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्या पूर्वाह्णेतुसदाकार्याःशुक्लामनुयुगादयः दैवेकर्मणिपित्र्येचकृष्णेचैवापराह्णिकाइतिपाद्मोक्तेः द्वे

शुक्लेऽह्नेनयाह्ने कृष्णो युगादीकवयोविदुः शुक्ले पौर्वाण्हिकेयाह्ये कृष्णेचैवापराण्हिके इतिहेमाद्रौनारदीयवचनाच्च दीपिकापि अथोमन्वादियु
गादिकर्मतिथयः पूर्वाण्हिकाःस्युःसितेविज्ञेया अपराण्हिकाश्चबहुलेइति स्मृत्यर्थसारेपि युगादिमन्वादिश्राद्धेषु शुक्लपक्षेउदयव्यापिनी
तिथिर्ग्राह्या कृष्णपक्षेपराण्हव्यापिनीति दिवोदासीयेगोभिलः वैशाखस्यतृतीयांयःपूर्वविद्धांकरोतिवै हव्यंदेवानगृण्हंतिकव्यंचपितरस्त
थेति गोविंदार्णवेप्येवं तेनेयंपूर्वाण्हव्यापिनी दिनद्वयेतत्त्वेपरैवेति धर्मतत्त्वविदो हेमान्यादयः अनंतभट्टस्तु सर्वेधृतिर्व्यतीपातोयुगमन्वा
दयस्तथा सन्मुखाउपवासेस्युर्दानादावंतिमाःस्मृताइत्याह दानादावितिश्राद्धसंग्रहः उपवासस्त्वग्रेवक्ष्यते हेमाद्रावप्येवं माधवस्तुव्यती
पातः श्राद्धेपराण्हव्यापीग्राह्यइत्याह स्मृत्यर्थसारेतुकुतुपकालयोगीत्युक्तं यत्तुमार्कंडेयः शुक्लपक्षस्यपूर्वाण्हेश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः कृ
ष्णपक्षापराण्हेहिरौहिणंतुनलंघयेत् रौहिणोनवमोमुहूर्तः अत्रशुक्लपक्षयुगादिश्राद्धं पूर्वाण्हेकार्यमितिशूलपाणिः निर्णयामृतादयस्तु
कालादर्शे माघश्राद्धमापराण्हिकमुक्त्वा एषमन्वंतरादीनांयुगादीनांविनिर्णयइत्युक्तत्वात् द्वेशुक्लइत्यादिवचनंविष्णुपूजनविषयं श्राद्धेत्वाप
राण्हिक्यवेतिव्यवस्थांजगदुः सेयंपूर्वोक्तानेकवचोविरोधात्पूर्वाण्हेदैविकंकुर्यादित्यादिवचनादेवसिद्धेवचनवैयर्थ्याच्चस्वाच्छंद्यविलसि
तमात्रमित्युपेक्षणीया किंच कालादर्शोक्तिर्न्यायमूलावचोमूलावा नाद्यः युगादिश्राद्धस्यामाश्राद्धविकृतित्वेनन्यायतोपराण्हव्याप्तावपि
वचनेनतस्यबाधात् नांत्यः अतिदेशादेवापराण्हप्राप्तेर्वचनवैयर्थ्यात् अप्राप्तेशास्त्रमर्थवदितिन्यायात् तेनयदिकालादर्शोक्तेः कथंचिद्र
क्षाजाऽऽग्रहस्तर्हिन्यायप्राप्तकृष्णपक्षयुगादिविषयत्वेनसाव्यवस्थापनीयेतिदिक् पूर्वाण्हस्तत्रद्वेधाभक्तदिनपूर्वार्धः द्वेधाभक्तदिनां
शकोत्रगदितः प्राण्हापराण्हाविति दीपिकोक्तेः माधवादयोप्येवं अत्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये वैशाखेशुक्लपक्षेतुतृतीयायांतथैवच गंगातोये

नरःस्नात्वाप्रमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः तस्यांकार्योयवैर्होमोयवैर्विष्णुंसमर्चयेत् यवान्दद्याद्द्विजातिभ्यःप्रयतःप्राशयेद्यवानिति अत्रदानविशेषस्त
त्रैव भविष्ये इमांप्रक्रम्य उदकुंभान्सकनकान्सान्नान्सर्वरसैःसह यवगोधूमचणकान्सक्तुदध्योदनंतथा ग्रैष्मिकंसर्वमेवात्रसस्यंदाने-
प्रशस्यतेइति देवीपुराणेपि तृतीयायांतुवैशाखरोहिण्यृक्षेप्रपूज्यतु उदकुंभप्रदानेनशिवलोकेमहीयते मंत्रस्तु एषधर्मघटोदत्तोब्रह्मवि-
ष्णुशिवात्मकः अस्यप्रदानात्तृप्यंतुपितरोपिपितामहाः गंधोदकतिलैर्मिश्रंसान्नंकुंभंफलान्वितंपितृभ्यःसंप्रदास्यामिअक्षय्यमुपतिष्ठत्विति अ
त्रचपिंडरहितंश्राद्धंकुर्यात् अयनद्वितयेश्राद्धंविषुवद्वितयेतथा युगादिषुचसर्वासुपिंडनिर्वपणादृतेइतिहेमाद्रौपुलस्त्यवचनात् अत्ररा
त्रिभोजनेप्रायश्चित्तमृग्विधाने रात्रौभुक्तेवत्सरेतुमन्वादिषुयुगादिषु अभिस्वदृष्टिमंत्रंचजपेदन्नपातकइति अपरार्केयमः कृतोपवासाः
सलिलंयेयुगादिदिनेषुच दास्यंत्यन्नादिसहितंतेषांलोकामहोदयाइति वैशाखेमलमासेसतितत्रैवयुगादिःकार्या तथाचहेमाद्रौऋष्यशृं
गः दशहरासुनोत्कर्षश्चतुर्ष्वपियुगादिषु उपाकर्मणिचोत्सर्गेह्येतदिष्टंवृषादितइति एतद्दशहरादिकंवृषादिसंक्रमेइष्टं कन्याचंद्रेवृषेर
वावित्यादिनासौरमासोक्तेरित्यर्थः कालादर्शेपि अब्दोदकुंभमन्वादिमहालययुगादिष्विति मलमासकर्तव्येषुपरिगणनाच्च महालय
शब्देनमघात्रयोदश्युच्यतइतिमाधवः स्मृतिचंद्रिकायांतुमासद्वयेकर्तव्यमित्युक्तं योगादिकंमासिकंचश्राद्धंचापरपक्षिकं मन्वादिकंतै-
र्थिकंचकुर्यान्मासद्वयेपिचेति अपरपक्षः कृष्णपक्षः नतुमहालयः तस्यतत्रनिषेधात् मदनरत्नेपिमरीचिः प्रतिमासंमृताहेचश्राद्धंयत्तुप्र-
तिवत्सरं मन्वादौचयुगादौचतन्मासोरुभयोरपीति प्रतिवत्सरंक्रियमाणकल्पादिश्राद्धमितिसएवव्याचख्यौ अत्रश्राद्धाकरणेप्रायश्चित्त-
मुक्तमृग्विधाने नयस्यद्यावामंत्रंचशतवारंतदाजपेत् युगादयोयदान्यूनाःकुरुतेनैवचापियइति अत्रसमुद्रस्नानंप्रशस्तं तदुक्तंपृथ्वीचंद्रो

दयेसौरपुराणे युगादौतुनरःस्नात्वाविधिवल्लवणोदधौ गोसहस्रप्रदानस्यकुरुक्षेत्रेफलंहियत् तत्फलंलभतेमर्त्योभूमिदानस्यचध्रुवमि
ति अयंनिर्णयः सर्वयुगादिषुबोद्धव्यः इतियुगादिनिर्णयः इयमेवतृतीयापरशुरामजयंती साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या तदुक्तंभार्गवार्च
नदीपिकायां स्कांदभविष्ययोः वैशाखस्यसितेपक्षेतृतीयायांपुनर्वसौ निशायाःप्रथमेयामेरामाख्यःसमयेहरिः स्वोच्चगैःषड्ग्रहैर्युक्ते
मिथुनेराहुसंस्थिते रेणुकायास्तुयोगर्भादवतीर्णोहरिःस्वयमिति दिनद्वयेतद्व्याप्तावंशतःसमव्याप्तौचपरा अन्यथापूर्वैव तदुक्तंतत्रै
वभविष्ये शुक्लतृतीयावैशाखेशुद्धोपोष्यादिनद्वये निशायाःपूर्वयामेचेदुत्तरान्यत्रपूर्विकेति वैशाखशुक्लसप्तम्यांगंगोत्पत्तिस्तदुक्तंपृ
थ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे वैशाखशुक्लसप्तम्यांजह्नुनाजाह्नवीपुरा क्रोधात्पीतापुनस्त्यक्ताकर्णरंध्रात्तुदक्षिणात् तांतत्रपूजयेद्देवींगंगांगगनमे
खलामिति अत्रशिष्टाचारान्मध्याह्नव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेतद्व्याप्तावव्याप्तावेकदेशव्याप्तौवापूर्वा युग्मवाक्यात् वैशाखशुक्लद्वादश्यां
योगविशेषोहेमाद्रौज्योतिःशास्त्रे पंचाननस्थोगुरुभूमिपुत्रौमेषेरविःस्याद्यदिशुक्लपक्षे पाशाभिधानाकरभेणयुक्तातिथिर्व्यतीपात
इतीहयोगः अस्मिंस्तुगोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेनसर्वंपरिहायपापं सुरत्वमिंद्रत्वमनामयत्वंमर्त्याधिपत्यंलभतेमनुष्यइति पंचाननःसिंहः
पाशाभिधानातिथिर्द्वादशी करभोहस्तः वैशाखशुक्लचतुर्दशीनृसिंहजयंती साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या तदुक्तंहेमाद्रौनृसिंहपुराणे वैशाखे
शुक्लपक्षेतुचतुर्दश्यांनिशामुखे मज्जन्मसंभवंपुण्यंव्रतंपापप्रणाशनं वर्षेवर्षेतुकर्तव्यंममसंतुष्टिकारणमिति दिनद्वयेपितद्व्याप्तावंशतःस
मव्याप्तौचपरा विषमव्याप्तौत्वधिकव्याप्तिमतीदिनद्वयेप्यव्याप्तौपरा परदिनेगौणकालव्याप्तेः सत्त्वात्पूर्वदिनेचतदभावात् यत्तुततोमध्याह्नवे
लायांनद्यादौविमलेजले इत्युपक्रम्यपरिधायततोवासोव्रतकर्मसमारभेदितितत्रैवोक्तं तत्संकल्परूपव्रतोपक्रमविषयं नत्वेतावतामध्याह्नव्या

पिनीग्राह्येतिक्रमितव्यं पूर्वोक्तवचनविरोधात् वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेनिलर्क्षके अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजा इति टोडरानंदे
स्कांदात् कूर्मः सिंहो बौद्धः कल्की च सार्धमिति पूर्वोक्तपुराणसमुच्चयवचनाच्चेति केचित् तत्त्वं तु पूर्ववचसामनाकरत्वेन निर्मूलत्वात् हेमाद्रौ नृसिं
हपुराणे मज्जन्मसंभवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनमित्युपक्रम्य स्वातीनक्षत्रयोगे च शनिवारे तु मद्व्रतं सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा पुं
सां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः सर्वैरेतैस्तु संयुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् एतदन्यतरे योगे मद्दिनं पापनाशनम् केवलेपि-
प्रकर्तव्यं मद्दिने व्रतमुत्तमम् अन्यथा नरकं याति यावच्चंद्रदिवाकरावित्युक्त्वा ततो मध्याह्नवेलायां नद्यादौ विमले जले इत्यादिना मध्याह्न एव-
व्रतविधानाच्चतुर्दश्युत्तरार्धे वणिजे करणे मध्याह्ने च स्पष्टं जन्म प्रतीयते संध्यायां जन्म तु क्वाप्यनुक्तेर्मौर्ख्यकृतं तद्दशान्निर्णयश्च हेय एवेति
तथाइयमेव योगविशेषेणातिप्रशस्ता तदुक्तं तत्रैव स्वातीनक्षत्रयोगे च शनिवारे च मद्व्रतं सिद्धयोगस्य संयोगे वणिजे करणे तथा पुं
सां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगतः एभिर्योगैर्विनापि स्यान्मद्दिनं पापनाशनं सर्वेषामेव वर्णानामधिकारोस्ति मद्व्रते मद्भक्तैस्तु विशे
षेण कर्तव्यं मत्परायणैः तथा सिंहः स्वर्णमयो देयो मम संतोषकारकः तथा विज्ञाय मद्दिनं यस्तु लंघयेत् पापकृन्नरः स याति नरकं घोरं
यावच्चंद्रदिवाकरौ इदं च संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यं काम्यं च अथात्र विशेषः मध्याह्ने मृद्गोमयतिलामलकस्नानं कृत्वा नृसिंह देवदेवेश त
व जन्मदिने शुभे उपवासं करिष्यामि सर्वभोगविवर्जित इति मंत्रेण संकल्पं कृत्वा आचार्यं वृत्वा सायंकाले हैमी तु तत्र मन्मूर्तिः स्थाप्याल-
क्ष्म्यास्तथैव च पलेन वा तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः यथाशक्ति तथा कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जित इत्युक्तं नृसिंहमूर्तिं शक्त्या कृत्वा तं स्वर्णसिंहं च
कलशोपरि संपूज्य रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातः पुनः संपूज्य नृसिंहाच्युत देवेश लक्ष्मीकांत जगत्पते अनेनार्चाप्रदानेन सफलाः स्युर्मनोरथाः

इत्याचार्यायदत्त्वा मद्वंश्येयेनराज्ञातायेजनिष्यंतिचापरे तांस्त्वमुद्धरदेवेशदुस्तराद्भवसागरात् पातकार्णवमग्नस्यव्याधिदुःखांबुवारिभिः
तीव्रैश्चपरिभूतस्यमहादुःखगतस्यमे करावलंबनंदेहिशेषशायिन्जगत्पते श्रीनृसिंहरमाकांतभक्तानांभयनाशन क्षीरांबुधिनिवासिंस्त्वं
चक्रपाणेजनार्दन व्रतेनानेनदेवेशभुक्तिमुक्तिप्रदोभवेतिप्रार्थयेदितिसंक्षेपः वैशाखपौर्णमास्यांविशेषोपरार्के जाबालिः श्रुतान्नमुद
कुंभंचवैशाख्यांचविशेषतः निर्दिश्यधर्मराजायगोदानफलमाप्नुयात् सुवर्णतिलयुक्तैस्तुब्राह्मणान्सप्तपंचवा तर्पयेदुदपात्रैस्तुब्र
ह्महत्यांव्यपोहतीति उदकुंभदानमंत्रस्त्वक्षय्यतृतीयाप्रकरणेउक्तः भविष्येपि वैशाखीकार्तिकीमाघीतिथयोतीवपूजिताः स्नानदान-
विहीनास्तानेनेयाःपांडुनंदन अत्रकृष्णाजिनदानंकार्यं तथाचविष्णुः कृष्णाजिनेतिलान्कृष्णान्हिरण्यंमधुसर्पिषी ददातियस्तुवि-
प्रायसर्वंतरतिदुष्कृतमिति इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेकालनिर्णयसिंधौवैशाखमासःसमाप्तः वृषसंक्रांतौपूर्वाःषोडशघटिकाःपु
ण्यकालः रात्रौसंक्रमेसतिभागेवोक्तं ज्येष्ठशुक्लतृतीयायांरंभाव्रतमुक्तंमाधवीयेभविष्ये भद्रेकुरुष्वयत्नेनरंभाख्यंव्रतमुत्तमं ज्येष्ठशु
क्लतृतीयायांस्नातानियतमत्परेति सापूर्वविद्धाग्राह्या बृहत्तपातथारंभासावित्रीवटपैतृकी कृष्णाष्टमीचभूताचकर्तव्यासंमुखीतिथि
रितिस्कांदोक्तेः ज्येष्ठशुक्लदशमीदशहरा तदुक्तंहेमाद्रौब्राह्मे ज्येष्ठेमासिसितेपक्षेदशमीहस्तसंयुता हरतेदशपापानितस्माद्दश-
हरास्मृतेति वाराहेपि दशमीशुक्लपक्षेतुज्येष्ठेमासिकुजेहनि अवतीर्णायतःस्वर्गाद्धस्तर्क्षेचसरिद्वरा हरतेदशपापानितस्माद्दशह
रास्मृतेति स्कांदेतुदशयोगाउक्ताः तथा ज्येष्ठेमासिसितेपक्षेदशम्यांबुधहस्तयोः व्यतीपातेगरानंदेकन्याचंद्रेवृषेरवौ दशयोगेनरः
स्नात्वासर्वपापैःप्रमुच्यतइति अत्रबुधभौमयोः कल्पभेदेनव्यवस्था इयंचयत्रैवयोगबाहुल्यंसैवग्राह्या योगाधिक्येफलाधिक्यात्

ज्येष्ठेमलमासेसतितत्रैवदशहराकार्या नतुशुद्धे दशहरास्तुनोत्कर्षंश्चतुर्ष्वपियुगादिष्वितिहेमाद्रौऋष्यशृंगोक्तेः तथास्कांदे यांकांचित्स
रितंप्राप्यदद्यादर्घ्यंतिलोदकं मुच्यतेदशभिःपापैःसमहापातकोपमैः अत्रविशेषःकाशीखंडे ज्येष्ठेमासिसितेपक्षेप्राप्यप्रतिपदंति
थिं दशाश्वमेधकेस्नात्वामुच्यतेसर्वपातकैः एवंसर्वासुतिथिषुक्रमस्नायीनरोत्तमः आशुक्लपक्षदशमींप्रतिजन्माघमुत्सृजेत्
तथा लिंगंदशाश्वमेधेशंदृष्ट्वादशहरातिथौ दशजन्मार्जितैःपापैस्त्यज्यतेनात्रसंशयः तथाचभविष्योत्तरकाशीखंडयोः निशायां
जागरंकृत्वासमुपोष्यचभक्तितः पुष्पैर्गंधैश्चनैवेद्यैःफलैश्चदशसंख्यया तथादीपैश्चतांबूलैःपूजयेच्छ्रद्धयान्वितः स्नात्वाभक्त्यातु
जान्हव्यादशकृत्वोविधानतः दशप्रसृतिकृष्णांश्चतिलान्सर्पिश्चवैजले सक्तुपिंडान्गुडपिंडान्दद्याच्चदशसंख्यया ततोगंगातटेर
म्येहेम्नारूप्येणवातथा गंगायाःप्रतिमांकृत्वावक्ष्यमाणस्वरूपिणीं संस्थाप्यपूजयेद्देवींतदलाभेमृदापिच अथतत्राप्यशक्तश्चेत्लि-
खेत्पिष्टेनवैभुवि वक्ष्यमाणेनमंत्रेणकुर्यात्पूजांविशेषतः नारायणंमहेशंचब्रह्माणंभास्करंतथा भगीरथंचनृपतिंहिमवंतंनगेश्वरं
गंधपुष्पादिभिःसम्यग्यथाशक्तिप्रपूजयेत् दशप्रस्थांस्तिलान्दद्याद्दशविप्रेभ्यएवच दशप्रस्थान्यवान्दद्याद्दशसंख्यागवीस्तथा
प्रस्थःषोडशपलानि पलंतुमुष्टिमात्रंपलंस्मृतमितिमहार्णवेउक्तं मत्स्यकच्छपमंडूकमकरादिजलेचरान् हंसकारंडवबकचक्रटिट्टि
भसारसान् कारयित्वायथाशक्तिस्वर्णेनरजतेनवा तदलाभेपिष्टमयानभ्यर्च्यकुंकुमादिभिः गंगायांप्रक्षिपेदाज्यदीपांश्चैवप्रवाह
येत् पुष्पाद्यैःपूजयेद्गंगांमंत्रेणानेनभक्तितः ॐ नमःशिवायैनारायण्यैदशहरायैगंगायैनमोनमः इतिमंत्रंतुयोमर्त्योदिनेतस्मिन्दिवानिशं
जपेत्पंचसहस्राणिदशधर्मफलंलभेत् काशीखंडेत्वन्योमंत्रउक्तः नमःशिवायैप्रथमंनारायण्यैपदंततः दशहरायैपदमितिगंगायैमंत्रए

षवे स्वाहांतःप्रणवादिश्च भवेद्विंशाक्षरोमनुः पूजादानंजपोहोमो तेनैवमनुनास्मृतमिति अत्रगंगास्तोत्रपाठमपिदशवारंकुर्यात् तदुक्तंभ
विष्ये तस्यांदशम्यामेतच्च स्तोत्रंगंगाजलेस्थितः यः पठेद्दशकृत्वस्तुदरिद्रोवापिचाक्षमः सोपितत्फलमाप्नोतिगंगांसंपूज्ययत्नतइति स्तो
त्रंचमतिपद्यादिदशमीपर्यंतंदिनवृद्धिसंख्ययापाठनीयमितिशिष्टाः अत्रचसर्वोपिविस्तरः स्तोत्रादिचभट्टकृतत्रिस्थलीसेतोरवधेयः
विस्तरभीतेस्तुनलिख्यते एवंकुर्वतः फलमुक्तंकाशीखंडे एवंकृत्वाविधानेनवित्तशाठ्यविवर्जितः उपवासीवक्ष्यमाणैर्दशपापैःप्रमु
च्यते सर्वान्कामानवाप्नोतिप्रेत्यब्रह्मणिलीयतइतिच अस्यांसेतुबंधरामेश्वरस्यप्रतिष्ठादिनत्वाद्विशेषेणपूजाकार्या तदुक्तंस्कांदेसेतुमा
हात्म्ये ज्येष्ठेमासेसितेपक्षेदशम्यांबुधहस्तयोः गरानंदेव्यतीपातेकन्याचंद्रेवृषेरवौ दशयोगेसेतुमध्येलिंगरूपधरंहरम् रामोवैस्थापया
मासशिवलिंगमनुत्तममिति इतिदशहरा ज्येष्ठशुक्लैकादशीनिर्जला तत्रनिर्जलमुपोष्य विप्रेभ्योजलकुंभान्दद्यादितिनिर्णयामृते
उक्तं मदनरत्नेस्कांदे ज्येष्ठेमासिनृपश्रेष्ठयाशुक्लैकादशीशुभा निर्जलंसमुपोष्यात्रजलकुंभान्सशर्करान् प्रदायविप्रमुख्येभ्योमोदते
विष्णुसन्निधौ ज्येष्ठपौर्णमास्यांसावित्रीव्रतं तदुक्तंस्कांदभविष्ययोः ज्येष्ठेमासिसितेपक्षेद्वादश्यांरजनीमुखेइत्युपक्रम्य व्रतंत्रिरा
त्रमुद्दिश्यदिवारात्रिंस्थिराभवेदिति अंतेप्युपसंहृतं ज्येष्ठेमासिसितपक्षेपूर्णिमायांतथाव्रतं चीर्णपुरामहाभक्त्याकथितंतेमयानृपेति
दाक्षिणात्यास्त्वेतदेवाद्रियंते एतच्चामावास्यायामप्युक्तंनिर्णयामृतेभविष्ये अमायांचतथाज्येष्ठेवटमूलेमहासती त्रिरात्रोपोषितानारी
विधिनानेनपूजयेत् मदनरत्नेत्विदंवाक्यं पंचदश्यांतथाज्येष्ठइतिपठित्वाज्येष्ठपौर्णमास्यामुक्तं तथा अशक्तौतुत्रयोदश्यांनक्तंकुर्याज्जि
तेंद्रिया अयाचितंचतुर्दश्याममायांसमुपोषणमिति तत्तुपाश्चात्याआद्रियंते हेमाद्रिस्तुमयोद्योनादिषुतुभाद्रपदपूर्णिमायामुक्तं तत्तुनेदा-

नींप्रचरति गौडास्तु मेषेवावृषभेवापिसावित्रींतांविनिर्दिशेत् ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यांसावित्रीमर्चयंतियाः वटमूलेसोपवासा नतावैधव्यमाप्नु
युरिति पराशरोक्तेश्चतुर्दश्यांप्रदोषेव्रतं दिनद्वयेतद्व्याप्तौपरेवेत्याहुः तन्निर्मूलं अत्रपूर्णिमामावास्येपूर्वविद्धेग्राह्ये भूतविद्धानकर्त
व्याअमावास्याचपूर्णिमा वर्जयित्वानरश्रेष्ठसावित्रीव्रतमुत्तममितिब्रह्मवैवर्तात् स्कांदेपि भूतविद्धासिनीवालीनतुतत्रव्रतंचरेत् व
र्जयित्वातुसावित्रीव्रतंतुशिखिवाहनइति मदनरत्नेब्रह्मवैवर्तेपि प्रतिपत्पंचमीभूतसावित्रीवटपूर्णिमा नवमीदशमीचैवनोपोष्याःपरसंयु
ताइति यदात्वष्टादशघटिकाचतुर्दशीतदापराग्राह्या पूर्वविद्धैवसावित्रीव्रतेपंचदशीतिथिः नाड्योष्टादशभूतस्यस्युश्चेत्तच्चपरेऽहनीति-
माधवः वस्तुतस्तु भूतोष्टादशनाडीभिर्दूषयत्युत्तरांतिथिमित्यस्यव्रतांतरेसावकाशत्वाद्विशेषः महत्तपूर्वविद्धाविधायकवचनेनतस्यबा
धादष्टादशनाडीवेधोपिपूर्वैवेत्ययंपंथाःसाधुः अत्रपूर्णिमानुरोधेनैवयथात्रिरात्रसंपत्तिर्भवति तथा त्रयोदश्यादिग्राह्या तस्याःप्रधानत्वा
त् अयंनिर्णयोऽमायामपिज्ञेयः पारणंतुपूर्णिमांतेकार्यं अत्रस्त्रीव्रतेषुविशेषाः परिभाषायामुक्ताः अत्रविशेषोभविष्ये गृहीत्वावा
लुकांपात्रेप्रस्थमात्रांयुधिष्ठिर ततोवंशमयेपात्रेवस्त्रयुग्मेनवेष्टिते सावित्रीप्रतिमांकुर्यात्सौवर्णींवापिमृन्मयीं सार्धंसत्यवतासा
ध्वीफलनैवेद्यदीपकैः रजन्याकंठसूत्रैश्चशुभैःकुंकुमकेशरैः पूजयेदितिशेषः रजनीहरिद्रा कंठसूत्रंसौभाग्यतंतुः सावि
त्र्याख्यानकंवापिवाचयीतद्विजोत्तमैः रात्रौजागरणंकृत्वाप्रभातेविमलेततः तामपिब्राह्मणेदत्वाप्रणिपत्यक्षमापयेत् मंत्रस्तु सावि-
त्रीयंमयादत्तासहिरण्यामहासती ब्रह्मणःप्रीणनार्थायब्राह्मणप्रतिगृह्यतां व्रतेनानेनराजेंद्रवैधव्यंनाप्नुयात्क्वचिदिति ज्येष्ठपौ
र्णमास्यांविशेषआदित्यपुराणे ज्येष्ठमासितिलान्दद्यात्पौर्णमास्यांविशेषतः अश्वमेधस्ययत्पुण्यंतत्प्राप्नोतिनसंशयः वि-

ष्युदपि ज्येष्ठी ज्येष्ठायुताचेत्स्यात्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन नरो नराधिपत्यमाप्नोतीति हेमाद्रौ ज्योतिषे ऐंद्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये
रविस्तथा पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तितेति इयं मन्वादिरपि सापौर्वाण्हिकी ग्राह्या विशेषस्तु चैत्रे उक्तः तथाऽपरार्के-
वामनपुराणे उदकुंभांबुदानं च तालवृंतं सचंदनं त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि द्विजेति इति कमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ
ज्येष्ठमासः समाप्तः मिथुनसंक्रांतौ पराः षोडशघटिकाः पुण्यकालः रात्रौ तु मागेवोक्तं आषाढशुक्लद्वितीयायां रथोत्सवः तदुक्तं
तिथितत्त्वे स्कांदे आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता तस्यां रथे समारोप्य रामं वै भद्रया सह यात्रोत्सवं प्रवर्त्यार्थ प्रीणयेत द्विजा
न्बहून् तथा ऋक्षाभावे तिथौ कार्या यात्रा सो मम पुण्यदा आषाढशुक्लदशमी पौर्णमासी च मन्वादिः सा च पूर्वाण्हव्यापिनी ग्राह्येति-
प्रागुक्तं आषाढशुक्लद्वादश्यामनुराधायोगरहितायां पारणं कुर्यात् तदुक्तं भविष्ये आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती संगमे नहि भो
क्तव्यं द्वादशद्वादशीर्हरेत् अस्यार्थः आषाढभाद्रपदकार्तिकशुक्लद्वादशीष्वनुराधाश्रवणरेवतीयोगे पारणं न कुर्यादिति अत्र यद्यप्येता-
वदेवोक्तं तथाप्यनुराधाप्रथमपाद एव वर्ज्यः तदुक्तं विष्णुधर्मे मैत्राद्यपादे स्वपिती हविष्णुः पौष्णांत्यपादे प्रतिबोधमेति श्रुतेश्च मध्ये
परिवर्तमेति स्मृतिप्रबोधपरिवर्तनमेव वर्ज्यमिति वस्तुतस्तु पूर्ववचनमिदं च निर्मूलं अत्रैव विष्णुशयनोत्सव उक्तो हेमाद्रौ ब्राह्मे एकाद-
श्यां तु शुक्लायामाषाढे भगवान्हरिः भुजंगशयने शेते क्षीरार्णवजले सदेति कल्पतरौ यमः क्षीराब्धौ शेषपर्यंके आषाढ्यां संविशेद्ध
रिः निद्रां त्यजति कार्तिक्यां तयोः संपूजयेत्सदा ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षिप्रमेव व्यपोहति हिंसात्मकैस्तु किं तस्य यज्ञैः कार्यं महात्मनः
प्रस्वापे च प्रबोधे च पूजितो येन केशवः टोडरानंदेपि स्कांदे आषाढशुक्लैकादश्यां कुर्यात्स्वप्नमहोत्सवं अयं द्वादश्यामप्युक्तः आभा-

कासितपक्षेषुमैत्रश्रवणरेवती आदिमध्यावसानेषुप्रस्वापावर्तनोत्सवाः निशिस्वापोदिवोत्थानं संध्यायांपरिवर्तनं अत्रपादयोगेपिद्वा
दश्यामेवकारयेत् आषाढाद्येषुमासेषुमिथुनेमाधवस्यच द्वादश्यांशुक्लपक्षेचप्रस्वापावर्तनोत्सवाइतिभविष्योक्तेः द्वादश्यांसं
धिसमयेनक्षत्राणामसंभवे आषाढासितपक्षेषुशयनावर्तनकादिकमिति वाराहोक्तेश्च द्वादश्यामित्यत्रापिपारणाहोमात्रंविवक्षितं
पारणाहेपूर्वरात्रेघंटादीन्वादयन्मुहुरिति रामार्चनचंद्रिकोक्तेः अत्रैकादशीद्वादश्योर्देशभेदेनव्यवस्था इदंचमलमासेनकार्यं
ईशानस्यबलिर्विष्णोः शयनंपरिवर्तनमिति कालादर्शेनिषेधात् यदपिएकादश्यांतुगृण्हीयात्संक्रांतौकर्कटस्यच आषाढ्यांवान
रोभक्त्याचातुर्मास्यव्रतक्रियामिति हेमाद्रौब्रह्मवैवर्ते तदपिमलमासेसतिद्रष्टव्यं मिथुनस्थोयदाभानुरमावास्यांद्वयंस्पृशेत् द्विराषा
ढःसविज्ञेयोविष्णुःस्वपितिकर्कटइति तत्रैवमाहचूलोत्तरोक्तेः अत्रैवचातुर्मास्यव्रतारंभउक्तोभारते आषाढेतुसितेपक्षेएकादश्यामु
पोषितः चातुर्मास्यव्रतंकुर्याद्यत्किंचिन्नियतोनरइति अस्यनित्यत्वंतत्रैवोक्तं वार्षिकांश्चतुरोमासान्वाहयेत्केनचिन्नरः व्रतेननोचेदा
प्नोतिकिल्बिषंवत्सरोद्भवं असंभवेतुलार्केपिकर्तव्यंनतत्प्रयत्नतइति तेनाषाढशुक्लैकादश्यांद्वादश्यांपौर्णमास्यांवारंभः समाप्तिस्तु
कार्तिकशुक्लद्वादश्यामेव तदुक्तंहेमाद्रौभारते चतुर्धागृह्यवैचीर्णंचातुर्मास्यव्रतंनरः कार्तिकेशुक्लपक्षेतुद्वादश्यांतत्समापयेदिति
अस्यारंभः शुक्रास्तादावपिकार्यः नशोधयेन्मोदयंचशुक्रगुर्वोर्नवातिथेः खंडत्वंचिंतयेदादौचातुर्मास्यविधौनरइति हेमाद्रौवृद्ध-
गार्ग्योक्तेः इदंचद्वितीयाद्यारंभविषयं प्रथमारंभस्तुनभवत्येव आशौचमध्येपिद्वितीयाद्यारंभोभवति अशक्तश्चेद्वाशक्तश्चेद्वापिय
दिस्त्रीयदिवापुमान् व्रतमेतन्नरःकृत्वामुच्यतेसर्वपातकैरिति भार्गवार्चनदीपिकायांस्कांदोक्तेः आरब्धेसूतकंनस्यादनारब्धे-

सूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकमितिविष्णुवचनाच्च यत्तु असंक्रांततथामासंदैवेपित्र्येचकर्मणि मलमासमशौचंचवर्जयेन्मतिमान्नरइ-
ति हेमाद्रौचातुर्मास्यप्रकरणे भविष्यवचनं तन्नूपूषानुमंत्रणमंत्रवद्संबद्धंमध्येपठितमितिज्ञेयं अन्यथापित्र्यस्यपूर्वोक्तस्यविवा
हादेश्चचातुर्मास्यव्रतेकःप्रसंगः प्रकरणविशेषोपिवाप्रथमारंभविषयंज्ञेयं केचित्तुप्रतिवर्षंचातुर्मास्यव्रतप्रयोगानांभिन्नत्वादाशौचादिपा
तेद्वितीयादिप्रयोगोनभवत्येवेत्याहुःतन्न प्रतिवर्षंचयःकुर्यादेवंवैसंस्मरन्हरिं देहांतेतिप्रदीप्तेनविमानेनार्कवर्चसा मोदतेविष्णुलोकेसौ
यावदाभूतसंप्लवमिति हेमाद्रौभविष्यवचनादित्याहुस्तत्रविस्तरः इदंचशिवभक्तादिभिरपिकार्यं शिवेवाभक्तिसंयुक्तोभानौवागणनायके कृ
त्वाव्रतस्यनियमंयथोक्तफलभाग्भवेदिति ब्रह्मवैवर्तात् व्रतग्रहणप्रकारस्तुहेमाद्रौभविष्ये महापूजांततःकुर्याद्देवदेवस्यचक्रिणः जा-
तीकुसुममालाभिर्मंत्रेणानेनपूजयेत् सुप्तेत्वयिजगन्नाथेजगत्सुप्तंभवेदिदं विबुद्धेचविबुद्ध्येतप्रसन्नोमेभवाच्युत एवंतांप्रतिमांविष्णोः
पूजयित्वास्वयंनरः प्रभाषेताग्रतोविष्णोःकृतांजलिपुटस्तथा चतुरोवार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि इमंकरिष्येनियमंनिर्विघ्नंकुरु-
मेच्युत इदंव्रतंमयादेवगृहीतंपुरतस्तव निर्विघ्नंसिद्धिमायातुप्रसादात्तवकेशव गृहीतेस्मिन्व्रतेदेवपंचत्वंयदिमेभवेत् तदाभवतुसंपू
र्णंत्वत्प्रसादाज्जनार्दन गृहीतेस्मिन्व्रतेदेवयद्यपूर्णेम्रियेत्यहं तन्मेभवतुसंपूर्णंत्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति तत्रभार्गवार्चनदीपिकायां नृ
सिंहपरिचर्यायांचभविष्ये श्रावणेवर्जयेच्छाकंदधिभाद्रपदेतथा दुग्धमाश्वयुजेमासिकार्तिकेद्विदलंत्यजेदिति स्कांदेपि चातुर्मास्यक
ल्पे चत्वार्येतानिनित्यानिचतुराश्रमवर्णिनां प्रथमेमासिकर्तव्यंनित्यंशाकव्रतंनरैः द्वितीयेमासिकर्तव्यंदधिव्रतमनुत्तमं पयोव्रतंतृतीयेतु
चतुर्थेपिनिशामय द्विदलंबहुबीजंचवृंताकंचविवर्जयेत् नित्यान्येतानिविप्रेंद्रव्रतान्याहुर्मनीषिणः जंबीरंराजमाषांश्चमूलकंरक्तमूलकं

कूष्मांडंचेक्षुदंडंचचातुर्मास्येत्यजेद्बुधः तथा विशेषाद्बदरींधात्रींकूष्मांडंतिंतिणींत्यजेत् जीर्णधात्रीफलंग्राह्यंकथंचित्तुकायशोधनमिति
तीर्थसौख्येस्कांदे वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्तेवैजनार्दने मंचखट्वादिशयनंवर्जयेद्भक्तिमान्नरः अनृतौवर्जयेद्भार्यांमांसंमधुपरोद-
नं पटोलंमूलकंचैववृंताकंचनभक्षयेत् अभक्ष्यंवर्जयेद्दूरान्मसूरंसितसर्षपं राजमाषान्कुलित्थांश्चआढकधान्यंचसंत्यजेत् शाकंद-
धिपयोमाषान्श्रावणादिषुसंत्यजेत् अत्रत्यजेदितिव र्जनसंकल्परूपः पर्युदासोज्ञेयः व्रतोपक्रमात् अत्रकेचिच्छाकाख्यपत्रपु-
ष्पादीत्यमरकोशस्यशाक्यतेशितुमनेनेति शाकइतिक्षीरस्वामिनाव्याख्यानात् व्यंजनमात्रस्यनिषेधमाचक्षते अन्येतुशाकशब्दस्य
पत्रादिदशविधशाकेयोगरूढत्वात् योगाच्चरूढेर्बलीयस्त्वात्सूपादीनामपित्यागापत्तेश्चतन्नप्रत्याचक्षते तेनमूलपत्रकरीराग्रफलकां-
डादिरूढकः त्वक्पुष्पंकवचंचेतिशाकंदशविधंस्मृतं इतिक्षीरस्वामिनोक्तस्यशाकस्यनिषेधइति अधिरूढकश्चांकुरः वस्तुतस्तु
तत्तत्कालोद्भवाःशाकावर्जनीयाःप्रयत्नतः बहुबीजमबीजंचविकारीचविवर्जयेदिति भविष्यवचनात्तत्तत्कालोत्पन्नानांदशविधशा-
कानांनिषेधः अत्रतत्कालोद्भवजातीयत्वंविवक्षितं तेनातपादिशोषितानांवर्षांतरोद्भवानामपिनिषेधः अत्रतत्कालोद्भवत्वमात्रंविव-
क्षितंनतुतन्मात्रकालोद्भवत्वंगौरवात् तेनान्यकालोद्भवानांतत्कालोद्भवानांचबिंबादीनांनिषेधः अत्रतत्कालोद्भवाइतिवीप्सावशात्
स्वस्वकालोद्भवानांसर्वेषांनिषेधइतिनिष्कर्षः बहुबीजमित्यनेकबीजमितिकेचित् इतरावयवापेक्षयाबीजावयवायत्रबहवस्तादित्यन्ये
अबीजंकदलादि वस्तुतस्तु इदंमहानिबंधेष्वभावान्निर्मूलमेव आचारप्रदीपे वृंताकंचकलिंगंचबिल्वोदुंबरभिःसटाः उदरेयस्यजीर्यंते
तस्यदूरतरोहरिः तथापरार्केदेवलः ब्रह्मचर्यंतथाशौचंसत्यमामिषवर्जनं व्रतेष्वेतानिचत्वारिवरिष्ठानीतिनिश्चयः आमिषानिचोक्ता

निरामार्चनचंद्रिकायांपाद्मे प्राण्यंगचूर्णंचर्मांबुजंबीरंबीजपूरकं अयज्ञशिष्टमाषादियद्विष्णोरनिवेदितं दग्धमन्नंमसूरंचमांसंचेत्यष्टधामि
षं रुन्यंतत्तद्देशलभ्यंस्कसेदेवेविवर्जयेत् पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये गोछागीमहिषीदुग्धादन्यदुग्धादिचामिषं धान्येमसूरिकाःप्रोक्ता:
अन्नपर्युषितंतथा द्विजक्रीतारसाःसर्वेलवणंभूमिजंतथा ताम्रपात्रस्थितंगव्यंजलंपल्वलसंस्थितं आत्मार्थंपाचितंचान्नंआमिषं
तत्स्मृतंबुधैः तथा निष्पावान्राजमाषांश्चमसूरंसंधितानिच हंताकंचकलिंगंचस्कसेदेवेविवर्जयेत् संधितानिलवणशाकादीनि
तत्रैवविष्णुधर्मे चतुर्ष्वपीहमासेषुहविष्याशीनपापभाक् हविष्याणितुपथ्वीचंद्रोदयेभविष्ये हैमंतिकंसितास्विन्नंधान्यंमुद्गायवास्ति-
लाः कलायकंगुनीवारवास्तुकंहिलमोचिका षष्टिकाकालशाकंचमूलकंकेमुकेतरत् कंदःसैंधवसामुद्रेगव्येचदधिसर्पिषी पयोनुद्धृतसा-
रंचपनसाम्रहरीतकी पिप्पलीजीरकंचैवनागरंगंचतिंत्तिणी कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैक्षवं अतैलपक्वंमुनयोहविष्याणिप्रचक्ष-
तेइति सितास्विन्नंअनूष्मपक्वंधान्यंचतंदुलाः केमुकंकेमुताइतिप्राच्येषुप्रसिद्धःकंदः कलायस्तुसतीनकइत्यमरः बहुरीइतिप्रसिद्धंधान्य
मदनरत्नेप्येवं अगस्तिसंहितायां हैमंताद्युक्ता नारीकेलफलंचैवकदलीलवलीतथा आम्रमामलकंचैवपनसंचहरीतकी व्रतांतर-
प्रशस्तंचहविष्यंमन्वतेबुधाः अन्यान्यपिव्रतान्युक्तानिहेमाद्रौभविष्ये स्त्रीवानरोवामद्भक्तोधर्मार्थंसुदृढव्रतः गृण्हीयान्नियमाने-
तान्दंतधावनपूर्वकान् तेषांफलानिवक्ष्यामितत्कर्तॄणांपृथक्पृथक् मधुरस्वरोभवेद्राजा पुरुषोगुडवर्जनात् तैलस्यवर्जनाद्राजन्सुं-
दरांगःप्रजायते कटुतैलपरित्यागाच्छत्रुनाशःप्रजायते योगाभ्यासीभवेद्यस्तुसब्रह्मपदमाप्नुयात् तांबूलवर्जनाद्भोगीरक्तकंठश्चजाय
ते घृतत्यागाच्चलावण्यंसर्वस्निग्धतनुर्भवेत् शाकपत्राशनाद्भोगीअपक्वादोमलोभवेत् भूमौप्रस्तरशायीचविप्रोमुनिवरोभवेत् एकां

तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते धारणान्नखरोम्णां च गंगास्नानफलं लभेत् मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञा स्खलिता भवेत् भूमौ भुंक्ते सदा
यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् प्रदक्षिणाशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः हंसयुक्तविमानेन स च विष्णुपुरं व्रजेत् अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रा
न्धर्म्यान्विशेषतः षष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेदिति पर्णेषु यो नरो भुंक्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् गुडवर्जी नरो दद्यात्तत्कृतं ताम्र-
भाजनं सहिरण्यं नरः श्रेष्ठ लवणस्याप्ययं विधिः स्कंदे वेतु यो विष्णोः शिवस्याग्रे गणमर्चयेत् पंचवर्णैस्तु यो नित्यं स्वस्तिकैः पद्मकैस्त
था स याति रुद्रलोकं हि गाणपत्यमवाप्नुयात् अथैषां समासेन कार्तिक्यां दानानि एकभुक्तव्रते दंपती संपूज्य धेनुर्देया नक्ते वस्त्रयुगं एकां
तरोपवासे गौः भूशयने शय्या षष्ठकालभोजने गौः व्रीहिगोधूमादित्यागे हैमव्रीह्यादि कृच्छ्रे गोयुग्मं शाकाशने गौः पयोव्रते च दधिम-
धुघृतव्रतेषु वासो गौश्च ब्रह्मचर्ये स्वर्णमूर्तिः तांबूलव्रते वासोयुगं मौने घृतकुंभो वस्त्रयुगं घंटा च देवाग्रे रंगमालिकाकरणे धेनुर्हेमपद्मं च
दीपिकाव्रते दीपिका वासोयुगं च भूमिभोजने पर्णभोजने च कांस्यपात्रं गौश्च चतुष्पथदीपे गोग्रासे च गोवृषौ प्रदक्षिणाशते वस्त्रं अनुक्ते
षु स्वर्णं गौश्चेत्यादि हेमाद्रौ ज्ञेयं तथा च भार्गवार्चनदीपिकायां पाद्मे शयनीबोधिनीमध्ये शमीदूर्वापमार्गकैः भृंगराजेन देवांस्तु नार्च
येत कदाचन हेमाद्रौ पाद्मे आषाढादिचतुर्मासान्नभ्यंगं वर्जयेन्नरः समाप्तौ च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटं आषाढादिचतुर्मासं वर्जयेन्न
खकृंतनं वृंताकं गृंजनं चैव मधुसर्पिर्घटान्वितं कार्तिक्यां तत्पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत् अन्यान्यपि केशकर्तनादि वर्जनसंकल्पानुरू
पाणि पृथ्वीचंद्रोदये ज्ञेयानि टोडरानंदे स्कांदे एकांतरं त्र्यंतरं वा कुर्यान्मासोपवासकं अनोदनं फलाहारं नक्तव्रतमथापि वा अत्रैव
तप्तमुद्राधारणमुक्तं रामार्चनचंद्रिकायां भविष्ये शयन्यां चैव बोधिन्यां चक्रतीर्थे तथैव च शंखचक्रविधानेन वन्हिपूतो भवेन्नर इति

अतसतनूर्नतदामोअश्नुतेइतिऋग्वेदात्सहोवाचयाज्ञवल्क्यस्तस्मात्प्रमानात्महितायहरिंभजेत् कृश्लोकमौलेर्वर्माण्यग्निनासंदधतइति
शतपथश्रुतेः प्रतद्विष्णोअङ्गचक्रेकृतसेजन्मांभोधीतर्नवेचर्षणींद्राः मूलेबाव्होर्दधन्येपुराणात्तुलिंगान्यंगेतसायुधान्यपर्यंतइतिसाम
वेदात् अग्निहोत्रंयथानित्यंवेदस्याध्ययनंतथा ब्राह्मणस्यतथैवेदंतप्तमुद्रादिधारणमितिपद्मपुराणाच्चेति ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः
शूद्रोवायदिवेतरः शंखमुद्रांकिततनुस्तुलसीमंजरीधरः गोपीचंदनलिप्तांगोदृष्टश्चेत्तदघंकुतः इतिकाशीखंडात् तत्प्रकारस्तुरा
मार्चनचंद्रिकातोज्ञेयः एवंचेद्रोदयादयस्तु यस्तुसंतप्तशंखादिलिंगचिन्हतनुर्नरः सससर्वयातनाभोगीचंडालोजन्मकोटिषु द्विजंतु
तप्तशंखादिलिंगांकिततनुर्नरः संभाष्यरौरवंयातियावदिंद्राश्चतुर्दशेतिबृहन्नारदीयोक्तेः शंखचक्राद्यंकनंचगीतनृत्यादिकंतथा एक
जातेरयंधर्मोनजातुस्याद्द्विजन्मनः शंखचक्रेमृदायस्तुकुर्यात्तप्तायसेनवा सशूद्रवद्बहिःकार्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणः यथाश्मशानज
काष्ठमनर्हंसर्वकर्मसु तथाचक्रांकितोविप्रःसर्वकर्मसुगर्हितः तथा शिवकेशवयोरंकान्शूलचक्रादिकान्द्विजः नधारयेतमतिमा
न्वैदिकेवर्त्मनिस्थितइतिविष्णुवाश्वलायनादिवचनात् ऋग्वेदादिश्रुतीनामन्यार्थत्वादन्यश्रुतीनांचासत्वात् चक्रादिधारणंशूद्रविषयमि
त्यूचुः नृत्यंचोदरार्थंनिषिद्धमिति श्रीधरस्वामी यद्यपिनिषेधस्यप्राप्तिसापेक्षत्वाद्विधिविनाचनतद्योगादुपजीव्यविरोधेननत्तोपशोकरोतीति
वद्धकल्पोयुक्तस्तथापिएकजातेरयंधर्मइत्यनेनसामान्यवाक्यानामुपसंहारात् द्विजातिनिषेधोनित्यानुवादइतितदाशयः अत्रशिष्टाचार
एवसंकटपाशनिःसरणसृणिरितिसंक्षेपः आषाढपौर्णमास्यांकोकिलाव्रतमुक्तंहेमाद्रौभविष्ये आषाढपौर्णमास्यांतुसंध्याकालेह्युपस्थिते
संकल्पयेन्मासमेकंश्रावणेमत्यहंत्वहं स्नानंकरिष्येनियताब्रह्मचर्यस्थितासती भोक्ष्यामिनक्तंभूशय्यांकरिष्येप्राणिनांदयामिति ॥

नि·सिं
१५

अस्यनक्तव्रतत्वात्सायान्हव्यापिनीग्राह्या अत्रैवशिवशयनोत्सवउक्तोहेमाद्रौवामनपुराणे पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपतेचर्मसंस्तरे वैय्या
घ्रेचजटाभारंसमुद्ग्रथ्याहिवर्म्मणा मदनरत्नेप्येवं इयंचप्रदोषव्यापिनी अत्रैवव्यासपूजोक्ता तत्रत्रिमुहूर्तीचेत्परैवेतिसन्यासपद्धतौ
त्रिमुहूर्ताधिकंग्राह्यंसर्वक्षौरकर्मणामयोरितिवचनात् इतिश्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधोआषा
ढःसमाप्तः कर्कसंक्रांतौपूर्वंत्रिंशद्दंडाःपुण्यकालः सूर्योदयोत्तरंसंक्रमेतुपरतएवपुण्यंरात्रौतुनिशीथात्प्राक्परतश्चसंक्रमेऽपरार्केहे
माद्र्यनंतभट्टादिमतेपूर्वोत्तरदिनयोःपंचनाड्यःपुण्यकालः धनुर्मीनावतिक्रम्यकन्यांचमिथुनंतथा पूर्वापरविभागेनरात्रौसंक्रमतेरविः
दिनांतेपंचनाड्यस्तुतदापुण्यतमाःस्मृताः उदयेपितथापंचदैवेपित्र्येचकर्मणीतिस्कांदोक्तेः पूर्वापरविभागेनेतिमकरकर्कभिन्नसंक्रांति
परं वक्ष्यमाणवचोविरोधादित्युक्तंमदनरत्नेतेनायमर्थः रात्रौपूर्वभागेमकरेउदयेपंचनाड्यःपुण्यकालः रात्रावपरभागेकर्कटेदिनांतेपंच
नाड्यःपुण्यकालः विषुवतोस्तुपूर्वदिने पंचापरदिनेचपंचेतिवाक्यांतरानुरोधात्तेनहेमाद्रिमाधवयोःसर्ववचनानांनाविरोधः माधवम
तेत्वर्धरात्रेतदूर्ध्वंवासंक्रांतौदक्षिणायनेपूर्वमेवदिनंग्राह्यं यावन्नोदयतेरविरितिवृद्धगार्ग्योक्तेः मिथुनात्कर्कसंक्रांतिर्यदिस्याद्दंशुमा
लिनः प्रभातेवानिशीथेवातदापुण्यंतुपूर्वतइति भविष्योक्तेश्चपूर्वदिनएवपुण्यंदाक्षिणात्यास्त्वेतदेवाद्रियंते अत्ररात्रावपिस्नानादिभव
तीत्युक्तंप्राक् अत्रदानोपवासादिपूर्वमुक्तं तथाकर्केकेशादिकर्तनंनिषिद्धं कुंभेकर्कटकेवापिकन्यायांकार्मुकेरवौ रोमखंडंगृहस्थस्य
पितॄन्प्राशयतेयमइति स्मृत्यंतरवचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेगुरुभिः अथनदीनांरजोदोषः हेमाद्रावत्रिः सिंहकर्कटयोर्मध्येस
र्वानद्योरजस्वलाः नस्नानादीनिकर्माणितासुकुर्वीतमानवः इदंचक्षुद्रनदीषु सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाः तासुस्नानंनकु

प·
२

१५

वींनवर्जयित्वासमुद्रगाइति व्याघ्रोक्तेः मात्स्येत्वगस्त्योदयावधित्वमुक्तं यावन्नोदेतिभगवान्दक्षिणाशाविभूषणः तावद्रजोमहानद्यः करतो
याःप्रकीर्तिताः करतोयाअल्पतोयाः तथाकात्यायनः याःशोषमुपगच्छंतिग्रीष्मेकुसरितोभुवि तास्त्वप्राहृषिनस्नायादपूर्णेदशवासरे
इदंचापदि स्मृतिसंग्रहे धनुःसहस्राण्यष्टौतुगतिर्यासांनविद्यते नतानदीशब्दवहागर्तास्ताःपरिकीर्तिताः महानदीषुतुभविष्येउक्तं आ
दौतुकर्कटेदेविमहानद्योरजस्वलाः त्रिदिनंचचतुर्थेन्हिशुद्धास्युर्जान्हवीयथा महानद्यश्चब्राह्मे गोदावरीभीमरथीतुंगभद्राचवेणिका
तापीपयोष्णीविंध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती विशोकाचवितस्ताचविंध्यस्योत्तरसंस्थिताः द्वाद
शैतामहानद्योदेवर्षिक्षेत्रसंभवाः मदनरत्नेपुराणांतरे महानद्योदविकाचकावेरीवंजरातथा रजसातुप्रदुष्टाःस्युःकर्कटादौत्र्यहं
नृप कात्यायनः कर्कटादौरजोदुष्टागोमतीवासरत्रयं चंद्रभागासतीसिंधुःसरयूर्नर्मदातथा इदंगंगाद्यतिरिक्तविषयं गंगाचयमुना
चैवप्लक्षजातासरस्वती रजसानाभिभूयंतेयेचान्येनदसंज्ञिताः शोणसिंधुहिरण्याख्याःकोकलोहितघर्घराः शतद्रुश्चनदाःसप्तपाव
नाःपरिकीर्तिताः इतिदेवलोक्तेः यत्तु प्रथमंकर्कटेदेवित्र्यहंगंगारजस्वलेत्यादिवचनंतज्जान्हवीभिन्नगोदावर्यादिगंगांतरपरमितिमदन
रत्ने अन्येत्वंतर्गतरजोविषयं गंगाधर्मद्रवःपुण्यायमुनाचसरस्वती अंतर्गतरजोदोषाःसर्वावस्थास्वचामलाइतिनिगमोक्तेः तीरवासि
नांतुरजोदोषोनास्ति नतुतत्तीरवासिनामितिनिगमोक्तेः रजोदुष्टमपिजलंगंगाजलयोगेपावनं गंगांभसासमायोगाद्दुष्टमप्यंबुपावनमि
तिमात्स्योक्तेः नूतनकूपादौतुयोगयाज्ञवल्क्यः अजागावोमहिष्यश्चब्राह्मणीचप्रसूतिका भूमेर्नवोदकंचैवदशरात्रेणशुद्ध्यतीति क्वचि
त्वदोषमाहव्याघ्रपादः अप्राप्तेकूपवापीनामनपायिपयोभृतां रजोदुष्टेपिपयसिग्रामभोगोनदुष्यति गौडास्तु अन्येनापिसमुद्धृतेइतिद्वि

तीयपादेपाद्दः तेनोद्धृतेनदोषः तथाचनास्नानंनेतिप्रागुक्तमित्याहुः वसिष्ठोपि उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्नानेतथैवच चंद्रसूर्यग्रहेचैवरजो
दोषोनविद्यतेइत्यलंविस्तरेण श्रावणशुक्लतृतीयामधुस्रवाख्यागुर्जरेषुप्रसिद्धा सापरयुताग्राह्येतिदिवोदासः श्रावणशुक्लचतुर्थीपूर्व
युतामातृविद्धागणेश्वरइत्यादिवचनात् श्रावणशुक्लपंचमीनागपूजादौपरैवेतिसामान्यनिर्णयेउक्तं चमत्कारचिंतामणौ पंचमीनागपू
जायांकार्याषष्ठीसमन्विता तस्यांतुतुषितानागाइतरासचतुर्थिकेति श्रावणेपंचमीशुक्लासंप्रोक्तानागपंचमी तांपरित्यज्यपंचम्यःचतु
र्थीसहिताहिताइतिमदनरत्नेभिधानाच्च तेनपरैवेति अत्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये श्रावणेमासिपंचम्यांशुक्लपक्षेनराधिप द्वारस्योभय
तोलेख्यागोमयेनविषोल्बणाः पूजयेद्विधिवद्वीरदधिदूर्वांकुरैःकुशैः गंधपुष्पोपहारैश्चब्राह्मणानांचतर्पणैः येतस्यांपूजयंतीहनागान्भक्ति
पुरःसराः नतेषांसर्पतोवीरभयंभवतिकुत्रचिदिति श्रावणशुक्लद्वादश्यांदधिव्रतंप्रागुक्तं नक्तादीनांत्वनिषेधः तत्रदधिव्यवहाराभावादिति
वक्ष्यते अत्रैवविष्णोःपवित्रारोपणमुक्तं हेमाद्रौविष्णुरहस्ये श्रावणस्यसितेपक्षेकर्कटस्थेदिवाकरे द्वादश्यांवासुदेवायपवित्रारोपणं-
स्मृतं द्वादश्यांश्रवणेवापिपंचम्यामथवाद्विज अनुकूल्येषुकर्तव्यंपंचदश्यामथापिवेति शिवेतुतत्रैवकालोत्तरे आषाढांतेचतुर्दश्यांन
भस्यनभसोस्तथा अष्टम्यांचचतुर्दश्यांपक्षयोरुभयोःसममिति अन्यदेवतानांतुवक्ष्यते अधिवासनंतुदीपिकायां गोदोहांतरितेकालेपूर्वे
द्युर्वाधिवासनमिति गौणकालोरामार्चनचंद्रिकायां पवित्रारोपणंविष्णोश्श्रावणेनभवेद्यदि कार्तिक्यवधिशुक्लास्तेकर्तव्यमितिनारदः हे
मरौप्यताम्रक्षौमैःसूत्रैःकौशेयपद्मजैः कुशैःकाशैश्चकार्पासैर्ब्राह्मण्याकर्तितैःशुभैः कृत्वात्रिगुणितंसूत्रंत्रिगुणीकृत्यशोधयेत् तन्
त्रोत्तमंपवित्रंतुषष्ट्यासहस्रशतैस्त्रिभिः सप्तत्यासहितंद्वाभ्यांशताभ्यांमध्यमंस्मृतं साशीतिनाशतेनैवकनिष्ठंतत्समाचरेत् साधारणपवि

त्राणित्रिभिःसूत्रैःसमाचरेत् उत्तमंतुशतग्रंथिपंचाशद्ग्रंथिमध्यमं कनिष्ठंतुपवित्रंस्यात्षट्त्रिंशद्ग्रंथिशोभनं षट्त्रिंशच्चचतुर्विंशत्द्वादशे
तिचकेचन चतुर्विंशद्द्वादशाष्टावित्येकेमुनयोविदुः हेमाद्रौविष्णुरहस्येतन्यथोक्तं अष्टोत्तरशतंकुर्याच्चतुःपंचाशदेववा सप्तविंशतिरेवा
थज्येष्ठमध्यकनीयसं अधमंनाभिमात्रंस्यादूरुमात्रंद्वितीयकं प्रलंबतोजानुमात्रंप्रतिमायांनिगद्यते शिवपवित्रंतुतंत्रेवशैवागमे एका
शीत्यथवासूत्रैस्त्रिंशताबाष्टयुक्तया पंचाशतावाकर्तव्यंतुल्यग्रंथ्यंतरालकं द्वादशांगुलमानानिव्यासादष्टांगुलानिवा लिंगविस्तारमा
नानिचतुरंगुलकानिचेति अधिकारिणोपितंत्रेवविष्णुरहस्ये ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यस्तथास्त्रीशूद्रएवच स्वधर्मावस्थिताःसर्वेप्र
त्तयाकुर्युःपवित्रकं तथा अतोदेवेतिमंत्रेणद्विजोविष्णोर्निवेदयेत् शूद्रस्यमूलमंत्रोवायेनवापूजयेद्धरिं एतच्चनित्यं नकरोतिविधा
नेनपवित्रारोपणंतुयः तस्यसांवत्सरीपूजानिष्फलामुनिसत्तम तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः वर्षेवर्षेप्रकर्तव्यंपवित्रारोप
णंहरेरितितंत्रेचोक्तेः देवताविशेषेतिथयोपितंत्रेव धनदश्चरमागौरीगणेशःसोमराड्गुहः भास्करश्चंडिकाबाम्बवासुकिश्चतथर्षयः
चक्रपाणिस्त्वनंगश्चशिवोब्रह्मातथैवच प्रतिपत्प्रभृतिष्वेताःपूज्यास्तिथिषुदेवताः यथोक्ताःशुक्लपक्षेतुतिथयःश्रावणस्यचेति तथा
हेमाद्रौकालोत्तरे चतुर्दश्यामथाष्टम्यांसर्वसाधारणंतुतदिति तत्प्रकारस्तुरामार्चनचंद्रिकायां यथा ततस्तानिपवित्राणिवेणव
पटलेशुभे संस्थाप्यशुक्लवस्त्रेणपिधायपुरतोन्यसेत् अरत्निसंमितांवेणींकुर्यात्षट्त्रिंशताकुशैः क्रियालोपविघातार्थंयत्त्वयावि
हितंप्रभो मयेतत्क्रियतेदेवतवतुष्ट्यैपवित्रकं नमेविघ्नोभवेद्देवकुरुनाथदयांमयि सर्वथासर्वदाविष्णोममत्वंपरमागतिः उपवासेन
देवत्वांतोषयामिजगत्पते कामक्रोधादयोप्येतेनमेस्युर्व्रतघातकाः अद्यप्रभृतिदेवेशयावद्वैशेषिकंदिनं तावद्रक्षात्वयाकार्यासर्व-

स्यास्यनमोस्तुते इतिदेवंसंप्रार्थ्यकुंभंसंस्थाप्यतत्रवंशपात्रे ॐसांवत्सरस्ययागस्यपवित्रीकरणायभो विष्णुलोकात्पवित्राद्यआगच्छेहनमोस्तुते अनेन
मूलेनचावाह्योत्तममध्यमकनिष्ठेषुविष्णुब्रह्मरुद्रान्सत्वरजस्तमांसिवेदत्रयंवनमालायांप्रकृतिंचावाह्य त्रिसूत्र्यांब्रह्मविष्णुरुद्रान् ग्रंथिषु क्रिया पौरुषी
वीरा विजया ईशा अपराजिता मनोन्मनी जया भद्रा मुक्तिश्चेत्यावाह्यसंपूज्य ॐसंवत्सरकृतार्चायाःसंपूर्णफलदायियत् पवित्रारोपणायेतत्कुरुकं
धरतेनमः विष्णुतेजोद्भवंरम्यंसर्वपातकनाशनं सर्वकामप्रदंदेवतवांगेधारयाम्यहमितिदेवकरेमंगलसूत्रंबध्वादेवंसंपूज्यनिमंत्रयेत् आमंत्रितो
सिदेवेशपुराणपुरुषोत्तम प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसांनिध्यंकुरुकेशव क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसन्निधौभ
वतेनमः निवेदयाम्यहंतुभ्यंप्रातरेतत्पवित्रकं सर्वथासर्वदाविष्णोनमस्तेस्तुप्रसीदमे ततःपुष्पांजलिंदत्वारात्रौजागरणंकुर्यादिति
अधिवासनं प्रातर्नित्यपूजांकृत्वागंधदूर्वाक्षतयुतंपवित्रमादाय ॐ देवदेवनमस्तुभ्यंगृहाणेदंपवित्रकं पवित्रीकरणार्थायवर्षपूजाफ-
लप्रदं पवित्रकंकुरुष्वाद्ययन्मयादुष्कृतंकृतं शुद्धोभवाम्यहंदेवत्वत्प्रसादान्महेश्वर मूलसंपुटितेनानेनदत्वांगदेवताभ्योनाम्नासमर्प्य
महानैवेद्यंदत्वानीराज्य मणिविद्रुममालाभिरित्यादिभिर्दमनारोपणोक्तमंत्रैः प्रार्थयित्वागुरवेब्राह्मणेभ्यश्चदत्वास्वयंधारयेत् तथा
मासंपक्षमहोरात्रंत्रिरात्रंधारयेत्तथा देवेतंसूत्रसंदर्भंदेशकालविवक्षया अकरणेतुतत्रैव पवित्रारोपणकालेनकरोतिकथंचन तदायु-
तंजपेन्मंत्रंस्तोत्रंचापिसमाहितइत्युक्तं इति पवित्रारोपः श्रावणशुक्लचतुर्दशीपूर्वयुतायाह्या अत्रवक्तव्योविशेषश्चैत्रचतुर्दश्यामुक्तः
अथोपाकर्म तत्रबह्वृचानांप्रयोगपारिजातेशौनकः अथातःश्रावणेमासेश्रवणर्क्षयुतेदिने श्रावण्यांश्रावणेमासिपंचम्यांहस्तसंयु
ते दिवसेविद्धधीतेनदुपाकर्मयथोदितं अध्यायोपाकृतिंकुर्यात्तत्रोपासनवह्निनेति अत्रपौर्णमास्युपसंहारन्यायेनयजुर्वेदिपरेति

हेमाद्रिः अत्रहस्तयुक्तापंचम्युक्ता कारिकापि तन्मासेहस्तयुक्तायां पंचम्यांवातदिष्यतेइति केवलपंचम्यांहस्तयुतेन्यस्मिन्दिनेइतितु
हेमाद्रिः उपासनवन्हिनेतितुकर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौप्रकुर्वतेइति कारिकोक्तलौकिकाग्निनाविकल्प्यते तत्राप्यध्याय्यैरन्वारब्ध
इतिसूत्रात् सशिष्यत्वेतदधिकारिकस्याचार्यस्याग्नौनान्यस्याग्नावन्योजुहुयादितिनिषेधाल्लौकिकएव तदभावेतुस्मार्तइतिनिर्गवः यद्य-
पिदीपिकायां वेदोपाकृतिरोषधिप्रजननेपक्षेसितेश्रावणेइति शुक्लपक्षोपिसर्वेषांमुख्यकालत्वेनोक्तः वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छंदोगान्
प्रतिविहितस्यतस्याविरोधिनः सर्वान्प्रतिप्रवृत्तिश्च तथापिश्रावणमाससंबंधस्यसूत्रोक्तत्वात् कृष्णपक्षेपिकार्यमितिवृद्धाः तथाचसू
त्रं अथातोध्यायोपाकरणमोषधीनांप्रादुर्भावेश्रवणेनश्रावणस्यपंचम्यांहस्तेनवा अत्रश्रवणोमुख्योन्येगौणाः तस्याहर्द्वययोगेहेमा
द्रौव्यासः धनिष्ठासंयुतंकुर्याछ्रावणंकर्मयद्भवेत् तत्कर्मसकलंज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितं श्रवणेनतुयत्कर्मयुत्तराषाढसंयुतं संवत्स
रकृतोध्यायस्तत्क्षणादेवनश्यतीति गार्ग्योपि उदयव्यापिनित्वेवविष्णवृक्षेघटिकाद्वयं तत्कर्मसकलंज्ञेयंतस्यपुण्यत्वनंतकं
इतिपूर्वेद्युरुत्तराषाढयोगेपरेद्युः श्रवणाभावेघटिकाद्वयन्यूनेवापंचम्यादौकार्यं नतुपूर्वविद्धायांसंगवमात्रे अपवादाभावात् ॥
किंच परेद्युःसंगवास्पर्शेनिषिद्धपूर्वाग्रहणेकिंमानं संगववाक्यंश्रवणवाक्यंचेतिचेत् तर्हिव्रीहिवाक्याद्दश्वशफवाक्याच्चमाषमि
श्राणामप्युपादानंस्यादितिमहत्पाडित्यंनिषेधानुप्रवेशान्नरपक्ष्यबाधानेतिचेत् इहापितुल्यं एतेनपर्वाप्योदयिकंव्याख्यातंनि
षेधानुप्रवेशस्योभयत्रतुल्यत्वात् श्रवणयुतदिनेसंक्रांत्यादौतु उपाकर्मनकुर्वंतिक्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः ग्रहसंक्रांतियुक्तेषुहस्तश्रवण
पर्वस्विति हेमाद्रौनिषेधात्पंचम्यादयोग्राह्याः मदनरत्नेपि यदिस्याच्छ्रावणंपर्वग्रहसंक्रांतिदूषितं स्यादुपाकरणंशुक्लपंचम्यां

श्रावणस्यतु स्मृतिमहार्णवे संक्रांतिर्ग्रहणंवापियदिपर्वणिजायते तन्मासेहस्तयुक्तायांपंचम्यांवातदिष्यते तत्रापि प्रयोगपारिजाते
वृद्धमनुकात्यायनौ अर्धरात्रादधस्ताच्चेत्संक्रांतिर्ग्रहणंतदा उपाकर्मनकुर्वीतपरतश्चेन्नदोषकृदिति मदनरत्नेगार्ग्योपि यद्यर्धरा-
त्रादर्वाक्तुग्रहःसंक्रमएववच नोपाकर्मतदाकुर्याच्छ्रावण्यांश्रवणेपिवा एतेनग्रहणसंक्रांतिकालेश्रवणसत्वेएवनिषेधोनार्वागितिमू
र्खशंकापरास्ता ग्रहविशिष्टानांहस्तश्रवणपर्वणां प्रत्येकंनिषेधेतद्युतोपाकर्मनिषेधेचाविशिष्टोद्देशेवाक्यभेदात् पंचम्यांसंक्रांतौनि
षेधाभावापत्तेश्च तेनार्धरात्रात्पूर्वंग्रहसंक्रमसत्वेएवोपाकर्मनिषेधोनतद्योगेएव यत्तु प्रतिपन्मिश्रितेनैवनोत्तराषाढसंयुते श्राव
णेश्रावणंकुर्युर्ग्रहसंक्रांतिवर्जितेइति प्रतिपन्मिश्रनिषेधकंवचनंतन्निर्मूलं अत्रच वेदोपाकरणप्राप्तेकुलीरेसंस्थितेरवौ उपाकर्मनक
र्तव्यंकर्तव्यंसिंहयुक्तकेइतिवचनंदेशांतरविषयं नर्मदोत्तरभागेतुकर्तव्यंसिंहयुक्तके कर्कटेसंस्थितेभानावुपाकुर्यात्तुदक्षिणइति.
बृहस्पतिवचनादितिप्रयोगपारिजातेनोक्तं पराशरमाधवीयेप्येवं सामगानांसिंहस्थरवावुक्तेस्तद्विषयइदंपुरोडाशश्चतुर्धाकरणवदुपसं
ह्रियते तेषामेवदेशाव्यवस्थानतुबह्वृचादिपरं तेषांसूत्रेचांद्रश्रावणोक्तेः सौरेपंचम्ययोगात्इतितुवयंपश्यामः यत्तुकालादर्शे अध्यायाना-
मुपाकर्मश्रावण्यांतैत्तिरीयकाः बह्वृचाःश्रवणेकुर्युःसिंहस्थोर्कोभवेद्यदि सहस्तशुक्लपंचम्यांवातद्ग्रहणसंक्रमे असिंहार्केप्रोष्ठपद्यांश्र
वणेनव्यवस्थयेति तन्मूलालेखनाच्चिंत्यं श्रावणेसस्यानुद्गमादौतुबह्वृचपरिशिष्टे अप्रष्ट्योषधयस्तस्मिन्मासेतुनभवंतिचेत् तदाभा
द्रपदेमासिश्रवणेनतदिष्यतेइति तत्राप्यनुद्गमेतुकुर्यादेवंतद्वार्षिकमित्याचक्षतेइतिसूत्रात् वर्षर्तौभवंवार्षिकं एतच्चशुक्रास्तादावपि
कार्यं उपाकर्मोत्सर्जनंचपवित्रदमनार्पणमिति दमनारोपेलिखितवचनात् नित्यनैमित्तिकेजप्येहोमयज्ञक्रियासुच उपाकर्मणिचो

इतितत्रैवपरिशिष्टोक्तेः अत्रद्वावपिसौरोमासोज्ञेयौ तेषांसौरस्यैवोक्तेः अत्रविशेषमाह कार्ष्णाजिनिः उपाकर्मणिचोत्सर्गेयथाकालंसमे-
त्यच ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वापूजयेत्तर्पयेत्ततइति उपाकर्मण्युत्सर्गेचत्रिरात्रं पक्षिणीमहोरात्रंवानध्यायइति मिताक्षरायामुक्तं अत्र-
नदीनांरजोदोषोनास्ति उपाकर्मणिचोत्सर्गेरजोदोषोनविद्यते इतिगार्ग्योक्तेः अत्रैवरक्षाबंधनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये संप्राप्तेश्रावण-
स्यांते पौर्णमास्यांदिनोदये स्नानंकुर्वीतमतिमान्श्रुतिस्मृतिविधानतः उपाकर्मादिकंप्रोक्तमृषीणांचैवतर्पणं शूद्राणांमंत्ररहितंस्ना
नंदानंचशस्यते उपाकर्मणिकर्तव्यंऋषीणांचैवपूजनं ततोपराण्हसमयेरक्षापोटलिकांशुभां कारयेदक्षतैःशस्तैःसिद्धार्थैर्हेमभूषि
तैरिति अत्रोपाकर्मानंतर्यस्यपूर्णतिथ्यावार्षिकस्यानुवादोनतुविधिः गौरवात्प्रयोगविधिभेदेचक्रमायोगाच्छूद्रादौतदयोगाच्च तेनपरेद्यु
रुपाकरणेपिपूर्वेद्युरपराण्हेतत्करणंसिद्धं इदंभद्रायांनकार्यं भद्रायांद्वेनकर्तव्येश्रावणीफाल्गुनीतथा श्रावणीनृपतिंहंतिग्रामंदह
तिफाल्गुनीतिसंग्रहोक्तेः तत्सत्वेतुरात्रावपितदंतेकुर्यादितिनिर्णयामृते इदंप्रतिपद्युतायांनकार्यं नंदायादर्शनेरक्षाबलिदानंद
शासुच भद्रायांगोकुलक्रीडादेशनाशायजायते इतिमदनरत्नेब्रह्मवैवर्तात् भविष्ये उपलिप्तेगृहमध्येदत्तचतुष्केन्यसेत्कुंभं पीठे-
तत्रोपविष्टोराजामात्यैर्युतश्चवरमुहूर्ते तदनुपुरोधानृपतेरक्षाबध्नीतमंत्रेण इदंरक्षाबंधनंनियतकालत्वात् भद्रावर्ज्यंग्रहणादिनेपिका
र्यंहोलिकावत् ग्रहसंक्रांत्यादौरक्षानिषेधाभावात्सर्वेषामेववर्णानांसूतकेराहुदर्शने इतितत्कालीनकर्मपरएवनत्वन्यत्र अन्यथा
होलिकायांकागतिः अतएव नित्यनैमित्तिकेजप्येहोमयज्ञक्रियासुच उपाकर्मणिचोत्सर्गेग्रहवेधोनविद्यतइति नियतकालीनेतद-
भावइतिदिक् उपाकर्मणितद्दिनभिन्नपरंतत्रतन्निषेधादित्युक्तंप्राक् मंत्रस्तु येनबद्धोबलीराजादानवेंद्रोमहाबलः तेनत्वामपिब

ग्रामिरक्षेमाचलमाचल ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्चमानवैः कर्तव्योरक्षिताचारो द्विजान्संपूज्यशक्तितइति अत्रैवहयग्रीवोत्पत्तिः
तदुक्तंकल्पतरौ श्रावण्यांश्रवणेजातः पूर्वंहयशिराहरिः जगादसामवेदंतुसर्वकल्मषनाशनं स्नात्वासंपूजयेत्तंतु शंखचक्रगदाधरं अ
श्वलायनेनश्रवणाकर्मोक्तं श्रावण्यांपौर्णमास्यांश्रवणाकर्मेति तत्रास्तमययोगिनीग्राह्या अस्तमितेस्थालीपाकस्यपयित्वेतिसू
त्रात् अतएवनिशीथेदर्शप्रयोगांतःपातनियमात्तदंगैःप्रसंगसिद्धिरुक्ताद्वादशे अन्यथापरेद्युः मासीकःप्रसंगः प्र-
संगस्य याज्ञिकास्तु पौर्णिमादर्शशब्दयोः पर्वात्यक्षणवदहोरात्रवाचित्वात्तत्रैवकर्मकालव्याप्तिग्राह्येति विकृतित्वाच्छेषपर्वेछंति श्रा
वणादिमासचतुष्टयकृष्णपक्षद्वितीयासुअशून्यशयनव्रतं तत्रचंद्रोदयव्यापिनी दिनद्वयेतत्वेपरेतिनिर्णयामृते इतिकमलाकरभट्ट
कृतेनिर्णयसिंधौश्रावणमासः सिंहेपराःषोडशघटिकाःपुण्यकालः अन्यत्पूर्ववत् अत्रगोप्रसवेअद्भुतसागरेनारदः भानौसिंहगते
चैवयस्यगोःसंप्रसूयते मरणंतस्यनिर्दिष्टंषड्भिर्मासैर्नसंशयः तत्रशांतिंप्रवक्ष्यामियेनसंपद्यतेशुभं प्रसूतांतत्क्षणादेवतांगांविप्राय
दापयेत् ततोहोमंप्रकुर्वीतघृताक्तैराजसर्षपैः आहुतीनांघृताक्तानामयुतंजुहुयात्ततः व्याहृतिभिश्चायंहोमः सोपवासःप्रयत्नेनदद्या-
द्विप्रायदक्षिणामिति तथा सिंहराशौगतेसूर्येगोप्रसूतिर्यदाभवेत् पौषेचमहिषीसूतेदिवेवाश्वतरीतथा तदानिष्टंभवेत्किंचित्तच्छांत्यै
शांतिंकंचरेत् अस्यवामेतिसूक्तेनतद्विष्णोरितिमंत्रतः जुहुयाच्चतिलाज्येनशतमष्टोत्तराधिकं मृत्युंजयविधानेनजुहुयाच्चतथायुतं
श्रीसूक्तेनततःस्नायाच्छांतिसूक्तेनवापुनः मध्यरात्रेनिशीथेवायदागौःक्रंदतेसदा ग्रामेवास्वगृहेवापिशांतिकंपूर्ववद्दिशेत् एवंश्रा-
वणेवडवाप्रसवोदिनेनिषिद्धः तदुक्तमथर्ववेदिनांगार्ग्यपरिशिष्टे माघेबुधेचमहिषीश्रावणेवडवादिवा सिंहेगावःप्रसूयंतेस्वामिनो

मृत्युदायकाइति अत्रतदुक्तासूनारव्याशांतिःकार्या भाद्रकृष्णतृतीयाकज्जलीसंज्ञासापराग्राह्येतिदिवोदासीयउक्तं वचनंतुहरि
तालिकाप्रकरणेवक्ष्यामः भाद्रकृष्णचतुर्थीबहुलारव्यामध्यदेशेप्रसिद्धा सासायान्हव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेतत्वेपूर्वाग्राह्या गौर्याश्च
तुर्थीवटधेनुपूजादुर्गार्चनंदुर्भरहोलिकेच वत्सस्यपूजाशिवरात्रिरेताःपरान्विताग्रंतिनृपंसराष्टमिति दिवोदासीयेवचनात् अत्रवत्सपू-
जायाःपृथगुपादानात्धेनुपूजाशब्देनबहुलारव्याग्रत्यतइतिसएवव्याचरव्यौ मदनरत्नेप्येवं अत्रगोपूजायवान्नाशनंचतत्रैवोक्तं भाद्र
कृष्णषष्ठीहलषष्ठीसासप्तमीयुतेतिदिवोदासः भाद्रकृष्णसप्तम्यांशीतलाव्रतं तत्रपूर्वाग्राह्येतिहेमाद्रौ अथजन्माष्टमी साचकृष्णादि
मासेनभाद्रपदकृष्णाष्टमी तयाभाद्रपदेमासिकृष्णाष्टम्यांकलौयुगे अष्टाविंशतिमेजातःकृष्णोसौदेवकीसुतइतिकल्पतरौब्राह्मोक्तेः
अत्रेदंमाधवमतं अष्टमीद्वेधा जन्माष्टमीजयंतीचेति तत्राद्याकेवलाष्टमी येनकुर्वंतिजानंतःकृष्णजन्माष्टमीव्रतं तेभवंतिनराःप्राज्ञ
व्यालाव्याघ्राश्चकाननइतिस्कंदात् दिवावायदिवारात्रौनास्तिचेद्रोहिणीकला रात्रियुक्तांप्रकुर्वीतविशेषेणेंदुसंयुतामितिपुराणांतरात् ॥
श्रावणेबहुलेपक्षेकृष्णाजन्माष्टमीव्रतं नकरोतिनरोयस्तुभवतिक्रूरराक्षसइति भविष्योक्तेश्चकेवलाष्टम्याएवोपोष्यत्वावगतेः सैवरोहि
णीयुक्ताजयंती कृष्णाष्टम्यांभवेद्यत्रकलैकारोहिणीयदि जयंतीनामसाप्रोक्ताउपोष्यासाप्रयत्नतइति वन्हिपुराणात् अष्टमीकृष्णपक्ष
स्यरोहिणीऋक्षसंयुता भवेत्प्रोष्ठपदेमासिजयंतीनामसास्मृतेतिविष्णुरहस्यादिवचनाच्च ज्योतिरादिवत्संज्ञयाकर्मभेदः रोहिणी-
योगश्चाहोरात्रंमुख्यः निशीथमात्रेमध्यमः दिवसादावधमः अहोरात्रंतयोर्योगोत्यसंपूर्णोभवेद्यदि मुहूर्तमप्यहोरात्रेयोगश्चेत्तामु-
पोषयेदितिवसिष्ठसंहितोक्तेः अर्धरात्रेतुयोगोयंतारापत्युदयेसति नियतात्माशुचिःस्नातःपूजांतत्रप्रवर्तयेदिति विष्णुधर्मोक्तेः

वासरेवानिशायांवायत्रस्वल्पापिरोहिणी विशेषेणनभोमासेसैवोपोष्यामनीषिभिरितिपुराणांतराच्च विशेषेणेतिश्रुतेर्भाद्रपदेपीदं श्राव
णेवानभस्येवेतिवक्ष्यमाणात् गौडास्तुनिशीथएवरोहिणीयोगेजयंतीनान्यथेत्याहुः तन्न वासरेवानिशायांवेतिविरोधात् योगविशेषा
द्गुणात्फलमित्यन्ये तेष्वकरणेदोषश्रुतेरुपेक्ष्याः तत्रजन्माष्टमीव्रतंनित्यंपूर्वोक्तवचनेषु अकरणेनिंदाश्रुतेः वर्षेवर्षेतुयानारीकृष्णजन्मा
ष्टमीव्रतं नकरोतिमहाप्राज्ञव्यालीभवतिकाननइतिस्कांदेवीप्साश्रुतेश्च नकरोतिनरोयस्त्वितिपूर्वमुक्तेरत्रस्त्रीलिंगमतंत्र मदनरत्नेस्कांदे
त्वत्रफलमप्युक्तं जन्माष्टमीव्रतंयेवैप्रकुर्वंतिनरोत्तमाः कारयंत्यथवालोकाल्लक्ष्मीस्तेषांसदास्थिरा सिध्यंतिसर्वकार्याणिकृतेजन्माष्ट-
मीव्रतमिति जयंतीव्रतंतुनित्यंकाम्यंच महाजयार्थंकुरुतांजयंतींमुक्तयेनघ धर्ममर्थंचकामंचमोक्षंचमुनिपुंगव ददातिवांछितानर्था
न्येचान्येप्यतिदुर्लभाइति स्कांदादौफलश्रुतेः शूद्रान्नेनतुयत्पापंशवहस्तस्यभोजने तत्पापंलभतेकुंतिजयंतीविमुखोनरः नकरोति
यदाविष्णोर्जयंतीसंभवंव्रतं यमस्यवशमापन्नःसहतेनारकींव्यथामित्यकरणेनिंदाश्रुतेश्च यदाचपूर्वेद्युः परेद्युर्वारोहिणीयोगस्तदा
जन्माष्टमीजयंत्यामंतर्भूताज्ञेया नतुजन्माष्टमीव्रतंपृथक्कार्यं विष्णुशृंखलवत् तदुक्तंमाधवेनैव यस्मिन्वर्षेजयंत्याख्योयोगोजन्मा
ष्टमीतदा अंतर्भूताजयंत्यांस्यादृक्षयोगप्रशस्तितइति मदनरत्ननिर्णयामृतगौडमैथिलमतेप्येवं हेमाद्रिस्तुरोहिणीसंयुतोपोष्यासर्वा
घौघविनाशिनी अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वंकलयावायदाभवेत् जयंतीनामसाप्रोक्तासर्वपापप्रणाशिनीत्यग्निपुराणादर्धरात्रएवरोहिणीयोग-
स्यप्राशस्त्यात् मुहूर्तमपिलभ्येतेत्यादीनांचार्धरात्रयोगस्युपपत्तेर्नजयंतीव्रतंभिन्नं तत्वंतुहेमाद्रिमतेपिजयंतीव्रतंभिन्नमेव उदयेचाष्ट
मीत्यस्यतेनजयंतीपरत्वोक्तेः किंच रोहिण्यामर्धरात्रेचयदाकृष्णाष्टमीभवेत् तस्यामभ्यर्चनंशौरेर्हंतिपापंत्रिजन्मजमिति विष्णुधर्मो

केः समायोगेतुरोहिण्यांनिशीथेसजसत्तम समजायतगोविंदोबालरूपीचतुर्भुजः तस्मात्तंपूजयेत्तत्रयथावित्तानुरूपतइति वन्हिपुराणाच्चार्द्ध
रात्रस्यकर्मकालत्वमवसीयते अतः कर्मणोयस्ययः कालइत्यादिवचनात्पूर्वत्रैवप्राप्तेः परदिनेसतोपिरोहिणीयोगस्यनप्रयोजकत्वं अन्य
थाबुधवारादेरपितत्त्वापत्तेः किंच जयंतीशब्दोरात्रिविशेषवचनः अभिजिन्नामनक्षत्रंजयंतीनामशर्वरी मुहूर्तोविजयोनामयत्रजातो
जनार्दनइति ब्रह्मांडपुराणात् तेनतद्योगिरोहिण्यागौणत्वान्नव्रतभेदः यत्तुवासरेवानिशायांवेतितत्केसुतिकन्यायेननिशीथयोगस्यैव
स्तुत्यर्थं पूर्वदिनेर्धरात्रयोगाभावेप्राशस्त्यार्थंयद्यपि दिवावायदिवारात्रौनास्तिचेद्रोहिणीकला रात्रियुक्तांप्रकुर्वीतविशेषणेंदुसंयुताम्भि
त्यनेनरोहिणीयोगाभावेर्धरात्रव्यासेर्ग्राह्यतोक्ता तथापियस्मिन् वर्षेजयंतीयोगोनास्तितत्रजयंतीव्रतलोपप्राप्ते अष्टमीमात्रेपिजयंतीव्र
तकार्यं इत्येवंपरमिदमितितदाशयः अत्रहिसत्रायापूर्यविश्वजितायजेत एषामसंभवेकुर्यादिष्टिंवैश्वानरींद्विजइतिवद्रोहिणीयोगाभा
वेविधानान्तरकार्यापत्तिःस्यात् अतएवोक्तं जयंतीनामशर्वरीति यच्च स्कांदे उदयेचाष्टमीकिंचिन्नवमीसकलायदि भवतेबुधसंयुक्ता
प्राजापत्यर्क्षसंयुता अपिवर्षशतेनापिलभ्यतेवाथवानवेति यच्चपाद्मे प्रेतयोनिगतानांतुप्रेतत्वंनाशितंतुनैः येःकृताश्रावणेमासिअष्ट
मीरोहिणीयुता किंपुनर्बुधवारेणसोमेनापिविशेषतः किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोट्यास्तुमुक्तिदेति तद्दानादिविषयं उपवासाश्रवणादित्य
नंतभट्टः जयंतीपरामितिहेमाद्रिः उदयेचंद्रोदयइतिकेचित् तन्न चंद्रोदयसत्वेसंदेहान्नवमीसकलेत्ययोगान्मानाभावाच्च तेनपूर्वेद्युः
सप्तमीवेधेपरदिनेसूर्योदयेघटिकापिग्राह्या पूर्वविद्धाष्टमीतिपाद्मोक्तेः इतियुक्तं अतोनव्रतभेदोनाप्यंतर्भावइत्यूचिवान् गौडास्तु
नवमीक्षयपरमिदंवचनं नवमीसकलायदीतिविशिष्योक्तेः एतत्पूर्वदिनेजयंत्यभावपरमित्याहुः जयंत्यादिसर्वापवादोयमितिचूडा

मण्यादयः वयंतुसत्यंव्रतभेदः लोकास्तुजन्माष्टमीमेवानुतिष्ठंति नहिश्रावणेवानभस्येवारोहिणीसहिताष्टमी यदाकृष्णानरैर्लब्धासाज-
यंतीतिकीर्तिता श्रावणेनभवेद्योगोनभस्येतुभवेद्ध्रुवमिति माधवीये वसिष्ठसंहितोक्तापि भाद्रेजयंतीकेनापिक्रियते अतःपूर्वेद्युरेवो
पवासः यद्वागुणात्फलं सप्तमेब्रह्मवर्चसकाममुपनयेदितिवदित्यन्ये तन्न नित्यत्वानुपपत्तेः अत्रगौणमुख्यचांद्राभ्यामेकएवमासइत्य
न्ये तन्न एकवाक्येउभयनिर्देशेवाशब्दद्वयायोगात् अतोजयंतीव्रतस्यापिनित्यत्वादुपवासद्वयंकार्यमितिब्रूमः अतएवहेमाद्रिमदन
रत्नादौजन्माष्टमीव्रतंजयंतीव्रतंचभिन्नमुक्तं भिन्नकालत्वात्सर्वथातावदंतर्भावोनेतिसिद्धं यद्यपि पूर्वापरावाक्यापिरोहिणीयुतेवकार्ये
तिग्रंथानांतत्त्वंप्रतीयतेतदपिजयंतीपरमेव इदंचकाम्यमेवेत्यनंतभट्टः तद्दूषणंहेमाद्रौज्ञेयंनित्यंकाम्यमितितुबहवः ननुयथाविष्णुशृं
खलयोगेनश्रवणद्वादशीवामनजयंत्यादिसर्वसिद्धिर्यथावेकादशीस्वल्पापिपरातथा कलाकाष्ठामुहूर्तापियदाकृष्णाष्टमीतिथिः नव-
म्यांसैवग्राह्यास्यात्सप्तमीसंयुतानहि इत्यादिवचनादर्धोदयादिवद्योगाधिक्यफलाधिक्यात्पूर्वेवजन्माष्टमीयुक्तेतिचेन्न वार्तमात्र्य
नहितत्रव्रतभेदोद्वयोर्नित्यत्वं द्वयोरकरणेदोषोवाश्रुतः इहत्वेतैस्त्रिभिर्हेतुभिःसंज्ञाभेदान्नमभेदात्कालभेदाच्चोपवासभेदःस्पष्टए
व एकदैवतत्वाच्छ्रवणद्वादशीवन्नपारणालोपदोषोपि तेनव्रतद्वयमेवयुक्तं द्वयोरपिनित्यत्वात् केचित्तु त्रेतायांद्वापरेचैवराजन्कृतयुगेत
था रोहिणीसहितानेयंविद्वद्भिःसमुपोषिता अतःपरंमहीपालसंप्राप्तेतामसेकलौ जन्मनावासुदेवस्यभवितात्रतमुत्तममिति हेमाद्रौवन्हि
पुराणात् कलौजन्माष्टमीव्रतमेवनजयंतीव्रतमित्याहुः तन्न तामसेकलावित्युक्तेः परमश्रेयोहेतोरस्यकलौपापिनांदुर्लभत्वमुच्यते ते
नकलौतामसानकरिष्यंति किंतुधन्याएवेत्यर्थः अन्यथाशूद्राश्वब्राह्मणाचाराभविष्यंति युगेकलावित्यादौविधिकल्पनापत्तेः अत्रनिशीथ

वेधएवग्राह्यः पूर्वोक्तवचनेषुतस्यैवमुख्यकालत्वोक्तेः अष्टमीशिवरात्रिश्चत्वर्धरात्रादधोयदि दृश्येतेघटिकायासापूर्वविद्धाप्रकीर्तितेति मा
धवीयेपुराणांतरात् अर्धरात्रेतुरोहिण्यांयदाकृष्णाष्टमीभवेत् तस्यामभ्यर्चनंशौरेर्हंतिपापंत्रिजन्मजमितिभविष्योक्तेः अष्टमीरोहिणी-
युक्तानिश्यर्धेदृश्यतेयदि मुख्यकालइतिख्यातःस्तत्रजातोहरिःस्वयमिति वसिष्ठसंहितोक्तेश्च तत्राष्टमीद्वेधारोहिणीरहितातद्युताच
आद्यापिचतुर्धा पूर्वेद्युरेवनिशीथयोगिनी परेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युश्चेति तत्राद्ययोरसंदेह एवकर्मकालव्याप्तेः जन्माष्टमीरोहिणीचशि
वरात्रिस्तथैवच पूर्वविद्धैवकर्तव्यातिथिभांतेचपारणमितिभृगूक्तेश्च अस्माकेवलरोहिण्युपवासोपिसिद्धः अंत्ययोःपरैव प्रातःसंक
ल्पकालव्याप्तेराधिक्यात् वर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमीतिब्रह्मवैवर्ताच्च एवमंशतःसमव्याप्तावपि विषमव्याप्तौत्वाधिक्येननिर्णयः
रोहिणीयुतापिचतुर्धा पूर्वेद्युरेवनिशीथेरोहिणीयुतापरेद्युरेवोभयेद्युरनुभयेद्युश्च अत्राप्याद्ययोरसंदेहः कार्याविद्धापिसप्तम्यारोहिणी
सहिताष्टमीतिपाद्मोक्तेः जयंत्यांपूर्वविद्धायामुपवासंसमाचरेदितिगारुडाच्च सप्तमीसहिताष्टम्यांनिशीथेरोहिणीयदि भवितासाष्ट
मीपुण्यायावच्चंद्रदिवाकरावितिवन्हिपुराणाच्च द्वितीयेत्वसंदेहएव तृतीयपक्षेपरैव वर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी सऋक्षा
पिनकर्तव्यासप्तमीसंयुताष्टमीतिब्रह्मवैवर्तात् चतुर्थ्यपित्रेधा पूर्वेद्युर्निशीथेष्टमीपरेन्हिरोहिणी परेन्ह्यष्टमी पूर्वेन्हिरोहिणी उभयेद्यु
रुभयस्यनिशीथासंबंधोवेति आद्येपरेद्युर्जयंतीयोगस्यसत्वात् परैवेतिमाधवः तदुक्तंतेनैव यस्मिन्वर्षेजयंत्याख्ययोगोजन्माष्टमीत-
दा अंतर्भूताजयंत्यांस्याद्दृक्षयोगप्रशस्तितइति पूर्वविद्धाष्टमीयातुउदयेनवमीदिने मुहूर्तमपिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमीभवेत् कलाकाष्ठा
मुहूर्तापियदाकृष्णाष्टमीतिथिः नवम्यांसैवग्राह्यास्यात्सप्तमीसंयुतानहीतिपाद्मोक्तेश्च हेमाद्रिस्त्वाह अष्टम्याःप्राधान्यात्तस्याश्च

पूर्वेद्युः कर्मकालव्यापित्वात्पूर्वैव पारणंतु पूर्वेह्नि निशीथेष्टम्यभावे ज्ञेयं अंतर्भावोक्तिस्तु मूर्खवंचनमात्रमिति अन्येतु पूर्वविद्धाष्टमी
वाक्येन जन्माष्टम्यां सूर्योदये सप्तमीवेधनिषेधात् कलाघटीमात्राप्यौदयिकी ग्राह्या कार्याविद्धापि सा सप्तम्येति जयंतीपरं जयंत्यां पूर्वविद्धा-
यामुपवासं समाचरेदित्येकवाक्यत्वात् तत्रापि द्वयोर्नित्यत्वात्कालभेदाच्चोपवासद्वयंभवत्येव यदातुकेवलाष्टमीशुद्धाधिका तदात्या
गहेतोः सप्तमीवेधस्याभावात्पूर्वैव यदिवाविद्धन्यूना तदापरदिने ग्राह्यातिथेरभावात्पूर्वैव एवंसर्वाण्यौदयिकावाक्यानि सप्तमीवेधप
राणि येतु जन्माष्टमीं पूर्वविद्धां सऋक्षां सकलामपि विहायनवमीं शुद्धामुपोष्यव्रतमाचरेदिति व्यासोक्तेर्विद्धायाः क्षये शुद्धनवम्या
मुपवासः दशमीवेधे द्वादश्युपवासवदित्याहुः तेनिर्मूलत्वादुपेक्ष्याः मुहूर्तमपि संयुतेतिरोहिणीयोगे त्याज्यत्वोक्तेः तिथ्यंतपारणवा-
क्यानां निर्विषयत्वापत्तेः नच जयंतीपराणि शुद्धाधिकापराणि वा तानि भृग्वाद्यैः पूर्वविद्धाष्टम्यामपि तिथ्यंते पारणोक्तेः तेनकला
काष्ठेति वाक्यांतरवशाज्जयंतीपरमेनत् तत्वंतु अष्टम्याः कर्मकालव्याप्तेः दिवावा यदि वा रात्रौ नास्तिचेद्रोहिणीकला रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत
विशेषेणेंदुसंयुतामिति पूर्वोक्तवाक्यैः रोहिणीयोगाभावे ग्राह्यत्वोक्तेर्वचनात् कर्मकालव्यापिनीं त्यक्त्वा पूर्वा परा वाल्पापि रोहिणीयुता-
ग्राह्या माधवमदनरत्ननिर्णयामृतानंतभट्टगौडमैथिलग्रंथादिष्वप्येवमिति युक्तंतु उपवासद्वयंकार्यं द्वयोर्नित्यत्वादिति तु वयं अंत्ययोः
परैव सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वार्क्षं द्विजोत्तम प्राजापत्यं द्वितीयेह्नि मुहूर्तार्द्धं भवेद्यदि तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति स्कां
दात् मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदेति पाद्माच्चेति दिक् निंबादित्योपासकास्तुज
न्माष्टमीरामनवमी शिवरात्र्यादौ पूर्वेह्नि कर्मकालीनां तिथिं त्यक्त्वा द्वित्रिमुहूर्तां परैव तिथिर्ग्राह्या उदयव्यापिनी ग्राह्या कुलेतिथिरुपोषणे

निंबार्को भगवान्येषां वांछितार्थफलप्रद इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तमुक्तिसप्तमीव्रते भविष्योक्तेरित्याहुः तन्न यदि द्वितीये दिवसे तु ऋक्षति
थ्योर्युतिः स्यात् नन्दोपवासः पूर्वे प्रकुर्याद्दिवसे द्वितीये दिनेशभक्तोथ नदा व्रतं नाद्यमिति मात्स्यवाक्येन तत्रैव उपसंहारात्सर्वार्थत्वेन मानाभा
वात् ऋक्षतिथ्योर्हस्तसप्तम्योः अन्यथा ऋषिपंचम्यादौ नदापत्तिः शिष्टाचारान्नेति चेन्न नतस्य न्यायवक्चोविरोधेन हेयत्वात् इदानीं-
कापि निंबार्कोपासनाभावाच्चेति संक्षेपः पारणं तु तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं च चतुर्गुणं तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभांते च पारणमिति
ब्रह्मवैवर्तात् तिथ्यृक्षयोर्यदाच्छेदो नक्षत्रांतमथापि वा अर्धरात्रेथ वा कुर्यात् पारणं त्वपरेहनीति हेमाद्रौ वचनाच्चार्धरात्रे त्त्युभयांते नान्य
तरांते वेति मुख्यः पक्षः सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यत इति ब्रह्मवैवर्तत्वन्यविषयं दिने मुख्यकाललाभेन्यतरांते वा ज्ञेयं गौडास्तु
नरात्रौ पारणं कुर्याद्दृते वै रोहिणीव्रतात् तत्र निश्यपि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशामिति ब्रह्माण्डपुराणाद्रात्रौ सार्धप्रहरमध्ये कार्यमित्या-
हुः महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं मध्ययामयोः तथा मध्यमप्रहरमात्रे विज्ञेया तु महानिशेति स्मृत्यंतरात् कल्पतरौ मदनरत्ने चैवं कामधे
नौ गर्गस्तु महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयमित्याह वृद्धशातातपस्तु महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोरित्याह वेदपाठपर
मेतदित्यन्ये महानिशायामन्यतरांते तृतीयदिने पारणं अपरेह्नीति पारणोत्तरदिनपरत्वात् उभयांतापेक्षणादित्याहुः तत्वं तु महा-
निशातो र्वागन्यतरांत लाभे महानिशानिषेधः महानिशायामेव लाभे तत्रैव पारणमिति दिवोदासस्तु रजनीप्रहरं यावत् प्रवृत्तिः कर्मणो भ
ता पारणं तावदेवेष्टं प्रसादान्नभवेद्यदीति स्कांदादूर्ध्वं निषेधमाह तन्निर्मूलं अशक्तौ तु वन्हिपुराणे भांते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्तं भारत पा
रणमिति गारुडे विष्णुधर्मे च जयंत्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् तिथ्यंते वोत्सवांते वा व्रती कुर्वीत पारणं अशक्तौ तु तिथ्यंतेति

थिभांतेवापारणंयत्रचोदितं यामद्वयोर्ध्वगामिन्यांप्रातरेवहिपारणा सएवोत्सवांतइति कालादर्शोक्तेश्चेतिसंक्षेपः अष्टम्यांविशेषोहेमा-
द्रौभविष्ये ततोष्टम्यांतिलैःस्नातोनद्यादौविमलेजले सुदेशेशोभनंकुर्याद्देवक्याःसूतिकागृहं तन्मध्येप्रतिमास्थाप्यासाचाप्यष्टविधा-
स्मृता कांचनीराजतीताम्रीपैत्तलीमृन्मयीतथा वार्क्षीमणीमयीचैववर्णकैर्लिखितायवा सर्वलक्षणसंपूर्णापर्यंकेचपटावृते देवकींतत्र
चैकस्मिन्प्रदेशेसूतिकागृहे प्रस्तुतांचप्रसूतांचस्थापयेन्मंचकोपरि मांतत्रबालकंसुप्तंपर्यंकेस्तनपायिनं यशोदांतत्रचैकस्मिन्प्रदे-
शेसूतिकागृहे तद्वच्चकल्पयेत्पार्श्वप्रसूतवरकंन्यकां कश्यपोवसुदेवोयमदितिश्चैवदेवकी शेषोवैबलभद्रोयंयशोदाक्षितिरव्वभू-
त् नंदःप्रजापतिर्दक्षोगर्गश्चापिचतुर्मुखः गोर्धेनुःकुंजरश्चैवदानवाःशस्त्रपाणयः लेखनीयाश्चतत्रैवकालियोयमुनाहृदे इत्येवमादियत्कि-
चिच्छक्यतेचरितंमम लेखयित्वाप्रयत्नेनपूजयेद्भक्तितत्परः मंत्रेणानेनकौंतेयदेवकींपूजयेन्नरः गायद्भिःकिन्नराद्यैःसततपरिवृतावेणु
वीणानिनादैः शृंगारादर्शकुंभप्रवरकृतकरैःकिंकरैःसेव्यमाना पर्यंकेस्वास्तृतेयामुदिततरमुखीपुत्रिणीसम्यगास्ते सादेवीदेवमाताज
यतिसुतनयादेवकीकांतरूपा पादौसंवाहयंतीश्रीर्देवक्याश्चरणांतिके निषण्णापंकजेपूज्यानमोदेव्यैश्रियेइति अर्धरात्रेवसोर्धारांपातये
द्गुडसर्पिषा नाडीवर्धापनंषष्ठीनामादेःकरणंमम ततोमंत्रेणवैदद्याच्चंद्रायार्घ्यंसमाहितः शंखेतोयंसमादायसपुष्पकुशचंदनं जानुभ्यां
धरणींगत्वाचंद्रायार्घ्यंनिवेदयेत् क्षीरोदार्णवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव गृहाणार्घ्यंशशांकेदंरोहिण्यासहितोमम ज्योत्स्नापतेन
मस्तुभ्यंनमस्तेज्योतिषांपते नमस्तेरोहिणीकांतअर्घ्यंनःप्रतिगृह्यतां यथापुत्रंहरिंलब्ध्वामासातेनिर्वृतिःपरा तामेवनिर्वृतिंदेहि
सुपुत्रंदर्शयस्वमे इतिदेवक्यर्घः ततःपुष्पांजलिंदत्वायामेयामेप्रपूजयेत् प्रभातेब्राह्मणान्शक्त्याभोजयेद्भक्तिमान्नरः ओंन

मोवास्कंदेवायगोब्राह्मणहितायच शांतिरस्तुशिवंचास्तुइत्युक्त्वामांविसर्जयेत् इदंप्रतिमासकृष्णाष्टम्यामप्युक्तंमदनरत्नेवह्निपुराणे
प्रतिमासंचतेपूजामष्टम्यांयःकरिष्यति ममन्वैवाखिलान्कामान्ससंप्राप्स्यत्यसंशयं तथा अनेनविधिनायस्तुप्रतिमासंनरेश्वर क
रोतिवत्सरंपूर्णंयावदागमनंहरेः दद्याच्छय्यांसंपूर्णांगोभीरत्नैरलंकृतां इतिजन्माष्टमीव्रतं भाद्रामावास्यायांकुशग्रहणमुक्तंहेमा
द्रौहारीतेन मासेनभस्यमावास्यातस्यांदर्भोच्चयोमतः अयातयामास्तेदर्भाविनियोज्याःपुनःपुनः नभाःश्रावणःतेनदर्शांतमासे
जन्माष्टम्यानंतरंदर्शोलभ्यते मदनरत्नेतु मासेनभस्येमावास्यातस्यांदर्भोच्चयोमतइतिमरीचिवाक्यमुक्तं नभस्योभाद्रपदः
तेनमहालयांतर्गतदर्शोलभ्यते अत्रगौणमुख्यचांद्राभ्यामेकएवदर्शइत्यन्ये भाद्रपदशुक्लतृतीयायांहरितालिकाव्रतं तत्रपराग्राह्या
मुहूर्तमात्रसत्वेपिदिनेगौरीव्रतंपरे शुद्धाधिकायामप्येवंगणयोगप्रशंसनादिति माधवोक्तेः चतुर्थीयुक्तायांफलाधिक्यंमाधवीये
आपस्तंबः चतुर्थीसहितायातुसातृतीयाफलप्रदा अवैधव्यकरास्त्रीणांपुत्रपौत्रप्रवर्धिनी द्वितीयायोगेमत्स्यवाक्यमाहसएव द्वितीया
शेषसंयुक्तांयाकरोतिविमोहिता सावैधव्यमवाप्नोतिप्रवदंतिमनीषिणइति आद्यामधुश्रावणिकाकज्जलीहरितालिका चतुर्थीमि-
श्रितास्त्रीभिर्दिवानक्तेविधीयते तृतीयानभसःशुक्लामधुश्रावणिकास्मृता भाद्रस्यकज्जलीकृष्णाशुक्लाचहरितालिकेति दिवोदा-
सोदाहृतवचनाच्च भाद्रशुक्लचतुर्थीवरदचतुर्थी सामध्यान्हव्यापिनीग्राह्या प्रातःशुक्लतिलैःस्नात्वामध्यान्हेपूजयेन्नृपेति हेमा-
द्रौभविष्ये तत्रैवपूजोक्तेः मदनरत्नेप्येवं परदिनेएवांशेनसाकल्येनवामध्यान्हव्याप्त्यभावेसर्वपक्षेषुपूर्वाग्राह्या तथाचबृहस्पतिः
चतुर्थीगणनाथस्यमातृविद्धाप्रशस्यते मध्यान्हव्यापिनीचेत्स्यात्परतश्चेत्परेहनीति मातृविद्धाप्रशस्तास्याच्चतुर्थीगणनायके म

ध्यान्हेपरतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यत इतिमाधवीयेस्मृत्यंतराच्च तत्रगणेशरूपंस्कांदे एकदंतंशूर्पकर्णनागयज्ञोपवीतिनं पाशांकुशध
रंदेवंध्यायेत्सिद्धिविनायकमिति इयंरविभौमयोरतिप्रशस्ता भाद्रशु॰क्लु॰चतुर्थीयाभौमेनार्केणवायुता महतीसात्रविघ्नेशमर्चित्वेष्ट-
लभेन्नरइति निर्णयामृतेवाराहोक्तेः अत्रचंद्रदर्शनंनिषिद्धं तथाचापरार्केमार्कंडेयः सिंहादित्येशु॰क्लु॰पक्षेचतुर्थ्यांचंद्रदर्शनं मि
थ्याभिदूषणंकुर्यात्तस्मात्पश्येन्नतंसदेति चतुर्थ्यांनपश्येदित्यन्वयः प्रधानक्रियान्वयलाभात् तेनचतुर्थ्यामुदितस्यपंचम्यांननिषेधः
गौडाअप्येवमाहुः पराशरोपि कन्यादित्येचतुर्थ्यांतुशु॰क्लु॰चंद्रस्यदर्शनं मिथ्याभिदूषणंकुर्यात्तस्मात्पश्येन्नतंसदा तद्दोषशांतयेसिं
हःप्रसेनमितिवैपठेदिति श्लोकस्तुविष्णुपुराणे सिंहःप्रसेनमवधीत्सिंहोजांबवताहतः सुकुमारकमारोदीस्तवत्येषःस्यमंतक इति
भाद्रपदशु॰क्लु॰पंचमीऋषिपंचमी सामध्यान्हव्यापिनीग्राह्या पूजाव्रतेषुसर्वेषुमध्यान्हव्यापिनीतिथिरिति माधवीयेहारीतोक्तेः दिनद्व
येतत्त्वेहेमाद्रिमतेपरा सितापरयुतास्यान्पंचमीतिदीपिकोक्तेः माधवमतेपूर्वा सर्वत्रपंचमीपूर्वेत्युक्तेः युग्मवाक्यान्निर्णयस्तुयुक्तः
ऋषिपंचमीषष्ठीयुतैवेतिदिवोदासः अत्रऋषीन्प्रतिमासु पूजयित्वाऽकृष्टभूमिजशाकेनवर्तनं एवंसप्तवर्षाणिकृत्वासप्तकुंभेषुप्रतिमा
सुसंपूज्या परेन्हि तत्तन्मंत्रेणाष्टोत्तरशतंतिलान्हुत्वासप्तब्राह्मणान्भोजयेदितिनिर्णयामृते भाद्रशु॰क्लु॰षष्ठीसूर्यषष्ठीसासप्तमीयुते
वेतिदिवोदासः शु॰क्लु॰भाद्रपदेषष्ठ्यांस्नानंभास्करपूजनं प्राशनंपंचगव्यस्यअश्वमेधफलाधिकमितिवचनात् कल्पतरोभविष्ये यथा
भाद्रपदेमासिषष्ठीस्याद्भरतर्षभ योस्यांपश्यतिगांगेयंदक्षिणापथवासिनं ब्रह्महत्यादिपापैस्तुमुच्यतेनात्रसंशयः गांगेयः स्वामि
कार्तिकेयः भाद्रपदशु॰क्लु॰सप्तम्यामुक्ताभरणव्रतं तत्रसप्तमीपूर्वायुताग्राह्या षण्मुन्योरितियुग्मवाक्यात् भाद्रपदशु॰क्लाष्टमीदूर्वाष्टमी

सापूर्वाग्राह्या श्रावणीदुर्गानवमीदूर्वाचैवहुताशनी पूर्वविद्धातुकर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमितिहेमाद्रौबृहद्यमोक्तेः शुक्लाष्टमीतिथिर्यातु
मासिभाद्रपदेभवेत् दूर्वाष्टमीतुसाज्ञेयानोत्तरासाविधीयतइति पुराणसमुच्चयाच्च यत्तु मुहूर्तेरोहिणेष्टम्यांपूर्वावायदिवापरा दूर्वाष्ट
मीतुसाकार्याज्येष्ठामूलंचवर्जयेदिति तत्रैवपराकार्येत्युक्तं तत्पूर्वदिनेज्येष्ठादियोगेद्रष्टव्यं दूर्वाष्टमीसदात्याज्याज्येष्ठामूलर्क्षसंयुता
तथा ऐंद्रर्क्षेपूजितादूर्वाहंत्यपत्यानिनान्यथा भर्तुरायुर्हरामूलेतस्मात्तांपरिवर्जयेदिति तत्रैवतेन्निषेधात् इदमगस्त्योदयेकन्यार्केचन
कार्यं शुक्लेभाद्रपदेमासिदूर्वासंज्ञातथाष्टमी सिंहार्केएव कर्तव्यानकन्यार्केकदाचन सिंहस्थेसोत्तमासूर्येत्वनुदितेमुनिसत्तमइति म
दनरत्नेस्कांदोक्तेः अगस्त्येउदितेतानपूजयेदमृतोद्भवं वैधव्यंपुत्रशोकंचदशवर्षाणिपंचचेति तत्रैवदोषोक्तेश्च भाद्रपदशुक्लाष्टम्या
मगस्त्योदयेभाविनिसति पूर्वकृष्णाष्टम्यामेवकुर्यादितिहेमाद्रिः दीपिकाप्येवं इदंचव्रतंस्त्रीणांनित्यं यानपूजयतेदूर्वांमोहादिहयथा
विधि त्रीणिजन्मानिवैधव्यंलभतेनात्रसंशयः तस्मात्संपूजनीयासाप्रतिवर्षंवधूजनैरिति पुराणसमुच्चयात् यदाज्येष्ठादिकंविनाष्ट
मीनलभ्यतेतदातत्रैवोक्तं कर्तव्यानैकभक्तेनज्येष्ठामूलयदाभवेत् दूर्वामभ्यर्च्यपेद्दत्त्वानवध्यंदिवसेनयेदिति अत्रविधिर्मदनरत्ने
भविष्ये शुचौदेशेप्रजातायांदूर्वायांब्राह्मणोत्तम स्थाप्यलिंगंततोगंधैःपुष्पैर्धूपैःसमर्चयेत् दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठअर्घ्यंदद्यात्त्रिलोच
ने दूर्वाशमीभ्यांविधिवत्पूजयेच्छ्रद्धयान्वितः मंत्रस्तु त्वंदूर्वेमृतजन्मासिवंदितासिसुरासुरैः सौभाग्यंसंततिंदेहिसर्वकार्यकरीभ
व यथाशाखाप्रशाखाभिर्विस्तृतासिमहीतले तथाममापिसंतानंदेहित्वमजरामरमिति अत्रानग्निपक्वंभक्षयेत् अनग्निपक्वम
न्नीयादन्नंदधिफलंतथा अक्षारलवणंब्रह्मन्नश्नीयान्मधुनान्वितमितितत्रैवभविष्योक्तेः भाद्रपदेधिमासेसतिनिर्णयदीपेस्कांदे

अधिमासे तु संमासेन भस्य उदये मुनेः अर्वाग्दर्वाव्रतं कार्यं परतो नैव कुत्रचित् अत्रैव ज्येष्ठापूजोक्ता माधवीये स्कांदे मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्ये-
ष्ठर्क्षसंयुता रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति इयं ज्येष्ठायोगवशेन पूर्वा परा वा ग्राह्या दिनद्वययोगे परा पूर्वेद्युरेव रात्रियोगे पूर्वै-
व नवम्या सह कार्या स्यादष्टमीनाशसंशयः मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुता रात्रिर्यस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति त-
त्रैवोक्तेः अस्यापवादः यस्मिन् दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः तस्मिन् हविष्यपूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे इति इदं केवलतिथौ न-
क्षत्रे चोक्तं तत्राद्यं केवलतिथौ कार्यं अंत्यं केवलर्क्षे तदुक्तं मात्स्ये मत्याद्विकं तिथावुक्तं यज्ज्येष्ठादेवतं व्रतं मतिज्येष्ठाव्रतं यच्च विहितं
केवलोडुनि तिथावेवाचरेदाद्यं द्वितीयं केवलर्क्षतः इति अत एव मदनरत्ने भविष्ये नक्षत्रमात्रे उक्तं मासि भाद्रपदे पक्षे शुक्ले ज्येष्ठा यदा भवेत्
रात्रौ जागरणं कृत्वा एभिर्मंत्रैश्च पूजयेदिति दाक्षिणात्यास्त्वृक्ष एव कुर्वंति हेमाद्रौ स्कांदेपि मासि भाद्रपदे शुक्लपक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते य-
स्मिन्कस्मिन् दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनमिति तथा मंत्रेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् मूले विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तममि-
ति मंत्रस्तु एह्येहि त्वं महाभागे सुरासुरनमस्कृते ज्येष्ठे त्वं सर्वदेवानां मत्समीपगता भवेत्यावाह्य तामग्निवर्णामिति संपूज्य ज्येष्ठायै
नेन नमस्तुभ्यं श्रेष्ठायै तेन मो नमः शर्वायै ते नमस्तुभ्यं शाकर्यै ते नमो नमः ज्येष्ठश्रेष्ठतपोनिष्ठे ब्रह्मिष्ठे सत्यवादिनि एह्येहि त्वं महाभागे अ-
र्घ्यं गृण्ह सरस्वति इत्यर्घः भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारणं कुर्यात् आभाकासितपक्षेष्विति दिवोदासोदाहृतवच-
नात् उपोष्यैकादशीं मोहात् पारणं श्रवणे यदि करोति हंति तत्पुण्यं द्वादशद्वादशीभवमिति तत्रैव स्कांदाच्च अस्य तत्रैव प्रतिप्रसवः
मार्कंडेयः विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्धते यदि तिथिक्षये न भोक्तव्यं द्वादशीं लंघयेन्न हीति केचित्तु यदा त्वपरिहार्यो योगस्तदा श्रव

णनक्षत्रेत्रेधाविभक्ते मध्यमविंशतिघटिकायोगं त्यक्त्वा पारणं कार्यं तदुक्तं विष्णुधर्मे श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति सुप्तिप्रबोधपरिवर्तनमे-
ववर्ज्यमिति केचिच्चतुर्धा विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः अत्र मूलं चिंत्यं अत्रैव विष्णुपरिवर्तनोत्सवं कुर्यात् संध्यायां विष्णुं संपूज्य प्रार्थ
येत् मंत्रस्तु तिथितत्वे उक्तः ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादशी तव पार्श्वेन परिवर्तस्व सुखं स्वपिहि माधवेति अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमु
क्तं भपरार्के गर्गेण द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रोष्ठपदे तथा शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे इयमेव श्रवणद्वादशी तत्रैकादश्यां द्वाद
शीश्रवणयोगे सैवोपोष्या एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमपि तत्र चेत् तद्विष्णुशृंखलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेदिति विष्णुधर्मोक्तेः ना
रदीयेपि संस्पृश्यैकादशीं राजन्द्वादशीं यदि संस्पृशेत् श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति द्वादशीश्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशी
यदि स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृंखलसंज्ञित इति हेमाद्रौ मात्स्योक्तेश्च दिनद्वये द्वादशीश्रवणायोगेपि पूर्वा निर्णयामृते त्वस्य पूर्वा
र्धमन्यथा पठितं द्वादशी श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशीं यदीति तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेपि तद्युक्तद्वादशीयोगमात्रेण
विष्णुशृंखलं भवति निर्णयामृतमते तु श्रवणस्यैकादशीद्वादशीभ्यां योग एव विष्णुशृंखलं नान्यथेति यदा निशीथानंतरं सूर्योद
यावधि घटिकामात्रमपि श्रवणर्क्षं भवति तदापि पूर्वैव तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य तिथिनक्षत्रयोर्योगो योगश्चैव नराधिप
घटिका यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिक इति द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यत इति
मदनरत्ने मात्स्याच्च दिवोदासीये तु रात्रेः प्रथमपादे चेच्छ्रवणं हरिवासरे तदा पूर्वामुपवसेत्प्रातर्भांते च पारणमित्युक्तं इदं तु नि
र्मूलत्वात्पूर्वविरोधाच्चोपेक्ष्यं इयं बुधवारेतिप्रशस्ता बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् अत्यंतमहती सा स्याद्दत्तं भवति चा

क्षयमिति हेमाद्रौस्कांदात् यानितपर्वेति उत्तराषाढसंयुक्ताश्रोणामध्यान्हगापिवा आसुरीसैवनारास्याद्धंतिपुण्यंपुराकृतं उदयव्या-
पिनीग्राह्याश्रोणाद्वादशिकायुता विश्वर्क्षसंयुतासाचनैवोपोष्याशुभेप्सुभिरित्यादीनिविष्णुधर्मस्कांदभविष्यादीनिवचनानि तानि
निर्मूलानि यद्यपिस्मृत्यर्थसारे उदयव्यापिनीग्राह्येत्युक्तं यच्चबृहन्नारदीयउदयव्यापिनीग्राह्या श्रवणद्वादशीव्रतइति तद्यदाशु-
न्याधिकाद्वादशीपरदिनएवोदयेश्रवणयोगः पूर्वान्हेचतद्भिन्नकालयोगस्तत्परं दिनद्वयेउदययोगेपूर्वैव बहुकर्मकालव्याप्तेरि-
त्युक्तंमदनरत्ने यदात्वेकादश्येवश्रवणायुतानद्वादशीतदापिपूर्वैव यदानप्राप्यतेऋक्षंद्वादश्यांवैष्णवंक्वचित् एकादशीतदोपो-
ष्यापापघ्नीश्रवणान्वितेतिमदनरत्नेनारदीयोक्तेः यदापरैवर्क्षयुतातदापरा तत्रशक्तेनोपवासद्वयंकार्यं एकादशीमुपोष्यैवद्वाद-
शीसमुपोषयेत् नचात्रविधिलोपःस्यादुभयोर्देवतंहरिरिति भविष्योक्तेः यत्तुविष्णुधर्मे पारणांतंव्रतंज्ञेयंव्रतांतेद्विजभोजनं
असमाप्तेव्रतेपूर्वेनैवकुर्याद्व्रतांतरमितितदेतद्भिन्नपरं अत्रगौडाः शृणुराजन्परंकाम्यंश्रवणद्वादशीव्रतमितिस्थूलशीर्षवचनात्काम्य-
मेवेदं तेनाशक्तस्यनित्यैकादशीव्रतमेवेतिमन्यंते द्वादश्यामुपवासेनशक्राद्यात्मान्नृपसर्वशः चक्रवर्तित्वमतुलंसंप्राप्नोत्युत्तमांश्रियमि-
तिगौडनिबंधेमार्कंडेयोक्तेश्च दाक्षिणात्यास्तु एकादश्यांनरोभुक्त्वाद्वादश्यांसमुपोषणात् व्रतद्वयकृतंपुण्यंसर्वंप्राप्नोत्यसंशय-
मिति वराहवामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्याहुः भुक्त्वेतिफलाद्याहारपरं नत्वन्नपरं अन्नाश्रितानिपापानीतिनिषेधात्
उपवासद्वयंकर्तुंनशक्नोतिनरोयदि प्रथमेन्हिफलाहारीनिराहारोपरेहनीति दिवोदासीयेभविष्योक्तेश्च अशक्तोनुगृहीतैकादशीव्र-
तोयस्तंप्रत्युक्तंमात्स्ये द्वादश्यांशुक्लपक्षेतुनक्षत्रंश्रवणंयदि उपोष्यैकादशींतत्रद्वादश्यांपूजयेद्धरिमिति पूजयेन्नतूपवसेदित्यर्थः

अगृहीतेकादशीव्रतश्चेदेकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंश
यमिति नारदीयोक्तेः पारणं तूभयान्ते अन्यतरान्ते वा कुर्यात् तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणमिति स्कान्दात् तिथिनक्षत्रसंयोगे उ-
पवासो यदा भवेत् पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षय इति नारदीयादिति हेमाद्रिः यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रान्तेऽपि पारणं भाति भाति तथापि-
तिथिमात्रान्ते ज्ञेयं न त्वृक्षान्ते तिथिमध्येऽपि याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणी
मिति विष्णुधर्मे श्रवणान्तमात्रे पारणनिषेधात् रोहिण्यां तु भान्ते कुर्यात्तिथ्यन्ते वापि इति वन्हिपुराणात् तदन्तेऽप्यस्तु न त्वत्रैवमस्तीति नक्ष
त्रान्तानुकल्प इति मदनरत्ने असंभवे तु तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितं यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणेति ज्ञेयं यत्तु मद
नरत्ने द्वादशी वृद्धौ श्रवणवृद्धौ वा श्रवणान्त एव पारणं कुर्यात् पारणान्ति थिवृद्धौ तु द्वादश्यामृक्षसंक्षयात् वृद्धौ कुर्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न
विद्यत इति वन्हिपुराणादित्युक्तं तन्न प्रकरणादेतस्या एव श्रवणयुक्तैकादश्या विहितविजयैकादशीव्रतपरं न तु श्रवणद्वादशीपरमिति-
मदनरत्ने गौडास्तु श्रवणद्वादशीपरमाहुः अत्र विधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे तस्मिन्दिने तथा स्नानं यत्र क्वचन संगमे तथा दध्योदन
युतं तस्यां जलपूर्णघटं द्विजे वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्र्यां च विंदति मंत्रस्तु भविष्ये घटे जनार्दन
पूजामभिधाय नमो नमस्ते गोविंद बुधश्रवणसंज्ञक अघौघसंक्षयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव प्रीयतां देवदेवेशो मम संशयनाशनः वा
मनावतारनिमित्तोपवासस्तु व्रतहेमाद्रौ भविष्ये द्वादश्यास्ते विधिः प्रोक्तः श्रवणेन युधिष्ठिर सर्वपापप्रशमनः सर्वसौख्यप्रदायकः
एकादशी यदा सा स्याच्छ्रवणेन समन्विता विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदेत्युपक्रम्य अथ काले बहुतिथिगते साशुर्विणी प्र

वेत् स्रुचुवेनवमेमासिपुत्रंसावामनंहरिमित्युक्त्वा एतत्सर्वंसमभवदेकादश्यांयुधिष्ठिर तेनेयंदेवदेवस्यसर्वथाविजयातिथिः एषा
श्रुतिःसमाख्याताएकादश्यांमयानव पूर्वमेवसमाख्याताद्वादशीश्रवणान्वितेत्युपसंहारादेकादश्यामेव श्रुतिःफलं भागवतेऽष्टमस्कं-
धेतुद्वादश्यांवामनोत्पत्तिरुक्ता श्रोणायांश्रवणद्वादश्यांमुहूर्तेभिजितिप्रभुः सर्वेनक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्मदक्षिणं द्वादश्यांसवि-
तातिष्ठन्मध्यंदिनगतोनृप विजयानामसाप्रोक्तायस्यांजन्मविदुर्हरेः श्रोणायांचंद्रे अभिजिच्छ्रवणप्रथमांशः गोडाअप्येवं अत्रक
ल्पभेदाद्व्यवस्था तद्विधिश्चहेमाद्रौवह्निपुराणे नदीनांसंगमेस्नात्वापादर्चयेदत्रवामनं सौवर्णंवस्त्रसंयुक्तंद्वादशांगुलमुच्छ्रितं ततोवि
धिवत्संपूज्य हिरण्मयेनपात्रेणदद्यादर्घ्यंमयत्नतः नमस्तेपद्मनाभायनमस्तेजलशायिने तुभ्यमर्घ्यंप्रयच्छामिबालवामनरूपिणे
नमःकमलकिंजल्कपीतनिर्मलवाससे महाहवरिपुस्कंधधृष्टस्कंधायचक्रिणे नमःशार्ङ्गसीरबाणपाणयेवामनायच यज्ञभुक्फल
दात्रेचवामनायनमोनमः देवेश्वरायदेवायदेवसंभूतिकारिणे प्रभवेसर्वदेवानांवामनायनमोनमः एवंसंपूजयित्वातद्द्वादश्यांसुदर्प
वैः शृंगारसहितंतंतुब्राह्मणायनिवेदयेत् वामनःप्रतिगृह्णातिवामनोहंददामिते वामनंसर्वतोभद्रंद्विजायप्रतिपादये इतिअनंतभ
ट्टोप्याह श्रवणद्वादश्यांजनार्दननामाविष्णुःपूज्यते श्रवणेकादश्यांवामनावतारइति श्रवणयुतशुक्लेकादश्यलाभेतुदशमीविद्धापि
श्रवणयुताकार्या दशम्येकादशीयत्रसानोपोष्याभवेत्तिथिः श्रवणेनतुसंयुक्तासाचेत्स्यात्सर्वकामदेति वह्निपुराणादित्युक्तंमदनरत्ने
पूजाचमध्यान्हेकार्या अन्होमध्येवामनोरामरामावितिपूर्वोक्तवचनात् अत्रैवदुग्धव्रतंसंकल्पयेत् तदुक्तं दुग्धमाश्वयुजेमासीति अत्रे
दंचिंत्यते दुग्धव्रतेपायसादिवर्ज्यंनवेति नेतिकेचित् नहिप्रकृतिवर्जनेविकारवर्जनंयुक्तं दधिघृतादीनामपिवर्जनापत्तेः नचयत्रप्रकृतिर

सोपलंभस्तद्वर्जनमिति वाच्यम् मांसविकारस्यौष्ट्रदध्यादेश्चावर्जनापत्तेः तस्माद्दध्यादिवत् पायसादिभक्ष्यमिति अत्रमब्रूमः यत्रविका

रेप्रकृतिरसोपलंभस्तत्प्रत्यभिज्ञावा तत्रविकारस्यापिनिषेधः अस्तिचमांसविकारे मांसप्रत्यभिज्ञाभांसत्वानपायात् यत्तु औष्ट्रदध्यादे

रनिषेधापत्तिरिति तन्न औष्ट्रमितिविकारतद्धितेननिषेधात् तथाचविज्ञानेश्वरः औष्ट्रमेकशफंस्त्रैणमारण्यकमथाविकमित्यत्र औष्ट्रमि

तिविकारतद्धितान्तं छकृन्मूत्रादीनामपिनिषेधइत्याह नन्वेवंसंधिन्यनिर्दशावत्सागोपयः परिवर्जयेदितिसंधिन्यादिक्षीरनिषेधे पिदध्यादि

ग्रहणंस्यात् सत्यंप्रास वेचनेनपरंनिषेधः तदाहापरार्केशंखः क्षीराणियान्यभक्ष्याणितद्विकाराशनेबुधः सप्तरात्रंव्रतंकुर्यात्प्रयत्नेनसं

माहितइति व्रतंगोमूत्रयावकं तस्मात्पायसेदुग्धरसोपलंभाद्वर्जनं अतएवामिक्षायांदधिसत्वे पिमाधुर्योपलंभात् पयोरूपत्वमुक्तंमीमां

सकैः तदुक्तं पयएवघनीभूतमामिक्षेत्यभिधीयतइति दध्यादिषुतु तद्भावाद्वर्जनमिति एवंदध्यादिव्रतेनतक्रादीनांनिषेधः उक्तो

भयहेत्वभावादिति केचित् पूर्वोक्तशंखवचनात्सर्वविकारनिषेधइतियुक्तं प्रतीमः इतिदुग्धव्रतं भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनंतव्रतं त

त्रत्रिमुहूर्ताप्योदयिकीग्राह्येतिमाधवः तदुक्तं उदयेत्रिमुहूर्तापिग्राह्यानंतव्रतेतिथिरिति मध्यान्हेभोज्यवेलायामितिकथायांश्रवणादुपरि

हिदेवभ्योधारयतीतिवह्निधिकल्पनात् पूजाव्रतेषुसर्वेषुमध्यान्हव्यापिनीतिथिरितिमाधवीयेवचनात् मध्यान्हव्यापिनीग्राह्येतितुदिवोदा

सः सतापभार्तंडेप्येवं इदमेवचयुक्तं निर्णयामृतेतुघटिकामात्राप्योदयिकीत्युक्तं तथाभाद्रपदस्यांतेचतुर्दश्यांद्विजोत्तम पौर्णमास्याः

समायोगेव्रतंचानंतकंचरेदितिभविष्योक्तेः मुहूर्तमपिचेद्भाद्रेपूर्णिमायांचतुर्दशी संपूर्णांतांविदुस्तस्यांपूजयेद्विष्णुमव्ययमितिस्कांदा

च्चेति अत्रमूलंचिंत्यं हयहे औदयिकत्वेपूर्णत्वात्पूर्वेतियुक्तं नत्वंतुविध्यर्थवादयोभिन्नार्थत्वेएकवाक्यतायोगात् संदिग्धेषुएकवा

क्वचित्वादितिन्यायेनपूर्वापरावामध्याह्नव्यापिन्येवसुख्या माधवस्तुसामान्यवाक्यान्निर्णयंकुर्वन्भ्रांतएव अनंतव्रतस्यपुराणांतरेष्वभावा
न्निबंधांतरेष्वभावाच्च वचनंनिर्मूलमेवेति अथागस्त्यार्घ्यः तत्कालोव्रतहेमाद्रौभविष्ये कन्यायामागतेसूर्येअर्वाग्वैसप्तमेदिने कन्या-
यांसप्तमासेत्यर्घकालोनिवर्तते तेनउदयोत्तरमपिसप्तदिनमध्येइत्यर्थः पद्माद्ये आसप्तरात्रादुदयाद्यमस्यदातव्यमेतत्सकलंनरेण
यावत्समाः सप्तदशाथवास्युरथोर्ध्वमप्यत्रवदंतिकेचित् यमस्यागस्त्यस्य उदयकालश्चदिवोदासीयेउक्तः उदेति याम्यांहरिसंक्र-
माद्वैरेकाधिकेविंशतिमेत्वगस्त्यः सप्तसप्तमेस्तंतुवृषसंक्रमाच्चप्रयातिगर्गादिभिरप्यभाणि अत्रविधिर्विष्णुरहस्ये काशपुष्पमयींर
म्यांकृत्वामूर्तिंतुवारुणेः प्रदोषेविन्यसेत्तांतुपूर्णकुंभेस्वलंकृतां कुंभस्थांपूजयेत्तांतुपुष्पधूपविलेपनैः दध्यक्षतबलिंदद्याद्रात्रौकुर्यात्प्र
जागरं पूजाच्च वक्ष्यमाणार्घ्यमंत्रेणकार्या प्रभातेतांसमादायगत्वापुण्यंजलाशयं निशावसानेतांपश्यन्जलांतेप्रतिमांमुनेः अर्घ्यं
दद्यादगस्त्यायभक्त्यासम्यगुपोषितः मात्स्येतु अंगुष्ठमात्रपुरुषंतथैवसौवर्णमत्यायतबाहुदंडं पूर्वंकाशमयीत्वमशक्तौ चतुर्भ
जंकुंभमुखेनिधायधान्यानिसप्तांकुरसंयुतानि सकाशपुष्पाक्षतशक्तियुक्तंमंत्रेणदद्याद्द्विजपुंगवाय धेनुंबहुक्षीरवतींचदद्यात्स-
वस्त्रघंटाभरणांद्विजाय भविष्ये विरूढैःसप्तधान्यैश्चवंशपात्रनिधापितैः सौवर्णरूप्यपात्रेणताम्रवंशमयेनवा मूर्ध्निस्थितेन
नम्रेणजानुभ्यांधरणींगतः विष्णुरहस्ये अगस्त्यःखनमानेतिपठन्मंत्रमिमंमुनेः अर्घ्यंदद्यादगस्त्यायशूद्रेमंत्रविधिस्त्वयं का-
शपुष्पप्रतीकाशवन्हिमारुतसंभव मित्रावरुणयोःपुत्रकुंभयोनेनमोस्तुते विंध्यवृद्धिक्षयकरमेघतोयविषापह रत्नवल्लभ—
देवेश लंकावासनमोस्तुते वातापीभक्षितोयेनसमुद्रःशोषितःपुरा लोपामुद्रापतिःश्रीमान्योसौतस्मैनमोनमः येनोदितेनपापानि

विलयंयांतिव्याधयः तस्मैनमोस्त्वगस्त्यायसशिष्यायचपुत्रिणे अगस्त्यःखनमानेतिविप्रोर्घ्यंविनिवेदयेत् राजपुत्रिमहाभागेऋषिपत्नि
वरानने लोपामुद्रेनमस्तुभ्यमर्घ्यंमेप्रतिगृह्यतां दत्वैवमर्घ्यंकौरव्यप्रणिपत्यविसर्जयेत् अर्चितस्त्वंयथाशक्त्यानमोगस्त्यमहर्षये ऐ
हिकामुष्मिकींदत्वाकार्यांसिद्धिंव्रजस्वमे विसर्जयित्वागस्त्यंतंविप्रायप्रतिपादयेत् अगस्त्योमेमनस्थोस्तु अगस्त्योस्मिन्घटेस्थि
तः अगस्त्योद्विजरूपेणप्रतिगृण्हातुसत्कृतः दानमंत्रः अगस्त्यःसप्तजन्माघनाशयत्वावयोरयं अतुलंविमलंसौख्यंप्रयच्छत्त्वं
महामुने प्रतिग्रहमंत्रःविष्णुरहस्ये त्यजेदगस्त्यमुद्दिश्यधान्यमेकंफलंरसं होमंकृत्वाततःपश्चाद्वर्जयेन्मानवःफलं होमश्चार्घ्य
मंत्रेणाज्येनभविष्ये दत्वार्घ्यंसप्तवर्षाणिक्रमेणाननेनपांडव ब्राह्मणःस्याच्चतुर्वेदःक्षत्रियःपृथिवीपतिः वैश्यश्चधान्यनिष्पत्तिः
शूद्रश्चधनवान्भवेत् यावद्वासुखमयःकुर्यात्सपरंब्रह्मगच्छति इत्यगस्त्यार्घ्यः भाद्रेपौर्णमास्यांप्रपितामहात्प्रारस्त्रीनुद्दिश्यश्राद्धंका
र्यं तदुक्तंहेमाद्रौब्राह्ममार्कंडेययोः नांदीमुखानांप्रत्यब्दंकन्याराशिगतेरवौ पौर्णमास्यांतुकर्तव्यंवराहवचनंयथेति नांदीमुखत्वंच
क्तंब्राह्मे पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः त्रयोह्यश्रुमुखाह्येतेपितरःपरिकीर्तिताः तेभ्यःपूर्वतरायेचप्रजावंतःसुखेधिताः तेतु
नांदीमुखानांदीसमृद्धिरितिकथ्यते एतच्चप्रत्यब्दमित्युक्तेः पक्षश्राद्धपक्षेसकृन्महालयपक्षेचावश्यकमितिप्रयोगपारिजाते अ
त्र मातामहाअपिकार्याः पितरोयत्रपूज्यंतेतत्रमातामहाअपीतिधौम्योक्तेः पितृशब्दस्यचजनकपरत्वेबहुवचनविरोधेनपितृप्रा
वापन्नपरत्वात् वार्षिकेतुवचनान्निवृत्तिः ननुजीवत्पितृकस्यान्वष्टकायांमातृश्राद्धेतदापत्तिः इष्टापत्तेःअतएवसउक्तश्राद्धेमुख
मातृमातामहयोर्दद्यादिति मदनरत्नकालादर्शौ एतज्जीवत्पितृकश्राद्धेवक्ष्यामः केचित्तु अजहल्लक्षणयापित्रादयोयत्रतत्रमाता

महालयस्तेनात्र नेत्याहुः नचात्र नाम्ना नांदीश्राद्धधर्मातिदेशः वैष्णवादिशब्दवद्देवतापरस्य कर्मनामत्वाभावात् नापि नांदीमुखत्वं पितृविशेषणं पारिभाषिकत्वादिति दिक् तथा निर्णयदीपे गार्ग्यः पौर्णमासीषु सर्वासु निषिद्धं पिंडपातनं वर्जयित्वा प्रौष्ठपदीं यथा दर्शस्तथैव सेति इ तिभाद्रपदमासः कन्यासंक्रमे पराः षोडशघटिकाः पुण्याः शेषं प्राग्वत् अथ महालयः तत्र पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धमनुः आषाढीमवधिं कृत्वा पंचमं पक्षमाश्रि ताः कांक्षंति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलं कन्यायोगे तु पुण्यतमत्वमाह शाट्यायनिः कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोत्यंतं पुण्य उच्यत इति अत्र विशे षमाह वृद्धमनुः मध्ये वा यदि वाप्यंते यत्र कन्यां व्रजेद्रविः सपक्षः सकलः श्रेष्ठः श्राद्धे षोडशकं प्रति तथा ब्रह्मांडमार्कंडेययोः कन्यागते सवितरि दि- नानि दश पंच च पार्वणेनेह विधिना श्राद्धं तत्र विधीयते तथा तत्रैव षोडश दिनान्युक्तानि कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश क्रतुभिस्तानि तुल्यानि देवो नारायणोऽब्रवीत् अत्र हेमाद्रिः षोडशत्वं त्रेधा व्याचख्यौ तिथिवृद्ध्या पक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वं श्राद्धवृद्ध्यर्थमेकः पक्षः भाद्रपदपूर्णिमया सहेति द्वितीयः आश्विनशुक्लप्रतिपदा सहेति तृतीयः अंत्य एव तु युक्तः अहः षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह चंद्रक्षया विशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृतेति देवलोक्तेः तत्र पंच पक्षाः तदुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने त्रिभागहीनप क्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा दिने दिने इति पक्षपर्यंतत्वमुक्तं त्रिभागहीनमिति पंचम्यादिपक्षः त्रिभागमिति दशम्यादिपक्षः त्रिभागहीनमिति च तुर्दशीसहितप्रतिपदादिचतुष्टयवर्जनाभिप्रायेणेति कल्पतरुः अत्र दिनपदं तिथिपरं वीप्सयानंतपक्षीयतिथित्वं श्राद्धव्याप्यतावच्छेदकम् तेन पंचदशतिथिव्यापि श्राद्धं सिद्ध्यति तेन चतुर्दशीनिषेधोऽन्यकृष्णपक्षपर इति गौडाः तन्न श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां महालये इ त्यादिविरोधात् यच्च कश्चित् पूरणप्रत्ययलोपेन तृतीयभागहीनं षष्ठ्यादिपक्षः तृतीयभागमेकादश्यादि तदर्धं त्रयोदश्यादि उत्तरोत्तरं ल

घुकालोक्तेरिति तन्न गौतमादिवचनेनमूलकल्पनालाघवात् पक्षमित्यन्वयाप्तेश्च पंचम्यूर्ध्वंचतुर्थ्यापिदशम्यूर्ध्वंतन्नोप्यतीति विष्णुधर्मो-
क्तेः षष्ठ्याद्येकादश्यादिपक्षावपिज्ञेयाविति तन्नत्वम् कालादर्शेपि पक्षाद्यादिच दर्शांतं पंचम्यादिदिगादिच अष्टम्यादियथाशक्ति कु-
र्यादापरपक्षिकं पक्षादिःमोतपत् दिकृदशमी दर्शांतमितिसर्वत्र गौतमोपि अथापरपक्षेश्राद्धंपितृभ्योदद्यात् पंचम्यादिदर्शांतमष्टम्या
दिदशम्यादिसर्वस्मिंश्चेति तथैकस्मिन्नपिदिनेश्राद्धमुक्तंहेमाद्रौनागरखंडे आषाढ्याःपंचमेपक्षेकन्यासंस्थेदिवाकरे योवैश्राद्धंन
रःकुर्यादेकस्मिन्नपिवासरे तस्यसंवत्सरंयावत्संतृप्ताःपितरोध्रुवमिति अत्रशक्ताशक्तपराव्यवस्थेतिप्राञ्चः तन्न तद्वाचकपदाभावात् त्र
योदश्यादिपक्षएवनित्यः तत्रैवनिंदाश्रुतेः ब्राह्मे एवकारेणतस्यैवपंचमपक्षायोगव्यवच्छेदोक्तेरितिगौडाः तन्न एकस्मिन्नपीतिविरोधा
त् तेनफलभूयार्थिनान्यानिकार्याणीतितत्त्वम् तत्रचतुर्दशीश्राद्धाभावेपंचम्यादिदशम्यादिपक्षौतत्सत्वेषष्ठ्याद्येकादश्यादिकौ एवंचतुर्दश्य
भावेद्वादश्यादिः तत्सत्वेत्रयोदश्यादिरितिव्यवस्था विधवायास्तुविशेषःस्मृतिसंग्रहे चत्वारःपार्वणाःप्रोक्ताविधवायाःसदैवहि स्वभर्तृ
श्वशुरादीनांमातापित्रोस्तथैवच ततोमातामहानांचश्राद्धदानमुपक्रमेत् तथा श्वश्रूणांचविशेषेणमातामह्यास्तथैवचेति अशक्तौतु-
स्मृतिरत्नावल्यां स्वभर्तृप्रभृतित्रिभ्यःस्वपितृभ्यस्तथैवच विधवाकारयेच्छ्राद्धंयथाकालमतंद्रिता विधवास्वयंसंकल्पंकृत्वान्यत् ब्रा
ह्मणद्वाराकारयेदित्युक्तं प्रयोगपारिजाते सकृन्महालयेचवर्ज्यतिथ्याद्युक्तं पृथ्वीचंद्रोदयप्रयोगपारिजातादिषु वसिष्ठः नंदायांभा
र्गवदिनेचतुर्दश्यांत्रिजन्मसु एषुश्राद्धंनकुर्वीतगृहीपुत्रधनक्षयात् जन्मभतत्पूर्वोत्तरेचत्रिजन्मानि वृद्धगार्ग्यः प्राजापत्येचपौष्णेच
पित्र्यर्क्षेभार्गवेतथा यस्तुश्राद्धंप्रकुर्वीततस्यपुत्रोविनश्यति प्राजापत्यंरोहिणी पौष्णंरेवती पित्र्यंमघा अन्यान्यपिमत्स्यरादीनितत्रैववर्ज्ये-

यानि केचित्तु नंदाघकासरव्यारभृगुवह्निपितृकालभे गंडेवैधृतिपातेचपिंडास्त्याज्याः स्मृतेस्मृभिरितिसंग्रहात् नंदाप्रतिपत्षष्ठीकादश्यः
अघ्वःसप्तमी कामस्त्रयोदशी आरोभौमः भृगुःशुक्रः अग्निभंकृत्तिका कालभंभरणी तत्रपिंडास्त्याज्याइत्याहुः तत्रमूलंमृग्यम्
एतच्चसकृन्महालयविषयं सकृन्महालयेकाम्येपुनःश्राद्धेखिलेष्वच अतीतविषयेचैव सर्वमेतद्विचिंतयेदिति पृथ्वीचंद्रोदयेनारदोक्तेः
अस्यापवादोहेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेच अमापातेभरण्यांचद्वादश्यांपक्षमध्यके तथातिथिंचनक्षत्रंवारंचनविचारयेत् पराशरमाधवीयेम-
दनपारिजातादिषुचैवम् निर्णयदीपिकायांतु पितृमृताहेनिषिद्धदिनेपिसकृन्महालयः कार्यइत्युक्तं आषाढ्याःपंचमेपक्षेकन्यासंस्थे
दिवाकरे मृताहनिपितुर्योवैश्राद्धंदास्यतिमानवः तस्यसंवत्सरंयावत्संतृप्ताःपितरोध्रुवमितिनागरखंडोक्तेः यातिथिर्यस्यमासस्यमृता
हेतुप्रवर्तते सातिथिःपितृपक्षेतुपूजनीयाप्रयत्नतः तिथिच्छेदोनकर्तव्योविनाशौचंयदृच्छया पिंडश्राद्धंचकर्तव्यंविच्छित्तिंनैवकारयेत्
अशक्तःपक्षमध्येतुकरोत्येकदिनेयदा निषिद्धेपिदिनेकुर्यात्पिंडदानंयथाविधीतिकात्यायनोक्तेश्च अत्रमूलंचिंत्यम् तथापक्षश्राद्धकर
णेपिनंदादिषुपिंडनिषेधइत्याहु पराशरमाधवीयेकार्ष्णाजिनिः नभस्यस्यापरेपक्षेश्राद्धंकार्यंदिनेदिने नैवनंदादिवर्ज्यंस्यान्नैव
निंद्याचतुर्दशीति अत्रश्राद्धमित्येकवचनाद्दिनेदिने इतिवीप्सावशाच्च सोमयागवदेकस्याभ्यासेनैकप्रयोगपरमिदं अतःप्रतिपत्प्रभृ
तिष्वेकांवर्जयित्वाचतुर्दशीमितियाज्ञवल्कीयं प्रयोगभेदपरं नतुपंचम्यादिपक्षविषयं प्रतिपत्प्रभृतिष्विति विशिष्योक्तेः निर्णयदीपि
पृथ्वीचंद्रोदयेमदनपारिजातेचैवं अन्यत्कृष्णपक्षपरंयाज्ञवल्कीयं एतत्परत्वेनैवनिंद्याचतुर्दशीतिविरोधादितिगौडाः तन्न श्राद्धं
शस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यांमहालयइतिविरोधात् तत्वंतु तिथिनक्षत्रवारादिनिषेधोयउदाहृतः सःश्राद्धेतन्निमित्तस्यान्नानुषंगकृते-

त्यसावितिदिवोदासीये वृद्धगार्ग्योक्तेस्तन्निमित्ते पक्षांतरेत्वज्ञेयः सकृन्महालयेतुवचनान्निषेधः अन्यत्रनकोपिनिषेधः कार्ष्णाजिनिस्मृतेरिति
अतोनंदादौसपिंडकश्राद्धे पुत्रवतोप्यधिकारः अत्रिरपि महालयेक्षयाहेचदर्शेपुत्रस्यजन्मनि तीर्थेपिनिर्वपेत्पिंडान्रविवारादिकेष्वपि पूर्वोक्त
नंदादिनिषेधस्तु मृताहातिक्रमेसकृन्महालयेपौर्णमास्यादिमृतश्राद्धेतन्निमित्तेचज्ञेयः यत्तुस्मृत्यर्थसारे विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकं
पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणमिति तस्याप्यपवादोदिवोदासीये बृहस्पतिः तीर्थेसंवत्सरेप्रेतेपितृयागेमहालये पिंडदानंप्रकुर्वीतयुगा
दिभरणीमघे महालयेगयाश्राद्धेमातापित्रोः क्षयेहनि कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडनिर्वपणंसदेति निर्णयदीपेतुनंदादिनिषेधः प्रत्यहमिन्नश्रा
द्धविषयः षोडशाहव्यापिश्राद्धप्रयोगकल्पेतुप्रत्यहंपिंडदानंकार्यमेवेत्युक्तं तदप्यसमर्थःसंपन्नः षोडशाहव्यापिश्राद्धेकेचनपिंडनिषेधः मृताहेस
कृन्महालयेपितथाइतिकेचित् तत्रापिनिषेधस्तूक्तः प्रत्यहंश्राद्धभेदेपिव्यतीपातादौतथा अन्यत्रमृताहातिक्रमेमहालयातिक्रमेचपिंडनि
षेधइति सन्यासिनांतुद्वादश्यांश्राद्धंकार्यं यतीनांचवनस्थानांवैष्णवानांविशेषतः द्वादश्यांविहितंश्राद्धंकृष्णपक्षेविशेषतइति पृथ्वीचंद्रो
दयेसंग्रहोक्तेः अत्रपक्षेश्राद्धाकरणेगौणकालमाहहेमाद्रौयमः हंसेकन्यास्थवर्षास्थेशाकेनापिगृहेवसन् पंचम्योरंतरेदद्यादुभयोरपिप
क्षयोः आश्विनकृष्णशुक्लपंचम्योर्मध्यइत्यर्थः तत्राप्यसंभवेभविष्ये येयंदीपान्विताराजन्ख्यातापंचदशीभुवि तस्यांदद्यान्नचेद्दत्तं
पितृणांवैमहालये तत्राप्यसंभवेभारते यावच्चकन्यातुलयोःक्रमादास्तेदिवाकरः शून्यंप्रेतपुरंतावद्वृश्चिकंयावदागतः ब्राह्मे वृश्चि
केसमतिक्रांतेपितरोदैवतैःसह निश्वस्यप्रतिगच्छंतिशापंदत्वासुदारुणं यत्तुजातूकर्ण्यः आकांक्षंतिस्मपितरः पंचमंपक्षमाश्रिताः
तस्मात्तत्रैवदातव्यंदत्तमन्यत्रनिष्फलमिति तत्फलातिशयहानिपरं कन्यांगच्छतुवानवेतितुर्यपादेवापाठः तेनकन्यायोगेप्राशस्त्यमात्रं

अतःश्राद्धविवेकोक्तंश्राद्धद्वयंहेयं इदंचश्राद्धमन्नेनैवकार्यंनामान्नादिना मृताहंचसपिंडंचगयाश्राद्धंमहालयं आपन्नोपिनकुर्वीतश्रा
द्धमामेनकर्हिचिदिति स्मृतिदर्पणेगालवोक्तेः अथात्रदेवतासंग्रहे तातांबात्रितयंसपत्नजननीमातामहादित्रयं सस्त्रिस्त्रीतनयादितात
जननीस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः तातांबात्मभगिन्यपत्यधवयुक्जायापितासद्गुरुः शिष्याप्ताःपितरोमहालयविधौतीर्थेतथातर्पणे अस्यार्थः
तातत्रयी पितृत्रयी अंबात्रयीच स्मृत्यर्थसारेपि महालयेमातृश्राद्धंपृथक्मशास्त्रमिति अत्रविशेषःस्मृतिदर्पणेगालवः अनेकामातरोय
स्यश्राद्धेचापरपक्षिके अर्घ्यदानंपृथक्कुर्यात्पिंडमेकंतुनिर्वपेत् जीवन्मातृकस्तुसापत्नमातुरेकोद्दिष्टंकुर्यान्नपार्वणम् श्राद्धदीपकलि
कायांतुपार्वणमुक्तं अन्वष्टक्यंचयन्मातुर्गयाश्राद्धंमहालयं पितृपत्नीषुनुश्राद्धंकार्यंपार्वणवद्बुधैरितिबृहन्मनूक्तेः सस्त्रीतिमाताम
हानांसपत्नीकत्वपिविश्वेसतिमातामहीनांपृथक्कार्यं महालयेगयाश्राद्धेवृद्धौचान्वष्टकासुच ज्ञेयंद्वादशदैवत्यंतीर्थेप्रोष्ठमघासु
चेति निगमोक्तेः हेमाद्रिमतेत्वत्रनवदैवत्यमेव महालयेगयाश्राद्धेवृद्धौचान्वष्टकासुच नवदैवत्यमत्रेष्टंशेषंषाट्पौरुषंविदुरिति विष्णु
धर्मोक्तेः तातभ्रातापितृव्यःजननीभ्रातामातुलः तत्स्त्रियःपितृव्यस्त्री मातुलानी भ्रातृजायाःपितृष्वसृमातृष्वसृस्वभगिन्योप
त्यभर्तृयुक्ताः तेनसापत्यायेसधवायैइतिप्रयोगोज्ञेयः एतासुसतीषुनतद्भर्त्रादेर्दानं दारलोपात् जायापिताश्वशुरः श्वश्रूरप्यत्रोपलक्ष्या
अत्रमूलस्मृतिचंद्रिकायांज्ञेयम् अत्रपार्वणैकोद्दिष्टव्यवस्थोक्ताहेमाद्रौ पुराणांतरे उपाध्यायगुरुश्वश्रूपितृव्याचार्यमातुलाः श्वशुर
भ्रातृतत्पुत्रपुत्र्यृत्विक्शिष्यपोषकाः भगिनीस्वामिदुहितृजामातृभगिनीसुताः पितरोपितृपत्नीनांपितुर्मातुश्चयास्त्वसा सखि
द्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थेचैवमहालये एकोद्दिष्टविधानेनपूजनीयाःप्रयत्नतइति इतरेषांपित्रादीनांपार्वणमर्थसिद्धं अत्रक्रमान्यत्वेप्या

चाराद्यवस्था अशक्तौतु पृथिवीचंद्रोदये चतुर्विंशतिमते एकस्मिन्ब्राह्मणेसर्वानाचार्यादीन्प्रपूजयेत् दशद्वादशवापिंडान्दद्यादुक
रणंनतु एकोद्दिष्टस्वरूपंचाह याज्ञवल्क्यः एकोद्दिष्टंदेवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकं आवाहनाग्नौकरणरहितंत्वपसव्यवदिति अत्रैकपाकोवै-
श्वदेवतंत्रंपिंडवर्हिश्चैकमिति स्मृत्यर्थसारउक्तं अत्रपाणिहोमः पिंडाश्चद्विजांतिक इत्याह प्रयोगपारिजाते आचार्यः काम्यमभ्युदयेष्ट-
म्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमं चतुर्ष्वेषुकरेहोमः पिंडाश्चात्रद्विजांतिक इति पार्वणैकोद्दिष्टयोः समानतंत्रत्वेतु अग्निसमीपएव अत्रधुरिलोच
नौवैश्वदेवौ अपिकन्यागतेसूर्येकाम्येचधुरिलोचनौ इतिहेमाद्रावादित्यपुराणात् अत्रभर्तादिनंभिन्नप्रयोगत्वाद्दक्षिणाभेदोवाप्रयोगे-
क्याद्दंतएववादक्षिणेति हेमाद्रावुक्तम् एतच्चसंन्यस्तपितृकादिनाजीवत्पितृकेणापिकार्यं द्रष्टोनीर्थेचसंन्यस्तेतातेचपतितेसति येभ्यएव
पितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंसुतइति कात्यायनोक्तेः यत्तुकौंडिण्यः दर्शश्राद्धंगयाश्राद्धंश्राद्धंचापरपक्षिकं नजीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्प-
णमेवचेति तत्संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयं काम्यश्राद्धपरंवा अत्रबहुवक्तव्यंश्रीपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णयेज्ञेयं एतच्चजीवत्पितृके
णपिंडरहितंकार्यं मुंडनंपिंडदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः नजीवत्पितृकः कुर्याद्गुर्विणीपतिरेवचेति दक्षेणतस्यपिंडनिषेधात् अन्वष्टक्यसां
नृवार्षिकादौतुवचनाद्भवतीतिवक्ष्यामः तथाछागलेयः पिंडोयत्रनिवर्तेतमघादिषुकथंचन सांकल्प्यंतुतदाकार्यंनियमाद्ब्रह्मवादिभिः सां
कल्पस्वरूपंचवक्ष्यते अत्रश्राद्धांगतर्पणंपक्षश्राद्धेप्रतिदिनंश्राद्धोत्तरं सकृन्महालयेतुपरेन्हिकार्यं तदुक्तंनारदीये पक्षश्राद्धंयदाकुर्यात्तर्प
णंतुदिनेदिने सकृन्महालयेचैवपरेहनितिलोदकं गर्गोपि पक्षश्राद्धेहिरण्येचअनुव्रज्यतिलोदकमिति तथाप्रयोगपारिजातेगर्गः कृष्णे
भाद्रपदेमासिश्राद्धंप्रतिदिनंभवेत् पितॄणांप्रत्यहंकार्यंनिषिद्धाहेपितर्पणं सकृन्महालयेभ्यः स्यादष्टकास्वंतएवहि इदंनिषिद्धदिनेपिका

यम् तिथितीर्थविशेषेषुकार्यंप्रेतेचसर्वदेति स्मृत्यर्थसारोक्तेः तीर्थेतिथिविशेषेचगयायांप्रेतपक्षके निषिद्धेऽपिदिनेकुर्यात्तर्पणंतिलमिश्रितमिति
स्मृतिरत्नावल्यावचनाच्च एतच्चश्राद्धंमलमासेनकार्यं तदाहभृगुः वृद्धिश्राद्धंतथासोममग्न्याधेयंमहालयम् राजाभिषेकंकाम्यंचनकुर्या-
द्भानुलंघितइति हेमाद्रौनागरखंडे नभोवाथनभस्योवामलमासोयदाभवेत् सप्तमःपितृपक्षःस्यादन्यत्रैवतुपंचमः एतच्चपित्रोर्मरणेप्र
थमाब्देकृताकृतमितित्रिस्थलीसेतौभट्टाः इदंचनित्यंकाम्यं पुत्रानायुस्तथारोग्यमैश्वर्यमतुलंतथा प्राप्नोतिपंचमेदत्वाश्राद्धंकामांश्च
पुष्कलानितिजाबाल्युक्तेः वृश्चिकेसमतिक्रांतेपितरोदैवतैःसह निःश्वस्यप्रतिगच्छंतिशापंदत्वासुदारुणमिति कार्ष्णाजिनिवचनाच्च
तदतिक्रमेप्रायश्चित्तमुक्तंमृग्विधाने दुरोऽषस्यमंत्रंचदशमासद्विमासयोः महालयंयदान्यूनंतदासंपूर्णमेतितदिति द्विमासयोः क
न्यातुलयोर्महालयश्राद्धंयदाहीनमित्यर्थः अत्रभरण्यांश्राद्धंमृतिप्रशस्तं तदुक्तंपृथ्वीचंद्रोदयेमात्स्ये भरणीपितृपक्षेतुमहतीपरि
कीर्तिता अस्यांश्राद्धंकृतंयेनसगयाश्राद्धकृद्भवेत् पृथ्वीचंद्रोदये श्रीधरीयेबृहस्पतिः नभस्यापरपक्षस्यद्वितीयायादयाम्यभे तृती
यान्वाग्निताराभिःसहिताप्रीतिदापितुः एतत्पक्षेषष्ठीयोगविशेषेणकपिलासंज्ञा तदुक्तंवाराहे नभस्यकृष्णपक्षेतुरोहिणीपातभूसुतैः
युक्ताषष्ठीपुराणज्ञैःकपिलापरिकीर्तिता व्रतोपवासनियमैर्भास्करंतत्रपूजयेत् कपिलांचद्विजाग्र्यायदत्वाक्रतुफलंलभेत् पुराणसमु-
च्चये भाद्रमास्यसितेपक्षेभानौचैवकरेस्थिते पातेकुजेचरोहिण्यांसाषष्ठीकपिलाभवेत् अत्रदर्शत्वेनमहालयोभाद्रपदकृष्णपक्षो
ज्ञेयउक्तंनिर्णयामृतेहेमाद्रौच हस्तार्कस्तुफलानिशायार्थः संयोगेतुचतुर्णांवैनिर्दिष्टापरमर्षिभिरितितत्रैवोक्तेः अत्रविशेषोहेमाद्रौस्कां
दे देवदारुतथोशीरंकुंकुमैलामनःशिला पत्रकंपद्मकंयष्टिमधुगव्येनपेषयेत् क्षीरेणालोड्यकल्केनस्नानंकुर्यात्समंत्रकम् आपस्तम्ब

सिद्देवेशज्योतिषांपतिरेवच पापंनाशयमेदेववाङ्मनःकायकर्मजं पंचगव्यकृतस्नानः पंचभंगैस्तुमार्जयेत् पंचभंगैःपंचपल्लवैः तथा रत्नै
र्नानाविधैर्युक्तंसौवर्णंकारयेद्दविं शक्तितस्तुपलादूर्ध्वंतदर्धंकर्षतोपिवा सौवर्णमरुणंकुर्यान्नौकांचैवतथारथम् तथा अल्पवित्तोपियःक
श्चित्सोपिकुर्यादिमंविधिं प्रभासखंडे स्थापयेद्व्रणंकुंभंचंदनोदकपूरितं रक्तवस्त्रयुगच्छन्नंताम्रपात्रेणसंयुतं रथोरौक्मपलस्यैव
एकचक्रःस्फुर्विचित्रितः सौवर्णपलसंयुक्तांमूर्तिंसूर्यस्यकारयेत् ततःसूर्यंकपिलांचषोडशोपचारैःसंपूज्यदद्यात् दिव्यमूर्तिर्जगच्चक्षुर्द्वा
दशात्मादिवाकरः कपिलासहितोदेवोममसुक्तिंप्रयच्छतु यस्मात्वंकपिलेपुण्यासर्वलोकस्यपावनी प्रदत्तासहसूर्येणममसुक्तिप्रदाभवे
ति विशेषांतरंतत्रैवज्ञेयमितिदिक् इयमेवचंद्रषष्ठी साचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या उभयत्रतथात्वेपूर्वा तदुक्तंभविष्ये तद्भाद्रपदेमासि
षष्ठ्यांपक्षेसितेतरे चंद्रषष्ठीव्रतंकुर्यात्पूर्वविधःप्रशस्यते चंद्रोदयेयदाषष्ठीपूर्वाण्हेचापरेहनि चंद्रषष्ठ्यासितेपक्षेसैवोपोष्याप्रयत्नतइ
ति अष्टम्यामाश्वलायनेनमघावर्षसंज्ञंश्राद्धमुक्तं एतेनमाघ्यावर्षंप्रोष्ठपद्याअपरपक्षेइति इदंसप्तम्यादिषुत्रिषुअहःसुकार्यमितिनारा
यणवृत्तिः हरदत्तस्तुमघायुक्तवर्षास्वप्रवंत्रयोदशीश्राद्धमितिव्याचख्यौ एषैवचंद्रोदयेब्राह्मे आषाढ्याःपंचमेपक्षेगयायामष्टमीस्मृ
ता त्रयोदशीगजच्छायागयातुल्यातुपैतृके आश्विनकृष्णाष्टम्यांमहालक्ष्मीव्रतं तत्रनिर्णयामृतेपुराणसमुच्चये श्रियोर्चनंभाद्रपदेसि
ताष्टमींप्रारभ्य कन्यागतेचसूर्येसमापयेत्तत्रतिथौचयावत्सूर्यस्तुपूर्वार्धगतोयुवत्याइति तत्रैव कन्यागतकैंप्रारभ्य कर्तव्यंतच्छ्रियो
र्चनं हस्तप्रांतदलस्थेर्केतद्व्रतंनसमापयेत् पूजनीयागृहस्थानामष्टमीमार्हर्षिश्रियः दोषैश्चतुर्भिःसंयुक्तासर्वसंपत्करीतिथिः तथा पु
त्रसौभाग्यराज्यायुर्नाशिनीसाप्रकीर्तिता तस्मात्सर्वप्रयत्नेनत्याज्याकन्यागतेरवौ विशेषेणपरित्याज्यानवमीदूषितायदीति दोषचतुष्टयं

तत्रैवोक्तं त्रिदिनेचावमेचैवअष्टमींनोपवासयेत् पुत्रहानवमीविद्धास्सप्तमीहस्तार्धगेरवाविति त्रिदिनावमदिनलक्षणंचरत्नमालायां यत्रैकः
स्पृशतितिथिहृयावसानंवारस्त्वेदवमदिनंतदुक्तमार्यैः यःस्पर्शाद्भवतितिथित्रयस्यचान्हांत्रिद्युस्पृक्कथितमिदंद्वयंचनेष्टं एतेचसर्वेनि-
षेधाःप्रथमारंभविषयाः मध्येतु सतिसंभवेज्ञेयाः व्रतस्यषोडशाब्दसाध्यत्वेनमध्येत्यागायोगात् इयंचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या तत्रैव
पूजाद्युक्तेः परदिनेचंद्रोदयादूर्ध्वंत्रिमुहूर्तव्यापित्वेपरैवकार्या अन्यथापूर्वैव पूर्वापरविद्धावाग्राह्याचंद्रोदयेसदा त्रिमुहूर्तापिसापूज्या
परतश्चोर्ध्वगामिनीति मदनरत्नेनिर्णयामृतेचसंग्रहोक्तेः अर्धरात्रमतिक्रम्यवर्ततेयोत्तरातिथिः नदातस्यांतिथौकार्यंमहालक्ष्मीव्रतंस
देतिवचनाच्चेतिसंक्षेपः इतिमहालक्ष्मीव्रतनिर्णयः अथनवम्यामन्वष्टकाश्राद्धं तत्रकात्यायनः अन्वष्टकासुनवभिःपिंडैःश्राद्धमुदा
हृतं पित्रादिमातृमध्यंचततोमातामहांतकं पृथ्वीचंद्रोदयेब्रह्मांडे पितृणांप्रथमंदद्यान्मातृणांतदनंतरं ततोमातामहानांचअन्वष्टक्ये
क्रमःस्मृतः श्राद्धहेमाद्रौछागलेयः केवलास्तुक्षयेकार्यावृद्ध्यावादौप्रकीर्तिताः अन्वष्टकासुमध्यस्थानांत्याःकार्यास्तुमातरः दीपिका
यांतु मातृश्राद्धमादौकार्यमित्युक्तं मातृयजनंत्वन्वष्टकास्वादितइति हेमाद्रौब्राह्मेपि अन्वष्टकासुक्रमशोमातृपूर्वंतदिष्यतइति अत्रशा-
खाभेदेनव्यवस्थेति पृथ्वीचंद्रोदयः जीवत्पितृकविषयमितिनिर्णयदीपः इदंचजीवत्पितृकेणापिकार्यं तदुक्तंनिर्णयामृतेमैत्राय-
णीयपरिशिष्टे आन्वष्टक्यंगयाप्राप्तौसत्यांयच्चमृतेहनि मातुःश्राद्धंसुतःकुर्यात्पितर्यपिचजीवति यद्यपिजीवत्पितृकस्यपंचान्वष्टका
अवश्यंकर्तव्याः तथाप्यशक्तस्येयमावश्यकी मौष्ठपद्यष्टकाभूयःपितृलोकेभविष्यतीति हेमाद्रौपाद्मोक्तेः सर्वासामेवमातॄणांश्राद्धं
कन्यागतेरवौ नवम्यांहिप्रदातव्यंब्रह्मलब्धवरायत इतिसूतेनावश्यकत्वोक्तेश्च अत्रसर्वासामित्युक्तेः स्वमातरिजीवंत्यामपिसपत्न

मातृभ्योदद्यात् तन्मरणेसतितस्यैताभ्यश्चदद्यादित्युक्तं जीवत्पितृकनिर्णयेगुरुभिः अत्रसर्वासांनाम्नानिर्देशोनैकोब्राह्मणोर्घ्यःपिंड
श्च नामैक्येतुद्विवचनादिप्रयोगइत्युक्तंनारायणवृत्तौ अन्वष्टकाश्राद्धंतद्यागश्चगोभिलीयानांमध्यमायामेवनसर्वासु अन्वष्टक्यंमध्य-
मायामितिगोभिलगौतमाविति छंदोगपरिशिष्टात् अत्रभर्तृमरणोत्तरंपूर्वमृतमातृश्राद्धंनकार्यमितिकेचिदाहुः पठंतिच श्राद्धंनवम्यां
कुर्यात्तन्मृतेभर्तरिलुप्यतइति तदेतन्निर्मूलत्वान्मूर्खप्रतारणमात्रं श्राद्धदीपकलिकायांब्राह्मे पितृमातृकुलोत्पन्नायाःकाश्चित्तुमृ
ताःस्त्रियः श्राद्धार्हामानरोज्ञेयाःश्राद्धंतत्रप्रदीयतइति अत्रदेशाचारतोव्यवस्था इदंचानुपनीतेनापिकार्यं तदुक्तंश्राद्धशूलपाणौ
मात्स्ये अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपंचदशीषुचेत्यभिधाय एतच्चानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुपर्वसु श्राद्धंसाधारणंनामसर्वकामफलप्रदं
भार्याविरहितोप्येतत्प्रवासस्थोपिनित्यशः शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेनविधिनाबुधइति तेनसाग्नेरेवेदमितिपरास्तं अन्वष्टकातःपृथ
गेवेदंसातुःश्राद्धमित्यपिपरास्तं लाघवेनमूलैक्यादष्टकापदाविशेषाच्च तेनान्यत्रान्वष्टकाश्राद्धस्यागस्याप्यत्रप्रधानत्ववचनात् अ
वेष्टिरिवराजसूयांतर्गतायाएतयान्नाद्यकामंयाजयेदितिफलार्थत्वम् अत्राष्टकान्वष्टकापूर्वानुरोधात् तथाग्निपुराणे अन्वष्टकासुवृ
द्धौचगयायांचक्षयेहनि अत्रमातुःपृथक्श्राद्धमन्यत्रपतिनासह आपस्तंबानांत्वष्टकासुचवृद्धौचेतिभाष्यकारैःपाठादष्टकायांमातृ
काश्राद्धं छंदोगेस्त्वत्रमातृमातामहश्राद्धेनकार्यं किंतुत्रिपुरुषमेव नयोषिद्भ्यःपृथग्दद्यादवसानदिनादृतेकुषुंसमन्वितं सुस्कातथा
द्यश्राद्धषोडशं मत्याब्दिकंचशेषेषुपिंडाःस्युःषडितिस्थितिरिति छंदोगपरिशिष्टात् अन्वष्टकासुतेषांकुर्षूविधानादितिशूलपाणिः
यत्तु तमिस्रपक्षेनवमीपुण्याश्राद्धप्रदेहिया चत्वारःपार्वणाःकार्याःपितृपक्षेमनीषिभिरितितद्देशाचारतोव्यवस्थितंज्ञेयं इदंजीव

त्सितृकेणापिसपिंडंकार्यं हेमाद्रौविष्णुधर्मोत्तरे अन्वष्टकासुचस्त्रीणांश्राद्धंकार्यंतथैवचेत्युपक्रम्य पिंडनिर्वपणंकार्यंतस्यामपिनृसत्तमे
तिवचनंश्राद्धविधिनापिंडदानेप्राप्तेपुनस्तत्कीर्तनंयस्यजीवत्पितृकगर्भिणीपत्नीत्वादिनापिंडदानंनिषिद्धं तस्यतत्प्राप्त्यर्थमिति
श्रीतातचरणाः अत्रसुवासिनीभोजनमुक्तं मार्कंडेयपुराणे मातुःश्राद्धेतुसंप्राप्ते ब्राह्मणैःसहभोजनं सुवासिन्यैप्रदातव्यमितिशा
तातपोऽब्रवीत् भर्तुरग्रेगतानारीसहदाहेनवामृता तस्याःस्थानेनियुंजीतविप्रैःसहसुवासिनी तत्रैवमदालसावाक्यम् स्त्रीश्राद्धेपुत्र
देयास्सुरलंकाराश्चयोषिते मंजीरमेखलादामकर्णिकाकंकणादयइति अत्राशक्तावनुकल्पमाहाश्वलायनः अनडुहोयवसमाह
रेदग्निनावाकक्षमुपोषेदेषामेऽष्टकेतिनत्वेवानष्टकःस्यादिति हेमाद्रौपितामहः अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासुच विद्वान्श्रा
द्धमकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यते अकरणेचप्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने एभिर्द्युभिर्जपेन्मंत्रंशतवारंतुतद्दिने आन्वष्टक्यंयदाशून्यंसंपूर्णं
यातिसर्वथेति एतत्पक्षेद्वादश्यांविशेषः पृथ्वीचंद्रोदयेवायवीये संन्यासिनोप्याब्दिकादिपुत्रःकुर्याद्यथाविधि महालयेतुय
च्छ्राद्धंद्वादश्यांपार्वणंतुतदिति अथत्रयोदशीश्राद्धं तत्रचंद्रिका त्रयोदशीभाद्रपदीकृष्णामुख्यापितृप्रिया तृप्यंतिपितरस्त-
स्यांस्त्वयंपंचशतंसमाः मघायुतायांतस्यांतुजलाद्यैरपितोषिताः तृप्यंतिपितरस्तद्वद्वर्षाणामयुतायुतं प्रयोगपारिजातेशंखः प्रो
ष्ठपद्यामतीतायांमघायुक्तांत्रयोदशीं प्राप्यश्राद्धंतुकर्तव्यंमधुनापायसेनच प्रजामिष्टांयशःस्वर्गमारोग्यंचधनंतथा नृणांश्राद्धैस
दाप्रीताःप्रयच्छंतिपितामहाः एतन्नित्यमपि पृथ्वीचंद्रोदयेविष्णुधर्मे प्रोष्ठपद्यामतीतायांतथाकृष्णात्रयोदशीत्युक्त्वा एतांस्तुश्रा
द्धकालान्वैनित्यानाहप्रजापतिः श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणोनरकंप्रतिपद्यतइत्युक्तेः एतच्चाविभक्तैरपिपृथक्कार्यं तथाचहेमाद्रौ विभ-

क्तावाविभक्तावाकुर्युः श्राद्धं पृथक्सुताः मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विनेति अपरार्केवायवीये हंसे हस्तसंस्थिते या तु मघासु त्रयोदशी
तिथिर्वैवस्वती नाम सा छाया कुंजरस्य तु अत्र च अपि नः सकुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीं पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुंजरस्य चेति वि
ष्णुमनुवचने केवलत्रयोदशीश्रुतेर्मघायोगो गुणं इति कल्पतरुः शूलपाणिस्तु केवलवाक्यानामर्थवादत्वाद्विधौ च मघायोगश्रुतेर्विधिलाघवा
त् विशिष्टमेव निमित्तमित्याह वस्तुतस्तु मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु चेति वसिष्ठवचने केव
लस्य श्रुतेर्विनिगमकाभावादुभयं भिन्ननिमित्तं पूर्वोक्तवचनाच्च योगाधिक्ये फलाधिक्यं अत एव याज्ञवल्क्यः तथा वर्षात्रयोदश्यां मघासु
च विशेषत इति त्रयोदशीश्राद्धं नित्यं अन्यत् काम्यं अत्र त्रयोदश्यां बहुपुत्रा युवमारिणस्तु भवंतीत्यापस्तंबोक्तेर्युवमारित्वमपत्यदोषसाह
चर्यादपत्यमात्रार्थिनः स्मृत्यंतरोक्तधनार्थिनो वाधिकार इति कल्पतरुः अपत्यनिंद्यात्तदर्थिनो नाधिकारात् फलांतरकामस्यैवाधिकार इति
हलायुधः एतत्तु पिंडरहितं कार्यं मघायुक्तत्रयोदश्यां पिंडनिर्वपणं द्विजः ससंतानो नैव कुर्यान्नित्यं नैकवयो विदुरिति गृह्यसरावारोक्तेः इदं
मलमासेपि कार्यं मघात्रयोदशीश्राद्धं प्रत्यक्षपरिस्थितिहेतुकं अनन्यगतिकत्वेन कर्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे इति काठकगृह्योक्तेः यानि तु अंगिरा
त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः पंचत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितं वामनपुराणे त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान्
गृही इत्यादीनि वचनानि तानि पुत्रवद्विषयाणि वा महालयस्याभिन्नत्रयोदशीविषयाणि वा काम्यश्राद्धविषयाणि वा सपिंडकश्राद्धविषयाणि
वेति केचित् हेमाद्रिमते तु सर्वास्त्वेकवर्गश्राद्धविषयाणि श्राद्धं नैवैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् न तु सा स्तत्र ये यस्य प्रजा हिंसंति तस्य तु
इति कार्ष्णाजिनिस्मृतेः यद्यपि पितरो यत्र पूज्यंते तत्र मातामहा अपीति धौम्योक्तेर्न केवलपितृवर्गस्य प्राप्तिस्तथापि व्यामोहादिभ्यासनि

षेधोयमित्याहुः वयंतुपश्यामः पुत्रवद्विषयाण्येवेति असंतानस्तुयस्तस्यश्राद्धेप्रोक्तात्रयोदशी संतानयुक्तोयःकुर्यात्तस्यवंशक्षयोभ
वेदितिहेमाद्रौनागरखंडोक्तेः पूर्ववाक्यमप्यसंतानस्यैवैकवर्गनिषेधकमिति अत्रमघात्रयोदशीमहालययुगादिश्राद्धानांतंत्रेणप्रयोगः
नतुप्रसंगसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः अथचतुर्दशी पृथ्वीचंद्रोदयेप्रचेताः वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्जलविषाग्निभिः नखिदंष्ट्रिविपन्नाये
तेषांशस्ताचतुर्दशी ब्राह्मे युवानःपितरोयस्यमृताःशस्त्रेणवाहताः तेनकार्यंचतुर्दश्यांतेषांतृप्तिमभीप्सता नागर
खंडे अपमृत्युर्भवेद्येषांशस्त्रमृत्युरथापिवा श्राद्धंतेषांप्रकर्तव्यंचतुर्दश्यांनराधिप एतच्चप्रायोनाशकशस्त्राग्निविषाद्कोद्बंधनप्रपतनैश्चेच्छ-
तामिति गौतमोक्तदुर्मरणोपलक्षणं एकयोगनिर्देशात् सर्वेषांतुल्यधर्माणामेकस्यापियदुच्यते सर्वेषांतत्समंज्ञेयमेकरूपाहितेस्मृताइत्यु
शनसोक्तेश्च तच्चकृतक्रियाणामेवेतिवक्ष्यामः मरीचिः विषशस्त्रश्वापदाहितिर्यग्ब्राह्मणघातिनां चतुर्दश्यांक्रियाःकार्या अन्येषांतुविग
र्हिताः अत्रब्राह्मणघातीतेनहतोनतुब्रह्महा तस्यपतितत्वादितिशूलपाणिः अत्रोद्देश्यविशेषणस्याविवक्षितत्वात् स्त्रीणामपिशस्त्रादिह
तानामेकोद्दिष्टंकार्यंनपार्वणमितिश्रीदत्तोपाध्यायः इदंविषादिहतानामेवनप्रसवादिमृतानामितिवाचस्पतिः यत्तुशाकटायनः जलाग्नि-
भ्यांविपन्नानांसंन्यासेवागृहेपथि श्राद्धंकुर्वीततेषांवैवर्जयित्वाचतुर्दशीमिति तत्प्रायश्चित्तार्थजलादिमृतविषयमित्याकरेउक्तम् अतएववै
धत्वात् सहगमनेपिनकार्यमितिहेमाद्रिः एतच्चदैवयुक्तमेकोद्दिष्टंकार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते प्रेतपक्षेचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टंविधानतः दै
वयुक्तंतुतच्छ्राद्धंपितॄणामक्षयंभवेत् तच्छ्राद्धंदैवहीनंचेत्पुत्रदारधनक्षयः एकोद्दिष्टंदैवयुक्तमित्येवंमनुरब्रवीत् भविष्येपि समत्वमा
गतस्यापिपितुःशस्त्रहतस्यच चतुर्दश्यांतुकर्तव्यमेकोद्दिष्टंमहालये चतुर्दश्यांतुयच्छ्राद्धंसपिंडीकरणेकृते एकोद्दिष्टविधानेनतत्कार्यं

शस्त्रघातिनइति संवत्सरप्रदीपेहारीतः विश्वेदेवांश्चतत्रापि पूजयित्वादितोमलान् येवैशस्त्रहतास्तेषांश्राद्धंकुर्यादतंद्रितः अत्रैकोद्दिष्टव
चनानांनिर्मूलत्वं समूलत्वेपिपार्वणाशक्तपराणि विष्ण्वादिवचनैःप्रकरणात्कृष्णपक्षीयपार्वणावगतेरितिशूलपाणिः तन्न वाक्येन
प्रकरणस्यबाधात् पित्रादीनांपार्वणंभ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टमितिगौडार्वाचः तन्न पितुरित्यनेनविरोधात् विशेषवाक्यवैयर्थ्यापत्ते
श्च अत्रशस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यामितिनियमोनतुचतुर्दश्यामेवशस्त्रहतस्येति श्राद्धंशस्त्रहतस्यैवचतुर्दश्यांमहालये इतिकालादर्शा
त् वार्षिकादीनामकरणापत्तेश्च तेनमहालयएव दिनांतरेपार्वणंमातामहादितृप्त्यर्थंकार्यमेव पितामहोपिशस्त्रहतश्चेदेकोद्दिष्टद्व-
यंकार्यं तदुक्तंहेमाद्रौस्मृत्यंतरे एकस्मिन्द्वयोर्वैकोद्दिष्टमिति त्रिषुशस्त्रहतेषुपार्वणमेवकार्यं यत्तुदेवस्वामिनोक्तंत्रिष्वपिशस्त्रहतेषुपृ
थगेकोद्दिष्टत्रयंकार्यं नतुपार्वणमाहत्यवचनाभावादिति तदयुक्तं पित्राद्यस्त्रयोयस्यशस्त्रेयांतास्त्वनुक्रमात् सभूतेपार्वणंकुर्यादाब्द
कानिपृथक्पृथगिति बृहत्पराशरोक्तेः एकस्मिन्वाद्वयोर्वापिविद्युच्छस्त्रेणवाहते एकोद्दिष्टंस्रुतः कुर्यात्त्रयाणांदर्शवद्धवेदितिस्मृ-
त्यंतराच्चेति पृथ्वीचंद्रोदयेउक्तं अपरार्केहेमाद्रौचैवं यस्तु अत्रैवशस्त्रादिनाहतस्तस्यवार्षिकमेव पार्वणमेकोद्दिष्टंवाकार्यं नतुश्रा
द्धद्वयं प्रसंगसिद्धेरिति पृथ्वीचंद्रोदये अत्रश्राद्धाकरणेग्रिमापरपक्षेदिनांतरेपार्वणेनैवकार्यमिति तत्रैवोक्तं यद्यपिशस्त्रादिप्र-
हतानांचस्वर्गदृष्टिसरीसृपैः आत्मनस्त्यागिनांचैवश्राद्धमेषांनकारयेदितिछागलेयाद्यैः शस्त्रादिहतानांश्राद्धंनिषिद्धं तथापिप्रमाद-
मृतानांश्राद्धार्हत्वात्कार्यं बुद्ध्यादिभिन्नबुद्धिपूर्वमृतानांतुनकार्यं यत्तुचतुर्दश्यांतर्पणीयात्तुसपिंडोदकक्रिया इतिब्राह्मेतत्तर्पणमितिशू
लपाणिः लक्षणायांमानाभावात् पतितेनापिकर्तव्यकर्तव्यंपतितस्यचेति गयादितुतद्विशेषविधिबलात्पतितानामपिकार्यमितिनव्य

गौडाः नत्वंतुसमत्वमागतस्येत्यादिवशात्कृतक्रियाणांकार्यंनान्येषामितिवयंप्रतीमः यत्तुमनुः नपैतृयज्ञियोहोमोलौकिकाग्नौविधीयते न
दर्शेनविनाश्राद्धमाहिताग्नेर्विधीयतइति अत्रपूर्वार्द्धंहेतुत्वेनोक्तं तद्यथाश्रुतमेवमन्वते पृथ्वीचंद्रोदयादयः आहिताग्नेःपिंडपितृयज्ञक
ल्पेनश्राद्धनिषेधार्थमिदंनतुसांकल्यादेरपीत्यस्मद्गुरवः कृष्णपक्षश्राद्धमन्यदिनेषुमासयाहिताग्नेर्दर्शेनियम्यतइतितुवयं दर्शेनपार्व
णेनविनाश्राद्धंन नेनक्वापिवार्षिकादावेकोद्दिष्टंनेतिहरिहरः इतिचतुर्दशी अमायांविशेषमाह पराकें यमः हंसेकरस्थितेयातुअमावास्याक
रान्विता साज्ञेयाकुंजरच्छायाइतिबौधायनोब्रवीत् वनस्पतिगतेसोमेछायायायाप्राङ्मुखीभवेत् गजच्छायातुसाप्रोक्तातस्यांश्राद्धंप्रकल्पये
त् भारते अजेनसर्वलोहेनवर्षासुनियतव्रतः हस्तिच्छायासुविधिवत्कर्णव्यजनवीजितं श्राद्धंदद्यादितिशेषः आश्विनशुक्लप्रतिप
दिदौहित्रस्यमातामहश्राद्धमुक्तं हेमाद्रौसंग्रहेच जातमात्रोपिदौहित्रोविद्यमानेपिमातुले कुर्यान्मातामहश्राद्धंप्रतिपद्याश्विनेसितइति
इयंसंगवव्यापिनीग्राह्येतिनिर्णयदीपेउक्तं प्रतिपद्याश्विनेशुक्लेदौहित्रस्त्वेकपार्वणं श्राद्धंमातामहंकुर्यात्सपितासंगवेसदा जातमा
त्रोपिदौहित्रोजीवत्यपिचमातुले प्रातःसंगवयोर्मध्येआर्यस्यप्रतिपद्भवेदितिवचनात् अत्रसमूलत्वंविमृश्यं इदंचमलमासेनकार्यं
स्पष्टमासविशेषाख्याविहितंवर्जयेन्मलेइतिनिषेधात् इदंचजीवत्पितृकेणैवकार्यमितिशिष्टाः इदंचशिष्टाचारात्सपिंडकंका
र्यमितिकेचित् पिंडरहितंतुयुक्तं जीवत्पितृकस्य मुंडनंपिंडदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः नजीवत्पितृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवचेति
दक्षेणपिंडनिषेधात् आन्वष्टक्यवद्विशेषवचनाभावाच्चेतिसंक्षेपः इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौमहालयनिर्णयः ॥
अथाश्विनशुक्लप्रतिपदिनवरात्रारंभः तन्निर्णयः तत्रभार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे सुमेधाउवाच श्रृणुराजन्प्रवक्ष्या

मिचंडिकापूजनक्रमं आश्विनस्यासिते पक्षे प्रतिपत्सु शुभे दिने इत्युपक्रम्योक्तं शुद्धे तिथौ प्रकर्तव्यं प्रतिपच्चोर्ध्वगामिनी आद्यास्तु नाडिका
स्त्यक्त्वा षोडश द्वादशापि वा अपराह्णे च कर्तव्यं शुद्धसंततिकांक्षिभिः इदं चापराह्णयोगिन्याः प्राशस्त्यं द्वितीयदिने प्रतिपदोऽभावे ज्ञेयम्
तथा तत्रैव देवीपुराणे डामरतंत्रे च देवीवचः अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत् पूजने मम मुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता आद्याः षो
डश नाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः कलशस्थापनं तत्र ह्यरिष्टं जायते ध्रुवं मार्कंडेयदेवीपुराणयोः पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत् प्रतिपदाश्विनी
नवरात्रव्रतं तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता देशभंगो भवेत्तत्र दुर्भिक्षं चोपजायते नंदायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनमिति स्कांदेपि
प्रतिपद्याश्विने मासि सा शुद्धा शुभदा भवेत् भाद्रपंचदशीक्लिष्टा न तथा युक्ता न शस्यते विरुद्धफलदा सा हि पुत्रदारभयावहेति तथा व
र्जनीया प्रयत्नेन अमायुक्ता तु पार्थिव द्वितीयादिगुणैर्युक्ता प्रतिपत् सर्वकामदा तथा देवीपुराणे यो मां पूजयते नित्यं द्वितीयादिगुणान्वि
ताम् प्रतिपच्छारदीं ज्ञात्वा सोश्नुते स्वर्गमव्ययं यदि कुर्याद् अमायुक्तां प्रतिपत्स्थापने मम तस्य शापाग्नितं दग्ध्वा भस्मशेषं करोम्यहं अ
ग्रहात् कुरुते यस्तु कलशस्थापनं मम तस्य संपद्विनाशः स्याज्ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपच्चंडिकार्चने धनार्थि
भिर्विशेषेण वंशहानिश्च जायते न दर्शकलया युक्ता प्रतिपच्चंडिकार्चने उदये द्विमुहूर्तापि ग्राह्या सोदयदायिनीति देवीपुराणे याचाश्व
युजि मासे स्यात् प्रतिपद्भद्रयान्विता शुद्धा ममार्चनं तस्यां शतयज्ञफलप्रदं रुद्रयामले अमायुक्ता सदा चैव प्रतिपन्निंदिता मता तत्र चेत्-
स्थापयेत् कुंभं दुर्भिक्षं जायते ध्रुवं प्रतिपत्सद्वितीयायां कुंभारोपणकर्मणीति यद्यपि रुद्रयामलं डामरं च निर्मूलं तथाप्यविरोधात् प्रचारा-
च्च तद्वचनानि लिख्यंते तिथितत्त्वे देवीपुराणेपि प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् प्रातः प्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत् तत्रैव

शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी साकार्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता तथा कुहूकाशोपसंयुक्तां वर्जयेत् प्रतिपत्तिथिं राज्य
नाशाय सा प्रोक्ता निंदिता चाश्वपूजने इति एषु वचनेषु कलशस्थापनग्रहणात् तदेव प्रथमदिने निषिध्यते न तूपवासादि तस्य प्रतिपद्यम
मावास्येति युग्मवाक्यात् शुक्लास्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमत इति दीपिकोक्तेः शुक्लपक्षे दर्शविद्धेति माधवोक्तेश्च पूर्वदिने मासस्य बाधे-
मानाभावादिति केचित् वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवाक्येषु चंडिकार्चनपूजाग्रहणादुपवासादेश्चागतत्वात्प्रधानदेवीपूजादावपि परेति युक्तं कल-
शस्थापनग्रहणं तूपलक्षणं अतएव देवलः व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेत् सा तिथिस्तद्दिने पूज्या विपरीता तु पैतृक इति अत्र घ
टिकामुहूर्त इति गौडाः यदा तु पूर्वदिने संपूर्णा शुद्धा च भूत्वा परदिने वर्धते तदा संपूर्णत्वादमायोगाभावाच्च पूर्वैव यानि च द्वितीयायोगनिषे
धकानि वचनानि केचित्पठंति तान्यपि शुद्धाधिकनिषेधपराणि परदिने प्रतिपदोत्यंताभावे तु दर्शयुतापि पूर्वैव ग्राह्या तदाह लल्लः
तिथिः शरीरं तिथिरेव कारणं तिथिः प्रमाणं तिथिरेव साधनमिति यानि त्वमायुक्ता प्रकर्तव्येत्यादीनि नृसिंहप्रसादे वचनानि तानि समूल
त्वे सत्येतद्विषयाणि अत्रेदं तत्त्वम् पूर्वोक्तवाक्यानां सर्वेषां हेमाद्र्याद्यलिखितत्वेन निर्मूलत्वान्नैश्चान्यनिर्णयस्याप्युक्तेः सामान्यनिर्णया
त् पूर्ववत् शासावपि गौडनिबंधेषु विशेषनिर्णयादौ दयिकी ग्राह्या तत्रापि घटिकैकेत्यस्य द्विमुहूर्तस्तु तित्वोक्तेर्द्विमुहूर्ता ग्राह्या उदिते दे
वते भानावित्यत्र द्विमुहूर्ता त्रिरन्हश्चेति औदयिक्या द्विमुहूर्तत्वनियमात् तेन उदये द्विमुहूर्तापीत्याद्यनुसारोपि मुहूर्तमात्रा कर्तव्येति द्विमु
हूर्तस्तुतिः अन्यथा द्विमुहूर्तविधिवैयर्थ्यात् केचित्तु मुहूर्तमात्रेति वचनात्ततो न्यूनत्वपरानेत्याहुः गौडा अप्येवम् अत्र देवीपूजैव प्र
धानम् उपवासादित्वंगं अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमंबिकां पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नर इति हेमाद्रौ भविष्ये त

स्याएवफलसंबंधात् नवमीतिथिपर्यंतं इच्छया पूजाजपादिकमिति तत्रैव देवीपुराणात् शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकीति मार्कं
डेयपुराणाच्च पूर्ववचनादष्टमीनवमीपूजैव प्रधानमन्यत्सर्वमंगमिति गौडाः एकाहपक्षोपि कालिकापुराणे यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां न
वम्यामथ साधकः पूजयेद्वरदां देवीं महाविभवविस्तरैरिति तत्त्वं तु राजसूयेन्ययागैः समप्रधानायाः संहिताअप्यवेष्टेरत यान्ना
द्यकामं याजयेदित्येकत्वान्मध्ये विधानाच्च यथा फलार्थो बर्हिः प्रयोगस्तथा नवरात्रमध्यस्थायाः अष्टम्या नवम्या वा फलार्थः पृथक्प्रयो
गः रूपनारायणधृतदेवीपुराणे महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिका सर्वेषु वत्स वर्णेषु तव भक्त्या प्रकीर्तिता कृत्वाप्नोति यशो राज्यं पु
त्रायुर्धनसंपदः सा च काम्या नित्या च एवमन्यैरपि तथा देव्याः कार्यं प्रपूजनं विभूतिमतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकामिति यो मोहादथ
वालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे न पूजयति दंभाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहंति वै इति कालिकापुराणे फलानि
दाश्रुतेः वर्षेवर्षे विधातव्यं स्थापनं च विसर्जनमिति तिथितत्त्वे देवीपुराणाच्च अत्रोपवासादिकमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये एवं च विंध्यवासि-
न्या नवरात्रोपवासतः एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे गृहे गृहे शक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे वने वने
स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्नृपैः वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्म्लेच्छैरन्यैश्च मानवैरिति यत्तु रूपनारायणीये भविष्ये एवं नानाम्ले
च्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिरिति तत्तामसपूजापरं विना मंत्रैस्तामसी स्यात्किरातानां तु संमतेति तत्रैवोक्तेः मदनरत्ने देवीपुराणेपि
कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लामारभ्य नंदिकां अयाचीत्यथवैकाशी नक्ताशी वाथवाब्दः भूमौ शायी न चामंत्र्य कुमारीर्भोजयेन्मुदा
वस्त्रालंकारदानैश्च संतोष्याः प्रतिवासरं बलिं च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमाषवत् त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायण इति नंदि

कामप्रतिपन्निथिरिति मैथिलाः षष्ठीतिगौडाः तत्रपूजनंरात्रौकार्यम् आश्विनेमासिमेघांतेमहिषासुरमर्दिनीम् —
निशासुपूजयेद्भक्त्यासोपवासादिकःक्रमादिति देवीपुराणात् संग्रहेपि आश्विनेमासिमेघांतेप्रतिपद्यानिथिर्भवेत् ॥
तस्यांनक्तंप्रकुर्वीतरात्रौदेवींचपूजयेत् रात्रिरूपायतोदेवीदिवारूपोमहेश्वरः रात्रिव्रतमिदंदेविसर्वपापप्रणाशनम् सर्व
कामप्रदंनृणांसर्वशत्रुनिबर्हणं रात्रिव्रतमिदंतस्यरात्रौकर्तव्यमेष्यते नक्तव्रतमिदंयस्मादन्यथानरकेगतिरित्यादिवचनाच्च
रात्रिव्रतत्वमेवाभिप्रेत्यमाधवेनोक्तम् तस्यनक्तव्रतत्वादिति नतुरात्रिभोजनात् ननु मासिचाश्वयुजेशुक्ले नवरात्रे
विशेषतः संपूज्यनवदुर्गांचनक्तंकुर्यात्समाहितः नवरात्राभिधंकर्मनक्तव्रतमिदंस्मृतम् आरंभेनवरात्रस्येत्यादिस्कां-
दात् माधवोक्तेश्चनक्तमेवप्रधानमितिचेन्न नवरात्रोपवासतइत्यादेरनुपपत्तेः तेनपाक्षिकनक्तानुवादोयम् नित्यानित्य
संयोगविरोधात् नत्वग्निहोत्रेदशमपक्षेप्रासस्यदध्नाजुहोतीत्यस्येंद्रियकामहोमेनुवादोघटते नित्यवदनुवादायोगादित्युक्तंवार्तिके-
तथात्रापि तेनात्रतद्देवगुणात्फलमितिज्ञेयं ननुरात्रेःकर्मकालत्वेतद्व्यापिनीपूर्वैवप्रतिपत्प्राप्नुयात् मैवं न्यायतःप्राप्तावपिपू-
र्वोक्तवचनेर्बाधात् यथापूर्वेद्युःकर्मकालव्यापिनीमपित्यक्त्वास्वल्पापिपरैवरामनवमीतिप्रागुक्तं यथावानिशीथेसतीमपिपू-
र्वांजन्माष्टमींत्यक्त्वारोहिणीयुक्तापरैवेतिमाधवेनोक्तं तथात्रापि वस्तुतस्तु रात्रेःकर्मकालत्ववचसांहेमाद्याद्यलिखनात् स
मूलत्वंविमृश्यमेव त्रिकालंपूजयेदित्यादिपूर्वविरोधाच्च माधवोक्तिस्तुपाक्षिकनक्तानुवादइत्युक्तं तस्मात्सर्वपक्षेषुपरैवप्रतिपदि
तिसिद्धम् अत्रकेचिन्नवरात्रशब्दोनवाहोरात्रपरः वृद्धौसमाप्तिरष्टम्यांन्हासेमाप्रतिपन्निशि प्रारंभोनवचंद्यास्तुनवरात्रमतोर्थवद्

तिदेवीपुराणादित्याहुः तन्न अतिह्रासवृद्ध्योर्न्यूनाधिकत्वापत्तेः अत्रमूलाभावाच्च तेननितिथिवाच्येवायं तदुक्तं तिथिवृद्धौतिथिह्रासे
नवरात्रमपार्थकं अष्टरात्रेनदोषोयंनवरात्रोतिथिक्षयेइति सचनवरात्रशब्दः क्वचिल्लक्षणयाकर्मवाची यथाप्रारंभोनवरात्रस्येत्यत्रेतिद
क् प्रतिपदिच्चैवैधृत्यादियोगनिषेधोभार्गवार्चनदीपिकायां देवीपुराणे त्वाष्ट्रेवैधृतिसंयुक्तांचे त्प्रतिपच्चंडिकार्चने तयोरंतेविधातव्यंक-
लशारोपणंगृहेति चित्रावैधृतियुक्तापिद्वितीयायुताचेत्सैवग्राह्येत्युक्तं दुर्गोत्सवे भद्रान्विताचेत्प्रतिपत्तुलभ्यतेविरुद्धयोगैरपिसं
गतासती सैवापराण्हेविबुधैर्विधेयाश्री पुत्रराज्यादिविवृद्धिहेतुरिति यदातुवैधृत्यादिपरिहारेणप्रतिपन्नलभ्यते तदोक्तंतत्रैवकात्या
यनेन प्रतिपद्याश्विनेमासिभवोवैधृतिचित्रयोः आद्यपादौपरित्यज्य प्रारभेन्नवरात्रकमिति भविष्येपि चित्रावैधृतिसंपूर्णाप्रतिपच्चेद्भ
वेन्नृप त्याज्यावंशास्त्रयस्त्वाद्यास्तुरीयांशेतुपूजनमिति रुद्रयामलेपि वैधृतौपुत्रनाशःस्याच्चित्रायांधननाशनं तस्मान्नस्थापये
त्कुंभंचित्रायांवैधृतौतथा संपूर्णाप्रतिपद्द्वेवचित्रायुक्तायदाभवेत् वैधृत्यावापियुक्तास्यात्तदामध्यंदिनेरवौ अभिजित्तुमुहूर्तंयत्तत्र-
स्थापनमिष्यतइति चित्रादिनिषेधेमूलंचिंत्यम् इदंकलशस्थापनंरात्रौनकार्यं नरात्रौस्थापनंकार्यंनचकुंभाभिषेचनमितिमात्स्यो
क्तेः भास्करोदयमारभ्ययावत्तुदशनाडिकाः प्रातःकालइतिप्रोक्तःस्थापनारोपणादिषुइति विष्णुधर्मोक्तेश्च रुद्रयामले स्नानंमां
गलिकंकृत्वाततोदेवींप्रपूजयेत् शुभाभिर्मृत्तिकाभिश्चपूर्वंकृत्वातुवेदिकां यवान्वैवापयेत्तत्रगोधूमैश्चापिसंयुतान् तत्रसंस्थापये
त्कुंभंविधिनामंत्रपूर्वकं सौवर्णराजतंवापिताम्रंमृन्मयजंतुवेति अथपूजाविधिः सचजयंतीमंत्रेणनवाक्षरेणकार्यः तदुक्तंदु-
र्गाभक्तितरंगिण्यांदेवीपुराणे कुर्याद्देव्यास्तुमंत्रेणपूजांक्षीरघृतादिभिरित्युक्त्वा जयंतीमंगलाकालीभद्रकालीकपालिनी दु

गौः क्षमा शिवा धात्री स्वधा स्वाहा नमोस्तु ते अनेनैव तु मंत्रेण जपहोमौ तु कारयेत् दिने ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षिणि स्वाहेति नवाक्षरः तत्र प्रतिपदि स्नात
रभ्यंगं कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य मम सह जन्मनि दुर्गाप्रीतिद्वारा सर्वापच्छांतिपूर्वक दीर्घायुर्विपुल धन पुत्र पौत्राद्यनवच्छिन्नसंततिवृद्धि स्थिर ल-
क्ष्मी कीर्तिलाभ शत्रुपराजयप्रसदभीष्टसिद्ध्यर्थं शारदनवरात्रप्रतिपदि विहित कलशस्थापन दुर्गापूजा कुमारीपूजादि करिष्ये इति संकल्प्य
महीद्यौरिति भूमिं स्पृष्ट्वा ओषधयः समिति यवान्निक्षिप्य आकलशेषु इति कुंभं स्थाप्य इमं मे गंगे इति जलेनापूर्य गंधद्वारामिति गंधं या
ओषधीरिति सर्वौषधीः कांडात्कांडादिति दूर्वाः अश्वत्थेव इति पंचपल्लवान् स्योना पृथिवीति सप्तमृदः याः फलिनीरिति फलं सहिर
ण्यानीति पंचरत्नानि हिरण्यं क्षिप्त्वा युवासुवासा इति वस्त्रेणावेष्ट्य पूर्णादर्वीति पूर्णपात्रं निधाय तत्र वरुणं संपूज्य जीर्णां वा नूतना-
यां वा प्रतिमायां दुर्गामावाह्य पूजयेत् तद्यथा पूर्वोक्तमंत्रमुक्त्वा आगच्छ वरदे देवि दैत्यदर्पनिषूदनि पूजां गृहाण सुमुखि नमस्ते
शंकरप्रिये सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितं इमं घटं समागच्छ तिष्ठ देवगणैः सह दुर्गे देवि समागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय बलिं पू
जां गृहाण त्वमष्टाभिः शक्तिभिः सहेत्यावाह्य पूर्वोक्तमंत्रेण षोडशोपचारैः पूजयित्वा माषभक्तबलिं कूष्मांडादिबलिं वा निवेदयेत् त
तः कुमारीपूजा तदुक्तं हेमाद्रौ स्कांदे एकैकां पूजयेत् कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं नवकं तु वा तथा नवभिर्ल
भते भूमिमैश्वर्यं द्विगुणेन तु एकवृद्ध्या लभेत् क्षेमं एकैकेन श्रियं लभेत् एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थे तां विवर्जयेत् गंधपुष्पफलादीनां प्रीति
स्तस्या न विद्यते तेन हि वर्षमारभ्य दशवर्षपर्यंता एव पूज्याः नत्वन्याः तासां च क्रमेण कुमारिका त्रिमूर्तिः कल्याणी रोहिणी काली चंडि
का शांभवी दुर्गा सुभद्रेति नामभिः पूजा कार्या आसां च प्रत्येकं पूजामंत्राः फलविशेषाश्च तत्रैव ज्ञेयाः सामान्यस्तु मंत्राक्षरमयीं ल-

क्ष्मींमातॄणांरूपधारिणीं नवदुर्गात्मिकांसाक्षात्कन्यामावाहयाम्यहं एवमभ्यर्चनंकुर्यात्कुमारीणांप्रयत्नतः कंचुकैश्चैववस्त्रैश्चगंध
पुष्पाक्षतादिभिः नानाविधैर्भक्ष्यभोज्यैर्भोजयेत्पायसादिभिः तथा ग्रंथिस्फुटितशीर्षांगीरक्तपूयव्रणांकितां जात्यंधांकेकरांकाणीं
कुरूपांतनुरोमशाम् संत्यजेद्रोगिणींकन्यांदासीगर्भसमुद्भवां तथा ब्राह्मणींसर्वकार्येषुजयार्थेनृपवंशजाम् लाभार्थेवैश्य
वंशोत्थांसुतार्थेशूद्रवंशजां दारुणेचांत्यजानानापूजयद्विधिनानरइति अत्रवेदपारायणमप्युक्तंरुद्रयामले एवंचतुर्वेदविदोविप्रान्
सर्वान्प्रसादयेत् तेषांचवरणंकार्यंवेदपारायणायवैइति तथा एकोत्तराभिवृद्ध्यातुनवमीयावदेवहि चंडीपाठंजपेच्चैवजापयेद्वावि-
धानतः तिथितत्त्वेवाराहीतंत्रे प्रणवंचादितोजप्त्वास्तोत्रंवासंहितांपठेत् अंतेचप्रणवंदद्यादित्युवाचादिपूरुषः आधारेस्थापयि-
त्वातुपुस्तकंप्रजपेत्सुधीः हस्तसंस्थापनादेवयस्माद्धैविफलंभवेत् स्वयंचलिखितंयच्चशूद्रेणलिखितंभवेत् अब्राह्मणेनलिखि
तंतच्चापिविफलंभवेत् ऋषिच्छंदादिकंन्यस्यपठेत्स्तोत्रंविचक्षणः स्तोत्रेनदृश्यतेयत्रप्रणवंतत्रविन्यसेत् सर्वत्रपाठ्येविज्ञेयस्त्वन्य
थाविफलंभवेत् एवंनवमीपर्यंतमत्यहंकुर्यात् अत्रविशेषोहेमाद्रौदेवीपुराणे यदाद्येदिवसेकुर्याच्चंडिकापूजनादिकं द्विगुणंतद्द्विती
येह्नित्रिगुणंततपरेहनि नवमीतिथिपर्यंतवृद्ध्यापूजाजपादिकमिति एतेननवरात्रेपूजैवप्रधानं उपवासादिस्त्वंगमितिगम्यते तिथि-
ह्रासेतुतिथिवृद्ध्यर्थंनिमित्तंपूजादिमहालयश्राद्धवदेकदिनेआवृत्त्याकार्यं इत्युक्तंतद्वैवाह्नित्तिः ततोनवरात्रोपवासादिसंकल्पंकुर्यात् स्वस्य
शक्त्यावन्येनवापूजादिकारयेत् स्वयंवाप्यन्यतोवापिपूजयेत्पूजयीतवेतितरंगिण्यांदेवीपुराणात् इदंचदेवीपूजनंशक्त्याशक्तावपिकार्यं
तदुक्तंधर्मप्रदीपे नष्टेशक्तेतथाजीवेसिंहस्थेचवृहस्पतौ कार्यानैवस्वदेव्यर्चामत्यब्दकुलधर्मतइति मलमासेतुवचनाभावान्नभवति

अत्रसाश्वस्याश्वपूजनमुक्तम् मदनरत्नेदेवीपुराणे आश्वयुक्शुक्लप्रतिपत्स्वातीयोगेशुभेदिने पूर्वमुच्चैःश्रवानामप्रथमंश्रियमावह
त् तस्मात्साश्वैर्नरैस्तत्रपूज्योसौभद्रयासह पूजनीयाश्चतुरगानवमीयावदेवहि शांतिःस्वस्त्ययनंकार्यंतदातेषांदिनेदिने धान्यंभल्लात
कंकुष्ठंवचासिद्धार्थकास्तथा पंचवर्णेनसूत्रेणग्रंथितेषांतुबंधयेत् वायव्यैर्वारुणैःसौरैःशाक्रैर्मंत्रैःसवैष्णवैः वैश्वदेवैस्तथाग्नेयैर्होमःका
र्योदिनेदिने कल्पतरौत्वेनदग्रेन्यदपि ज्येष्ठायोगेपुरातत्रगजाश्वाश्चेमहाबलाः पृथिवीमवहन्पूर्वंसशैलवनकाननां कुमुदैरावणोप
द्मःपुष्पदंतोथवामनः सुप्रतीकोंजनोनीलस्तस्मात्तांस्तत्रपूजयेत् शाक्राद्दक्षात्समारभ्यनवम्यंतंचपूर्ववत् अश्ववद्धोमादीत्यर्थः अथ
प्रतिपदादिषुविशेषोदुर्गाभक्तितरंगिण्यांभविष्ये केशसंस्कारद्रव्याणिप्रदद्यात्प्रतिपद्दिने पट्टनेत्रंद्वितीयायांकेशसंयमहेतवे पट्टदो
रमितिगौडपाठः दर्पणंचतृतीयायांसिंदूरालक्तकंतथा मधुपर्कंचतुर्थ्यांतुतिलकंनेत्रमंडनं पंचम्यांसंगरागंचशक्त्यालंकरणानिच
षष्ठ्यांबिल्वतरौबोधंसायंसंध्यासुकारयेत् सप्तम्यांप्रातरानीयगृहमध्येप्रपूजयेत् उपोषणमथाष्टम्यामात्तशक्त्याचपूजनं नवम्या
मुग्रचंडायाःपूजांकुर्याद्बलिंतथा संपूज्यप्रेषणंकुर्याद्दशम्यांसारवोत्सवैः अनेनविधिनायस्तुदेवींप्रीणयतेनरः स्कंदवत्पालयेद्दे-
वीतंपुत्रधनकीर्तिभिः इत्यतत्त्वार्णवेलिंगे कन्यायांकृष्णपक्षेतुपूजयित्वार्द्रभेपिवा नवम्यांबोधयेद्देवींमहाविभवविस्तरैः शुक्ल
पक्षेचतुर्थ्यांतु देवीकेशविमोक्षणं प्रातरेवतुपंचम्यांस्नापयेच्छुभैर्जलैः षष्ठ्यांसायंप्रकुर्वीतबिल्ववृक्षेधिवासनं सप्तम्यांपत्रि-
कापूजाअष्टम्यांचाप्युपोषणं पूजाचजागरश्चैवनवम्यांविधिवद्बलिः विसर्जनंदशम्यांतुक्रीडाकौतुकमंगलैः अत्रनवम्यांबोधना
सामर्थ्येषष्ठ्यांबोधनमितिस्मार्ताः फलभूमार्थिनःसमुच्चयइत्यन्ये नवम्यांमंत्रःकालिकापुराणे इषेमास्यसितेपक्षेनवम्यामा-

र्भेदिवा श्रीवृक्षेबोधयामित्वांयावत्पूजांकरोम्यहं अत्रस्त्रीव्रतेविशेषः परिभाषायांज्ञेयः अथाशौचेविशेषोनिर्णयामृतेविष्वरू
पनिबंधे आश्विनेशुक्लपक्षेतुप्रारब्धेनवरात्रके शावाशौचेसमुत्पन्नेक्रियाकार्याकथंबुधैः सूतकेवर्तमानेचनवरात्रेसन्नेसदाबुधैः दे
वीपूजाप्रकर्तव्यापशुयज्ञविधानतः सूतकेपूजनंप्रोक्तंदानंचैवविशेषतः देवीमुद्दिश्यकर्तव्यंतत्रदोषोनविद्यतइति कालादर्शेविष्णुरहस्येपि
पूर्वसंकल्पितंयच्चव्रतंसुनियतव्रतैः तत्कर्तव्यंनरैःशुद्धंदानार्चनविवर्जितमिति गौडनिबंधेतिथितत्वेप्युक्तं आश्विनकृष्णनवम्यादिशुक्ल
प्रतिपदादिषष्ठ्यादिसप्तम्यादिचैकंकर्म अतस्तन्मध्येआशौचपातेपिनदोषः संकल्पोव्रतसत्रयोरितिविष्णूक्तेरिति आरब्धंस्वयमेवका
र्यं. अनारब्धंत्वन्येनकारयेदितिदिवोदासः रजस्वलात्वन्येनकारयेत् सूतकादिवद्विशेषवचनाभावात् स्त्रीणांचनवरात्रेतांबूलादिव-
र्जनंभवति तदुक्तंव्रतहेमाद्रौगारुडे गंधालंकारतांबूलपुष्पमालानुलेपनं उपवासेनदुष्यति दंतधावनमंजनमिति एतत्सभर्तृकोपवा
सविषयं अन्यच्चात्रविशेषः परिभाषायामुक्तः आश्विनशुक्लपंचम्यामुपांगललिताव्रतं महाराष्ट्रेषुप्रसिद्धं तत्रयद्यपिकथायांकाल
विशेषोनोक्तस्तथापिरात्रौजागरणंकुर्याद्गीतवादित्रनिःस्वनैरिति रात्रौजागरोक्तेः शक्तिपूजायारात्रौप्राशस्त्याच्च. रात्रिव्यापिनीग्राह्ये
तिकेचित् वस्तुतस्तुवचनंविनारात्रिपूजायांमानाभावात् जागरस्यचांगत्वाद्युग्मवाक्यात् भुक्त्वाजागरणंनक्तेचंद्रार्घ्यव्रतेतथा ता
राव्रतेषुसर्वेषुरात्रियोगोविशिष्यतइति कालहेमाद्रौवचनाच्च पूर्वविद्धाग्राह्या रात्रिशब्दः पूर्वविद्धावचनइतिहेमाद्रिः अस्यचभुक्त्वा
जागरणंरूपत्वादितिसाधुप्रतीमः भुक्त्वाजागरणंयत्रेत्येकंपदं तस्मिन्व्रतइत्यर्थः अन्यथाभुक्त्वेत्यसंगतेः दिवोदासीयेप्येवं आ
श्विनशुक्लपक्षेमूलनक्षत्रेसरस्वतीस्थापनं यथोक्तंनिर्णयामृतेदेवीपुराणे मूलेषुस्थापनंदेव्याः पूर्वाषाढासुपूजनं उत्तरासुबलि

दद्याच्छ्रवणेनविसर्जयेदिति रुद्रयामलेपि मूलऋक्षेसुराधीशपूजनीयासरस्वती पूजयेत्प्रत्यहंदेवयावद्वैष्णवमृक्षकं नाध्यापयेन्नच
लिखेन्नाधीयीतकदाचन पुस्तकेस्थापितेदेवविद्याकामोद्विजोत्तमः संग्रहे आश्विनस्यसितेपक्षेमेधाकामःसरस्वतीम् मूलेना-
वाहयेद्देवींश्रवणेनविसर्जयेत् मूलस्याद्यपादेआवाहनमितिशिष्टाः श्रवणाद्यपादेचविसर्जयेत् आदिभागेनिशायांतुश्रवणस्ययदा
भवेत् संप्रेषणंतदादेव्यादशम्यांचमहोत्सवइति चिंतामणौब्रह्मांडपुराणात् अथषष्ठी गौडनिबंधेदेवीपुराणे ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ता-
यांषष्ठ्यांबिल्वाभिमंत्रणं सप्तम्यांमूलयुक्तायांपत्रिकायाःप्रवेशनं पूर्वाषाढायुताष्टम्यांपूजाहोमाद्युपोषणं उत्तरेणनवम्यांतुबलिभिःपू-
जयेच्छिवाम् श्रवणेनदशम्यांतुप्रणिपत्यविसर्जयेत् कालिकापुराणे बोधयेद्बिल्वशाखायांषष्ठ्यांदेवींफलेषुच सप्तम्यांबिल्वशा-
खांताामाहृत्यप्रतिपूजयेत् पुनःपूजांतथाष्टम्यांविशेषेणसमाचरेत् जागरंचस्वयंकुर्याद्बलिदानंमहानिशि प्रभूतबलिदानंतुनवम्यां
विधिवच्चरेत् विसर्जनंदशम्यांतुकुर्याद्वैसारवोत्सवैः धूलिकर्दमनिक्षेपैःक्रीडाकौतुकमंगलैः अत्रसर्वत्रतिथिनक्षत्रयोगादरासु
रव्यःकल्पः तदभावेतुतिथिरेवग्राह्या तिथिःशरीरंदेवस्यतिथौनक्षत्रमाश्रितं तस्मात्तिथिंप्रशंसंतिनक्षत्रंनतिथिंविनेति विद्या-
पतिलिखितवचनात् तिथिनक्षत्रयोर्योगेद्वयोरेवानुपालनं योगाभावेतिथिर्ग्राह्यादेव्याःपूजनकर्मणीति तत्रैवदेवलोक्तेश्च अत्र-
चपत्रीप्रवेशात्पूर्वेद्युःसायंकालेषष्ठ्यभावेतत्पूर्वदिनेधिवासनंकार्यं सायंकालेत्यंतासत्वेत्वधिवासनलोपः षष्ठ्यांसायंप्रकुर्वीत
बिल्ववृक्षेधिवासनमितिपूर्ववचनादितिकल्पतरुः सायंश्रुतिःफलातिशयमात्रार्थानतुकर्मलोपइत्याचार्यचूडामणिः अत्रक्रमः बिल्व-
समीपंगत्वादेवींबिल्वंचसंपूज्यप्रार्थयेत् तत्रमंत्रः रावणस्यवधार्थायरामस्यानुग्रहायच अकालेब्रह्मणाबोधोदेव्यास्त्वयिकृतःपुरा

अहमप्याश्विनः षष्ठ्यां सायान्हे बोधयाम्यतः श्रीशैले शिखरे जातश्रीफलः श्रीनिकेतनः नेतव्योसि समागच्छ पूज्यो दुर्गास्वरूपत इति एवं देवीमधिवास्य परदिने निमंत्रितं बिल्वशाखापत्रीप्रवेशपूजां कुर्यात् तदुक्तं हेमाद्रौ लैंगे मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् युग्माभ्यां नवबिल्वस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा तथैव प्रतिमां देव्याः स्नात्वाभ्युक्ष्य प्रवेशयेत् अत्र चोपवासपूजादावौदयिकी सप्तमी ग्राह्या न तु युग्मवाक्यात् पूर्वा युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया रवेरुदयमीक्षंते न तत्र तिथियुग्मतेति कृत्यतत्वार्णवोदाहृतवचनात् भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गांताश्च याः क्रियाः तिथावुदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः इति तिथितत्वे नंदिकेश्वरपुराणाच्च दुर्गाभक्तितरंगिण्यामप्येवम् तत्रापि घटिकातो न्यूनत्वे परा न कार्या व्रतोपवासनियमे घटिकैकापि या भवेदिति देवलोक्तेरिति गौडाः दाक्षिणात्यास्तु पूर्ववचनमदृष्ट्वा युग्मवाक्यात् पूर्वां कुर्वंति पत्रिकापूजा च पूर्वाण्हे एव कार्या न तु मूलानुरोधान्मध्यान्हादावपि कृत्यतत्वार्णवे उक्तं पत्रिकास्तु रंभा कचीहारिद्रा च जयंती बिल्वदाडिमौ अशोकामानवृक्षश्च धान्यादि नवपत्रिका इति तंत्रे चोक्ताः अस्यामेव सप्तम्यां देवीत्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ प्रतिपदादिनवतिथिषु उपवासकरणासामर्थ्ये सप्तम्यादिदिनत्रये वा कुर्यात् तदाह धौम्यः आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकं प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमं अत एव हेमाद्रौ देवीपुराणे मंगलाव्रते आश्विने वाथवा माघे चैत्रे वा श्रावणेपि वा कृष्णाष्टम्यादि कर्तव्यं व्रतं शुक्लावधि हरेः यावत् शुक्लाष्टमी शक्र उपोष्या तु विधानतः दानं होमो जपः पूजा कन्या भोज्यास्तथान्वहं महाभैरवरूपेण अस्थिमालाधरा च या पूजनीया विशेषेण वस्त्रैर्ग्रामपुरादिषु इति मासचतुष्टयेभिधाय अन्यत्रापि अथवा नवरात्रं च सप्त पंच त्रिकं द्विवा एकभक्तेन नक्तेनायाचितोपोषितैः क्रमादिति पूजयेताश्विने शक्र यावच्छुक्लाष्टमी भवेत् सर्वकार्याणि

सिद्ध्यंतिशक्रनास्त्यत्रसंशयइत्युक्तं दिवेत्येकरात्रमुक्तं देवीपुराणे नवरात्रव्रतेशक्तस्त्रिरात्रंचैकरात्रकं व्रतंचरतियोभक्तस्तस्मैदास्याभिवां-
छितमिति तत्रापिसप्तम्याःपूजनेपूर्वोक्तोनिर्णयः अत्रतिथियोगपद्येतंत्रेणोपवासः तिथिद्वयनिमित्तपूजादिकंतुभेदेन अत्रविशेषोनि-
र्णयामृतेभविष्ये सप्तम्यांनवगेहानिदारुजानिनवानिच एवंवावित्तभावेनकारयेत्सुसमाहितः दुर्गागृहंप्रकर्तव्यंचतुरस्रंसुशोभनं त
न्मध्येवेदिकांकुर्याच्चतुर्हस्तांसमांशुभां तस्यांसिंहासनंक्षौमंकंबलाजिनसंयुतं तत्रदुर्गांप्रतिष्ठाप्यसर्वलक्षणसंयुतां भुजैश्चतुर्भिरु-
च्चिरैर्दशभिर्वा विभूषितां तप्तहाटकवर्णाभांत्रिनेत्रांशशिशेखरां अनेककुसुमाकीर्णांकपर्देनसुशोभितां नितंबबिंबसन्नद्धकिंकिणी
क्वणनादिनीं शूलचक्रदंडशक्तिवज्रचापासिधारिणीं घंटाक्षमालाकरकपानपात्रलसत्करां तदग्रेछिन्नशिरसंमाहिषंरुधिराप्लुतं निःसृ
तार्धतनुंकंठनालेचर्मासिधारिणं देवीधृतकरग्रीवंशूलेनोरसिताडितं नागपाशेनविक्षिप्तंहर्यक्षेणापिविद्रुतं वमद्रुधिरवक्त्रेणधुन्वतो
ध्वंसदृगान्नुषा सर्वतोमातृचक्रेणसेव्यमानांसुरैस्तथेति तत्रदेवीप्रकर्तव्याहैमीवाराजतीतथा मृद्दार्क्षीलक्षणोपेताखड्गशूलेचपूजयेत्
वार्क्षीदारुमयी देवीमूर्तिस्थापनेविशेषोदुर्गाभक्तितरंगिण्यांदेवीपुराणे याम्यास्याशुभदादुर्गापूर्वास्याजयवर्धिनी पश्चिमाभिमु
खीनित्यनस्थाप्यासौम्यदिङ्मुखी प्रतिमाभावविशेषस्तत्रैव हैमराजतमृद्धातुशैलचित्रार्पितापिवा खड्गशूलेर्चितादेवीसर्वकामफ
लप्रदा यद्यदस्यास्तुधर्मोक्तंतस्मिंस्तांप्रतिपूजयेत् देवीभक्त्यार्चितापुंसांराज्यायुःसुतसौख्यदा इत्यतत्वार्णवेकालिकापुराणे लिंग
स्थांपूजयेद्देवींमंडलस्थांतथैवच पुस्तकस्थांमहादेवींपावकेप्रतिमासुच चित्रेचत्रिशिखेखड्गेजलस्थांवापिपूजयेत् बिल्वपत्रैर्यजे
द्देवींतथाजातीप्रसूनकैः नानापिष्टकनैवेद्यैर्धूपदीपैर्मनोहरैः भगलिंगाभिधानैश्चभगलिंगप्रगीतकैः भगलिंगक्रियाभिश्चप्रीणये

दूरस्थं चंडिकां पौरैर्नाक्षिप्यते यस्तु यः परान्नाक्षिपत्यपि तस्य क्रुद्धा भगवती शापं दद्यात्सुदारुणं चित्रमृन्मयादौ स्नानाद्यसंभवे तंत्रे चोक्तम् अं
तिके स्थापिते खड्गे स्नापयेद्दर्पणेऽथवेति अथ सप्तमीपूजाविधिः प्रतिपद्युक्तविधिना फलसंकीर्तनांते नवपत्रिकामृन्मयदुर्गापूजाबलिदा
नानि करिष्य इति संकल्प्य पूर्वनिमंत्रितबिल्वसमीपं गत्वा संपूज्य आगच्छ सर्वकल्याणीति पूर्वोक्तमंत्रं पठित्वा बिल्ववृक्ष महाभाग स
दा त्वं शंकरप्रिय गृहीत्वा तव शाखां च देवीपूजां करोम्यहं शाखाछेदोद्भवं दुःखं न च कार्यं त्वया प्रभो गृहीत्वा तव शाखां च पूज्या दुर्गेति
च स्मृतिः उत्तिष्ठ पत्रिके देवि सर्वकल्याणहेतवे पूजां गृहाण सकलामस्माकं वरदा भव मेरुमंदारकैलासहिमवच्छिखरे गिरौ जा
त श्रीफलवृक्ष त्वमंबिकायाः सदा प्रियः इति संप्रार्थ्य ॐ छिंधि फट् फट् ॐ हुं फट् स्वाहेति छित्वा संपूज्य ॐ चामुंडे चल चल इति वा
द्यघोषेण देवीं तां च गृहं प्रवेश्य आरोपितासि दुर्गे त्वं मृन्मय्यां श्रीफलेऽपि च स्थिरा भितोऽत्र भूत्वा च गृहे त्वं कामदा भवेति स्थिरीकृत्य रंभा
दिपत्रिकाः पंचगव्येन पंचामृतेन च स्नापयित्वा वस्त्रेणावेष्ट्य स्थापयेत् ततः पूर्ववत्संकल्पं कृत्वाऽक्षतानादाय देवीमावाहयेत् तत्र मंत्रः
आवाहयाम्यहं देवि मृन्मय्यां श्रीफले तथा कैलासशिखराद्देवि विंध्याद्धिमपर्वतात् आगत्य बिल्वशाखायां चंडिके कुरु सन्निधिं स्था
पितासि मया दुर्गे पूजयेत्त्वां प्रसीद मे आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते दुर्गे दुर्गस्वरूपासि सुरतेजोमयेऽर्चिते सदानंदकरे देवि
प्रसीद मम सिद्धये एह्येहि भगवत्यंब शत्रुक्षयजयप्रदे भक्तितः पूजयामि त्वां दुर्गे देवि सुरार्चिते पल्लवैश्च फलोपेतैः पुष्पैश्च सुमनो
हरैः पल्लवे संस्थिते देवि पूजये त्वां प्रसीद मे दुर्गे देवि इहागच्छ सांनिध्यमिह कल्पय यज्ञभागान् गृहाण त्वं योगिनीकोटिभिः सहेति
ततो मूलमंत्रेण पाद्यादिगंधांतोपचारैः अमृतोद्भव श्रीवृक्ष शंकरस्य सदा प्रियं बिल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरीति बिल्वपत्रम्

नि॰ सिं॰
४५

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदाप्रियं ततो दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये इति द्रोणपुष्पं निवेद्य धूपादिदक्षिणांतां पूजां मूलेन कृत्वा
प्रार्थयेत् ओम् महिषघ्नि महामाये चामुंडे मुंडमालिनि आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तु ते कुंकुमेन समालब्धे चंदनेन विलेपि
ते बिल्वपत्रकृतापीडे दुर्गेहं शरणं गतः रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे सर्वमंगलमां-
गल्ये इति च संप्रार्थ्य पत्रिकाः पूजयेत् कदल्यां ब्रह्माणीं दाडिमे रक्तदंतिकां धान्ये लक्ष्मीं हरिद्रायां दुर्गां माने चामुंडाम् कचौ कालि
कां बिल्वे शिवां अशोके शोकरहितां जयंत्यां कार्तिकीं चावाह्य संपूज्य दुर्गायै बलिं दद्यात् अत्र शास्त्रादि पूजा वक्ष्यते ततः स्तुतिं पठेत् न
दुक्तं शिवरहस्ये दुर्गां शिवां शांतिकरीं ब्रह्माणीं ब्रह्मणः प्रियाम् सर्वलोकप्रणेत्रीं च प्रणमामि सदा शिवाम् मंगलां शोभनां शुद्धां निष्क
लां परमां कलां विश्वेश्वरीं विश्वमातां चंडिकां प्रणमाम्यहं सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगभयापहां ब्रह्मेशविष्णुनमितां प्रणमामि सदा उमां विंध्य
स्थां विंध्यनिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीं योगिनीं योगमातां च चंडिकां प्रणमाम्यहं ईशानमातरं देवीमीश्वरीमीश्वरप्रियां प्रणतोस्मि
सदा दुर्गां संसारार्णवतारिणीं य इदं संपठेत्स्तोत्रं शृणुयाद्वापि यो नरः समुक्तः सर्वपापैस्तु मोदते दुर्गया सह अथ महाष्टमी सा च परयुता शु
क्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति ब्रह्मवैवर्तात् मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे शरन्महाष्टमी पूज्या नवमी
संयुता सदा सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसंतापकारिणी जंभेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी इंद्रेण निहतो जंभस्तस्माद्दानवपुंगवः तस्मा
त्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीमिश्रिताष्टमी वर्जनीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकांक्षिभिः सप्तमीशल्यसंयुक्तां मोहादज्ञानतोपि वा महाष्टमीं प्रकुर्वा
णो नरकं प्रतिपद्यते सप्तमीकलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत् तेन शल्यमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदम् तथा पुत्रान्हंति पशून्हंति

प॰
२

४५

हंतिराष्ट्रंसराजकं हंतिजातानजातांश्च सप्तमीसहिताष्टमी तेनतात्रिमुहूर्तवेधः तदाघटिकामात्राप्यौदयिकी ग्राह्या व्रतोपवासनियमे घटिकै
कापियाभवेद्दिनंदेवलोक्तेः गौडाअप्येवमाहुः अतएवोक्तंभोजराजेन नचसप्तमीशल्यसमोपहतेति इयंभौमेतिप्रशस्ता अष्टम्यामुदितेसूर्ये
दिनांतेनवमीभवेत् कुजवारोभवेत्तत्रपूजनीयाप्रयत्नतइति मदनरत्नेवचनात् सप्तमीशल्यसंविद्धावर्जनीयासदाष्टमी स्तोकापिसामहा
पुण्यायस्यांसूर्योदयोभवेदिति मदनरत्नेस्मृतिसमुच्चयवचनात् अष्टमीनवमीयुक्तानवमीचाष्टमीयुतेति पाद्मवचनाच्च इयमेवमूलयुक्ता
चेन्महानवमीसंज्ञा आश्वयुक्शुक्लपक्षेयाष्टमीमूलेनसंयुता सामहानवमीप्रोक्तात्रैलोक्येपिसुदुर्लभेतिहेमाद्रौस्कांदात् मूलयुक्तापि
सप्तमीयुताचेत्त्याज्यैवेत्युक्तंनिर्णयामृतेदुर्गोत्सवे मूलेनापिहिसंयुक्तासदात्याज्याष्टमीबुधैः लेशमात्रेणसप्तम्याअपिस्याद्यादिदूषितेति
महाष्टमींपूर्वेद्युः पूर्वाह्णव्यापित्वे पूर्वान्यथापरेवेतिनिर्णयदीपमतं एतच्चतुच्छत्वादुपेक्ष्य रूपनारायणधृतेदेवीपुराणे सप्तमीवेधसंयु-
क्तायैःकृतातुमहाष्टमी पुत्रदारधनैर्हीनाभ्रमंतीहपिशाचवत् यत्तुसप्तम्यामुदितेसूर्येपरतोयाष्टमीभवेत् तत्रदुर्गोत्सवंकुर्यान्नकुर्यादप
रेहनीति विश्वरूपनिबंधवचनंतदाश्विनकृष्णाष्टमीविषयं कन्यायांकृष्णपक्षेतुपूजयित्वाष्टमीदिने नवम्यांबोधयेद्देवींगीतवादित्रनिः
स्वनैरिति देवीपुराणे तत्रापिपूजोक्तेरितिहेमाद्रौनिर्णयामृतेचोक्तं यानितु भद्रायांभद्रकाल्याश्चमध्येस्यादर्चनक्रिया तस्माद्धिसप्तमीवि
द्धाकार्यादुर्गाष्टमीबुधैरिति यच्च मोहचूलोत्तरेब्राह्मेच आश्विनस्यसिताष्टम्यामर्धरात्रेतुपार्वती भद्रकालीसमुत्पन्नापूर्वाषाढासमायु
तेतितथा तत्राष्टम्यांभद्रकालीदक्षयज्ञविनाशिनी प्रादुर्भूतामहाघोरायोगिनीकोटिभिःसहेति यच्चमदनरत्ने महाष्टम्याश्विनेमा
सि शुक्लाकल्याणकारिणी सप्तम्यापियुताकार्यामूलेनतुविशेषतइति तानिपरदिनेष्टम्याभावविषयाणीतिमदनरत्नेउक्तं यत्तुतंत्रे

वपरदिनेऽष्टमीसत्वेपिपूर्वविद्धाविधायकंवचनं यदाष्टमीतुसंप्राप्यत्यक्तंयातिदिवाकरः तत्रदुर्गोत्सवंकुर्यान्नकुर्यादपरेऽहनि दुर्भिक्षंतत्र
जानीयान्नवम्यांयत्रपूज्यतइतितन्नपरदिने दशम्यांनवम्याभावविषयं यदासूर्योदयेनस्यान्नवमीचापरेऽहनि तदाष्टमींप्रकुर्वीतसप्त
म्यासहितांनृपेतितत्रैवस्मृतिसंग्रहोक्तेः उत्तराक्तिथयोयत्रक्षयंयांतिनराधिप पूर्वाष्टमींतदाकुर्यादन्यथात्वशुभंभवेदितिदुर्गोत्सवा
क्तेश्चेतिमदनरत्ने वस्तुतस्तु इदंवचनद्वयं अष्टमीनवम्योः सूर्योदयद्वयसंबंधपरं अतएवनवमीचेतिचकारादष्टमीच तिथयइतिब
हुवचनादष्टमीनवमीद्वयमुक्तं अन्यथापूर्वोक्तविरोधादित्यादिक् यत्तु अहंभद्राचभद्राहंनावयोरंतरंक्वचित् सर्वसिद्धिंप्रदास्यामि
भद्रायामर्चितात्वहमिति देवीपुराणे तद्विष्टिकरणमध्येपूजाविधानार्थं विष्टित्यक्त्वामहाष्टम्याममपूजांकरोतियः तस्यपूजाफलंन-
स्यात्तेनाहंभवमानितेतितत्रैवोक्तेरितिनिर्णयामृते तथाकालिकापुराणे सप्तम्यांपत्रिकापूजाअष्टम्यांचाप्युपोषणं पूजाचजागरश्चैव
वनवम्यांविधिवद्बलिरिति अष्टम्युपवासश्चपुत्रवतानकार्यः उपवासंमहाष्टम्यांपुत्रवान्नसमाचरेत् यथातथावापूतात्माव्रतीदेवीं
प्रपूजयेदितितत्रैवोक्तेः रूपनारायणीयेब्राह्मे अतोर्थंपूजनीयासातस्मिन्नहनिमानवैः उपोषितैर्वस्त्रधूपमाल्यैरत्नानुलेपनैः
पशुभिःपानकैर्हृद्यैरात्रौजागरणेनच दुर्गागृहेचशस्त्राणिपूजितव्यानिपंडितैः वाद्यभांडानिचिन्हानिकवचान्यायुधानिच अत्रवि
शेषोहेमाद्रौनिर्णयामृतेभविष्ये आश्वयुक्शुक्लपक्षस्यअष्टमीमूलसंयुता सामहानवमीनामत्रैलोक्येपिसुदुर्लभा कन्यागतेस
वितरिशुक्लपक्षेऽष्टमीयुता मूलनक्षत्रसंयुक्तासामहानवमीस्मृता नवम्यांपूजितादेवीददात्यभिमतंफलं सापुण्यासापवित्राचसाध
न्यासुखवदायिनी तस्यांसदापूजनीयाचामुंडामुंडमालिनी सदेत्युक्तेर्नित्यतापि तस्यांयेह्युपयुज्यंतेप्राणिनोमहिषादयः सर्वे

तेस्स्वर्गनियांनिस्थलंपापंनविद्यते यावन्नचालयेद्गात्रंपशुस्तावन्नहन्यते ननथावलिदानेनपुष्पधूपविलेपनैः यथासंतुष्यतेमेषैर्महिषै
र्विंध्यवासिनी एवंचविंध्यवासिन्यांनवरात्रोपवासतः एकभक्तेननक्तेनस्वशक्त्यायाचितेनच पूजनीयाजनैर्देवीस्थानेस्थानेपुरेपुरे गृहे
गृहेभक्तिपरैर्ग्रामेग्रामेवनेवने स्नातैःप्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्नृपैः वैश्यैःशूद्रैर्भक्तियुतैर्म्लेच्छैरन्यैश्चमानवैः स्त्रीभिश्चकुरु
शार्दूलतद्विधानमिदंश्रृणु जयाभिलाषीनृपतिःप्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् लोहाभिसारिकंकर्मकारयेद्यावदष्टमीति लोहाभिसारिक
कर्मविधानंतन्त्रेवोक्तं प्रागुदक्प्रवणेदेशेपताकाभिरलंकृतं मंडपंकारयेद्दिव्यंनवसप्तकरंपरं षोडशहस्तमित्यर्थः आग्नेय्यांकारयेत्कुं
डंहस्तमात्रंसुशोभनं मेखलात्रयसंयुक्तंयोन्याश्वत्थदलाभया राजचिन्हानिसर्वाणिशस्त्राण्यस्त्राणियानिच आनीयमंडपेतानिस
र्वाण्यत्राधिवासयेत् ततस्तुब्राह्मणःस्नातःशुक्लांबरधरःशुचिः ॐकारपूर्वकैर्मंत्रैस्तल्लिंगैर्जुहुयाद्धृतं शस्त्रास्त्रमंत्रैर्होतव्यंपा
यसंघृतसंप्लुतं हुतशेषंतुरगाणांराजानस्रुपहारयेत् लोहाभिसारिकंकर्मतेनैवऋषिभिःस्मृतं धृतमत्स्यपनानश्वान्गजांश्चस
मलंकृताम् भ्रामयेन्नगरेनित्यंबंदिघोषपुरःसरं प्रत्यहंनृपतिःस्नात्वासंपूज्यपितृदेवताः पूजयेद्राजचिन्हानिफलमाल्यविलेप
नैः यस्याभिसरणाद्राज्ञोविजयःसमुदाहृतः पूजामंत्रान्प्रवक्ष्यामिपुराणोक्तानहंतव यैःपूजिताःप्रयच्छंतिकीर्तिमायुर्यशोबलं
अथमंत्राविष्णुधर्मोत्तरोक्ताः छत्रस्य यथांबुदश्छादयतिशिवायेमांवसुंधरां तथाछादयराजानंविजयारोग्यवृद्धये चामरस्य
शशांककरसंकाशक्षीरडिंडीरपांडुर प्रोत्सारयाशुदुरितंचामरामरदुर्लभ अश्वानांवृक्षश्चर्यैरेवंतपूजनसहंकरिष्ये सूर्यपुत्रमहा
बाहोछायाहृदयनंदन शांतिंकुरुतुरंगाणांरेवंतायनमोनमः अनेनमंत्रेणपूजा अथाश्वस्य गंधर्वकुलजातस्त्वंमाभूयाःकुलदू

षकः ब्रह्मणः सत्यवाक्येनसोमस्य वरुणस्यच प्रभावाच्च हुताशस्यवर्धयन्तुत्वांतुरंगमान् तेजसाचैवसूर्यस्यमुनीनांतपसातथा रुद्रस्यब्र
ह्मचर्येणपवनस्यबलेनच स्मरत्वंराजपुत्रत्वंकौस्तुभंचमणिंस्मर यांगतिंब्रह्महागच्छेन्मातृहापितृहातथा भ्रूणहानृतवादीचक्षत्रियश्चपरा
ङ्मुखः सूर्याचंद्रमसौवायुर्यावत्पश्यंतिदुष्कृतं व्रजाश्वतांगतिंक्षिप्रंतच्चपापंभवेत्तव निष्कृतोयदिगच्छेथायुद्धायध्वनितुरंगम रिपून्वि
जित्यसमरेसहभर्त्रासुखीभवेति अथध्वजस्य शक्रकेतोमहावीर्यश्यामवर्णार्चयाम्यहं पक्षिराजनमस्तेस्तुतथानारायणध्वज काश्य
पेयारुणभ्रातर्नागारेविष्णुवाहन अप्रमेयदुराधर्षरणेदेवारिसूदन गरुत्मान्मारुतगतिस्त्वयिसन्निहितोयतः सारवंत्वायुधान्यत्ररक्ष-
त्वचरिपून्दह अथपताकायाः हुतभुग्वसवोरुद्रावायुःसोमोमहर्षयः नागकिन्नरगंधर्वयक्षभूतगणग्रहाः प्रमथास्तुसहादित्यैर्भूतेशो
मातृभिःसह शक्रःसेनापतिःस्कंदोवरुणश्चाश्रितास्त्वयि प्रदहंतुरिपून्सर्वान्राजाविजयमृच्छतु यानिप्रयुक्तान्यरिभिरायुधा-
निसमंततः पतंतुपरिशत्रूणांहतानितवतेजसा हिरण्यकशिपोर्युद्धेयुद्धेदेवासुरेतथा कालनेमिवधेयद्वद्यद्वत्त्रिपुरघातने शोभिता
सितथैवाद्यशोभयास्मांश्चसंस्मर नीलान्श्वेतानिमान्दृष्ट्वानश्यंत्वाशुनृपारयः व्याधिभिर्विविधैर्घोरैःशस्त्रैश्चयुधिनिर्जिताः भूतना
रेवतीनाम्नाकालरात्रिश्चयास्मृता दहत्वाशुरिपून्सर्वान्पताकेत्वंमयार्चिता अथगजस्य कुमुदैरावणौपद्मःपुष्पदंतोथवामनः सुप्रती
कोंजनोनीलएतेष्टौदेवयोनयः तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चवनान्यष्टौसमाश्रिताः मंदोभद्रोमृगश्चैवगजःसंकीर्णएवच वनेवनेप्रसूतास्ते-
यूथानिसुमहांतिच पातुत्वांवसवोरुद्राआदित्याःसमरुद्गणाः भर्तारंरक्षनागेंद्रस्वामिवत्प्रतिपाल्यतां अवाप्नुहिजयंयुद्धेगमने-
स्वस्तिनोव्रज श्रीस्तेसोमाद्बलंविष्णोस्तेजःसूर्याज्जवोनिलात् स्थैर्यंमेरोर्जयंरुद्राद्यशोदेवात्पुरंदरात् युद्धेरक्षंतुनागास्त्वांदिशः

श्चसहदेवौते: अश्विनौसहगंधर्वैः पांतुत्वांसर्वतःसदेति अथखड्गमंत्रः असिर्विशसनःखड्गस्तीक्ष्णधारोदुरासदः श्रीगर्भोविजयश्चैवध
र्मधारस्तथैवच एतानितवनामानिस्वयमुक्तानिवेधसा नक्षत्रंकृत्तिकातेतुगुरुर्देवोमहेश्वरः रोहिण्यश्चशरीरंतेदैवतंचजनार्दनः पितापि
तामहोदेवस्त्वंमांपालयसर्वदा नीलजीमूतसंकाशस्तीक्ष्णदंष्ट्रःकृशोदरः भावशुद्धोमर्षणश्चअतितेजास्तथैवच इयंयेनधृताक्षोणी
हतश्चमहिषासुरः तीक्ष्णधारायशुद्धायतस्मैखड्गायतेनमः अथछुरिकायाः सर्वायुधानांप्रथमंनिर्मितासिपिनाकिना शूलायुधा
द्विनिष्कृष्यकृत्वामुष्टिग्रहंशुभं चंडिकायाःप्रदत्तासि सर्वदुष्टनिबर्हिणी तयाविस्तारिताचासिदेवानांप्रतिपादिता सर्वसत्वांगभू
तासिसर्वाशुभनिबर्हिणी छुरिकेरक्षमांनित्यंशांतिंयच्छनमोस्तुते अथकट्टारकपूजा रक्षांगानिगजान्रक्षरक्षवाजिधनानिच
ममदेहंसदारक्षकट्टारकनमोस्तुते कट्टारकोमध्यदेशेकटारीतिप्रसिद्धा धनुःपूजा सर्वायुधमहामात्रसर्वदेवारिसूदन चापमांसमरे
रक्षसाकंशरवरैरिह धृतंकृष्णेनरक्षार्थंसंहारायहरेणच त्रयीमूर्तिगतंदेवंधनुरस्त्रंनमाम्यहं कुंतपूजा प्रासपातयशत्रूंस्त्वमनयाना
कमायया गृहाणजीवितंतेषांममसैन्यंचरक्षतां चर्मपूजा शर्मप्रदस्त्वंसमरेचर्मसैन्येयशोद्यमे रक्षमांरक्षणीयोहंतापनेयनमो
स्तुते अथकनकदंडमंत्रः प्रोत्सारणायदुष्टानांसाधुसंरक्षणायच ब्रह्मणानिर्मितश्चासिव्यवहारप्रसिद्धये यशोदेहिसुखंचदे
हिजयदोभवभूपतेः ताडयस्वरिपून्सर्वान्हेमदंडनमोस्तुते अथदुंदुभिमंत्रः दुंदुभेत्वंसपत्नानांघोरोहृदयकंपनः भवभूमिपसै
न्यानांतथाविजयवर्धनः यथाजीमूतघोषेणप्रहृष्यंतिचबर्हिणः तथास्तुतवशब्देनहर्षोस्माकंमुदावहः यथाजीमूतशब्देनस्त्री-
णांत्रासोभिजायते तथात्रतवशब्देनत्रस्यंत्वस्मद्विषोरणे अथशंखमंत्रः पुण्यस्त्वंशंखपुण्यानांमंगलानांचमंगलम् विष्णुनाविधृ

तोनित्यमतः शांतिप्रदोभव अथसिंहासनमंत्रः विजयोजयदोजेतारिपुघातीशुभंकरः दुःखहाधर्मदःशांतःसर्वारिष्टविनाशनः एते
वैसान्निधोयस्मात्तवासिंहामहाबलाः तेनसिंहासनेनित्यं देवैर्मंत्रैश्चगीयसे त्वयिस्थितःशिवःशांतस्त्वयिशक्रःसुरेश्वरः नमस्तेसर्वतो-
भद्रभद्रदोभवभूपतेः त्रैलोक्यजयसर्वस्वसिंहासननमोस्तुते तथैवकर्मचिन्हानिस्वानिपूज्यानिशिल्पिभिः लोहाभिसारिकंक
र्मकृत्वैवंमंत्रपूर्वकं नियमंकृत्वातथाष्टम्यांपूर्वाण्हेस्नानमाचरेत् कुंकुमचंदनचंपकचतुःसमैःशैलपिष्टैश्च चर्चितगात्रींदेवींकुसु
मैरभ्यर्चयेद्बहुभिः कुसुदैःसपद्मपुष्पैःसधूपदीपैःसनैवेद्यैः मांसैर्बल्युपहारैर्मंगलशब्दैःसमुच्छ्रितैः विहितछत्रैर्यानैःस्यंदन-
सितशस्त्रधारिजनलोकैः तुष्टैःपश्चरुद्यादितुनिवेद्यते सर्वमेवभगवत्यै दुर्गासापूजनीयाचतादिनेद्रोणपुष्पकैः ततःखड्गंनमस्कृत्य
शत्रूणांवधसिद्धये इच्छंतोविजयंराज्यंस्वाभिक्षंचात्मनेनृपः पुनःपुनःप्रणम्यार्यासंस्मरन्हृदयेशिवां सर्वंकृत्वेतिकौरव्यअष्ट
म्यांजागरंनिशि नटनर्तकगीतैश्चकारयेच्चमहोत्सवं एवंहृष्टैर्निशांनीत्वांप्रभातेअरुणोदये घातयेन्महिषान्मेषानग्रतोनतकंधरा
न् शतमर्धशतंवापितदर्धंवायथेच्छया सुरासवघृतैःकुंभैस्तर्पयेत्परमेश्वरीं कापालिकेभ्यस्तद्देयंदासीदासजनेतथा ततोपरा
ण्हसमयेनवम्यांवैरथेस्थितां भवानींभ्रामयेद्राष्ट्रेस्वयंराजासशब्दवान् कश्चिच्चोपोषितोवीरोविधृतोन्येनखड्गवान् भूतेभ्य-
स्तुबलिंदद्यान्मंत्रेणानेनसामिषं सरक्तंसजलंचान्नंगंधपुष्पाक्षतैर्युतं त्रींस्त्रीन्वारान्समूहेनादिग्विदिक्षुकिरेद्बलिम् मंत्रश्च
बलिंगृण्हंत्विमंदेवाआदित्यावसवस्तथा मरुतश्चाश्विनौरुद्राःसुपर्णाःपन्नगागृहाः असुरायातुधानाश्चपिशाचोरगराक्षसाः
डाकिन्योयक्षवेतालायोगिन्यःपूतनाशिवाः जृंभकाःसिद्धगंधर्वामालाविद्याधरानगाः दिक्पालालोकपालाश्चयेचविघ्नविना

यकाः जगतांशांतिकर्तारोब्रह्माद्याश्चमहर्षयः माविघ्नंमाचमेपापंमासंतुपरिपंथिनः सौम्याभवंतुतृप्ताश्चभूतप्रेताःसुखावहाइति इतिमहा
ष्टमी महानवमीतुपूर्वयुतायाह्या पूर्वोक्तवचनात् नवमीदुर्गाव्रतेश्रावणीतिदीपिकोक्तेः श्रावणीदुर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी पूर्वविद्धैव
कर्तव्याशिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति हेमाद्रौपाद्मोक्तेश्च भविष्येपि आश्वयुक्शुक्लपक्षेतुअष्टमीमूलसंयुता सामहानवमीनामत्रैलोक्ये-
पिसुदुर्लभेति मूलमुपलक्षणं दुर्गापूजासुनवमीमूलाद्यृक्षत्रयान्विता महतीकीर्तितातस्यांदुर्गामहिषमर्दिनीइति मदनरत्नेलैंगात्
अत्रपूजयेदित्यग्रेशेषः यानितु साकार्योदयगामिन्यां तिथावुदयगामिन्यामित्यादिमाधवोक्तानितानिनवमीभिन्नतिथिपराणि नव
म्याविशेषोक्तेः वेधश्चमुहूर्तत्रयेणेवज्ञेयः यद्यपिहेमाद्रिमतेमुहूर्तद्वयात्मापिवेधोस्ति तथापिसूर्योदयएवसः सायंतुत्रिमुहूर्तएव तदुक्तं
दीपिकायां त्रिमुहूर्तगात्तुसैकलासायंइति माधवोपि सायन्तनंतरयातद्वन्न्यूनयानतुविद्ध्यतइति तेनत्रिमुहूर्तयोगेपूर्वानवमी पूर्वोक्तवच
नात् नकुर्यान्नवमीतातदशम्यांतुकदाचनेतिस्कांदेपरानिषेधाच्च त्रिमुहूर्तयोगाभावेतुनिषिद्धापिपरैवकार्येतिनिष्कर्षः यत्तुनवम्यांचज
पंहोमंसमाप्यश्रवणेपिवेति संग्रहोक्तिः व्रतंचजागरश्चैवनवम्यांविधिवद्बलिरितिदेवीपुराणाच्च नवम्यांहोमबल्यादिर्विहितंतत्राश्वयुक्
शुक्लनवमीमुहूर्तंवाकलायदि सातिथिःसकलाज्ञेयालक्ष्मीविद्याजयार्थिभिरिति सौरपुराणात् सूर्योदयेपरारिक्तापूर्णास्यादपरा
यदि बलिदानंप्रकर्तव्यंतत्रदेशेशुभावहम् बलिदानेकृतेष्टम्यांपुत्रभंगोभवेन्नृपेतिमदनरत्नेदेवीपुराणाच्च बल्यादौपराकार्या उप-
वासादौतुपूर्वेतिमदनरत्नेउक्तं प्रतापमार्तंडेप्येवम् यत्तु अष्टम्यांबलिदानेनपुत्रनाशोभवेद्ध्रुवमिति कालिकापुराणेतत्संधिपूजा
परं अष्टमीनवमीसंधौतृतीयाखलुकथ्यतइतितत्रैवतदुक्तेः कामरूपनिबंधे अष्टम्याःशेषदंडश्चनवम्याःपूर्वएवच तत्रयाक्रियते

पूजाविज्ञेयासामहाफला अष्टमीमात्रेभवत्येव आश्विनेपूजयित्वातुअर्धरात्रेष्टमीषुच घातयंतिपशून्भक्त्यातेभवंतिमहाबलाः तथा कन्यासं
स्थेरवावीशेषशुक्लाष्टम्यांप्रपूजयेत् सोपवासोनिशार्धेतुमहाविभवविस्तरैः तथा पशुघातश्चकर्तव्योगवयाजवधस्तथेति रूपनारायणीये
देवीपुराणात् तत्रैवभविष्ये तस्मादियंमहापुण्यानवमीपापनाशिनी उपोष्यासप्रयत्नेनसततंसर्वपार्थिवैः निर्णयदीपेतु महानवमी
परदिनेपराण्हव्यापित्वेपरा अन्यथापूर्वा आवर्तनात्पूर्वकालेनवमीस्यात्परेहनि दुर्गार्चानत्रपूर्वेद्युः पूर्वाण्हेत्वष्टमीयदीतिधौम्यवच
नादित्युक्तं अस्यत्तुशारदानवमीविषयत्वंसमूलत्वंचविमृश्यं यानितु नंदायांज्वलतेवन्हिःपूर्णायांपशुघातनं भद्रायांगोकुलक्रीडात-
त्रराज्यंविनश्यतीति नवम्यामपराण्हेतुबलिदानंप्रशस्यते दशमींवर्जयेत्तत्रनात्रकार्याविचारणेति नंदायादर्शनेरक्षाबलिदानंदशासुच भ
द्रायांगोकुलक्रीडादेशनाशायजायतइति ब्रह्मवैवर्तनारदादिवचनानितानिशुद्धाधिकनिषेधपराणीतिमदनरत्ने तथाकालिकापुराणे
नवम्यांबलिदानंतुकर्तव्यंवैयथाविधि जपंहोमंचविधिवत्कुर्यात्तत्रविभूतये. केचित्तुपूर्वाषाढायुताष्टम्यांपूजाहोमाद्युपोषणमितिपूर्वोक्त
देवीपुराणादष्टम्यांहोममाहुः अन्येतुद्विविधवाक्यवशादष्टम्यामारभ्यनवम्यांसमापयंति समुच्चयस्तुयुक्तः रुद्रयामलेतुविकल्पउक्तः
तत्तुनिर्मूलं दुर्गाभक्तितरंगिण्यादिगौडग्रंथेषुपिनवम्यांहोमउक्तः होमेचविशेषउक्तोडामरतंत्रे पायसंसर्पिषायुक्तंतिलैःशुक्लैर्विमिश्रि
तं होमयेद्विधिवद्भक्त्यादशांशेननृपोत्तम रुद्राध्यायेयथा होममंत्रेणैकेनसाधयेत् तथास्तोत्रजपेहोमंश्लोकेनैकेनसाधयेत् यद्वासप्तशतीजप्यहोममंत्रो
नवाक्षरः ऐंह्रींक्लींचामुंडायैविच्चेइतिनवाक्षरइतिकेचित् पूजोक्तोग्राह्यइतितुयुक्तं रुद्रयामलेपि प्रधानाहुत्यमुद्दिष्टंपायसान्नंतिलास्तथा किं
शुकैःसर्षपैःपूगैर्लाजदूर्वांकुरैरपि यवैर्वाश्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैस्तथा रक्तचंदनखंडैश्चगुग्गुलैश्चमनोहरैः प्रीतिश्लोकंचजुहुयात्सर्वद्रव्या

णिचक्रमात् नवाक्षरेणवाह्नुत्वानमोदेव्याइतीतिचेति रहस्येतु प्रतिश्लोकंचजुहुयात्पायसंतिलसर्पिषेत्युक्तं दुर्गाभक्तितरंगिण्यांतुतिलै
र्जयंतीमंत्रेणचहोमउक्तः पुरश्चरणकार्येतुबिल्वपत्रयुतैस्तिलैरिति कालिकापुराणाद्बिल्वपत्रैश्चेतिस्मार्ताः तन्न अन्यत्रमानाभावात् अथबलिदा-
नं तत्राश्वमेषछागमहिषस्वमांसानामुत्तरोत्तरप्राशस्त्यंफलविशेषश्चान्यतोवसेयइतिदिक् बलिप्रकारस्तुदेवीपुराणे कन्यासंस्थेरवौशुक्लाश
क्लाष्टम्यांप्रपूजयेत् द्रोणपुष्पैश्चबिल्वाम्रजातीपुन्नागचंपकैः पंचाब्दलक्षणोपेतंगंधपुष्पसमन्वितं विधिवत्कालिकालीतिजप्त्वाखड्गेनघा
तयेत् ॐ कालिकालियज्ञेश्वरिलोहदंडायैनमइतिमंत्रः तदुत्थरुधिरंमांसंगृहीत्वापूजनादिषु आदिशब्दात् चरकीविदारीपापराक्षस्यः
नैर्ऋतेभ्यः प्रदातव्यंमहाकौशिकमंत्रितं मंत्रस्तुवक्ष्यते तथा तस्याग्रतोनृपःस्नायात्कृत्वाशत्रुंतुपैष्टिकम् खड्गेनघातयित्वातुदद्यात्स्कं
दविशाखयोः अशक्तौब्राह्मणेनचकूष्मांडादिभिर्बलिदानंकार्यं तदुक्तंकालिकापुराणे कूष्मांडमिक्षुदंडंचमांसंसारसमेवच एतेबलिस-
माःप्रोक्तास्तृप्तौछागसमाःसदा रुद्रयामलेपि छागाभावेतुकूष्मांडंश्रीफलंवामनोहरं वस्त्रसंवेष्टितंकृत्वाछेदयेच्छुरिकादिना तथा ब्राह्म
णेनसदादेयंकूष्मांडंबलिकर्मणि श्रीफलंवाकराधीशछेदनैवतुकारयेत् छेदेविकल्पः माषान्नेनबलिर्देयोब्राह्मणेनविजानता कालिका
पुराणे उत्तराभिमुखोभूत्वाबलिंपूर्वमुखंतथा निरीक्ष्यसाधकःपश्चादिमंमंत्रमुदीरयेत् पशुस्त्वंबलिरूपेणममभाग्यादुपस्थितः प्रण
मामितनःसर्वरूपिणंबलिरूपिणं चंडिकाप्रीतिदानेनदातुरापद्विनाशनं चामुंडाबलिरूपायबलेतुभ्यंनमोस्तुते यज्ञार्थेबलयःसृष्टाः
स्वयमेवस्वयंभुवा अतस्त्वाघातयाम्यद्यतस्माद्यज्ञेवधोवधः ऐंह्रींश्रीमितिमंत्रेणतंबलिंमत्स्वरूपिणं चिंतयित्वान्यसेत्पुष्पंमूर्ध्नितस्य
तुभैरव रसनात्वंचंडिकायाःसुरलोकप्रसाधकः ह्रींह्रींखड्गइतिमंत्रेणध्यात्वाखड्गंचपूजयेत् पूजयित्वाततःखड्गंओंहुंफडितिमंत्रकैः

गृहीत्वाविमलंखड्गंछेदयेद्बलिमुत्तमं ॐ ह्रींऐंह्रींकौशिकीतिरुधिरेणाप्यायतामिति बलिदानेतुदुर्गायाः सर्वत्रायंविधिःस्मृतः मत्स्यसूक्ते न
वम्यांपूर्ववत्पूजाकर्तव्याभूतिमिच्छता दक्षिणांवस्त्रयुग्मंचआचार्यायनिवेदयेत् अथात्रप्रसंगाच्छतचंडीविधानमुच्यते रुद्रयामले
शतचंडीविधानंचप्रोच्यमानंशृणुष्वतत् सर्वोपद्रवनाशार्थंशतचंडीसमारभेत् षोडशस्तंभसंयुक्तंमंडलपल्लवोज्ज्वलं वसुकोणयुतांवे
दींमध्येकुर्यात्त्रिभागतः पक्वेष्टकचितांरम्यामुच्छ्रायेहस्तसंमितां पंचवर्णरजोभिश्चकुर्यान्मंडलकंशुभं पंचवर्णवितानंचकिंकिणीजा
लमंडितं आचार्येणसमंविप्रान्वरयेद्दशसुव्रतान् ईशान्यांस्थापयेत्कुंभंपूर्वोक्तविधिनाचरेत् वारुण्यांचप्रकर्तव्यंकुंडंलक्षणलक्षितम्
मूर्तिर्देव्याःप्रकुर्वीतस्वर्णस्यपलेनवै तदर्धेनतदर्धेनतदर्धेनमहामते अष्टादशभुजांदेवींकुर्याद्वाष्टकरामपि पट्टकूलयुगच्छन्नांदेवीम
ध्येनिधापयेत् देवींसंपूज्यविधिवज्जपंकुर्युर्दशद्विजाः शतमादौशतंचांतेजपेन्मंत्रंनवार्णवम् चंडींसप्तशतींमध्येसंपुटोयमुदाहृतः
एकंद्वेत्रीणिचत्वारिजपेद्दिनचतुष्टयं रूपाणिक्रमशस्तद्वत्पूजनादिकमाचरेत् पंचमेदिवसेप्रातर्होमंकुर्याद्विधानतः गुडूचींपायसंदूर्वां
तिलान्शुक्लान्यवानपि चंडीपाठस्यहोमंतुप्रतिश्लोकंदशांशतः होमंकुर्याद्ब्रह्मादिभ्यःसमिदाज्यचरून्क्रमात् हुत्वापूर्णाहुतिंदद्याद्विप्रे
भ्योदक्षिणांक्रमात् कपिलांगांनीलमणिंश्वेताश्वंछत्रचामरे अभिषेकंततःकुर्याद्यजमानस्यऋत्विजः एवंकृतेमहेशानसर्वसिद्धिःप्रजायते
अथसहस्रचंडीसाचतत्रैवोक्ता सहस्रचंडीविधिवच्छृणुविष्णोमहामते राज्यभ्रंशेमहोत्पातेजनगारेमहाभये गजमारेश्वमारेस्वप-
रचक्रभयेतथा इत्यादिविविधदुःखेक्षयरोगादिजेभये सहस्रचंडिकापाठंकुर्याद्वाकारयेत्तथा जापकास्तुशतंप्रोक्ताविंशद्धस्तश्चमंड
पः भोज्याःसहस्रंविप्रेंद्रागोशतंदक्षिणांदिशेत् गुरवेद्विगुणंदेयंशय्यादानंतथैवच सप्तधान्यंचभूदानंश्वेताश्वंचमनोहरं पंचनि

ष्कमितामूर्तिः कर्तव्यावार्धमाननः अष्टादशभुजादेवीसर्वायुधविभूषिता अवारितान्नंदातव्यंसहस्त्रंमत्यहंप्रभो शतंवानियताहारःपयःपानेनवर्तये
त् एवंयश्चंडिकापाठंसहस्रंतुसमाचरेत् तस्यस्यात्कार्यसिद्धिस्तुनात्रकार्याविचारणेति एतद्वयंयद्यपिमहानिबंधेषुनास्तितथापिप्रचरद्रुपत्वा
दुक्तमितिदिक् वाराहीतंत्रे संकटेसमनुप्राप्तेदुश्चिकित्स्यामयेतथा जातिध्वंसेकुलोच्छेदेप्यायुषोनाशआगते वैरिवृद्धौव्याधिवृद्धौध
ननाशेतथाक्षये तथैवत्रिविधोत्पातेतथाचैवोपपातके कुर्याद्यत्नाच्छताद्वृत्तंततःसंपद्यतेशुभं श्रेयोवृद्धिःशतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथापरा
मनसाचिंतितंदेविसिद्ध्येद्दृष्टोत्तराच्छतात् सहस्त्रावर्तनाल्लक्ष्मीरावृणोतिस्वयंस्थिरा भुक्त्वाकामनोरथान्कामान्नरोमोक्षमवाप्नुयात् चं
ड्याःशतावृत्तिपाठात्सर्वाःसिद्ध्यंतिसिद्धयः इतिशतचंडीसहस्रचंडीविधिः अथनवरात्रपारणानिर्णयः साचदशम्यांकार्या आश्विने
मासिशुक्लेतुकर्तव्यंनवरात्रकं प्रतिपदादिक्रमेणैवयावच्चनवमीभवेत् त्रिरात्रंवापिकर्तव्यंसप्तम्यादियथाक्रममितिहेमाद्रौधौम्यवचनात् न
वमीतिथिपर्यंतंवृद्ध्यापूजाजपादिकमिति मदुक्तवचनेनैवनवमीपर्यंतंप्रधानभूतपूजायुक्तोपवासादेश्वांगत्वेनतत्पर्यंतत्वात् आदिशब्देनोप
वासोक्तेः पूर्वोक्तत्रिरात्रव्रतेनवम्याअप्युपोष्यत्वाच्च नचपारणांतत्वेनत्रिरात्रत्वं विष्णुत्रिरात्रादौतथाप्रसक्तेः नचात्रोपवासेमानाभावइति
वाच्यम् एकैवविंध्यवासिन्यांनवरात्रोपवासतः एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच पूजनीयाजनैर्देवीस्थानेस्थानेपुरेपुरइति हेमाद्रौ-
भविष्योक्तेः नवरात्रसमाख्यातोनवम्याअप्युपोष्यत्वाच्च नतुतिथिह्रासेऽष्टावप्युपवासाभवंतीतिकथंसमाख्या तेनकर्मविशेषेनवरात्र
शब्दोरूढः अतएवोक्तंदेवीपुराणे तिथिवृद्धौतिथिह्रासेनवरात्रमपार्थकमितिचेन्नतिथिह्रासेपिनवतिथीनामुपोष्यत्वान्नवरात्रत्वात्स
तेः एतेनरात्रीणांप्राधान्यात् ह्रासेअमामादायननवत्वमितिमूर्खोक्तिःपरास्ता यत्तुदेवीपुराणे कन्यासंस्थेरवौशुक्लशुक्लामारभ्यनंदि

काम् अपत्नीत्यर्थे वेकाशीनकाशीवायवाबद इति व्रतचतुष्टयमुक्तं तल्लोहाभिसारिकविषयं तस्य जयाभिलाषी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृतिक्र
मात् लोहाभिसारिकंकर्मकारयेद्यावदष्टमीति भविष्ये ऽष्टमीपर्यंतमेवोक्तेः रूपनारायणेनतुनंदादिव्रतप्रयोगपृथगेवोत्क्रातस्यनवम्यांपा
रणमुक्तं यदपि निर्णयदीपे आश्विनेशुक्लपक्षेतुनवरात्रमुपोषितः नवम्यांपारणंकुर्याद्दशमीमिश्रितानचेत् दशमीमिश्रितायत्रपारणेनवमी-
भवेत् दुःखदारिद्र्यदाज्ञेयातथाव्रतविनाशिनीनि ब्राह्मनाम्नालिखितंवचनं यच्चरुद्रयामल इतिवदंति अष्टम्यासहकार्यास्यान्नवमीपारणादि
ने योमोहाद्दशमीवेधेनवम्यांचंडिकांयजेत् पारणंचप्रकुर्यादितस्यपुण्यंनिरर्थकम् नवम्यांपारितादेवीकुलवृद्धिंप्रयच्छति दशम्यांपारि
तादेवीकुलनाशंकरोतिवै तस्मात्तुपारणंकुर्यान्नवम्यांविबुधाधिपेत्यादीनितानियदिसमूलानितदालोहाभिसारिकनंदादिव्रतचतुष्टयविष
याणि तस्याऽष्टमीपर्यंतमेवोक्तेरित्युक्तंप्राक् अन्यथामहाष्टम्यापरविद्धायांपारणाविधानेपूर्वोक्तनिबंधैर्विरोधोदुर्वारःस्यात् यानितुकेश्चि
ल्लिखितानिनवम्यांपारणाविधायकानिवचनानितानिहेमाद्र्यादिविरुद्धत्वान्निर्मूलानि समूलत्वेपियदादिनद्वयेनवमीतदाद्वितीयदिनउपो
ष्यतिथ्यंतेपारणानकिंतुनवमीमध्येकार्येत्येवंनेयानिशिवरात्रिपारणावत् अत्रकेचित्पारणाहेसूतकादिप्राप्तौतदतिक्रम्यपारणंकुर्या-
दित्याहुः तन्मंदम् काम्योपवासेप्रक्रांतेत्वंतरामृतसूतके तत्रकाम्यव्रतंकुर्याद्दानार्चनविवर्जितमितिमाधवीयेकौर्मोक्तेः व्रतयज्ञविवाहे-
षुश्राद्धेहोमेर्चनेजपे प्रारब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकमितिविष्णुवचनाच्चाशौचमध्येपितत्कर्तव्यतावगतेःपारणातत्वाद्व्रतस्य प्रारंभ
स्तुतेनैवोक्तः प्रारंभोवरणंयज्ञसंकल्पोव्रतसत्रयोः नांदीमुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रियेति रुद्रयामलेपि सूतकेपारणंकुर्यान्नवम्यां
होमपूर्वकं तदंतेभोजयेद्विप्रान्दानंदद्याच्चशक्तितइति तदंतेसूतकांते एवंस्त्रीभिरपिरजोदर्शनमध्येकर्तव्यमेवपारणम् संप्रवृत्तेपिर

जसिनत्याज्यंद्वादशीव्रतमिति माधवीयेऋष्यशृंगवचनात् द्वादशीव्रतमित्युपलक्षणम् प्रारब्धदीर्घतपसांनारीणांयद्रजोभवेत् न
तत्रापिव्रतस्यस्यादुपरोधःकदाचनेति तत्रैवसत्यव्रतवचनात् किंच एकादश्यादौपंचधाशौचपातेमासांतेपारणापत्तिः मासोपवासा
तेपंचधाशौचपातेजीवनासंभवश्च यत्तु नियमस्थायदानारीप्रपश्येदंतरारजः उपोष्येवतुतारात्रीःस्नात्वाशेषंचरेद्व्रतमित्यंगिरोवचनम्
यच्चहारीतवचनम् नियमस्थाव्रतस्थास्त्रीरजःपश्येत्कथंचन त्रिरात्रंतुक्षिपेदूर्ध्वंव्रतशेषंसमापयेत् तद्द्विधवोपासविषयं तासांतत्र
भोजननिषेधादितिकेचित् वयंतुप्रागुक्तसत्यव्रतवचनेदीर्घतपसामितिविशेषणोपादानाद्द्वादशीव्यतिरिक्तसफलेकाहोपवासविषयो
यंनिषेधः त्रिरात्रनवरात्रादिदीर्घव्रतेषुतुरजोमध्येपारणेतिब्रूमः आशौचमध्येसर्वापिपारणाभवतिप्रागुक्तकौर्मवचनादितिसिद्ध
म् अयंचोपवासपारणानिर्णयः सर्वव्रतेषुबोद्धव्यइत्यलंभूयसा दशम्यांदेवींविसर्जयेत् तदुक्तं दुर्गाभक्तितरंगिण्यांदेवीपु
राणे ततःप्रातःपूजयित्वादशम्यांविधिपूर्वकम् संप्रेषणंतुकर्तव्यंगीतवादित्रनिःस्वनैः रूपंदेहियशोदेहि भगंभगवतिदेहिमे
पुत्रान्देहिधनंदेहिसर्वकामांश्चदेहिमे महिषघ्निमहामायेचामुंडेमुंडमालिनि आयुरारोग्यमैश्वर्यंदेहिदेविनमोस्तुते इतिसं
प्रार्थ्यदेवींतुततउत्थापयेद्बुधः उत्तिष्ठदेविचंडेशिशुभांपूजांप्रगृह्यच कुरुष्वममकल्याणमष्टाभिःशक्तिभिःसह गच्छगच्छप
रंस्थानंस्वस्थानंदेविचंडिके व्रजस्रोतोजलंवृद्ध्यैस्थीयतांचजलेत्विहेतिउत्थाप्यजलंनीत्वा दुर्गेदेविजगन्मातःस्वस्थानंगच्छपूजिते
संवत्सरेव्यतीतेतुपुनरागमनायवै इमांपूजांमयादेवियथाशक्त्योपपादिताम् रक्षार्थंत्वंसमादायव्रजस्वस्थानमुत्तममितिजले-
प्रवाहयेत् इयमेवविजयादशमी साचद्वितीयदिनेश्रवणयोगाभावेपूर्वाग्राह्या तदुक्तंहेमाद्रौस्कांदे दशम्यांतुनरैःसम्यकपू

जनीयापराजिता ऐशानींदिशमाश्रित्यअपराण्हेप्रयत्नतः यापूर्णानवमीयुक्तातस्यांपूज्यापराजिता क्षेमार्थंविजयार्थंचपूर्वो
क्तविधिनानरैः नवमीशेषयुक्तायांदशम्यामपराजिता ददातिविजयंदेवीपूजिताजयवर्धिनी तथा आश्विनेशुक्लपक्षेतुदश
म्यांपूजयेन्नरः एकादश्यांनकुर्वीतपूजनंचापराजितमिति यदातुपूर्वदिनेश्रवणयोगाभावः परदिनेचाल्पापितद्योगिनीतदापरै
व तथाचहेमाद्रौव्रतकांडेकश्यपः उदयेदशमीकिंचित्संपूर्णैकादशीयदि श्रवणर्क्षंयदाकालेसातिथिर्विजयाभिधा श्रवणर्क्षे-
तुपूर्णायांकाकुत्स्थःप्रस्थितोयतः उल्लंघयेयुःसीमानंतद्दिनर्क्षेततोनराइति कालेपराण्हे परदिनेअपराण्हेश्रवणाभावेतुसर्वपक्षे
षुपूर्वैव मदनरत्नेप्येवम् ज्योतिर्निबंधेरत्नकोशेचनारदः ईषत्संध्यामतिक्रांतः किंचिदुद्भिन्नतारकः विजयोनामकालोयंसर्व-
कार्यार्थसिद्धिदः ईषस्यदशमीशुक्लापूर्वविद्धांनकारयेत् श्रवणेनापिसंयुक्तांराज्ञांपट्टाभिषेचने सूर्योदयेयदाराजन्दृश्यतेद-
शमीतिथिः आश्विनेमासिशुक्लेतुविजयांतांविदुर्बुधाः अत्रायंनिर्गलितोर्थः अपराण्होमुख्यः कर्मकालःतत्रैवपूजाद्युक्तेःप्रदो
षोगौणः तत्रदिनद्वयेऽपराण्हव्यापित्वेपूर्वा प्रदोषव्याप्तेराधिक्यात् दिनद्वयेप्रदोषव्यापित्वेपरा अपराण्हव्याप्तेराधिक्यात् इदंशुद्धति
थावन्यकाले श्रवणस्तुरोहिणीवदप्रयोजकः दिनद्वयेऽपराण्हस्पर्शेतुपूर्वा तत्रापिपरदिनेपराण्हेश्रवणसत्वेपरैवेतिदिक् अत्रविशे-
षोभार्गवार्चनदीपिकायांभविष्ये शमीसुक्तंजगन्नाथंभक्तानामभयंकरं अर्चयित्वाशमीवृक्षमर्चयेच्चततःपुनः शमीमंत्रस्तुहेमाद्रौ
गोपथब्राह्मणे अमंगलानांशमनींशमनींदुष्कृतस्यच दुःस्वप्ननाशिनींधन्यांप्रपद्येहंशमींशुभाम् तथाभविष्ये शमीशमयतेपापंशमीलो
हितकंटका धारिण्यर्जुनबाणानांरामस्यप्रियवादिनी करिष्यमाणयात्रायांयथाकालंसुखंमया तत्रनिर्विघ्नकर्त्रीत्वंभवश्रीरामपूजितेइति

तथा गृहीत्वासाक्षतामार्द्रांशमीमूलगतांमृदं गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहंप्रति ततोभूषणवस्त्रादि धारयेत्स्वजनैःसहेति अत्रैव-
बलनीराजनमुक्तंकृत्यरत्ने तत्रमंत्रः चतुरंगंबलंमह्यंनिररिस्वंव्रजत्विह सर्वत्रविजयोमेस्तुत्वत्प्रसादात्सुरेश्वरीति गौडनिबंधेज्यो
तिषे कृत्वानीराजनंराजा बलवृद्ध्यैयथाक्रमं शोभनंखंजनंपश्येज्जलगोगोष्ठसन्निधौ अस्यफलानिशकुनभाषाशास्त्रतंत्रेवज्ञे-
याः आश्विनपौर्णमासीपराग्राह्या सावित्रीव्रतमंतरेणभवतोमापौर्णमास्योपरइतिदीपिकोक्तेः अत्रविशेषस्तिथितत्त्वेलैंगे आ
श्विनेपौर्णमास्यांतुचरेज्जागरणंनिशि कौमुदीसासमाख्याताकार्यालोकैर्विभूतये कौमुद्यांपूजयेल्लक्ष्मीमिंद्रमैरावतस्थितं सुगंधिर्निशि
सद्वेषअक्षैर्जागरणंचरेत् तथा निशीथेवरदालक्ष्मीःकोजागर्तीतिभाषिणी तस्मैवित्तंप्रयच्छामिअक्षैःक्रीडांकरोतियइति अत्रैवा
श्वयुजीकर्मोक्तमाश्वलायनेन आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्मेतितच्चशेषपर्वणिकार्यम् विकृतित्वात् तत्रपूर्वाण्हव्यापिनीग्राह्या देवकर्म
त्वात् आग्रयणंतुपर्वणिकार्यं शरद्याग्रयणंनामपर्वणिस्यात्तदुच्यतइतिशौनकोक्तेः तत्रापिशेषपर्वणिकार्यमितिप्रागुक्तम् तच्चव्री
हिभिरिष्ट्वाव्रीहिभिरेवयजेतयवैश्चायवैरिष्ट्वायवैरेवयजेतव्रीहिभ्यइतिश्रुत्यादर्शपूर्णमासयोरेककर्मत्वेनैकद्रव्यनियमाद्दर्शेष्ट्याः
परंपौर्णमासेष्ट्याश्चप्राग्भवतीतिहेमाद्र्यादयः दर्शेष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकंप्राक्पौर्णमासाच्चतदितिदीपिकोक्तेश्च तच्चाग्रयणंत्रेध
व्रीह्याग्रयणंयवाग्रयणंश्यामाकाग्रयणंचेति एषांकालःश्रुतौ गृहमेधीव्रीहियवाभ्यांशरद्वसंतयोर्यजेतश्यामाकैर्नीवारैर्वर्षास्वापत्का
लेनान्येनपुराणैर्वेति आपस्तंबोपि वर्षासुश्यामाकैर्यजेतशरदिव्रीहिभिर्वसंतेयवैर्यथर्तुवेणुयवैरिति तत्रापिश्यामाकाग्रयणमनित्य
मितरेतु अनाहिताग्नेर्नित्येयवाग्रयणंचकार्यमितिस्मार्तवृत्तावुक्तत्वात् सूत्रेव्रीहियवदेवतासंबद्धानामेवमंत्राणामाम्नानाच्च आहिताग्नेस्तु

यवाग्रयणस्याप्यनित्यत्वम् अपिवाक्रियायवैर्धिनिसूत्रात् यद्वाव्रीह्याग्रयणेनसमानतंत्रता श्यामाकेस्तुप्रस्तरंकुर्यान्नाग्रयणम् यदि-
वानदपिसमानतंत्रमित्यादिनारायणवृत्तौ परिश्रमभवतांफलमित्यलम् इदंचपर्वाभावेशुक्लपक्षेदेवनक्षत्रेकृत्तिकादिविशाखांते कार्य
मितिस्मृत्यर्थसारेउक्तं बौधायनीयेकेशवस्वामिनाप्येवमुक्तं परिशिष्टे श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैवयवैश्चान्योन्यकालतः प्राग्यष्टुंयुज्य
तेवस्यनत्वयवाग्रयणात्ययः त्रिकांडमंडनोप्येवम् यदासेतदाश्विनपौर्णमास्यांक्रियतेतदैककालत्वादाश्वयुजीकर्मणोस्यचसमानतंत्रता-
भवतितदेतदृत्तिकृता एकबर्हिरिध्माज्यमितिसूत्रेस्पष्टमुक्तम् अस्याकरणेप्रायश्चित्तमुक्तंस्मृतिचंद्रिकायांकात्यायनेन नित्ययज्ञात्ययेचैव
वैश्वदेवद्वयस्यच अनिष्ट्वानवयज्ञेननवान्नप्राशनेतथा भोजनेपतितान्नस्यचरुर्वैश्वानरोभवेत् कारिकापि अकृताग्रयणोऽश्नीयान्नवान्नं
यदिवैनरः वैश्वानरायकर्तव्यश्चरुःपूर्णाहुतिस्तुवेति ऋग्विधानेतु समिंद्रणायामंत्रंचवर्षेवर्षेजपेच्छतं आग्रयणंयदान्यूनंतदासंपू-
र्णमेमितितदित्युक्तम् एतच्चापदिमलमासेकार्यमन्यथानेतिप्रागुक्तम् अन्योप्याहिताग्न्यादिर्विशेषः शौनकादेर्ज्ञेयइत्यलंबहुना इत्या
श्विनमासः अथकार्तिकमासः तुलासंक्रमेप्रागपरादशघटिकाःपुण्याः रात्रौतुप्रागुक्तम् अथकार्तिकस्नानं तत्रपृथ्वीचंद्रोदये
विष्णुस्मृतिपाद्मयोः तुलामकरमेषेषुप्रातःस्नानंविधीयते हविष्यंब्रह्मचर्यंचमहापातकनाशनमिति सौरमासउक्तः प्राच्यास्त्वेतदेवा
द्रियंते दाक्षिणात्यास्तु आश्विनस्यतुमासस्ययाशुक्लैकादशीभवेत् कार्तिकस्यव्रतानीहतस्यांवैप्रारभेत्सुधीरितिपाद्मोक्तेः भार्ग
वार्चनेच प्रारभ्यैकादशींशुक्लामाश्विनस्यतुमानवः प्रातःस्नानंप्रकुर्वीतयावत्कार्तिकभास्करइतिविष्णुरहस्योक्तेः हेमाद्रावादित्यपु
राणे पूर्णआश्वयुजेमासिपौर्णमास्यांसमाहितइत्युक्त्वा मासंसमग्रंपरयाचभक्त्या समाप्यतेकार्तिकपौर्णमास्यामित्यभिधानाच्च

श्विनशुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यां वारभ्य कार्तिकशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यां वा समापयेदित्याहुः मदनपारिजाते विष्णुः कार्तिकं सकलं मासं
नित्यस्नायी जितेंद्रियः जपन् हविष्यभुक् शांतः सर्वपापैः प्रमुच्यते अत्र देशविशेषः पाद्मे कार्तिकं प्रक्रम्य कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गंगाया-
मपि तत्समः ततोधिकः पुष्करस्या द्वारवत्यां च भार्गव पुण्याः पुर्यश्च सप्तैव मुनयो मथुराधिका दुर्लभः कार्तिको विप्र मथुरायां नृणा-
मिह यत्रार्चितः स्वकं रूपं भक्तेभ्यः संप्रयच्छतीति इदं च स्नानं काशीस्थपंचनदेऽप्यतिप्रशस्तं शतं समास्तपस्तप्त्वा कृते यत्प्राप्यते फलम्
तत्कार्तिके पंचनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते कार्तिके बिंदुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यपरायणः स्नास्यत्यनुदिनं भानौ भानुजातस्य भीः कुत इत्यादि का-
शीखंडोक्तेः भानुजो यमः इदं च प्रातःस्नानं संध्यां च कृत्वा कार्यम् तेन विना तरकर्मानधिकारादिति वर्धमानः यद्यपि प्रातःसंध्यायाः सू-
र्योदये समाप्तिस्तथापि वचनबलादनुदितहोमवद्भविष्यति स्नानमंत्रश्च तत्रैव कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन प्रीत्यर्थं तव
देवेश दामोदर मया सह इमं मंत्रं समुच्चार्य मौनी स्नायाद्व्रती नर इति अर्घ्यमंत्रोपि तत्रैव व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम गृ-
हाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेंद्रनिषूदन नित्ये नैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापनाशने गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो हरे इमौ मंत्रौ समुच्चा-
र्य योऽर्घ्यं मह्यं प्रयच्छति सुवर्णरत्नपुष्पांबुपूर्णशंखेन पुण्यवान् सुवर्णपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशय इति एवं संपूर्णस्नानाश-
क्तौ त्र्यहं स्नायात् वाराणस्यां पंचनदे त्र्यहं स्नातास्तु कार्तिके अमी ते पुण्यवपुषः पुण्यभाजोऽतिनिर्मला इति काशीखंडोक्तेः अथ
मालाधारणम् तत्र स्कांदे द्वारकामाहात्म्ये निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसंभवाम् वहते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम्
न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः महापातकसंहर्त्रीं धर्मकामार्थदायिनीम् विष्णुधर्मे स्पृशेत्तु यानि लोमानि धात्रीमाला

कलौ नृणाम् तावद्वर्षसहस्राणि वैकुंठे वसतिर्भवेत् मालायुग्मं तु यो नित्यं धात्रीतुलसिसंभवम् वहते कंठदेशे तु कल्पकोटिदिवं वसेत् तुलसीकाष्ठसंभूते माले कृष्णजनप्रिये बिभर्मि त्वामहं कंठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् धारयेत्कार्तिके यो वै स गच्छेद्वैष्णवं पदमिति अत्र मूलं चिंत्यम् तथा काशीखंडे कार्तिके मासि मे यात्रा यैः कृता भक्तितत्परैः बिंदुतीर्थकृतस्नाने तेषां मुक्तिर्न दूरतः भार्गवार्चनदीपिकायां नृसिंहपुराणे अगस्तिकुसुमैर्देवं योऽर्चयेच्च जनार्दनं दर्शनात्तस्य दैवर्षैर्नरकं नाप्नुते नरः विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् स्कांदे कार्तिकमाहात्म्ये मालतीमालया विष्णुः केतक्या चैव पूजितः समाः सहस्रं सुप्रीतो भवेत्तु मधुसूदनः पृथ्वीचंद्रोदये पाद्मे कार्तिके नार्चितो यैस्तु कमलैः कमलेक्षणः जन्मकोटिषु विप्रेंद्र न तेषां कमला गृहे तथा कार्तिके केशवे पूजा येषां नाम्नां सकृत्तैः कृता तेनिर्भत्स्यं रवेः सुतं वसंति त्रिदिवे सदा तुलसीदललक्षेण कार्तिके योऽर्चयेद्धरिं पत्रे पत्रे मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभते फलं तथा स्कांदे कार्तिकमाहात्म्ये धात्रीच्छायेतु यः कुर्यात्पिंडदानं महामुने मुक्तिं प्रयांति पितरः प्रसादान्माधवस्य तु धात्रीफलविलिप्तांगो धात्रीफलविभूषितः धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् धात्रीच्छायां समाश्रित्य योऽर्चयेच्चक्रधारिणं पुष्पे पुष्पेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः तथा स्कांदे कार्तिके मासि विप्रेंद्र धात्रीवृक्षोपशोभिते वने दामोदरं विष्णुं विप्रान्नैस्तोषयेद्विभुं मूलेन पायसेनाथ होमं कुर्याद्विचक्षणः ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या स्वयं भुंजीत बंधुभिरिति तथा कार्तिके द्विदलव्रतं भागुक्तं कार्तिके द्विदलं त्यजेदिति पाद्मेपि कार्तिकमाहात्म्ये राजिकामाढकं चैव वने वा द्यात्तु कार्तिकव्रती द्विदलं तिलतैलं च तथा-न्यन्मतिदूषितम् स्कांदेपि कार्तिके वर्जयेत्तद्वद्द्विदलं बहुबीजकम् माषमुद्गमसूराश्च चणकाश्च कुलित्थकाः निष्पावारा

जमाषाश्चआढक्योद्विदलंस्मृतं नूतनान्यपिजीर्णानिसर्वाण्येतानिवर्जयेत् अत्रकेचिदुत्पत्तिसमये दलद्वयं यस्य भवति तद्भूतपूर्वगत्या
द्विदलमित्युच्यतइत्याहुः उदाहरंतिच बीजमेवसमुद्भूतंद्विदलंचांकुरंविना दृश्यतेयत्रसस्येषुद्विदलंतन्निगद्यतइति अन्ये-
तुलक्षणायांमात्राभावात्कुचनस्यनिर्मूलत्वाद्विदलात्मकंयस्यस्वरूपंतदेववर्जयेदित्याहुः तथानारदीये कार्तिकेवर्जयेत्तैलं
कार्तिकेवर्जयेन्मधु कार्तिकेवर्जयेत्कांस्यं कार्तिकेशुक्तसंधितं कांस्यंतत्पात्रभोजनं शुक्तंपर्युषितं संधितंलवणशाकः नैवेव
कार्तिकेविष्णुमूर्त्यग्रेदीपदानाद्दिवंव्रजेत् तथा कार्तिकेतुकृतादीक्षानृणांजन्मविमोचनी तथाकार्तिकेकृच्छ्रसेवीयःप्राजापत्यपरो-
थवा एकांतरोपवासीवात्रिरात्रोपोषितोपिवा षड्वाद्वादशपक्षेवामासंवावरवर्णिनि एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच उपवासेनभै-
क्षेणव्रजतेपरमंपदम् अन्येपिनियमाःप्रागुक्ताः ग्राह्यमुक्तंस्कांदे व्रीहयोयवगोधूमाःप्रियंगुतिलशालयः एतेहिसात्विकाःप्रो-
क्ताःस्वर्गमोक्षफलप्रदाः काशीखंडे ऊर्जेयवान्नमश्नीयाद्देवान्नमथवापुनः वृंताकंसूरणंचैवशूकशिंबीश्चवर्जयेत् पृथ्वीचंद्रोदये
पाद्मे नोर्जेविध्योविधातव्योव्रतिनाकेनचित्क्वचित् तथानारदीये अव्रतेनक्षपेद्यस्तुमासंदामोदरप्रियं तिर्यग्योनिमवाप्नोतिना-
त्रकार्याविचारणा अन्यान्यपि तांबूलतैलकेशकृंतनादिवर्जनसंकल्परूपाणिप्रागुक्तानि तथाकार्तिकेआकाशदीपउक्तोनिर्ण
यामृतेपुष्करपुराणे तुलायांतिलतैलेनसायंकालेसमागते आकाशदीपंयोदद्यान्मासमेकंहरिंप्रति महतींश्रियमाप्नोतिरूपसौभा
ग्यसंपदमिति तद्विधिश्चहेमाद्रावादित्यपुराणे दिवाकरेस्ताचलमौलिभूतेगृहाददूरेपुरुषप्रमाणं यूपाकृतिंयज्ञियवृक्षदारु-
मारोप्यभूमावथतस्यमूर्ध्नि यवांगुलच्छिद्रयुतास्तुमध्येद्विहस्तदीर्घाअथपट्टिकास्ताः कृत्वाचतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तुयाभिर्भवे

दृष्टिदिशानुसारी तत्कर्णिकायांतु महाप्रकाशोदीपः प्रदेयो दलगास्तथाष्टौ निवेद्य धर्मायहरायभूम्यै दामोदरायाप्यथ धर्मराज्ञे प्रजा
पतिभ्यस्त्वथसत्पितृभ्यः प्रेतेभ्यएवाथतमस्थितेभ्यइति अपरार्केत्वन्योमंत्रउक्तः यथा दामोदरायनभसितुलायांलोलयास-
ह प्रदीपंतेप्रयच्छामिनमोनंतायवेधसइति कार्तिककृष्णाचतुर्थीकरकचतुर्थी साचंद्रोदयव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेतत्वेपूर्वा
तत्रैवपूजाद्याम्नानात् कार्तिककृष्णद्वादशीगोवत्ससंज्ञा साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या दिनद्वयेतत्वेपूर्वा युग्मवाक्यात् वत्सपूजाव
टश्चैवकर्तव्याप्रथमेहनीतिनिर्णयामृतेभिधानाच्च अत्रविशेषोमदनरत्नेभविष्ये सवत्सांतुल्यवर्णांचशीलिनींगांपयस्विनीं चंदना
दिभिरालिप्यपुष्पमालाभिरर्चयेत् अर्घ्यंताम्रमयेपात्रेकृत्वापुष्पाक्षतैस्तिलैः पादमूलेतुदद्याद्वैमंत्रेणानेनपांडव क्षीरोदार्णवसंभूते
सुरासुरनमस्कृते सर्वदेवमयेमातर्गृहाणार्घ्यंनमोनमः ततोमाषादिसंसिद्धान्वटकान्विनिवेदयेत् सुरभित्वंजगन्मातर्देविविष्णु
पदेस्थिता सर्वदेवमयेग्रासंमयादत्तमिमंग्रस ततःसर्वमयेदेविसर्वदेवैरलंकृते मातर्ममाभिलषितंसफलंकुरुनंदिनि इतिप्रार्थयेत्
तथा तद्दिनेतैलपक्वंचस्थालीपक्वंयुधिष्ठिर गोक्षीरंगोघृतंचैवदधितक्रंचवर्जयेत् ज्योतिर्निबंधेनारदः आश्विनेकृष्णपक्षेतुद्वादश्यादि
षुपंचसु तिथिषूक्तः सर्वरात्रेनृणांनीराजनाविधिः नीराजयेयुर्देवांस्तुविप्रान्गाश्चतुरंगमान् ज्येष्ठान्श्रेष्ठान्जघन्यांश्चमातृमुख्याश्च-
योषितइति निर्णयामृतेस्कांदे कार्तिकस्यासितपक्षेत्रयोदश्यांनिशामुखे यमदीपंबहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति मंत्रस्तु मृत्युनापाशदं
डाभ्यांकालेनयमयासह त्रयोदश्यांदीपदानात्सूर्यजः प्रीयतांममेति कार्तिककृष्णचतुर्दश्यांप्रभातेचंद्रोदयेऽभ्यंगंकुर्यात् तदुक्तंहेमा
द्रौनिर्णयामृतेचभविष्योत्तरे कार्तिकेकृष्णपक्षेतुचतुर्दश्यामिनोदये अवश्यमेवकर्तव्यंस्नानंनरकभीरुभिः इत्यश्वंदः मदनरत्नेभवि-

धूदयइतिपाठः दिनोदयइतिपाठात् सूर्योदयोत्तरंत्रिमुहूर्तेस्नानंवदतांगौडानांतदनुसारिणांचाज्ञैनैव पूर्वविद्धचतुर्दश्यांकार्तिकस्यासि
तेतरे पक्षेप्रत्यूषसमयेस्नानंकुर्यात्प्रयत्नतइति स्मृतिदर्पणेपि चतुर्दशीचाश्वयुजस्यकृष्णास्वात्यर्केयुक्ताचभवेत्प्रभाते स्नानंसम
भ्यज्यनरैस्तुकार्यंसुगंधतैलेनविभूतिकामैरिति दृश्यौचंद्रोदयेपाद्मे आश्वयुक्कृष्णपक्षस्यचतुर्दश्यांविधूदये तिलतैलेनकर्तव्यं-
स्नानंनरकभीरुणेति कर्तव्यंमंगलस्नानंनरैर्निरयभीरुभिरिति कालादर्शेपाठः उभयत्राश्वयुशित्यमावास्यांतमासमभिप्रेत्योक्तं
तथा तैलेलक्ष्मीर्जलेगंगादीपावल्याश्चतुर्दशीं प्रातःस्नानंतुयः कुर्यायमलोकंनपश्यतीति दिनद्वयेपिचंद्रोदयेच-
तुर्दशीसत्वेतदभावेप्यरुणोदयेसंपूर्णेखंडेवादिनद्वयेचतुर्दशीसमत्वेचपूर्वदिनेभ्यंगंकुर्यात् पूर्वविद्धचतुर्दशशाभितिवचनात् पूर्वदि-
नेपरदिनएववासत्वेसैवग्राह्या दिनद्वयेप्यसत्वेअरुणोदयव्यापिनीग्राह्या पक्षेप्रत्यूषसमयइत्युक्तेः वक्ष्यमाणवचनाच्च तदभावे
तुचतुर्दशीह्रासंपूर्वेद्युः प्रवेश्यपूर्वेऽन्हित्रयोदशीमध्यएवाभ्यंगंकुर्यादितिदिवोदासः केचिदत्रवचनमपिसाधकत्वेनवदंति ति-
थ्यादौतुभवेद्यावान्ह्रासोवृद्धिःपरेहनि तावान्ग्राह्यः सपूर्वेद्युरदृष्टोपिस्वकर्मणीतितन्मंदं नहीदंवचनंपूर्वदिनस्याःपूर्वग्राह्यत्वं
विधत्ते नक्तैकभक्तजन्माष्टम्यादौदिनद्वयेकर्मकालव्याप्त्यभावेसर्वत्रपूर्वदिनस्यग्राह्यत्वप्रसंगात् किंतु यत्रैकभक्तादौदिनद्व
येकर्मकालव्याप्त्यभावेवाक्यांतरेणन्यायेनवापूर्वदिनस्यग्राह्यत्वमुक्तं तत्रमुख्यकालेतत्तिथेरभावेपितत्रैवानुष्ठानबोधकमिदं न
नचात्रतदस्तीतियत्किंचिदेतत् तेनचतुर्थयाममगामिनीग्राह्या अतएवसर्वज्ञनारायणः तथाकृष्णचतुर्दश्यामाश्विनेऽर्कोदयात्पुरा
यामिन्याःपश्चिमेयामेतैलाभ्यंगोविशिष्यतइति मृगांकोदयवेलायांत्रयोदश्यांयदाभवेत् दर्शेवामंगलस्नानंदुःखशोकभयप्रदमि

ति कालादर्शे त्रयोदशीनिषेधाच्च तेनायमर्थः यथाग्निहोत्रे यावज्जीवं सायंप्रातः कालेषु व्याप्यकालस्य गुरुत्वम् तथात्र चतुर्दशी चतुर्थयामा
मारुणोदयचंद्रोदयानामुत्तरोत्तरस्य व्याप्यत्वाद्गुरुत्वमिति यदपि दिवोदासीये त्रयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति चतुर्दशी रात्रिशेषे त्व-
मावास्या तदाभ्यंगं त्रयोदश्यामिति वचनं तद्धेमाद्रिनिर्णयामृतादिष्वलिखितत्वेन निर्मूलं समूलत्वेपि चतुर्दश्याः सूर्योदयइयासंबंधि-
त्वरूपः क्षयोत्र विवक्षितः सूर्योदयात्प्राक्समाप्तौ चंद्रोदयकालसत्वेन तथैवांगीकारात् किंतु अभ्यंगकालात्प्राक्समाप्तिरूपो
ऽत्र ह्रासः क्षयशब्देन विवक्षितः सचारुणोदयात् चतुर्थयामाद्वा प्राक् यदा ह्रासस्तत्परमिदं अतएव सर्वज्ञनारायणेन चतुर्थयाममात्रे
स्नानमुक्तं तथाचोदाहृतं तथा कृष्णचतुर्दश्यामिति ज्योतिर्निबंधे नारदोपि इषासितचतुर्दश्यामिंदुक्षयतिथावपि ऊर्जादौ स्वा
तिसंयुक्ते तदा दीपावली भवेत् कुर्यात्संलग्नमेतच्च दीपोत्सवदिनत्रयं ये तु त्रयोदशीमध्ये स्नानमाहुस्तेषामाशयं न विद्मः इत्यलं भूयसा
यदपि अरुणोदयतोन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः तस्याब्दिकभवो धर्मो नश्यत्येव न संशय इति दिवोदासीये भविष्यवचनं तन्मुख्य
काले ऽरुणोदये चतुर्दश्यभावेपि तत्रैव स्नातव्यमित्येवंपरमिति सर्वं सिद्धं चतुर्घटिकात्मको ऽरुणोदय इति तत्रैवोक्तम् मदनरत्ने
पाद्मे अपामार्गमथो तुंबीं प्रपुन्नाटमथापरं भ्रामयेत्स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै प्रपुन्नाटश्चक्रमर्दः मंत्रस्तु सितालोष्ठसमायु
क्तसकंटकदलान्वित हर पापमपामार्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनरिति अस्यामेव प्रदोषे दीपान्दद्यादित्युक्तं हेमाद्रौ स्कांदे ततः प्रदो
षसमये दीपान्दद्यान्मनोरमान् ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु चेति दिवोदासीये ब्राह्मे अमावास्याचतुर्दश्योः प्रदोषे दी
पदानतः यममार्गाधिकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः खंडतिथौ तु पूर्वेन्हि प्रदोषे दीपान्दत्वा परेद्युः स्नानादीति दिवोदासीये उक्तं

अत्रनरकोद्देशेनचतुर्वर्तियुक्तंदीपदानंकार्यम् तत्रमंत्रः दत्तोदीपश्चतुर्दश्यांनरकप्रीतयेमया चतुर्वर्तिसमायुक्तः सर्वपापापनुत्तये
तत्रैवलैंगे माषपत्रस्यशाकेनभुक्त्वातत्रदिनेनरः प्रेताख्यायांचतुर्दश्यांसर्वपापैःप्रमुच्यते अत्रयमतर्पणमुक्तंमदनपारिजातेवृद्ध-
मनुना दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्यंतुयमतर्पणम् मदनरत्नेब्राह्मे अपामार्गस्यपत्राणिभ्रामयेच्छिरसोपरि ततश्चतर्पणंका-
र्यंधर्मराजस्यनामभिः यमायधर्मराजायमृत्यवेचांतकायच वैवस्वतायकालायसर्वभूतक्षयायच औदुंबरायदध्नायनीलायप-
रमेष्ठिने वृकोदरायचित्रायचित्रगुप्तायवैनमइति तर्पणप्रकारस्तुहेमाद्रौ एकैकेनतिलैर्मिश्रान्दद्यात्त्रींस्त्रीन्जलांजलीन् सं
वत्सरकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यति तथामदनरत्नेस्कांदे दक्षिणाभिमुखोभूत्वातिलैःसव्यंसमाहितः देवतीर्थेनदेवत्वात्तिलैः
प्रेताधिपोयतः तथा यज्ञोपवीतिनाकार्यंप्राचीनावीतिनाथवेति इदंजीवत्पितृकेणापिकार्यम् जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्म-
योरितिपाद्मोक्तेः अत्रभीष्मतर्पणमप्युक्तंदिवोदासीये तत्प्रकारस्तुमाघेवक्ष्यते इतिनरकचतुर्दशी कार्तिकामावास्यायांप्रा-
तरभ्यंगंकुर्यात् तदुक्तंकालादर्शे प्रत्यूषआश्वयुग्दर्शेकृताभ्यंगादिमंगलः भक्त्याप्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये अस्यव्याख्यानेआदिशब्दात्पंचत्व
गुदकस्नानादेरुपसंग्रहः तदुक्तंपुष्करपुराणे स्वातीस्थितेरवाविंदुर्यदिस्वातिगतोभवेत् पंचत्वगुदकस्नायीकृताभ्यंगविधिर्नरः
नीराजितोमहालक्ष्मीमर्चयन्श्रियमश्नुते आश्वयुग्दर्शइतिदर्शशब्दः प्रत्यूषस्वातियुक्ततिथिपरः तदुक्तंब्राह्मे ऊर्जेशुक्लद्वि-
तीयायांतिथिषुस्वातिऋक्षगे मानवोमंगलस्नायीनैवलक्ष्म्यावियुज्यते तत्रैव इषेभूतेचदर्शेचकार्तिकप्रथमेदिने यदास्वातीत-
दाभ्यंगस्नानंकुर्याद्दिनोदये कश्यपसंहितायांतुदीपावलिदर्शंप्रक्रम्य इंदुक्षयेपिसंक्रांतौरवौपातेदिनक्षये तत्राभ्यंगोनदोषाय

प्रातःपापापनुत्तयइति स्वातियोगंविनाप्यभ्यंगउक्तः मात्स्ये दीपैर्नीराजनादत्रसैषादीपावलीस्मृता अत्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये दि
वातत्रनभोक्तव्यमृतेबालातुराज्जनात् प्रदोषसमयेलक्ष्मींपूजयित्वाततःक्रमात् दीपवृक्षाश्चदातव्याःशक्त्यादेवगृहेषुच तत्रैवाभ्यंग
मभिधाय एवंप्रभातसमयेत्वमावास्यांनराधिप कृत्वातुपार्वणश्राद्धंदधिक्षीरघृतादिभिः दीपान्दत्वाप्रदोषेतुलक्ष्मींपूज्ययथा-
विधि स्वलंकृतेनभोक्तव्यंसितवस्त्रोपशोभिना अयंप्रदोषव्यापीग्राह्यः तुलासंस्थेसहस्रांशौप्रदोषेभूतदर्शयोः उल्काहस्ता
नराःकुर्युःपितॄणांमार्गदर्शनमितिज्योतिषोक्तेः दिनद्वयेसत्वेपरः दंडैकरजनीयोगेदर्शःस्यात्तुपरेऽहनि तदाविहायपूर्वेद्युःपरेऽ
ह्निसुखरात्रिकेतितिथितत्वेज्योतिर्वचनात् दिवोदासीयेतुप्रदोषस्यकर्मकालत्वात् अर्धरात्रेभवत्येवलक्ष्मीराश्रयितुगृहान् अतः
स्वलंकृतालिप्तादीपैर्जाग्रज्जनोत्सवाः सुधाधवलिताःकार्याःपुष्पमालोपशोभिताइति ब्राह्मोक्तेश्च प्रदोषार्धरात्रव्यापिनीमुख्या
एकैकव्याप्तौपरैव प्रदोषस्यमुख्यत्वादर्धरात्रेनुष्ठेयाभावाच्च यत्तु अपराह्णेप्रकर्तव्यंश्राद्धंपितृपरायणैः प्रदोषसमयेराजन्कर्तव्या
दीपमालिकेतिक्रमः ससंपूर्णतिथावेवप्राप्तेरनुवादोनविधिः तत्तत्कर्मकालव्याप्तेर्बलवत्वात्संपूर्णतिथौप्राप्त्याखंडतिथावप्राप्त्यावि-
ध्यनुवादविरोधाच्चेत्युक्तं अत्रैवदर्शेपररात्रेऽलक्ष्मीनिःसारणमुक्तंमदनरत्नेभविष्ये एवंगतेनिशीथेतुजनेनिद्रार्धलोचने तावन्नगर
नारीभिःशूर्पडिंडिमवादनैः निष्काश्यतेप्रहृष्टाभिरलक्ष्मीःस्वगृहांगणात् कार्तिकशुक्लप्रतिपदिगोक्रीडनमुक्तं निर्णयामृते अस्या
मेवरात्रौबलेःपूजोक्ताहेमाद्रौभविष्ये कृत्वैनंसर्वमेवेहरात्रौदैत्यपतेर्बलेः पूजांकुर्यान्नृपःसाक्षाद्भूमौमंडलकेशुभे बलिमालिख्यदै
त्येंद्रंवर्णकैःपंचरंगकैः गृहस्यमध्येशालायांविशालायांततोऽर्चयेत् लोकश्चापिगृहस्यांतःशय्यायांशुक्लतंडुलैः संस्थाप्यबलिराजानं

फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् मंत्रस्तु पाद्मे बलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववंदित इंद्रशत्रोऽमरारातेविष्णुसान्निध्यदो भवेति तथा बलिमुद्दिश्य दीयं
ते दानानि कुरुनंदन यानि तान्यक्षयाण्याहुर्मयैवं संप्रदर्शितमिति तदेतत्पूर्वविद्धप्रतिपदि कर्तव्यं पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिन-
मिति हेमाद्रौ पाद्मोक्तेः माधवोपि बल्युत्सवं च पूर्वेद्युरुपवासवदाचरेदिति निर्णयामृतेपि या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप पूजना
त्त्रीणि वर्धंते प्रजा गावो महीपतिरिति तथा भद्रायां गोकुलक्रीडा सदेशो वै विनश्यति भद्रायां द्वितीयायां तथा प्रतिपद्यग्निकरणं द्वितीया
यां तु गोऽर्चनं छत्रच्छेदं करिष्येते वित्तनाशं कुलक्षयमिति तथा प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनं तु गवां मतम् परविद्धेषु यः कुर्यात्पुत्रदारधन
क्षय इति देवलवचनाच्च एते च विधिप्रतिषेधाः पूर्वदिने प्रतिपदः सायान्हव्यापित्वे द्वितीयदिने चंद्रदर्शनसंभवे च ज्ञेयाः गवां क्रीडादिने यत्र
रात्रौ दृश्येत चंद्रमाः सोमो राजा पशून्हंति सुरभिः पूजकांस्तथेति पुराणसमुच्चयात् दिनद्वये सायान्हव्यापित्वे तु परैव ग्राह्या वर्धमान
तिथौ नंदा यदा सार्धत्रियामिका द्वितीया वृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यत इति तथा त्रियामसंगा दर्शतिथिर्भवेच्चेत्सा द्वित्रियामा प्रतिप
द्विवृद्धौ दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोन्यथा पूर्वयुते विधेय इति पुराणसमुच्चयादिति निर्णयामृतकारः सार्धत्रियामिकेत्यनेन चंद्रद
र्शनाभाव उक्तः द्वितीयायाः पंचधाविभक्तदिनचतुर्थांशरूपापराण्हव्याप्ता वेव चंद्रदर्शनसंभवात् वयं तु तद्वचनद्वयं पूर्वविद्धासंभवे वे
दितव्यमिति ब्रूमः दिनद्वये प्रतिपदः सायान्हव्याप्त्यभावे तु पूर्वैव रात्रौ बलिपूजाविधानेन कर्मकालव्यापित्वात् परदिने चंद्रोदये तन्निषे
धादिति दिक् मदनरत्ने तु पूर्वविद्धायां गोक्रीडा नीराजनं मंगलमालिके तु तत्तरत्र कार्ये कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानद्वितयं भवेत् नारीनी
राजनं प्रातः सायं मंगलमालिका यदा च प्रतिपत्स्वल्पा नारीनीराजनं भवेत् द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मंगलमालिकामिति ब्राह्मोक्तेः

लभ्यते यदि वा प्रातः प्रतिपद्घटिकाद्वयम् तस्यां नीराजनं कार्यं सायंमंगलमालिकेति भविष्योक्तेः प्रातर्वा यदि लभ्येत प्रति-
पद्घटिका शुभा द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायंमंगलमालिकाम् कार्तिके शुक्लपक्षादौ त्वमावास्या घटीद्वयम् देशभंगभयान्नै-
व कुर्यान्मंगलमालिकामिति देवीपुराणाच्चेत्युक्तम् अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे बलिप्रतिपदं प्रक्रम्य तस्माद्द्यूतं प्रकर्तव्यं प्र
भाते तत्र मानवैः तस्मिन्द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः पराजयो विरुद्धश्च लाभनाशकरो भवेत् दयिताभिश्च सहितै
र्नेया सा च भवेन्निशेति अत्र गोवर्धनपूजादि मार्गपालीपूजादि चोक्तं हेमाद्रौ निर्णयामृते च स्कांदे प्रातर्गोवर्धनं पूज्य द्यूतं-
चापि समाचरेत् भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्चावाहदोहनाः गोवर्धनश्च गोमयेन कार्यश्चित्रे पावा मंत्रस्तु
गोवर्धन धराधार गोकुलत्राणकारण बहुबाहुकृतच्छाय गवां कोटिप्रदो भव गोमंत्रस्तु लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनु
रूपेण संस्थिता घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु तत्रैव स्कांदे ततोऽपराह्णसमये पूर्वस्यां दिशि भारत मा
र्गपालीं प्रबध्नीयाद्दुर्गस्तंभेऽथ पादपे कुशकाशमयीं दिव्यां लंबकैर्बहुभिर्मुने दर्शयित्वा गजानश्वान्नू सायमस्यास्तले
नयेत् कृतहोमैर्द्विजेंद्रैस्तु बध्नीयान्मार्गपालिकाम् नमस्कारं ततः कुर्यान्मंत्रेणानेन सुव्रत मार्गपालि नमस्तेस्तु स
र्वलोकसुखप्रदे विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे नीराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजयप्रदम् राजानो राजपुत्राश्च
ब्राह्मणाः शूद्रजातयः मार्गपालीं समुल्लंघ्य नीरुजः स्युः सुखान्विताः तत्रैवादित्यपुराणे कुशकाशमयीं कुर्याद्वर्तिकां सुदृढां न
वां तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तथान्यतः गृहीत्वा कर्षयेयुस्तां यथासारं मुहुर्मुहुः जयेत्र हीनजातीनां जयो राज्ञस्तु वत्सरमिति

यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता ग्राह्येत्युक्तं निर्णयामृतादौ यमद्वितीया मध्याह्नव्यापिनी पूर्वविद्धेति हेमाद्रिः अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कांदे ऊर्जे शुक्लद्वि-
तीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमं स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यतीति ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः वेष्टितः किन्नरैर्हृष्टैस्तस्मै
यच्छति वांछितं तथा भविष्ये प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदे तरा तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्त्तिके भवेत् श्रावणे कलुषा नाम तथा-
भाद्रे च गीर्मला आश्विने प्रेतसंचारा कार्त्तिके याम्यका मता इत्युक्त्वा प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वतीपूजा तृतीयायां श्राद्धमुक्त्वा चतुर्थ्यां
मुक्तं कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चितः अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता अ
स्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनं दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः स्वर्णालंकार
वस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः प्रतिपन्नाः माताभगिन्य इति हेमाद्रिः पितृव्यभगिनीहस्ता
त्प्रथमायां युधिष्ठिर मातुलस्य सुताहस्ताद्द्वितीयायां तथा नृप पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् भोक्तव्यं सहजायाश्च
भगिन्या हस्ततः परं सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्धनं यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः संभोजितः प्रतिजगत्स्वसृसौहृदेन
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः गौडास्तु यमं च चित्रगुप्तं च यमदूतांश्च पूजयेत् अर्घ्यश्चात्र
प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः मंत्रः एह्येहि मार्तंडज पाशहस्त यमांतकालोकधरामरेश भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगव
न्नमस्ते भ्रातस्तवानुजाताहं भुंक्ष्व भक्तमिदं शुभं प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ज्येष्ठाग्रजातेति वदेदिति स्मार्ताः इत्यन्न
दानमित्यप्याहुः ब्रह्मांडपुराणेपि या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ अर्चयेच्चापि तांबूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् भ्रातुरायुः

क्षयोराजन्नूनभवेत्तमकर्हिचिदिति कार्तिकशुक्लनवमीयुगादिः साऽपौर्वाह्णिकीग्राह्या शुक्लपक्षस्थत्वात् अत्रपिंडरहितंश्राद्धंकर्तव्यं अ
न्यत्प्रागुक्तं अत्रैवविष्णुत्रिरात्रमुक्तंहेमाद्रौपाद्मे कार्तिकेशुक्लनवमीमवाप्यविजितेंद्रियः हरिंविधायसौवर्णंतुलस्यासहितंविभुम् पू
जयेद्विधिवद्भक्त्याव्रतीतत्रदिनत्रयं एवंयथोक्तविधिनाकुर्याद्वैवाहिकंविधिमिति कार्तिकशुक्लैकादश्यांभीष्मपंचकव्रतमुक्तं नारदीये
अतोनरैःप्रयत्नेनकर्तव्यंभीष्मपंचकं कार्तिकस्यामलेपक्षेस्नात्वासम्यग्यतव्रतः एकादश्यांतुगृह्णीयाद्व्रतंपंचदिनात्मकमिति तद्वि-
धिस्तुगोमयेनस्नात्वामौनीपंचामृतैः पंचगव्यैर्विष्णुंसंस्नाप्यसंपूज्यपायसंनिवेद्यद्वादशाक्षरमष्टोत्तरशतंजप्त्वा ॐनमोविष्णवइति
षडक्षरेणघृताक्तान्यवान्व्रीहींश्चाष्टोत्तरशतंहुत्वाभूमौस्वपेत् एवंपंचदिनेषुकुर्यात् विशेषस्त्वाद्येऽह्निहरेःपादौकमलैःसंपूज्य
त्रिर्गोमयंप्राशयम् द्वितीयेऽह्निबिल्वपत्रैर्जानुनीसंपूज्यगोमूत्रं त्रयोदश्यांभृंगराजेननाभिंसंपूज्यक्षीरम् चतुर्दश्यांकरवीरैःस्कं
धंसंपूज्यदधि पौर्णमास्यांहोमांतेलोहींपापप्रतिमांखड्गचक्रहस्तांकृष्णवस्त्रेणवेष्टितांप्रस्थतिलोपरिस्थांकृत्वाधर्मराजनामभिः
करवीरैःसंपूज्ययदन्यजन्मनिवापुनः तत्सर्वंप्रशमंयातुमत्पापंतवपूजनादिति पुष्पांजलिंक्षिप्त्वाकृष्णप्रतिमांचसंपूज्यविप्रा
यदत्त्वाविप्रान्संभोज्य दक्षिणांदत्त्वापंचगव्यंप्राश्य पौर्णमास्यांनक्तंभुंजीतेतिलघुनारदीये पंचगव्यप्राशनंषडक्षरेणेतिहेमाद्रिः
हेमाद्रौभविष्येतुशाकैर्मुन्यन्नैर्वापंचाहंवर्तनमुक्तं अंतेप्युक्तं यद्भीष्मपंचकमितिप्रथितंपृथिव्यामेकादशीप्रभृतिपंचदशीनिरुद्धं
मुन्यन्नभोजनपरस्यनरस्यतस्मिन्निष्टंफलंदिशतिपांडवशार्ङ्गधन्वेति तथापाद्मे पंचाहंपंचगव्याशीभीष्मायार्घ्यंचपंचसु अहः
स्वपितथाददद्यान्मंत्रेणानेनसुव्रत सत्यव्रतायशुचयेगांगेयायमहात्मने भीष्मायैतद्ददाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे वैयाघ्रपद्यगो

र्घ्यार्थेतिच सव्येनानेनमंत्रेणतर्पणंसार्ववर्णिकमिति कार्तिकेशुक्लद्वादश्यांरेवतीनक्षत्रयोगरहितायांपारणंकार्यं तदुक्तं आभाकासितपक्षे
षुमैत्रश्रवणरेवती संगमेनहिभोक्तव्यंद्वादशद्वादशीर्हरेदिति यदातुरेवतीयोगरहिताद्वादशीसर्वथानलभ्यतेतदारेवत्याश्चतुर्थपादंवर्जये
त् वचनंतुप्रागुक्तं लघुनारदीये कार्तिकेशुक्लपक्षस्यकृत्वाचैकादशींनरः प्रातर्दत्वाशुभान्कुंभान्प्रयातिहरिमंदिरम् मदनरत्नेवारा
हे एकादशीसोमयुक्ताकार्तिकेमासिभामिनि उत्तराषाढसंयोगेअनंतासाप्रकीर्तिता तस्यांयत्क्रियतेभद्रेसर्वमानंत्यमश्नुते अस्यामेव
रात्रौदेवोत्थापनमुक्तंहेमाद्रौब्राह्मे एकादश्यांचशुक्लायांकार्तिकेमासिकेशवं प्रसुप्तंबोधयेद्रात्रौश्रद्धाभक्तिसमन्वितइति मदनरत्नेभवि
ष्ये कार्तिकेशुक्लपक्षेतुएकादश्यांप्रयत्नतः मंत्रेणानेनराजेंद्रदेवमुत्थापयेद्विजः रामार्चनचंद्रिकादौतुद्वादश्यामुक्तं पारणाहपूर्वरात्रे-
घंटादीन्वादयेन्मुहुरिति अत्रदेशाचारतोव्यवस्था तत्रैवदेवदेवस्यस्नानपूर्वमहद्भवेत् महापूजांततःकृत्वादेवमुत्थापयेत्सुधीः मंत्रा-
स्तुवाराहपुराणेउक्ताः ॐ ब्रह्मेंद्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वंदितवंदनीय बुध्यस्वदेवेशजगन्निवासमंत्रप्रभावेनसुखेन
देव इयंतुद्वादशीदेवप्रबोधार्थंविनिर्मिता त्वयैवसर्वलोकानांहितार्थंशेषशायिना उत्तिष्ठोत्तिष्ठगोविंदत्यजनिद्रांजगत्पते त्वयिसु
प्तेजगन्नाथजगत्सुप्तंभवेदिदं उत्थितेचेष्टितेसर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठमाधव गतामेघावियच्चैवनिर्मलंनिर्मलादिशः शारदानिचपुष्पाणिगृ
हाणममकेशव इदंविष्णुरितिमंत्रेणमंत्रउत्थापनेहरेरिति एवंदेवमुत्थाप्यतदग्रेचातुर्मास्यव्रतसमाप्तिंकुर्यात् तदुक्तंभारते चतुर्धागृह्य
वैचीर्णंचातुर्मास्यव्रतंनरः कार्तिकेशुक्लपक्षेतुद्वादश्यांतत्समापयेत् लघुनारदीये चातुर्मास्यव्रतानांचसमाप्तिःकार्तिकेस्मृता मंत्र-
श्चनिर्णयामृतेसनत्कुमारेणोक्तः इदंव्रतंमयादेवकृतंप्रीत्यैतवप्रभो न्यूनंसंपूर्णतांयातुत्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति अथवाराहोक्तोबोधि

नीविधिः एकादश्यां रात्रौ कुंभे घृतपात्रे परि हैमं माषमितं मत्स्यं पंचामृतेन संस्नाप्य कुंकुमपीतवस्त्रयुगपद्याद्यैः संपूज्य मत्स्यादिद
शावतारान् संपूज्य जागरं कृत्वा प्रातर्देवमाचार्यं च वस्त्राद्यैः संपूज्य जगदादिर्जगद्रूपो जगदादिरनादिमान् जगदाद्यो जगद्योनिः प्री
यतां मे जनार्दन इति नत्वा दक्षिणां दत्वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति तथा ब्राह्मे महातूर्यरवैरात्रौ ष्मामये त्स्यदेनेस्थितम् उत्थितं दे
वदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयं चतुरो वार्षिकान्मासान् नियमं यस्य यत्कृतम् कथयित्वा द्विजेभ्यस्तु दद्याद्भक्त्या सदक्षिणं यस्य य
स्य स्य नियमः कृतस्तद्द्रव्यं दद्यादित्यर्थः इदं शुक्रास्तादावपि कार्यं आशौचे तु पूजामन्येन कारयेत् कार्तिकशुक्लद्वादशी पौर्ण
मासी च मन्वादिः सा पौर्वाह्णिकी ग्राह्या अन्यत्प्रागुक्तम् कार्तिकशुक्लचतुर्दशी वैकुंठसंज्ञा सा विष्णुपूजायां रात्रिव्यापिनी ग्रा-
ह्या दिनद्वये तद्व्याप्तौ निशीथप्रदोषोभयव्यापिनी ग्राह्या तदुक्तं हेमाद्रौ भाविष्ये कार्तिकस्यासिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप सोपवास
स्तु संपूज्य हरिं रात्रौ जितेंद्रिय इति अस्या एव विश्वेश्वरप्रतिष्ठादिनत्वात्तत्प्रीत्यर्थं यदोपवासादि क्रियते तदारुणोदयव्यापिनी ग्राह्या
तदुक्तं त्रिस्थलीसेतौ सनत्कुमारसंहितायां वर्षे च हेमलंबाख्ये मासे श्रीमति कार्तिके शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदयं प्रति महा
देवतिथौ ब्राह्मे मुहूर्ते मणिकर्णिके स्नात्वा विश्वेश्वरो देव्या विश्वेश्वरमपूजयदिति तत्पूर्वदिने चोपवासः कार्यः ततः प्रभाते विम-
ले कृत्वा कृत्वा पूजां महाद्भुताम् दंडपाणेर्महाधाम्नि वनेऽस्मिन् कृतपारण इति तत्रैवोक्तेः शिवरहस्येपि पूजां जागराद्युक्त्वोक्तम्
ततोऽरुणोदये जाते स्नात्वा स्नात्वा च भस्मना संध्यां समाप्य विश्वेशं मामभ्यर्च्य यथाविधि मद्भक्तान् भोजयामास ऋषयो बुभुजु-
स्तत इति अत्र कार्तिकव्रतोद्यापनं पाद्म उक्तम् कार्तिकमाहात्म्ये अथोर्जव्रतिनः सम्यगुद्यापनविधिं शृणु ऊर्जशुक्लचतुर्दश्यां

कुर्यादुद्यापनं व्रती तुलस्याउपरिष्टात्तु कुर्यान्मंडपिकांशुभाम् तुलसीमूलदेशे च सर्वतोभद्रमेव च तस्योपरिष्टात् कलशं पंचरत्नसमन्वितम् पूजयेत्तत्र देवेशं सौवर्णं गुर्वनुज्ञया रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवाद्यादिमंगलैः ततस्तु पौर्णमास्यां वै सपत्नीकान्द्विजोत्तमान् त्रिंशन्मितानथै कं वा स्वशक्त्या वा निमंत्रयेत् अतो देवा इति द्वाभ्यां जुहुयात्तिलपायसं ततो गां कपिलां दद्यात् पूजयेद्विधिवद्गुरुमिति कार्तिकी पौर्णमासी पराग्राह्या अमापौर्णमास्यौ परे इति दीपिकोक्तेः अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेंद्वोः कृत्तिकासु च तथा आ ग्नेयं तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति क्वचित् महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा यदा तु याम्यं भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ क्वचित् तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभेति पाद्मे वि शाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चंद्रमाः संयोगः पद्मको नाम पुष्करेष्वपि दुर्लभः पद्मकं पुष्करे प्राप्य कपिलां यः प्रयच्छति स हित्वा सर्वपा पानि वैष्णवं लभते फलं यमः कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः अस्यामेव सायंका ले मत्स्यावतारो जात इत्युक्तम् पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये वरान्दत्त्वा यतो विष्णुर्मत्स्यरूपी भवेत्ततः तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तदक्षय्यफलं स्मृत- मिति अत्र त्रिपुरोत्सव उक्तो भार्गवार्चनदीपिकायां पौर्णमास्यां तु संध्यायां कर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः दद्यादनेन मंत्रेण प्रदीपांश्च सुरालये की टाः पतंगा मशकाश्च वृक्षा जले स्थले ये विचरंति जीवाः दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्मभागिनो भवंति नित्यं श्वपचा हि विप्राः अत्र वृषोत्सर्गोऽति- प्रशस्तः तदुक्तं मात्स्ये कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् शैवं पदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतमिति अत्र कार्तिकेयद- र्शनमुक्तं काशीखंडे कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात्स्वामिदर्शनं सप्तजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः इति श्रीकमलाकर

भट्टकृते निर्णयसिंधौ द्वितीयपरिच्छेदे कार्तिकमासः ॥ वृश्चिके पूर्वाः षोडशघटिकाः पुण्याः शेषं प्राग्वत् मार्गशीर्षकृष्णाष्टमी कालाष्टमी
सा च रात्रिव्यापिनी ग्राह्या मार्गशीर्षसिताष्टम्यां कालभैरवसन्निधौ उपोष्य जागरं कुर्वन्सर्वपापैः प्रमुच्यते इति काशीखंडात् रात्रिव्रत
त्वावगतेः कृद्व्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिरिति ब्रह्मवैवर्ताच्च दिनद्वयेऽंशतो रात्रिव्याप्तावुत्तरैव भैरवोत्पत्तेः प्रदोषकाली-
नत्वादिति केचित् तन्न शिवरहस्ये मध्याह्ने भैरवोत्पत्तेः श्रवणात् तथा च तत्रैव नित्ययात्रादिकं कृत्वा मध्याह्ने संस्थिते रवावि
त्युपक्रम्य ब्रह्मणा रुद्रे वज्ञाते उक्तं तदीयरूपादनवद्यान्मतः श्रीकालभैरवः आविरासीत्तदा लोकान्भीषयन्नखिलानपीति अत्रो
पवास एव प्रधानमित्युक्तं तत्रैव उपोषणस्यांगभूतमर्घ्यदानमिह स्मृतम् तथा जागरणं रात्रौ पूजायामचतुष्टये संध्यायामपि पूजेवो
क्ता तेन मध्याह्नव्यापिनी युक्ता दिनद्वयेऽंशतः संपूर्णायां वा तद्व्याप्तौ पूर्वैव पूर्वोक्तवचनात् पारणा तु प्रातरेव यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां-
प्रातरेव हि पारणेति वचनात् अत्र च कालभैरवपूजोक्ता त्रिस्थलीसेतौ कृत्वा च विविधां पूजां महासंभारविस्तरैः नरो मार्गासिताष्टम्यां वार्षिकं
विघ्नमुत्सृजेत् तथा तीर्थे कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पणमत्वरः विलोक्य कालराजानं निरयादुद्धरेत्पितॄनिति इयं च कार्तिक्यनंतरा गौण
चांद्राभिप्रायेण मार्गशीर्षशुक्लपंचम्यां नागपूजोक्ता हेमाद्रौ स्कांदे शुक्ला मार्गशिरे पुण्या श्रावणे या च पंचमी स्नानदानैर्बहुफला नाग-
लोकप्रदायिनीति इयं नागपूजायां षष्ठीयुतैव ग्राह्या पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिके
ति मदनरत्ने वचनात् मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी चंपाषष्ठीति महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा सोत्तरयुता ग्राह्या षण्मुन्योरिति युग्मवाक्यात् पूर्वाह्णे दैवि
कं कुर्यादिति वचनादस्याश्च दैवकर्मत्वात् इयमेव योगविशेषेण चंपेत्युच्यते तदुक्तं ब्रह्मांडपुराणे मल्लारिमाहात्म्ये मार्गभाद्रपदे शुक्ला

षष्ठी वैधृतिसंयुता रविवारेण संयुक्ता सा चापि नेह कीर्तितेति विशाखा वा भौमयोगेन सा त्वापि नेह कीर्तितेति मदनरत्ने पाद्मः मार्गशीर्षे मले
पक्षे षष्ठ्यां वारेऽंशुमालिनः शततारागते चंद्रे लिंगस्याद्दृष्टिगोचरमिति इयं च योगवशेन पूर्वा परा वा कार्या चंपाषष्ठी सप्तमीयुतेति दिवोदा-
सः इयमेव स्कंदषष्ठी सा पूर्वयुता कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यंते पारणं भवेदिति भृगूक्तेः प-
रेऽन्हि शश्वावाद्यथामध्ये पारणासंभवे इदं अन्यथोत्तरैवेति दिवोदासः अब्दपर्यंत षष्ठीषु सेनाविदारक स्कंद महासेन महाबल रुद्रोमा-
ग्निज षड्वक्त्र गंगागर्भ नमोऽस्तु ते इति राजतं स्कंदं संपूज्य विप्राय दद्यादिति दिवोदासः मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनी तीर्थे
श्राद्धं त्रिस्थलीसेतौ भट्टचरणैरुक्तम् तस्य प्रासंगे पैशाच्यस्वपित्राद्युद्देश्यकत्वे पार्वणत्वात् परान्हव्यापिनी ग्राह्या अज्ञातनामपिशा-
चाद्युद्देश्यकत्वे त्वेकोद्दिष्टत्वात् मध्यान्हव्यापिनीति कुलधर्मव्रतादौ तूत्तरैव चैत्रे नभो गतेतरसितास्यादूर्ध्वमिति दीपिकोक्तेः
मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयोत्पत्तिः तदुक्तं स्कांदे सह्याद्रिखंडे मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽन्हि शुभे निर्मले मृगशीर्षयुते पौर्ण-
मास्यां यज्ञस्य वासरे जनयामास दैदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् तं विष्णुमागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाकरोत्स्वयम् दत्तवान् स्वस्य पुत्रत्वाद्द-
त्तात्रेय इतीश्वर इति इयं प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येति वृद्धाः मार्गशीर्षपौर्णिमानंतराष्टमी अष्टका एवं पौषादिमासत्रयेऽपि हेमंतशिशिरयो-
श्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वेत्याश्वलायनोक्तेः एकस्यामष्टम्यां वे कार्येति हरदत्तः क्वचित्पंचम्यष्टकाप्रोष्ठपद्य-
ष्टका भूयः पितृलोके भविष्यतीति पाद्मवचनात् तत्पूर्वसप्तमीषु पूर्वेद्युः तत्परनवमीष्वन्वष्टकाश्चेत्याद्युक्तम् कालादर्शे मार्ग-
शीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने कृष्णपक्षे च पूर्वेद्युरन्वष्टकं तथाष्टका इति यत्तु विष्णुः अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका-

इति पच्चकौर्मे अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु इति नञ्चतुर्थ्यामनावश्यकत्वार्थं याचाप्यन्याचतुर्थी स्यात्तां च कुर्यात्प्र-
यत्नत इति वायुब्रह्मांडपुराणात् श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति विष्णूक्तेरिति शूलपाणिः शाखाभेदाद्व्यवस्थेति तत्त्वम् वा
युब्रह्मांडयोः आद्या पूपैः सदा कार्या मांसैरन्या सदा भवेत् शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः पौषादिक्रमः अ
न्वष्टका तु प्रागेव निर्णीता तत्राष्टम्यपराण्हव्यापिनी ग्राह्या अथाच्छादनपर्यंतं श्राद्धं पार्वणवद्भवेदित्याश्वलायनकारिकोक्ते
रपराण्हकालत्वाच्च पार्वणस्य पूर्वेद्युरष्टकाश्राद्धयोस्तु अष्टम्यनुरोधेन निर्णयः अत एव सूत्रम् पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात्
अपरेद्युरन्वष्टक्यमिति च अत्र कामकालौ विश्वेदेवौ इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षावष्टम्यां कामकालाविति सायणीये शंखोक्तेः अत्र
श्राद्धाकरणप्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिविधाने एभिर्द्युभिर्जपेन्मंत्रं शतवारं तु नह्निने आन्वष्टक्यं यदा न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथेति अश-
क्तौ त्वाश्वलायनः अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन चाप्यनडुहो यवसमाहरेदग्निना वा कक्षमुपोषेदेषा मेऽष्टकेति न त्वेवानष्ट
कः स्यादिति मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्राष्टका न कार्या चतुर्णामिति ग्रहणादित्युक्तं नारायणवृत्तौ तथा काठकगृह्येपि
महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म यत् स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले इति मार्गादिरविवारे तु काम्यव्रतमुक्तम्
हेमाद्रौ तत्र भक्ष्याण्युक्तानि संग्रहे सौरधर्मे पत्रं बिल्वं तुलस्याश्च फलमथ घृतं मार्गशीर्षादि भक्ष्यं मुष्टीनां त्रिस्तिलानां त्रिपलद
धि तथा दुग्धकं गोमयं च त्रिबिल्वं तोयाञ्जलीनां त्रिमरिचकमथो त्रिः पलाः सक्तवः स्युर्गोमूत्रं शर्करा सद्धविरिति विधिना भानुवारे क्रमे
णेति इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ द्वितीयपरिच्छेदे मार्गशीर्षमासः समाप्तः धनुःसंक्रमे पराः षोडश घटिकाः पुण्याः अन्य

तूष्णींगवत् अत्रोत्सर्जननिर्णयोवक्तव्योप्युपाकर्मप्रसंगात्प्रागेवोक्तः कल्पतरौभविष्ये पौषमासियदादेवीशुक्लाष्टम्यांबुधोभवेत् त
स्यांस्नानंजपोहोमस्तर्पणंविप्रभोजनं मत्प्रीतयेकृतंदेविशतसाहस्रिकंभवेत् अत्रैवरोहिण्यार्द्रायोगेपुण्यतमत्वंतत्रैवज्ञेयं पौषशु
क्लैकादशीमन्वादिः सावोक्ताप्राक् पौषपौर्णिमानंतराः सप्तम्यष्टमीनवम्योष्टकाद्याः प्रागुक्ताः पौषामावास्यायांअर्धोदयोयोगविशे-
षः तदुक्तंमदनरत्नेमहाभारते अमार्कपातश्रवणैर्युक्ताचेत्पुष्यमाघयोः अर्धोदयःसविज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैःसमइति पुष्यमाघयो-
र्मध्यवर्तिनीपौषीपौर्णमास्युत्तरामावास्येत्यर्थइतिभट्टाः मदनरत्नेपुष्यस्यचमाघस्यचेत्यर्थउक्तः तन्न हेमाद्रिविरोधात् तत्रहिमा
घएवोक्तः तथा दिवैवयोगः शस्तोयंनतुरात्रौकदाचनेति इदमूर्धमन्यनिबंधेष्वभावान्निर्णयामृतमात्रोक्तेर्निर्मूलमेव तेनहेमाद्र्या
दिमतेरात्रावर्धोदयोभवत्येव केचित्तु किंचिदूनोमहोदयइत्याहुस्तन्निर्मूलम् हेमाद्रौमदनरत्नेचस्कांदे माघामायांव्यतीपातेआदित्ये
विष्णुदैवते अर्धोदयंतदित्याहुःसहस्रार्कग्रहैःसमम् तत्रैव माघमासेकृष्णपक्षेपंचदश्यांरवेर्दिने वैष्णवेनतुऋक्षेणव्यतीपातकृद्
लंभे व्रतंकुर्यादित्यग्रेऽन्वयः तत्रैव ब्रह्मविष्णुमहेशानांसौवर्णाःपलसंख्यया प्रतिमास्तुप्रकर्तव्यास्तदर्धेनद्विजोत्तम सार्धशतत्रयंशु
भ्रोद्रोणानांतिलपर्वतः कर्तव्योपर्वतोविष्णुरुद्रयोःपूर्वसंख्यया शंकरश्चब्रह्मा शय्याश्रयंततःकुर्यादुपस्करसमन्वितम् तिलैर्द्रो
णंकृत्वाप्रतिमांदद्यादित्युक्तं स्कांदे अर्धोदयेतुसंप्राप्तेसर्वंगंगासमंजलम् शुद्धात्मानोद्विजाःसर्वेभवेयुर्ब्रह्मसंमिताः यत्किंचिद्दी
यतेदानंतद्दानंमेरुसन्निभमिति अत्रदानविशेषानिर्णयामृतेस्कांदे चतुःषष्टिपलंमुख्यममत्रंतत्रकारयेत् चत्वारिंशत्पलंवाथपं
चविंशतिरेववा अमत्रंपात्रम् तच्चकांस्यमयमित्युक्तंतत्रैव एवंकृघटितंकार्यंकांस्यभाजनमुत्तममिति तथा निधायपायसंतत्र

पद्ममष्टदलंलिखेत् पद्मस्यकर्णिकायांतुकर्षमात्रंसुवर्णकम् तदभावेतदर्धंवातदर्धंवापिकारयेत् भूमौतुतंडुलैःशुभ्रैःकृत्वाषड्दलंसु
समम् अमत्रंस्थापयेत्तत्रब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् तेषांपूजाततःकार्यागंधमाल्यैस्तुशोभनैः वस्त्रादिभिरलंकृत्यब्राह्मणायनिवेद
येत् मंत्रस्तु सुवर्णपायसामत्रंयस्मादेतत्त्रयीमयम् आपन्नेस्तारकंयस्मात्तद्गृहाणद्विजोत्तम समुद्रमेखलांपृथ्वींसम्यग्दातुश्च
यत्फलम् तत्फलंलभतेमर्त्यःकृत्वेदंदानमुत्तममिति इतिश्रीकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौपौषमासः अथमाघस्नानम्
तत्रविष्णुः तुलामकरमेषेषुप्रातःस्नायीसदाभवेत् हविष्यंब्रह्मचर्यंचमाघस्नानेमहाफलमिति सौरमासउक्तः ब्राह्मेतुसावनउक्तः
एकादश्यांशुक्लपक्षेपौषमासेसमारभेत् द्वादश्यांपौर्णमास्यांवाशुक्लपक्षेसमापनमिति पाद्मेपि पुष्यस्यैकादशींशुक्लामारभ्य
स्थंडिलेशयः मासमात्रंनिराहारस्त्रिकालंस्नानमाचरेत् त्रिकालमर्चयेद्विष्णुंत्यक्तभोगोजितेंद्रियः माघस्यैकादशींशुक्लांयाव
द्विद्याधरोत्तमेति त्रिकालस्नानंमासोपवासविषयम् निराहारइत्युक्तेः पृथ्वीचंद्रोदयेत्वन्यथोक्तम् विष्णुः दर्शंवापौर्णमासींवा
प्रारभ्यस्नानमाचरेत् पुण्यान्यहानित्रिंशत्तुमकरस्थेदिवाकरइति अत्रदर्शमितिशुक्लादिमुख्यचांद्राभिप्रायेण अयंतुपक्षोनेदानींप्र
चरति अत्राधिकारिणोभविष्ये ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थोथभिक्षुकः बालवृद्धयुवानश्चनरनारीनपुंसकाः स्नात्वामाघेशुभे
तीर्थेप्राप्नुवंतीप्सितंफलम् पाद्मे सर्वेधिकारिणोह्यत्रविष्णुभक्तोयथानृप ब्राह्मे उष्णोदकेनवास्नानमशक्येसतिकुर्वते वृद्धे
षुसर्वगात्रेषुउष्णोदंनविशिष्यते वैष्णवामृतेगौडनिबंधेचस्कांदे पौष्यांतुसमतीतायांयावद्भवतिपूर्णिमा माघमासस्यतावद्-
द्धिपूजाविष्णोर्विधीयते पितृणांदेवतानांचमूलकंनैवदापयेत् ब्राह्मणोमूलकंभुक्त्वाचरेच्चांद्रायणव्रतम् अन्यथायातिनरकंदान

विद्धश्चद्रएवच वर्जनीयंप्रयत्नेनमूलकंमदिरोपमम् यदातुमाघोमलमासोभवति तदाकाम्यानांतत्र समाप्तिनिषेधान्मासद्वयेस्नानं
तन्नियमाश्चकार्याः मासोपवासचांद्रायणादितुमलमासएवसमापयेत् तदुक्तंदीपिकायाम् नियतत्रिंशाहिनत्वाच्छुभेमास्यारभ्य
समापयेत् मलिनेमासोपवासव्रतमिति मासोपवासपदंचांद्रायणादेरुपलक्षणं स्नानारंभेचमंत्रोविष्णुनोक्तः तत्रचोत्थाययनियमं
गृणहीयाद्विधिपूर्वकम् माघमासमिमंपूर्णंस्नास्येहंदेवमाधव तीर्थस्यास्यजलेनित्यमितिसंकल्प्यचेतसीति प्रत्यहंमंत्रश्चपाद्मे दुःख
दारिद्र्यनाशायश्रीविष्णोस्तोषणायच प्रातःस्नानंकरोम्यद्यमाघेपापविनाशनम् मकरस्थेरवौमाघेगोविंदाच्युतमाधव स्नानेना
नेनमेदेवयथोक्तफलदोभव इमंमंत्रंसमुच्चार्यस्नायान्मौनसमन्वितइति प्रत्यहंसूर्यार्घ्यम् मंत्रस्तुपृथ्वीचंद्रोदयेपाद्मे सवित्रेप्रस
वित्रेचपरंधामजलेमम त्वत्तेजसापरिभ्रष्टंपापंयातुसहस्रधेति स्नानकालश्चसूर्योदयः भिस्थलीसेतौ मकरस्थेरवौयाहिनस्ना
त्यभ्युदितेरवाविति माघमासेरटंत्यापः किंचिदभ्युदितेरवावितिचपाद्मवचनात् संप्राप्तेमाघमासेतुतपस्विजनवल्लभे क्रोशंतिसर्वतोवारी
णिसमुद्गच्छतिभास्करे पुनीमःसर्वपापानित्रिविधानिनसंशयइति नारदीयोक्तेः योमाघमास्युषसिसूर्यकराभितप्तेस्नानंसमाच
रतिचारुनदीप्रवाहे उद्धृत्यसप्तपुरुषान्पितृमातृवंश्यान् स्वर्गंप्रयात्यमरदेहधरोनरोसौ इतिभविष्योत्तरवचनाच्च ब्राह्मेत्वरुणोदयउक्तः
अरुणोदयेतुसंप्राप्तेस्नानकालेविचक्षणः माघंवाधिसुगंध्यायन् यःस्नातिसुरपूजितइति तथा अरुणोदयमारभ्यप्रातःकालावधिप्रभो
माघस्नानवतांपुण्यंक्रमात्तत्रावधारणा उत्तमंतुसनक्षत्रंमध्यमंलुप्ततारकम् सवितर्युदितेभूपततोहीनंप्रकीर्तितमिति तेनात्रशक्त्य
पेक्षयाव्यवस्था इदंचस्नानंप्रयागेऽतिप्रशस्तम् काश्याःशतगुणंप्रोक्तंगंगायमुनसंगमे सहस्रगुणितासापिभवेत्पश्चिमवाहिनी प

श्चिमाभिसुरवीगंगाकालिंद्यासहसंगता हंतिकल्पकृतंपापंसामाघेनृपदुर्लभेत्यादिपाद्मादिवचोभ्यः विस्तरस्तुमत्सितामहकृतप्रयागसेतौज्ञे
यः ब्राह्मे यत्रकुत्रापियोमाघेप्रयागस्मरणान्वितः करोतिमज्जनंतीर्थसलिलेगंगामज्जनम् तथासमुद्रेष्वतिमशक्तं तदुक्तंपृथ्वीचंद्रो
दयेप्रभासखंडे माघेमासिचयःस्नायान्नैरंतर्येणभावनः पौंडरीकफलंतस्यदिवसेदिवसेभवेत् माघस्नानंकाम्यमेवेतिभट्टाः विष्णुवा
दिवाक्येसदाशब्दान्नित्यत्वावगतेर्नित्यकाम्यमितितुयुक्तं मासपर्यंतंस्नानासंभवेत्र्यहमेकाहंवास्नायात् महामाघींपुरस्कृत्यस
स्नौनत्रिदिनत्रयमितिलिंगात् अस्मिन्योगेत्वशक्तोपिस्नायादपिदिनत्रयम् प्रयागेमाघमासेतुत्र्यहंस्नातस्ययत्फलम् नाश्वमेधसह-
स्रेणतत्फलंलभतेभुवीतिपाद्मादिवचनात् अत्रमकरसंक्रमोरथसप्तमीमाघीत्र्यहमित्येके माघशुक्लदशम्यादीत्यन्ये मकराद्यत्र्य
हइत्यपरे माघमासाद्यत्र्यहइतिकेचित् त्रयोदश्यादीतिबहवः महामाघींपुरस्कृत्यसंस्नौतत्रिदिनत्रयमितिपाद्मोक्तेः एतस्यार्थवाद
त्वाद्यत्किंचिद्दिनत्रयमितिभट्टाः तत्रत्वंतुसंदिग्धेषुवाक्यशेषादितिन्यायात्त्रयोदश्याद्येवेतिप्रयागंविनापिपाद्मे अस्मिन्योगेत्वशक्तोपि
स्नायादपिदिनत्रयमिति माघस्नानेनियमास्तुनारदीये नवन्हिंसेवयेत्स्नातोह्यस्नातोपिवरानने होमार्थंसेवयेद्वन्हिंशीतार्थंनक
दाचन अहन्यहनिदातव्यास्तिलाःशर्करयान्विताः त्रिभागस्तुतिलानांहिचतुर्थःशर्करान्वितः अनभ्यंगीवरारोहसर्वमासंनयेद्व
ती तथा अमाद्दनशरीरस्तुयःकष्टंस्नानमाचरेत् पदेपदेश्वमेधस्यफलंप्राप्नोतिमानवः तथा शंखचक्रधरंदेवंमाधवंनामपूजये
त् वन्हिंहुत्वाविधानेनततस्त्वेकाशनोभवेत् भूशय्याब्रह्मचर्येणशक्तःस्नानंसमाचरेत् अशक्तोब्रह्मचर्यादौस्वेच्छासर्वत्रकथ्यते त
था तिलस्नायीतिलोद्वर्तीतिलहोमीतिलोदकी तिलभुक्तिलदाताचषट्तिलाःपापनाशनाइति प्रयागासंभवेकाश्यांदशाश्वमेधोत्त

रस्य प्रयागतीर्थे स्नानमुक्तं काशीखंडे काश्यां दृष्टे प्रयागे येन प्रसिस्नांति मानवाः दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्ध्रुवमिति स्नानोत्तरं मदनपा-
रिजाते विष्णुः काश्यां मोनान्नमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः भविष्ये तैलमामलकांश्चैव तीर्थे देया-
स्तु नित्यशः ततः प्रज्वालयेद्वह्निं सेवनार्थे द्विजन्मनाम् एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् भोजयेद्द्विजदांपत्यं भूषयेद्वस्त्रभूषणैः
कंबलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च चोलकानि च देयानि प्रच्छादनपटास्तथा उपानहौ तथा गुह्यमोचकौ पापमोचकौ अनेन वि-
धिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति पाद्मे भूमौ शयीत होतव्यमाज्यं तिलसमन्वितम् तथा अन्नं चैव यथाशक्त्या देयं माघे नराधिप
सुवर्णरक्तिकामात्रं दद्याद्वेदविदे तथा माघांते तु विशेषो नारदीये माघावसाने सुभगे षड्रसं भोजनं स्मृतं सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्ति-
र्निरंजनः दंपत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते त्रिंशत्तु मोदकाः देयाः शर्करातिलसंयुता इति अत्रैकादशीविधानेन व्रतस्योद्यापनं तथे-
ति पाद्मवचनात् पूर्वेऽह्नि उपवासपूजनादि कृत्वा परेऽह्नि तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा सवित्रे प्रसवित्रे चेति पूर्वोक्तमंत्रमुक्त्वा दिवाक-
र जगन्नाथ प्रभाकर नमोस्तु ते परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानमुषःपते इति समापयेदिति संक्षेपः मकरसंक्रांतौ हेमाद्रिमते परतः चत्वारिं-
शद्घटिकाः पुण्याः त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिका इति ब्रह्मवैवर्तात् माधवमते तु विंशतिः त्रिंशत्कर्कटके पूर्वा मकरे विंश-
तिः परेति वृद्धवसिष्ठोक्तेः यदा तु सूर्यास्तात् पूर्वं संक्रांतिर्भवति तदोभयमते पूर्वमेव पुण्यकालः रात्रौ तु प्रदोषनिशीथयोर्वा मकरसंक्रमे माध-
वमते द्वितीयदिन एव पुण्यम् प्रद्युस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं परेहनीति वृद्धगार्ग्यवचनात् अस्तम-
यं प्रदोषः प्रदोषे पूर्वरात्रे कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनीति भविष्योक्तेश्च तदा भागः परेऽह

नीतिहेमाद्रेपाठः कालादर्शनिर्णयामृतमदनपारिजातादयोऽप्येवमूचुः दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्रियंते यत्तुहेमाद्रिणाद्योवाशब्दोयथार्थे
द्वितीयस्तथार्थे यथाप्रदोषेपूर्वेद्युस्तथार्धरात्रेपरेऽन्हीत्युक्तम् तस्मैनमोस्तु तेनपरेऽन्हिपुण्यंवक्तुंप्रदोषेइति दिनद्वयेपुण्यनिरासार्थं
अर्धरात्रग्रहणम् हेमाद्रिस्मृत्यर्थसारानंतभट्टादिमतेतुनिशीथात्पूर्वंपश्चाच्चसंक्रांतौपूर्वदिनेपरदिनेवापुण्यं धनुर्मीनावतिक्रम्यकन्या-
चमिथुनंतथा पूर्वापरविभागेनरात्रौसंक्रमणंयदा दिनांतेपंचनाड्यस्तुतदापुण्यतमाःस्मृताः उदयेपितथापंचदेवेपित्र्येचकर्मणीतिस्कां-
दवचनात् पूर्वापरविभागेनेतिमकरकर्कभिन्नविषयम् पूर्वोक्तवचोविरोधादितिमदनरत्नेउक्तम् षडशीतिमुखेऽतीतेअतीतेचोत्तरायणे
इत्यादिविरोधाच्च तेनपूर्वैकवाक्यतयाऽयमर्थः रात्रौपूर्वभागेमकरसंक्रमेपरेऽन्हिउदयेपंचनाड्यःपुण्याः रात्रावपरभागेकर्कसंक्रमे
पूर्वदिनांतेपंचनाड्यइति एवंसर्वेषामविरोधः मकरेसामान्येनपरदिनेपुण्यत्वेपिपुण्यातिशयार्थमिदं यत्तुदेवलयज्ञपार्श्वौ आस-
न्नेसंक्रमंपुण्यंदिनार्धंस्नानदानयोः रात्रौसंक्रमणेभानोर्विषुवत्ययनोर्दिवेति अत्रमाधवः अयनेदिवाजातेतदर्धंपुण्यम् कर्केपूर्वंम-
करेत्यम् एतन्मध्यंदिनायनपरमिति हेमाद्रिस्तुरात्रौविषुवत्यासन्नदिनार्धंपुण्यम् अयनेत्वासन्नंदिनंपुण्यम् दिनेइतिपाठेउभयत्र-
दिनार्धंपुण्यमित्याह एतदेवोक्तंदीपिकायाम् अथायनमधःपश्चान्निशीथाद्वेद्यद्यासन्नमहस्तदर्धमथवापुण्यमिति तत्वंतु
आसन्नसंक्रममित्यस्यविषुवत्येवान्वयः अयनेरात्रौसतिदिनेपुण्यं कस्मिन्नित्यपेक्षायांकर्केपूर्वेऽन्हिमकरेपरेऽन्हिइतिवाक्यांतरव-
शादर्थेउच्यमानेनकोपिविरोधः यत्त्वनंतभट्टः अथसंक्रमणंभानोर्निशीथात्प्राक्यदाभवेत् अयनंविषुवंतत्रप्राग्दिनांतिमना-
डिकाः पंचपुण्यतमाःपश्चान्निशीथाच्चेद्भवेत्तथा आद्याःपरदिनस्यापितद्वदित्येषनिर्णयइति अपरार्केप्येवम् अस्तंगतेयदासू-

येंझषंयातिदिवाकरः प्रदोषेवार्धरात्रेवातदापुण्यंदिनद्वयमितिबौधायनवचनाद्दिनद्वयंवापुण्यकालः तदापुण्यंदिनांतरमितिमदनर-
त्नेपाठः गुर्जरप्राच्योदीच्यास्त्विदमेवाद्रियंते अत्रापिपूर्ववद्व्याख्येयम् तिथितत्त्वादयोगौडग्रंथास्तुप्रदोषार्धरात्रिभिन्नेरात्रेःपूर्व
भागेपूर्वदिनेपरभागेचपरदिनेपुण्यमन्यसंक्रांतिवत्‌विशिष्यतयोर्निर्देशात् प्रदोषश्च प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वंघटिकाद्वयमिष्यतेइ
तिवत्सोक्तइत्याहुः तन्न अस्तंगतइतित्रितयवैयर्थ्यापत्तेः अतःप्रदोषपदेनतद्भिन्नैवरात्रिरुच्यते अतएवयावन्नोदयतेरविरिति
वृद्धगार्ग्यादिभिर्दक्षिणायनेपूर्वरात्रौसंक्रमेपूर्वदिनमुक्तं वत्सोक्तिरप्यध्ययनादिपरा इहतुत्रिमुहूर्तएवप्रदोषः मकरेदानविशेषोहे
माद्रौस्कांदे धेनुंतिलमयींराजन्दद्याद्यश्चोत्तरायणे सर्वान्कामानवाप्नोतिविंदतेपरमंसुखम् विष्णुधर्मे उत्तरेत्वयनेविप्रावस्त्र-
दानंमहत्फलम् तिलपूर्णमनड्वाहंदत्वारोगैःप्रमुच्यतेइति शिवरहस्येपि तस्यांकृष्णतिलैःस्नानंकार्यंचोद्वर्तनंशुभैः तिलादेया
श्चविप्रेभ्यःसर्वदैवोत्तरायणे तिलतैलेनदीपाश्चदेयाःशिवगृहेशुभाः कल्पतरौकालिकापुराणे होमंतिलैःप्रकुर्वीतसर्वदैवोत्त
रायणे तान्योदेवायविप्रेभ्योहाटकेनसमंददेत् उत्तरायणमासाद्यनरःकस्मात्सशोचति तथा मकरेरात्रावपिश्राद्धादिभवतीत्युक्तं
प्राक् माघामावास्यायोगविशेषार्धोदयःप्रागेवोक्तः माघकृष्णचतुर्दश्यांयमतर्पणमुक्तंहेमाद्रौयमेन अनर्कोभ्युदितेकालेमाघकृष्णच
तुर्दशीं स्नातःसंतर्प्यतुयमंसर्वपापैःप्रमुच्यतइति माघशुक्लचतुर्थीतिलचतुर्थी साप्रदोषव्यापिनीग्राह्या माघशुक्लचतुर्थ्यांतुन
क्तव्रतपरायणाः येत्वांदुंढेर्चयिष्यंति तेर्च्याःस्युरसुरैर्दुह्यामितिकाशीखंडात् माघमासेचतुर्थ्यांतुतस्मिन्कालउपोषितः अर्चयित्वातुयोदेविजा-
गरंतत्रकारयेदितित्रिस्थलीसेतौलैंगाच्च इयमेवकुंदचतुर्थीसाप्रदोषव्यापिनीग्राह्या माघशुक्लचतुर्थ्यांतुकुंदपुष्पैःसदाशिवम्

संपूज्ययोहितःकाशींसमाप्नोतिश्रियंनरइतिकालादर्शेकौर्मोक्तेः माघशुक्लपंचमीश्रीपंचमी तदुक्तंहेमाद्रौवाराहे माघशुक्लचतुर्थ्यांतुवरमारा
ध्यचश्रियः पंचम्यांकुंदकुसुमैःपूजांकुर्यात्समृद्धये इयंमाधवमतेपूर्वा हेमाद्रिमतेपरा चैत्रशुक्लश्रीपंचमीदिवोदासः माघशुक्लसप्त
मीरथसप्तमी साअरुणोदयव्यापिनीग्राह्या सूर्यग्रहणतुल्यातुशुक्लामाघस्यसप्तमी अरुणोदयवेलायांतस्यांस्नानंमहाफलमितिचंद्रि
कायांविष्णुवचनात् अरुणोदयवेलायांशुक्लामाघस्यसप्तमी प्रयागेयदिलभ्येतकोटिसूर्यग्रहैःसमे ३ तिवचनाच्च यत्तुदिवोदासीये
अचलासप्तमीदुर्गाशिवरात्रिर्महाभरः द्वादशीवत्सपूजायांसुखदाप्राग्युतासदेतिषष्ठीयुतत्वमुक्तम् तद्यदापूर्वेह्निघटिकाद्वयंषष्ठीसप्तमी
चपरेद्युः क्षयवशादरुणोदयात्पूर्वंसमाप्यते तत्परंज्ञेयम् तत्रषष्ठ्यांसप्तमीक्षयप्रवेशादरुणोदयेस्नानंकार्यम् मदनरत्नेभविष्योत्तरे
माघेमासिसितेपक्षेसप्तमीकोटिभास्करा कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसंपदः अत्रविधिर्भविष्ये स्नात्वाषष्ठ्यामेकभक्तंसप्तम्यां
निश्चलंजलं रात्र्यंतेचालयेथास्त्वंदत्त्वाशिरसिदीपकम् तथाजलमनाक्रम्य नकेनचाल्यतेयावत्तावत्स्नानंसमाचरेत् सौवर्णेराजतेपात्रेथ-
ताम्रेवालाबुमयेथवा तैलेनवर्त्तिर्दातव्यामहारजनरंजिता महारजनंकुसुंभं समाहितमनाभूत्वादत्त्वाशिरसिदीपकम् भास्करंहृद
येध्यात्वाइमंमंत्रमुदीरयेत् नमस्तेरुद्ररूपायरसानांपतयेनमः वरुणायनमस्तेस्तुहरिवासनमोस्तुते जलेपरिहरेद्दीपंध्यात्वासंतर्पयेद्दे
वताइति चंदनेनलिखेत्पद्ममष्टपत्रंसकर्णिकम् मध्येशिवंसपत्नीकंप्रणवेनचसंयुतम् पूर्वादिदलेषु रविभानुविवस्वद्भास्करसवि-
त्रर्कसहस्रकिरणसर्वात्मकान्संपूज्यगृहंगच्छेदिति स्नानमंत्रश्चकाशीखंडे यद्यज्जन्मकृतंपापंमयासप्तसुजन्मसु तन्मेरोगंचशो
कंचमाकरीहंतुसप्तमी एतज्जन्मकृतंपापंयच्चजन्मांतरार्जितम् मनोवाक्कायजंयच्चज्ञाताज्ञातेचयेपुनः इतिसप्तविधंपापंस्नानान्मेसप्त

सन्निके सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तमि एतन्मंत्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदकेन नरः केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निःकलुषो भवेत् दि
वोदासीये मदनरत्ने च इक्षुदंडेन जलं चालयित्वा सप्तार्कपत्राणि बदरीपत्राणि च शिरसि निधाय पूर्वोक्तैर्मंत्रैः स्नात्वा तिलपिष्टमयापूपैः
हैमं सूर्यं संपूज्य विप्राय दद्यात् अर्घ्यमंत्रो मदनरत्ने सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन सप्तमीसहितो देव गृहाणार्घ्यं दिवाकर ततः
जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तसप्तिके सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते सूर्यमंडल इति प्रार्थयेत् सौरागमे अर्कपत्रैः सबदरैर्दूर्वाक्षतसचंद
नैः अष्टांगविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये अन्नदानविशेषो मदनरत्ने भविष्ये ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मृन्मये वाथ शक्तिमान् स्थापये
त्तिलपिष्टं च सघृतं सगुडं तथा काञ्चनं तालकं कृत्वा अशक्तस्तिलपिष्टजं संछाद्य रक्तवस्त्रेण पुष्पैर्धूपैरथार्चयेत् दानमंत्रस्तु आदित्य
स्य प्रसादेन प्रातःस्नानफलेन च दुष्टदौर्भाग्यदुःखघ्नं मया दत्तं तु तालकं तालकं कर्णाभरणमिति तत्रैवोक्तम् दीपपात्रमिति हेमाद्रौ
तत्रैव भविष्योत्तरे एवंविधं रथवरं रथवाजियुक्तं हैमं च हेमशतदीधितिना समेतम् दद्याच्च माघसितसप्तमिवासरे यः सोऽसंगचक्रगति
रेव महीं भुनक्ति इयं मन्वादिरपि इयं च शुक्लपक्षस्थत्वात् पौर्वाह्णिकी ग्राह्या यदा माघो मलमासो भवति तदा मासद्वये मन्वादिश्राद्धं कु
र्यात् मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेपि चेति स्मृतिचंद्रिकोक्तेः माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी तदुक्तं हेमाद्रौ पाद्मे माघे मासि सिता
ष्टम्यां सतिलं भीष्मतर्पणम् श्राद्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः संततिभागिन इति भारतेपि शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम्
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यतीति धवलनिबंधे स्मृतिः अष्टम्यां तु सितपक्षे भीष्माय तु तिलोदकं अन्नं च विविधं दद्युः सर्ववर्णा
द्विजातयः सर्ववर्णोक्तेर्द्विजातय इति संबोधनम् तर्पणमंत्रस्तत्रैव भीष्मः शांतनवो वीरः सत्यवादी जितेंद्रियः आभिरद्भिरवाप्नो

तिपुत्रपौत्रोचितांक्रियाम् वैयाघ्रपद्यगोत्रायसांकृत्यप्रवरायच अपुत्रायददाम्येतज्जलंभीष्मायवर्मिणे वसूनामवतारायशंतनोरात्मजायच
अर्घ्यंददामिभीष्मायआबालब्रह्मचारिणेइति एतज्जीवत्पितृकस्यापिभवति जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयोरिति पाद्मोक्तेरितिजी
वत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैरुक्तम् एतच्चापसव्येनकार्यमितिदिवोदासीये अत्रश्राद्धंकाम्यंतर्पणंचनित्यं ब्राह्मणाद्याश्चयेवर्णादद्युर्भीष्मायनो
जलं संवत्सरकृतंतेषांपुण्यंनश्यतिसत्तमेतिमदनरत्नेवचनात् माघशुक्लद्वादशीभीष्मद्वादशी त्वयाकृतमिदंवीरत्वन्नाम्नाभविष्यति साभीष्म
द्वादशीत्येषासर्वपापहराशुभेतिहेमाद्रौपाद्मवचनात् इयंपूर्वयुताशुग्मवाक्यात् माघीपूर्णिमापरेत्युक्तंप्राक् तत्राहेमाद्रौब्राह्मे माघ-
स्थयोश्चजीवेंद्वोर्महामाघीतिकथ्यते तत्रैवज्योतिषे मेषस्थेतथासौरिःसिंहेचगुरुचंद्रमाः भास्करःश्रवणक्षेचमहामाघीतिसास्मृ-
ता तथाभविष्ये वैशाखीकार्तिकीमाघीतिथयोऽतीवपूजिताः स्नानदानविहीनास्तानतेयाःपांडुनंदन तथा तिलपात्राणिदद्यानिकंचु
काःकंबलास्तथेति माघपूर्णिमानंतराष्टमीमाघीअष्टकातन्निर्णयः पूर्वेद्युरन्वष्टकानिर्णयश्चपूर्वमुक्तः मलमासेचैतानभवंतीत्यतत्सर्वं
मार्गशीर्षप्रकरणेऽभिहितम् तथाचतस्त्रष्टका स्वशक्त्यावैषाआवश्यकी हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाएकस्यांवे
त्याश्वलायनोक्तेः तथा माघाष्टकांप्रक्रम्यतामेकाष्टकेत्याचक्षतइत्यापस्तंबवचनाच्चेत्यादिप्रयोगपारिजातेज्ञेयं इतिश्रीकमला
करभट्टकृतेनिर्णयसिंधौद्वितीयपरिच्छेदेमाघमासःसमाप्तः कुंभेषोडशघटिकाःपुण्याः शेषंमाघवत् फाल्गुनकृष्णाष्टम्यांविशे
षःकल्पतरौ फाल्गुनस्यचमासस्यकृष्णाष्टम्यांमहीपतेइत्युपक्रम्य जातादाशरथेःपत्नीतस्मिन्नहनिजानकी उपोषितोरघुपतेःस
सुहृदस्यतटेतदा रामपत्नीचसंपूज्यासीताजनकनंदिनीति फाल्गुनकृष्णचतुर्दशीशिवरात्रिः साचकेषुचिद्वचनेषुप्रदोषव्यापिनीग्राह्येत्यु-

क्तम् केषुचिन्निशीथव्यापिनी तत्राद्यामाधवीये त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् स्मृत्यंतरेपि
प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिश्चतुर्दशी रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् अत्र प्रदोषो रात्रिः उत्तरार्धे तस्या हेतुत्वोक्तेः
कामिकेपि आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमेति द्वितीयापि तत्रैव नारदसंहितायां
अर्धरात्रियुता यत्र माघकृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् स्मृत्यंतरेपि भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा शि
वरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति ईशानसंहितायाम् माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि शिवलिंगतयोद्भूतः कोटिसूर्यसम
प्रभः तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिरिति अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती नार्ध-
रात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी नैव तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्यहानितः अर्धरात्रश्च द्वितीययामांत्यतृतीययामाद्यघटीद्वयरूप इति माधवः
वचनं तूक्तं प्राक् एवं सति पूर्वेद्युरेवोभयव्याप्तौ पूर्वैव त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्द-
शीति स्कांदोक्तेः दिनभुक्तिरस्तमयः जयंती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते इति स्कांदाच्च दिनद्वये निशीथव्याप्तौ हेमाद्रिमते पूर्वा
अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैरिति पाद्मवचनात् मदनरत्नेप्येवम् गौडा अप्ये
वमाहुः निर्णयामृते तु सर्वापि शिवरात्रिः प्रदोषव्याप्त्यैव अर्धरात्रवाक्यानि कैमुतिकन्यायेन प्रदोषस्तावकानीत्युक्तम् तन्न अर्धरा
त्रस्य पूर्वकर्मकालत्वोक्तेः परदिनप्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिसत्वात् परैवेति तु माधवः इदमेव च युक्तं प्रतीमः परेद्युः प्रागुक्तार्धरा
त्रस्यैकदेशव्याप्तौ पूर्वेद्युः संपूर्णतद्व्याप्तौ च सत्यपि परेद्युः संपूर्णव्याप्तेः पूर्वैव व्याप्यार्धरात्रं यस्यां तु लभ्यते या चतुर्दशी तस्याने

नि॰सिं॰
६९

वव्रतंकार्यंमत्प्रसादार्थिभिर्नरैः तदूर्ध्वाधोनिताभूतासाकार्याव्रतिभिः सदेतिमाधवधृतेशानसंहितोक्तेः पूर्वेद्युर्निशीथस्यपरेद्युः
प्रदोषस्येत्येकेकव्याप्तोतुपूर्वैव जयायोगस्यप्राशस्त्यात् तच्चोक्तंनागरखंडे माघफाल्गुनयोर्मध्येअसितायाचतुर्दशी अनं
गेनसमायुक्ताकर्तव्यासासदातिथिरिति पाद्मे अर्धरात्रात्परस्ताच्चेज्जयायोगोयदाभवेत् पूर्वविद्धैवकर्तव्याशिवरात्रिःशिवप्रि-
येरिति स्कांदेपि भवेद्यत्रत्रयोदश्यांभूतव्याप्तामहानिशा शिवरात्रिव्रतंतत्रकुर्याज्जागरणंतथेति महतामपिपापानांदृष्टावेनि
ष्कृतिःपरा नदृष्टाकुर्वतांपुंसांकुहूयुक्तांतिथिंशिवामिति स्कांदेदर्शयोगस्यनिंदितत्वाच्च यदाचतुर्दशीपूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्व-
प्रवृत्तापरेद्युश्चनिशीथादर्वागेवसमाप्तातदापरेद्युरेकव्याप्तिसत्वात्परेव माघासितभूतादिनेहिराजन्नुपैतियोगंयदिपंचदश्याः
जयाप्रयुक्तांनतुजातुकुर्याच्छिवस्यरात्रिंप्रियकृच्छिवस्येतिवचनात् एवंदिनद्वयेप्रदोषव्याप्त्यभावेनिशीथव्याप्तिसत्वात्पू
र्वैव तेनदिनद्वयेनिशीथव्याप्तौप्रदोषव्याप्त्यानिर्णयः दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तौनिशीथेननिर्णयः एकैकव्याप्तौतुनिशीथेननिर्णय-
इति इयंचरविभौमसोमवारेषुशिवयोगेचातिप्रशस्ता हेमाद्रौतीर्थखंडेलैंगे फाल्गुनस्यचतुर्दश्यांकृष्णपक्षेसमाहिताः
कृत्तिवासेश्वरंलिंगमर्चयंतिशिवंशुभं तेयांतिपरमंस्थानंसदाशिवमनामयं शिवरात्रिपारणेतुविरुद्धवाक्यानिदृश्यंते स्कांदे
कृष्णाष्टमीस्कांदषष्ठीशिवरात्रिचतुर्दशी एताःपूर्वयुताःकार्यास्तिथ्यंतेपारणंभवेत् जन्माष्टमीरोहिणीचशिवरात्रिस्तथैव
च पूर्वविद्धैवकर्तव्यातिथिभांतेचपारणमिति तिथिमध्येपिपारणंस्कांदेउक्तम् उपोषणंचतुर्दश्यांचतुर्दश्यांतुपारणम् कृ
तैःसुकृतलक्षैश्चलभ्यतेवाथवानवा ब्रह्मांडोदरमध्येतुयानितीर्थानिसंतिवै संस्नातानिभवंतीहभूतायांपारणेकृते तिथीनां

प॰
२

६९

मेवसर्वासामुपवासव्रतादिषु तिथ्यंतेपारणंकुर्याद्दिनाशिवचतुर्दशीमिति अत्रयामत्रयादर्वाक्चतुर्दशीसमाप्तौनदंतेतदूर्ध्वगामिन्यांतुप्रात-
स्तिथिमध्यएवेतिहेमाद्रिमाधवादयोव्यवस्थामाहुः तन्न तिथ्यंतेतिथिभांतेवापारणंयत्रचोदितं यामत्रयोर्ध्वगामिन्यांप्रात-
रेवहिपारणेत्यादिसामान्यवचनैरेवव्यवस्थासिद्धेरुभयविधवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः वयंतुतिथ्यंतेपारणंभवेदितिकृष्णाष्टम्यादिविष-
यमेव नतुशिवरात्रिविषयं तदुपादानंतुपूर्वयुतत्वमात्रकथनार्थं कथमन्यथास्कांदेएवशत्रून्यत्हृदयवाक्यवत्तिथिमध्येपार-
णविधानंघटते तस्माद्दिनाशिवचतुर्दशीमितिपर्युदस्तत्वाच्छिवरात्र्याः सर्वप्रकारेषुतिथिमध्यएवपारणेतिब्रूमः शिष्टाचारोप्येवमे-
व दीपिकायांतुरात्रावपितिथ्यंतएवोक्तम् व्रतांतिथेरंतेनिशीथेपिवाऽश्नीयादिति मदनरत्नेकालादर्शेयोस्तुसात्यस्तमयपर्यंत
व्यापिनीचेत्परेहनि दिवैवपारणंकुर्यात्पारणेनैवदोषभागित्युक्तम् तन्न तिथिमध्येपारणविधानान्निषेधेफलायोगाच्च ति-
थ्यंतानपेक्षणाद्दोषाप्रसक्त्याच्चतुर्थपादासंगतेः तेनेदंशिवरात्रिभिन्नव्रतपरंज्ञेयम् इदंचव्रतंसंयोगपृथक्त्वन्यायेननित्यंकाम्यं-
च तथाचमाधवीयेस्कांदे परात्परतरंनास्तिशिवरात्रिःपरात्परम् नपूजयतिभक्त्येशंरुद्रंत्रिभुवनेश्वरम् जंतुर्जन्मसहस्रेषु-
भ्रमतेनात्रसंशयइत्यकरणेप्रत्यवायश्रवणात् वर्षेवर्षेमहादेविनरोनारीपतिव्रता शिवरात्रौमहादेवंनित्यंभक्त्याप्रपूजयेदितिवी-
प्साश्रुतेः अर्णवोयदिवाशुष्येत्क्षीयेतहिमवानपि चलंत्येतेकदाचिद्वैनिश्चलंहिशिवव्रतमितिवचनाच्चनित्यता ममभक्तस्तुयोदे
विशिवरात्रिमुपोषकः गणत्वमक्षयंदिव्यमक्षयं शिवशासनम् सर्वान्भुक्त्वामहाभोगांस्ततोमोक्षमवाप्नुयादितिस्कांदात् द्वा
दशाब्दादिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकेतुवातितत्रैवेशानसंहितावचनात्काम्यता तत्रैव शिवरात्रिव्रतंनामसर्वपापप्रणाशनम्

आचंडालमनुष्याणांभुक्तिमुक्तिप्रदायकम् अत्रजागरोपवासपूजाः समुदिताः व्रतंनतुप्रत्येकम् समुदितानांफलसंबंधात् यत्तु
अथवाशिवरात्रिंचपूजाजागरणेननयेत् तथा अखंडितव्रतोयोहिशिवरात्रिमुपोषयेत् सर्वान्कामानवाप्नोतिशिवेनसहमोदते
कश्चित्पुण्यविशेषेणव्रतहीनोपियःपुमान् जागरंकुरुतेतत्रसरुद्रसमतांव्रजेदित्यादिस्कांदंतदशक्तपरम् माघेतरप्र-
तिमासशिवरात्रिस्तु शिवरात्रिशब्दस्यमाघकृष्णचतुर्दश्यामेवरूढत्वान्माघमासस्यशेषेयाप्रथमाफाल्गुनस्यच कृष्णाचतुर्दशी
सातुशिवरात्रिःप्रकीर्तितेतिहेमाद्रौवचनाच्च नायंनियमस्तत्रेतिरात्रौयामचतुष्टयेपूजाविधानादस्मिन्दिने अधिकारात्रिव्याप्तिःसाग्रा
ह्या साम्येतुपूर्वैवेतिहेमाद्रिरूचितवान् वस्तुतस्तुप्रतिमासकृष्णचतुर्दश्यामपिसर्वकामप्रदंकृष्णचतुर्दश्यांशिवव्रतमित्युपक्रम्य-
चतुर्दशाब्दंकर्तव्यंशिवरात्रिव्रतंशुभमितिहेमाद्रौकालोत्तरेशिवरात्रिशब्दप्रयोगात् कौंडपायिनामयनाग्निहोत्रेनेत्यकाग्निहोत्रधर्माइ
वत्तद्धर्मप्राप्तिःस्यादेव अतःप्रदोषनिशीथोभयव्याप्त्यैवनिर्णयइतिवयंप्रतीमः अस्यारंभोहेमाद्रौस्कांदे आदौमार्गशिरेमासि
दीपोत्सवदिनेपिवा गृण्हीयान्माघमासेवाद्वादशैवसमुपोषयेत् तथा दीपोत्सवेतथामाघेकृष्णायांतुचतुर्दशी द्वादशस्वपिमासेषु
प्रकुर्यादिहजागरम् एवंद्वादशवर्षेषुद्वादशैवतपोधनान् वरयेदितिशेषः चतुर्दशवाविप्रान्आचार्यंचवृत्वा कुंभोपरिन्यसेद्देवमु
मयासहितंशिवम् सौवर्णंप्यथवारौप्यंवृषभेसंस्थितंशुभे इत्युक्तम् हैमींमूर्तिंसंपूज्यस्थिरंचरंवालिंगंपंचामृतेन सहस्रशः -
तपंचाशत्तदर्धान्यतरकुंभैः संस्नाप्यसंपूज्यजागरंकृत्वापरेद्युस्तिलान्सहस्रशतंवाहुत्वाविप्रेभ्योवस्त्राणिद्वादशगाश्चदत्वाआचा-
र्यायधेनुंशय्यांचदत्वाविप्रान्भोजयेदितिमदनरत्नेउक्तम् माघामावास्यायुगादिः तदुक्तम् माघमासेत्वमावास्येति अन्यत्

भागवत् तथान्योपिविशेषोविष्णुपुराणे माघासितेपंचदशीकदाचिदुपैतियोगंयदिवारुणेन ऋक्षेणकालःसपरःपितॄणांनह्यल्पपु
ण्यैर्नृपलभ्यतेऽसाविति वारुणंशतभिषक् इदंचकुंभादित्येज्ञेयमिति हेमाद्रिः भारते कालेधनिष्ठायदिनामतस्मिन्भवेत्तु-
भूपालतदापितृभ्यः दत्तंतिलान्नंप्रददातितृप्तिंवर्षायुतंतत्कुलजैर्मनुष्यैरिति फाल्गुनपौर्णमासीहोलिका साचसायान्हव्यापिनीग्राह्या
सायान्हेहोलिकांकुर्यात्पूर्वाण्हेक्रीडनंगवामिति वचनादितिनिर्णयामृतेउक्तम् ज्योतिर्निबंधेतु प्रतिपद्भूतभद्रासुयार्चिताहो-
लिकादिवा संवत्सरंचतद्राष्ट्रंपुरंदहतिसाद्भुतम् प्रदोषव्यापिनीग्राह्यापौर्णिमाफाल्गुनीसदा तस्यांभद्रामुखंत्यक्त्वापूज्याहोला
निशामुखइतिनारदवचनात्प्रदोषव्यापिन्येवोक्तम् हेमाद्रौमदनरत्नेचभविष्ये अस्यांनिशागमेपार्थसंरक्ष्याःशिशवोगृहे गोम
येनोपलिप्तेचसचतुष्केगृहांगणेइत्यादिनातत्रैवतद्विधानाच्च तेनेयंपूर्वविद्धा श्रावणीदुर्गनवमीदूर्वाचैवहुताशनी पूर्वविद्धैवकर्तव्या
शिवरात्रिर्बलेर्दिनमितिबृहद्यमब्रह्मवैवर्तोक्तेश्च दिनद्वयेप्रदोषव्याप्तौपरैव पूर्वदिनेभद्रासत्वात्तत्रचहोलिकानिषेधात् तदुक्तंनिर्ण
यामृतेमदनरत्नेचपुराणसमुच्चये भद्रायांदीपिताहोलीराष्ट्रभंगंकरोतिवै नगरस्यचनैवेष्टातस्मात्तांपरिवर्जयेत् तथा भद्रायांद्वे
नकर्तव्येश्रावणीफाल्गुनीतथा श्रावणीनृपतिंहंतिग्रामंदहतिफाल्गुनी तथा दिनार्धात्परतोपिस्यात्फाल्गुनीपौर्णिमायदि रा
त्रौभद्रावसानेतुहोलिकादीप्यतेतदेति यदातुपूर्वदिनेचतुर्दशीप्रदोषव्यापिनीपरदिनेचक्षयवशात्सायान्हात्प्रागेवपूर्णिमासमाप्य
तेतदापूर्वदिनसंपूर्णरात्रौभद्रासत्वात्तत्रचतन्निषेधात्परेऽह्निप्रतिपद्येवकुर्यात् सार्धयामत्रयंवास्याद्द्वितीयादिवसेयदा प्रतिपद्व
र्धमानातुतदासाहोलिकास्मृतेतिभविष्यवचनादितिनिर्णयामृतकारः मदनरत्नेप्येवम् यत्तु वन्हौवन्हिंपरित्यजेदितिभविष्यम्

वन्हौ होलिकायांवन्हिं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः तदुक्तंभिन्नविषयमितिनत्रैवोक्तम् अन्येतुतस्यांभद्रामुखंत्यक्त्वेत्यर्थः प्रदोषव्या-
पिनीचेत्स्याद्यदापूर्वदिनेतया भद्रामुखंवर्जयित्वाहोलिकायाःप्रदीपनमितिनारदवचनात् निशागमेप्रपूज्येतहोलिकासर्वदाबु-
धैः नदिवापूजयेद्ढुंढांपूजितादुःखदाभवेदिति दिवोदासीयेवचनात् यामत्रयोर्ध्वयुक्ताचेत्प्रतिपत्तुभवेत्तिथिः भद्रामुखंपरित्य-
ज्यकार्याहोलामनीषिभिरितिविद्याविनोदेभिधानाच्च भद्रामुखंविहायपूर्वदिनएवकार्येत्याहुः भद्रामुखंतुनाड्यस्तुपंचवदनं-
गलकस्तथेकेतिरत्नमालोक्तंज्ञेयम् शिष्टाचारोप्येवमेव अत्रचेच्चंद्रग्रहणंतदास्तनोर्वाङ्निशि भद्रावर्ज्यपौर्णमास्यांहोलिकादीप-
नम् अथपरेऽन्हिग्रस्तोदयस्तदापूर्वदिनेभद्रावर्ज्यरात्रौचतुर्थयामेविष्टिपुच्छेवाहोलिकाकार्या ग्रहोत्तरंप्रतिपत्सत्वोत्तत्पूर्वंच
दिवाहोलानिषेधादिति दिवोदासचंद्रप्रकाशौ वस्तुतस्तु परदिनेप्रदोषेपौर्णमासीसत्वेकर्मकालस्पर्शेचतुर्थयामादिगौणकाल-
ग्रहणेमानाभावाद्भद्राभावाच्चग्रहणकालएवहोलाकार्या नच सर्वेषामेववर्णानांसूतकंराहुदर्शने स्नात्वाकर्माणिकुर्वीतश्टतमन्नं
विवर्जयेदितिनिषेधात् कथंसूतकेहोलेतिवाच्यम् तस्योत्तरार्धशेषत्वात् पूजामंत्रस्तु असृक्पाभयसंत्रस्तैःकृतात्वंहोलिबालि-
शैः अतस्त्वांपूजयिष्यामिभूतेभूतिप्रदाभवेति यत्तुवार्तिककारेर्होलिकाआचारप्राप्तेत्युक्तम् तत्रहेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचना-
न्यसिद्धानिकृत्वाचिंताज्ञेया आर्त्यधिकरणवत् हुताशिनीमलमासेनभवति इयंमन्वादिरपि सातुपौर्णिकीग्राह्या मलमा-
सेसतिमन्वादिश्राद्धंमासद्वयेकार्यमित्युक्तंप्राक् कृत्यचिंतामणौब्राह्मे नरोदोलागतंदृष्ट्वागोविंदंपुरुषोत्तमम् फाल्गुन्यांसंयतो-
भूत्वागोविंदस्यपुरंव्रजेत् चैत्रकृष्णप्रतिपदिवसंतोत्सवः साचौदयिकीग्राह्या प्रवृत्तेमधुमासेतुप्रतिपद्युदितेरवावितिभविष्यो

इतिश्रीनिर्णयसिंधौद्वितीयपरिच्छेदः समाप्तः

क्षे: दिनद्वयेतथात्वेपूर्वा वत्सरादौवसंतादौबलिराज्येतथैवच पूर्वविद्धैवकर्तव्याप्रतिपत्सर्वदाबुधैरिति वृद्धवसिष्ठवचनात् अ
त्रविशेषोहेमाद्रौभविष्ये चैत्रेमासिमहाबाहोपुण्येतुप्रतिपद्दिने यस्तत्रश्वपचंस्पृष्ट्वास्नानंकुर्यान्नरोत्तमः नतस्यदुरितंकिंचिन्ना-
धयोव्याधयोनृपेति तथा प्रवृत्तेमधुमासेतुप्रतिपद्युदितेरवौ कृत्वाचावश्यकार्याणिसंतर्प्यपितृदेवताः वंदयेद्धोलिकाभूतिंस
र्वदुःखोपशांतये मंत्रश्च वंदितासिसुरेंद्रेणब्रह्मणाशंकरेणच अतस्त्वंपाहिनोदेविभूतेभूतिप्रदाभवेति अत्रचूतकुसुम
प्राशनमुक्तंतत्रैवपुराणसमुच्चये वृत्तेतुषारसमयेसितपंचदश्यांप्रातर्वसंतसमयेसमुपस्थितेच संप्राश्यचूतकुसुमंसहचंदनेन
सत्यंहिपार्थपुरुषोऽथसमाःसुखीस्यात् मंत्रस्तु चूतमग्र्यंवसंतस्यमाकंदकुसुमंतव सचंदनंपिबाम्यद्यसर्वकामार्थसिद्धय
इति चैत्रामावास्यामन्वादिः साचापराण्हव्यापिनीग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात् इतिफाल्गुनमासःसमाप्तः एवंनिरूपितमि
दंगहनंतुकालतत्त्वंविचार्यवचनैश्चनयैश्चसम्यक् तद्दोषदृष्टिमपहायविवेचनीयंविद्वद्भिरित्यविरतंप्रणतोस्मितेषु १ मयास-
ह्यासह्यायदिहगदितंमंदमतिनाकिमेतच्छक्यंवाध्यवसितुमपिस्वल्पमतिना तदेवंयत्किंचिद्गदितमिहविख्यातमहिमाप्रतापोऽ
यंसर्वोविकसतितुपित्रोश्चरणयोः २ योपाद्दृतंत्रगहनार्णवकर्णधारःशास्त्रांतरेष्वनिखिलेष्वपिमर्मभेत्ता योत्रश्रमःकिलकृतः
कमलाकरेण प्रीतोस्तुनास्तुसुकृतीबुधरामकृष्णः ३ इतिश्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टानुजभ
ट्टकमलाकरकृतेनिर्णयसिंधौसंवत्सरकृत्यनिरूपणंनामद्वितीयपरिच्छेदःसमाप्तः ॥छ॥ छ श्रीकृष्णार्पणमस्तु छ छ
॥ श्रीसांबसदाशिवार्पणमस्तु छ छ छ छ छ शुभंभवतु

अथनिर्णयसिंधौतृतीयपरिच्छेदेपूर्वार्द्धप्रारंभः

नि·सिं
१

श्रीगणेशायनमः अथप्रकीर्णकनिर्णयः श्रीरामकृष्णतनयःकमलाकरसंज्ञितः निरूप्यतिथिकृत्यंतुप्रकीर्णंवक्तुमुद्यतः १
तत्रादौसंस्कारेषुगर्भाधानम् तत्रप्रथमरजोदर्शनेदुष्टमासग्रहणसंक्रमादिफलतत्रशांत्यादिचपितृकृतभट्टकृतप्रयोगरत्नेज्ञेयम्
किंचित्तूच्यते मदनरत्नेनारदः अमारिक्ताष्टमीषष्ठीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि परिघस्यतुपूर्वार्द्धेव्यतीपातेचवैधृतौ संध्यासूपप्लवेवि-
ष्ट्यामशुभंप्रथमार्तवं रोगीपतिव्रतादुःखीपुत्रिणीभोगभागिनी पतिव्रताक्लेशभागीस्त्र्यर्कवारादिषुक्रमात् वैधव्यंसुतलाभश्चमैत्रं
शत्रुविवर्द्धनम् मित्रलाभःशत्रुवृद्धिःकुलर्द्धिर्बंधुनाशनम् मरणंवंशवृद्धिश्चनिराहारःकुलक्षयः तेजश्चसुतनाशश्चकुलहा
निस्तिथिक्रमात् गर्गः सुभगाचैवदुःशीलावंध्यापुत्रसमन्विता धर्मयुक्ताव्रतस्थाचपरसंतानमोदनी सुपुत्राचैवदुःपुत्रापितृवे-
श्मरतासदा दीनाप्रजावतीचैवपुत्राढ्याचित्रकारिणी साध्वीपतिप्रियानित्यंसुपुत्राकष्टचारिणी स्वकर्मनिरताहिंस्रापुण्यपुत्रा-
दिसंयुता नित्यंधनचयासक्तापुत्रधान्यसमन्विता मूर्खाचाज्ञापुण्यवतीदस्रर्क्षादिःक्रमात्फलम् नारदः कुलीरवृषचापांत्यनृ
युक्कन्यातुलाघटाः राशयःशुभदाज्ञेयानारीणांप्रथमार्तवे गर्गः सुभगाश्वेतवस्त्रास्याद्दृढवस्त्रापतिव्रता क्षौमवस्त्राक्षितीशा-
स्यान्नववस्त्रासुखान्विता दुर्भगाजीर्णवस्त्रास्याद्रोगिणीरक्तवाससा नीलांबरधरानारीपुष्पिताविधवाततः वस्त्रेस्युर्विषमारक्त
बिंदवःपुत्रमाप्नुयात् समास्येत्कन्यकाश्चेतिफलंस्यात्प्रथमार्तवे अथस्त्रीसंसर्गवर्जनमाह वसिष्ठः प्रभूतदोषोयदिदृ-
श्यतेतत्पुष्पंतदाशांतिककर्मकार्यम् विवर्जयेदेवतदेकशय्यांयावद्रजोदर्शनमुत्तमेन्हि ज्योतिर्निबंधेवसिष्ठः आद्यर्तौपौषशु-
क्रोर्जमधुशुचिनभस्याःकुयुकुपापवारारिक्तामार्काष्टषष्ठ्यःपितृपरसदनेरात्रिसंध्यापराण्हे मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णांविवरमनरु

प
३

१

णाल्पाधिकास्त्वंगराष्ट्रोत्पातः पापस्य लग्नंनसदरुणजरन्नीलरक्तांबरंच आद्यर्तौदुर्भगानारीविष्कंभेचेद्रजस्वला वंध्याचेवातिगंडेचशूलेशूलवतीभवेत् गं
डेतुपुंश्चलीनारीव्याघातेचात्मघातिनी वज्रेचस्वैरिणीप्रोक्तापातेचपतिघातिनी परिघेमृतवंध्याचवैधृतौपतिमारिणी शेषाः शुभावहा योगायथा-
नामफलप्रदाः शांतिमाहप्रयोगपारिजातेशौनकः सार्तवानांतुनारीणांशांतिंवक्ष्यामिशौनकः पंचमेन्हिचतुर्थेवाग्रहयज्ञपुरःस
रम् द्रोणप्रमाणधान्येनव्रीहिराशित्रयंभवेत् कुंभत्रयंन्यसेद्राशौतंतुवस्त्रादिवेष्टितम् सूक्तेनाथनवर्चेनप्रसुवआपइत्यथ क्र
चायाः प्रवनस्तद्ब्रह्मायश्चाचततः क्रमात् मध्यकुंभेक्षिपेद्रान्यमोषधानिचहेमज उदुंबरःकुशोदूर्वाराजीववटबिल्वकाः विष्णु
क्रांताथतुलसीबर्हिषंशंखपुष्पिका शतावर्यश्वगंधाचनिर्गुंडीसर्षपद्वयम् अपामार्गपलाशश्चपनसोजीवकस्तथा प्रियंगवश्च
गोधूमाव्रीहयोऽश्वत्थएवच क्षीरंदधिचसर्पिश्चपद्मपत्रंतथोत्पलम् कुरंटकत्रयंगुंजावचाभद्रकमुस्तकाः द्वात्रिंशदोषधानीह
यथासंभवमाहरेत् मृत्तिकाश्चौषधादीनितन्मंत्रेणक्षिपेत्क्रमात् कुंभोपरिन्यसेत्पात्रंकांस्यंमृद्वेणुताम्रजम् भुवनेश्वरींन्यसे
त्तत्रइंद्राणींचपुरंदरं जपेद्गायत्रिमाहोमाच्छ्रीसूक्तंचजपेत्ततः स्पृशन्वैदक्षिणंकुंभंऋत्विगेकोजपेदथ चत्वारिरुद्रसूक्तानिचतु
र्मंत्रोत्तराणिच संस्पृशन्नुत्तरंकुंभंश्रीसूक्तंरुद्रसंख्यया शन्नइंद्राग्नीसूक्तंचतत्रैवसंस्पृशन्जपेत् कुंभस्यपश्चिमेदेशेशांतिहो
मंसमाचरेत् दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेनघृतेनच तिसृभिश्चैवदूर्वाभिरेकैकाचाहुतिर्भवेत् अष्टोत्तरसहस्रंवाशतमष्टोत्तरंतुवा
गायत्र्यैवतुहोतव्यंहविरत्रचतुष्टयम् ततःस्विष्टकृतंहुत्वासमुद्रादूर्मिस्तकतः संततामाज्यधारांतांपूर्णाहुतिमथाचरेत् अथाऽभि
षेकंकुर्वीतप्रतिकुंभस्थितोदकैः आपोहिष्ठेतिनवभिःसूक्तेनचततः परम् इंद्रोअंगतृचेनैवपावमानैः क्रमेणतु उभयंश्रृणवच्चन

स्वस्तिदाविशएकया त्र्यंबकेनमंत्रेणजातवेदसएकया समुद्रज्येष्ठाइत्यादित्रायंतांचत्रिभिःक्रमात् इमाआपस्तृचेनैवदेवस्यत्वेति
मंत्रतः मंत्रेणाथतमीशानंत्वमग्नेरुद्रइत्यथ तमुष्टुहीतिमंत्रेणभुवनस्यपितरंतथा यातेरुद्रेतिमंत्रेणशिवसंकल्पमंत्रतः इंद्रत्वावृष-
भंपंचमंत्रैश्चैवाभिषेचयेत् धेनुंपयस्विनींदद्यादाचार्यायचभूषणैः सदक्षिणमनड्वाहंप्रदद्याद्रुद्रजापिने महाशांतिंप्रजप्याथब्रा-
ह्मणान्भोजयेत्ततः इतिनारदः तत्रशांतिंप्रकुर्वीतघृतदूर्वातिलाक्षतैः प्रत्येकाष्टशतंचैवगायत्र्याजुहुयात्ततः स्वर्णगोभूतिला
न्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये प्रकारांतरंमदनरत्नेज्ञेयम् विस्तरभयान्नोच्यते ग्रहणेरजोदर्शनेतुजातकर्मप्रस्तावेशांतिंवक्ष्यामः प्र
थमर्तौविशेषःस्मृतिचंद्रिकायाम् प्रथमर्तौतुपुष्पिण्याःपतिपुत्रवतीस्त्रियः अक्षतैरासनंकृत्वातस्मिंस्तामुपवेशयेत् हरिद्रागंध
पुष्पादिदद्युस्तांबूलकंस्रजम् दीपैर्नीराजनंकुर्यात्सदीपेवासयेद्गृहे लवणापूपमुद्गादिदद्यात्ताभ्यःस्वशक्तितइति द्वितीयाद्यर्तुषु
तुतन्नियममाहपारिजातेदक्षः अंजनाभ्यंजनेस्नानंप्रवासंदंतधावनं नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणंतथा अत्रिरपि वर्जये
न्मधुमांसंचपात्रेखर्वेचभोजनं गंधमाल्येदिवास्वापंतांबूलंचास्यशोधनं दग्धेशरावेभुंजीतपेयंचांजलिनापिबेत् मदनरत्नेहारीतः
रजःप्राप्तावधःशायीभूमौकार्ष्णायसेपाणौमृन्मयेवाऽश्नीयादिति विष्णुधर्मे आहारंगोरसानांचपुष्पालंकारधारणं अंजनंकं
कनंगंधान्पीठशय्याधिरोहणं अग्निसंस्पर्शनंचैववर्जयेत्सादिनत्रयमिति तथान्यत्रप्रथमर्तौःपूर्वंस्त्रीसंगमनंनकार्यं प्राग्रजोदर्श
नात्पत्नींनेयान्गत्वापतत्यधः व्यर्थीकारेणशुक्रस्यब्रह्महत्यामवाप्नुयादिति तत्रैवाश्वलायनोक्तेः एतत्तुदशवर्षात्प्राक्ज्ञेयम्
प्रथमर्तौगमनेगौतमेनविशेषोदर्शितः गौरीमपिचरत्यर्थंगच्छेत्पुरुषआकुलः अन्यथावीर्यपातोहिसहस्रकुलपातकः अन्यथा-

पितर्दिच्छयाप्रवर्तीतिविज्ञानेश्वरः तत्रऋतौगमनमाहयाज्ञवल्क्यः षोडशर्तुर्निशास्त्रीणांतस्मिन्युग्मासुसंवसेदिति अनृतावप्या
हगौतमः ऋतावुपेयात्सर्वत्रवाप्रतिषिद्धवर्जमितिमनुः ऋतुःस्वाभाविकःस्त्रीणांरात्रयःषोडशस्मृताः तासामाद्याश्चतस्रस्तुनिं
दितैकादशीतथा त्रयोदशीचशेषाःस्युःप्रशस्तादशरात्रयः मदनरत्नेदेवलः तस्मात्त्रिरात्रंचांडालींपुष्पितांपरिवर्जयेदिति तत्र
तिथ्यादीनाहश्रीधरः षष्ठ्यष्टमीपंचदशींचतुर्थींचतुर्दशीमप्युभयत्रहित्वा शेषाःशुभाःस्युस्तिथयोनिषेकेवाराःशशांकार्यसि
तेंदुजानाम् उभयत्रपक्षद्वये आर्योगुरुःसितःशुक्रः इंदुजोबुधः विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्णमूलोत्तरावरुणभानिनि
षेककार्ये पूज्यानिपुष्यवसुशीतकराश्विचित्रादित्याश्चमध्यमफलाविफलाःस्युरन्ये विष्णवादिदैवत्यनक्षत्राण्युक्तानिरत्नमाला
यां प्रेशादस्त्रयमाग्निधातृशशिनःशर्वोदितिर्वाक्पतिःफणिजाःपितरोभगोर्यमरवीत्वष्टाचवायोमारुतः शक्राग्नीत्वथमित्रइंद्रनि-
र्ऋतीतोयंचविश्वेविधिर्गोविंदोवसवोंबुपाजचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः उत्तराशब्देनोत्तरात्रयं अत्रमूलस्यपूज्यत्वमुक्तम् याज्ञ
वल्क्येनतु एवंगच्छन्स्त्रियंक्षामांमघांमूलंचवर्जयेदित्युक्तं तेनपूर्ववन्मूलंचिंत्यम् अत्रसमासुपुत्राः विषमासुकन्यकेतिज्ञेयं
युग्मासुपुत्राजायंतेस्त्रियोयुग्मासुरात्रिष्विति हेमाद्रौशंखवाक्ये तत्राप्युत्तरोत्तराःप्रशस्ताः तदाहापस्तंबः तत्राप्युत्तरोत्तराःप्रश
स्तेति तत्रैवव्यासः रात्रौचतुर्थ्यांपुत्रःस्यादल्पायुर्धनवर्जितः पंचम्यांपुत्रिणीनारीषष्ठ्यांपुत्रस्तुमध्यमः सप्तम्यामप्रजायोषिदष्ट
म्यामीश्वरःपुमान् नवम्यांसुभगानारीदशम्यांप्रवरःसुतः एकादश्यामधर्मास्त्रीद्वादश्यांपुरुषोत्तमः त्रयोदश्यांसुतापापावर्णसंकर
कारिणी धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चआत्मवेदीदृढव्रतः प्रजायतेचतुर्दश्यांपंचदश्यांपतिव्रता आश्रयःसर्वभूतानांषोडश्यांजायतेपुमान्निति

अत्रचतुर्थदिननिषेधेपि स्नातांचतुर्थदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणइतिमहाभारतोक्तेः चतुर्थेहनिस्नातायांयुग्मासुवागर्भंसंदधातीतिहा
रीतोक्तेर्विकल्पोज्ञेयः तत्रापिस्नानंरजस्वलायास्तुचतुर्थेहनिशस्यते गम्यानिवृत्तेरजसिनानिवृत्तेकथंचनेत्यापस्तंबोक्तेर्व्यवस्थाज्ञे
या अत्रसर्वासुयुग्मासुगमनमावश्यकं युग्मास्वितिबहुवचननिर्देशादितिविज्ञानेश्वरः तत्रैकस्यांरात्रौसकृदेवकार्यं सुस्थइंदौ
सकृत्पुत्रंलक्षण्यंजनयेत्पुमानितियाज्ञवल्क्योक्तेः इदंचर्तौगमनमन्यकालेप्रतिबंधादिनागमनासंभवेश्राद्धेकादश्यादावपिकार्यं
ब्रह्मचार्येवपर्वाण्याद्याश्चतस्रश्चवर्जयेदितियाज्ञवल्क्योक्तेः व्याख्यातंचेदंमिताक्षरायां यत्रश्राद्धादौब्रह्मचर्यंविहितंतत्राप्यृतौगच्छ-
तोनब्रह्मचर्यस्खलनदोषइतिपर्वाणीतिबहुत्वेनाष्टमीचतुर्दश्योर्ग्रहणमितिच मदनरत्नेप्येवं यत्तुहेमाद्रौशिवरहस्ये दिवाज-
न्मदिनेचैवनकुर्यान्मैथुनंव्रती श्राद्धंदत्वाचभुक्त्वाचश्रेयोर्थीनचपर्वसु इतितदनृतुविषयं ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्निति
मनूक्तेः दर्शादौतुनभवत्येव पर्वणांपर्युदस्तत्वात् माधवीयेतु ऋतुकालंनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् तत्रगच्छन्समाप्नो
तित्यनिष्फलमेवास्तीति वृद्धमनूक्तेः श्राद्धेब्रह्मचर्यंनियतमित्युक्तं पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवं एतत्सतिसंभवेज्ञेयं अनेकभार्यस्यतु
यौगपद्येहेमाद्रौकश्यपः यौगपद्येतुतीर्थानांविवाहक्रमशोव्रजेत् रक्षणार्थमपुत्रांवाग्रहणक्रमशोपिवेति ग्रहणमृतुग्रहणं ऋत्वि
धाने विष्णुर्योनिंजपेत्सूक्तंयोनिंस्पृष्ट्वात्रिभिर्व्रती गर्भाधानंततःकुर्यात्सपुत्रोजायतेध्रुवं अगमनेदोषमाहपराशरः ऋतुस्नातां
तुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशयः अस्यापवादमाहमदनरत्नेव्यासः व्याधितोबंधनस्थो
वाप्रवासेष्वथपर्वसु ऋतुकालेपिनारीणांभ्रूणहत्याप्रमुच्यते वृद्धांवंध्यामसद्वृत्तांमृतापत्यामपुष्पिणीं कन्यांचबहुपुत्रांचवर्जयन्मु

च्यतेभयात् दृष्टांगतरजस्कां गर्भाधानांगहोमाकरणेप्रायश्चित्तमाह पारिजाते आश्वलायनः गर्भाधानस्याकरणात्तस्यांजातस्तुदुष्य
ति अकृत्वागांद्विजेदत्वाकुर्यात्पुंसवनंपतिः गर्भाधानंमलमासगुरुशुक्रास्तादावपिकार्यं उत्सवेषुचसर्वेषुसीमंतेऋतुजन्मसु सुरासु-
रेज्ययोश्चैवमौढ्यदोषोनविद्यतइति ज्योतिर्निबंधेभृगूक्तेः ऋतुगमनेपराशरः ऋतौतुगर्भशंकित्वास्नानंमैथुनिनःस्मृतं अनृतौतु
यदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीषवत् स्त्रीणांतुनस्नानं उभावप्यशुचीस्यातांदंपतीशयनंगतौ शयनादुत्थितानारीशुचिःस्यादशुचिःपु
मानिति वृद्धशातातपोक्तेः अत्रकश्चिद्विशेषउच्यते तत्ररात्रौरजसिजननादौचरात्रिंत्रिभागांकृत्वा आद्यभागद्वयेचेत्पूर्वदिनंग्रा
ह्यं परतस्तूत्तरदिनमितिमिताक्षरायां यत्तुभागार्धरात्रात्प्राग्वासूर्योदयात्पूर्वदिनंग्राह्यमित्युक्तं तत्रदेशाचाराद्व्यवस्था तथास-
प्तदशदिनपर्यंतंपुनारजोदर्शनेस्नानमात्रं अष्टादशेएकरात्रं एकोनविंशेद्व्यहः विंशतिप्रभृतित्रिरात्रमितिततएवज्ञेयं यत्तु चतु
र्दशादिनादर्वागशुचित्वंनविद्यतइति तत्रस्नानप्रभृतित्वमभिप्रेतं एतच्चयस्याविंशतिदिनोत्तरंप्रायशोरजस्तत्रैव यस्यास्त्वर्वाक्प्रायशो
रजस्तत्रोक्तंस्मृत्यर्थसारे त्रयोदशादिनादूर्ध्वंप्रायोरजोवतीनामेकादशादिनात्प्रागशुचित्वंनास्ति एकादशदिनेएकरात्रम् द्वादशेद्वि-
रात्रं ऊर्ध्वंत्रिरात्रमिति प्रयोगपारिजातेप्येवं रोगजेतुतत्रैवविशेषःसंग्रहे रोगेणयद्रजःस्त्रीणामन्वहंहिप्रवर्तते नाशुचिस्तुभवेत्ते-
नयस्माद्वैकारिकंमतमिति कर्माधिकारस्तुरजोनिवृत्तावेव साध्वाचारानतावत्स्यात्स्नातापिस्त्रीरजस्वला यावत्प्रवर्तमानंहिरजो
नैवनिवर्ततइति श्राद्धहेमाद्रौशंखोक्तेः तत्रापिस्वकालेअशुचिरेवेत्याहऋष्यशृंगः रोगजेवर्तमानेपिकालेनिर्यातिकालजं तस्मा
त्कालेप्रमत्तास्यादन्यथासंकरोभवेत् तथारजस्वलायाःरजस्वलांतरस्पर्शेअकामतःस्नानंकामतःउपवासः पंचगव्याशनंच असव

र्णानांतु ब्राह्मण्याः क्षत्रियादिस्पर्शे क्रमेण कृच्छ्रार्द्धं पादोनकृच्छ्रकृच्छ्राः क्षत्रियादीनांतु कृच्छ्रपादएव क्षत्रियादीनांहीनवर्णास्पर्शे त्रिरा
त्रमुपवासः वैश्याशूद्रयोःपूर्वयास्पर्शेहोरात्रंद्विरात्रंच एतच्चकामतः अकामतस्तु प्राक्शुद्धेरनशनं अकामतः चांडालादिस्पर्शेप्यन
शनमेवप्राक्शुद्धेः कामतस्तु प्रथमेन्हित्र्यहः द्वितीये द्व्यहः तृतीयएकाहः श्वस्पर्शेतु द्व्यहएकाहोवा भुंजानायाश्चांडालादिस्पर्शे
षड्रात्रं उच्छिष्टयोःस्पर्शेतु कृच्छ्र इत्यादिमिताक्षरायांज्ञेयं स्मृत्यर्थसारेतु सर्वत्रबालापत्यायाःस्पर्शे स्नाने कृते भुक्तिःपश्चाद्दशनम-
त्यान्नायइति स्नानविधिंचाह पराशरः स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदिरजस्वला पात्रांतरिततोयेन स्नानंकृत्वाव्रतंचरेत् सिक्तगात्राभ
वेदद्भिः सांगोपांगाकथंचन नवस्त्रपीडनंकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेत् अथरजस्वलास्नानं दैवज्ञवल्लभः ब्रह्मानुराधाश्विनसोम-
मेषुहस्तानिलाखंडलवासवेषु विश्वार्यमर्क्षोत्तरभाद्रभेषु वरांगनास्नानविधिःप्रदिष्टः ज्वरेतूशनाः ज्वराभिभूतायानारीरजसाच
परिप्लुता कथंतस्याभवेच्छौचंशुद्धिःस्यात्केनकर्मणा चतुर्थेहनिसंप्राप्तेस्पृशेदन्यातुतांस्त्रियं सासचैलावगाह्यापःस्नात्वास्नात्वा
तांपुनःस्पृशेत् दशद्वादशकृत्वोवाआचामेच्चपुनःपुनः अंतेचवाससांत्यागस्ततःशुद्धाभवेत्तुसेति इदंचातुरमात्रेज्ञेयं आतुरेस्ना
नउत्पन्नेदशकृत्वोह्यनातुरइतिपराशरोक्तेः रजसोज्ञानेतुपराशरमाधवीयेप्रजापतिः अविज्ञातेमलेसाचमलवद्वसनायदि कृतंगृहे
षुदुष्टंस्याच्छुद्धिस्तस्यास्त्रिरात्रतः देवजानीयकारिकायां उच्छिष्टातुद्विजातीनांरजस्त्रीयदिपश्यति उपवासमधोच्छिष्टेऊर्ध्वोच्छि-
ष्टेत्र्यहंक्षिपेत् इति अथपुंसवनं प्रयोगपारिजाते जातूकर्ण्यः द्वितीयेवातृतीयेवामासिपुंसवनंभवेत् व्यक्तेगर्भेभवेत्कार्यंसी
मंतेनसहाथवा बृहस्पतिः तृतीयेमासिकर्तव्यंगृष्टेरन्यत्रशोभनं गृष्टेश्चतुर्थेमासेतुषष्ठेमास्यथवाष्टमे सकृत्प्रसूतागृष्टिः एते

नप्रतिगर्भमपि भवतीति विज्ञायते बह्वृचकारिकापि कर्ता स्याद्देवरस्तस्या यस्याः पत्युरसंभवः आवर्तनइदं कर्म प्रतिगर्भमिति निस्थितिः ब्राह्मे
गर्भाधानादिसंस्कर्ता पिता श्रेष्ठतमः स्मृतः अभावे स्वकुलीनः स्याद्बांधवो वान्यगोत्रजः मदनरत्ने सत्यव्रतः मृतो देशांतरगतो भर्ता स्त्रीय
द्यसंस्कृता देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वापि समाचरेत् हेमाद्रौ यमः प्रथमे मासि द्वितीये वा यदा पुंनक्षत्रेण चंद्रमा युक्तः स्यादिति वराहः
हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यः पुंसंज्ञकेषु कार्येष्वेतानि शुभानि धिष्ण्यानि अनूराधापि पुंनक्षत्रं अनूराधान्हविषावर्धयं
तइतिश्रुतेः गर्गोपि पुन्नामा श्रवणस्तिष्यो हस्तश्चैव पुनर्वसुः अभिजित्प्रोष्ठपाश्चैव अनूराधा तथाश्वयुक् नृसिंहः रिक्तापर्वचनव-
मीत्यक्त्वा पुंसवने शुभाः ज्योतिर्निबंधे वसिष्ठः मृत्युश्च सौरे स्तनहानिरिंदौ मृतप्रजा पुंसवने बुधस्य कार्कीव वंध्या भवतीह शुक्रे स्त्री पुत्र
लाभो रविभौमजीवैः अनवलोभनस्याप्ययमेव कालः दीपिकायां तु चतुर्थे ऽनवलोभनमित्युक्तं अथ सीमंतः हेमाद्रौ बैजवापः अ
थ सीमंतोन्नयनं चतुर्थे पंचमे षष्ठे चेति वसिष्ठः चतुर्थे सप्तमे मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे हेमाद्रौ शंखः गर्भस्पंदने सीमंतोन्नय-
नं यावद्वा न प्रसवः कृष्णार्जिनिः गर्भलंभनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा सीमंतोन्नयनं कुर्याच्छंखस्य वचनं यथा मासश्चात्र सौरः
सावनो वा कालविधाने चतुर्थषष्ठाष्टममासभाजि सौरेण गर्भे प्रथमं विधेयं सीमंतकर्म द्विजभामिनीनां मासेष्टमे विष्णुबलिं च कुर्यात्
वसिष्ठः चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे ज्योतिर्निबंधे नारदः अरिक्तापर्वदिवसे कुजजीवार्कवासरे कालविधाने सीमंत-
तिष्यहस्तादितिहरिशशभृत्पौष्णविध्युत्तराख्याः पक्षच्छिद्रं च रिक्तां पितृतिथिमपहायापराः स्युः प्रशस्ताः अदितिः पुनर्वसुः प
क्षछिद्रं चाह वसिष्ठः चतुर्दशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा षष्ठी च द्वादशी चैव पक्षच्छिद्राः प्रकीर्तिताः क्रमादेतासु तिथिषु वर्जनी

याश्वनाडिकाः भूता ५ वे ८ मनु १४ तत्वं २५ कः ९ दश १० शेषास्तुशोभनाः कालनिर्णये शुभसंस्थेनिशानाथेचतुर्थीन्वचतुर्द
शीं पौर्णमासींप्रशंसंतिकेचित्सीमंतकर्मणि बृहस्पतिः पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चांत्यत्रिकंविना चतुर्दशीचतुर्थीचशुक्लप-
क्षेशुभप्रदे नारदः विप्रक्षत्रिययोःकुर्याद्विकंसीमंतकर्मतत् वैश्यशूद्रकयोरेततृदिवानिश्यपिकेचन वाराःपूर्वोक्ताएव एतच्च-
सकृत्कार्यमितिविज्ञानेश्वरः सकृच्चसंस्कृतानारीसर्वगर्भेषुसंस्कृतेति देवलोक्तेः सकृत्प्रतिगर्भंवाकार्यमितिहेमाद्रिः सकृच्चकृत-
संस्काराःसीमंतेनद्विजस्त्रियः यंयंगर्भंप्रसूयंतेससर्वःसंस्कृतोभवेदिति हारितोक्तेः सीमंतोन्नयनंकर्मनस्त्रीसंस्कारइष्यते केचिद्ग
र्भस्यसंस्कारात्प्रतिगर्भंप्रयुंजतइतिहेमाद्रौविष्णुवचनाच्च सएव स्त्रीयद्यकृतसीमंताप्रसवेत्तुकथंचन गृहीतपुत्राविधिवत्पुनःसं-
स्कारमर्हति सीमंतेभोजनेप्रायश्चित्तमुक्तंपराशरमाधवीयेधौम्येन ब्रह्मोदनेचसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा जातकर्मनवश्राद्धेभुक्त्वा
चांद्रायणंचरेत् ऋग्विधानेतु अराइवेजपेन्मंत्रंशतवारंनसंशयः सीमंतेचयदाभुंक्तेमुच्यतेकिल्बिषात्तदेति अथगर्भिणीतत्प-
तिधर्माः वराहः सामिषमशनंयत्नात्प्रमदापरिवर्जयेदतःप्रभृति गृह्यकारिका अंगारभस्मास्थिकपालचुल्लीशूर्पादिकेषूपवि
शेन्ननारी सोलूखलाद्येदृषदादिकेवायंत्रेतुषाद्येनतथोपविष्टा नोमार्जनीगोमयपिंडकादौकुर्यान्नवारिण्यवगाहनंसा अंगारभूत्यानन
खैर्लिखेत्क्ष्मांकलिंवपुर्भंगमथोनकुर्यात् नोमुक्तकेशीविवशाथवास्याद्भुंक्तेनसंध्यावसरेनशेते नामंगलंवाक्यमुदीरयेत्साशून्या
लयंवृक्षतलंनयायात् विष्णुधर्मोत्तरे कटुतीक्ष्णकषायाणिअत्युष्णलवणानिच आयासंचव्यवायंचगर्भिणीवर्जयेत्सदेति हेमा
द्रौकौंडिण्यः मुंडनंपिंडदानंचप्रेतकर्मचसर्वशः नजीवत्पितृकःकुर्याद्गुर्विणीपतिरेवच मिताक्षरायां उदन्वतोंभसिस्नानंनार्थ-

५

केशादिकर्तनं अंतर्वत्न्याः पतिः कुर्यान्नप्रजाजायतेध्रुवं पृथ्वीचंद्रोदये गारुडे गयायांपिंडदानस्यनकदाचिन्निराक्रिया अत्रकालेदाप्र
त्ययस्मृतेर्निषिद्धकालस्यैवापवादोनतुजीवत्पितृकगर्भिणीपत्याशौचादिनिमित्तस्य निमित्तसंयोगस्यकालसंयोगाद्भेदेनापवादा
भावात् अग्निहोत्रवत् यावज्जीवपरत्वाभावात् अन्यथाशौचेपिगयायात्राश्राद्धंचस्यात् यत्रनिमित्तसंयोगस्यापवादोयथाशौचे
ग्निहोत्रादेर्यथावाजीवत्पितृकस्यापवादोमातुर्गयान्वष्टकादौनदेवभवतिनान्यदितिसंक्षेपः प्रयोगपारिजातेकश्यपः गर्भिणीकुंज
राश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम् व्यायामंशीघ्रगमनंशकटारोहणंत्यजेत् शोकंरक्तविमोक्षंचसाध्वसंकुक्कुटासनं व्यवसायंदिवास्वा
पंरात्रौजागरणंत्यजेत् मदनरत्नेस्कांदे हरिद्रांकुंकुमंचैवसिंदूरंकज्जलंतथा कूर्पासकंचतांबूलंमांगल्याभरणंशुभं केशसंस्कारकब
रीकरकर्णविभूषणं भर्तुरायुष्यमिच्छंतीवर्जयेद्गर्भिणीनहि बृहस्पतिः चतुर्थेमासिषष्ठेवाप्यष्टमेगर्भिणीयदा यात्रानित्यंविवर्ज्या-
स्यादाषाढेतुविशेषतः याज्ञवल्क्यः दौहृदस्याप्रदानेनगर्भोदोषमवाप्नुयात् वैरूप्यमरणंवापितस्मात्कार्यंप्रियंस्त्रियाः दौहृदंगर्भि
णीप्रियं तत्रैवाश्वलायनः वपनंमैथुनंतीर्थंवर्जयेद्गर्भिणीपतिः श्राद्धंचसप्तमान्मासादूर्ध्वंचान्यत्रवेदवित् श्राद्धंतद्भोजनमितिप्रयोग
पारिजातः कालविधानेमुहूर्तदीपिकायांच क्षौरंशवानुगमनंनखकृंतनंचयुद्धादिवास्तुकरणंत्वतिदूरयानं उद्वाहमौपनयनंजलधे
श्चगाहमायुःक्षयार्थमितिगर्भिणिकापतीनां रत्नसंग्रहेगालवः दहनंवपनंचैवचौलंवैगिरिरोहणं नावआरोहणंचैववर्जयेद्गर्भि
णीपतिः अन्यत्रापि प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानंमृतस्यवाहंक्षुरकर्मसंगं तस्यानुयत्नेनगयादितीर्थंयागादिकंवास्तुविधिंनकुर्या
त् प्रव्यक्तगर्भावनिताभवेन्मासत्रयात्परं षण्मासात्परतःसूतिर्नवमेरिष्टवासिनी अथसूतिकागृहप्रवेशः गर्गः रोहिण्यैंदवपौष्णे

ध्रुवस्वातीवरुणयोरपि पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्युत्तरासु च मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् एतच्च संभवे प्रसूतिसमये कालेऽस
द्य एव प्रवेशयेदिति वसिष्ठोक्तेः तच्च नैर्ऋत्यां कार्यं वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहमिति वसिष्ठोक्तेः विष्णुधर्मे दशाहं सूतिकागारमा
युधैश्च विशेषतः वन्हिना तिंदुकालातैः पूर्णकुंभैः प्रदीपकैः मुसलेन तथा वारि वर्णकैश्चित्रितेन चेति अथ जातकर्म पारिजाते वसिष्ठः
श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् मनुः प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते वर्द्धनं छेदनं हेमाद्रौ बैजवापः जन्मनोनं
तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् पृथ्वीचंद्रोदये विष्णुधर्मे अच्छिन्ननाभि कर्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्म
नि पुत्रपदेन कन्यापि गृह्यते तदाह तत्रैव कार्ष्णाजिनिः प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः स्नात्वानंतरमात्मीयान् पितॄन्श्राद्धे
न तर्पयेत् एतच्च रात्रावपि कार्यं पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयमिति तत्रैव व्यासोक्तेः बैजवापः जातमात्रकुमारस्य जातक
र्म विधीयते स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्तनतोपि वा एतेन नैमित्तिकमपीदं जातेष्टिवदाशौचांते कार्यमिति शंकापरास्ता जाते कुमारे
पितॄणामामोदात्सुवर्णं तदहरिति हारीतोक्तेश्च अत्र श्राद्धमामेन हेम्ना वा कार्यमित्युक्तं पृथ्वीचंद्रोदये आदित्यपुराणे जातश्राद्धे तु
पक्वान्नं न दद्याद्ब्राह्मणोऽप्यपीति हेमाद्रिस्तु पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्निति
संवर्तोक्तेर्हेम्नैवेत्याह एतच्च जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याह मिताक्षरायां प्रजापतिः आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति केचित्तु मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथा
विधीति स्मृतिसंग्रहोक्तेराशौचांते कार्यमित्याहुः स्मृत्यर्थसारेपि विकल्प उक्तः मृदुध्रुवचरक्षिप्रभेष्वेषामुदयेषु च गुरौ शुक्रे च केंद्रे

जातकर्मचनामच मृद्वादिलक्षणमाह श्रीधरः रोहिण्युत्तरभंस्थिरंगिरिशामूलंद्वोरगादारुणंक्षिप्रंचाश्विदिनेशपुष्यमनलंद्वाग्नीतुसा-
धारणं उग्रंपूर्वमघांतकंमृदुगनित्वाष्ट्रंत्यमैत्रंचरंविष्णुस्वातिशतोडुवस्वदितयः कुर्युस्त्वसंज्ञाफलं अत्रसर्वत्रजातकर्मनामकर्मादाव
त्कुकालातिक्रमेनक्षत्रादिकंज्ञेयम् देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणंयदि अनस्तगेज्येंदुसितेतत्कार्यंचोत्तरायणे इतिमदनरत्ने
नारदोक्तेः बृहस्पतिरपि सुख्यालाभेविधिज्ञेनविधिश्चिंत्योप्रमादतः नक्षत्रतिथिलग्नानांविचार्येवंपुनःपुनः सूतकेसंध्यादौविशेषं
वक्ष्यामः अथजन्मनिदुष्टकालाः तत्रगंडांतः ज्योतिर्निबंधेनारदः पूर्णानंदाख्ययोस्तिथ्योःसंधिर्नाडीद्वयंतथा गंडांतंमृत्युदंजन्म-
यात्रोद्वाहव्रतादिषु कुलीरसिंहयोःकीटचापयोर्मीनमेषयोः गंडांतमंतरालंस्याद्घटिकार्धंमृतिप्रदं सार्पेंद्रपौष्णाभेष्वंत्यषोडशांशाभसं
धयः तदग्रभेष्वाद्यपादाभानांगंडांतसंज्ञकाः रत्नमालायां पौष्णाश्विन्योःसार्पपित्र्यर्क्षयोश्चयच्चज्येष्ठामूलयोरंतरालं स्याद्गंडांतंस्य
च्चतुर्नाडिकंहियात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टम् रत्नसंग्रहेनवनीतारिष्टे सर्वेषांगंडजातानांपरित्यागोविधीयते वर्जयेद्दर्शनंयावत-
च्छिशोःषाण्मासिकंभवेत् तिथ्यर्क्षगंडेपितृमातृनाशोलग्नेतुसंधौतनयस्यनाशः सर्वेषुनोजीवतिहंतिबंधून्जीवन्पुनःस्याद्बहुवारणाश्वः
अथैषांदानमुक्तंगार्ग्ये तिथिगंडेत्वनड्वाहंनक्षत्रेधेनुरुच्यते कांचनंलग्नगंडेतुगंडदोषोविनश्यति उत्तरेतिलपात्रंस्यात्सुखेगोदानमुच्य
ते अजाप्रदानंत्वाष्ट्रेस्यात्पूर्वाषाढेचकांचनं उत्तरापुष्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्यच कुर्याच्छांतिंप्रयत्नेननक्षत्राकरजांबुधः अथा-
श्लेषाफलं मूर्ध्नास्यनेत्रगलकांसयुगंचबाहू हृज्जानुगुह्यपदमित्यहिदेहभागः बाणाद्रिनेत्रहुतभुक्श्रुतिनागरुद्रषण्नंदपंचशिरसः
क्रमशस्तुनाड्यः राज्यंपितृक्षयोमातृनाशःकामक्रियारतिः पितृभक्तोबलीस्वघ्नस्त्यागीभोगीधनीक्रमात् अथज्येष्ठाफलंब्रह्मयामले

ज्येष्ठाद्येजननीमाताद्वितीयेजननीपिता तृतीयेजननीभ्रातास्वयंमाताचतुर्थके आत्मानंपंचमेहंतिषष्ठेगोत्रक्षयोभवेत् सप्तमेचोभय-
कुलंज्येष्ठभ्रातरमष्टमे नवमेश्वशुरंहंतिसर्वंहंतिदशांशकइति अथमूलफलं भल्लाटः अभुक्तमूलसंभवंपरित्यजेत्तुबालकं समा
ष्टकंपिताथवानतत्सुखंविलोकयेत् तदाद्यपादकेपिताद्वितीयकेजनन्यथ धनक्षयस्तृतीयकेचतुर्थकःशुभावहः प्रतीपमंत्यपादतः
फलंतदेवसार्पभे अभुक्तमूलंत्वाहवृद्धवसिष्ठः ज्येष्ठांतेघटिकाचैकामूलादौघटिकाद्वयं अभुक्तमूलमित्याहुस्तत्रजातंशिशुंत्यजेत्
केचिज्ज्येष्ठांत्यमूलाद्यंचपादमभुक्तमूलमाहुः कश्यपसंहितायांत्वन्यथोक्तं मूलाद्यपादजोहंतिपितरंतुद्वितीयजः मातरंस्वंतृतीयोर्था
न्नंतुत्वदंततुरीयजः फलंतदेवसार्पर्क्षेप्रतीपंत्वंत्यपादतः अथमूलवृक्षः जयार्णवे मूलंस्तंभस्त्वचाशाखापत्रंपुष्पंफलंशिखा वेदा
श्वमुनयश्चैवदिशश्चवसवस्तथा नंदाबाणारसारुद्रामूलभेदःप्रकीर्तितः मूलेमूलविनाशायस्तंभेहानिर्धनक्षयः त्वचिभ्रातृविना
शायशाखामातृविनाशकृत् पत्रेसपरिवारःस्यात्पुष्पेषुनृपवल्लभः फलेषुलभतेराज्यंशिखायामल्पजीवितं अन्यत्रत्वन्यथोक्तं मूले-
सप्तघटीषुमूलहननंस्तंभेष्टकस्त्वक्षयं त्वग्दिग्बंधुविनाशनंचविटपेरुद्रैर्हतोमातुलः पत्रेकैःसुकृतीतुबाणकुसुमेमंत्रीफलेसागरैरा-
जावन्हिशिखाल्पमायुरितिसन्मूलांघ्रिपेस्यात्फलं भूपालवल्लभः वृषालिसिंहेषुघटेचमूलंदिविस्थितंयुग्मतुलांगनांत्ये पातालगं-
मेषधनुःकुलीरनक्रेषुमर्त्येषितिसंस्मरंति स्वर्गेमूलेभवेद्राज्यंपातालेचधनागमः मर्त्यलोकेयदामूलंतदाशून्यंसमादिशेत् वसि-
ष्ठः नैर्ऋत्यभोद्भूतसुतःसुतावाक्षिप्रादवश्यंश्वशुरंनिहंति तदंत्यपादेजनितोनिहंतितस्याल्पकमेणाहिभवेकलत्रं सुरेशताराजनिता
धवाग्रजंहिदेवताराजनितातुदेवरं पुरंदरर्क्षेजनितःसुतस्तथास्वस्याग्रजंहंतिनपुत्रिकायदि प्रयोगपारिजाते मूलजाश्वशुरंहंतिव्या

लजाचतदंगनां माहेंद्रजाग्रजंहंतिदेवरंतुद्विदैवजा नृसिंहप्रसादे धवाग्रजंहंतिस्फरेंद्रजातातथैवपत्न्याभगिनींपुमांश्च द्विदैवजादेवर-
माश्रु हन्याद्भार्यानुजामाशुनिहंतिसूनुः पत्न्यग्रजामग्रजंवाहंतिज्येष्ठर्क्षजः पुमान् तथाभार्यास्वसारंवाशालकंवाद्विदैवजः कन्यका-
देवरंहंतिविशाखांत्यसमुद्भवा आद्यपादत्रयेनैव आद्यभेतुपुमान्भवेत् नहन्याद्देवरंकन्यातुलाभिश्चाद्विदैवजा तद्दक्षांतोद्भवावर्ज्या-
दुष्टावृश्चिकपुच्छवत चित्राद्यर्धेपुष्यमध्येद्विपादेपूर्वाषाढाधिष्ण्यपादेतृतीये जातः पुत्रश्चोत्तराद्येविधत्तेमातापित्रोर्भ्रातरंबालना-
शं द्विमासंचोत्तरादोषः पुष्येचैवत्रिमासकः पूर्वाषाढाष्टमेमासिचित्राषाण्मासिकंफलं नवमासंतथाश्लेषामूलेचाष्टकवर्षकं ज्ये-
ष्ठापंचदशेमासिपुत्रदर्शनवर्जिता वसिष्ठः व्यतीपातेंगहानिःस्यात्परिघेमृत्युमादिशेत् वैधृतौपितृहानिःस्यान्नष्टेदावंधतांव्रजे-
त् मूलेसमूलनाशःस्याद्कुलनाशोधृतौभवेत् विकलांगश्चहीनश्चसंध्ययोरुभयोरपि पर्वण्यपिप्रसूतौचसर्वारिष्टभयप्रदः तद्वत्सदं-
तजातश्चपादजातस्तथैवच विपरीतप्रसूतौतुनाभिनालेनवेष्टितः राष्ट्रस्यनृपतेश्चैवस्वस्यापिचविनाशकः तस्माच्छांतिंप्रकुर्वीतग्र-
हाणांक्रूरचेतसां गर्गः कृष्णांचतुर्दशींषोढांकुर्यादादौशुभंस्मृतं द्वितीयेपितरंहंतितृतीयेहंतिमातरं चतुर्थेमातुलंहंतिपंचमेवंश-
नाशनं षष्ठेतुधननाशःस्यादात्मनोवंशनाशनं तस्मात्सर्वप्रयत्नेनशांतिंकुर्याद्विधानतः अथपित्रोर्नक्षत्रेजन्मदोषः तत्रदेवकी-
र्तिः यद्येकस्मिन्धिष्ण्येजायंतेदुहितरोथवापुत्राः पितुरंतकरास्तेतेयद्यपरेप्रीतिरतुलास्यात् गर्गः एकस्मिन्नेवनक्षत्रेभ्रात्रोर्वापित्र-
पुत्रयोः प्रसूतिश्चतयोर्मृत्युर्भवेदेकस्यनिश्चितं शौनकः ग्रहणेचंद्रसूर्यस्यप्रसूतिर्यदिजायते व्याधिपीडातदास्त्रीणामादौतुऋतु-
दर्शनात् इत्थंसंजायतेयस्यतस्यमृत्युर्नसंशयः शांतिस्तु तद्दक्षाधिपतेरूपंस्वर्णेनप्रकल्पयेत् सूर्यग्रहेसूर्यरूपंहेमंचंद्रंतुराज-

तं राहुरूपंप्रकुर्वीतनागेनैवविचक्षणः नागःसीसं त्रयाणांचैवरूपाणांस्थापनंतत्रकारयेत् आकृष्णेनाप्यायस्वस्वर्भानोरितिपूजा
मंत्राः नक्षत्रदेदेवतायास्तन्मंत्रेण संपूज्यतुयजेत्सूर्यसमिद्भिश्चार्कसंभवैः चंद्रग्रहेचपालाशैर्दूर्वाभीराहुमेवच समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षस्य-
भेशायजुहुयाद्बुधः आज्येनचरुणाचैवतिलैश्चजुहुयात्ततः पंचगव्यैःपंचरत्नैःपंचत्वक्पंचपल्लवैः जलैरौषधिकल्कैश्चअभिषेकंस
माचरेत् मंत्रैर्वारुणसंभूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः इमंमेगंगेपुरतस्तत्त्वायामीतिमंत्रकैः यजमानस्ततोदद्याद्भक्त्याप्रतिकृतित्रय-
मिति मात्स्ये अकालप्रसवानार्यः कालातीतप्रजास्तथा विकृतप्रसवाश्चैवयुग्मप्रसवकास्तथा अमानुषाअमुंडाश्चअजातव्यंज-
नास्तथा हीनांगाअधिकांगाश्चजायंतेयदिवास्त्रियः पशवःपक्षिणश्चैवतथैवचसरीसृपाः विनाशंतस्यदेशस्यकुलस्यचविनि
र्दिशेत् निर्वासयेत्तांनगरात्ततःशांतिंसमाचरेत् पाद्मे उपरिप्रथमंयस्यजायंतेचशिशोर्द्विजाः दंतैर्वासहयस्यस्याज्जन्मभार्गवस-
त्तम द्वितीयेचतृतीयेचचतुर्थेपंचमेतथा यदादंताश्चजायंतेमासेचैवमहद्भयं मातरंपितरंवाथखादेदात्मानमेवच गजपृष्ठगतं-
बालंनौस्थंवास्थापयेद्द्विज तदभावेतुधर्मज्ञकांचनेवावरासने सर्वौषधैःसर्वगंधैर्बीजैःपुष्पैःफलैस्तथा पंचगव्येनरत्नैश्चपताका
भिश्चभार्गव स्थालीपाकेनधातारंपूजयेत्तदनंतरं सप्ताहंचात्रकर्तव्यंतथाब्राह्मणभोजनं भद्रासनेनिवेश्यैनंमृद्भिर्मूलैःफलैस्तथा
सर्वौषधैःसर्वगंधैःसर्वबीजैस्तथैवच स्नापयेत्पूजयेच्चात्रवह्निंसोमंसमीरणं पर्वतांश्चतथाख्यातान्देवदेवंचकेशवं एतेषामेवजु
हुयाद्धुतमग्नौयथाविधि ब्राह्मणानांतुदातव्यातत्तःसंपूज्यदक्षिणा ब्रह्मयामले प्रथमंदंतनिर्मुक्तिरूर्ध्वंबालस्यचेद्भवेत् क्लेशायमा
तुलस्येहनदाप्नोत्कामनीषिभिः सौवर्णंराजतंवापिताम्रंकांस्यमयंतुवा दध्योदनेनसंपूर्णंपात्रंदद्याच्छिशोःकरे समंत्रंभाजनंदत्वासप

द्द्येन्मातुलःशिशुं सालंकारंसवस्त्रंचशिशुमालिंग्यसादरं तत्रमंत्रः रक्षमांभागिनेयत्वंरक्षमेसकलंकुलं गृहीत्वाभाजनंसान्नंप्रस-
न्नोभवसर्वदा निर्विघ्नंकुरुकल्याणंनिर्विघ्नांचस्वमातरं मय्यात्मानमधिष्ठाप्यचिरंजीवमयासह एवंकृतेविधानेतुविघ्नःकोपिन
जायतइति अथत्रिकशांतिः शांतिसर्वस्वे सुतत्रयेसुताचेत्स्यात्तत्रयेवासुतोयदि मातापित्रोःकुलस्यापितदानिष्टंमहद्भवेत् ज्ये
ष्ठनाशोधनेहानिर्दुःखंवासुमहद्भवेत् तत्रशांतिंप्रकुर्वीतवित्तशाठ्यविवर्जितः जातस्यैकादशाहेवाद्वादशाहेशुभेदिने आचार्यमृत्विजोवृत्वाग्रह
यज्ञपुरःसरं ब्रह्मविष्णुमहेशेंद्रप्रतिमास्वर्णतःकृताः पूजयेद्धान्यराशिस्थकलशोपरिशक्तितः पंचमेकलशेरुद्रंपूजयेद्रुद्रसंख्य
या रुद्रसूक्तानिचत्वारिशांतिसूक्तानिसर्वशः द्विजएकोजपेद्धोमकालेशुचिसमाहितः आचार्योजुहुयात्तत्रसमिदाज्यतिलांश्चरुं
अष्टोत्तरसहस्रंवाशतंवात्रिशतंतुवा देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्योग्रहपुरःसरं ब्रह्मादिमंत्रैरिंद्रस्ययतइंद्रभयामहे ततःस्विष्टकृतंहु
त्वाबलिंपूर्णाहुतिंततः अभिषेकंकुटुंबस्यकृत्वाचार्यंप्रपूजयेत् हिरण्यंधेनुरेकाचऋत्विजांदक्षिणाततः आज्यस्यवीक्षणंकृत्वा
शांतिपाठंतुकारयेत् प्रतिमांगुरवेदत्वाउपस्कारसमन्विताः ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्यादीनानाथांश्चतर्पयेत् एवंशांतिविधानेनसर्वा
रिष्टंप्रलीयतइति अन्येषुमूलाद्यृक्षेषुशांत्यादिप्रयोगपारिजातेमत्कृतेशांतिरत्नेचज्ञेयं मिताक्षरायांमार्कंडेयः रक्षणीयातथाष
ष्ठीनिशातत्रविशेषतः रात्रौजागरणंकार्यंजन्मदानांतथाबलिः पुरुषाःशस्त्रहस्ताश्चनृत्यगीतैश्चयोषितः रात्रौजागरणंकुर्युर्द
शम्यांचैवसूतके व्यासः सूतिकावासनिलयाजन्मदानामदेवताः तासांयागनिमित्तंतुशुद्धिर्जन्मनिकीर्तिता प्रथमेदिवसेषष्ठे
दशमेचैवसर्वदा त्रिष्वेतेषुनकुर्वीतसूतकंपुत्रजन्मनि अपरार्केब्राह्मे कन्याश्चतस्रोराकाद्यावातप्रीचैवपंचमी क्रीडनार्थांचबा

लानांषष्ठीचशिशुरक्षिणी रवड्डेतुपूजनीयावैवैश्येब्रीत्येर्द्विजातिभिः राकानुमतिः सिनीवालीकुहूरितिचतस्रः कन्याइत्यर्थः अ
थदत्तपुत्रपरिग्रहविधिः पारिजातेशौनकः अपुत्रोमृतपुत्रोवापुत्रार्थंसमुपोष्यच वाससीकुंडलेदत्वाउष्णीषंचांगुलीयकं बंधू
नन्नेनसंभोज्यब्राह्मणांश्चविशेषतः अन्वाधानादियत्तंत्रंकृत्वाज्यांत्सवनांतकं दातुःसमक्षंगत्वातुपुत्रंदेहीतियाचयेत् दानेसमर्थोदातास्मै
यज्ञेनेतिपंचभिः देवस्यत्वेतिमंत्रेणहस्ताभ्यांपरिगृह्यत्त्र अंगादंगेत्यृचंजप्त्वाआघ्रायशिशुंमूर्धनि गृहमध्येतमाधायचरुंहुत्वाविधा
नतः यस्त्वाहृदात्यृचाचैवतुभ्यमग्रऋचैकया सोमोददादित्येताभिःप्रत्यृचंपंचभिस्तथा स्विष्टकृदादिहोमंचकृत्वाशेषंसमापये
त् सच ब्राह्मणानांसपिंडेषुकर्तव्यःपुत्रसंग्रहः तदभावेसपिंडोवाअन्यत्रतुनकारयेत् मिताक्षरादौतुव्याहृतिभिराज्येनहोम
उक्तः सचहोमोत्तरंजलपूर्वकंदेयः नवाङ्मात्रेण व्याहृतिभिर्हुत्वाप्रतिगृण्हीयादितिवसिष्ठोक्तेः मातापितावादद्यातांयमद्भिःपुत्रमापदिसदृ
शंप्रीतिसंयुक्तंसज्ञेयोदत्त्रिमःस्मृतइतिमनूक्तेः तत्रैववसिष्ठः नत्वेवैकंपुत्रंदद्यात्प्रतिगृण्हीयाद्वानस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृण्हीयाद्वा अन्यत्रा
नुज्ञानाद्भर्तुरिति इदंचभर्तृसत्वे अन्यथादद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्त्रिमःस्मृतइतिवत्सव्यासवचोविरोधःस्यात् दानप्रतिग्रहोपलक्षणं
यतु समंत्रकहोमस्यपुत्रप्रतिग्रहांगत्वात् व्याहृत्यादिमंत्रपाठेचस्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् तयोर्दत्तकःपुत्रोनभवत्येवेतिशूद्रविवेकेरुद्रधरेणो
क्तं वाचस्पतिश्चैवमेवाह तन्न भर्तुरनुज्ञयास्त्रियाअपिप्रतिग्रहोक्तेः यद्यपिमेधातिथिनाभार्यात्ववद्दृष्टरूपंदत्तकत्वंहोमसाध्यमुक्तं स्त्रियाश्च
होमासंभवस्तथापिव्रतादिवद्विप्रद्वाराहोमादिकारयेदितिहरिनाथादयः संबंधवत्वेप्येवं एवंशूद्रस्यापि स्त्रीशूद्राश्चसधर्माणइतिस्मृतेः अत
एवशूद्रकर्तृकहोमोविप्रद्वारैवपराशरेणोक्तः दक्षिणार्थंतुयोविप्रःशूद्रस्यजुहुयाद्धविः ब्राह्मणस्तुभवेच्छूद्रःशूद्रस्तुब्राह्मणोभवेत् अत्र

माधवाचार्यः योविप्रःशूद्रदक्षिणामादायतदीयंहविः शांतिपुष्ट्यादिसिद्ध्येवैदिकैर्मंत्रैर्जुहोति तस्यविप्रस्यैवदोषः शूद्रस्तु होमफलंलभे-
तैवेतिव्याचख्यौ दत्तकेविशेषः कालिकापुराणे पितुर्गोत्रेणयःपुत्रःसंस्कृतःपृथिवीपते आचूडांतंनपुत्रःसपुत्रतांयातिचान्यतःचूडोपायनसंस्का
रानिजगोत्रेणवैकृताः दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथादासउच्यते ऊर्ध्वंतुपंचमाद्वर्षान्नदत्ताद्याःसुतानृप गृहीत्वापंचवर्षीयंपुत्रेष्टिंप्रथमंचरेत्
पंचमोर्ध्वंतुस्वदानेच्छोरेवदानंनान्यथा विक्रयंचैवदानंचननेयाःस्युरनिच्छवः दाराःपुत्राश्चसर्वस्वमात्मन्येवतुयोजयेदितिहेमाद्रिमाधव-
धृतव्यासदक्षादिवचनात् यच्चयाज्ञवल्क्यः स्वकुटुंबाविरोधेनदेयंदारसुतादृते इति तदूर्ध्वंस्वदानानिच्छुपुत्रपरम् तेनसर्वस्वदानेस्वदा
नेच्छुदारपुत्रदानंसिद्धम् यत्तु विश्वजिदधिकरणेषष्ठे तत्रपुत्रादीनांज्ञातित्वेनस्वशब्दवाच्यत्वात्पुत्रत्वेनदानमाशंक्यनिराकृतम्
जन्यपुंस्त्वस्यदानेनानिष्पत्तेः दासत्वेनदानंभवत्येव तस्माद्यथेष्टविनियोगार्हत्वंस्वत्वंभवत्येव पुत्रेस्वत्वाभाववदन्पुत्रक्रयविक्रया
दिशुनःशेपविक्रयादिश्रौतलिंगाद्दासक्रयविक्रयादिव्यवहारायोगात् मूरवेएव नहिग्रभायारणःसुशेवोन्योदर्योमनसामंतवाउ
इतिश्रुतौदत्तकनिषेधः सोप्यौरसातिशयार्थः अन्यथाशुनःशेपादिप्रतिग्रहश्रौतलिंगविरोधापत्तेः उपेयातवपुत्रतामित्युक्तेः
इदंचश्रौतलिंगंस्वयंदत्तक्रीतपरं नदत्तकपरं द्वादशविधपुत्रमध्येदत्तात्मातुस्वयंदत्तः क्रीतश्चताभ्याविक्रीतइतियाज्ञवल्क्येनन
योर्दत्तकाद्भेदोक्तेः तयोश्चदत्तौरसेतरेषांतुपुत्रत्वेनपरिग्रहइतिकलौनिषेधात्तेनसंस्कारोत्तरंस्वयंक्रीतोनभवतः तदुत्तरं दत्तको-
नभवत्येवेतिसिद्धम् अथयमलयोः संस्कारक्रमार्थंज्येष्ठकनिष्ठभावउच्यते मनुः पुत्रःकनिष्ठोज्येष्ठायांकनिष्ठायांचपूर्वजः
कथंतयोर्विभागःस्यादितिचेत्संशयोभवेत् सदृशःस्त्रीप्रजातानांपुत्राणामविशेषतः नमातृतोज्यैष्ठ्यमस्तिजन्मतोज्यैष्ठ्यमुच्यते

तेनकनिष्ठायांपूर्वंजातएवज्येष्ठोनज्येष्ठायांपश्चाज्जातइत्यर्थः सएवश्राद्धाधिकारी जन्मज्येष्ठेनचाह्वानंसुब्रह्मण्यास्वपिस्मृतं यमे
योश्चैवगर्भेषुजन्मतोज्येष्ठतामता देवलः यस्यजातस्ययमयोः पश्यंतिप्रथमंमुखं संतानःपितरश्चैवतस्मिन्ज्येष्ठ्यंप्रतिष्ठितम्
भागवतेतु द्वौतदाभवतोगर्भौसूतिवंशविपर्ययादित्युक्तेः पश्चादुत्पन्नस्यज्येष्ठ्यमुक्तं अत्रदेशाचारतोव्यवस्था पूर्वमेवतूक्तं
गर्भाष्टमइत्यादौविशेषनिर्देशेएवगर्भग्रहणंनान्यत्र अन्यथानेदंयस्यात् अथसूतिकास्नानं ज्योतिषे करेंद्रभाग्यानिलवास-
वांत्यमैत्रेंदवाश्विध्रुवभेष्वन्हिपुंसां तिथाविरिक्तेशुभमामनंतिप्रसूतिकास्नानविधिंमुनींद्राः अथनामकर्म मदनरत्नेबृहस्पतिः द्वा
दशेदशमेवापिजन्मतोपित्रयोदशे षोडशेविंशतौचैवद्वात्रिंशेवर्षतःक्रमात् याज्ञवल्क्यः अहन्येकादशेनाम हेमाद्रौभविष्ये
नामधेयंदशम्यांतुद्वादश्यांमासिकेचन अष्टादशेहनितथावदंत्यन्येमनीषिणः दशम्यामतीतायामितिज्ञेयं आशौचापगमेना
मधेयमितिविष्णूक्तेः गृह्यपरिशिष्टेपि जननाद्दशरात्रेव्युष्टेशतरात्रेसंवत्सरेवानामकरणं व्युष्टेतीते ज्योतिर्निबंधेगर्गः अमासं
क्रांतिविष्ट्यादौप्राप्तकालेपिनाचरेत् श्रीधरः मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्वातीधनिष्ठाच्युतप्राजेशाश्विशशांकपौष्णादिनकृत्सुध्येषु
राशौस्थिरे छिद्रांपंचदशींविहायनवमींशुक्लेष्टमेभार्गवज्ञान्वार्यामृतपादभागदिवसेनामानिकुर्याच्छिशोः मनुः शर्मांतंब्राह्मणस्य
स्याद्वर्मांतंक्षत्रियस्यतु वैश्यस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यप्रेष्यसंयुतं मदनरत्नेनारदीये सूतकांतेनामकर्मविधेयंस्वकुलोचितं नामपूर्वंतु
मासस्यमंगलस्कसमाक्षरैः तत्रैवगार्ग्यः मासनामगुरोर्नामदद्याद्बालस्यवैपिता स्मृतिसंग्रहे कृष्णोनंतोच्युतश्चक्रीवैकुंठोथज-
नार्दनः उपेंद्रोयज्ञपुरुषोवासुदेवस्तथाहरिः योगीशःपुंडरीकाक्षोमासनामान्यनुक्रमात् अत्रमार्गशीर्षादिश्चैत्रादिर्वाक्रमइतिम

दनरत्ने तन्मासनामप्रथमंदद्यात्संबुध्यचैवहि देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः सर्वौषधानां पुण्यानां चिन्हार्थं योषितां नृणां का
व्यानां च कवीनां च पश्वादीनां च सर्वशः राजप्रासाद वास्तूनां नामसकर्म विशिष्यते नाक्षत्रमपि नामकार्यं अभिवादनीयं च समीक्षेतत
न्मातापित्रोर्विद्यातामोपनयनादित्याश्वलायनोक्तेः कुलदेवतानक्षत्रसंबद्धंपितानामकुर्यादिति मदनरत्ने शंखोक्तेः तच्चनक्षत्रपादा
क्षराद्याक्षरंकुर्यादित्युक्तंपरिशिष्टे तदक्षरादिकंनामयस्मिन्नुधिष्ण्येयदाक्षरमिति स्कंदर्शनभाष्येतु रोरेमस्तृज्ज्येविष्णुहृद्विरादो
ठात्सेचवांत्येश्रवशाम्वयुक्क्ष्क् शेषेषुनाम्वीः कपरःस्वरोंत्यः स्वाद्यारदीर्घःसविसर्गइष्टः इत्युक्तंठात्येतिप्रोष्ठपदेत्यत्रादौमत्सरेच्चवृ-
द्धिःप्रोष्ठपादइति अंत्यमपभरणीशब्दःश्रुतावुक्तः तत्रश्रवणादौचवादिवृद्धिः अपभरणआपभरणइत्यादिमदनरत्ने वसिष्ठः ज
न्माहद्वादशाहेवादशाहेवाविशेषनः उत्तरारेवतीहस्तमूलपुष्याः सवारुणाः श्रवणादितिमैत्रंचस्वातीमृगशिरस्तथा प्राजापत्यंधनि
ष्ठाचप्रशस्तानामकर्मणि अथदोलारोहः पारिजातेबृहस्पतिः दोलारोहस्तुकर्तव्योदशमेद्वादशेपिवा षोडशेदिवसेवापिद्वाविंशेदि
वसेपिवा ज्योतिर्निबंधे करत्रयेवैष्णवरेवतीषुदितिद्वयेवाश्विनकध्रुवेषु कुर्यान्छिशूनांनृपतेश्वतद्वद्दोलनंवैस्फरविनोभवंति
तत्रैव आंदोलशयनेपुंसोद्वादशोदिवसःशुभः त्रयोदशस्तुकन्यायाननक्षत्रविचारणा अन्यस्मिन्दिवसेचेत्स्यात्तिर्यगास्यंप्र-
शस्यते अथदुग्धपानम् नृसिंहः एकत्रिंशद्दिनेचैवपयःशंखेनपाययेत् अन्नप्राशननक्षत्रेदिवसोदयसात्रिषु अथकर्णवेधः
मदनरत्नेवसिष्ठश्रीधरौ मासेषष्ठेसप्तमेवाष्टमेवावेध्यौकर्णौद्वादशेषोडशेन्हि मध्येनान्हःपूर्वभागेनरात्रौनक्षत्रेहृद्रुतिथीवर्ज
यित्वा अत्रजन्ममासोवर्ज्यः ज्योतिर्निबंधेगर्गः मासेषष्ठेसप्तमेवाप्यष्टमेमासिवत्सरे कर्णवेधंप्रशंसंतिपुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये

मदनरत्ने षष्ठेसप्तमेमासि अष्टमेदशमेथवा द्वादशेचतथाकुर्यात्कर्णवेधंशुभावहं हेमाद्रौव्यासः कार्तिकेपौषमासेवाचैत्रेवाफा-
ल्गुनेपिवा कर्णवेधंप्रशंसंतिशुक्लपक्षेशुभेदिने श्रीधरः हरिहयकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्यादितिवसुषुघटालीसिंहवर्ज्ये-
सुलग्ने शशिगुरुबुधकाव्यानांदिनेपर्वरिक्तारहिततिथिषुशुद्धेनैधनेकर्णवेधः मदनरत्नेबृहस्पतिः द्वितीयादशमीषष्ठीसप्तमीच
त्रयोदशी द्वादशीपंचमीशस्तातृतीयाकर्णवेधने सौवर्णीराजपुत्रस्यराजतीविप्रवैश्ययोः शूद्रस्यचायसीसूचीमध्यमाष्टांगुला-
त्मिका हेमाद्रौदेवलः कर्णरंध्रेरवेश्छायानविशेदग्रजन्मनः तंदृष्ट्वाविलयंयांतिपुण्यौघाश्चपुरातनाः शंखः अंगुष्ठमात्रसुषिरौ
कर्णौनभवतोयदि तस्मैश्राद्धंनदातव्यंदत्तंचेदासुरंभवेत् अथतांबूलभक्षणं चंडेश्वरः सार्धमासद्वयेदद्यात्तांबूलंप्रथमंशिशोः क-
र्पूरादिकसंमिश्रंविलासायहितायच मूलार्कचित्रकरतिष्यहरींदुभेषुपौष्णोत्तरामृगशिरोदितिवासवेषु अर्केंदुजीवभृगुबोधन
वासरेषुतांबूलभक्षणविधिर्मुनिभिःप्रदिष्टः अथनिष्क्रमणं ज्योतिर्निबंधेयमः तृतीयेवाचतुर्थेवामासिनिष्क्रमणंभवेत् यमः
ततस्तृतीयेकर्तव्यंमासिसूर्यस्यदर्शनं चतुर्थेमासिकर्तव्यंशिशोश्चंद्रस्यदर्शनं अत्रसूर्येंद्वोःकर्मणीयेनचतयोःश्राद्धंनविद्यतइति-
छंदोगपरिशिष्टात् छंदोगानांनिष्क्रमणेवृद्धिश्राद्धंनास्तीतिकल्पतरुः व्यासः मैत्रपुष्यपुनर्वसुप्रथमभेपौष्णोनुकूलेविधौहस्ते
चैवसुरेश्वरेचमृगभेताराःसुशस्ताःसुच कुर्यान्निष्क्रमणंशिशोर्बुधगुरोःशुक्रेविरिक्तेतिथौकन्याकुंभतुलामृगारिभवनेसौम्यग्रहा-
लोकिते मदनरत्ने अन्नप्राशनकालेवाकुर्यान्निष्क्रमणक्रियां विष्णुधर्मे दिगीशानांदिनेतत्रतथाचंद्रार्कयोर्द्विजः पूजनंवासु-
देवस्यगगनस्यचकारयेत् बहिर्निष्कासयेद्गेहात्शंखपुण्याहनिःस्वनैः चंद्रार्कयोर्दिगीशानांदिशांचगगनस्यच निक्षेपार्थमिमं-

दक्षिणेतेमेरक्षंतु सर्वदा अप्रमत्तंप्रमत्तंवादिवारात्रमथापिवा रक्षंतुसततंसर्वेदेवाःशक्रपुरोगमाः माधवीयेमार्कंडेयः अग्रतोथप्रविन्यस्य-
शिल्पभांडानिसर्वशः शस्त्राणिचैववस्त्राणिततःपश्येत्तुलक्षणं प्रथमंयत्स्पृशेद्बालस्ततोभांडंस्वयंददा जीविकातस्यबालस्यते-
नैवतुभविष्यतीति अथोपवेशनं प्रयोगपारिजातेपाद्मेविष्णुधर्मेच पंचमेचतथामासिभूमौतमुपवेशयेत् तत्रसर्वेग्रहाःशस्ताभौ-
मोप्यत्रविशेषतः उत्तरात्रितयंसौम्यंपुष्यर्क्षंशक्रदैवतं प्राजापत्यंचहस्तश्च शस्तमाश्विनमित्रभं वाराहंपूजयेद्देवं पृथिवींचतथाद्वि
जं रक्षैनंवसुधेदेविसदासर्वगतंशुभे आयुःप्रमाणंसकलंनिक्षिपस्वहरिप्रिये अचिरादायुषस्त्वस्ययेकेचित्परिपंथिनः जीवितारो
ग्यवित्तेषुनिर्दहस्वाचिरेणतान् वरेण्याशेषभूतानांमातात्वमसिकामधुक् अजराचाप्रमेयाचसर्वभूतनमस्कृता चराचराणांभूतानां
प्रतिष्ठानाव्ययात्त्वसि कुमारंपाहिमातस्त्वंब्रह्मातदनुमन्यतां अथान्नप्राशनं पारिजातेनारदः जन्मतोमासिषष्ठेस्यात्सौरेणान्ना
शनंपरं तदभावेष्टमेमासिनवमेदशमेपिवा द्वादशेवापिकुर्वीतप्रथमान्नाशनंपरं संवत्सरेवासंपूर्णेकेचिदिच्छंतिपंडिताः मदनर-
त्नेलौगाक्षिः षष्ठेन्नप्राशनंजातेषुदंतेषुवेति शंखः संवत्सरेन्नप्राशनमर्द्धसंवत्सरेवेति ज्योतिर्निबंधेनारदः षष्ठेवाप्यष्टमेमासि
पुंसांस्त्रीणांतुपंचमे सप्तमेमासिवाकार्यंनवान्नप्राशनंशुभं रिक्तादिनक्षयंनंदांद्वादशीमष्टमीममां त्यक्त्वान्यतिथयःप्रोक्ताःसि
तजीवज्ञवासराः चंद्रवारंप्रशंसंतिकृष्णोचांत्यत्रिकंविना श्रीधरः आदित्यतिष्यवसुसौम्यकरानिलाश्विचित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौ
ष्णमित्राः बालान्नभोजनविधौदशमेविशुद्धेछिद्रांविहायनवमींतिथयःशुभाःस्युः वसिष्ठः बालान्नभुक्तौव्रतबंधनेचराजाभिषे
केखलुजन्मधिष्ण्यं शुभंत्वनिष्टंसततंविवाहेसीमंतयात्रादिषुमंगलेषु मार्कंडेयविष्णुधर्मयोः ब्रह्माणंशंकरंविष्णुंचंद्रार्कौचदिगीश्व

रान् भुवंदिशश्चसंपूज्यहुत्वावन्हौतथान्वकं देवताभ्युरतस्तस्यधाश्चुत्संगगतस्यच अलंकृतस्यदातव्यमन्नंपात्रेसकांचनं मध्वाज्यदधिसं
युक्तंप्राशयेत्स्वायसंतुवेति अथाब्दपूर्तिः व्यवहारनिर्णये नवांबरधरोभूत्वापूजयेच्चचिरायुषं मार्कंडेयंनरोभक्त्यापूजयेत्प्रयत-
स्तथा ततोदीर्घायुषंव्यासंरामंद्रौणिकृपंबलिं प्रह्लादंचहनूमंतंबिभीषणमथार्चयेत् स्वनक्षत्रंजन्मतिथिंप्राप्यसंपूजयेन्नरः ष
ष्ठींचदधिभक्तेन वर्षेवर्षेपुनःपुनः तिथितत्वेएतन्मासभिंस्तिलहोमोप्युक्तः आदित्यपुराणे सर्वैश्वजन्मदिवसेस्नातैर्मंगलवा
रिभिः गुरुदेवाग्निविप्राश्चपूजनीयाःप्रयत्नतः स्वनक्षत्रंचपितरौतथादेवःप्रजापतिः प्रतिसंवत्सरंयत्नात्कर्तव्यश्चमहोत्सवः
कृत्यचिंतामणौ गुडदुग्धतिलान्दद्याद्धस्तेग्रंथीचबंधयेत् गुग्गुलंनिंबसिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकं संपूज्यभानुविघ्नेशौमहर्षीं
प्रार्थयेदिदं चिरंजीवीयथात्वंभोभविष्यामितथामुने रूपवान्वित्तवांश्चैवश्रियायुक्तश्चसर्वदा मार्कंडेयनमस्तेस्तुसप्तकल्पां
तजीवन आयुरारोग्यसिद्धयर्थंप्रसीदभगवन्मुने चिरंजीवीयथात्वंतुमुनीनांप्रवरद्विज कुरुष्वमुनिशार्दूलतथामांचिरजीविनं
मार्कंडेयमहाभागसप्तकल्पांतजीवन आयुरारोग्यसिद्धयर्थमस्माकंवरदोभव सतिलंगुडसंमिश्रमंजल्यर्धमितंपयः मार्कंडे
याद्वरंलब्ध्वापिबाम्यायुर्विवृद्धये इतिपयःपिबेत् तिथितत्वेस्कांदे खंडनंनखकेशानांमैथुनाध्वगमौतथा आमिषंकलहंहिं
सांवर्षवृद्धौविवर्जयेत् तत्रैवदीपिकायां कृतांतकुजयोर्वारेयस्यजन्मतिथिर्भवेत् अनृक्षयोगसंप्राप्तोविघ्नस्तस्यपदेपदे
कृतांतःशनिः तस्यसर्वौषधिस्नानंगुरुदेवाग्निपूजनं वृद्धमनुः मृतेजन्मनिसंक्रांतौश्राद्धेजन्मदिनेतथा अस्पृश्यस्पर्शनेचै
वनस्नायादुष्णवारिणा अत्रजन्मतिथिरौदयिकीग्राह्या युगाद्यावर्षवृद्धिश्चसप्तमीपार्वतीप्रिया रवेरुदयमीक्षंतेनतत्रातिथियुग्म

नेतिकृत्यनत्वार्णवेवचनात् विशेषोमत्कृतशूद्रधर्मेज्ञेयः अथकटिसूत्रं प्रयोगपारिजातेब्राह्मे प्रतिसंवत्सरांतर्क्षेवक्ष्येनृणांविधिंपरं
दत्वागोभूहिरण्यादितथास्वर्णादिनिर्मितं बध्नीयात्कटिसूत्रंचवासःसंगृह्यनूतनं दूर्वांकुरैरथाज्येनचरुणावापिनाकिनं आयुष्यहो-
मंकृत्वाचतर्पयेत्पितृदेवताः अथचौलं प्रयोगपारिजातेषड्गुरुशिष्यः जाताधिकाराज्जन्मादितृतीयेब्देतुचौलकं आद्येब्देकुर्वतेके
चित्पंचमेब्देद्वितीयके उपनीत्यासहैवेतिविकल्पाःकुलधर्मतः बृहस्पतिः तृतीयेब्देशिशोर्गर्भाज्जन्मतोवाविशेषतः पंचमेसप्तमेवापि-
स्त्रियापुंसोपिवासमं तत्रैवनारदः जन्मतस्तुतृतीयेब्देश्रेष्ठमिच्छंतिपंडिताः पंचमेसप्तमेवापिजन्मतोमध्यसंभवेत् अधमंगर्भत-
स्यात्तुनवमेकादशेपिवेति पारिजातेबृहस्पतिः उत्तरायणगेसूर्येविशेषात्सौम्यगोलके शुक्लपक्षेशुभंप्रोक्तंकृष्णपक्षेशुभेतरत्
अशुभांत्यत्रिभागःस्यात्कृष्णपक्षेत्रिधाकृते तत्रैववसिष्ठः द्वित्रिपंचमसप्तम्यामेकादश्यांतथैवच दशम्यांचत्रयोदश्यांकार्यंक्षौरंवि
जानता नृसिंहीये षष्ठ्यष्टमीचतुर्थीचनवमीचचतुर्दशी द्वादशीदर्शपूर्णेदुप्रतिपच्चैवनिंदिताः वसिष्ठः रवेरंगारकस्यैवसूर्यपुत्र-
स्यचैवहि निंदितादिवसाःक्षौरेशेषाःकार्यकराःस्मृताः ज्योतिर्निबंधेबृहस्पतिः पापग्रहाणांवारादौविप्राणांशुभदंरवौ क्षत्रि
याणांतमासूनोर्विट्शूद्राणांशनौशुभं हस्ताश्विविष्णुपौष्णाश्वश्रविष्ठादित्यपुष्यभं सौम्यचित्रेनवक्षौरेउत्तमानवतारकाः
शीर्षयुत्तराणिवायव्यंरोहिणीवारुणंतथा क्षौरेषण्मध्यमाःप्रोक्ताःशेषाद्वादशगर्हिताः निधनेजन्मनक्षत्रेवैनाशेचंद्रमेष्टमे विप
त्करेवधेक्षौरंप्रत्यरेचापिवर्जयेत् अत्रलग्नशुद्धिरन्येचयोगाज्योतिर्विद्भ्योज्ञेयाः अन्येचविशेषाःप्रास्तुकर्मनिर्णयेवक्ष्यंते एतच्च-
शिशोर्मातरिगर्भिण्यानकार्यम् तदाहज्योतिर्निबंधेमदनरत्नेचसंग्रहेगार्ग्यः पुत्रचूडाकृतौमातायदिसागर्भिणीभवेत् शस्त्रेणमृ

त्युमाप्नोतितस्मात्क्षौरंविवर्जयेत् अस्यापवादमाहतत्रैवनारदः सूनोर्मातरिगर्भिण्यांचूडाकर्मनकारयेत् पंचाब्दात्प्रागथोर्ध्वंतुगर्भिण्यामपिका
रयेत् यदिगर्भविपत्तिःस्याच्छिशोर्वामरणंयदि सहोपनीत्याकुर्याच्चेत्तदादोषोनविद्यते बृहस्पतिः गर्भिण्यांमातरिशिशोःक्षौरकर्मनकारयेत् व्रताभिषेके
प्येवंस्यात्कालोवेदव्रतेष्वपि अभिषेकःसमावर्तनं गर्भिण्यामपिपंचमासपर्यंतनदोषइत्युक्तं मुहूर्तदीपिकायांगर्गेण पंचममासादूर्ध्वंमातुर्ग
र्भस्यजायतेमृत्युरिति मदनरत्नेबृहस्पतिः पुत्रचूडाकृतौमातागर्भिणीयदिवाभवेत् विपद्यतेगुरुस्तत्रदंपतीशिशवस्त्वतः गर्भेमातुः
कुमारस्यनकुर्याच्चौलकर्मतु पंचमासादधःकुर्यादतऊर्ध्वंनकारयेत् गर्गः ज्वरस्योत्पादनंयस्यलग्नंतस्यनकारयेत् दोषनिर्गमनात्प-
श्चात्स्वस्थोधर्मंसमाचरेत् लग्नमितिमंगलोपलक्षणम् ज्योतिर्गर्गः विवाहोत्सवयज्ञेषुमातायदिरजस्वला तदासमृत्युमाप्नोति
पंचमंदिवसंविना वसिष्ठः यस्यमांगलिकंकार्यंतस्यमातारजस्वला अर्धंतदेव तत्रैवबृहस्पतिः प्राप्तमभ्युदयश्राद्धंपुत्रसंस्कार
कर्मणि पत्नीरजस्वलाचेत्स्यान्नकुर्यात्तत्पितातदा पितेतिकर्तृमात्रोपलक्षणं संकटेतुवाक्यसारेउक्तं अलाभेसत्मुहूर्तस्यरजोदोषे
त्युपस्थिते श्रियंसंपूज्यविधिवत्ततोमंगलमाचरेत् एतच्चमंडनोत्तरंनकार्यं नमंडनाच्चापिहिमुंडनंचगोत्रेकतायांयदिनाब्दभेदइ
तिमदनरत्नेवसिष्ठोक्तेः तत्रैवकात्यायनः कुलेऋतुत्रयादर्वाङ्मंडनान्नतुमुंडनं प्रवेशान्निर्गमोनेष्टोनकुर्यान्मंगलत्रयं तथाहव्यम
नुः एकमातृजयोरेकवत्सरेपुरुषस्त्रियोः नसमानक्रियांकुर्यान्मातृभेदेविधीयते आशौचेतुसंग्रहे संकटेसमनुप्राप्तेसूतकेसमु
पागते कूष्मांडीभिर्घृतंहुत्वागांचदद्यात्पयस्विनीं चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेदिति ज्योतिर्निबंधे षष्ठेब्देषोडशेवर्षेविवा
हाब्देतथैवच अंतर्वत्न्यांचजायायांनेष्यतेमुंडनंक्वचित् अन्योपिविशेषोविवाहप्रकरणेवक्ष्यते दीपिकायां नचूडाजन्मभाग्नेयदाक्ष

पोषुशनोकुजे प्रतिपद्दृइरिक्तासुविद्यारंभस्तुपंचमे प्रयोगरत्ने मध्येशिरसिचूडास्याद्वासिष्ठानांतुदक्षिणे उभयोःपार्श्वयोरत्रिक
श्यपानांशिखामना माधवीयेप्येवं आपस्तंबस्त्वाह तूष्णींकेशान्विनीययथर्षिशिखानिदधाति यथर्षिप्रवरसंख्यया तासाम-
ध्यशिखावर्जमुपनयनेवपनंकार्यं प्रतिदिशंप्रवपतीत्युपनयनेतेनैवोक्तेः रिक्तोवाएषोनपिहितोयन्मुंडस्तस्यैतदपिधानंयच्छि-
खेतिश्रुतेः विशिखोव्युपवीतश्चयत्करोतिनसत्कृतमितिनिषेधाच्च सत्रेतुवचनात्सशिखंवपनमितिसुदर्शनभाष्येउक्तं यत्तु
कुमाराविशिखाइवेतिलिंगंतच्छंदोगपरं अपरार्केमदनरत्नेचलोगाक्षिः दक्षिणतःकमुंजावसिष्ठानामुभयतोत्रिकश्यपानांमुंडाभृ
गवः पंचचूडाअंगिरसोवाजिमेके मंगलार्थंशिखिनोऽन्येयथाकुलधर्मंवेति कमुंजाशिखा वाजिःकेशपंक्तिःस्मृतिदर्पणे ए
काशिखादक्षिणतोवसिष्ठगोत्रस्यपंचांगिरसोभृगोस्तु नेकाशिखाकश्यपगोत्रजानांशिखोभयत्रापियथाकुलंच एतच्छूद्राति
रिक्तविषयम् शूद्रस्यानियताःकेशवेषाइतिवसिष्ठोक्तेः यत्तुपाद्मे नशिखीनोपवीतीस्यान्नोच्चरेत्संस्कृतांगिरमितिशूद्रमुपक्र-
म्योक्तं तदसच्छूद्रस्येतिकेचित् विकल्पइतितुयुक्तं अतएवहारीतः स्त्रीशूद्रौतुशिखांछित्वाक्रोधाद्वैराग्यतोपिवा प्राजापत्यंप्र
कुर्यातांनिष्कृतिर्नान्यथाभवेत् एतत्तुपरिग्रहपक्षे अत्रदेशभेदाद्व्यवस्थेतिदिक् ज्योतिर्निबंधे नर्मदोत्तरदेशेतुसिंहस्थेदेवमंत्रिणि
श्मश्रुकर्मनकुर्वीतनिषेधोनास्तिदक्षिणे अत्रभोजनेप्रायश्चित्तमुक्तंपराशरमाधवीये निवृत्तेचूडहोमेतुप्राङ्नामकरणात्तथा चरेत्सां
तपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि अतोन्येषुतुसंस्कारेषूपवासेनशुध्यति एतेसंस्काराःस्त्रीणाममंत्रकाःकार्याः होमस्तुसमंत्रक
इतिप्रयोगपारिजाते आश्वलायनोपि होमंकृत्वातुपुंवत्स्यात्स्त्रीणांचूडाकृतावपीति मनुरपि अमंत्रकातुकार्येयंस्त्रीणामावृदशेष

नइति होमोप्यमंत्रइत्येके संस्काराः स्त्रीणामहोमकास्तूष्णींस्युरितिस्मृत्यर्थसारे होमोनेतिवृत्तिकृत् अथविद्यारंभः मदनरत्नेनृ-
सिंहः अक्षरस्वीकृतिंकुर्यात्प्राप्तेपंचमहायने उत्तरायणगेसूर्ये कुंभमासंविवर्जयेत् दीपिकायाम् वर्षेपर्जन्यकेकालेषष्ठींरिक्तां-
शनिंकुजं अनध्यायान्विनानत्वादेवंग्रंथकृतंगुरु श्रीधरः हस्तादित्यसमीरमित्रपुरुजित्पोष्णाश्विचित्राच्युतेधाराकर्वशदिनो
दयादिरहितेराशौस्थिरेचोभये पक्षेपूर्णनिशाकरेप्रतिपदंरिक्तांविहायाष्टमीषष्ठीमष्टमशुद्धभाजिभवनेप्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः वि
ष्णुधर्मोत्तरे पूजयित्वाहरिंलक्ष्मींतथादेवींसरस्वतीं स्वविद्यासूत्रकारांश्चस्वांविद्यांचविशेषतः एतेषामेवदेवानांनाम्नातुजुहुया
द्धुतम् दक्षिणाभिर्द्विजेंद्राणांकर्तव्यंचात्रपूजनमिति अथधनुर्विद्यादीपिकायां अदितिगुरुयमार्कस्वातिचित्राग्निपित्र्यध्रुवह
रिवसुमूलेविंदुभागात्यभेषु शनिशशिबुधवारेविष्णुबोधेपिपौषे शुभसमयतिथियोगेचापविद्याप्रदानं अथानुपनीतस्यविशे
षः गौतमः प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षाइति भक्षणंलशुनादेरपीतिहरदत्तः अपरार्केछंदशानानपः शिशोरप्युक्षणंप्रो
क्तंबालस्याचमनंस्मृतं रजस्वलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके प्राक्चूडाकरणाद्बालःप्रागन्नप्राशनाच्छिशुः कुमारकस्तुविज्ञे-
योयावन्मौंजीनिबंधनं आपस्तंबोपि अन्नप्राशनात्प्रयतोभवत्यासंवत्सरादित्येकेइति गौतमोपि ननतदुपस्पर्शनादाशौचम् न
स्यानुपनीतस्यचंडालादिस्पृष्टस्यापिस्पर्शान्नस्नानं इदंचषष्ठवर्षात्प्राक् ऊर्ध्वंतुस्नानंभवत्येव बालस्यपंचमाद्वर्षाद्दक्षार्थंशौच
माचरेदितिस्मृतेः कामचारादिकेप्येवं ऊनेकादशवर्षस्यपंचवर्षात्परस्यच चरेद्गुरुःसुहृच्चैवप्रायश्चित्तंविशुद्धये अतोबा
लतरस्यास्यनापराधोनपातकमितिस्मृतेरितिहरदत्तः स्मृत्यर्थसारेप्येवं अथोपनयनं आश्वलायनः गर्भाष्टमेष्टमेवाब्दे

पंचमेसप्तमेपिवा द्विजत्वंप्राप्नुयाद्द्विजोवर्षेत्वेकादशेनृपः मनुः ब्रह्मवर्चसकामस्यकार्यौविप्रस्यपंचमे राज्ञोबलार्थिनःषष्ठेवैश्यस्या-
र्थार्थिनोष्टमे विष्णुः षष्ठेतुधनकामस्यविद्याकामस्यसप्तमे अष्टमेसर्वकामस्यनवमेकांतिमिच्छतः आपस्तंबः गर्भाष्टमेषुब्राह्मणमु
पनयीत बहुवचनंगर्भषष्ठगर्भसप्तमयोःप्राप्त्यर्थमितिसुदर्शनभाष्ये केचित्तुविप्रस्यषष्ठंनमन्यंते आपस्तंबः अथकाम्यानिसप्तमेब्रह्मव
र्चसकाममष्टमआयुष्कामंनवमेतेजस्कामंदशमेऽन्नाद्यकाममेकादशइंद्रियकामंद्वादशेपशुकाममुपनयेत् गौणकालमाहमनुः आषोड
शाद्ब्राह्मणस्यसावित्रीनातिवर्तते आद्वाविंशात्क्षत्रबंधोराचतुर्विंशतेर्विशः ज्योतिर्निबंधे अग्रजाबाहुजाविश्याःस्वावधेरूर्ध्वमब्दतः अ
कृतोपनयाःसर्वेवृषलाएवतेस्मृताः गर्गः विप्रंवसंतेक्षितिपंनिदाघेवैश्यंघनांतेव्रतिनंविदध्यात् माघादिशुक्लांतिकपंचमासाःसाधारणा
वासकलद्विजानां हेमाद्रौज्योतिषे माघादिषुचमासेषुमौंजीपंचसुशस्यते कालादर्शेप्येवं गार्ग्यः माघादिमासषट्कंतुमेखलाबंधनेमतं
चूडाकरणमन्नंचश्रावणादौविवर्जयेत् मैत्रेयसूत्रेपि वसंतोग्रीष्मः शरदित्यृतवोवर्णानुपूर्व्येणमाघादिषण्मासावासर्ववर्णानामेतदुदग
यनमनयोर्विकल्पइति अत्रेदंतत्त्वं नात्रवसंतेनोत्तरायणस्यसंकोचः श्राद्धदर्शस्यापराह्णविधिनेवाधानेवसंतादेः कृत्तिकादिनेवसायंप्रात
र्विधिनायावज्जीवविधेरिवयुक्तः आद्ययोः परस्परव्यभिचारान्नियमः अंत्येनिमित्तेसांगकर्मोक्तेः कालापेक्षा इहतूत्तरायणविनावसं
तस्याभावान्ननियमः नचानिमित्तत्वं नचैकंवृणीतइतिवदनुवादः तद्वद्वाक्यभेदापरिहारात् उत्तरायणविधिवैयर्थ्यात्त्वनुकू-
ल्योयमिति माघआदिर्येषांपंचानांएवंषट् पारिजातेबृहस्पतिः झषचापकुलीरस्थोजीवोप्यशुभगोचरः अतिशोभनतांदद्याद्विवा
होपनयादिषु वृत्तशते नजन्मधिष्ण्येनचजन्ममासेनजन्मकालीयदिनेविदध्यात् ज्येष्ठेनमासिप्रथमस्यसूनोस्तथासुतायाअपिमंग-

नि॰सिं॰
१५

लानि राजमार्तंडः जातंदिनंदूषयतेवसिष्ठोत्वष्टौचगर्गोनियतंदशात्रिः जातस्यपक्षंकिलभागुरिश्चशेषाःप्रशस्ताःखलुजन्ममासि अन्ये
मासेतिथौभेचविपरीतदलेसति कार्यंमंगलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः जन्ममासनिषेधेपिदिनानिदशवर्जयेत् आरभ्यजन्मदिवसा
च्छुभास्युस्तिथयोपरे ग्रंथांतरे व्रतेजन्मत्रिरवारिस्थोजीवोपीष्टोर्चनात्सकृत् शुभोनिकालेतुयोष्टव्ययस्थोद्विगुणार्चनात् शुद्धिर्नैवगु
रोर्यस्यवर्षेप्राप्तेष्टमेयदि चैत्रेमीनगतेभानौतस्योपनयनंशुभं जन्मभादष्टमेसिंहेनीचेवाशत्रुभेगुरौ मौंजीबंधःशुभःप्रोक्तश्चैत्रेमीनग
तेरवौ नारदः बालस्यबलहीनोपिशांत्याजीवोबलप्रदः यथोक्तवत्सरेकार्यमनुक्तेचोपनायनं शांतिश्चाग्रेवक्ष्यते ज्योतिर्निबंधेनृसिंहः
तृतीयापंचमीषष्ठीद्वितीयाचापिसप्तमी पक्षयोरुभयोश्चैवविशेषेणसुपूजिताः धर्मकामोसितेपक्षेकृष्णेचप्रथमातथा शुक्लत्रयोदशी
केचिदिच्छंतिमुनयस्तथा टोडरानंदेवसिष्ठः नैमित्तिकमनध्यायंकृष्णेचप्रतिपद्दिने मेखलाबंधनंशस्तंचौलेवेदव्रतेष्वपि प्रशस्ताप्र-
तिपत्कृष्णेनपूर्वापरसंयुता एतदतीतकालस्यार्तस्यबटोरुपनयनविषयम् प्रशस्ताप्रतिपत्कृष्णेकदाचिच्छुभगेविधौ चंद्रेबलयुतेल
ग्नवर्षाणामपिलंघनंइतिव्यासोक्तेरित्याहुः एवंसप्तम्यपि तस्यागलग्रहत्वोक्तेः बृहस्पतिः शुक्लपक्षःशुभःप्रोक्तःकृष्णश्चांत्य
त्रिकंविना तथा मिथुनेसंस्थितेभानौज्येष्ठमासोनदोषकृत् मदनरत्नेनारदः विनर्तुनावसंतेनकृष्णपक्षेगलग्रहे अप
राण्हेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हति अपराण्हस्त्रेधाविभक्तदिनतृतीयांशइत्युक्तं तत्रैव वसंतेगलग्रहोनदोषायेत्यर्थः नारदः
कृष्णपक्षेचतुर्थीचसप्तम्यादिदिनत्रयम् त्रयोदशीचतुष्कंचअष्टावेतेगलग्रहाः वसिष्ठः पापांशकंगतेचंद्रेअरिनीचस्थितेत
पिच अनध्यायेचोपनीतःपुनःसंस्कारमर्हति अनध्यायस्यपूर्वेद्युस्तस्यचैवापरेहनि व्रतबंधंविसर्गंचविद्यारंभंनकारयेत्

फ॰पू॰
२

१५

राजमार्तंडः आरंभानंतरं यत्र प्रत्यारंभो न सिद्ध्यति गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहं ज्योतिर्निबंधे अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वंतरादिषु
अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि सोपपदास्तु स्मृत्यर्थसारे सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता चतुर्थी द्वादशी माघे एताः
सोपपदाः स्मृताः एवं प्रदोषदिनं वर्ज्यं प्रदोषस्वरूपमाह गोभिलः षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रोननाडिका प्रदोषमिह कुर्वीत तृती-
यानूनयामिका ज्योतिर्निबंधे व्यासः याचैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य कृष्णे तृतीयोपनये प्रशस्ता प्रो-
क्ता भरद्वाजमुनींद्रमुख्यैः अत्रापि कृष्णप्रतिपज्ज्ञेयम् यत्तु बृहद्गार्ग्यः अनध्याये प्रकुर्वीत यस्तु नैमित्तिको भवेत् सप्तमी मा-
घशुक्ले तु तृतीया चाक्षया तथा बुधत्रयं तु वाराश्च शस्तानि व्रतबंधने इति तत्प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयम् स्वाध्यायवियुजो घस्राः
कृष्णप्रतिपदादयः प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबंधने मता इति तेनैवोक्तेरिति निर्णयामृत कालादर्शौ यद्यप्यथोपेत पूर्वस्येत्युक्ता
अनिरुक्तं परिदानं कालश्चेत्याश्वलायनेन पुनरुपनयने कालानियम उक्तस्तथापि निमित्तांतरमेव सः तदानीमकरणे तु पूर्वोक्तकालो ज्ञेयः
प्रतिवेदमुपनयने कालानियम इति तु युक्तम् गर्गः ग्रहे रवींद्वोरवनिप्रकंपे केतू द्गमोल्का पतनादिदोषे व्रते दशाहानि वदंति त-
ज्ज्ञास्त्र्याद्दशाहानि वदंति केचित् संकटे तु चंडेश्वरः दाहे दिशां चैव धराप्रकंपे वज्रप्रपाते र्थविदारणे च केतौ तथोल्काश-
कणप्रपाते त्र्यहं न कुर्याद्व्रतमंगलानि तत्रैव वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेपि च हे-
माद्रौ ज्योतिषे हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्यादितिविष्णुभेषु शस्तेति थौ चंद्रबलेन शुक्ले कार्यो द्विजानां व्रतबंध-
मोक्षौ ज्योतिर्निबंधे नारदः श्रेष्ठान्यर्कत्रयांत्येज्यचंद्रादित्युत्तराणि च विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने बृहस्पतिः त्रिषू

नैरृषुरोहिण्यांहस्तेमैत्रेचवासवे त्वाष्ट्रेसौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमंत्र्युपनायनं ज्योतिर्निबंधे पूर्वाहस्तत्रयेसार्पश्रुतिमूलेषुबह्वृचां यजुषांपौष्णमैत्रार्का
दित्यपुष्यमृदुध्रुवैः सामगानांहरीशार्कवसुपुष्योत्तराश्विभैः धनिष्ठादितिमैत्रार्कैर्विदुपौष्णोथ्यथर्वणां राजमार्तंडस्तु ब्राह्मणस्यपु
नर्वस्कंनिषेधति ताराचंद्रानुकूलेषुग्रहाब्देषुशुभेष्वपि पुनर्वसौकृतोविप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ज्योतिर्निबंधेनारदः सर्वेषांजीवशुक्र-
ज्ञवाराःशोक्ताव्रतेशुभाः चंद्रार्कोमध्यमौज्ञेयौसामबाहुजयोःकुजः शाखाधिपतिवारश्चशाखाधिपबलंतथा शाखाधिपतिलग्नंचदुर्ल
भंत्रितयंव्रते शाखाधिपाश्चरत्नसंग्रहे ऋगथर्वसामयजुषामधिपागुरुसौम्यभौमसिताः जीवसितौविप्राणांक्षत्रस्यारोष्णगूविशांचंद्र
इति पारिजाते बृहस्पतिः बह्वृचानांगुरोर्वारेयजुर्वेदजुषांबुधे सामगानांधरासूनोरथर्वविदुषांरवेः अत्रलग्नशुद्ध्यादिदैवज्ञेभ्योज्ञेयम्
विस्तरभयान्नोच्यते लल्लः व्रतेह्निपूर्वसंध्यायांवारिदोयदिगर्जति तद्दिनेस्यादनध्यायोव्रतंतत्रविवर्जयेत् ज्योतिर्निबंधे नांदीश्रा
द्धंकृतंचेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः तदोपनयनंकार्यंवेदारंभंनकारयेत् एतद्बह्वृचातिरिक्तानां तेषांतद्दिनेवेदारंभाभावात् अतस्तेषा
मुपनयनंनभवत्येव ऐतरेयोपनिषदि मृगादिज्येष्ठांतवर्षर्तुः तंविनावर्षादौत्रिरात्रमनध्यायइतिवेदभाष्येउक्तं एतच्चभानस्तनितेसायं
स्तनितेतुदिवेवचरुंश्रपयित्वासायंसंध्यान्तरहोमंकुर्यात् नसंध्यागर्जितेकालेनष्टश्चुत्यातदूषिते ब्रह्मौदनंपचेदग्नौपक्वंचेन्नानिवर्तते ब्रह्मौ
दनंपचेदग्नौपक्वमन्नंनदुष्यतीतिसंग्रहोक्तेरितिप्रयोगरत्नेभट्टचरणाः अत्रशांतिरप्युक्तानृसिंहप्रसादे ब्रह्मौदनविधेःपूर्वंप्रदोषेगर्जितंयदि
तदाविघ्नकरंज्ञेयंबटोरध्ययनस्यतत् तस्यशांतिप्रकारंतुवक्ष्येशास्त्रानुसारतः प्रधानंपायसंसाज्यंद्रव्यंशांतियज्ञोभवेत् सूक्तंबृहस्प-
तेर्विद्वान्पठेत्प्रज्ञाविवृद्धये गायत्रीचैवमंत्रःस्यात्प्रायश्चित्तंतुसर्पिषा धेनुंसवत्सकांदद्यादाचार्यायपयस्विनीं ब्राह्मणान्भोजयेन्नृप

श्चात्तेनाब्रह्मौदनंचरेत् उपनयनेचाधिकारिणः माधवीयेतुमनुनोक्ताः पितापितामहोभ्राताज्ञातयोगोत्रजाग्रजाः उपायनेधि
कारीस्यात्पूर्वाभावेपरःपरः प्रयोगरत्ने पित्रैवोपनयेत्पुत्रंतदभावेपितुःपिता तदभावेपितुर्भ्रातातदभावेतुसोदरः पितेति
विप्रपरंनक्षत्रियादेः तेषांपुरोहितएव उपनयनस्यदृष्टार्थत्वात् तेषांचाध्यापनेऽनधिकारात् अत्रपितृव्यस्यज्येष्ठभ्रात्रभावेधि-
कारः असंस्कृतास्तुसंस्कार्याभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैरितियाज्ञवल्क्योक्तेः तेनेदमविभक्तपरं पूर्वंत्तुविभक्तपरं मातृस्त्रज्ञोदोषेतु
प्रागुक्तं अथषंढमूकादीनांविशेषः प्रयोगपारिजातेब्राह्मे ब्राह्मण्यांब्राह्मणाज्जातोब्राह्मणःसइतिश्रुतिः तस्माच्चषंढबधिरकुब्ज
वामनपंगुषु जडगद्गदरोगार्तशुष्कांगविकलांगिषु मत्तोन्मत्तेषुमूकेषुशयनस्थेनिरिंद्रिये ध्वस्तपुंस्त्वेषुचैतेषुसंस्काराःस्युर्यथो
चितं मत्तोन्मत्तौनसंस्कार्याविति केचित्प्रचक्षते कर्मस्वनधिकाराच्चपातित्यंनास्तिचैतयोः तदपत्यंचसंस्कार्यमपरेत्वाहुरन्यथा सं
स्कारमंत्रहोमादीन्करोत्याचार्यएवतु उपनेयांश्चविधिवदाचार्यस्यसमीपतः आनीयाग्निसमीपेवासावित्रींस्पृश्यवाजपेत् कन्या-
स्वीकरणादन्यत्सर्वंविप्रेणकारयेत् एवमेवद्विजैर्जातौसंस्कार्यौकुंडगोलकौइति स्मृत्यर्थसारेप्येवं कुंडगोलकयोःसंस्कार्यत्वं
श्राद्धेनिषेधश्चक्षेत्रजपुत्रविषयः अन्यस्यविन्नास्त्वेषविधिःस्मृतइतिवचनात् अब्राह्मण्येनोपनयनाद्यप्राप्तेरित्यपरार्कः उपन
यनंचकुमारंभोजयित्वाकार्यम् प्रागेवैनंनदहभोजयंतीतिमदनपारिजातेगोभिलोक्तेः गायत्र्युपदेशश्चोत्तरतोऽग्नेःकार्यः उत्तरेणा-
ग्निमुपविशतः प्राङ्मुखआचार्यः प्रत्यङ्मुखइतरोऽधीहिभोइतिशांखायनसूत्रोक्तेः यद्यपिकात्यायनेनायास्मैसावित्रीमन्वाहोत्त
रतोऽग्नेःप्रत्यङ्मुखायेत्युक्त्वादक्षिणतस्तिष्ठतआसीनायवैकेइतिविकल्पउक्तस्तथापिकातीयानामेवसः बह्वृचानांतूत्तरएववेदेक्या

तु भिक्षायांविशेषमाहकात्यायनः मातरमेवाग्रेभिक्षेत पराशरमाधवीये मातरंवास्वसारंवामातुर्वाभगिनींनिजाम् भिक्षेतभिक्षांप्र
थमंयाचैनंनविमानयेत् अथसंस्कारलोपेशौनकः आरभ्याधानमाचौलात्कालेतीतेतुकर्मणाम् व्याहृत्याग्निंसमंस्कृत्यहुत्वाक
र्मयथाक्रमं एतेष्वेकैकलोपेतुपादकृच्छ्रंसमाचरेत् चूडायामर्धकृच्छ्रंस्यादापदित्येवमीरितं अनापदितुसर्वत्रद्विगुणंद्विगुणंचरेत्
पारिजातेकात्यायनः लुप्तेकर्मणिसर्वत्रप्रायश्चित्तंविधीयते प्रायश्चित्तेकृतेपश्चाल्लुप्तंकर्मसमाचरेत् स्मृत्यर्थसारेप्येवं कारिका
यांतुप्रायश्चित्तेकृतेतीतकर्मकृताकृतमित्युक्तं प्रायश्चित्तकृतेपश्चादतीतमपिकर्मैवं कार्यमित्येकआचार्यानेत्यन्येतु विपश्चितइ-
ति त्रिकांडमंडनेतुकालातीतेषुकार्येषुप्राप्तवत्स्वपरेषुच. कालातीतानिकृत्वैवविदध्यादुत्तराणितु तत्रसर्वेषांतंत्रेणनांदीश्राद्धंकुर्यात्
देशकालकर्त्रैक्यात् गणशः क्रियमाणानांमातृणांपूजनंसकृत् सकृदेवभवेच्छ्राद्धमादौनपृथगादिषुइति छंदोगपरिशिष्टात् एत-
द्बहूनामपत्यानामयुगपत्संस्कारकरणविषयमिति बोपदेवः अतीतसंस्काराणामयुगपत्करणइत्यन्ये तत्रापिचौलस्योपनीत्यासहत्वेतिप
क्षेउपनीतिदिनएवानुष्ठानंनपूर्वदिने सहत्वस्यदिवसैक्येसन्निकृष्टतरत्वात् ब्रह्मचारोप्येवं उपनीतिदिनेमध्यान्हसंध्यामात्रपारिजा
तेजैमिनिः यावद्ब्रह्मोपदेशस्तुतावत्संध्यादिकंचन ततोमध्यान्हसध्यादिसर्वंकर्मसमाचरेदिति ब्रह्मगायत्री यत्तुवचनम् उपायने
तुकर्तव्यंसायंसंध्येउपासनं आरभेद्ब्रह्मयज्ञंतुमध्यान्हेतुपरेहनीति तच्छाखांतरविषयमिति पारिजातः विकल्पइतियुक्तंपश्यामः
उपनयनाग्निस्त्रिरात्रंधार्यः अहमेतमग्निंधारयतीत्यापस्तंबोक्तेः बौधायनसूत्रेतुसदाधारणमप्युक्तं उपनयनादिरग्निस्तत्रोपास-
नमित्याचक्षते पाणिग्रहणादित्येकेनित्योधार्योनुगतोनिर्मंथ्यइति इदंजातारणिपक्षे अन्यथामंथनासंभवात् ब्रह्मयज्ञविशेषमा-

हृतत्रैवजैमिनिः अनुपाकृतवेदस्यकर्तव्योब्रह्मयज्ञकः वेदस्थानेतुसावित्रीगृह्यतेतत्समापनइतियेषांतद्दिन एववेदारंभस्तेषांनेद-
मितिदिक् अथब्रह्मचारिधर्माः याज्ञवल्क्यः मधुमांसांजनोच्छिष्टशुक्लस्त्रीप्राणिहिंसनं भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादिवर्जये
त् मनुः अभ्यंगमंजनंचाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणं वर्जयेदितिप्रकृतंपारिजातेकौर्मे नादर्शंचैववीक्षेतनाचरेद्दंतधावनं गुरूच्छिष्टं
भेषजार्थंप्रयुंजीतनकामतः एतन्निषिद्धमध्वादिविषयं अन्यस्यगुरूच्छिष्टस्यसर्वदाप्रासेः सचेद्व्याधीयीतकामंगुरोरुच्छिष्टंभे-
षजार्थंसर्वंप्राश्नीयादितिवसिष्ठोक्तेः ज्येष्ठभ्रातुरित्यपिज्ञेयम् पितुर्ज्येष्ठस्यचभ्रातुरुच्छिष्टंभोज्यमित्यापस्तंबोक्तेः गुरुपुत्रेतुस्मृ
त्यंतरेउक्तं गुरुवद्गुरुपुत्रःस्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् प्रचेताः तांबूलाभ्यंजनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनं यतिश्चब्रह्मचारीचविध
वाचविवर्जयेत् यमः मेखलामजिनंदंडमुपवीतंचनित्यशः कौपीनंकटिसूत्रंचब्रह्मचारीतुधारयेत् अग्नींधनंभैक्ष्यचर्यामधःश
य्यांगुरोर्हितं कुर्यादितिशेषः मेखलामाहाश्वलायनः तेषांमेखलामौंजीब्राह्मणस्यधनुर्ज्याक्षत्रियस्यावीवैश्यस्येति आचार्यःत्रि
वृतामेखलाकार्यात्रिवारंस्यात्समावृता तद्ग्रंथयस्त्रयःकार्याःपंचवासप्तवापुनः मनुः मौंजीत्रिवृत्समाश्लक्ष्णाकार्याविप्रस्यमेख
ला त्रिवृतानाग्रंथिनैकेनत्रिभिःपंचभिरेववा मौंज्यभावेतुकर्तव्याकुशाश्मंतकबल्वजैः अत्रप्रवरसंख्यानियमइतिवृद्धाः अथ
दंडाः मनुः ब्राह्मणोबैल्वपालाशौक्षत्रियोवाटखादिरौ पैप्पलौदुंबरौवैश्योदंडानर्हंतिधर्मतः एषामभावेगौतमः यज्ञियोवास
र्वेषांमूर्धललाटनासाप्रमाणइति अजिनमाहाश्वलायनः अहतेनवाससासंवीतमैणेयेनवाजिनेनब्राह्मणंरौरवेणक्षत्रियमाजेन
वैश्यमिति यद्यप्यैणेयशब्देनमृगीचर्मैवोच्यतेएण्याढञितिपाणिनिस्मृतेः ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणमुभेत्रिष्वितिअमरकोशा

च्च तथापिकृष्णारुरुबस्तान्यजिनानीतिशंखेनोक्तेः सर्वेषांवारौरवमितियमोक्तेश्च मृगचर्मणासहविकल्पोज्ञेयः वस्त्राजिनयोस्तुवि
कल्पः कार्पासंवाविकृतमितिगोतमोक्तेः अथयज्ञोपवीतं मनुः कार्पासमुपवीतंस्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतंत्रिवृत् पारिजातेदेवलः कार्पा
सक्षौमगोवालशणबल्वतृणादिकं यथासंभवतोधार्यमुपवीतंद्विजातिभिः शुचौदेशेशुचिःसूत्रंसंहतांगुलिमूलके आवर्त्यषण्णवत्या
तत्त्रिगुणीकृत्ययत्नतः अब्लिंगकैस्त्रिभिःसम्यक्प्रक्षाल्योर्ध्ववृतंत्रिवृत् अप्रदक्षिणमावृत्यसावित्र्यात्रिगुणीकृतं ततःप्रदक्षिणाव
र्तंसमंस्यान्नवसूत्रकं त्रिरावेष्ट्यदृढंबध्वाब्रह्मविष्ण्वीश्वरान्नमेत् तन्नवतंतुकार्यं सावित्र्यात्रिगुणंकुर्यान्नवसूत्रंतुतद्भवेदितितेने
वोक्तेः छंदोगपरिशिष्टे त्रिवृदूर्ध्ववृतंकार्यंतंतुत्रयमधोवृतं त्रिवृतंचोपवीतंस्यात्तस्यैकोग्रंथिरिष्यते ऊर्ध्ववृतंदक्षिणंकरमूर्ध्वंकृत्वा
वलितं भृगुः वामावर्तवलितंत्रिगुणंकृत्वादक्षिणावर्तवलितंत्रिगुणंकार्यं सःएकस्तंतुरेवंत्रितंतुकमित्यर्थः कात्यायनः पृष्ठदेशेच-
नाभ्यांचधृतंयद्विंदतेकटिं तद्धार्यमुपवीतंस्यान्नातिलंबंनचोच्छ्रितं वसिष्ठः नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधोनाभेस्तपःक्षयः तस्मान्ना
भिसमंकुर्यादुपवीतंविचक्षणः पारिजातेदेवलः उपवीतंबटोरेकंद्वेतथेतरयोःस्मृते एकमेवयतीनांस्यादितिशास्त्रस्यनिश्चयः
सएव बहूनिवायुष्कामस्य तत्रमंत्रमाहसएव यज्ञोपवीतमितिवाव्याहृत्यावापिधारयेत् हेमाद्रौ यज्ञोपवीतेद्वेधार्येश्रौतेस्मार्ते
चकर्मणि तृतीयमुत्तरीयार्थेवस्त्राभावेतदिष्यते देवलः सावित्र्यादशकृत्वोद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत् विच्छिन्नंचाप्यधोयातंभु
क्त्वानिर्मितमुत्सृजेत् मनुः मेखलामजिनंदंडमुपवीतंकमंडलुं अप्सुप्रास्यविनष्टानिगृण्हीतान्यानिमंत्रवत् अथैतल्लोपेप्रायश्चि-
त्तंमनुः अकृत्वाभैक्ष्यचरणमसमिध्यचपावकं अनातुरःसप्तरात्रमवकीर्णिव्रतंचरेत् अमत्याआपदित्यागेतुयाज्ञवल्क्यः मत्स्या

ग्निकार्यैत्यक्त्वातुसप्तरात्रमनातुरः कामावकीर्णइत्याभ्यांजुहुयादाहुतिद्वयं उपस्थानंततःकुर्यात्समासिंचंत्वनेनतु मंत्रास्तुमिताक्षरा
याज्ञेयाः सहस्रलोपेतुऋग्विधाने मानस्तोकेजपेन्मंत्रंशतसंख्यंशिवालये अग्निकार्यंविनाभुक्त्वानपापंब्रह्मचारिणः स्मृत्यर्थसारेतु
संध्याग्निकार्यलोपेस्नात्वाऽष्टसहस्रंजपः भिक्षालोपेऽष्टशतं अभ्यासेद्विगुणं पुनःसंस्कारमित्येतदुक्तं अपरार्केसंवर्तः यःसंध्यांचैव
नोपास्तेअग्निकार्यंयथाविधि गायत्र्यष्टसहस्रंतुजपेत्स्नात्वासमाहितः अग्निकार्यंसंध्याद्वयेकार्यं अग्निकार्यंततःकुर्यात्संध्ययोरु
भयोरपीतियाज्ञवल्क्योक्तेः सायमेववा सायमेववाग्निमिंधीतेत्येके इतिलौगाक्षिणोक्तेः पारिजातेवृद्धशातातपः ब्रह्मचारीतुयो
ऽश्नीयान्मधुमांसंतथैवच प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रंव्रतशेषंसमापयेत् ऋग्विधाने तंवोधियाजपेन्मंत्रंलक्षंचैवशिवालये ब्रह्मचारीस्व
धर्मेषुन्यूनंचेत्पूर्णमितितत् स्त्रीसंगेतुमनुः अवकीर्णीतुकाणेनगर्दभेनचतुष्पथे स्थालीपाकविधानेनयजेद्वैनिर्ऋतिंनिशि वि
स्तरस्तुमिताक्षरादौज्ञेयः उपवीतनाशेतुहारीतः मनोव्रतपतीभिश्चतस्रआज्याहुतीर्हुत्वापुनःप्रतीयात् तत्रैवमरीचिः ब्रह्मसूत्रंवि
नाभुंक्तेविण्मूत्रंकुरुतेथवा गायत्र्यष्टसहस्रेणप्राणायामेनशुद्ध्यति मनुः भोशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्यनाम्नोऽभिवादने आयुष्मान्
भवसौम्येतिवाच्योविप्रोऽभिवादने आकारश्चास्यनाम्नोंतेवाच्यःपूर्वाक्षरःप्लुतः शर्मन्नितिनकारात्पूर्वइत्यर्थः अभिवादनेप-
त्यभिवादनादौविशेषःस्मृत्यर्थसारेपारिजातादौज्ञेयः यमः ज्यायानपिकनीयांसंसंध्यायामभिवादयेत् विनाशिष्यंचपुत्रंचदौहि
त्रंदुहितुःपतिं अथपुनरुपनयनं पारिजातेशातातपः लशुनंगृंजनंजग्ध्वापलांडुंचतथाशुनम् उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभीक्षीर
भोजनात् उपायनंपुनःकुर्यात्तप्तकृच्छ्रंचरेन्मुहुरिति हेमाद्रौतुमनुः जीवन्यदिसमागच्छेद्घृतकुंभेनिमज्ज्यच उद्धृत्यस्नापयित्वा

स्य जातकर्मादि कारयेत् तत्रैव पाद्मे प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति चंद्रिकायां बोधायनः सिंधुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यंतवा-
सिनः अंगवंगकलिंगांश्च गत्वा संस्कारमर्हति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकांडे वृद्धगौतमः खरमुष्ट्रं च महिषमजं तथा बस्तमारुह्य-
मुस्वजः कोशे चांद्रविनिर्दिशेत् मार्कंडेयः खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति तत्सकृच्छ्रत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनं पुनर्जन्म च
कुर्वीत घृतगर्भविधानतः मदनरत्ने मिताक्षरायां च स्नानमात्रमुक्तं मनुः अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च पुनः संस्कारम
र्हंति त्रयो वर्णा द्विजातयः मिताक्षरायां पराशरः यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति
स चरेत्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चांद्रायणानि च जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् बौधायनसूत्रे अथोपनीतस्य व्रात्या
नि भवंति नान्यस्योच्छिष्टं भुंजीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यां न स्त्रिया सह भुंजीत मधु मांसं श्राद्धं सूतकान्नानि दशाहं संधिनीक्षीरं छत्राकं निर्या
सौ विलापनं गणान्नं गणिकान्नमित्येतेषु पुनः संस्कारः प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येके अथाप्युदाहरंति सुराष्ट्रसिंधुसौवी-
रमवंतीं दक्षिणापथम् एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति अथ पुनः संस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजनप्रभृत्याग्निमुखात् कृ
त्वा पालाशीं समिधमाज्येनां॰ द्वाभ्यामाधाय वाचयति पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः कामाः स्वाहेत्यथ व्रत्यमायश्चित्ते जुहोति य
न्म आत्मनो मिंदाभूत् पुनरग्निश्चक्षुरदादिति द्वाभ्यामथ पक्वाज्ज्जुहोति सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त॰ घृतेन स्वा
हेत्यथाज्याहुती रुपजुहोति येन देवाः पवित्रेणेति तिसृभिरनुच्छंदसं स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरदानांद्याः परमापरिधाना
त् कृत्वा पालाशीं समिधमाधायाथ व्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोत्यथ व्याहृतीर्जुहोति अथापरो ब्राह्मणवचनादेव सावित्र्याः शतकृत्वो-

घृतमभिमंत्र्यप्राश्यकृतप्रायश्चित्तोभवति गुरोर्वोच्छिष्टंभुंजीतायाप्युदाहरंति वपनंदक्षिणादानंमेखलादंडमजिनंभैक्ष्यचर्याव्रतानिच
निवर्ततेपुनःसंस्कारकर्मणीति आश्वलायनगृह्येपि अथोपेतपूर्वस्येत्यादिनापुनःसंस्कारउक्तः तथापित्रादिव्यतिरेकेणब्रह्मचारि
णः प्रेतकर्मकरणेपुनरुपनयनमित्यपरार्कादयः त्रिस्थलीसेतौ कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलंघनात् गंडकीबाहुतरणात्
पुनःसंस्कारमर्हति गौडास्तु करतोयाजलस्पर्शात्कर्मनाशाविलंघनादितिपठंति तन्न दानधर्मेषुकरतोयास्नानेप्रशस्त्योक्तेः
करतोयेसदानीरेसरिच्छ्रेष्ठेतिविश्रुते आप्लावयसिपौराणांपापंहरकरोद्भवेइतिस्मृतिदर्पणचंद्रिकालिखितस्नानमंत्राच्च पराशरः
अजिनंमेखलादंडोभैक्ष्यचर्याव्रतानिच निवर्ततेद्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणि हरदत्तस्तु यः एकंवेदमधीत्यान्यंवेदमध्येतुमिच्छ
ति तस्यपुनरुपनयनंतेनप्रतिवेदमुपनयनंकर्तव्यमित्याह अन्येनेतन्मन्यंतेसर्वेभ्योवेवेदेभ्यःसावित्र्यनूच्यतइत्यापस्तंबोक्तेः त
द्विधिःकारिकायां वेदांतरमधीत्यैवऋग्वेदंयेत्वधीयते उपनीतिर्नियंतेषामलंकरणवर्जिता यद्वैतदुपनीतस्यप्रायश्चित्तंयदाभवेत् कृ
ताकृतंचवपनंमेधाजननमेवच मेधाजननसद्भावेव्रतचर्याभवेदिह अनुप्रवचनीयश्चतदभावेद्वयंनहि परिदानंनकार्यंस्यान्निमित्ता
नंतरंत्विदं पूर्वस्यावाच्यवेलस्थानेतत्सवितुर्वृणीमहइति यत्तुहारीतः द्विविधाःस्त्रियःब्रह्मवादिन्यःसद्योवध्वश्च तत्रब्रह्मवादिनी
नामुपनयनमग्नींधनंवेदाध्ययनंस्वगृहेचभैक्ष्यचर्येति सद्योवधूनामुपनयनंकृत्वाविवाहः कार्यइतितद्युगांतरविषयं पुराकल्पेषु
नारीणांमौंजीबंधनमिष्यते अध्यापनंचवेदानांसावित्रीवाचनंतथेतियमोक्तेः अथानध्यायाः पारिजातेबृहस्पतिः प्रतिपत्प
चतुर्दश्यामष्टम्यांपर्वणोर्द्वयोः श्वोनध्यायेद्यशर्वर्यांनाधीयीतकदाचन नारदः अयनेविषुवेचैवशयनेबोधनेहरेः अनध्याय

स्तुकर्तव्योमन्वादिषुयुगादिषु निर्णयामृते चातुर्मास्यद्वितीयासुमन्वादिषुयुगादिषु अनध्यायस्तुकर्तव्योयावत्सोपपदातिथिः
गर्गः शुचावूर्जतपस्येचयाद्वितीयाविधुक्षये चातुर्मास्यद्वितीयास्ताःप्रवदंतिमनीषिणः स्मृत्यर्थसारेपि आषाढीकार्तिकीफा
ल्गुनीसमीपस्थद्वितीयाश्चेति मनुः उपाकर्मणिचोत्सर्गेत्रिरात्रंक्षपणंस्मृतं अष्टकासुत्वहोरात्रमृत्वंतासुचरात्रिषुइति उत्सर्गे
तुमनूक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यांत्र्यहस्यविकल्पइतिविज्ञानेश्वरः अष्टकाशब्देनसप्तम्यादित्रयंज्ञेयं तिस्रोष्टकास्त्रिरात्रमंत्यामेकेइतिगौ-
तमोक्तेः ऋत्वंतास्त्वितिसौरश्चऋत्वंतासुचांद्रस्यपर्वत्वेनैवनिषेधसिद्धेरितिसर्वज्ञनारायणः एतेनित्याः नैमित्तिकानप्याहयाज्ञव-
ल्क्यः त्र्यहंप्रेतेष्वनध्यायःशिष्यर्त्विग्गुरुबंधुषु उपाकर्मणिचोत्सर्गेस्वशाखाश्रोत्रियेतथा संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानिपात
ने समाप्यवेदंद्युनिशमारण्यकमधीत्यच पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांराहुसूतके ऋतुसंधिषुभुक्त्वावाश्राद्धिकंप्रतिगृह्यच पशुमंडू
कनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः कृतेंतरेत्वहोरात्रंशक्रपातेतथोच्छ्रये ग्रहणेद्युनिशोक्तावपिग्रस्तास्तेत्र्यहमित्युक्तंप्राक् स्मृत्यर्थसारेतुरात्रौ
तुग्रहेतिस्रोरात्रीःदिवाचेत्र्यहमित्युक्तं ऋतुःसौरः भुक्तेत्युत्सवविषयं ऊर्ध्वंभोजनादुत्सवेइति गौतमोक्तेः श्राद्धिकंमहैकोद्दिष्टभि
न्न तत्रतुत्र्यहमितिमनुः स्मृत्यर्थसारेप्येवं यत्तुपश्वाद्यंतरायेत्र्यहमुपवासोविप्रवासश्चेतिगौतमोक्तंतत्प्रथमाध्ययने याज्ञव
ल्क्यः श्वक्रोष्टृगर्दभोलूकसामबाणार्तनिःस्वने अमेध्यशवशूद्रांत्यश्मशानपतितांतिके देशेशुच्यावात्मनिचविद्युत्स्तनितसंप्लवे
भुक्त्वार्द्रपाणिरंभोंतरर्धरात्रेतिमारुते पांशुप्रवर्षेदिग्दाहेसंध्यानीहारभीतिषु धावतःपूतिगंधेचशिष्टेचगृहमागते खरोष्ट्रयानहस्त्य
श्वनौवृक्षगिरिरोहणे सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः बाणोवंशःशततंतुर्वीणेतिहरदत्तः अमेध्यास्सूतिकादयः स्तंनि

तंगर्जः वर्षातोन्यत्रगर्जे वृष्टिविद्युतांयौगपद्येआकालिकः वर्षासुतात्कालिकइतिनारायणः संध्यागर्जेतुहारीतः सायंसंध्यास्तनि
तेरात्रिः प्रातःसंध्यास्तनितेहोरात्रंरात्रौविद्युत्यपररात्र्यवधिः विद्युतिनक्तंचापररात्रादितिगौतमोक्तेः तृतीयदिनांशोनरंतुविद्युतिसर्वं
रात्रमित्याहसएव त्रिभागादिप्रवृत्तौसर्वमितिअर्धरात्रेमध्ययामद्वयमितिविज्ञानेश्वरः मध्यदंडचतुष्टयइतिनिर्णयामृते मनुः नवि
वादेनकलहेनसेनायांनसंगरे नभुक्तमात्रेनाजीर्णेनवमित्वानसूतके रुधिरेचस्रुतेगात्राच्छस्त्रेणचपरिक्षते कौर्मे श्लेष्मातक
स्यच्छायायांशाल्मलेर्मधुकस्यच कदाचिदपिनाध्येयंकोविदारकपित्थयोः मनुः शयानःप्रौढपादश्चकृत्वाचैवावसक्थिकाम् नाधी-
यीतामिषंजग्ध्वासूतकान्नाद्यमेवच प्रौढपादःपादोपरिपाददाता आसनारूढपादोवेतिहरदत्तः सोपपदास्वेतिभागुक्तं स्मृत्यर्थ-
सारेश्रवणद्वादशीमहाभरण्योः प्रेतद्वितीयायांरथसप्तम्यामाकाशेशवदर्शनेचाहोरात्रं असपिंडेगुरोमृतेत्रिरात्रं आचार्येउपाध्यायेचप
क्षिणी आचार्यभार्यापुत्रशिष्येषहोरात्रम् अग्न्युत्पातेगोविप्रमृतौत्रिरात्रम् अयनेविषुवेचपक्षिणी अकालवृष्टौच आरण्यमार्जारस
र्पनकुलपंचनखादेरंतरागमनेत्रिरात्रम् आरण्यश्वसृगालादिवानररजकादौद्वादशरात्रं खरवराहोष्ट्रचांडालसूतिकोदक्याशवादौमा-
सम् गोगवयाजानास्तिकादौत्रिमासं शशमेषश्वपाकादौषण्मासं गजगंडसारससिंहव्याघ्रमहापापिकृतप्मादावब्दमनध्यायः शोभन
दिनेचानध्यायः विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिषासमासेःसगोत्राणामनध्यायः उदयेस्तसमयेचापिमुहूर्तत्रयगामियत् तद्दिनंतदहोरात्रंचा
नध्यायविदोविदुः केचिदाहुः क्वचिद्देशेयावत्तदिननाडिकाः तावदेवत्वनध्यायोतत्तन्मिश्रेदिनांतरे प्रदोषंत्वाहप्रजापतिः चतुर्थी
चद्वादशीचैवअर्धरात्रोननाडिका प्रदोषेनत्वधीयीततृतीयानवनाडिका निर्णयामृतेगर्गः रात्रौयामद्वयादर्वाक्सप्तमीवात्रयोदशी

प्रदोषः सतुविज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः रात्रौनवसुनाडीषुचतुर्थीयदिदृश्यते प्रदोषःसतुविज्ञेयःसर्वविद्याविगर्हितः कौर्मे अनध्या
यस्तुनांगेष्वनेतिहासपुराणयोः नधर्मशास्त्रेष्वन्येषुपर्वण्येतानिवर्जयेत् शौनकः नित्येजपेचकाम्येचक्रतौपारायणेपिच नानध्या
योस्तिवेदानांग्रहणेग्राहणेस्मृतः इत्यनध्यायाः अथमहानाम्न्यादिव्रतं श्रीधरः तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणं चौलव-
त्सर्वमाख्यातंसगोदानव्रतेषुच एषांलोपेशौनकः व्रतानिविधिनाकृत्वास्वशाखाध्ययनंचरेत् अकृत्वाभ्यस्यतेयेनसपापीविधिघा
तकः प्रत्येकंकृच्छ्रमेकेकंचरित्वाज्याहुतीःशतं हुत्वाचैवतुगायत्र्यास्त्वनायादित्याहशौनकः स्मृत्यर्थसारेतु त्रीन्षड्द्वादशवाकृच्छ्रान्-
कृत्वापुनर्व्रतंचरेदित्युक्तं अथसमावर्तनं स्करेश्वरः सौम्यभानुजयोर्वारेनक्षत्रेचव्रतोदिते ताराचंद्रविशुद्धौचस्यात्समावर्तनक्रिया
बौधायनसूत्रेतु रोहिण्यांतिष्येउत्तरयोःफाल्गुन्योर्हस्तेचित्रायांमैत्रेविशाखयोर्वास्नायादित्युक्तं वसिष्ठः स्नानंमाध्यान्हकालेतुहो
रायांकारयेच्छुभं पूर्वाण्हेतदभावेतुकुर्यात्स्नानंयथाविधि सर्वकृतवोविवाहस्येतिसूत्रात् यदादक्षिणायनेविवाहस्तदासमावर्तन
मपितत्रैव अन्यथोदगयनेसमावर्तने अनाश्रमीनतिष्ठेतेतिविरोधःस्यादित्युक्तंस्कंदर्शनभाष्ये एतच्चब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तं
कृत्वाकार्यं तदाहबौधायनः शौचसंध्यादर्भभिक्षाग्निकार्यराहित्यकौपीनोपवीतमेखलादंडाजिनाधारणेदिवास्वापच्छत्रपादुका
स्रग्विधारणांगोद्वर्तनानुलेपनांजनद्यूतनृत्यगीतवाद्यादिभिरतोब्रह्मचारीकृच्छ्रत्रयंचरेत् महाव्याहृतिहोमंपाहित्र्योदशहोमंचकु-
र्यात् समावर्तनोत्तरंपूर्वमृतानांत्रिरात्रमाशौचंकार्यम् आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात् समाप्तेतूदकंदत्वात्रि-
रात्रमशुचिर्भवेदितिमनूक्तेः आदिष्टीब्रह्मचारीतिविज्ञानेश्वरः ब्रह्मचर्येयदिकश्चिन्मृतस्तदात्रिरात्रमध्येविवाहःकार्योऽन्य

थानेनेतिसिद्ध्यति जननेतुसत्यपिनत्रिरात्रम् तत्रातिक्रांताशौचाभावादुदकंदत्वेतिवचनाच्चेतिदिक् तत्रापिविकल्पः पितर्यपिमृतेनेने
षांदोषोभवतिकर्हिचित् आशौचंकर्मणोंतेस्याव्यहंवाब्रह्मचारिणामिति छंदोगपरिशिष्टात् स्नातकव्रतान्याहव्यासः यज्ञो-
पवीतद्वितयंसोदकंचकमंडलुम् छत्रंचोष्णीषममलंपादुकेचाप्युपानहौ रौक्मेचकुंडलेवेदःकृत्तकेशनखःशुचिः वेदोदर्भबटुः
मनुः उपानहौचवासश्चधृतमन्यैर्नधारयेत् उपवीतमलंकारंस्रजंबध्वाकमेवच अन्यान्यपिबहूनिगृह्यस्मृत्यादिभ्योज्ञेयानि अ
थच्छुरिकाबंधः ज्योतिर्निबंधेनारदः छुरिकाबंधनंवक्ष्येनृपाणांप्राक्करग्रहात् विवाहोक्तेषुमासेषुशुक्लपक्षेप्ययनस्तगे जीवे
शुक्रेचभूपुत्रेचंद्रताराबलान्विते मौंजीबंधर्क्षतिथिषुकुजवर्जितवासरे संग्रहे शूद्राणांराजपुत्राणांमौंज्यभावेक्षुबंधनं मौंजी
बंधोक्ततिथ्यादौकार्यंभौमदिनंविना अथविवाहः याज्ञवल्क्यः अविप्लुतब्रह्मचर्योलक्षण्यांस्त्रियमुद्वहेत् अनन्यपूर्विकां
कांतामसपिंडांयवीयसीम् अरोगिणींभ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् लक्षण्यांबाह्याभ्यंतरलक्षणैर्युक्ताम् बाह्यानिकाशीखं
डादौप्रसिद्धानि आंतराण्याश्वलायनोक्तान्यष्टौपिंडान्कृत्वेत्यादीनि मनुः असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापितुः साप्रशस्ताद्वि
जातीनांदारकर्मणिमैथुने दत्त्रिमभ्रातृगृहीतापिसपिंडासगोत्रा तत्कुलनिवृत्तयेचकारान्मातुरसगोत्रादत्तस्यपितुर्जनककुलेपि
तुरसगोत्रापिसपिंडत्वान्निषिद्धेत्यन्यश्चकारः असपिंडांसापिंड्यरहिताम् तच्चैकशरीरावयवान्वयेनभवति एकस्यहिपितुर्मातु
र्वाशरीरस्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषुसाक्षात्परंपरयावाशुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यूताः यद्यपिपत्न्याः पत्यासहभ्रातृपत्नीनांचपर
स्परंनैतत्संभवति तथापिआधारत्वेनैकशरीरावयवान्वयोस्त्येव अस्थिभिःअस्थीनीतिमंत्रलिंगात् एकस्यहिपितृशरीरस्या

वधवाः पुत्रद्वारातास्त्वाहितादृइति मदनरत्नपारिजातविज्ञानेश्वरादयः वाचस्पतिशुद्धिविवेकशूलपाण्यादिगौडमैथिलादयोप्येवम्
श्रुतावपि एतत्षाट्कौशिकंशरीरं त्रीणिपितृतस्त्रीणिमातृतो ऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसरुधिराणिमातृतइति मज्जाम
नुभजायसइतिच चंद्रिकापरार्कमेधातिथिमाधवादयस्तु एकपिंडदानक्रियान्वयित्वंसापिंड्यम् लेपभाजश्चतुर्थाद्याःपित्राद्याः
पिंडभागिनः पिंडदःसप्तमस्तेषांसापिंड्यंसाप्तपौरुषमितिमात्स्योक्तेः नचपितृव्यादिषुतन्नास्तीतिवाच्यम् तत्कर्तृकश्राद्धेदेव
तैक्येनतत्सत्त्वात् देवदत्तकर्तृकश्राद्धेहियेदेवताभूतास्तेषांमध्येयःकश्चिदन्यकर्तृकश्राद्धे ऽनुप्रविशतितेषांसापिंड्यं तद्भार्याणाम
पिभर्तृककर्तृकश्राद्धेसहाधिकारित्वेनतदन्वयात् एकत्वंसागताभर्तुःपिंडेगोत्रेचसूतके इतिस्मृतेश्च श्रुतीनांचवैराग्यार्थत्वात्तस्य
सापिंड्यनिमित्तत्वेमानाभावात् नचमातुलादिषुतन्नास्तीतिवाच्यम् मातामहरूपदेवतैक्यात् ननुगुरुशिष्यादेरपिश्राद्धदेवता
त्वात्सापिंड्यंस्यात् किंबहुनासर्वाभावेतुनृपतिःकारयेत्तस्यरिक्थतइतिमार्कंडेयपुराणाद्राज्ञोपिश्राद्धकर्तृत्वात्सापिंड्यप्रसंगः
सत्यम् पंचमात्सप्तमादूर्ध्वंमातृतःपितृतस्तथेतियाज्ञवल्क्यवचनेनमातापितृसंबंधएवतत्सत्त्वात् ऊर्ध्वंसापिंड्यंनिवर्ततइतिशेषः
ननुपंचमत्वाद्यत्रनियम्यतेनमातृतइत्यादिवाक्यभेदात् मैवं मातृकुलेपंचमत्वस्यपितृकुलेसप्तमत्वस्यचबोधनेतुल्यत्वात् पौरु
षेयत्वाददोषइतिचेत् तुल्यमन्यत्रापि अन्यकर्तृकेराज्ञस्तत्पितॄणांवादेवतात्वाभावाच्च किंच अवयवान्वयपक्षेयथायोगरू
ढ्यापरिहारस्तथेहापितेनमातृकुलेपितृकुलेचैकपिंडदानक्रियान्वयित्वंसापिंड्यमित्याहुः तेनैकस्यपित्रादयः षट्पुत्रादयश्च
षट्सपिंडाभवंति अत्रकेचिदुभयतःसापिंड्यनिवृत्तावेवोद्वाहोनान्यथेत्याहुः शुद्धिचिंतामणिवाचस्पतिहरिदत्तादयस्तु सगोत्रत्व

वत्सापिंड्यस्यसप्रतियोगिकत्वेनसंयोगवदुभयनिरूप्यत्वात् एकतोनिवृत्तावन्यतोनिवृत्तेरावश्यकत्वान्मूलपुरुषमारभ्याऽष्टमोवरोमू
लपुरुषमारभ्यद्वितीयातृतीयादिकांकन्यामुद्वहेदित्याहुः शिष्टास्तु नवधूवरयोःस्वतःसापिंड्यंकिंतुकूटस्थसंततित्वात्तत्सापिंड्ये
नैव अतोऽष्टमवरंप्रतिकन्यायाअसापिंड्येपिकन्यायाःकूटस्थेनसापिंड्यात्तत्संततिस्थत्वाद्वरस्तांप्रतिसपिंडएवेत्यविवाहः सापिंड्या
सापिंड्ययोःप्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः इदमेवचयुक्तं आशौचेष्वेवसापिंड्यंज्ञेयम् यत्रतुमध्येविच्छिन्नमपिसापिंड्यमं
डूकप्लुतिवत्पुनरनुवर्तते यथा कूटस्थात्सप्तम्योःकन्ययोःपुत्रौतत्रनिवृत्तिः नदपत्ययोस्त्वनुवृत्तिस्तत्रापिनसापिंड्यासापिंड्ययो
र्दोषः संबंधिभेदात् नेनतत्रनविवाहः अत्रकूटस्थमारभ्यगणनाकार्या तदुक्तं वध्वावरस्यवातातःकूटस्थाद्यदिसप्तमः पंच-
मीचेत्तयोर्मातातत्सापिंड्यंनिवर्ततइति कूटस्थोमूलपुरुषः विश्वरूपनिबंधे एवमुक्तप्रकारेणपितृबंधुषुसप्तमात् ऊर्ध्वमेवविं-
वाह्यत्वंपंचमान्मातृबंधुतः संतानोभिद्यतेयस्मात्पूर्वजाद्भयत्रच तमाद्यंगणयेद्धीमान्वरंयावच्चकन्यकाम् स्मृतितत्वेनारदः
आसप्तमात्पंचमाच्चबंधुभ्यःपितृमातृतः अविवाह्यासगोत्राचसमानप्रवरातथा अत्रबंधुभ्यइतिपंचमीनिर्देशात् पितुःपितृष्व
सृपुत्रात्सप्तमींमातुःपितृष्वसृपुत्राच्चपंचमीमपित्यजेत् एवमन्यबंधुषुज्ञेयम् तत्रापि त्रिगोत्रात्सप्तवर्गादपिविवाहंकुर्यात् वस्य
प्रापवचनात् त्रिगोत्रगणनाचमातामहगोत्रापेक्षया नतुस्वापेक्षया अन्यथापितुःपितामहदुहितुर्दौहित्रीपुत्रीपरिणेयास्यात्
वध्वाःमातामहगोत्रापेक्षयातुत्रिगोत्रांतर्गतेनविवाहप्रसंगइतिसंबंधतत्वादयोगौडग्रंथाः संबंधविवेकेशूलपाणिरप्याह पंचमात्स
प्तमाच्चार्वागपित्रिगोत्रांतरितानविवाह्या असंबद्धाभवेन्मातुःपिंडेनैवोदकेनवा साविवाह्याद्विजातीनांत्रिगोत्रांतरितानवेति बृहन्मनुः

के: सन्निकर्षेपिकर्तव्यंत्रिगोत्रात्परतोयदीति देवलोक्तेश्चेति एतच्चदाक्षिणात्यानसन्यंते यत्तुवसिष्ठः पंचमींसप्तमींचैवमातृतः
पितृतस्तथेति यच्चविष्णुपुराणम् पंचमींमातृपक्षाच्चपितृपक्षाच्चसप्तमीं गृहस्थउद्वहेत्कन्यान्याय्येनविधिनानृपेतितत्पंचमीं
सप्तमीमतीत्येतिव्याख्येयम् पंचमेसप्तमेचैववयेषांवैवाहिकीक्रिया क्रियापराअपिहितेपतिताः शूद्रतांगताइत्यपरार्केमरी-
चिवचनात् हारलतायांशंखलिखितौ सपिंडतातुसर्वेषांगोत्रतःसाप्तपौरुषी पिंडश्चोदकदानंचआशौचंचतदानुगं गोत्रंसं
तानं आशौचंतानभिव्याप्यगच्छतीत्यर्थः शुद्धिविवेकेशुद्धिचिंतामणौचब्राह्मे सर्वेषामेववर्णानांविज्ञेयासाप्तपौरुषी स
पिंडतातःपश्चात्समानोदकधर्मता ततःकालवशात्तत्रविस्मृतौनामगोत्रतः समानोदकसंज्ञातुतावन्मात्रापिनश्यति सप्तोर्ध्वं
त्रयःसोदकातोगोत्रजाः तत्रैवब्राह्मे अविभक्तधनास्त्वेतेसपिंडाःपरिकीर्तिताः तेनाविभक्तधनाभावेविभक्तः स
पिंडोधनहारीनान्यइत्यर्थः तेनविवाहेआशौचेधनग्रहणेचत्रिधासापिंड्यंसिद्धं यत्तु पंचमींमातृतःपरिहरेत्सप्तमीं
पितृतस्त्रीन्मातृतःपंचपितृतोवेतिपैठीनसिस्मृतौ त्रीनित्यनुकल्पइतिमाधवोक्तेः पंचमींसप्तमींचैवमातृतःपितृत
स्तथा दशभिःपुरुषैःख्याताच्छ्रोत्रियाणांमहाकुलात् उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वंतदभावेतुसप्तमीम् पंचमींतदभावेतुपितृप
क्षेप्ययंविधिः सप्तमीचतथाषष्ठीपंचमींचतथैवच एवमुद्वाहयेत्कन्यांनदोषःशाकटायनः तृतीयांवाचतुर्थींवापक्षयोरुभ
योरपि विवाहयेन्मनुःप्राहपाराशर्योंगिरायमः यस्तुदेशानुरूपेणकुलमार्गेणचोद्वहेत् नित्यंसव्यवहार्यःस्याद्वेदा-
च्चैतत्प्रदृश्यतइतिचतुर्विंशतिमतात् चतुर्थींमुद्वहेत्कन्यांचतुर्थःपंचमोपिवा पराशरमतेषष्ठीपंचमोनतुपंचमीमितिपराशरोक्तेश्चानुक

त्वेनापदिष्टं पंचम्यादिपरिणयनं कार्यमिति प्रतीयते अत्र हि तदभावे इति स्पष्टमेवानुकल्पत्वमुक्तम् तत्र यथाश्रुतं ज्ञेयम् पूर्वोक्तमरीचिव-
चोविरोधात् वस्तुनि विकल्पासंभवात् पंचमात्सप्तमाद्धीनाय: कन्यामुद्वहेद्द्विजः गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैव मुद्वहन्निति विष्णू
क्तेः पराशरस्य मूलाभावाच्च तस्मान्मदनपारिजाताद्युक्तदिशा दत्तकसापत्नसंबंधाद्यनुप्रवेशो ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिसपिंड
विषये वा पूर्वोक्तानि नेयानि नत्वनुकल्प इति भ्रमितव्यं यत्तु स्मृतिचंद्रिकामाधवादय आहुः तृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छा
वहा इति शतपथश्रुतेः तृसांजहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिवेति गर्भेनुनौ जनिनादं पतीकरिति च मंत्रवर्णात्
मातृष्वस्रसुतां केचित् पितृष्वस्रसुतां तथा विवहंति क्वचिद्देशे संकोच्यापि सपिंडतामिति शातातपोक्तेश्च मातुलकन्योद्वाहः कार्यः
यद्यपि पितृष्वस्रकन्योद्वाहोपि प्राप्तस्तथाप्यस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नत्विति निषेधाद्वचनांतरेण तदुद्वाहस्याविधानाच्च न
कार्यः अयं तु दाक्षिणात्यशिष्टाचारात्कार्य इति न च पूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता मानांतरेणासिद्धेरुपरिहितद्वेभ्योधारय-
तीतिवदनुवादानुपपत्त्या विधिकल्पनात् यत्तु शातातपः मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चा
न्द्रायणं चरेत् यच्च मनुः पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् एतास्तिस्रस्तु भा
र्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान् यच्च व्यासः मातुः सपिंडा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिरिति तद्गांधर्वादिविवाहोढमातृविषयम्
तत्र पितृगोत्राऽनिवृत्तेः अत एव मार्कंडेयपुराणे गांधर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मविदिति ब्राह्मादिविवाहेषु परिणेयैवेति भ
ट्टसोमेश्वरो पित्तृतीयेध्याये वाक्यपादे मातुलकन्योद्वाहसुरापानादेस्तत्स्मृतिविरोधेनाचारप्राप्तस्यास्य वार्तिके बाधोक्तावपि पूर्वोक्त

श्रौतलिंगबलीयस्त्वादस्यकर्तव्यतामाह तदेतद्दत्तकस्यपालकदत्रिममातृसोदरकन्याविषयत्वेनासवर्णमातुलकन्याविषयत्वेन
युगांतरपरत्वेनचोपपन्नमपिअविचारितरमणीयंयथानथास्तु तथापिकलौतावन्निषिद्धमेव गोत्रान्मातुःसपिंडाच्चविवाहो
गोवधस्तथेत्यादिपुराणात् माधवीये बौधायनोप्यस्यनिंदामाह पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतऊर्णाविक्रयोनुपेतेन-
स्त्रियाचसहभोजनंपर्युषितभोजनंमातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनमिति अथोत्तरतः सीधुपानादिकमुक्त्वाइतरइतरस्मिन्कुर्व
न्दुष्यतिइतरइतरस्मिन्निति भट्टसोमेश्वरेणापिस्मृतिविरुद्धानांमातुलकन्योद्वाहादीनामस्माद्वचनादप्रामाण्यमित्युक्तम् बृह-
स्पतिरपि उद्वाह्यतेदाक्षिणात्यैर्मातुलस्यसुताद्विजैः मत्स्यादाश्चनराःपूर्वेव्यभिचाररताःस्त्रियः उत्तरेमद्यपाश्चैवस्पृश्यानृणांरजस्व
लाइत्यनाचारत्वमाह अतएवहेमाद्रौमात्स्ये कर्णाटकादीनांतत्कारिणांश्राद्धेनिषेधः बोपदेवेनापिलिखितंब्राह्मम् यत्रमातुलजोद्वा
हीयत्रवैवृषलीपतिः श्राद्धंनगच्छेत्तद्विप्रःकृतंयच्चनिरामिषमिति तस्मान्मातृतःपंचपितृतःसप्तत्यक्त्वोद्वहेदितिसिद्धम् संबंध
विवेकेस्कमंतुः ब्राह्मणानामेकपिंडस्वधानामादशमाद्धर्मविच्छित्तिर्भवति आसप्तमाद्विर्ण्यविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात्सिंड
विच्छित्तिरन्यथा पिंडशौचक्रियाविच्छेदाब्रह्महत्तुल्याभवति अस्यार्थमाहशूलपाणिः जीवत्पित्रादित्रिकस्यवृद्धप्रपिता
महादयस्त्रयः श्राद्धदेवतात्वात्सिंडभाजोभवंति तदूर्ध्वंत्रयोनवपुरुषपर्यंतालेपभाजः श्राद्धकर्ताचदशमइतिदशमादूर्ध्वंसापि
ण्ड्यनिवृत्तिः दशमादित्युपलक्षणं तेनपितृपितामहजीवनेनवपुरुषपर्यंतंपितृजीवनेचाष्टपुरुषपर्यंतंसापिंड्यमितिज्ञेयम् अपु
त्रधनग्रहणेसन्निहिताभावेसप्तपुरुषपर्यंतमधिकारः धनग्राहिणमारभ्यतृतीयःपौत्रः तदूर्ध्वंश्राद्धविच्छेदः अन्यथाधनहारित्वे

पुत्रश्राद्धाद्यकरणेब्रह्महेत्यर्थः आतृतीयादित्यनूढकन्याविषयं अप्रत्तानांतुस्त्रीणांत्रिपुरुषीविज्ञायतइतिवसिष्ठोक्तेः एतच्चाशौचविष
यंसापिंड्यंनतुविवाहादौ तत्रपूर्वोक्तवचनैः पंचमसप्तमत्वनियमादितिमेधातिथिप्रमुखदाक्षिणात्याः वाग्दानोत्तरमेतदितिशुद्धि
विवेकः मातृकुलविषयंकानीनकन्याविषयंचैतत् अन्यथाअप्रत्तानांतथास्त्रीणांसापिंड्यंसाप्तपौरुषं प्रत्तानांभर्तृसापिंड्यंप्राहदे
वः प्रजापतिरितिकौर्मेणविरोधःस्यादितिरत्नाकरस्मृतितत्वादितिगौडग्रंथाः युक्तंचैतत् अन्यथाकन्योत्पन्नोपुरुषत्रयपर्यंतमेवसू
तकंस्यान्नोर्ध्वं सापत्नमातामहकुलेत्वाहमिताक्षरायांशंखः यद्येकजाताबहवः पृथक्क्षेत्राः पृथक्जनाः एकपिंडाः पृथक्शौचाः पिं
डस्त्वावर्तनेत्रिषु पृथक्क्षेत्राः भिन्नजातीयः स्त्रीषुजाताः पृथक्जनाः सजातीयभिन्नमातृषुजाताः अत्रत्रिपुरुषंसापिंड्यमिति
विज्ञानेश्वरोव्याचख्यौ पृथ्वीचंद्रोदयेसापिंड्यदीपिकायांचैवम् मदनपारिजातेतु पृथक्क्षेत्रजाः भिन्नमातृजाः पृथक्जनाः भि
न्नजातीयाः एतद्द्विजातीयसापत्नमातृकुलविषयम् सवर्णसापत्नमातृकुलेचतुःपुरुषंसापिंड्यं पंचमींसप्तमींचैवमातृतःपितृतस्त
थेतिवसिष्ठोक्तेः सप्तमीमितिब्राह्मणादीनांक्षत्रियादिदारोत्पन्नपितृकुलविषयंचेत्युक्तं तत्स्वकपोलकल्पितत्वात् ग्रंथांतरविरोधाच्च
निर्मूलम् पितृपत्न्यःसर्वामातरइत्युक्त्वासुमंतुनातदपत्यानिभागिनेयानीतिपृथङ्निषेधाच्च अन्यथासपिंडत्वेननिषेधात् सपत्न-
मातुलत्वादिनिर्देशोव्यर्थः अतएवतेनस्मृतिकौमुद्यांसवर्णसापत्नमातामहकुलपरत्वेनतथैवशंखवचनंव्याख्यातम् तेनवासिष्ठंपंचमीं
सप्तमीमतीत्येतिव्याख्येयम् तस्मात्प्राच्यैवव्याख्यायुक्ताप्रयोगरत्नेभट्टैः स्मृतितत्वादिगौडग्रंथेषुचसपत्नमातामहकुलेयावदुक्तं-
वाचनिकमेवसापिंड्यमुक्तम् यथाहसुमंतुः मातृपितृसंबद्धाआसप्तमादविवाह्याभवंति आपंचमादन्येषांपितृपत्न्यःसर्वामातर

नि॰सिं॰
२५

स्तद्भ्रातरोमातुलास्तद्भगिन्योमातृष्वसारस्तद्दुहितरश्चभगिन्यस्तदपत्यानिभागिनेयानि अन्यथासंकरकारिणःस्युस्तथाध्यापयितुरेतदे
वेति आपंचमादितिमातृकुलेत्रिगोत्रांतरितविषयंवेतिप्राच्याः मात्स्ये समानप्रवरांश्चैववशिष्ठ्यसंततिरेवच ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैवसंततिः
प्रतिषिध्यते तद्भगिन्योमातृष्वसारइतितुआकरेनपठितम् क्वचिद्वचनादविवाहः यथागृह्यपरिशिष्टे अविरुद्धसंबंधामुपयच्छेततुल्यां
विरुद्धसंबंधः स्वयमेवोक्तः यथाभार्यास्वसृदुहितापितृव्यपत्नीस्वसाचेति बौधायनः मातुःसपत्न्याभगिनींतत्सुतांचविवर्जयेत् पि
तृव्यपत्न्याभगिनींतत्सुतांचविवर्जयेत् अतोमातृष्वसुःसापत्नपुत्रकन्याप्यविवाह्या सापत्नमातृकुलजामितिमदनपारिजातोक्तेरितिके
चित् केचित्तुज्येष्ठभ्रातापितुःसमइतिमनूक्तेस्तत्पत्न्याःमातृत्वात्तत्पितुर्मातामहत्वात् ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभगिनीनविवाह्या तथा उत्पाद
कब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदःपितेतिमनूक्तेर्गुरुणात्रिपुरुषंसापिंड्यंसरवापिनिर्वाप्यः अतस्तेषांकन्यानोद्वाह्याः गायत्र्याउपदेष्टुश्चकन्या-
नैवोद्वहेद्द्विजः गुरोश्चकन्याशिष्योवातत्संतत्यापिनेष्यते पुरुषत्रयपर्यंतंभ्रात्रादेर्नैतदिष्यते वाक्संबंधकृतानांतुस्नेहसंबंधभागिनां वि
वाहोत्रनकर्तव्योलोकगर्हाप्रसज्यतइतिवचनाच्चेत्याहुः तत्रमूलंचिंत्यम् दत्तकविषयेतूच्यते तत्रगौतमः ऊर्ध्वंसप्तमात्पितृबंधुभ्योबी
जिनश्चमातृबंधुभ्यःपंचमादितिबंधुग्रहणान्नदत्तकमात्रपरमिदम् किंतुसंतानेपि एतत्क्षेत्रजादिसर्वद्व्यामुष्यायणपरमितिहरद
त्तः अत्रस्मृतिचंद्रिकानियोगात् यउत्पादयतितस्माद्बीजिनोप्यूर्ध्वंसप्तमादित्यर्थइति दत्तकस्यजनकविषयमेतदितिसापिंड्यमीमां-
सायाम् नेनदत्तकस्यजनककुलेसाप्तपौरुषंजननीकुलेपंचपौरुषंसापिंड्यं दत्तक्रीतादिपुत्राणांबीजवप्तुःसपिंडता सप्तमीपंचमीचैव
गोत्रित्वंपालकस्यचेतिबृहन्मनूक्तेः बीजिनश्चेतिगौतमोक्तेश्च पालकपितृकुलेतुपंचपुरुषं पालकमातृकुलेत्रिपुरुषं तथाचापरार्के

प॰पू॰
३

२५

पैठीनसिः त्रीन्मातृतः पंचपितृतः पुरुषानतीत्योद्वहेदिति एतत्सएवव्याचख्यौ दत्तकादीन् पुत्रान् पितृपक्षतोनिवृत्तपिंडगोत्रार्पयान् प्र-
त्येतदुच्यतेपंचपितृतइतिनान्यान्प्रतीति यत्तु वृद्धगौतमः स्वगोत्रेशुक्लनार्येस्युर्दत्तक्रीतादयःसुताः विधिनागोत्रमायांतिनसापिंड्यंवि
धीयते यच्चवसिष्ठः अन्यशाखोद्भवोदत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः स्वगोत्रेणस्वशाखोक्तविधिनास्यात्स्वशाखभागिति यच्चनारदः
धर्मार्थंवर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेणपुत्रवत् अंशपिंडविभागित्वंतेषुकेवलमीरितमिति तत्पालककुलेसाप्तपौरुषंसापिंड्यंनेत्येवंपरं
नतुसर्वथासापिंड्यनिषेधपरमितिसापिंड्यमीमांसायाम् मदनपारिजातादपि दत्तकानुप्रवेशेऽल्पंसापिंड्यंप्रतिभाति तथाहि ते
नत्रीनतीत्येत्युदाहृतस्ययस्यमातादत्तपुत्रीप्रतिगृहीत्रापुत्रीकृतानस्याःप्रतिगृहीतुकुलेत्रीनतीत्येति पंचपितृतइतियस्यदत्तपुत्रः पिता
तस्यदत्तस्ययज्जनककुलंतद्विषयमित्युक्तम् वस्तुतस्तुपूर्वंवत्सामहानिबंधेषुक्काप्यनुपलंभादपराकादिलिखनाभावात् पूर्वोक्तव्य
वस्थायाश्चप्रातिभिज्ञानतुल्यत्वाद्धीरेतल्लिखितंतेषामेवशोभते ममतुपालककुलेएकपिंडदानक्रियान्वयित्वरूपंसाप्तपौरुषमेवसा-
पिंड्यं बीजिनश्चेतिगौतमोक्तेर्जनककुलेपितावदेवत्रीन्मातृतइत्यादितुसवर्णासापत्नमातृकुलपरं यद्येकजाताबहवइतिशंखोक्त
क्यत्वादितियुक्तंप्रतिभाति अतएवास्यद्व्यामुष्यायणत्वंहेमाद्रिप्रवरमंजरीवृत्तिकृन्नारायणादिभिरुक्तम् भट्टसोमेश्वरेणापिपृथा
याःकुंतिभोजस्यपालककन्यात्वेपि ऊर्ध्वंसप्तमात्पितृबंधुभ्योबीजिनश्चेतिगौतमोक्तेर्दत्रिमायाः पृथायाः जनकस्यशूरसेनस्यकु
लेपिसाप्तपौरुषंपालककुलेपितावदेवसापिंड्यमुक्तमपिवाकारणाग्रहणेइत्यत्र सापिंड्यदीपिकायांतु दत्तक्रीतादीनांजनकगोत्रे-
णापनयनेकृतेजनककुलेसाप्तपौरुषंसापिंड्यम् पालकमातापितृकुलेत्रिपुरुषं पिंडनिर्वापान्निर्वाप्यलक्षणंत्रिपुरुषंसापिंड्यम्

पालकगोत्रेणोपनयनेतत्कुलेसाप्तपौरुषमित्युक्तम् तन्न चूडोपायनसंस्कारानिजगोत्रेणवैकृताः दत्ताद्यास्तनयास्तेस्युरन्यथादा
सउच्यतइतिकालिकापुराणादुपनयनोत्तरंदत्तकनिषेधात् त्रिपुरुषमित्यत्रापिमूलंमृग्यमित्यलंबहुना मातापितृद्वारकसापिं
ड्यवतीनांकन्यानांभियंसंख्यारामवाजपेयिनोक्ता उद्वोढुः पितरौपितुश्चपितरौनज्जन्मकृद्दंपतिद्वंद्वं तस्यचतुष्कमष्टचततोप्यस्य
क्रमात् षोडशवंशारंभकदंपतीप्रमितिरित्याससप्तकक्षंरदाः एकैकान्वयकन्यकाः पितृकुलेत्वासंसप्तकक्षंब्रुवे यद्यप्येकस्यबहवः
सुताः स्युस्तदपीहतु संबंधसाम्यादेकैकगणितेत्यवधार्यताम् एकस्मान्मिथुनात्सुतोथदुहिताद्वंद्वद्वयंतद्भवात्तस्माद्द्वंद्वचतुष्कमष्ट
चततोतः षोडशाःसोरदाः यावत्सप्तमकक्षमग्निकृतवः कन्याइहैकान्वयेतादंतैर्गुणितारसैकसहस्रशोवंशासपिंडाःपितुः मातुर्जन्मद-
दंपतीचमिथुनद्वंद्वंततोः सागरास्तस्याःपंचमकक्षमष्टमितिरित्यैकान्वयःपुंसुते द्वंद्वाद्वंद्वयुगंभवतोब्धयइतोऽष्टौपंचकक्षश्शरक्षो
ण्यः सप्तगुणाः शरान्धिविधवोमातुःसपिंडाःकुले कुलद्वयस्यकन्यकायुतामिथःसपिंडकाः हिमांशुकृदग्धराद्दशोविवाहकर्मवर्जि
ताइति एतच्चसर्ववर्णसाधारणं सर्वत्रसापिंड्यसद्भावादितिविज्ञानेश्वरोक्तेः पंचमात्सप्तमादूर्ध्वंमातृतःपितृतःक्रमात् सपिंड
तानिवर्तेतसर्ववर्णेष्वयंविधिरितिहरनाथधृतदेवलवचनाच्च संबंधतत्त्वेस्मृतुः पितृष्वसृसुतांमातृष्वसृसुतांमातुलसुतांमातृस
गोत्रांसमानार्षेयींविवाह्य चांद्रायणंचरेत्सारित्यज्येनांमातृवद्बिभृयादितिदिक् ऋषेरिदमार्षंप्रवरः गोत्रंप्रसिद्धं समानेआर्षेगोत्रे
यस्यतस्माज्जातायानभवतितां अथसंक्षेपेणगोत्रप्रवरनिर्णयः तौचभिन्नौनिषेधेनिमित्तम् सगोत्रायदुहितरंनप्रयच्छेदि-
त्यापस्तंबोक्तेः असमानप्रवरैर्विवाह इतिगौतमोक्तेश्च तत्रगोत्रलक्षणमाहप्रवरमंजर्यां बौधायनः विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजो

यगौतमः अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपइत्येतेसप्तऋषयः सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानांयदपत्यंतद्गोत्रमिति यद्यपिकेवलभार्गवेष्वार्ष्टिषेणादि
षुकेवलांगिरसेषुचहरितादिषुचहरितादिषुनैतत् भृग्वंगिरसोरुक्तेष्वंतर्गतेः तथाप्यत्रेष्टापत्तिरेवेतिकेचित् अतएवस्मृत्यर्थसारे
प्रवरैक्यादेवात्राविवाहउक्तः यद्यपिवसिष्ठादीनांनगोत्रत्वंयुक्तं तेषांसप्तर्षित्वेनतदपत्यत्वाभावात् तथापितत्पूर्वेभाविवसिष्ठाद्यपत्यत्वे
नगोत्रत्वंयुक्तम् अतएवपूर्वेषांपरेषांचैतद्गोत्रम् अत्रविशेषोऽस्मत्कृतप्रवरदर्पणेज्ञेयः प्रवरास्तुप्रवरणानिप्रवराः कल्पकाराहिवा-
सिष्ठेतिहोतावसिष्ठवदित्यध्वर्युरित्यादिनायेषांप्रवरणमामनंतितेप्रवराः तच्चवरणंयद्यपिगोत्रभूतस्यापिक्वचिद्दृश्यते तथापिपूर्वव-
दृषिभेदोद्रष्टव्यः अन्यथातेषांत्र्यार्षेयेएकार्षेइत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः अन्येतुतद्गोत्राणांत्र्यार्षेयइतिभेदमाहुरितिदिक् तत्वंतुगोत्रभूतस्य
पितृपितामहप्रपितामहाएवप्रवराः पितेवाग्रेथपुत्रोथपौत्रइतिशतपथश्रुतेः परंपरंप्रथममित्याश्वलायनोक्तेश्च अत्रविशेषमाहबौधाय-
नः एकएवऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्रभृग्वंगिरसांगणादिति स्मृत्यर्थसारे भ्रियमाणतयावापिसत्तयावा
नुवर्तनम् एकस्यदृश्यतेयत्रतद्गोत्रंतस्यकथ्यते भृग्वंगिरोगणेषुतुमाधवीयेस्मृत्यंतरे पंचार्षेत्रिषुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः भृ
ग्वंगिरोगणेष्वेवशेषेष्वेकोपिवारयेत् शेषगोत्रेषुएकोपिसमानःप्रवरोविवाहंवारयेदित्यर्थः बौधायनोपि भृग्वंगिरसावधिकृत्यद्व्यार्षे
यसन्निपाते विवाहस्त्र्यार्षेयाणांत्र्यार्षेयसन्निपातेविवाहः पंचार्षेयाणामिति भृग्वंगिरोगणेष्वपिजमदग्निगौतमभरद्वाजेष्वेकप्रवरसा-
म्येसर्वेषामप्यसाम्येवासगोत्रत्वादेवाविवाहइतिदिक् अथगोत्राणिप्रवराश्चोच्यंते तत्रबौधायनः गोत्राणांतुसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानि
च ऊनपंचाशदेवैषांप्रवराऋषिदर्शनात् तत्रसप्तभृगवः वत्साविदाआर्ष्टिषेणायस्कामित्रयुवावैन्याःशुनकाइति वत्सानांभार्गवच्या

वनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति भार्गवौर्वजामदग्न्येतिवा भार्गवच्यावनाप्नवानेतिवा बिदानांपंच भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वबैदेति भार्गवौर्वजा
मदग्न्येतिवा एतौद्वौजामदग्न्यसंज्ञौ आर्ष्टिषेणानां भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति भार्गवार्ष्टिषेणानूपेतिवा एषांत्रयाणांपरस्प
रमविवाहः वात्स्यानाम् भार्गवच्यावनाप्नवानेति वत्सपुरोधसयोःपंच भार्गवच्यावनाप्नवानवात्स्यपौरोधसेति वैजवनिमथितयोःपं
च भार्गवच्यावनाप्नवानबैजवनेमथितेति एतेत्रयः क्वचित् एषामपिपूर्वैरविवाहः अत्रतत्त्वगुणस्याऋषयोऽन्यश्चविशेषोमत्कृतेप्र
वरदर्पणेज्ञेयः यस्कानाम् भार्गववैतहव्यसावेतसेति मित्रयुवानाम् भार्गववाध्र्यश्वदिवोदासेति भार्गवच्यावनदिवोदासेतिवा वा
ध्र्यश्वेत्येकोवा वैन्यानांभार्गववैन्यपार्थेति एतएवश्येताः शुनकानांशौनकेतिवा गार्त्समदेतिवा भार्गवगार्त्समदेतिद्वौवा भार्गवशौ
नहोत्रगार्त्समदेतित्रयोवा वेदविश्वज्योतिषांभार्गववेदवैश्वज्योतिषेति शाठरमाठराणांभार्गवशाठरमाठरेति एतौद्वौक्वचित् यस्कादी
नांस्वगणंत्यक्त्वासर्वैर्विवाहः तदुक्तंस्मृत्यर्थसारे यस्कामित्रयुवावैन्याःशुनकाःप्रवरैक्यतः स्वंस्वंहित्वागणंसर्वेविवहेयुःपरावरैरिति
अथांगिरसः तेगौतमाः भरद्वाजाः केवलांगिरसश्चेतित्रिधा अत्रगौतमादश आयास्याःशारद्वताः कौमंडादीर्घतमसः औशनसः का
रेणुपालयः राहूगणाः सोमराजकाः वामदेवाः बृहदुक्थाश्चेति तत्रायास्यानां आंगिरसायास्यगौतमेति शारद्वतानांआंगिरसगौतम
शारद्वतेति कौमंडानांआंगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमंडेतिवा आंगिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेतिवा आंगिरसौतथ्य
गौतमौशिजकाक्षीवतेतिवा आंगिरसौशिजकाक्षीवतेतित्रयोवा दीर्घतमसां आंगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति आं
गिरसौतथ्यदैर्घतमसेतित्रयोवा औशनसां आंगिरसगौतमौशनसेतित्रयः कारेणुपालानां आंगिरसगौतमकारेणुपालेतित्रयः रा

हूगणानां आंगिरसराहूगणगौतमेति सोमराजकानां आंगिरससोमराजकगौतमेति वामदेवानां आंगिरसवामदेव्यगौतमेति बृह
दुक्थानां आंगिरसबार्हदुक्थगौतमेति आंगिरसवामदेवबार्हदुक्थेतिवा उतथ्यानामांगिरसौतथ्यगौतमेति औशिजानामांगि-
रसौशिजकाक्षीवतेत्यापस्तंबः आंगिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति कात्यायनः एतेष्वेके कचित् रघुवानां आंगिरसराघुवगौ
तमेति केचित् तत्रमूलंचिंत्यम् एषांसर्वेषांगोतमानामविवाहः अथभरद्वाजाः तेचत्वारः भरद्वाजागर्गाऋक्षाः कपयइति भरद्वाजा
नामांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेतित्रयः गर्गाणामांगिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजसैन्यगार्ग्येतिपंच आंगिरससैन्यगार्ग्येतिपंच आंगिरससै
न्यगार्ग्येतिवा अंत्ययोर्व्यत्ययोवा भारद्वाजगार्ग्यसैन्येतिवा गर्गभेदानां आंगिरसतैत्तिरकापिभुवेति ऋक्षाणांकपिलानांचांगिर-
सबार्हस्पत्यभरद्वाजवांदनमातवचसेतिपंच आंगिरसवांदनमातवचसेतित्रयोवा कपिलानामांगिरसामहीयवोरुक्षयसेति आत्मभु
वाम् आंगिरसभारद्वाजबार्हस्पत्यमंत्रवरात्मभुवेतिपंच अयंक्कचित् भरद्वाजानांसर्वेषामविवाहः अथकेवलांगिरसः हारितानां
आंगिरसांबरीषयौवनाश्वेति आद्योमांधातावा कुत्सानाम् आंगिरसमांधातृकौत्सेति कण्वानामांगिरसाजमीढकाण्वेति आं-
गिरसघोरकाण्वेतिवा रथीतराणामांगिरसवैरूपराथीतरेति आंगिरसवैरूपपार्षदश्वेतिवा अष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेतिवा अंत्य
योर्व्यत्ययोवा मुद्गलानामांगिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति आद्यस्तार्क्ष्योवा आंगिरसतार्क्ष्यमौद्गल्येतिवा विष्णुवृद्धानामांगिरसपौ
रुकुत्सत्रासदस्यवेति एषांस्वगणंविहायसर्वैर्विवाहोभवति हरितकुत्सयोस्तुनभवति अथात्रयः तेचत्वारः आत्रेयाः वाद्भु
तकाः गविष्ठिराः मुद्गलाइति आद्यानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति वाद्भुतकानां आत्रेयार्चनानशवाद्भुकेति धनंजयानां-

आत्रेयार्च्चनानशधानंजयेतिकश्चित् गविष्ठिराणामात्रेयार्च्चनानशगविष्ठिरेति आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेतिवा मुद्गलानामात्रेयार्च्चनानशपौर्वा
तिथेति वामरथ्यसुमंगलबैजवापानामात्रेयार्चनानशातिथेति आत्रेयार्च्चनानशगाविष्ठिरेतिवा सुमंगलानांअत्रिसुमंगलश्यावाश्वे-
तिकेचित् अत्रेःपुत्रिकापुत्राणाम् आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति अत्रीणांसर्वेषामविवाहः अथविश्वामित्राः तेदश कुशिकाः लोहिताः
रौक्षकाः कामायनाः कताः धनंजयाः अघमर्षणाः पूरणाः इंद्रकौशिकाइति कुशिकानांविश्वामित्रदेवरातौदलेति लोहितानांविश्वामि
त्राष्टकलौहितेति अंत्ययोर्व्यत्ययोवा वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाष्टकेतिवा विश्वामित्राष्टकेतिद्वौवा रौक्षकाणांवैश्वामित्रगाथिनरैवणेति
वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेतिवा कामकायनानांवैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेतिवा अजानांवैश्वामित्रमाधुच्छंदसाजेति वैश्वामित्राश्म-
रथ्यवाधूलेतिवा अघमर्षणानांवैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति पूरणानांवैश्वामित्रपौरणेतिद्वौवा वैश्वामित्रदेवरातपूरणेतिवा इंद्र-
कौशिकानांवैश्वामित्रेंद्रकौशिकेतिद्वौ धनंजयानांविश्वामित्रमाधुच्छंदसधानंजयेति वैश्वामित्रमाधुच्छंदसाघमर्षणेतिवा कतानांवैश्वा-
मित्रकात्यात्कीलेति एतेबौधायनोक्ताः रौहिणानांवैश्वामित्रमाधुच्छंदसरौहिणेति रेणूनांवैश्वामित्रगाथिनरैणवेति वेणूनांवैश्वामि
त्रगाथिनवैणवेति जन्हूनांवैश्वामित्रशालंकायनकौशिकेति आश्मरथ्यानां वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधुलेति उदवेणूनांवैश्वामित्रगाथिन
वैणवेति एतेआश्वलयनामात्स्योक्ताः अन्यैस्त्वन्येपिषड्गुणाउक्ताः तेऽन्यत्रमत्कृतौज्ञेयाः एषांविश्वामित्राणामविवाहः अथकश्य
पाः तेपंच निध्रुवाः कश्यपाः शांडिलाः रैभाः लौगाक्षयश्च निध्रुवाणांकाश्यपावत्सारनैध्रुवेति कश्यपानांकाश्यपावत्साराासितेति रै
भाणांकाश्यपावत्साररैभ्येति शांडिलानांकाश्यपशांडिल्येति अंत्यस्थानेदेवलोवासितोवा शांडिलासितदेवलेतिवा कश्यपासितदेवले

तिवा अंत्ययोर्व्यत्ययोवा देवलासितेतिद्वौवा लौगाक्षीन्वक्ष्यामः एषांकश्यपानामविवाहः अथवसिष्ठाः तेपंच वसिष्ठाः कुंडिनाः
उपमन्यवः पराशरः जातूकर्ण्याश्चेति वसिष्ठानां वासिष्ठेंद्रप्रमदाभरद्वस्विति वासिष्ठेत्येकोवा कुंडिनानांवासिष्ठमैत्रावरुणकौंडिन्ये-
ति उपमन्यूनां वासिष्ठेंद्रप्रमदाभरद्वसव्येति वासिष्ठाभरद्वस्विंद्रप्रमदेतिवा आद्ययोर्व्यत्ययोवा पराशराणांवासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति
जातूकर्ण्यानां वासिष्ठात्रिजातूकर्ण्येति वासिष्ठानांसर्वेषामविवाहः अंत्यस्यात्रिभिश्च अथागस्त्याः तेचत्वारः इध्मवाहाः सांभवा
हाः सोमवाहाः यज्ञवाहाश्चेति आद्यानां आगस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति आगस्त्येत्येकोवा सोमवाहाना आगस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहे
ति सांभवाहानांसांभवाहोत्यः यज्ञवाहानांयज्ञवाहोऽत्यः आद्योपूर्वोक्तावेव सारवाहानांतदंतास्त्रयः दर्भवाहानांतदंतास्त्रयः अग-
स्तीनामागस्त्यमाहेंद्रमायोभ्रुवेति पूर्णमासानां आगस्त्यपौर्णमासपारणेति हिमोदकानांआगस्त्यहैमचर्षिहैमोदकेति पाणिकाना-
मागस्त्यपैनायकपाणिकेति एतेषट्कचित् अगस्तीनांसर्वेषामविवाहः अथद्विगोत्राः शौंगशैशिरीणा आंगिरसबार्हस्पत्यभा
रद्वाजकात्याक्षीलेतिपंच कात्याक्षीलयोःस्थानेशौंगशैशिरीवा आंगिरसकात्याक्षीलेतित्रयोवा एषांभरद्वाजेविश्वामित्रेश्चाविवाहः
एवंकपिलानांकृतानांचसंस्कृतिपूतिमाषादीनां आंगिरसगौरिवीतसांकृत्येति शाक्त्यगौरिवीतसांकृत्येतिवा एषांस्वगणस्थैर्वसिष्ठैः
शौंगशैशिरेर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः कश्यपेरपीतिप्रयोगपारिजाते लौगाक्षीणांकाश्यपावत्सारवासिष्ठेति काश्यपावत्सारासितेतिवा
एतेह्रर्वसिष्ठानक्तंकश्यपाः एषांवसिष्ठैःकश्यपैः संस्कृताद्यैश्चाविवाहः देवरातस्यजामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहइतिप्रयोगपारिजाते
यदुक्तंबह्वृचश्रुतौ यथैवांगिरसःसन्नुपेयांतवपुत्रतां आंगिरसोजन्मनास्याजीगर्तिःश्रुतः कविरित्यंगिरोगणस्थत्वेनभार्गवजामदग्न्य

त्वस्मृतेर्बाधात् तेनमत्स्यस्मृत्याहरिवंशादिस्मृतेश्चबाधात् तेनद्वौदेवरातौ एकआंगिरसःशुनःशेपः अन्योभार्गवः तयोःकल्पभेदेप्यांगिरसे-
नदेवरातेनजमदग्न्येभवत्येवविवाहः भार्गवेणतुनेतितत्त्वम् धनंजयानांविश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः जातूकर्ण्यानांवसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवा
हः एवंदत्तक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकापुत्रादीनांउत्पादकपालकयोः पित्रोर्गोत्रप्रवरावर्ज्याइतिप्रवरमंजरीनारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयः
अत्रसर्वत्रोपपत्तयः मूलंचमत्कृतप्रवरदर्पणेज्ञेयमितिदिक् क्षत्रियवैश्ययोस्तुपुरोहितगोत्रप्रवरावेवेतिसर्वसिद्धांतः यद्यपिबह्वृचपरिशिष्टे
कपिभरद्वाजयोर्विवाहउक्तस्तथापि भरद्वाजाश्चकपयोगर्गारौक्षायणाइति चत्वारोपिभरद्वाजगोत्रैक्यान्नान्वयेयुर्मिथः कपिगर्गभरद्वा
जामिथोरौक्षायणाद्विजाः नोद्वहेयुःसगोत्रत्वात्प्रवरैक्याच्चकुत्रचिदिति स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाहएवतयोरितिप्रवरमंजर्यां यद्यपीदमुक्तम्
तथापिभृग्वंगिरोगणेषुतुभवत्येव तथाबह्वृचपरिशिष्टेबौधायनः एकएवऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते तावत्समानगोत्रत्वमृतेभृग्वंगिरो
गणात् माधवीयेस्मृत्यंतरे पंचानांत्रिषुसामान्यादविवाहस्त्रिषुद्वयोः भृग्वंगिरोगणेष्वेवंशेषेषुकोपिवारयेदिति देशाचाराच्च सोप्याभीर
देशेधर्मसिन्धुः चतुर्विंशतिमते यस्तुदेशानुरूपेणकुलमार्गेणचोद्वहेत् नित्यंसव्यवहार्यःस्याद्वेदाच्चैतत्प्रदृश्यतइतिदिक् तथाचभृगुः
यस्मिन्देशेपुरेग्रामेत्रैविद्येनगरेपिवा योयत्रविहितोधर्मस्तंधर्मंनविचालयेदिति पुनश्चतुर्विंशतिमते यस्मिन्देशेयआचारःपारंपर्य
क्रमागतः वर्णानांकिलसर्वेषांससदाचारउच्यते स्वगोत्राद्यज्ञानेतुसत्याषाढः अथानाज्ञातबंधोःपुरोहितप्रवरेणाचार्यप्रवरेणवेति आ
चार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तुद्विजःस्वयम् दत्वात्मानंतुकस्मैचित्तद्गोत्रप्रवरोभवेत् यद्वास्वगोत्रप्रवरविधुरोजामदग्निजः विवाहंचनते-
नैवगोत्रेणतुसमाचरेदितिकश्चित् दिवोदासीयेपि स्वगोत्रप्रवराज्ञानेजमदग्निमुपाश्रयेत् अथमातृगोत्रनिर्णयः शातातपः मातुल

स्यसुतामूद्वामातृगोत्रांतथैवच समानप्रवरांचैवगत्वाचांद्रायणंचरेत् यद्यपिसगोत्रांमातुरप्येकेनेच्छंत्युद्वाहकर्मणि जन्मनाम्नोरविज्ञातेद्वुद्वहेदविशंकितइतिव्यासोक्तेरज्ञातनामत्वेनसगोत्रत्वदोषस्तथापिनेदंकलौप्रवर्तते गोत्रान्मातुः सपिंडाच्चविवाहोगोवधस्तथेतिकलि-वर्ज्यत्वोक्तेः इदंमातृगोत्रवर्जनंमाध्यंदिनीयानामेव मातृगोत्रंमाध्यंदिनीयानामप्रुत्रायाश्चेति सत्याषाढोक्तेरितिकश्चिन्महाराष्ट्रकल्पितम् तन्निर्मूलम् अन्यथागुर्जरादेःकातीयस्यकुतोननिषेधः अतएवप्रवरमंजरीकारः दोषस्यातिगुरुत्वात्सर्वेषांमातृगोत्रंवर्ज्यमिति यत्तु गुर्जरादीनांमाध्यंदिनीयानामप्याचरणाच्च एकस्मिन्प्रवरेतुल्येमातृगोत्रेवरस्यच तमुद्वाहंनकुर्वीतसाकन्याभगिनीस्मृतेति मातृकुलेप्रवरचिंतनमुक्तम् तदास्फुरादिविवाहोढापरमितिदिक् विस्तरस्तुग्रंथांतरेभ्योज्ञेयः सगोत्रादिविवाहेप्रायश्चित्तंस्मृत्यर्थसारे इत्थंसगोत्रसंबंधविवाहविषयेस्थिते यदिकश्चिज्ज्ञानतस्तांकन्यामूढ्वोपगच्छति गुरुतल्पव्रताच्छुध्येद्गर्भस्तज्जोऽन्यतांव्रजेत् भोगतस्तांपरित्यज्यपालयेज्जननीमिव अज्ञानादेंदवैःशुद्ध्येत्त्रिभिर्गर्भस्तुकश्यपः एवंसापिंड्येपि सपिंडापत्यदारेषुप्राणत्यागोविधीयतइतिबृहद्यमोक्तेः तिथितत्त्वेबोधायनः सपिंडांसगोत्रांचेदप्रत्योपयच्छेन्मातृवदेनांबिभृयात् कन्याविवाहकालउक्तोज्योतिर्निबंधे षडब्दमध्येनोद्वाह्याकन्यावर्षद्वयंयतः सोमोभुंक्तेततस्तद्वद्गंधर्वश्चतथाऽनलः राजमार्तंडः अयुग्मेदुर्भगानारीयुग्मेतुविधवाभवेत् तस्माद्गर्भान्वि-तेयुग्मेविवाहेसापतिव्रता मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षेयुग्मेपिमासत्रयमेवयावत् विवाहशुद्धिंप्रवदंतिसंतोवात्स्यादयःस्त्रीजनिजन्ममासात् पराशरमाधवीयेतु जन्मतोगर्भाधानाद्वापंचमाब्दात्परंशुभं कुमारीवरणंदानंमेखलाबंधनंतथेत्युक्तम् संबंधतत्त्वेयमः कन्याद्वादशवर्षाणियाप्रदत्तावसेद्गृहे ब्रह्महत्यापितुस्तस्याःसाकन्यावरयेत्स्वयं भारते त्रिंशद्वर्षःषोडशाब्दांभार्यांविंदेतनग्निकां दशवर्षोऽ

ष्टवर्षावाधर्मेसीदतिसत्वरः अतोप्रवृत्तेरजसिकन्यांदद्यात्पितासकृत् तत्रैव सप्तसंवत्सरादूर्ध्वंविवाहःसार्ववर्णिकः कन्यायाःशस्यतेराज
न्नन्यथाधर्मगर्हितः राजमार्तंडः राहुग्रस्तेतथायुद्धेपितृणांप्राणसंशये अतिप्रौढाचयाकन्याचंद्रलग्नबलेनतु चकारादतिबाला प्राणसंश
यइत्युक्तेः मनुः त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यांहृद्यांद्वादशवार्षिकीं त्र्यष्टवर्षोष्टवर्षांवाधर्मेसीदतिसत्वरः यद्यपिविवाहस्त्वष्टवर्षायाःकन्यायाःश
स्यतेबुधैरिति संवर्तोक्तेरतऊर्ध्वंरजस्वलेत्यादेश्चदशवर्षादूर्ध्वंविवाहोनिषिद्धः तथापिदातुरभावेद्वादशषोडशाब्दे ज्ञेयत्रीणिवर्षाण्यृतुम
तीकांक्षेतपितृशासनमिति पराशरमाधवीयेबौधायनोक्तेश्च मनुः स्त्रीसंबंधेदशैतानिकुलानिपरिवर्जयेत् हीनक्रियंनिःपुरुषंनि-
श्छंदोरोमशार्शसम् क्षय्यामयाव्यपस्मारीश्वित्रिकुष्ठिकुलानिच नर्क्षवृक्षनदीनाम्नींनांत्यपर्वतनामिकां नपक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नींनबिभी
षणनामिकाम् यमः तस्मादुद्वाहयेत्कन्यांयावन्नर्तुमतीभवेत् तथामूलजादीनांफलंप्रागुक्तम् तथा वर्णवश्यग्रहमैत्र्यादिघटित-
विचारोज्योतिर्विद्भ्योज्ञेयः विस्तरात्तुनोच्यते अथगुर्वर्कबलं ज्योतिर्निबंधेगर्गः स्त्रीणांगुरुबलंश्रेष्ठंपुरुषाणांरवेर्बलम् तयोश्चंद्रब
लंश्रेष्ठमितिगर्गेणभाषितम् जन्मत्रिदशमारिस्थःपूजयाशुभदोगुरुः विवाहेऽथचतुर्थाष्टद्वादशस्थोमृतिप्रदः देवलः नष्टात्मजाधनव
तीविधवाकुशीलापुत्रान्वितोहतधवासुभगाविपुत्रा स्वामिप्रियाविगतपुत्रधवाधनाढ्यावंध्याभवेत्सुरगुरौक्रमशोभिजन्म बृहस्पतिः
झषचापकुलीरस्थोजीवोप्यशुभगोचरः अतिशोभनतांदद्याद्विवाहोपनयादिषु लल्लः द्वादशदशमचतुर्थेजन्मनिषष्ठाष्टमेतृतीयेच प्रा
प्तेपाणिग्रहणेजीवेवैधव्यमाप्नोति गर्गः सर्वत्रापिशुभंदद्याद्द्वादशाब्दात्परंगुरुः पंचषष्ठाब्दयोरेवशुभगोचरतामता सप्तमात्पंचवर्षे-
षुस्वोच्चस्वर्क्षगतोयदि अशुभोपिशुभंदद्याच्छुभर्क्षेषुकिंपुनः रजस्वलायाःकन्यायागुरुशुद्धिंनचिंतयेत् अष्टमेपिप्रकर्तव्योविवा

हस्त्रिगुणार्चनात् अर्कगुर्वोर्बलंगौर्यारोहिण्यर्कबलास्मृता कन्याचंद्रबलाप्रोक्ता वृषलीलग्नतोबला अष्टवर्षाभवेद्गौरीनववर्षाचरोहिणी दश
वर्षाभवेत्कन्याअतऊर्ध्वंरजस्वला अथबृहस्पतिशांतिः शौनकः कन्यकोद्वाहकालेतुआनुकूल्यंनविद्यते ब्राह्मणस्योपनयनेगुरोर्विधिरु
दाहृतः स्वर्वर्णेनगुरुंकृत्वापीतवस्त्रेणवेष्टयेत् ईशान्यांधवलंकुंभंधान्योपरिनिधायच दमनंमधुपुष्पंचपलाशंचैवसर्षपान् मांसीगुडूच्य
पामार्गविडंगीशंखिनीवचा सहदेवीहरिक्रांतासर्वौषधिशतावरी बलाचसहदेवीचनिशाद्वितयमेवच कृत्वाज्यभागपर्यंतंस्वशाखोक्त
विधानतः ग्रहोक्तमंडलेभ्यर्च्यपीतपुष्पाक्षतादिभिः देवपूजोत्तरेकालेततःकुंभानुमंत्रणम् अश्वत्थसमिधश्चाज्यपायससर्पिषायुतं
यवव्रीहितिलाःसाज्यामंत्रेणैवबृहस्पतेः अष्टोत्तरशतंसर्वंहोमशेषंसमापयेत् पुत्रदारसमेतस्यअभिषेकंसमाचरेत् कुंभाभिमंत्रणोक्तै
श्चसमुद्रज्येष्ठमंत्रतः प्रतिमाकुंभवस्त्रंचआचार्यायनिवेदयेत् ब्राह्मणान्भोजयेत्सम्यक्छुभदःस्यान्नसंशयः इतिबृहस्पतिशांतिः
शौनकः गुर्वादित्येव्यतीपातेवक्रातीचारगेगुरौ नष्टेशशिनिशुक्रेवाबालेवृद्धेथवागुरौ पौषेचैत्रेऽथवर्षासुशरद्यधिकमासके केतूद्गमे
निरंशेर्केसिंहस्थेमरमंत्रिणि विवाहव्रतयात्रादिपुरहर्म्यगृहादिकं क्षौरंविद्योपविद्यांचयत्नतःपरिवर्जयेत् मदनपारिजातेज्योतिःसा
गरे बालेशुक्रेवृद्धेशुक्रेवृद्धेजीवेनष्टेजीवे बालेजीवेजीवेसिंहेसिंहादित्येजीवादित्ये तथामलिम्लुचेमासिसुराचार्येतिचारगे वापी
कूपविवाहादिक्रियाःप्रागुदितास्त्यजेत् सिंहस्थंमकरस्थंचगुरुंयत्नेनवर्जयेत् लल्लः अतिचारगतोजीवस्तंराशिंनैवचेत्पुनः लु
प्तःसंवत्सरोज्ञेयःसर्वकर्मबहिष्कृतः सिंहस्थगुरोरपवादमाहपराशरः गोदाभागीरथीमध्येनोद्वाहःसिंहगेगुरौ मघास्थेसर्वदेशेषु
तथामीनगतेरवौ वसिष्ठोपि विवाहोदक्षिणेकूलेगौतम्यानेतरत्रतु भागीरथ्युत्तरेकूलेगौतम्यादक्षिणेतथा विवाहोव्रतबंधश्चसिंह

स्थेज्येनदुष्यति कन्यादातृक्रममाह याज्ञवल्क्यः पितापितामहोभ्रातासकुल्योजननीतथा कन्याप्रदः पूर्वनाशेप्रकृतिस्थः परःपरः अप्र-
यच्छन्समाप्नोतिभ्रूणहत्यामृतावृतौ गम्यत्वाभावेदातॄणांकन्याकुर्यात्स्वयंवरं भ्रातॄणांसंस्कृतानामेवाधिकारमाह स एव याज्ञवल्क्यः
असंस्कृतास्तुसंस्कार्याभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैः भगिन्यश्चनिजादंशाद्दत्वांशंतुतुरीयकम् अत्रचकारेणपूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्तेर्विवा
हपर्याप्तद्रव्यदानेस्वांशसमांशचतुर्थभागदानेवासंस्कृतग्रहणंव्यर्थंस्यात् अतःकर्तृनियमोयं तेनानुपनीतभ्रातृमात्रादिसत्वेमात्रा
देरेवाधिकारोनभ्रातुरित्युक्तंसंबंधतत्वादौ कन्यास्वयंवरेमातुर्दातृत्वेचताभ्यामेवनांदीश्राद्धंकार्यम् तत्रचस्वयंप्रधानसंकल्पमात्रंकृ
त्वान्यद्ब्राह्मणद्वाराकारयेदितिप्रयोगपारिजाते वरस्तुसंस्कृतभ्रात्राद्यभावेस्वयमेवनांदीश्राद्धंकुर्यात् नमातापुत्रेषुविद्यमानेषुनान्य
वैकारयेत्स्वधामितिनिषेधात् उपनयनेनकर्माधिकारस्यजातत्वाच्चेति पृथ्वीचंद्रोदयः माधवीयेपराशरेचनारदः पितादद्यात्स्वयंक
न्यांभ्रातावानुमतेपितुः मातामहोमातुलश्चसकुल्योबांधवस्तथा मातात्वभावेसर्वेषांप्रकृतौयदिवर्तते तस्यामप्रकृतिस्थायांकन्यां
दद्युःस्वजातयः सकुल्यःपितृपक्षीयोबांधवोमातृवंशजः मदनपारिजातेकात्यायनः स्वयमेवौरसींदद्यात्पित्रभावेस्वबांधवाः मा
तामहस्ततोन्याहिमातावाधर्मजांसुताम् ततोन्यामौरसींभिन्नांधर्मजांनियोगात्क्षेत्रजांमातामहोमातामातुलोवादद्यात् तेनौरसीदाने
पितृबंधुषुसत्सुमातामहादीनांनाधिकारः अनुमतिंविना अस्यापवादस्तत्रैव दीर्घप्रवासयुक्तेषुपौगंडेषुचबंधुषु मातातुसमयेदद्यादौ
रसीमपिकन्यकां मनुः यदातुनैवकश्चित्स्यात्कन्याराजानमाव्रजेत् परकीयकन्यादानेविशेषोमदनरत्नेस्कांदे आत्मीकृत्यसवर्णे-
नपरकीयांतुकन्यकाम् धर्मेणविधिनादानमसगोत्रेपियुज्यते अत्रप्रकृतिग्रहणादप्रकृतिस्थेनकृतमकृतमेव स्वतंत्रोयदितत्कार्यंकु

यदिप्रकृतिंगतः तदप्यकृतमेवस्यात् दत्त्वातंव्यस्यहेतुत इत्यपरार्केनारदोक्तेः यदितुसप्तपदीविवाहहोमादिप्रधानंजातंतदंगवैकल्येपिना
वृत्तिर्विवाहस्य गौडाअप्येवमाहुः तत्रैवमरीचिः गौरींददन्नाकपृष्ठंवैकुंठंरोहिणींददत् कन्यांददद्ब्रह्मलोकंरौरवंतुरजस्वलाम्
अथमासनिर्णयः तत्रजन्ममासेविशेषःप्रागुक्तः ज्योतिःप्रकाशेव्यासः माघफाल्गुनवैशाखेषुयघूढामार्गशीर्षके ज्येष्ठेवाषाढमासेच
शुभगावित्तसंयुता श्रावणेवापिपौषेवाकन्याभाद्रपदेतथा चैत्राश्वयुक्कार्तिकेषुयातिवैधव्यतांलघु नारदः माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठ
मासाःशुभप्रदाः कार्तिकोमार्गशीर्षश्चमध्यमौनिंदिताःपरे वसिष्ठः पौषेपिकुर्यान्मकरस्थितेर्केचैत्रेभवेन्मेषगतेयदास्यात् प्रश
स्तमाषाढकृतंविवाहंवदंतिगर्गामिथुनस्थितेर्के आचार्यचूडामणौज्योतिर्गर्गराजमार्तंडौ मांगल्येषुविवाहेषुकन्यासंवरणेषुच दशमासाः
प्रशस्यंतेचैत्रपौषविवर्जिताः आपस्तंबः सर्वकृतवोविवाहस्य शैशिरौमासौपरिहाप्योत्तमंचनैदाघम् अत्रमाघफाल्गुनाषाढवर्जंनव
मासासुरव्यःकालइतिसुदर्शनभाष्येंडविलायांब्रह्मविद्यातीर्थैश्चोक्तम् बौधायनस्तत्रैवापि सर्वेमासाविवाहस्यशुचितपस्तपस्यवर्जमित्ये
के तेनपूर्वोत्तरराशिशिरसंबंधिनौमासौपौषचैत्रौविवाहइति निर्णयामृतव्याख्यानंगौरव्यकृतमित्युपेक्ष्यं निशिचेत्सर्वेषुद्वादशस्वपिमासे-
षूद्वहेदितिकालादर्शः यत्तुज्योतिषेमाघादिविधयस्तेगृह्यसूत्राणांद्विजपरत्वेनप्राबल्याच्छूद्रादिपराः ज्योतिषे वात्स्योवर्षमनूनमि-
च्छतितथारेभ्यायनचोत्तरंश्रीवासंतमृतुविहायमुनयोमांडव्यशिष्याजगुः चैत्रंप्रोज्झ्यपराशरःपरिणयेपौषंचदौर्भाग्यदंत्याषाढादिचत
तुष्टयंनतिनदंकैश्चित्प्रदिष्टंबुधैः चंडेश्वरः मार्गमासितथाज्येष्ठेक्षौरंपरिणयंव्रतम् ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तुयत्नेनपरिवर्जयेत् कृत्ति-
कास्थरवित्यक्त्वाज्येष्ठपुत्रस्यकारयेत् उत्सवादिषुकार्येषुदिनानिदशवर्जयेत् रत्नकोशे जन्मर्क्षेजन्मदिवसेजन्ममासेशुभंत्यजेत्

ज्येष्ठेमास्याद्यगर्भस्यशुभंवर्ज्यस्त्रियाअपि पराशरः अज्येष्ठाकन्यकायत्रज्येष्ठपुत्रोवरोयदि व्यत्ययोवातयोस्तत्रज्येष्ठमासःशुभप्रदः
मिहिरः ज्येष्ठस्यज्येष्ठकन्यायाविवाहोनप्रशस्यते तयोरन्यतरेज्येष्ठेज्येष्ठोमासःप्रशस्यते द्वौज्येष्ठौमध्यमौप्रोक्तावेकंज्येष्ठंशुभावहं ज्ये
ष्ठत्रयंनकुर्वीतविवाहेसर्वसंमतम् यत्तुसार्वकालमेकेविवाहमिति तदासुरादिविवाहविषयम् धर्म्येषुविवाहेषुकालपरीक्षणंनाधर्म्ये
ष्विति गृह्यपरिशिष्टात् रत्नमालायामप्येवं तेनासुरादेर्माघचैत्रादिनिषिद्धकालेष्वपिभवंति मासाःसौराः सौरोमासोविवाहादावि-
त्युक्तेः झषेनानिंद्योयदिफाल्गुनेस्यादजस्तुवैशाखगतोनर्निंद्यइतित्वपवादः अथदशदोषाः व्यवहारोच्चये वेधश्चलत्ताचतथैवपातः
खर्जूरवेधोदशयोगचक्रं युतिश्चजामित्रमुपग्रहश्चवाणाख्यवज्रेचदशैवदोषाः एषांलक्षणंज्योतिषेज्ञेयम् अतिचारगेगुरौतुवसि
ष्ठः अतिचारगतेजीवेवर्जयेत्तदनंतरं विवाहादिषुकार्येषुअष्टविंशतिवासरान् रत्नमालायाम् एकपंचनवयुग्मषड्दशत्रीणिसप्तच
तुरष्टलाभगः द्वादशाजवृषभादिराशितोघातचंद्रइतिकीर्तितोबुधैः नारदः भूबाणनंदहस्ताश्वरसदिग्वह्निशैलजाः वेदावसुशिवा
दित्याघातचंद्रोययाक्रमम् यात्रायांयुद्धकार्येषुघातचंद्रंविवर्जयेत् विवाहेसर्वमांगल्येचौलादौव्रतबंधने घातचंद्रोनैवचिंत्यइतिपारा-
शरोब्रवीत् ज्योतिर्निबंधे विवाहचौलव्रतबंधयज्ञपट्टाभिषेकेचतथैवराज्ञां सीमंतयात्रासुतथैवजातेनोचिंतनीयःखलुघातचंद्रः ना
रदः अकालजाभवेयुश्चेद्विद्युन्नीहारवृष्टयः प्रत्यर्कपरिवेषेंद्रचापाभ्रध्वनयोयदि दोषायमंगलेनूनंनदोषायैवकालजाः अकालवृ
ष्टिस्वरूपमाहल्लः पौषादिचतुरोमासाःप्रोक्तावृष्टिरकालजेति शार्ङ्गधरः निर्घातेक्षितिचलनेग्रहयुद्धेराहुदर्शनेचैव आपंचदिनात्क
न्यापरिणीतानाशमुपयाति उल्कापातेंद्रचापप्रबलघनरजोधूमनिर्घातविद्युद्वृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषुसकलबुधैस्त्याज्यमेवैकरात्रम्

दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते व्यशुभफलदशो दुर्मनोभ्यां तनुज्ञौ चौले मौंजीनिबंधे परिणयनविधौ सर्वदा त्याज्यमेव ज्योतिःप्रकाशे अर्वाक् षोडशनाड्यः संक्रांतेः पुण्यदाः परतः उपनयनव्रतयात्रापरिणयनादौ विवर्ज्यास्ताः गर्गः दिग्दाहे दिनमेकं च गृहे सप्तदिनानि तु भूकंपे च सप्त सन्ने त्र्यहमेव तु वर्जयेत् उल्कापाते त्रिदिवसं धूमे पंचदिनानि च वज्रपाते त्वेकदिनं वर्जयेत्सर्वकर्मसु दर्शनाद्दर्शनाद्राहुकेत्वोः सप्तदिनं त्यजेत् यावत्केतूद्गमस्तावदशुभः समयो भवेत् अस्यापवादो ऽद्भुतसागरे अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुपानीयं यदा भवति उत्पातदोषशमनं तद्देवसम्प्राहुराचार्याः संबंधतत्त्वे भूकंपादेर्न दोषो ऽस्ति वृष्टिश्चेद् आर्द्रे कृते सति अथापरिहार्ये कन्याया वैधव्ययोगे विशेष उच्यते मार्कंडेयपुराणे बालवैधव्ययोगे तु कुंभेद्रुप्रतिमादिभिः कृत्वा लग्नं ततः पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे अत्र पुनर्दोषाभाव उक्तो विधानखंडे स्वर्णांबुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी तया सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न जायते सूर्यारुणसंवादे विवाहात्पूर्वकाले च चंद्रतारावलान्विते विवाहोक्ते च तां कन्यां कुंभेन सह चोद्वहेत् सूत्रेण वेष्टयेत्पश्चाद्दशतंतु विधानतः कुंकुमालंकृतं देहं तयोरेकांतमंदिरे ततः कुंभं च निःसार्य प्रभज्य सलिलाशये ततोभिषेचनं कुर्यात्पंचपल्लववारिभिः कुंभप्रार्थनातत्रैव वरुणांगस्वरूपाय जीवनानां समाश्रय पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ततोलंकारवस्त्राद्यां वराय प्रतिपादयेत् इति कुंभविवाहः मूर्तिदानमपि तत्रैवोक्तं ब्राह्मणं साधु मामंत्र्य संपूज्य विविधार्हणैः तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजां शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याथवा पुनः निर्मितां रुचिरां शंखगदाचक्राब्जसंयुताम् दधानां वाससी पीते कुसुदोत्पलमालिनीं सदक्षिणां च तां दद्यान्मंत्रमेनमुदीरयेत् यन्मया प्राक्च जन्मनि विघ्नं त्वापतिसमागमम् विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया प्राप्यमानं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम्

वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय शुभलब्धये बहुसौभाग्यलब्ध्यैच महाविष्णोरिमांतनुम् सौवर्णींनिर्मितांशक्त्यातुभ्यंसंप्रददेद्विज अनघाद्या
हमस्मीतित्रिवारंप्रजपेदिति एवमस्त्वितितस्योक्तिंगृहीत्वास्वगृहंविशेत् ततोवैवाहिकंकुर्याद्विधिंदानामृगीदृशः अन्येप्यश्वत्थविवाहघटस्
सेचनादयस्तत्रैवज्ञेयाः विस्तरभयान्नोच्यते अथप्रतिकूलादिज्योतिर्निबंधेगर्गः कृतेतुनिश्चयेपश्चान्मृत्युर्भवतिकस्यचित् तदानमं
गलंकुर्यात्कृतेवैधव्यमाप्नुयात् ज्योतिर्मेधातिथिः वधूवरार्थंघटितेकृतनिश्चितेवरस्यगेहेप्यथकन्यकायाः मृतिर्यदिस्यान्मनुजस्यक
स्यचित्तदानकार्यंखलुमंगलंबुधैः मंगलंविवाहः स्मृतिचंद्रिकायाम् कृतेवाङ्निश्चयेपश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्यगोत्रिणः तदानमंगलंका
र्यंनारीवैधव्यदंध्रुवं भृगुः वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्यचिन्मृतिः तदोद्वाहोनैवकार्यःस्ववंशक्षयदोयतः शौनकः वरवध्वोःपि
तामातापितृव्यश्चसहोदरः एतेषांप्रतिकूलंचमहाविघ्नप्रदंभवेत् पितापितामहश्चैवमाताचैवपितामही पितृव्यस्त्रीसुतोभ्राताभगिनी
चाविवाहिता एभिरत्रविपन्नैश्चप्रतिकूलंबुधैःस्मृतं अन्यैरपिविपन्नैस्तुकेचिदूचुर्नतद्भवेत् मांडव्यः वाग्दानानंतरंमातापिताभ्रा
ताविपद्यते विवाहोनैवकर्तव्यःस्ववंशास्थितिमिच्छता संकटेतुमेधातिथिः वाग्दानानंतरंयत्रकुलयोःकस्यचिन्मृतिः तदासंवत्सरादू
र्ध्वंविवाहःशुभदोभवेत् स्मृतिरत्नावल्याम् पितुरब्दमशौचंस्यात्तदर्धंमातुरेवच मासत्रयंतुभार्यायास्तदर्धंभ्रातृपुत्रयोः अन्येषांतु
सपिंडानामाशौचंमासमीरितं तदंतेशांतिकंकृत्वाततोलग्नंविधीयते ज्योतिःप्रकाशे प्रतिकूलेपिकर्तव्योविवाहोमासतःपरः शांतिं
विधायगांदत्त्वावाग्दानादिचरेत्पुनः शांतिंविनायकशांतिं तथाचमेधातिथिः संकटेसमनुप्राप्तेयाज्ञवल्क्येनयोगिना शांतिरुक्ता
गणेशस्यकृत्वातांशुभमाचरेदिति प्रतिकूलेनकर्तव्यागच्छेद्यावद्वत्सरत्रयं प्रतिकूलेपिकर्तव्यमित्याहुर्बहुविप्लवे प्रतिकूलेसपिंडस्यमा

समेकं विवर्जयेत् ज्योतिःसारे दुर्भिक्षे राष्ट्रभंगे च पित्रोर्वा प्राणसंशये प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते मेधातिथिः पुरुषत्रय
पर्यंतं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणां प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मंडनमुंडने प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां आचतुर्थं ततः पुंसि पंचमे शु-
भदं भवेत् अथ रजोदोषे निर्णयः माधवीये प्रारंभात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला निवृत्तिस्तस्य कर्तव्या सह त्वश्रुतिचोदना
त् आरंभात् नांदीश्राद्धात् नांदीमुखं विवाहादावित्यादिना तस्यैव प्रारंभोक्तेः मेधातिथिः चौले च व्रतबंधे च विवाहे यज्ञकर्मणि भा
र्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनं वधूवरान्यतमयोर्जननी चेद्रजस्वला तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुरब्रवीत् वृद्धमनुः
विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला तदा न मंगलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेप्सुभिः गर्गः यस्योद्वाहादि मांगल्ये माता यदि रजस्वला
तदा न तत्तु प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः नांदीश्राद्धोत्तरं रजोदोषे तु कपर्दिकारिकासु सूतिकोदक्ययोः शुद्ध्यै गां दद्याद्धोमपूर्वकम्
प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरस्मिन्न शुद्ध्यति अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे च संगते श्रियं संपूज्य तत्कुर्यात् पाणिग्रहणमंगल
हैमीं माषमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनार्चयेत् प्रत्यृचं पायसं हुत्वा अभिषेकं समाचरेदिति सूतकादि संकटे तु कूष्मांडीभिर्घृतं हुत्वा पय
स्विनीं गां च दत्त्वा विवाहादि कुर्यादिति च प्रागुक्तं अथैकक्रियानिर्णयः ज्योतिर्निबंधे वृद्धमनुः एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते एतेन एकस्य पुंसो विवाहद्वयमेकदिने निषिद्धं मातृभेदाभावात् नारदः पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीवि
वाहो न ऋतुत्रये न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मंडनादपि मुंडनं वराहः विवाहस्त्वेकजातानां षण्मासाभ्यंतरे यदि असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका
विधवा भवेत् मदनरत्ने वसिष्ठः न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् न मंडनाच्चापि हि मुंडनं च गोत्रैकतायां यदि ना-

ब्दभेदः एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यंस्वसुर्नपाणिग्रहणंविधेयं षण्मासमध्येमुनयःसमूचुर्नमुंडनंमंडनतोपिकार्यं एतदपवादस्तत्रैव ऋतु
त्रयस्यमध्येचेदन्याब्दस्यप्रवेशनं तदात्वेकोदरस्यापिविवाहस्तुप्रशस्यते सारावल्याम् फाल्गुनेचैत्रमासेतुपुत्रोद्वाहोपनायने भे-
दादब्दस्यकुर्वीतनर्तुत्रयविलंघनं संहिताप्रदीपे ऊर्ध्वंविवाहात्तनयस्यनैवकार्योविवाहोदुहितुःसमार्धं अप्राप्यकन्यांप्रश्वशुराल
यंचवधूःप्रवेश्यास्वगृहंचनादौ मदनरत्नेवसिष्ठः द्विशोभनंत्वेकगृहेपिनेष्टंशुभंतुपश्चान्नवभिर्दिनैस्तु आवश्यकंशोभनमुत्सवोवा
द्वारेथवाचार्यविभेदतोवा एकोदरप्रसूतानांनाग्निकार्यत्रयंभवेत् भिन्नोदरप्रसूतानांनेतिशातातपोब्रवीत् ज्योतिर्निबंधेकात्यायनः
कुलेऋतुत्रयादर्वाङ्मुंडनान्नतुमंडनं प्रवेशान्निर्गमंनेष्टंनकुर्यान्मंगलत्रयम् कुर्वंतिमुनयःकेचिदन्यस्मिन्वत्सरेलघु लघुवागुरुवाका
र्यंप्राप्तंनैमित्तिकंतुयत् पुत्रोद्वाहःप्रवेशाख्यःकन्योद्वाहस्तुनिर्गमः मुंडनंचौलमित्युक्तंव्रतोद्वाहौतुमंगलं चौलंमुंडनमेवोक्तंवर्जये
न्मंडनात्परम् मौंजीचोभयतःकार्यायतोमौंजीनमुंडनम् अभिन्नवत्सरेपिस्यात्तदहस्तत्रभेदयेत् अभेदेतुविनाशःस्यान्नकुर्या
देकमंडपे संकटेतुकपर्दिकारिकासुवराहमिहिरस्य उद्वाह्यपुत्रींनपितानिदध्यात्पुत्र्यंतरस्योद्वहनंकदाचित् यावच्चतुर्थंदिनमत्रपूर्वं
समाप्यचान्योद्वहनंविदध्यात् कश्यपः मौंजीबंधस्तथोद्वाहः षण्मासाभ्यंतरेपिवा पुत्र्युद्वाहंनकुर्वीतविभक्तानांनदोषकृत् ज्योति
र्निबंधे विवाहमारभ्यचतुर्थिमध्येश्राद्धंदिनंदर्शदिनंयदिस्यात् वैधव्यमाप्नोतितदाशुकन्याजीवेत्पतिश्चेदनपत्यतास्यात् तथा विवा
हमध्येयदिचेत्क्षयाहस्तत्रस्वसुख्याःपितरोनयांति कृत्वेविवाहेपरतस्तुकुर्याच्छ्राद्धंस्वधाभिर्नतुदूषयेत्तम् येवाभइंदूषयंतिस्वधा-
भिरितिश्रुतेश्च मासिकविषयेकालहेमाद्रौशाट्यायनिः प्रेतश्राद्धानिसर्वाणिसपिंडीकरणंतथा अपकृष्यापिकुर्वीतकर्तुंनांदीमुखं

द्विजः वृद्धिं विनापकर्षे दोषमाह तत्रैवोशनाः वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जतीति मे
धातिथिः प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां आचतुर्थं ततः पुंसि पंचमे शुभदं भवेत् स्मृत्यंतरे सपिंडीकरणादर्वागपकृष्य कृ
तान्यपि पुनरप्यपकृष्यंते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् स्मृतिसारावल्याम् भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा एकस्मिन्मंडपे चैव न कुर्या
न्मंडनद्वयं सोदरविषयमेतत् यमः एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरे पुनः विवाहे नैव कुर्वीत मंडनोपरि मुंडनं गार्ग्यः भ्रातृ
युगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा न कुर्यान्मंगलं किंचिदेकस्मिन्मंडपेहनि एकस्मिन्वासरे भ्रामे कुर्याद्यमलजातयोः क्षौरं चैव विवा
हं च मौंजीबंधनमेव च ज्योतिर्विवरणे एकोदरयोरेकदिनोद्वहने भवेन्नाशः नद्यंतरे एकदिनेके प्याहुः संकटे च शुभं ऊर्ध्वं विवाहा
च्छुभदो नरस्य नारीविवाहान्न ऋतुत्रयं स्यात् नारीविवाहान्तद्वहेपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः भिन्नमातृजयोस्तु एकवासरे वि
वाहमाह मेधातिथिः पृथङ्मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे एकस्मिन्मंडपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा पुष्पप्राह्निकयोः कार्यं दर्शनं
न शिरस्थयोः भगिनीभ्यां सुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् यमयोस्तु विशेषः भट्टकारिकायाम् एकस्मिन्वत्सरे नैकवासरे मंडपे तथा
कर्तव्यं मंगलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः ज्योतिर्निबंधे नारदः प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयं नैवैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु
कन्यके नैवं कदाचिदुद्वाहो नैकदा मुंडनद्वयं नैकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोरेकजन्ययोः न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचनेति कन्याया
रजोदर्शने तु अपरार्के संवर्तः माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च त्रयस्ते नरकं यांति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां हारीतः पितुर्गेहे तु या कं
न्या रजः पश्यत्यसंस्कृता सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः देवलात्रिकश्यपाः पूर्वार्धं तद्वत् भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृष

लीस्मृता यस्तांसमुद्वहेत्कन्यांब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः अश्राद्धेयमपांक्तेयंतंविद्याद्वृषलीपतिम् माधवीयेबौधायनः त्रीणिवर्षाण्यृतुमती-
कांक्षेतपितृशासनम् विष्णुः ऋतुत्रयमुपास्यैवकन्याकुर्यात्स्वयंवरम् अत्रवरस्यदोषाभावमाहयमः कन्याद्वादशवर्षाणियाप्र-
दत्तावसेद्गृहे भ्रूणहत्यापितुस्तस्याः साकन्यावरयेत्स्वयं एवंचोपनतांपत्नींनावमन्येत्कदाचन नतुतांबंधकींविद्यान्मनुःस्वायंभुवो-
ब्रवीत् मनुः अलंकारंनाददीतपितृदत्तंस्वयंवरे पितृदत्तंमातृदत्तंस्तेयीस्याद्यदिसंहरेत् वरंप्रत्याह पित्रेनदद्याच्छुल्कंतुकन्या
मृतुमतींहरन् सहिस्वाम्यादतिक्रामेदृतूनांप्रतिबोधनात् अत्रप्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनेन कन्यामृतुमतींशुद्धांकृत्वानिष्कृतिमा
त्मनः शुद्धिंचकारयित्वातामुद्वहेदनृशंस्यधीः पिताकृतूनूनंस्वपुत्र्यास्तुगणयेदादितःसुधीः दानावधिगृहेयत्नात्पालयेच्चरजोवतीं दद्या
त्तदृतुसंख्यागाः शक्तः कन्यापितायदि दातव्यैकापिनिःस्वेन दानेनस्यायथाविधि दद्याद्वाब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वःसदक्षिणं तस्या-
तीतर्तुसंख्येषुवरायप्रतिपादयेत् उपोष्यत्रिदिनंकन्यांरात्रौपीत्वागवांपयः अदृष्टरजसेदद्यात्कन्यायैरत्नभूषणम् तामुद्वहन्वरश्चापि
कूष्मांडैर्जुहुयाद्द्विजइति मदनपारिजातेयज्ञपार्श्वः विवाहेविततेयज्ञेहोमकालउपस्थिते कन्यामृतुमतींदृष्ट्वाकथंकुर्वंतियाज्ञिकाः स्ना
पयित्वातुतांकन्यामर्चयित्वायथाविधि युंजानामाहुतिंहुत्वाततस्तंत्रंप्रवर्तयेत् बौधायनसूत्रे अथयदिकन्योपसाद्यमानाचोह्यमानावा
रजस्वलास्यात्तामनुमंत्रयेत् पुमांसौमित्रावरुणौपुमांसावश्विनावुभौ पुमानिंद्रश्चसूर्यश्चपुमांसंचदधात्वियमिति अथद्वादशरात्रमलंकृ
त्यप्राशयेत्संचगव्यमथशुद्धांकृत्वाविवहेत् अत्रगांधर्वाद्यष्टौविवाहास्तद्व्यवस्थाचाकरेज्ञेया मनुः षडानुपूर्व्याविप्रस्यक्षत्रस्यचतुरोवरान्
विट्शूद्रयोस्तुतानेवविद्याद्धर्म्यान्नराक्षसान् चतुरः आसुरगांधर्वराक्षसपैशाचान् तान्राक्षसवर्ज्यान्वैश्यशूद्रयोः सएव आसुरंवैश्य

शूद्रयोः हेमाद्रौपैठीनसिः राक्षसोवैश्यस्यपैशाचः शूद्रस्य प्रचेताः पैशाचोसंस्कृतप्रसूतानांप्रतिलोमजानांच मनुः राक्षसस्तथासुरोवै
श्यशूद्रेचांत्यस्तुगर्हितः क्षत्रियादेःसंकटेपैशाचमाहमाधवीये वत्सः सर्वोपायैरसाध्यास्यात्स्त्कन्यापुरुषस्यया चौर्येणापिविवाहेन
साविवाह्यारहःस्थिता गांधर्वादिविवाहेषूदकपूर्वकंदानमाहतत्रैवयमः नोदकेननवावाचाकन्यायाःपतिरुच्यते पाणिग्रहणसंस्कारा
त्पतित्वंसप्तमेपदे पराशरमाधवीयेदेवलोपि गांधर्वादिविवाहेषुपुनर्वैवाहिकोविधिः कर्तव्यश्चत्रिभिर्वर्णैःसमर्थेनाग्निसाक्षिकः त्रै
वर्णोक्तेर्गांधर्वादौविप्रवर्जमधिकारउक्तः तत्रैवपरिशिष्टे गांधर्वासुरपैशाचाविवाहाराक्षसश्चयः पूर्वंपरिश्रयस्तेषुपश्चाद्धोमोविधीय
ते अतोहोमादावकृतेभार्यात्वाभावाद्दत्तांतरायदेया तथाचतत्रैववसिष्ठबोधायनौ बलादपहृताकन्यामंत्रैर्यदिनसंस्कृता अन्यस्मैवि
धिवद्देयायथाकन्यातथैवसेति अत्रमंत्रसंस्काराभावेऽन्यस्मैदानस्यसर्वविवाहेषुसाम्याद्बलादपहारेराक्षसपैशाचयोर्विशेषवचनंव्यर्थं
तेनतयोर्यदिनसंस्कृतासंस्कृतावेत्याद्यन्यकन्यानुमत्याभावेन्यस्मैदेयेतिव्याख्येयं मदनपारिजातेनारदः पाणिग्रहणिकामंत्रानियतंदार-
लक्षणं तेषांचनिष्ठाविज्ञेयाविद्वद्भिःसप्तमेपदे स्मृतिचंद्रिकायामपरार्केचैवं आशौचेतुयाज्ञवल्क्यः दानेविवाहेयज्ञेचसंग्रामेदेशविप्लवे
आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयते केषामित्यपेक्षितेब्रह्मपुराणेउक्तं दातुः प्रतिगृहीतुश्चकन्यादानेचनोभवेत् विवाहयिष्णोःक
न्यायालाजहोमादिकर्मणीति व्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेहोमेर्चनेजपे आरब्धेसूतकंनस्यादनारब्धेतुसूतकमितिविष्णुवचनाच्च प्रारंभ
स्तेनैवोक्तः प्रारंभोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्रयोः नांदीमुखंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रियेति वरणमितिमधुपर्कपरं गृहीतमधुपर्क
स्ययजमानाच्चऋत्विजः पश्चादशौचेपतितेनभवेदितिनिश्चयइति ब्राह्मोक्तेः मधुपर्कात्पूर्वंतुभवत्येवाशौचमितिशुद्धिविवेकः

रामांडारभाष्येप्येवम् नांदीमुखावधिश्चस्मृत्यंतरे एकविंशत्यहर्यज्ञेविवाहेदशवासराः त्रिषट्चौलोपनयनेनांदीश्राद्धेविधीयते आरंभा
भावेपिलग्नांतराभावेगद्यविष्णुः नदेवप्रतिष्ठाविवाहयोःपूर्वसंप्रवृत्तयोरपीति अत्रप्रायश्चित्तमाहमदनपारिजातेविष्णुः अनारब्धविशु
द्ध्यर्थंकूष्मांडैर्जुहुयाद्घृतम् गांदद्यात्पंचगव्याशीततः शुद्ध्यतिसूतकी संग्रहेपि संकटेसमनुप्राप्तेसूतकेसमुपागते कूष्मांडीभिर्घृतं
हुत्वागांचदद्यात्पयस्विनीम् चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् यदैवसूतकप्राप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रिया अन्नादिषुविशेषः षट्त्रिं
शन्मते विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्तमैः परैरसगोत्रैः भुंजानेषुतुविप्रेषुत्वंतरामृतसू
तके अन्यगेहोदकाचांताःसर्वेतुशुचयःस्मृताः एतदाशौचात्पूर्वंपृथक्कृतान्नविषयं तत्रशेषमन्नंत्याज्यमित्यर्थः पृथक्कृतेषु
तुबृहस्पतिराह विवाहोत्सवयज्ञेषुंतरामृतसूतके पूर्वसंकल्पितान्नेषुनदोषःपरिकीर्तितइति धर्मार्थविवाहकरणेफलमुक्तंमहा
भारते ज्ञात्वास्ववित्तसामर्थ्यादेकंचोद्वाहयेद्द्विजं तेनाप्नोतिनतत्स्थानंशिवभक्तोनरोध्रुवम् अपरार्केदक्षः मातापितृविहीनंतु-
संस्कारोद्वाहनादिभिः यःस्थापयतितस्येहपुण्यसंख्यानविद्यते मदनरत्नेभविष्ये विवाहादिक्रियाकालेतच्छ्रियासिद्धिकारणं
यःप्रयच्छतिधर्मज्ञःसोश्वमेधफलंलभेत् कन्यागृहेभोजननिषेधोपितत्रैव अप्रजायांतुकन्यायांनभुंजीतकदाचन दौहित्रस्यमु
खंदृष्ट्वाकिमर्थमनुशोचति अपरार्केआदिपुराणे विष्णुंजामातरंमन्येतस्यकोपंनकारयेत् अप्रजायांतुकन्यायांनाश्नीयात्तस्य
वैगृहे बह्वन्नदेयानवैकन्यांदत्वाश्नीयात्कदाचन अथभुंजीतमोहाच्चेत्पूयाशीनरकेवसेत् तत्रैवकश्यपः अहतंयंत्रनिर्मुक्तंवासः
प्रोक्तंस्वयंभुवा शस्तंतन्मांगलिक्येषुतावत्कालंनसर्वदा यंत्रनिर्मुक्तंनूतनं विवाहमध्येस्त्रियासहभोजनेपिनदोषइत्याह हेमाद्रौ

प्रायश्चित्तकांडे गालवः विवाहकाले यात्रायां पथि चोरसमाकुले असहायो भवेद्विप्रस्तदा कार्यो द्विजन्मभिः एकयानसमारोह एकपात्रे च भो-
जनम् विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् अन्यथा दोषमाप्नोति पश्चाच्चांद्रायणं चरेत् मिताक्षरायामप्येवम् रत्नमालायां
मूलमैत्रमृगरोहिणीकरैः पौष्णमारुतमघोत्तरान्वितैः भौमसौररविवारवर्जितैः पाणिपीडनविधिर्विधीयते अत्रानिष्टनक्षत्रादौ दानमु
क्तं ज्योतिर्निबंधे विपत्तारे गुडं दद्यान्निधने तिलकांचनम् प्रत्यरे लवणं दद्याच्छागं दद्यात्रिजन्मसु चंद्रे च शंखं लवणं च तारे तिथौ विरुद्धे त्वथ
तंदुलांश्च धान्यं च दद्यात्करणे च वारे योगे विरुद्धे कनकं प्रदेयम् विवाहमंडपमाह वसिष्ठः षोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम् मंड
पं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् अष्टहस्तं तु रचयेन्मंडपं वा द्विषट्करं दैवज्ञमनोहरः चित्राविशाखाशततारकाश्विनीज्येष्ठाभरण्योः शि-
वभाच्चतुष्टयम् हित्वा प्रशस्तफलतैलवेदिकाप्रदानकंडनमंडपादिकम् हेमाद्रौ व्यासः कंडनदलनयवारकमंडपमृद्वेदिवर्णकाद्यखिलं
तत्संबंधिगतागतमृक्षे वैवाहिके कुर्यात् यवारकं निकसा इति प्रसिद्धम् वैवाहिके तु दिवसे शुभे वाथ तिथौ शुभे चतुर्थिकं प्रकुर्वीत विधिदृष्टे
न कर्मणा वेदिमाह नारदः हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समंततः स्तंभैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे तु सद्मनि समां तथा चतुर्दिक्षु सो-
पानैरतिशोभिताम् प्रागुदक्प्रवणारंभास्तंभहंसशुकादिभिः एवंविधामारुरुक्षेन्मिथुनं साग्निर्वेदिकामिति सप्तर्षिमते मंगलेषु च
सर्वेषु मंडपो गृहमानतः कार्यः षोडशहस्तो वा द्व्यूनहस्तो दशावधि स्तंभैश्चतुर्भिरेवात्र वेदी मध्ये प्रतिष्ठिता हस्तावध्याः सोपानं पश्चि
मतः उपरि भागे उक्तपरिमाणाद्भिन्नम् अथ मृदाहरणं ज्योतिर्निबंधे नारदः कर्तव्यं मंगलेष्वादौ मंगलायांकुरार्पणम् नवमे स-
प्तमे वापि पंचमे दिवसेऽपि वा तृतीये बीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये सम्यग्गृहाण्यलंकृत्य वितानध्वजतोरणैः सहवादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा-

नि॰सिं॰
३७

प्रागुत्तरां दिशम् तत्र मृत्तिकां तां श्लक्ष्णां गृहीत्वा पुनरागतः मृन्मयेष्वथ वा वैणवेषु पात्रेषु योजयेत् अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशो-
भिताम् शौनकः आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च हित्वान्यत्र विधानस्य मंगलेंकुरवापनम् बृहस्पतिः आत्यंतिके तु कार्ये
तु कार्यं सद्योंऽकुरार्पणम् तत्रैव वाग्दानं हरिद्रावदनं च कार्यम् ज्योतिःप्रकाशे चतुर्थो मंडपः श्रेष्ठः सप्तमः पंचमस्तथा नवमैका
दशोऽश्रेष्ठो नेष्टौ षष्ठतृतीयकौ विवाहमासादये वा कन्यावरणमाचरेत् वरस्यापि वरणमाह चंडेश्वरः उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधा
नि च देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन वेति वाग्दानोत्तरं वरमरणे ऽपरार्कस्मृतिचंद्रिकायां वसिष्ठः अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतोर्ध्वं
वरो यदि न च मंत्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा यत्तु नारदः उद्वाहितापि सा कन्या न चेत्संप्राप्तमैथुना पुनः संस्कारमर्हेत यथा क-
न्या तथैव सेति यच्च कात्यायनः वरो यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव च विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोपि वा उढापि देया-
सान्यस्मै सहावरणभूषणेति इदं कलौ निषिद्धम् देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते इत्यादित्यपुराणे कलौ निषेधात् दत्ताशब्द ऊ-
ढापरः ऊढायाः पुनरुद्वाहमिति हेमाद्रावुक्तेः अत एव सगोत्रासपिंडादिविवाहेपि भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिवेत्युक्तम्
देशांतरगमने तु कात्यायनः वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् अपरार्के नारदोपि
प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशांतरं व्रजेत् त्रीनृतून्समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम् शुल्कदाने तु मनुवसिष्ठौ कन्यायां दत्तशुल्कायां
म्रियेत यदि शुल्कदः देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते चंद्रिकायां कात्यायनः प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा धार्या
सा वर्षमेकं तु देयान्यस्मै विधानतः अनेकेभ्योपि हि दत्तायामनूढायां तु तत्रैव पूर्वागतस्य सर्वे पालभेताद्य वरस्तु ताम् पश्चाद्वरेण यद्दत्तं

प॰ पू॰
३

३७

तस्याः प्रतिलभेत सः अथागच्छेन्नवोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् याज्ञवल्क्यः सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदंडभाक् दत्तामपि हरेत्पूर्वा
च्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् पूर्वस्य दोषसत्वे इदमिति विज्ञानेश्वरः संबंधतत्त्वे वसिष्ठः कुलशीलविहीनस्य पण्ढादिपतितस्य च अपस्मा
रिविधर्मस्थरोगिणां वेषधारिणाम् दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च मनुः षंढान्धबधिरादीनां विवाहोऽस्ति यथोचितम् विवा
हसंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतेषु च विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् अन्यदुक्तव्यं विस्तरभीते
र्नोच्यते इति दिक् अत्र नांदीश्राद्धे विशेषं तदधिकारिविशेषं चाग्रे वक्ष्यामः इदं चाद्यविवाहे पिता कुर्यात् द्वितीयादौ वर एव नांदीश्राद्धं
पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकमिति स्मृतेः त्रिकांडमंडनोऽपि पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात्सुतः पाणि-
ग्रहे यदा पितुर्नांदीमुखं श्राद्धं नोक्तं तस्य मनीषिभिरिति रेणुकाकारिका उक्ते काले विवाहाङ्गं कुर्यान्नांदीमुखं पिता देशांतरे विवाह
श्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम् लग्नघटीस्थापनमाह नारदः षडंगुलमितोत्सेधं द्वादशांगुलमायतम् कुर्यात्ताम्रं तलच्छिद्रं पात्रं तद्दशभिः पलैः
ताम्रपात्रे जलैः पूर्णे मृत्पात्रे वाथवा शुभे मंडलार्धोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत् तत्र मंत्रः मुख्यं त्वमसि यंत्राणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा
भवभावाय दंपत्योः कालसाधनकारणमिति वरस्य मधुपर्कमाह याज्ञवल्क्यः प्रतिसंवत्सरं त्वर्च्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः प्रियो विवा
ह्यश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः अत्र विशेषो गृह्यपरिशिष्टे वरस्य याभवेच्छाखा तच्छाखा गृह्यचोदितः मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्य
शाखेऽपि दातरि अत्र वरदातृशब्दो ऋत्विगाद्युपलक्षणम् तदाहुः अर्च्यशाखया मधुपर्क इति अर्च्यस्य यच्छाखीयं कर्म तच्छा-
खया मधुपर्क इति याज्ञिकाः जयंतस्तु वरणवत्सर्वत्र यजमानशाखयैव मधुपर्क इत्याह यत्तु नाद्रियंते शिष्टाः अत्र पंचाशनाभवे-

ब्रह्मानदर्धेनतुविस्तरइत्यादिगृह्यपरिशिष्टादेर्विस्तरादिलक्षणंमधुपर्कादिविधिश्चस्वगृह्यादेर्ज्ञेयः कन्यादानेप्रपितामहपूर्वकमित्युक्तंस्मृ
त्यर्थसारे नांदीमुखेचविवाहेचप्रपितामहपूर्वकं नामसंकीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वकम् नांदीमुखेइतिबह्वृचाद्यतिरिक्तविषयम्
गृह्यपरिशिष्टे पित्राद्यानुलोम्याम्नानात् व्यासः भुक्त्वासमुद्वहेत्कन्यांसावित्रीग्रहणंतथा उपोषितःस्नातादद्यादर्चितायद्विजायतु
भुक्तेतिमधुपर्केविधभोजनपरं गृह्यपरिशिष्टे कन्यांवरयमाणानामेषधर्मोविधीयते प्रत्यङ्मुखायवरंयतिप्रतिगृण्हातिप्राङ्मुखः
मदनरत्नेऋष्यशृंगे वरगोत्रंसमुच्चार्यप्रपितामहपूर्वकं नामसंकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेवहि तिष्ठेत्पूर्वमुखोदातावरःप्रत्यङ्मुखो
भवेत् मधुपर्कार्चितायेनांतस्मैदद्यात्सदक्षिणाम् उदपात्रंततोगृह्यमंत्रेणानेनदापयेत् गौरींकन्यामिमांविप्रयथाशक्तिविभूषिता
गोत्रायशर्मणेतुभ्यंदत्तांविप्रसमाश्रय भूमिंगांचैवदासींचवासांसिचस्वशक्तितः महिषीवाजिनश्चैवदद्यात्स्वर्णमणीनपि ततःस्वगृह्यविधि
नाहोमाद्यंकर्मकारयेत् यथाचारंविधेयानिमांगल्यकुतुकानिच एतत्कन्यादानंत्रिःकार्यमितिशौनकः गृहप्रवेशनीयहोमेविशेष
माहाश्वलायनः अर्धरात्रेव्यतीतेतुपरेद्युःप्रातरेवहि गृहप्रवेशनीयःस्यादितियज्ञविदोविदुरिति औपासनहोमेविशेषमाहशौ
नकः यदिरात्रौविवाहाग्निरुत्पन्नःस्यात्तथासति उपक्रम्योत्तरस्यान्हःसायंपरिचरेदमुम् यदिरात्रौनवनाडीमध्येऽग्न्युत्पत्तिस्त
दातदैवहोमारम्भः तदुत्तरंचेत्परदिनेसायमारम्भइतिसुदर्शनभाष्येउक्तम् अथदेवकोत्थापनं समेचदिवसेकुर्याद्देवकोत्थापनं
बुधः षष्ठंचविषमंनेष्टंमुक्त्वापंचमसप्तमौ निर्णयदीपेगार्ग्यः नांदीश्राद्धेकृतेपश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम् दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धं
स्नानंशीतोदकेनच अपसव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धंतथैवच ब्रह्मयज्ञंचाध्ययनंनदीसीमातिलंघनम् उपवासव्रतंचैवश्राद्धभो

जनमेवच नैवकुर्युः सपिंडाश्चमंडपोद्वासनावधि बृहस्पतिः तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि
र्नदुष्यति योगयाज्ञवल्क्यः नस्नायादुत्सवेतीते मंगलं विनिवर्त्य च अनुव्रज्य सुहृद्बंधूनर्चयित्वेष्टदेवताम् ज्योतिषे स्नानं सचैलं तिलमि-
श्रकर्म प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् अपूर्वतीर्थामरदर्शनं च विवर्जयेन्मंगलतो ऽब्दमेकम् मासषट्कं विवाहादौ व्रतप्रारंभणे तु च जीर्णभांडा
दिनत्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा ऊर्ध्वं विवाहात्पुत्रस्य तथा च व्रतबंधनात् आत्मनो मुंडनं नैव वर्षं वर्षार्धमेव च अभ्यंगे स्नातके चैव विवाहे पुत्र-
जन्मनि मांगल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचंदनं ज्योतिर्निबंधे उद्वाहात्प्रथमे शक्रचौर्यदिवसे ह्यर्तुर्गृहे कन्यका हन्यात्तज्जननीं क्षयेन्निजत
नुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् पौषे च श्वशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये तिष्ठंती पितरं निहंति न भयं तेषामभावे भवेत् निबंधे विवाहात्
प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके नसाभर्तुर्गृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे तथा हेमाद्रौ स्मृत्यंतरे विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् पिंडदा
नं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् तथा अर्धपूर्ववत् सपिंडा नैव कुर्वीरन्नाद्धिः स्नानं मृतत्रये तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयज्ञे महाल
ये कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिंडनिर्वपणं सदा अथ वधूप्रवेशः जयतुंगे मार्गशीर्षे तथा माघे माधवे ज्येष्ठसंज्ञके शुभशस्ते भवेद्गृह
प्रवेशो नववधोषिताम् नारदः आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठेवाप्यष्टमे दिने वधूप्रवेशः संपत्त्यै दशमेथ समे दिने संग्रहे विवाहमारभ्य
वधूप्रवेशो युग्मे तिथौ षोडशवासरांतात् ऊर्ध्वं ततोऽब्दे युजि पंचमांतादतः परं स्तान्नियमो न चास्ति नारदः समे वर्षे समे मासे यदि ना
री गृहं व्रजेत् आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं व्रजेत् प्रयोगरत्ने तु वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पंचमके थवाब्दे द्वितीय
के वाथ चतुर्थके वा षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यादित्युक्तं तत्र मूलं चिंत्यम् इंदुवसिष्ठोपि षष्ठाष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य

वधूप्रवेशः पंचांगसंशुद्धिदिनं विनापि विधावसङ्गोचरगेपि कार्यः लल्लः स्वभुवनपुरवेशे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे नववध्वा गृहगमने प्रति
शुक्रे विचारणा नास्ति मांडव्यः नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनांते शुभस्य च वधूप्रवेशे मांगल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ज्योतिःप्रकाशे वा
मे शुक्रे नवोढायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे धनधान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरः स्थिते नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं संमुखे भृगौ तदेव वि
बुधैर्ज्ञेयं केवलं तु द्विरागमे पूर्वतोभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणापरे पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ व्यवहारतत्त्वे पौष्णात्
कराच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघान्तरासु पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो रिक्तेतरेऽर्ककुजे च शस्तः गर्गः व्यतीपाते च संक्रांतौ ग्रह
णे वैधृतावपि श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेपि मानवः तथा अमासंक्रांतिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेपि नाचरेदिति अथ द्विरागमनम् कृ
ष्णोच्चये माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं पत्नीद्विरागमः बादरायणः नीहारांशुदिनोत्तरा
दितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनीशुक्रे भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रप्रशस्ते तिथौ कुंभाजालिगते रवौ शुभकरे प्रासादये भार्गवे जीवज्ञासु
जितादिने नववधूवेश्मप्रवेशः शुभः अथ पुनर्विवाहः श्रीधरीये पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दंपत्योः शुभहेतुदम् लग्ने दुर्लग्नयोगदो
षे ग्रहतारादिसंभवे अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टरोगादिसंभवे विवाहे चापि दंपत्योः राशौ चादिससुद्भवे तस्य दोषस्य शांत्यर्थं पुनर्वै
वाह्यमिष्यते याज्ञवल्क्यः सुरापी व्याधिता धूर्ता वंध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा मनुः वं
ध्याष्टमेधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी संग्रहे तु अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्य
जेत् मृतप्रजां पंचदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् याज्ञवल्क्यः एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति समर्थस्तोषयित्वार्थैः पू-

र्वोढामपरांव्रजेत् आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः मनुः अविधिज्ञानात्तुया
नारीनिगच्छेद्द्वेषिनागृहात् सासद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्यावाकुलसन्निधाविति हेमाद्रौ कात्यायनः अग्निशिष्टादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्ण
या कारयेत्तद्बहुत्वे चेज्ज्येष्ठया गर्हितानवेदिति याज्ञवल्क्यः सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया
न विनेतरा द्वितीयविवाहहोमेऽग्निमाह कात्यायनः सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्वोढुं कारणांतरात् यदीच्छेदग्निमान्कर्तुं क्व होमोऽस्य विधी
यते स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन त्रिकांडमंडनोऽपि आद्यायां विद्यमानायां द्वितीयामुद्वहेद्यदि तदा वैवाहिकं कर्म कु
र्यादावसथेऽग्निमान् सुदर्शनभाष्ये तु द्वितीयविवाहहोमो लौकिक एव न पूर्वोपासन इत्युक्तम् इदं त्वासंभवे तत्र चाग्निद्वयसंसर्गः
कार्यस्तदाह शौनकः अथाग्न्योर्गृह्ययोर्योगं सपत्नीभेदजातयोः सहाधिकारसिध्यर्थमहं वक्ष्यामि शौनकः अरोगामुद्वहेत्कन्यां ध
र्मलोपभयात्स्वयं हुते तत्र विवाहे च व्रतांते तु परेऽहनि पृथक्स्थंडिलयोरग्नि समाधाय यथाविधि तंत्रं कृत्वाज्यभागांतमन्वाधानादि
कं ततः जुहुयात्पूर्वपत्न्यग्नौ तयान्वारब्ध आहुतीः अग्निमीळे पुरोहितं सूक्तेन नवर्चेन तु समिद्ध्येनं समारोप्य अयं ते योनिरित्यृचा
प्रत्यवरोहेत्यनया कनिष्ठाग्नौ निधाय तम् आज्यभागांततंत्रादि कृत्वारभ्य तदादितः समन्वारब्ध एताभ्यां पत्नीभ्यां जुहुयाद्धुतम् च
तुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिः षड्भिर्यथाक्रमम् अग्नावग्निश्चरती त्यग्निनाग्निः समिध्यते अस्तीदमिति तिसृभिः पाहि नो अग्न एकया
ततः स्विष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् गोयुगं दक्षिणा देया श्रोत्रियायाहिताग्नये पत्न्योरेकाप्यदि मृता दग्ध्वा तेनैव तां पुनः आद
धीतान्यया सार्द्धमाधानविधिना गृहीति बौधायनसूत्रे तु अथ यदि गृहस्थो द्वे भार्ये विंदेत कथं तत्र कुर्यादिति यस्मिन्काले विंदेतो

भावग्नीपरिचरेदपराग्निमुपसमाधायपरिस्तीर्याज्यंविलाप्यस्रुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वाऽन्वारब्धायांजुहोतिनमस्तऋषेराद्राव्यथायैत्वास्वधा-
यैत्वामानइन्द्राभिमतस्त्वदृष्वारिष्टासएवब्रह्मन्वेदसुस्वाहेत्यथाऽयंतेयोनिरृत्वियइतिसमिधिसमारोपयेत् पूर्वाग्निमुपसमाधाया-
ज्ञुह्वानउद्बुध्यस्वाग्नइतिसमिधमाधायपरिस्तीर्यस्रुचिचतुर्गृहीत्वाऽग्नयोऽभीर्योरन्वारब्धायांयजमानोऽभिमृशतियोब्रह्माब्रह्मणइत्यते-
नसूक्तेनैकैकंचतुर्गृहीतंजुहोत्यग्निसुखवान्कृत्वापक्वाज्जुहोतिसमितंसंकल्पेथामितिपुरोनुवाक्यामनूच्याग्नेपुरीष्येतियाज्ययाजुहोत्य
थाज्याहुतीरूपजुहोतिपुरीष्यमस्तमित्यतादनुवाकस्यस्विष्टकृत्प्रभृतिसिन्दुमाधेनुवरदानाद्यग्रेणाग्निंदर्भस्तंबेहुतशेषंनिदधाति
ब्रह्मजज्ञानंपिताविराजामितिद्वाभ्यांसंसर्गविधिःकार्यः द्वितीयादिविवाहेकालउक्तःसंग्रहे मृमदामृतिवासरादितःपुनरुद्वाहवि
धिवरस्यच विषमेयुगवत्सरेशुभोयुगलेचापिमृतिमदोभवेत् तृतीयविवाहनिषेधोमात्स्ये उद्वहेदितिसिन्ध्वर्थंतृतीयांनकदाचन
मोहादज्ञानतोवापियदिगच्छेत्तुमानुषीम् नश्यत्येवनसंदेहोगर्गस्यवचनंयथेति संग्रहे तृतीयांयदिचोद्वाहेत्तर्हिसाविधवाभवेत्
चतुर्थादिविवाहार्थंतृतीयेऽर्कंसमुद्वहेत् तद्विधिस्तु रविशन्योर्हस्तेवावरःसंकल्प्यस्वस्तिवाचनंनांदीश्राद्धंकृत्वाचार्यंवृत्वा आकृष्णे
नेतिछायासुतंसूर्यमर्कंसंपूज्यगुडौदनंदत्वा वस्त्रेणतंतुभिरावेष्ट्य त्रिलोकवासिन्सप्ताश्वछाययासहितोरवे तृतीयोद्वाहजंदोष-
निवारयसुखंकुर्वितिसंप्रार्थ्यजलेनत्रिःसिंचेत् ममप्रीतिकरायेयंमयासृष्टापुरातनी अर्कजाब्रह्मणासृष्टाअस्माकंप्रतिरक्षतु न
मस्तेमंगलेदेविनमःसवितुरात्मने त्राहिमांकृपयादेविपत्नीत्वंमेइहागता अर्कत्वंब्रह्मणासृष्टःसर्वप्राणिहितायच वृक्षाणामादि
भूतस्त्वंदेवानांप्रीतिवर्धनः तृतीयोद्वाहजंपापंमृत्युंचाशुविनाशयेति ततआचार्यःकाश्यपगोत्रामादित्यप्रपौत्रींसवितुःपौत्रींमम-

पुत्रीमर्ककन्याममुकगोत्रायवरायदास्यइति वाग्दानंकृत्वावरस्यमधुपर्कंकृत्वांऽतःपटंधृत्वास्वस्तिनइतिसूक्तंजप्त्वापूर्ववत्कन्यांदत्वा अर्ककन्यामिमांमित्यूहेनकन्यादानमंत्रमुक्त्वादक्षिणांदद्यात् ततोगायत्र्यावेष्टितसूत्रेणबृहत्सामेतिमंत्रेणकंकणंबध्वाऽर्कस्यचतुर्दिक्षुकुंभेषुविष्णुंसंपूज्याग्निंप्रतिष्ठाप्याघारांतेसंगोभिरिति बृहस्पतयेयस्मैत्वाकामकामायेत्यृचाऽग्नयेव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिराज्यंहुत्वाचायायगोयुगंदत्वा मयाकृतमिदंकर्मस्थावरेषुजरायुणा अर्कोऽपत्यानिनोदेहितत्सर्वंक्षंतुमर्हसीतिनममेतिदद्यात् इतिनिर्णयसिंधौ-विवाहः अथाधानम् रत्नमालायाम् प्राजापत्येपूषभेसद्विदेवेपुष्येज्येष्ठास्वैंदवेकृत्तिकासु अग्न्याधानंत्युत्तराणात्रयेपिचित्रादित्येकीर्तितंगर्गमुख्यैः आश्वलायनः अग्न्याधेयंकृत्तिकासुरोहिण्यांमृगशिरसिफल्गुनीषुविशाखयोरुत्तरयोःप्रोष्ठपदयोरेतेषांकस्मिंश्चिद्वसंतेपर्वणिब्राह्मणआदधीतग्रीष्मवर्षाशरत्सुक्षत्रियवैश्यौपक्तुंषष्टायस्मिन्कस्मिंश्चिद्दृत्वावादधीतसोमेनयक्ष्यमाणोनर्तुंपृच्छेन्ननक्षत्रम् सोमाधानेऋत्वाद्यनालोचनमार्तपरम् अथाखलुयदेवैनंश्रद्धोपनमेदथादधीतसैवास्यर्धिरिति सोमेनयक्ष्यमाणोनर्तुंपृच्छेन्ननक्षत्रंतदेतदार्तस्यातिवेलंवाश्रद्धायुक्तस्यभवतीतिबौधायनोक्तेरिति मदनरत्ने वृद्धगार्ग्यः पुष्यार्द्रेयश्रुत्तरादित्यपौष्णाज्येष्ठाचित्रार्कद्विदैवंदुभेषु कुर्युर्वन्ह्याधानमाद्यंवसंतग्रीष्मोष्मांतेषुवविप्रादिवर्णाः कालादर्शे अग्निहोत्रंदर्शपूर्णमासावग्रयणे उपक्रम्ययथाकालमुपासीरन्द्विजातयः सोमंचपशुबंधंचसर्वांश्चविकृतीरपि सौम्यायनेयथाकालंविदध्युर्गृहमेधिनः अत्रविशेषःपूर्वमुक्तः अग्निहोत्रकालउक्तः छंदोगपरिशिष्टे उदितेनुदितेचैवसमयाध्युषितेतथा सर्वथावर्ततेयज्ञइतीयंवैदिकीश्रुतिः एषांस्वरूपंतत्रैव रात्रेस्तुषोडशेभागेग्रहनक्षत्रभूषिते कालंत्वनुदितंज्ञात्वाहोमंकुर्याद्विचक्षणः तथाप्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमंडले

रविर्यावन्नदृश्येतसमयाध्युषितंचतत् रेखामात्रंप्रदृश्येतरश्मिभिश्चसमन्वितः उदितंतद्विजानीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् आश्वलायनः उषो
दयंव्युषितउदितेवा सायंतुसएव अस्तमितेहोमइति गौणकालमाहसएव प्रदोषांतोहोमकालःसंगवांतःप्रातरिति छंदोगपरिशि
ष्टे यावत्सम्यङ्नभाव्यंतेनभस्यृक्षाणिसर्वतः नचलोहितमापैतितावत्सायंतुहूयते औपासनेप्येवम् तस्याग्निहोत्रेणप्रादुष्करणहो
मकालोव्याख्यातावित्याश्वलायनोक्तेः अथावसथ्याधानम् पारस्करः अवसथ्याधानंदारकालेदायाद्यकालएकेषामिति दायाद्यका
लोविभागकालः मदनरत्नेव्यासः अग्निर्वैवाहिकोयेननगृहीतःप्रमादिना पितर्युपरतेतेनगृहीतव्यःप्रयत्नतः योगृहीत्वाविवाहा
ग्निंगृहस्थइतिमन्यते अन्नंतस्यनभोक्तव्यंवृथापाकोहिसःस्मृतः ज्येष्ठभ्रातरिपितरिवासाग्नौकनिष्ठस्यपुत्रस्यवाऽग्न्यभावेपिनदोषः
तदाहतत्रैवगार्ग्यः पितृपाकोपजीवीवाभ्रातृपाकोपजीविकः ज्ञानाध्ययननिष्ठोवानदुष्येतानग्निनाविना गृहस्थस्याप्ययनमाहसत्यव्र
तः अनधीत्यद्विजोवेदंस्नात्वोद्वाह्ययथातथा अधीतेब्रह्मचर्येणसांगंवेदंपुरोगृहे इदंचाधानंज्येष्ठकृताधानेनकार्यम् दाराग्निहोत्र
संयोगंकुरुतेयोग्रजेस्थिते परिवेत्तासविज्ञेयःपरिवित्तिस्तुपूर्वजइतिमनुशातातपोक्तेः स्मार्तेप्येवम् सोदर्यतिष्ठतिज्येष्ठेनकुर्याद्दार
संग्रहम् आवसथ्यंतथाधानंपतितस्तुतथाभवेदितितत्रैवगार्ग्योक्तेः आज्ञायांत्वदोषमाहसुमंतुः ज्येष्ठेभ्रातायदातिष्ठेदाधानंनैव
चाश्रयेत् अनुज्ञातस्तुकुर्वीतशंखस्यवचनंयथा हृन्दुवसिष्ठः अग्रजस्तुयदाऽनग्निरादध्यादनुजःकथम् अग्रजानुमतःकुर्यादग्नि
होत्रंयथाविधि हारीतः सोदराणांतुसर्वेषांपरिवेत्ताकथंभवेत् दारैस्तुपरिविद्यंतेनाग्निहोत्रेणनेज्यया अधिकारिणोपिभ्रातुर
नुज्ञयाकुर्यादितिमदनपारिजातः विवाहस्त्वनुज्ञयापिनेत्यर्थः सोदरोक्तेरसोदराणांसापत्नदत्तकादीनांनदोषः दत्तकस्यापिसो

दरविवाहाभावेदोषएव नदाहहेमाद्रौवसिष्ठः पितृव्यपुत्रान्सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा दाराग्निहोत्रसंयोगेनदोषः परिवेदने पर-
नारीसुताः दत्तकादयः देशांतरेविशेषमाहसएव अष्टौदशद्वादशवर्षाणिवाज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तीभवती
ति क्लीबादावप्यदोषमाहकात्यायनः देशांतरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान् वेश्याभिषक्तांश्चपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः जडमू
कांधबधिरकुब्जवामनखंजकान् अतिवृद्धानभार्यांश्चकृषिसक्तान्नृपस्यच धनवृद्धिप्रसक्तांश्चकामतोकारिणस्तथा कुटिलोन्मत्तचो
रांश्चपरिविंदन्नदुष्यति आशार्केपि उन्मत्तःकिल्बिषीकुष्ठीपतितःक्लीबएववा राजयक्ष्मामयावीचनन्याय्यःस्यात्प्रतीक्षितुम्
एवंज्येष्ठेछिन्नहस्तादावपिनपरिवेत्तृत्वम् तदाहत्रिकांडमंडनः दर्शेष्टिंपौर्णमासेष्टिंसोमेज्यामग्निसंग्रहम् अग्निहोत्रंविवाहंचप्र
योगप्रथमेस्थितम् नकुर्याज्जनकेज्येष्ठेसोदरेचाप्यकुर्वति क्षेत्रजादावनौजानेविद्यमानेपिसोदरे नाधिकारविघातोस्तिभिन्नोदर्ये
पित्रौरसे पंग्वंधमूकबधिरपतितोन्मादद्दूषणे सन्यस्तच्छिन्नहस्तादौयद्वाषंढादिदूषणे जनकेसोदरेज्येष्ठेकुर्यादेवेतरःक्रियामि-
ति आरोढुतंदशतंशाक्करीर्मेत्याधानेमंत्रवर्णाच्च शाक्करीरंगुलीः तंत्ररत्नेप्युक्तम् अंगवैकल्यात्पूर्वमाहिताग्निस्त्वेःधिक्रियैवतैव
नित्येषु आधानंतुनकुर्यात्तस्यनैमित्तिकत्वादिति एवंचतुरंगुलेपि षडंगुलकाणविवर्णादेस्त्वस्त्येवाधिकारः एकादशासुदशांतर्ग-
तेः शरीरकार्श्यंवाविप्रतिषिद्धमितिहिरण्यकेशिसूत्रेकर्माशक्तिहेतोरेवांगवैकल्यस्यनिषेधात् अतएवद्राह्यायणसूत्रेयाज्यश्चप्र
थमैरस्त्रिभिर्गुणैरितिन्यूनांगस्याप्यधिकारउक्तः अपरार्केउशनाः पितापितामहोयस्यअग्रजोवाथकस्यचित् तपोग्निहोत्रमंत्रेषुन
दोषःपरिवेदने पितुराज्ञायामप्यदोषमाहमदनरत्नेसुमंतुः पित्रायस्यतुनाधानंकथंपुत्रस्तुकारयेत् अग्निहोत्रेधिकारोस्तिशंख

स्यवचनंयस्येति नाधानंकृतमित्यर्थः एतदाज्ञायामेवेति हेमाद्रिः यत्तु पितुःसत्यप्यनुज्ञानेनादधीनकदाचनेति तत्सत्यधिकारेज्ञेयम्
अथशूद्रसंस्काराः यमः शूद्रोप्येवंविधःकार्योविनामंत्रेणसंस्कृतः नकेनचित्समसृजच्छंदसांतंप्रजापतिः छंदसामंत्रेण व्यासोपि
गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोजातकर्मच नामक्रियानिष्क्रमोन्नप्राशनंवपनक्रिया कर्णवेधोव्रतादेशोवेदारंभक्रियाविधिः केशांतस्नानमु
द्वाहोविवाहाग्निपरिग्रहः त्रेताग्निसंग्रहश्चैवसंस्काराःषोडशस्मृताइत्युक्त्वाह नवैताःकर्णवेधांतामंत्रवर्जंस्त्रियाःक्रियाः विवाहोमं
त्रतस्तस्याःशूद्रस्यामंत्रतोदशेति मदनरत्नेहिरण्यगर्भदानेतु गर्भाधानंपुंसवनंसीमंतोन्नयनंतथा कुर्युर्हिरण्यगर्भस्यततस्तेद्वि
जपुंगवाइत्युक्त्वा जातकर्मादिकाःकुर्यात्क्रियाःषोडशचापराइत्यत्रस्त्रियाजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाविवाहाः
षट् शूद्राणांतुषडेतेपंचमहायज्ञाश्चेत्येकादशेत्युक्तम् रूपनारायणहरिहरभाष्ययोरप्येवम् शार्ङ्गधरस्तु द्विजानांषोडशैवस्युः
शूद्राणांद्वादशैवहि पंचैवमिश्रजातीनांसंस्काराःकुलधर्मतः वेदव्रतोपनयनमहानाम्नीमहाव्रतम् विनाद्वादशशूद्राणांसंस्कारा
नाममंत्रतइत्याह अपरार्कस्तु गर्भाधानमृतौपुंसइत्यत्राह एतच्चातुर्वर्ण्यपरम् नद्विजातिमात्रपरम् तथासत्युपनयनंविधायवा
च्यंस्यादिति तेनतन्मतेषोडशभवंति ब्राह्मेतु विवाहमात्रसंस्कारंशूद्रोपिलभतांसदेत्युक्तम् अत्रसदसच्छूद्रगोचरत्वेनदेशभेदाद्व्य
वस्था यत्तुमनुः नशूद्रेपातकंकिंचिन्नचसंस्कारमर्हतीति तदर्थमाहमेधातिथिः यत्सामान्यतोनिषिद्धंस्तेयानृतादिनतदतिक्रमेः
स्यपापंयथाद्विजानाम् उपनयनरूपंसंस्कारंचनार्हतीति तेचतूष्णींकार्याः शूद्रोवर्णश्चतुर्थोपिवर्णत्वाद्धर्ममर्हति वेदमंत्रस्वधा
स्वाहावषट्कारादिभिर्विनेतिव्यासोक्तेः अमंत्रस्यतु शूद्रस्यविप्रोमंत्रेणगृह्यते इतिमरीच्युक्तेश्च इयंपरिभाषासर्वार्था ते

नशूद्रधर्मेषुसर्वत्रविप्रेणमंत्राःपठनीयाः सोपिपौराणएवेतिशूलपाणिः एवंस्त्रीणामपीतिदिक् इतिरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्ट
कृतेनिर्णयसिंधौसंस्कारनिर्णयः ॥ अथकूपादिकालः तत्रजलाशयस्य वाराहः हस्तेचांबुपपौष्णकेशवमघामित्रोत्तरारोहि
णीदेवेज्यबुधशुक्रसौम्यशशभृद्वागीशवारांशके रिक्तांछिद्रतिथिंविहाय्यवृषभेनक्रेकुलीरेघटेमीनेकूपतडागकर्मसुमुनयः शंसंतिशु
क्लेष्टमे हस्तोमघानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणिरोहिण्यः शतभिषगित्यारंभेकूपानांशस्यतेभगणः हेमाद्रौभविष्ये तस्मिन्सलिलसंपू
र्णेकार्तिकेतुविशेषतः मुनयःकेचिदिच्छंतिव्यतीतेचोत्तरायणे नकालनियमस्तत्रसलिलंतत्रकारणम् दीपिकापि मार्तंडेंदुशुक्रजीवसु
रजिदशायनेमाघषट्कस्यशुक्रेमूलाषाढोत्तराश्विश्रवणगुरुकरेपौष्णशक्राज्यचंद्रे मैत्रेब्राह्मेचपूर्णामदन १३ रवि १२ तिथौसद्वितो-
यातृतीयेकार्यानोयप्रतिष्ठा ज्ञगुरुसितदिनेकालशुद्धेस्थलग्ने वराहः आग्नेयेयदिकोणेग्रामस्यपुरस्यवाभवतिकूपः नित्यंसकरो-
तिभयंदाहंचसमानसंप्रायः नैर्ऋत्येबालभयंवनिताक्षयंचवायव्ये दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वाशेषाःशुभावहाःकूपाः वास्तुशास्त्रे भूतिं
पुष्टिंपुत्रहानिंपुरंध्रीनाशंमृत्युंसंपदंशत्रुबाधाम् किंचित्सौख्यंशंभुकोणादिकुर्यात्कूपोमध्येगेहमर्थक्षयंच उत्सर्गविधिश्चोक्तो ब-
ह्वृचपरिशिष्टे अथातोवापीकूपतडागयज्ञंव्याख्यास्यामः पुण्येन्ह्युदकसमीपेऽग्निंसमाधायवारुणंचरुंश्रपयित्वाज्यभागांते-
आज्याहुतीर्जुहुयात् समुद्रज्येष्ठेतिप्रत्यृचंततोहविषाष्टौतत्त्वायामीतिपंचत्वंनोअग्नइतिद्वेइमंमेवरुणेतिचस्विष्टकृतंनवममम् मार्जनां
तेधेनुंतारयेत् अवतीर्यमाणामनुमंत्रयेत इदंसलिलंपवित्रंकुरुष्वशुद्धाःपूताअमृताःसंतुनित्यम् मांतारयंतीकुरुतीर्थाभिषेकंलो
काल्लोकंतरतेतीर्यतेचेति पुच्छाग्रेन्वारब्धउत्तीर्यापोअस्मान्मातरःशुंधयंत्वित्यपराजितायांदिश्युत्थापयेत् सूयवसाद्भगवतीतिहि

कृतं चेद्द्विगुणं कृष्णवनीत्यलंकृतां विधाय दद्यादितरां वा शक्त्या दक्षिणां तत उत्सृजेद्देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामिति ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाच-
यीत विस्तरस्तु मात्स्योक्तोऽस्मत्कृतजलाशयोत्सर्गविधौ ज्ञेयः कूपादेरुत्सर्गाकरणे दोष उक्तो भविष्ये सदा जलं पवित्रं स्यादपवित्रमसंस्कृतं कुशाग्रेणा
पि राजेंद्र न स्प्रष्टव्यमसंस्कृतं तथा वापीकूपतडागादौ यज्जलं स्यादसंस्कृतं अपेयं तद्भवेत्सर्वं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् अथ वृक्षारोपणं चंडेश्वरः
आदित्यचांद्रपित्र्यतिष्यविशाखपौष्णमूलोत्तरात्रयतुरंगमवारुणाश्च एतेषु तारकगणेषु हितं नराणां वृक्षादिरोपणमिहोपदिशन्ति धीराः
अथ मूर्तिप्रतिष्ठा वसिष्ठः हस्तत्रये मित्रहरित्रये च पौष्णाद्द्वयादित्यसुरेज्यभेषु तिस्रोत्तराधातृशशांकभेषु सर्वामरस्थापनमुत्तमं-
स्यात् मात्स्ये चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माधवे तथा माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् नारदस्तु चैत्रं निषेधति विचैत्रेष्वेव
मासेषु माघादिषु च पंचस्विति तेनात्र विकल्पः अत्र माघमासो विष्णुप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयः माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेदि
ति विष्णुधर्मोक्तेरिति हेमाद्रिः मात्स्ये दृढा धनकरी स्फीता तथा प्रतिपदि स्मृता द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां धनप्रदा चतुर्थ्यां नाशमा
प्नोति यमस्य स्यात्करवावहा विनायकस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा पंचम्यां श्रीयुता कर्तुर्वरदा च तथा भवेत् षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां
रोगनाशिनी अष्टम्यां धान्यबहुला नवम्यां च विनश्यति भद्रकाल्याः कृता तत्र कर्तुर्भवति तुष्टये धर्मवृद्धिकरी ज्ञेया दशम्यां तु तथा तिथौ
एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा त्रयोदश्यां तथा ज्ञेया चतुर्दश्यां विनश्यति कृष्णपक्षे पंचदश्यां कर्तुः क्षयकरी भवेत् पंचदश्यां तथा
शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यः पूर्वाभाद्रपदा तथा हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो मृग
शिरास्तथा अनूराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते श्रीपतिः रोहिण्युत्तरपौष्णवैष्णवकरादित्याश्विनीवासवानूराधेंदवजीवभेषु-

गदितं विष्णोः प्रतिष्ठापनम् पुष्यश्रुत्यभिजित्क्रूरेश्वरकयोर्वित्ताधिपस्कंदयोर्मैत्रे तिग्मरुचेः करे निर्ऋतिभे दुर्गादिकानां शुभं गणपरिवृढरक्षो
यक्षभूतासुराणां प्रमथफणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे श्रवसि सुगतनाम्नो वासवे लोकपानां निगदितमखिलानां स्थापनं च स्थिरेषु तेजस्वि
नी क्षेमकृदग्निदाहविधायिनी स्यात् धनदा दृढा च आनंदकृत्कल्पविनाशिनी च सूर्यादिवारेषु भवेत्प्रतिष्ठा माधवीये वैखानसः मातृभैर
ववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः महिषासुरहंत्र्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने वैशब्दोप्यर्थे लिंगप्रतिष्ठायां विशेषः हेमाद्रौ लक्षणसमुच्चये
उत्तराशागते भानौ लिंगस्थापनमुत्तमम् दक्षिणे त्वयने पूज्यं त्रिवर्षाद्धि भयावहम् स्वगृहे स्थापनं नेष्टं तस्माद्वै दक्षिणायने स्थापनं तु प्रक
र्तव्यं शिशिरादावृतुत्रये प्रावृषि स्थापितं लिंगं भवेद्वरदयोगदम् हेमंते ज्ञानदं चैव लिंगस्यारोपणं मतम् रत्नावल्याम् माघफाल्गुनवै-
शाखज्येष्ठाषाढेषु पंचसु मासेषु शुक्लपक्षेषु लिंगस्थापनमुत्तमम् विष्णोरप्याह तत्रैव वैखानसः मार्गशीर्षादिमासौ द्वौ निंदितौ ब्रह्मणा
पुरा मासेषु फाल्गुनः श्रेष्ठश्चैत्रो वैशाख एव च इषे वाप्याश्वयुङ्मासे श्रावणे मासि वा भवेत् बोधायनसूत्रे विष्णुप्रतिष्ठामुपक्रम्य द्वाद-
श्यां श्रोणायां वा यानि चान्यानि पुण्यनक्षत्राणीति कृत्तिकादिविशाखांतेष्वित्यर्थः सर्वदेवेषु मासविशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे माघे कर्तु
र्विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेत् लोकानंदकरी चैत्रे वैशाखे वरसंयुता आज्ञायुता सदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मवृद्धिदा श्रावणे धनहीना-
स्यात् प्रोष्ठपदे विनश्यति आश्विने नाशमाप्नोति वन्हिना कार्तिके तथा सौम्ये सौभाग्यमतुलं पौषे पुष्टिरनुत्तमा दोषान्विताधिमासे
स्यात्कर्तुरात्मन एव चेति अत्र श्रावणाश्विनयोर्निषेधो मार्गशीर्षविधिश्च विष्णुव्यतिरिक्तविषयः पूर्वोक्तवचनादिति हेमाद्रिः मा
घश्रावणभाद्रपदनिषेधः शिवव्यतिरिक्तविषयः तत्र तस्योक्तेः देवीस्थापने तत्रैव विशेषो देवीपुराणे देव्या माघाश्विने मासे उत्तमा

नि॰सिं॰
४४

सर्वकामदा तथा नतिथिर्नचनक्षत्रंनोपवासोत्रकारणम् सर्वकालंप्रकर्तव्यंकृष्णपक्षेविशेषतः अन्यश्चात्रविचारोहेमाद्रौज्ञेयः ना
रदः हस्तार्थहीनाकर्तारंमंत्रहीनातुऋत्विजम् स्त्रियंलक्षणहीनातुनप्रतिष्ठासमोरिपुः अत्राधिकारिणउक्ताः कृत्यकल्पतरौदेवीपुरा
णे वर्णाश्रमविभेदेनदेवाःस्थाप्यास्तुनान्यथा ब्रह्मातुब्राह्मणैःस्थाप्योगायत्रीसहितःप्रभुः चतुर्वर्णैस्तथाविष्णुःप्रतिष्ठाप्यःसुरार्थिभिः
भैरवोपिचतुर्वर्णैरंत्यजानांतथामनः मातरःसर्वलोकैस्तुस्थाप्याःपूज्याःसुरोत्तमाः लिंगंगृहीयतिर्वापिसंस्थाप्यतुयजेत्सदा शिव
सर्वस्त्वेप्रविष्टोयस्तुपूजयतेलिंगंदेवादिमाजगत्पतिम् ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवामत्परायणः तस्यप्रीतःप्रदास्यामिशक्रमाल्लोका-
नत्तमान् निश्चितत्वेस्कांदे शूद्रःकर्माणियोनित्यंस्वीयानिकुरुतेप्रिये तस्याहमर्चांगृण्हामिचंद्रखंडविभूषिते ब्रह्मचारीगृहस्थो
वावानप्रस्थश्चसुव्रते एवंदिनेदिनेदेवंपूजयेदंबिकापतिम् सन्यासीदेवदेवेशंप्रणवेनैवपूजयेत् नमोंतेनशिवेनैवस्त्रीणांपूजाविधि-
धीयते एतच्चपुराणप्रसिद्धजीर्णलिंगपूजाविषयम् यानितु त्रिस्थलीसेतौनारदीये यःशूद्रेणार्चितंलिंगंविष्णुंवाप्रणमेन्नरः नतस्य
निष्कृतिर्दृष्टाप्रायश्चित्तायुतैरपि नैवेद्यःशूद्रसंस्पृष्टंलिंगंवाहरिमेववा ससर्वयातनोभोगीयावदाचंद्रतारकम् पाखंडपूजितंलिंगं-
नत्वापाखंडतांव्रजेत् आभीरपूजितंलिंगंनत्वानरकमश्नुते योषिद्भिःपूजितंलिंगंविष्णुंवापिनमेत्तुयः सकोटिकुलसंयुक्तआक
ल्पंरौरवंवसेदित्यादीनि तानिनूतनस्थापितलिंगादिविषयाणि यदामर्त्यप्रतिष्ठितलिंगंमंत्रविद्भिर्यथाविधि तदाप्रभृत्यशूद्रश्चयोषिद्वापिनसं
स्पृशेदितितत्रैवोक्तेः प्रतिष्ठायांतुशूद्रादीनांनाधिकारः स्त्रीणामनुपनीतानांशूद्राणांचजनेश्वर स्पर्शनेनाधिकारोस्तिविष्णौवाशं-
करस्यवा यःशूद्रसंस्पृष्टंलिंगंविष्णुंवापिनमेन्नरः इहैवाप्यंतदुःखानिपश्यत्यामुष्मिकेकिमु शूद्रोवानुपनीतोवास्त्रियोवापतितोपिवा

प॰पू॰
३

४४

केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते इति बृहन्नारदीयस्कांदोक्तेरिति त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणाः चतुर्वर्णैरिति पूर्वोक्तवचनाद्वि-
ष्णवादिप्रतिष्ठायां शूद्रस्य विकल्प इति युक्तं पश्यामः तत्रैव गौतमः शिवार्चनं सदा प्रोक्तं वशशुचिः कुर्यादुदङ्मुखः वाचस्पतिमतम् प्राक्
पश्चिमोदगास्यस्तु प्रातः सायं निशासु चेति प्रयोगपारिजाते गृह्यपरिशिष्टे प्रतिमाः प्राङ्मुखी रुदङ्मुखो वा यजेता ऽन्यत्र प्राङ्मुखः एतच्च-
स्थिरप्रतिमाविषयं अन्यत्र चलार्चासु अथ प्रतिमाः भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये सौवर्णी राजती ताम्री मृन्मयी च तथा भवेत्
पाषाणधातुयुक्ता वा रीतिकांस्यमयी तथा रीतिः पित्तलं शुभदारुमयी वापि देवतार्चा प्रशस्यते अंगुष्ठपर्वादारभ्य वितस्तिं यावदेव तु
गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः पंचरात्रे तु मृद्दारुलाक्षागोमेदमधूच्छिष्टमयी न लिखितानिषेध उक्तः भागवते शैली दा-
रुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता काष्ठं मधुकस्यैव तत्र काष्ठेषु मधुकमानीय च वस्त्रं धृत्वा
कृत्वा ततः प्रतिमां चैव प्रतिष्ठाविधिनार्चयेदिति वराहोक्तेः देवीपुराणे सप्तांगुलं समारभ्य यावच्च द्वादशांगुलम् गृहे षु चर्चा समाख्या
ता प्रासादे वाधिका शुभा तिथितत्त्वे कालिकापुराणे प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्य देव
स्य वा हरेः अन्येषामपि देवानां प्रतिमासु च पार्थिव प्राणप्रतिष्ठा कर्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च
तयैव त्वदयेंगुष्ठं दत्वा शश्वच्च मंत्रवित् एभिर्मंत्रैः प्रतिष्ठां तु हृदये पि समाचरेत् अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठंतु अस्यै प्राणाः क्षरंतु च अ
स्यै देवत्वमर्चायै मामहेति च कश्चन हयशीर्षपंचरात्रे अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशायनात् आभिरूप्याच्च बिंबानां दे
वः सान्निध्यमृच्छति प्रयोगपारिजाते व्यासः प्रतिमापटयंत्राणां नित्यं स्नानं न कारयेत् कारयेत्पर्वदिवसे यदा वा मलधारणम्

लिंगेविशेषस्तिथितत्त्वेभविष्ये मृद्भस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यमयंतथा कृत्वालिंगंसकृत्पूज्यवसेत्कल्पायुतंदिवि शार्करंवित्तमदंलिंगं-
स्फाटिकंसर्वकामदं कृत्वापूजयेद्विप्रेंद्रलभ्यस्येवांछितफलम् तत्रैवकालकौमुद्यांस्कांदे अक्षादल्पपरीमाणंनलिंगंकुत्रचिन्नरः
कुर्वीतांगुष्ठतोह्रस्वंनकदाचित्समाचरेत् अक्षोःशीतिर्गुंजागुंजाःपंचाल्पमाषकः तेषोडशाक्षःकर्षोस्त्रीत्यमरकोशात् प्रयोगपा
रिजातेक्रियासारे नवाष्टसप्तांगुलिकंलिंगंश्रेष्ठमिहोच्यते षट्पंचकचतुर्मानंमध्यमंत्रिविधंस्मृतम् त्रिद्व्येकांगुलिमानंयत्त्रिवि-
धंतत्कनीयसम् एवंनवविधंप्रोक्तंचरलिंगंयथाक्रमम् अथपंचसूत्रीनिर्णयः गौतमीतंत्रे लिंगमस्तकविस्तारेलिंगोच्छ्राय
समोमतः परिधिस्तत्त्रगुणितस्तद्वत्पीठंव्यवस्थितम् प्रवालिकातथैवास्यात्पंचसूत्रीविनिर्णयः अत्रेदंतत्वम् लिंगमस्तकवि-
स्तारंलिंगोच्चतासमंकृत्वातत्त्रिगुणसूत्रवेष्टनाद्धिलिंगस्थौल्यंकृत्वातत्समंवृत्तंचतुरस्रंवापीठंविस्तारमधश्चोर्ध्वंचकुर्यात् पीठोच्च-
तांतुलिंगोच्चतातोद्विगुणांपीठमध्येलिंगाद्द्विगुणस्थूलपीठोच्चतांतृतीयांशेनकंठंकृत्वातस्योर्ध्वअधश्चसमंवप्रद्वयंत्रयंवाकृत्वालिंगविस्तार
षष्ठांशेनपीठोपरिबाह्यमेखलांकृत्वातदंतःसंलग्नंवृत्तंसमंखातंकृत्वा पीठाद्बहिर्लिंगसमदीर्घांपीठार्धदीर्घांवामूलेदैर्घ्यसमविस्तारांतृ-
तीयांशेनमध्येखातांपीठवत्समेखलांप्रनालिकांकुर्यादिति अत्रमूलसिन्धांतशेखरेशैवागमेचज्ञेयम् तिथितत्त्वेब्राह्मे सर्वत्रैवप्रश
स्तोब्जःशिवस्सूर्यार्चनेविना तत्रैववाराहपाद्मयोः गृहेलिंगद्वयंनार्च्यंशालग्रामद्वयंतथा द्वेचक्रेद्वारकायास्तुनार्च्यंसूर्यद्वयंतथा श
क्तित्रयंतथानार्च्यंगणेशत्रयमेवच द्वौशंखौनार्चयेच्चैवभग्नांचप्रतिमांतथा नार्चयेच्चतथामत्स्यकूर्मादिदशकंतथा गृहेग्निदग्धाभ
ग्नाश्चनार्च्याःपूज्यावसुंधरे एतासांपूजनान्नित्यमुद्वेगंप्राप्नुयाद्गृही शालग्रामाःसमाःपूज्याःसमेषुद्वितयंनहि विषमानैवपूज्यास्तु

विषमेष्वेकएवहि शालग्रामशिलाभग्नापूजनीयासचक्रका खंडिताःस्फुटितावापिशालग्रामशिलाशुभा वाराहे दद्यादुक्त्वायोदेवि-
शालग्रामशिलांनरः सुवर्णसहितांदिव्यांपृथ्वीदानफलंलभेत् तत्रैव यःपुनःपूजयेद्भक्त्याशालग्रामशिलाशतम् नतत्फलंनैवश-
क्तोहंवक्तुंवर्षशतैरपि देवीपुराणे ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चपृथिवीपते स्वधर्मेनतत्परोविष्णुमाराधयतिनान्यथा अविभक्ता
नामपृथग्देवपूजामाहप्रयोगपारिजाते आश्वलायनः पृथगप्येकपाकानांब्रह्मयज्ञोद्विजातिनाम् अग्निहोत्रंसुरार्चाचसंध्यानित्यंभवे
त्पृथक् तत्रैवविष्णुधर्मे शालग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रियादिर्नपूजयेत् इदंस्पर्शसहित
पूजाविषयम् शूद्रोवानुपनीतोवास्त्रियोवापतितोपिवा केशवंवाशिवंवापिस्पृष्ट्वानरकमश्नुते ब्राह्मण्यपिहरंविष्णुंनस्पृशेच्छ्रेय
इच्छती सनाथासूतनाथावातस्यानास्तीहनिष्कृतिः स्त्रीणामनुपनीतानांशूद्राणांचजनेश्वर स्पर्शनेनाधिकारोस्तिविष्णौवा-
शंकरस्यचेतिस्कांदात् स्पर्शरहितातुतयोर्भवत्येव शालग्रामेनस्पृशेत्तुहीनवर्णोवसुंधरे स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शोवज्रस्पर्शाधि
कोमतः मोहाद्यःसंस्पृशेच्छूद्रोयोषिद्वापिकदाचन स्वपतेन्नरकेघोरेयावदाभूतसंप्लवम् यदिभक्तिर्भवेत्तस्यस्त्रीणांवापिवसुंधरे
दूरादेवास्पृशन्पूजांकारयेत्सुसमाहितः वाराहोक्तेः शालग्रामशिलामात्रेनिर्बंधोनप्रतिमादौ सर्ववर्णैस्तुसंपूज्याःप्रतिमाःस
र्वदेवताः लिंगान्यपितुपूज्यानिमणिभिःकल्पितानचेति तत्रैवोक्तेः चत्वारोब्राह्मणैःपूज्यास्त्रयोराजन्यजातिभिः वैश्यैर्द्वावेवसंपू
ज्योतयैकःशूद्रजातिभिरितिस्कांदात् अन्येतुदीक्षितविषयत्वेनव्यवस्थामाहुः विष्णुधर्मे तयोरसंभवेचार्चावैसाचेहनवधास्मृता
रत्नजाहेमजाचैवराजतीताम्रजातथा रैतिकार्चातथालौहीशैलजाद्रुमजातथा अधमाधमाचविज्ञेयामृन्मयाप्रतिमाचया एषां

फलानि तत्रैव ज्ञेयानि नार्च्या गृहे ऽश्मजा मूर्तिश्चतुरंगुलतोऽधिका न वितस्त्यधिका धातुसंभवा चाश्मे यज्ञच्छता एवंलक्षणसंपन्ना पारंपर्यक्र-
मागता उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापि तत्समा तत्रैव पाद्मे शालग्रामं समाक्रम्य तत्राप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् यथा य-
था शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलम् तथा यवमात्रं तु गर्तः स्याद्यवार्धं लिंगमुच्यते शिवनाभिरिति ख्यातस्त्रिषु लोकेषु दुर्लभः
तत्रैव शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित् वाराणस्या यवाधिक्यं समंताद्योजनत्रयम् यो मृतस्तत्समीपे तु मृतो वानीयतेति कं
सर्वो मोक्षमवाप्नोति सत्यं सत्यं न चान्यथा तत्रैव चक्रांकमिथुनं पूज्यं नैकं चक्रांकमर्चयेत् चक्रांकमिथुनाल्लाभं शालग्रामं प्रपूज-
येत् तत्रैव वाराहे म्लेच्छदेशे शुचौ वापि चक्रांको यत्र तिष्ठति योजनानां तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुंधरे तत्रैव शालग्रामं समाक्रम्य क्रय
क्रीता परिज्ञेया मध्यमा याचिताधमा प्रयोगपारिजाते वाराहे एवंलक्षणसंपन्ना पारंपर्यक्रमागता उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्ता
पि तत्समा अथ पार्थिवपूजा नंदीपुराणे आयुष्मान्बलवान् श्रीमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी वरमिष्टं लभेल्लिंगं पार्थिवं यः समर्च-
येत् तस्मात्तु पार्थिवं लिंगं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकं तत्रैव गोभूहिरण्यवस्त्रादिबलिपुष्पनिवेदने ज्ञेयो नमः शिवायेति मंत्रः सर्वार्थ-
साधकः सर्वमंत्राधिकश्चायमोंकाराद्यः षडक्षरः भविष्ये मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयोगतः आग्नेय्यांताः प्रपूज्यास्तु वे-
द्यां लिंगे शिवं यजेत् अत्र न प्राचीमग्रतः शंभोरिति रुद्रयामले निषेधात् नांतरालं प्राचीकिंतु प्रसिद्धैव तिथितत्त्वे देवीपुराणे मृदाह-
रणसंघट्टप्रतिष्ठाह्वानमेव च स्नपनं पूजनं चैव विसर्जनमतः परं हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् शिवः पशुपतिश्चैव म-
हादेव इति क्रमः स्कांदे शुष्काण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य निवेदयेत् तत्रैव भविष्ये धत्तूरकैश्च यो लिंगं सकृत्पूजयते नरः सगो-

लक्षफलंप्राप्यशिवलोकेमहीयते योगिनीतंत्रे शिवागारेमल्लकंचसूर्यागारेचशंखकं दुर्गागारेवंशवाद्यंमधूरींनचवादयेत् आज्चहेमा
द्रौस्कांदे स्पृष्ट्वारुद्रस्यनिर्माल्यंवाससाआप्लुतःशुचिः प्रयोगपारिजातेक्रियासारे मध्यमानामिकामध्येपुष्पंसंगृह्यपूजयेत् अंगुष्ठ-
तर्जन्यग्राभ्यांनिर्माल्यमपनोदयेत् अपनीतंचनिर्माल्यंचंडेशायनिवेदयेत् अशून्यमस्तकंलिंगंसदाकुर्वीतपूजकः शूलपाणौलिंगे
वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम् नचैवापूज्यभुंजीतशिवलिंगेमहेश्वरम् सूतकेमृतकेचैवनत्याज्यंशिवपूजनम् विधितत्वेलिंगे
विनाभस्मत्रिपुंड्रेणविनारुद्राक्षमालया पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः तस्मान्मृदापिकर्तव्यंललाटेवैत्रिपुंड्रकम् रुद्राक्ष
धारणेविशेषः शिवरहस्ये एकवक्त्रःशिवःसाक्षाद्ब्रह्महत्यांव्यपोहति अवंध्यत्वंप्रतिष्ठोतोवन्हिस्तंभंकरोतिच द्विवक्त्रोहरगो
रीस्याद्गोवधाद्यघनाशकृत् त्रिवक्त्रोह्यग्निजन्माचपापराशिंप्रणाशयेत् चतुर्वक्त्रःस्वयंब्रह्मानरहत्यांव्यपोहति पंचवक्त्रस्तुकाला
ग्निरगम्याभक्ष्यपापनुत् षड्वक्त्रस्तुगुहोज्ञेयोभ्रूणहत्यादिनाशयेत् सप्तवक्त्रःस्त्वनंतःस्यात्स्वर्णस्तेयादिपापहृत् विनायकोष्ट
वक्त्रःस्यात्सर्वानृतविनाशकृत् भैरवोनववक्त्रस्तुशिवसायुज्यकारकः दशवक्त्रःस्मृतोविष्णुर्भूतप्रेतभयापहः एकादशमुखोरु-
द्रोनानायज्ञफलप्रदः द्वादशास्यस्तथादित्यःसर्वरोगनिबर्हणः त्रयोदशमुखःकामःसर्वकामफलप्रदः चतुर्दशास्यःश्रीकंठोवंशो-
द्धारकरःपरइति तथा विनामंत्रेणयोधत्तेरुद्राक्षंभुविमानवः सयातिनरकान्घोरान्यावदिंद्राश्चतुर्दश पंचामृतंपंचगव्यंस्नान
कालेप्रयोजयेत् रुद्राक्षस्यप्रतिष्ठायांमंत्रंपंचाक्षरंतथा त्रियंबकादिमंत्रंचतथातत्रप्रयोजयेत् यद्वा ॐ अघोर ओंहें अघोर
तर ॐ हौंहांनमस्तेरुद्ररूपहेंस्वाहा अनेनाभिमंत्र्यधारयेत् तथा अष्टोत्तरशतंकार्यंचतुःपंचाशदेववा सप्तविंशतिमानावा

ततोहीनाधमाः स्मृताः प्रजापतिः मोक्षार्थीपंचविंशत्याधनार्थीत्रिंशताजपेत् पुष्ट्यर्थीपंचविंशत्यापंचदश्याभिचारके सप्तविंश
तिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थया यत्करोतिनरः पुण्यंसर्वंकोटिगुणंभवेत् योददातिद्विजेभ्यश्चरुद्राक्षंसुविसन्मुखम् तस्यप्रीतोभवे
द्रुद्रः स्वपदंचप्रयच्छतीति पदार्थादर्शे बोपदेवः रुद्राक्षान्कंठदेशेदशनपरिमितान्मस्तकेविंशतिद्वे षट्षट्कर्णप्रदेशेकरयुगुल
कृतेद्वादशद्वादशैव बाह्वोरिंदोः कलाभिर्नयनयुगकृतेएकमेकंशिखायां वक्षस्यष्टाधिकंयः कलयतिशतकंसः स्वयंनीलकंठः
हेमाद्रौशिवधर्मे स्नानंपलशतंज्ञेयमभ्यंगः पंचविंशतिः पलानांद्वेसहस्रेतुमहास्नानंप्रकीर्तितम् पंचविंशत्पलंलिंगेअभ्यं
गंकारयेदथ शिवस्यसर्पिषास्नानंप्रोक्तंपलशतेनच तावतामधुनाचैवदध्नाचैवनतः पुनः तावतैवचक्षीरेणगव्येनैवभवेत्ततः
भूयः सार्द्धसहस्रेणपलानामिक्षुवेणच रसेनकारयेत्स्नानंभक्त्याचोष्णांबुनाततः विष्ण्वादौतुस्कांदे क्षीराद्दशगुणंदध्याद्
तेनैवदशोत्तरम् घृताद्दशगुणंक्षौद्रंक्षौद्राच्चेक्षवजंतथा ब्राह्मे देवानांप्रतिमायत्रघृताभ्यंगक्षमाभवेत् पलानितत्रदेयानि-
श्रद्धयापंचविंशतिः इदंक्रोडीकृताभिप्रायेण तत्रैवसंग्रहे विष्वक्सेनायदातव्यंनैवेद्यस्यशतांशकम् पादोदकंप्रसादंचलिंगेचं
डेश्वरायतु पंचायतनसन्निवेशमाहबोपदेवः पदार्थादर्शश्च शंभोर्मध्यगतेहरीनहरभूदेव्योहरेः शंकरेभास्यनागसुतारवौहरग
णेशाजांबिकाः स्थापिताः देव्यांविष्णुहरेभवक्त्ररवयोलंबोदरेजेश्वरेनांबाः शंकरभागतोऽतिसुखदाव्यस्तास्तुहानिप्रदाः शंकर
भागतः ईशानकोणादारभ्यप्रदक्षिणमित्यर्थः अत्रदिक्स्वरूपमुक्तंप्रयोगपारिजातेमंत्रशास्त्रे देवस्यमुखमारभ्यदिशंप्राचींप्रक
ल्पयेत् तदादिपरिवाराणामंगाद्यावरणस्थितिः तत्रक्रमः पाद्मे रविर्विनायकश्चंडीईशोविष्णुस्तुपंचमः अनुक्रमेणपूज्यंते

व्युत्क्रमेतुमहद्द्वयम् तथा पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राचीप्रोक्ताविचक्षणैः अथकेशवादिमूर्तयः बोपदेवः केविगोवादापुर्कौपेप्रजाच्युत्कृ
ममात्रिना चाधोनृहसानिश्रीपाशाच्चेगविगपेच्चपे अत्रकोविगविल्याद्यैः केशवविष्णवादिचतुर्विंशतिमूर्तयोऽभिधीयंते शान्तशं-
खवान् चेगेच्चक्रगदेज्ञेयेत्यर्थः शिष्टभुजेपद्मंत्वर्थतःसिद्धं अत्रदक्षिणाधःकरक्रमेणज्ञेयम् दक्षिणोऽधःकरक्रमादितिहेमाद्रौ
वचनात् तेनहेमाद्रिणासंवादः विशब्देनविपरीतं गच्चेइत्यर्थः अत्रापिशब्दादनुवृत्तिः शंखवाङ्गदाचक्रेइत्यर्थः गपेइत्यत्रापिशा-
दनुवर्तते शंखवाङ्गदापद्मेइत्यर्थः विपरीतेपद्मगदेइत्यत्रापिशंखवाञ्ज्ञेये चपेच्चक्रपद्मे शंखवाच्चक्रपद्मेइत्यर्थः विइत्यत्रापिपद्मच-
क्रेइत्यर्थः तेनचगदेइत्यष्टौमूर्तयः गपेइत्यष्टौमूर्तयः चपेइत्यत्रच अत्रमूलहेमाद्रौज्ञेयम् अथबोधायनसूत्रम् त्रैविक्रमी-
चानुस्मृत्यलिंगार्चाप्रतिष्ठोच्यते यजमानःपूर्वोक्तकालेपूर्वेद्युः दशद्वादशषोडशान्यतरहस्तंमंडपंकृत्वाग्नेयेहस्तमात्रंचतुरस्रंकुंडं
स्थंडिलंवापूर्वतोहस्तमात्रांवेदींनैर्ऋतेवाकृत्वामंडलमध्येवेदींतदुपरिसर्वतोभद्रंकृत्वाप्राणानायम्यास्यांमूर्तौदेवस्यसान्निध्यसिद्ध्यर्थं
दीर्घायुर्लक्ष्मीसर्वकामसमृध्यक्षय्यसुखकामोऽमुकमूर्तिप्रतिष्ठांकरिष्येइतिसंकल्प्य गणेशपूजापुण्याहवाचनमातृकापूजननांदी
श्राद्धानिकृत्वाचार्यंचतुरोऋत्विजश्चवृत्वावस्त्राद्यैःपूजयेत् अथाचार्यः यदत्रसंस्थितंभितिसर्षपान्विकीर्यापोहिष्ठेतिकुशोद
केनभूमिंप्रोक्ष्य देवाआयांतु यातुधानाअपयांतु विष्णोदेवयजनंरक्षस्वेतिभूमौप्रादेशंकृत्वाऽस्मत्कृततुलापद्धतिमार्गेणमंडपप्र-
तिष्ठांकृत्वाऽकृत्वावापूर्वरात्रौहिरण्यापधानंदेवपंचगव्यहिरण्ययवदूर्वाश्वत्थपलाशपर्णैरापोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचत-
सृभिः पवमानःसुवर्जनइत्यनुवाकेनाभिषिच्यव्याहृतिभिरिदंविष्णुरितिफलयवदूर्वाःसमर्प्यरक्षोहणमितिहस्तेकंकणंबध्वावा

ससाच्छाद्य अवते हेड उदुत्तममिति जलेधिवासयेत् इदं बौधायनोक्तम् ततश्चललिंगार्चायां वा अत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य गोक्षीरनीवा
रचरुं कृत्वा विष्णुश्चेत् कृसरमपि श्रपयित्वाज्यभागांते पलाशोदुंबराश्वत्थशम्यपामार्गसमिद्भिः आज्येन चरुणा तिलैर्वा प्रत्येकम
ष्टाविंशतिमष्टौ वाहुतीर्लोकपालमूर्तिमूर्तिपतिभ्यो हुत्वा स्थाप्य देवमंत्रेण पूर्वोक्तसमित्तिलनेवारचर्वाज्यैरष्टसहस्रमष्टशतमष्ट
विंशतिं वा हुत्वा अग्निर्यजुर्भिरित्यनुवाकेन दशाहुतीर्जुहुयात् प्रतिद्रव्यहोमांते देवपादनाभिशिरः स्पृशेत् आज्यहोमे चोत्त-
रतः सजलकुंभे संपातानानयेत् तेषां मंत्राः इडायै दोइंती इत्यस्य स्योनेति पृथिवीमूर्तेः अघोरेभ्य इति तत्पतेः सर्वस्य अग्न
आयाहीत्यग्नेः अग्निं दूतमित्यग्निमूर्तेः नमः शर्वाय च पशुपतये चेति पशुपतेः यमाय सोमं यमस्य असि हि वीरेति यजमान
मूर्तेः स्तुहि श्रुतं तत्पतेः उग्रस्य अक्रन्दिति निर्ऋतेः आकृष्णेन सूर्यमूर्तेः यो रुद्रो अग्नाविति तत्पतेः रुद्रस्य इममे वरुणस्य शंनो
देवीर्जलमूर्तेः नमो भवायेति भवस्य आ नो नियुद्भिरिति वायोः वात आवातु वायुमूर्तेः तमीशानं तत्पतेरीशानस्य आप्याय-
स्वेति कुबेरस्य वयं सोमेति सोममूर्तेः तत्पुरुषाय महादेवस्य अभि त्वा ईशानस्य आदित्प्रत्नस्येत्याकाशस्य नम उग्राय चे
ति तत्पतेर्भीमस्य ततो देवस्य पादौ स्पृशेत् एवं द्वितीये हुत्वा नाभिं तृतीये मध्यं चतुर्थे उरः पंचमे शिरः स्पृष्ट्वा प्रतिपर्यायं संपात-
जलेन देवं अभिषिंचेत् ततः स्विष्टकृदादि होमशेषं समाप्याचार्यं शोधयेत् स्थिरलिंगार्चादौ तु नदानीमग्निस्थापनहोमादिका-
र्यम् ततो देवं नत्वा स्वागतं देव देवेश विश्वरूप नमोस्तु ते शुद्धेपि त्वदधिष्ठाने शक्तिः कुर्मः सहस्व ताम् इति संप्रार्थ्य उत्तिष्ठ ब्रह्म
णस्पते इति सकृल्लिंगं स्थाप्य पूर्वमकृतं चेत्सुत्तारणमधुना वा कार्यम् अग्निः सप्तिमिति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा नत्संहितं पुनः

पठेत् एवमष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिंवापठन् जलंपातयेत् ततोर्चांद्वादशवारंमृदाजलेनचप्रक्षाल्यमंत्रवत्पंचगव्यंहुत्वा पयः पृथि-
व्यामावोराजानमितिचसंस्नाप्य आप्यायस्वदधिक्राव्णस्तेजोसिमधुवाताआयंगौरिति पंचामृतैः संस्नाप्य लिंगंचेन्नमस्तेरुद्रमन्यवइ
त्यष्टाभिः संस्नाप्य घृतेनाभ्यज्योद्वर्तनेनोद्वर्त्योष्णोदकेन प्रक्षाल्यगंधं दत्वासंपातोदकेनाभिषिच्य सपल्लवैः चतुर्भिः कुंभैरापोहिष्ठे
तितिसृभिराकलशैर्धावितिचप्रत्येकंसमुद्रज्येष्ठाइतिचतुर्भिराकलशैर्धावितिचमीलितैः संस्नाप्योदुंबरादिपीठेचार्चांसुपवेश्यपरितोऽष्टदिक्षुस
जलकुंभान्संस्थाप्यतेषुगंधपुष्पदूर्वाः क्षिप्त्वाद्येसप्तमृदः द्वितीयेपुष्करपर्णशमीविकंकताश्मंतकत्वचःपल्लवांश्च तृतीयादिषुसप्तधा-
न्यंपंचरत्नफलपुष्पाणिकुशदूर्वागोरोचनसंपातोदकगंधफलसर्वौषधीः क्षिप्त्वा क्रमेणापोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचतुर्भिः
पवमानानुवाकेनचाभिषिच्यैककुंभेशमीपलाशवटखदिरबिल्वाश्वत्थविकंकतपनसाम्रशिरीषोदुंबराणांपल्लवान्कषायांश्चक्षिप्त्वा अ
श्वत्थवइत्यभिषिच्य पंचरत्नोदकेनहिरण्यवर्णाइतिसंस्नाप्यवाससीदत्वा उपवीतादिदीपांतंकृत्वा हिरण्यगर्भः यआत्मदा यः प्राण-
तः यस्येमे येनद्यौः यंक्रंदसी आपोहयत् यश्चिदापो इत्यष्टौपिष्टदीपान्दत्वा सुवर्णशलाकयातैजसपात्रस्थंमधुघृतंचगृहीत्वा-
चित्रंदेवानांतेजोसीतिमंत्राभ्यां ॐनमोभगवतेतुभ्यंशिवायहरयेनमः हिरण्यरेतसेविष्णोर्विश्वरूपायतेनमइतिचदक्षिणसव्य
देवनेत्रेमंत्राभ्यामालिखेत् अंजंतित्वेत्यंजनेनमधुनावाक्त्वादेवस्यत्वेतिमध्वाज्यशर्कराभिरक्त्वातेनैवांजनेनपुनरंजयेत् अत्रा-
नज्मीतिविशेषः स्थिरलिंगेतुस्वर्णसूच्यागंधेन ॐनमोभगवतेरुद्रायहिरण्यरेतसेपरायपरमात्मनेविश्वरूपायोमापियायनम
इत्यंड्रांजनादिनांजयेत् ततः आदर्शंभक्ष्यादिदर्शयेत् ततः कर्ताआचार्यायगामृत्विग्भ्यश्चदक्षिणांदद्यात् अथाचार्यः

प्रत्यृचमादौ प्रणवंवदन् पुरुषसूक्तेनस्तुत्वा वंशपात्रेपंचवर्णौदनेनदेवस्यनीराजनंकारयित्वारुद्रायचतुष्पथाद्रोदद्यात् मंत्रस्तु
ॐ नमोरुद्रायसर्वभूताधिपतयेदीप्तशूलधरायोमादयितायविश्वाधिपतयेरुद्रायवैनमोनमः शिवमगार्हितकर्मास्तुस्वाहे-
ति अभ्युत्यपर्णेभूतेभ्योनमइति केचिदेतद्रात्रौस्थिरप्रतिष्ठायामिच्छंति अथाचार्यः सर्वतोभद्रेदेवानावाहयेत् मध्येब्रह्मा-
णम् पूर्वादिदिक्षुइंद्रादिलोकपालान् ईशानेंद्राद्यंतरालेषु वसून्रुद्रान् आदित्यान् अश्विनौ विश्वान्देवान् पितॄन् नागान्
स्कंदवृषौ ब्रह्मेशानाद्यंतरालेषुदक्षविष्णुदुर्गास्वधाकारमृत्युरोगान् समुद्रान्सरितः मरुतः गणाधिपंचेति मध्येएव पृथि-
वींमेरुंसंस्थाप्यदेवंचावाह्य प्रागादिवज्रशक्तिदंड खड्ग पाश अंकुश गदा शूल तद्बाह्ये गौतमंभरद्वाजंविश्वामित्रं कश्य-
पं जमदग्निं वसिष्ठं अत्रिं अरुंधतींच तद्बाह्येनवग्रहान् तद्बाह्ये ऐंद्रीं कौमारीं ब्राह्मीं वाराहीं चामुंडां वैष्णवीं माहेश्वरीं
वैनायकीमिति एताः नामभिरावाह्यसंपूज्य अर्चायांदेवंतन्मंत्रेणावाह्य मंडलमध्येर्चास्कप्रतिष्ठोभवतीतिनिवेश्यसंपूज्य व-
ह्नौमंडलदेवतानांनामभिस्तिलाज्येनदशदशाहुतीर्हुत्वा शय्यायांदेवमारोप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यांस्तुत्वा देवेन्यासंकु-
र्यात् तद्यथा पुरुषात्मनेनमः प्राणात्मनेन॰ प्रकृतितत्वाय॰ बुद्धितत्वाय॰ अहंकारतत्वाय॰ मनस्तत्वाय॰ इतिसर्वांगे प्रकृतितत्वाय॰ बुद्धितत्वाय॰
हृदितत्वाय॰ शब्दतत्वाय॰ शिरसि स्पर्शतत्वाय॰ त्वचि रूपतत्वाय॰ हृदि एवंरसगंधश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाक् पाणिपाद-
पायूपस्थपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशसत्वरजस्तमोदेहतत्वानिविन्यसेत् ततः पुरुषसूक्तस्याद्यमृग्द्वयंकरयोः तदुत्तरंजान्वोः त-
दुत्तरंकट्योः तंयज्ञमितितिसृः नाभिहृत्कंठेषुतस्मादश्वेतिद्वयंबाह्वोः ब्राह्मणस्येतिद्वयंनासयोः नाभ्येतिद्वयमक्ष्णोः अंत्यां

शिरसि केचित्तत्त्वन्यासमन्यथामाहुः पुरुषप्रकृतिमहदहंकारतत्त्वानि शब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणि आकाशवायुतेजोऽप्पृथि-
वीश्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनस्तत्त्वानीति केचिदेतान्निस्थिरलिंगादावेवेच्छंति ततः सुरवशायी भवेति
शय्यायां देवं स्वापयित्वा मंडलशय्ययोरंतरालेनगंतव्यमितिप्रेषं दत्वा मंडलदेवनाभ्यानामभिः पायसेनचरुणावाबलीन्दद्यात् नीवा-
रचरुशेषेणदिग्बलिम् नेदं स्थिरप्रतिष्ठायाम् स्थिरलिंगार्चादौ त्वयं विशेषः अग्निस्थापनहोमवर्ज्यं सर्वं पूर्ववत्कृत्वा इदानीमग्नि-
स्थापनं कृत्वा पूर्वोक्तहोमं कुर्यात् नात्रैनेवारश्चरुः विष्णुश्चेत्पूर्वोक्तहोमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा इदं विष्णुरिति पादौ स्पृष्ट्वा
पुनस्तावद्धुत्वा विष्णोर्नुकमिति नाभिं स्पृष्ट्वा पुनस्तावद्धुत्वा अतो देवेति शिरः स्पृष्ट्वा पुनस्ताएवहुत्वा पुरुषसूक्तेन सर्वांगं स्पृशे-
त् स्थिरलिंगं चेदग्निस्थापनादि पूर्वोक्तसमिदाज्यतिलाहुतीर्हुत्वा यात इषुरित्यनुवाकांत इमे सहस्राणीत्यनुवाकाभ्यां च प्रत्यृचमा-
ज्यं हुत्वा सर्वो वै रुद्र इति मूलं स्पृशेत् पुनस्ताएवहुत्वा कद्रुद्रायेति मध्यं पुनस्ताएवहुत्वा नमो हिरण्यबाहव इत्यग्रम् पुनस्ताएवहुत्वा सर्व
रुद्रेण सर्वांगं स्पृशेत् ततो धाम्नन इति पूर्णाहुतिं जुहुयान्नवा एवमधिवासनं कृत्वा परेद्युः सद्यो वा पीठिकां स्नापयित्वा मही मूषित्यावा-
ह्य अदितिर्द्यौरिति स्तुत्वा ह्रीं नम इति संपूज्य तेनैव पूर्णाहुतिं हुत्वा उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति देवमुत्थाप्य पुष्पांजलिं दत्वा पुरुषसू-
क्तेन स्तुत्वा उदुत्यमित्युत्थाप्य कनिक्रददिति सूक्तेन विष्णुं सद्योजातमिति पंचानुवाकैर्लिंगं गृहं प्रवेश्य पीठिकायां इंद्रादिनामभिर
त्नानि क्षिप्त्वा सप्तधान्यरूप्यहेमभृष्टपाः शिलाः क्षिप्त्वा पायसेन संलिप्य प्रणवेनांगन्यासं कृत्वा सुवर्णशलाकामंतरितां कृत्वा ॐ
सुलग्ने प्रतितिष्ठ परमेश्वरेत्युक्त्वा अतो देवेति विष्णुं रुद्रेण चालिंगं स्थापयेत् ततः प्राणप्रतिष्ठा चलार्चादौ त्वधिवासनांते परे-

द्युरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति देवमुत्थाप्य पुरुषसूक्तेनोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा घृते व्रीहिचरुं कृत्वा तद्देवतामंत्रेण दशाहुतीर्हुत्वानामभिर्जुहु-
यात् अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा धन्वंतरये स्वाहा कुह्वै स्वाहा अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा परमेष्ठिने स्वा-
हा ब्रह्मणे स्वाहा अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा अग्नयेऽन्नादाय स्वाहा अग्नयेऽन्नपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वे-
भ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा भूर्भुवः स्वः अग्नये स्विष्टकृते इति ततः समस्तेः पुनस्त्वेत्याभ्यां पूर्णाहुतिः ततः आचा-
र्यो या ओषधीरिति सर्वौषधीः समर्प्य संपातोदकं देवमंत्रेण शतवारमभिमंत्र्य तेनैवाभिषिंचेत् ततः उत्तिष्ठेति देवमुत्थाप्य वि-
श्वतश्चक्षुरित्युपस्थाय देवं ध्यात्वा जपेत् ब्रह्मणे नमः एवं विष्णवे रुद्राय॰ इंद्रादीनष्टौ वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो ऽश्विभ्यां मरु-
द्भ्यः कुबेराय गंगादिमहानदीभ्यो ऽग्नीषोमाभ्यामिंद्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वंतरये सर्वेशाय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे नम
इति ततः संपातोदकेन यजमानमभिषिच्य देवं ध्यात्वा प्रतीति त्वपरमेश्वरेति पुष्पांजलिं निवेद्य सच्चिदानंदब्रह्मैव भक्तानुग्रहा-
य गृहीतविग्रह कस्त्वरणा द्यवयवविनं शंखचक्राद्यायुधवंतं निजवाहनाद्रूपेतं निजहृत्कमलेऽवस्थितं सर्वलोकसाक्षिणममणी यां-
सं परमेश्वसि परमात्मिश्रियंगमयेति मंत्रेण पुष्पांजलावागतं विभाव्या ऽर्चायां विन्यस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् यथा प्राणप्रतिष्ठाम-
त्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः ऋग्यजुःसामानि च्छंदांसि क्रियामयवपुः प्राणाख्या देवता आं बीजम् क्रों शक्तिः प्राणप्र-
तिष्ठायां विनियोगः ततो ऋष्यादीन् क्रमेण शिरो मुख हृदय गुह्य पादेषु विन्यस्य ॐ कं खं गं घं ङं अं पृथिव्यप्तेजो वाय्वाकाशा-
त्मने आं हृदयाय नमः ॐ चं छं जं झं ञं इं शब्दस्पर्शरूपरसगंधात्मने ईं शिरसे स्वाहा ॐ टं ठं डं ढं णं उं श्रोत्रत्वक् चक्षुर्जिह्वाघ्रा

णात्मनेऊंशिखायैवषट् ॐ लंयंदंधंनं एंवाक्पाणिपादपायूपस्थात्मनेऐंकवचायहुम् ओंपंफंबंभंमंवचनादानविहरणोत्स
र्गानंदात्मने ओंनेत्रत्रयायवौषट् ओं यंरंलंवंशंषंसंहुंळंक्षंअंमनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने अः अस्त्रायफट् एवंआत्म-
निदेवेचकृत्वादेवस्यरक्षांजपेत् ओंआंह्रींक्रोंयंरंलंवंशंषंसंहंसः देवस्यप्राणाइहप्राणाः ओंआंह्रींक्रोंयंरंलंवंशंषंसंहं-
सः देवस्यजीवइहस्थितः ओं आंह्रींक्रोंयंरंलंवंशंषंसंहंसः देवस्यसर्वेंद्रियाणि ॐ आंह्रींक्रोंअंयंरंलंवंशंषंसंहं
सः देवस्यवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणाइहागत्यस्वस्तयेसुखेनसुचिरंतिष्ठंतुस्वाहेति ततोऽचोत्हृद्यंगुष्ठंदत्वाजपेत् अस्यै
प्राणाःप्रतिष्ठंतुअस्यैप्राणाःक्षरंतुच अस्यैदेवत्वमर्चायैमामहेतिचकश्चनेति ततःप्रणवेनसंरुध्यसजीवंध्यात्वा ऋग्वेदोरिति
तृचंजप्त्वाकर्णेगायत्रींदेवमंत्रंचजप्त्वापुरुषसूक्तेनोपस्थायपादनाभिशिरःस्पृष्ट्वा इहैवैधीतित्रिर्जपेत् ततःकर्ता स्वाग-
तंदेवदेवेशमद्भाग्यात्त्वमिहागतः प्राकृतंत्वमदृष्ट्वामांबालवत्परिपालय धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थंस्थिरोभवशुभायनःसान्निध्यं
तुसदादेवस्वार्चायांपरिकल्पय यावच्चंद्रावनीसूर्यास्तिष्ठंत्यप्रतिघातिनः तावत्त्वयात्रदेवेशस्थेयंभक्तानुकंपया भगवन्देवदे
वेशत्वंपितासर्वदेहिनाम् येनरूपेणभगवंस्त्वयाव्याप्तंचराचरम् तेनरूपेणदेवेशस्वार्चायांसन्निधौभवेतिनमेत् एतद्वत्स-
र्वदेवानांसमानं देवमंत्रश्चमूलमंत्रोवैदिकोवाग्राह्यः अथाचार्यःकर्तावालिंगमर्चीवा ॐ भूःपुरुषमावाहयामि ॐ भु-
वःपुरुषमावाहयामि ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि ॐ भूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य प्रणवेनासनंदत्वातेनैन-
वदूर्वाश्यामाकविष्णुक्रांतापद्ममिश्रपाद्यम् इमाआपःशिवतमाःपूताःपूततमामेध्यामेध्यतमाअमृताअमृतरसाःपा

द्यास्ताजुषतां प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान्महाविष्णुर्विष्णवे नम इति पाद्यम् भगवान्महादेवो रुद्राय नम इति लिंगे इ
मा आप आचमनीयास्ता जुषतामित्याचमनीयम् अर्घ्योऽयमित्यर्घ्यम् ततो वेदमंत्रैः संस्नाप्य इदं विष्णुरिति विष्णो न
मोऽस्तु नीलग्रीवायेति लिंगे प्रति संरविस्नस्य इमे गंधाः शुभा दिव्याः सर्वगंधैरलंकृताः पूता ब्रह्मपवित्रेण पूताः सर्वस्य रश्मि
भिः पूता इत्यादि पूर्ववत् इति गंधम् इमे माल्याः शुभा दिव्याः सर्वमाल्यैरलंकृताः पूता इत्यादि माल्यम् इमे पुष्पाः शुभा
इत्यादि पुष्पम् वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यो धूप उत्तमः आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् प्रतिगृह्णात्वित्यादि धूपम्
ज्योतिः शुक्रं च तेजश्च देवानां सततं प्रियः प्रभाकरः सर्वभूतानां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् इति दीपं दत्वा विष्णोः संकर्षण वासु
देव प्रद्युम्नानिरुद्ध पुरुषोत्तमाधोक्षज नृसिंहाच्युत जनार्दनोपेंद्र हरि श्रीकृष्णेति द्वादशनामभिः केशवादिद्वादशनामभिर्वा पु
ष्पाणि समर्प्य तैरेव तर्पणं कृत्वा पायसगुडौदनचित्रौदनानि पविभ्रंतेविततमिति नैवेद्यं कृसरं पूर्वोक्तनामभिर्हुत्वा तेनैव वषा
ड्ढिणेभ्रिये सरस्वत्यै विष्णवे इति हुत्वा विष्णोर्नुकं वीर्याणि॰ तदस्य प्रियमभि पाथो॰ प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्येण॰ परो मात्रया
तन्वा वृधान॰ विचक्रमे पृथिवीमेष एतां॰ त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां॰ इति द्वादशनामभिश्चाप्युपेत्स्वाहेति जुहुयात् लिं
गे तु दीपांतं कृत्वा भवाय॰ देवाय॰ शर्वाय॰ ईशानाय॰ पशुपतये॰ रुद्राय॰ उग्राय॰ भीमाय॰ महते देवाय नम इति पु
ष्पाणि दत्वा तैरेव तर्पणं कृत्वा पविभ्रंते इति पायसं गुडौदनं च निवेद्य पूर्वोक्तनामभिः कृसरं हुत्वा भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहे
त्याद्यष्टभिर्गुडौदनं हुत्वा भवस्य देवस्य सुताय स्वाहेत्याद्यैर्हरिद्रौदनं हुत्वा त्र्यंबकं यजामहे॰ मा नो महांतमुत मा नो॰ मान

स्तोकेतनये॰ आरात्तेगोघ्नउतपूरुषघ्ने॰ विकिरिदविलोहित॰ सहस्राणिसहस्रशोइतिद्वादशएतैर्हुत्वा शिवायशंकरायस-
हमानाय शितिकंठाय॰ कपर्दिने ताम्राय अरुणाय॰ अपगुरमाणाय हिरण्यबाहवे सस्पिंजराय बभ्लुशाय हिर
ण्यायेतिचजुहुयात् ततःस्विष्टकृदादिहोमशेषंसमाप्य पूर्वोक्तसर्वहविर्भिर्विष्णवेलिंगायवाबलिंदद्यात् मंत्रस्तु त्वामे
कमाद्यंपुरुषंपुरातनंनारायणंविश्वसृजंयजामहे त्वमेवयज्ञोविहितोविधेयस्त्वमात्मनात्मन्प्रतिगृण्हीष्वहव्यमिति लिंगेतु-
नारायणपदेरुद्रंशिवमितिवदेत् ततोऽश्वत्थपर्णेभूर्भुवःस्वरोमिति हुतशेषंनिधायप्रदक्षिणीकृत्यविश्वभुजेआत्मनेपरमात्मने
नमइतिनत्वा आचार्यायशतंतदर्धंतदर्धंद्वादशतिस्रएकांवागांदत्वार्त्विग्भ्योपिदक्षिणांदत्वाशतंद्वादशवाब्राह्मणान्भोजये
दितिसंक्षेपः मासादमात्रेनूतनेतुमात्स्योक्तजलाशयप्रतिष्ठाविधिमेवकुर्यात् गोरुत्तारणपात्रीप्रक्षेपादितुनभवतिदारलोपा
त् वारुणहोमस्थानेवास्तुहोमः अन्यत्तद्वदेव इतिभट्टकमलाकरकृतौलिंगार्चाप्रतिष्ठाविधिः ॥ ७ ॥ अथपुनःप्रतिष्ठा
तामधिकृत्यहयशीर्षपंचरात्रे चांडालमद्यसंस्पर्शदूषितावन्हिनाथवा अपुण्यजनसंस्पृष्टाविप्रक्षतजदूषिता संस्कार्ये
तिशेषः मदार्यादर्शेब्राह्मे खंडितेस्फुटितेदग्धे प्रभ्रष्टेमानवर्जिते यागहीनेपशुस्पृष्टेपतितेदुष्टभूमिषु अन्यमंत्रा-
र्चितेचैवपतितस्पर्शदूषिते दशस्वेतेषुनोचक्रुःसन्निधानंदिवौकसः यागःपूजा पशुर्गर्दभादिः पंचरात्रे खंडितास्फु
टितादग्धायस्माद्दर्चाभयावहा तस्मात्समुद्धरेदर्चांतुपूर्वोक्तविधिनानरः अर्चाभंगादावुपवासःकार्यः नराज्ञोविप्लवेस्त्री-
यालकृतार्चाविप्लवेतथेति विष्णुधर्मोक्तेः सिद्धांतशेखरे चौरचंडालपतितश्वोदक्यास्पर्शनेसति शिवाद्युपहृतौचैवम्

तिष्ठां पुनराचरेत् पंचरात्रे अंगाद्यंगादिसंधाने प्रतिष्ठां पुनराचरेत् जलाधिवासविहितनेत्रोन्मीलनवर्जिताम् शुद्धिविवेके
विष्णुः द्रव्यवन्नूकृतशौचानां देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन शुद्धिरिति अर्चाः प्रतिमाः तद्द्रव्यस्य ताम्रादेः कृच्छ्रशौचं कृत्वा पु-
नः प्रतिष्ठां कुर्यादित्यर्थः स्मृत्यर्थसारेप्येवम् तद्विधिर्बौधायनसूत्रे पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वमेकरात्रं द्विरात्रमेकमासं द्वि-
मासं वार्चनादिविच्छेदे शूद्रादिरजस्वलाद्युपस्पर्शने पूर्वोक्ते काले पुण्याहं वाचयित्वा युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा निशायां जला-
धिवासं कृत्वा प्रभाते कलशपूर्णेन पंचगव्येन तत्तन्मंत्रैः स्नापयित्वाऽन्यकलशं शुद्धोदकेनापूर्य तस्मिन्नवरत्नानि प्रक्षिप्य तं क-
लशं तत्र गायत्र्याष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवारं वाभिमंत्र्य तेनोदकेन देवं स्नापयेत्ततः शुद्धोदकेन स्नापयेदष्टसहस्रमष्टश-
तमष्टाविंशतिं वा पुरुषसूक्तेन मूलमंत्रेण च ततः पुष्पाणि दत्वा यथासंभवमर्चयित्वा गुडौदनं निवेदयेदिति बुद्धिपूर्वं तु विच्छे-
दे पूर्वोक्तां प्रतिष्ठां पुनः कुर्यात् पूर्वोक्तविष्णुवचनात् इदं मलमासशुक्रास्तादावपि कार्यमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च देवा-
र्चाप्रोत्सादभेदने तु शूलपाणौ काश्यपः वापीकूपारामसेतुसभातडागवप्रदेवतायतनभेदने प्रायश्चित्तं च तत्र आज्याहुतीर्जुहु-
यात् इदं विष्णुर्मानस्तोके विष्णोः कर्माणि पादोस्येति यां देवतामुत्सादयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान्भोजयेदिति शां-
खलिखितौ प्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपातभंगेषु तत्समुत्थानं प्रतिसंस्कारोऽष्टशतं च निपातितानामिति समुत्थानं प्र-
तिक्रिया प्रतिसंस्कारः पुनः प्रतिष्ठा अष्टशतं तपणाद्दंडश्चेत्यर्थः अथ जीर्णोद्धारः स च लिंगादौ दग्धे भग्ने चलिते वा कार्यः
अयं चानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिंगादौ भंगादिदुष्टेपि न कार्यः तत्र तु महाभिषेकं कुर्यादिति त्रिविक्रमः कर्त्ताऽमुकदेवस्य जी

णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा पुण्याहं वाचयित्वा आचार्यमूर्तिजाश्च हुत्वा लिंगे ॐ व्यापकेश्वरहृदयाय नमः ॐ व्यापकेश्वरशिरसे स्वाहे
त्येवं षडंगं कृत्वा घोरमंत्रशतं जप्त्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्याघोरेण घृतसर्षपैः सहस्रं हुत्वा इंद्रादिभ्यो नाम्ना बलिं दत्वा जीर्णं देवं प्रणवेन सं-
पूज्य ब्रह्मादिमंडलदेवतानां होमं पूर्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् जीर्णभग्नमिदं चैव सर्वदोषावहं नृणाम् अस्योद्धारे कृते शांतिः शा-
स्त्रेऽस्मिन्कथिता त्वया जीर्णोद्धारविधानं च नृपराष्ट्रहितावहम् तदधिष्ठितां देव प्रहरामि तवाज्ञयेति ततः क्षीराज्यमधुदू-
र्वाभिः समिद्भिश्चाष्टोत्तरसहस्रं शतं वा देवमंत्रेण हुत्वाऽङ्गानां दशांशेन लिंगचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन हुत्वा लिंगं प्रार्थयेत् लि
गरूपं समागत्य येनेदं समधिष्ठितम् यायास्त्वं संमितं स्थानं संत्यज्यैव शिवाज्ञया अत्र स्थाने च या विद्या सर्वविद्येश्वरैर्युता
शिवेन सह सा यातु त्वेति मंत्रितजलेनाभिषिच्य विसर्जयेत् ततोऽस्त्रमंत्रितेन खनित्रेण खात्वा लिंगमादाय नद्यादौ वामदेवेन लिंगं
प्रणवेन मूर्तिं क्षिपेत् दारुजं तु मधुनाऽभ्यज्याघोरेण दहेत् हेमरत्नादिमयं तु दग्धं चालितं वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् ततः शांत्यै
अघोरेण तिलैः सहस्रं हुत्वा प्रार्थयेत् भगवन्भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते जीर्णलिंगसमुद्धारः कृतस्तवाज्ञया मया अ
ग्निना दारुजं दग्धं क्षिप्तं शैलादिकं जले प्रायश्चित्ताय देवेश अघोरास्त्रेण तर्पितम् ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं य
दि तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वरेति ततो यजमानः प्रार्थयेत् गोविप्रशिल्पिभूतानामाचार्यस्य च यज्वनः शां
तिर्भवतु देवेश अच्छिद्रं जायतामिदम् मूर्तौ तु विशेषः त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं देहं निर्मापयत्यसौ वासं कुरु सुरश्रेष्ठ
तावत्त्वं चालके गृहे वसन्क्लेशं सहिष्वेह मूर्तिर्वै तव पूर्ववत् यावत्कारयते भक्तः कुरु तस्य च वांछितमिति ततो नवां मूर्तिं लिं-

गंवाहृत्वोक्तविधिनास्थापयेत् मूलंत्वग्निपुराणेस्पष्टम् इतिजीर्णोद्धारः अथतुलसीग्रहणम् देवयाज्ञिककृतेस्मृतिसारे वै
धृतौचव्यतीपाते भौमभार्गवभानुषु पर्वद्वयेचसंक्रांतौद्वादश्यांसूतकद्वये तुलसींयेविचिन्वंतितेछिंदंतिहरेःशिरः वि
ष्णुधर्मोत्तरे रविवारंविनादूर्वांतुलसींद्वादशींविना जीवितस्यविनाशायप्रविचिन्वीतधर्मवित् तथा संक्रांतावर्कपक्षांते
द्वादश्यांनिशिसंध्ययोः येछिंदंतितुलसीपत्रंतेछिंदंतिहरिमस्तकम् पाद्मे द्वादश्यांतुलसीपत्रंधात्रीपत्रंचकार्तिके
लुनातिसनरोगच्छेन्निरयानतिगर्हितान् रुद्रयामले द्वादश्यांचदिवास्वापस्तुलस्यवचयस्तथा विष्णोश्चैवदिवास्नानं-
वर्जनीयंसदाबुधैः विष्णुधर्मे नछिंद्यात्तुलसींविप्रोद्वादश्यांवैष्णवःक्वचित् देवार्थंतुलसीच्छेदोहोमार्थंसमिधां-
तथा इंदुक्षयेनदुष्येतगवार्थेतुतृणस्यच ग्रहणमंत्रस्तुपाद्मे तुलस्यमृतजन्मासिसदात्वंकेशवप्रिये केशवार्थंविचि-
न्वामिवरदाभवशोभने इति पारिजाते दक्षः समित्पुष्पकुशादीनांद्वितीयःप्रहरोमतः अथपुष्पादेःपर्युषितत्वम्
भार्गवार्चनेभविष्ये प्रहरंतिष्ठतेजातीकरवीरमहर्निशम् तुलस्याबिल्वपत्रेषुसर्वेषुजलजेषुच नपर्युषितदोषोस्तिमा-
लाकारगृहेषुच बृहन्नारदीये वर्ज्यंपर्युषितंपुष्पंवर्ज्यंपर्युषितंजलम् नवर्ज्यंतुलसीपत्रंनवर्ज्यंजाह्नवीजलम् त
त्रैवपाद्मे तुलसीपर्युषितानैवबिल्वंतुत्रिदिनावधि पद्मंपंचदिनान्याज्यंशेषंपर्युषितंविदुः स्कांदे पालाशंदिन-
मेकंतुपंकजंचदिनत्रयम् पंचाहंबिल्वपत्रंचदशाहंतुलसीदलम् पदार्थादर्शेवोपदेवस्त्वन्यथाह बिल्वापा-
मार्गजातीतुलसिशमीशताकेतकीभृंगदूर्वामंदाम्भोजाहिदर्भामुनितिलतगरब्रह्मकल्हारमल्ल्यः चंपाश्वारातिकुंभीदमन

मरुबकाबिल्वतोहानिशस्तास्त्रिंश ३० श्र्येका १ र्य ६ रीशो ११ दूधि ४ निधि ९ वस्र ८ भू १ भू १ यमा
२ भूयएवम् अस्यार्थः शता शतावरी मंदः मंदारः अहिर्नागकेशरः मुनिरगस्त्यः अश्वासर्तिः करवीरः कुं
भीपाटलेतिकेदेवनिघंटुः अरयः षट् ईशाः एकादश उदधयश्चत्वारः निधयोनव वसवोऽष्टौ भूः एकः यमौद्वौ बि
ल्वमारभ्याऽऽद्विपर्यंतं गणयित्वादर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादि गणयेदित्यर्थः एतद्दिनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः टोडरानंदे
स्कांदे दमनमुपक्रम्य तस्यमालाभगवतः परमप्रीतिकारिणी शुष्कापर्युषितावापिनदुष्टाभवतिकर्हिचित् तिथिनत्वेमा-
त्स्ये बिल्वपत्रंचसाध्यंच तमालामलकीदले कल्हारंतुलसींचैव पद्मंचमुनिपुष्पकम् एतत्पर्युषितंनस्यात् कुशास्त्रकलि
कास्तथा स्मृतिसारावल्याम् जलजानांचसर्वेषां पत्राणामहतस्यच कुशपुष्पस्यरजतस्रुवर्णकृतयोरपि नपर्युषि
तदोषोऽस्तितीर्थतोयस्यचैवहि मुकुलैर्नार्चयेद्देवं पंकजैर्जलजैर्विना अथशिवनिर्माल्यनिर्णयः सिद्धांतशेखरे
धराहिरण्यगोरत्नताम्रारोप्यांशुकादिकान् विहायशेषंनिर्माल्यंचंडेशायनिवेदयेत् अन्यदन्नादिपानीयंतांबूलं
गंधपुष्पकम् दद्याच्चंडायनिर्माल्यं शिवभक्तेतुसर्वशः आचार्यशिवचंडानामाज्ञाभंगेतुलक्षकम् धनस्यभक्षणेते
षापादोनंलक्षमीरितम् निर्माल्येभक्षितेलक्षपादतः शुद्धिमीरिता दानंचभक्षणसमंतदर्धंतदुपेक्षणे अकामाद्भ-
क्षणेशंभोर्निर्माल्यस्यजपेत्सुधीः ब्रह्मपंचकसाहस्रंधर्मेणसहितंततः कामतोभक्षणेदीक्षाप्रायश्चित्तंनचान्यतः नि
र्माल्यलंघनेघोरंप्रजपेदयुतंततः स्पर्शश्चलंघनसमोविक्रयोभक्षणेनच स्मृत्यर्थसारेपि शैवसौरनिर्माल्यनैवेद्य-

भक्षणे चांद्रम् अभ्यासे द्विगुणमत्याभ्यासे पतनम् अन्यनिर्माल्येप्यनापद्येवमिति इदंच ज्योतिर्लिंगाद्यतिरिक्तविषयम्
तथाच पुरुषार्थप्रबोधे भविष्ये ज्योतिर्लिंगं विनालिंगं यः पूजयति सत्तमः तस्यनैवेद्यनिर्माल्यभक्षणात्तु सकृच्छ्रकम् शा
लग्रामोद्भवे लिंगे बाणालिंगे स्वयंभुवि रसलिंगे तथार्षेच सुप्रसिद्धप्रतिष्ठिते हृदयेचंद्रकांतेच स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते शि
वदीक्षावता भक्तेनेदं भक्ष्यमितीर्यते तथा बाणलिंगे स्वयंभूते चंद्रकांते हृदिस्थिते चांद्रायणसमं ज्ञेयं शंभोर्नैवेद्यभक्षणं
लिंगे स्वयंभुवे बाणे रत्नजे रसनिर्मिते सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चंडाधिकृतिर्भवेत् यत्र चंडाधिकारोस्ति तद्भोक्तव्यं न मानवैः चंडाधिका
रो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः त्रैविक्रम्याम् बाणलिंगे चले लोहे च सिद्धलिंगे स्वयंभुवि प्रतिमासु च सर्वासु न चंडोधिकृतो भवेत् अत्र
ब्रह्महापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशायिष्ये महाव्रते इति स्कांदाद्दशकं विनान ग्राह्यं शिवनिर्माल्यं
किं तु स्नात्वेति स्मार्ताः अनुपनीतेन ग्राह्यमिति श्रीदत्तः शिवदीक्षाहीनेन न ग्राह्यमिति शैवाः तिथितत्वे हेमाद्रौ परिशिष्टे अग्रा
ह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलं शालग्रामशिलासंगात्सर्वं याति पवित्रताम् पंचायतनपूजायां तंत्रेण च निवेदितमित्यर्थः शि
वपुराणे ये वीरभद्रशाभिताः शिवभक्तिपराङ्मुखाः शंभोरन्यत्र देवेषु ये भक्ता ये न दीक्षिताः तेषामनर्हमीशस्य तत्प्रसादच
तुष्टयं काशीखंडे जलस्य धारणं मूर्ध्नि विश्वेशस्नानजन्मनः एष जालंधरो बंधः समस्तकरवल्लभः तथा स्नापयित्वा वि
धानेन यो लिंगस्नपनोदकं त्रिः पिबेत् त्रिविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति लिंगस्नपनवार्भिर्यः कुर्यान्मूर्ध्न्यभिषेचनं गंगास्नानफलं
तस्य जायतेऽत्र विपाप्मनः इदं पूर्ववाक्यवशाद्विश्वेश्वरविषयमिति केचित् काशीस्थपुराणप्रसिद्धसर्वलिंगविषयम्

काशीखंडे रत्नेश्वराख्याने तथैव दर्शनादित्यन्ये अथकृषिः राजमार्तंडः ऋक्षेषूत्तरपौष्णावैष्णवमघा मूलानुराधाश्विनी प्रा-
जापत्यकरार्द्रदेवनगुरू प्रालेयपादेषु च निर्दोषैर्वृषभैर्हलैश्च सुमनोमालाभिरभ्यर्चितैर्दत्वा क्षेत्रपतेर्बलिं हलधरः क्षेत्रं ततः कर्ष
येत् प्राजेशाश्रवणोत्तरादितिमघा मार्तंड इति ध्याश्विनी पौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषक्स्वाती विशाखवानस्या जीवार्केंदुसितेंदु-
नंदनदिने लग्नेच सौम्योदये सस्यानां वपने तथैव लवने शस्तास्तथारोपणे चंडेश्वरः हस्तचित्रादितिस्वातीरेवत्यां श्रवणत्रये स्थि
रलग्ने गुरौ वारे बीजधार्यं ज्ञशुक्रयोः ॐ धनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं स्वाहा लेखयित्वा इमं मंत्रं धान्यागारे निधापयेत् स
स्यवृद्धिं परां कुर्यात् पूजितं प्रतिपूजयेत् दक्षिणादिङ्मुखगमनं गमनमभिनवाख्ये नारीषु व्ययमपिसस्य धनानां नबुधाबुधवासरे कु
र्युः शनिवारे च नो कार्यौ धनधान्यव्ययौ बुधैः अथ वस्त्रं श्रीपतिः रोहिणीषु करपंचकेश्विभे स्युत्तरासु च पुनर्वसुद्वये रेवतीत्वसुदै
वतेच भेनवव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते जीर्णैरंबैसनतमम्बुभिराङ्गींदंभोमेशुक्रे बुधदिने तु भवेज्जनाय ज्ञानाय मंत्रिणि भृगौ प्रियसंगमा
य मंदे मलाय च नवांबरधारणं स्यात् रोहिणीगुरुपुनर्वसूत्तरे या बिभर्ति नववस्त्रभूषणे सा न योषिन वलंबते पतिं स्नानमाचरति वारुणे
पिया अथालंकारवलयादि दैवज्ञवल्लभः नासत्यपूषवसुभिः करपंचकेन मार्तंडभौमगुरुदानवमंत्रिवारे मुक्तासुवर्णमणि-
विद्रुमशंखदंतरक्तांबराणि विधृतानि भवंति सिद्ध्यै ज्योतिर्निबंधे हस्तानुराधामृगपूषधनिष्ठयुक्तचित्रोत्तरासु च पुनर्वसु —
रोहिणीषु लग्ने स्थिरे रविसुतेंदुजजीववारे हेमादिधारणविधिः कथितो नराणां तत्रैव श्रीपतिः पौष्णाश्विनीवसुकरादिषु पंचकेषु
कौसुंभहेममणिविद्रुमकाचशंखाः नार्या धृताः सुतसुखार्थकरा भवंति ब्राह्मोत्तशादितिगुरुषसुरवायभर्तुः तत्रैव शंखादिवररत्ना-

नि·सिं
५५

निपुष्यादित्युत्तरासु च रोहिण्यां नैव गृण्हीत भर्तुर्जीवितकांक्षिणी अथ सूचीकर्म वासवादितिभत्वाष्ट्रमैत्रचंद्राश्विनीषु च सूचीकर्म तन्तुत्राणादि-
भिर्कैर्देशैः प्रशस्यते अथ शय्या हस्तादित्रिब्रह्मगुरूत्तराणि पौष्णाश्विमूलेंदुभानि च भानि वारेषु जीवेंदुसितेंदुजानां शय्यासना
रंभणमुत्तमं स्यात् अथ शस्त्रधारणम् पुष्ये चादितिचित्रपद्मतनये शक्रोत्तरारेवतीस्वातीवाजिविशाखमित्रसहिते भानौ गुरौ भा
र्गवे कुंभे कीटगृहे द्वषे मृगपतौ चेंदौ शुभे वीक्षिते सन्नाहः शरखड्गकुंतछुरिकाधार्या नृपाणां हिताः अथ स्वामिसेवा चंडेश्वरः
रोहिण्युत्तरपौष्णेषु वसु वारुणयोरपि सेवेत स्वामिनं भृत्यः शुभवारोदये तथा ज्योतिर्निबंधे दासीदासादिभृत्यानां कुर्यात्संग्रह
णं बुधैः स्थिरलग्ने शुभे दृष्टे मंदवारे विशेषतः अथ गजाश्वदोलाः स एव पौष्णप्रजेशादितिभद्वयानि हस्तादिषट्कश्रवणोत्तरा
णि दोलादिमातंगतुरंगमाणामारोहणे भीष्टफलप्रदानि अथ नृत्यम् हस्तः पुष्यो वासवो रोहिणी च ज्येष्ठा पौष्णं वारुणं चोत्तराश्च
पूर्वाचार्यैः कीर्तितश्चक्रवर्ती नृत्यारंभे शोभनोऽयं भवर्गः अथ राजदर्शनं श्रीपतिः मृगाश्विपुष्यश्रवणाश्च विष्ठा हस्तश्च वत्ता ध्रु-
वपूषभानि मैत्रेण युक्तानि नरेश्वराणां विलोकने भानि शुभप्रदानि अथ क्रयविक्रयौ माद्रद्वयत्रिदशमंत्रिदिवाकरेषु मूलानिलो
त्तरतुरंगमरेवतीषु सारंगपाणिरजनीकरमैत्रभेषु लाभः सदैव भवति क्रयविक्रयाभ्यां वस्त्रेतु चित्राशतभिषास्वातीरेवतीचाश्वि-
नीशुभा श्रवणश्च तथा प्रोक्ता वस्त्राणां क्रयणे शुभः अथ सेतुः स्वातीयुक्ते मंदवारे वृषलग्ने शुभे दिने सेतूनां बंधनं कार्यं शुक्रवभत्ता-
र्कजीवयोः अथ पशुकृत्यम् श्रीपतिः चित्रोत्तरावैष्णवरोहिणीषु चतुर्दशीदर्शदिनाष्टमीषु स्थानप्रवेशो गमनं विदध्यात्पशु
मानृपशूनां न कदाचिदेव चंडेश्वरः हस्तमूलविशाखवासुरेवत्याश्रवणे तथा मैत्रे च वारुणे श्रेष्ठं पशुक्रयणमुच्यते पूर्वात्रयामृत

प·पू·
३

५५

मयूरवह्नाशनेषु इंद्राग्निवाजिवसुवारुणशंकरेषु एतेषुगोमहिषदंतितुरंगमादिनानाप्रकारपशुजातिगतिः प्रशस्ता अथगजदंत
च्छेदः ज्योतिर्निबंधे त्वाष्ट्रवैष्णवअश्विन्यामादित्येवसुदैवते दंतिनांशुभदंकर्मपुष्येहस्तेचकर्तनम् अथनिक्षेपः भरणीत्रीणि
पूर्वाणिआर्द्राश्लेषामघातथा चित्राज्येष्ठाविशाखाचमूलमृगपुनर्वसू एभिर्दत्तंप्रयुक्तंचयद्यन्निक्षिप्यतेधनम् दृष्टतोधावमान
स्यनिर्धनोनोपपद्यते अथऋणमोक्षः श्रीधरः वागीशमंददिवसांशकलग्नयुक्तेरिक्तासुमंददिवसेकुलिकोदयेच मैत्रद्वि
तीयपदमैत्रमुहूर्तयुक्तेराशपुष्करमेच ऋणमोक्षमुशांतिसंतः अथराजमुद्रा मृदुध्रुवक्षिप्रचरेशुभेषु योगप्रशस्तेशनिचंद्रवर्जे
वारेतिथौपूर्णजयाह्वयेच मुद्राप्रतिष्ठाशुभदाहिराज्ञाम् अथनौः चंडेश्वरः पौष्णाश्विनीतुरगवारुणमित्रचित्राशीतोष्णरश्मिवसवो
नलवत्यमूनि वारेचजीवभृगुनंदनकेप्रशस्तेनौकादिसंघट्टनवाहनमेषुकुर्यात् अथभोगः गुरुभरविभानुराधाविधातृपौष्णा
श्विरोहिणीषुस्यात् स्वात्युत्तरासुकुर्याच्छयनासनभोगभोगादि अथश्मश्रुकर्म श्रीपतिः पुष्येपौष्णेचाश्विनीशेंदवेच शाक्रे
हस्तादित्रिकेभेष्यदित्याः क्षौरंकार्यंवैष्णवादित्रयेच मुक्त्वाभौमादित्यपातंगिवारान् नस्नातभुक्तोत्कटभूषितानामभ्यक्तया
त्रासमरोत्सुकानां क्षौरंविदध्यान्निशिसंध्ययोर्वाजिर्जीविषूणांनवमेनचान्हि त्रिस्थलीसेतौवृद्धगार्ग्यः रव्यारसौरवारेषुरात्रौ
पातेवृताहनि श्राद्धाहःप्रतिपद्रिक्ताभद्राःक्षौरेषुवर्जयेत् गार्ग्यः षष्ठ्यमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमीतथा आसुसन्निहितंपापं-
त्रिषुतैलभगेक्षुरे राजमार्तंडः देवकार्येपितुःश्राद्धेरवेवंशपरिक्षये क्षौरकर्मनकुर्वीतजन्ममासेचजन्मभे बृहस्पतिः रा
जकार्येनियुक्तानांनराणांभूपजीविनाम् श्मश्रुलोमनखच्छेदोनास्तिकालविशोधनम् तथा क्षौरंनैमित्तिकंकार्यंनिषेधेस

त्यपिध्रुवम् पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके केचित्तूत्तरार्धमन्यथा पठंति मुंडनस्य निषेधोपि कर्तनं तु विधीयत इति ना
रदः नृपविप्राज्ञया यज्ञे मरणे बंधमोक्षणे उद्वाहे रविलवारर्क्षे तिथिषु क्षौरमिष्टदम् भारते प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयीत समाहि
तः उदङ्मुखो वाप्यथ म्लानतथायुर्विंदते महत् अपरार्के उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थ
निवापयेत् दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थ पापसंक्षये शिखाद्यं नवसंस्कारे शिखाद्यंतं शिरो वपेत् यतीनां तु विशेषाणि गमे कक्षोप-
स्थशिखावर्जं मृतुसंधिषु वापयेदिति अन्येपि विधिप्रतिषेधाः प्रागुक्ताः अथ धनसंग्रहः ब्रह्मानिलार्कमघमूलत्रिपूर्वरोहिणीपौष्णानुराधयु
क्तविष्णुविशाखयुक्ते वारे कुजार्कभृगुनंदनसोमजानां श्रेष्ठं धनस्य करणं प्रवदंति शास्त्रम् अथ नवान्नम् श्रीपतिः रेवतीश्रुतिपुनर्वसुह
स्तब्राह्मतः पृथगपि द्वितयेन श्रुत्तरेषु गदितं पृथुकानां प्राशनं नवनवान्नविधानं अथ नवभोजनपात्रम् ज्योतिर्निबंधे भोज्यपात्रं सुधा-
सिंधोघटयेद्रासमाहरेत् तत्रान्नप्राशनप्रोक्ते काले भोजनमाचरेत् अथ नवपर्णफलादिभक्षणम् चंडेश्वरः मूलाश्विमैत्रकरतिष्यहरी
ज्यभेषु पौष्णोत्तरेदितिपुनर्वसुवासवेषु वारेषु भूमितनयार्कजवारवर्जं ताम्बूलनूतनफलाद्यशनं हिताय अथ होमे आहुतिपातः ज्योतिषे
तरणिविधुगुभास्करिचंद्रमाः कुजसुरेज्यविधुंतुदकेतवः रविभतो दिनभं गणयेत्क्रमान्मुनिखगैस्त्रितयं त्रितयं न्यसेत् दिनकरार्कितमःकु
जकेतवो हुतभुजे न शुभाः खलु नेतरे शुभाः हवनचक्रमिदं प्रविलोक्यतां हवनकर्मणि सर्वसमृद्धये अत्र शांतिरुक्ता विष्णुधर्मे क्रूरग्रह
सुखे चैव संजाते हवने शुभे शांतिं विधाय गां दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुंबिने आयसीं प्रतिमां कृत्वा निक्षिपेत्तामधोमुखीं गोमूत्रमधुगंधाद्यैरर्चि
तां प्रतिमां ततः स्वस्थानं निधाय संपूज्य तत्र होमो विधीयते अत्रापवादः क्रियासारे नित्ये नैमित्तिके दुर्गाहोमादौ न विचारयेत् अथ जन्म-

रादौफलम्   श्रीपतिः स्वात्याश्लेषारौद्रपूर्वासु शाक्रे रोगोत्पत्तिर्जायते यस्य पुंसः तद्भैषज्यं व्यापृतो निःप्रयत्नः स्याद् दुग्धाब्धेर्लब्धजन्मापि
वैद्यः व्याध्युत्पत्तिर्यस्य पौष्णे समैत्रे प्राणत्राणं जायते तस्य कृच्छ्रात् वैश्वे सौम्ये रोगमुक्तिस्तु मासाद्विंशत्या स्याद्वासराणां मघासु पक्षाद्
स्तेवासवे सद्विदैवे मूलाश्विन्योरग्निधिष्ण्ये नवाहात् याम्ये त्वाष्ट्रे वैष्णवे वारुणे च नैरुज्यं स्यान्नूनमेकादशाहात् आहिर्बुध्न्ये तिष्यसंज्ञे य
मारव्ये प्राजापत्यादित्ययोः सप्तरात्रात् रोगान्मुक्तिर्जायते मानवानां निःसंदिग्धं जल्पितं गर्गमुख्यैः ज्योतिषे एकाहो निधनं दशाहम-
निलाद्वाणाविंयत्पर्वताः सप्तांगाविलयश्च मास युगुल मासो मृतिः पक्षकः द्वौमासावथ विंशति दशनिशाः पक्षांतपक्षा नखा मासो पक्ष
दशानपक्षककुभः पीडादिनान्यश्विभात् दैवज्ञः उरगवरुणरौद्रवासवेंद्रत्रिपूर्वा यमदहनविशाखा पापवारेण युक्ताः तिथिषु नवमि
षष्ठीद्वादशी वा चतुर्थी भवति मरण योगो रोगिणां कालहेतुः अत्र कुंभे हेमी नक्षत्र दैवतां प्रति मासं पूज्य द्वादशदलेषु संकर्षणादिद्वादशमू
र्तीर्द्वादशादित्यान् वा संपूज्य दूर्वा समित्तिलक्षीराज्यैर्गायत्र्या तद्दैवतायै अष्टोत्तरशतं हुत्वा दध्योदनं बलिं दत्वाचार्याय गां भूतिमांच दत्वा वि
प्रान् भोजयेदिति संक्षेपः विशेषस्तु व्रतहेमाद्रौ पदार्थादर्शे च ज्ञेयः अथ भेषज चंडेश्वरः मूलानुराधमृगतिष्यपुनर्वसौ च पौष्णाश्वि-
नीश्रवणशक्रकरभे च वारेषु वाक्पतिदिनेषु सितेंदुशस्तं भेषज्य भक्षणममीषु हितं नराणाम् अथारोग्यस्नानम् श्रीपतिः इंदोर्वारे
भार्गवे च ध्रुवेषु सार्पादित्य स्वातिमुक्तेषु भेषु पित्र्ये चांते वापि कुर्यात्कदाचिन्नैव स्नानं रोगनिर्मुक्तजंतुः चरे विलग्ने रविभौमवारे रिक्तेतिथौ
स्याद्बहुले च पक्षे धिष्ण्येषु चरे रुग्निपीडितानां स्नानं नराणां निरुजत्वकारि अथ दंतधावनम्. षष्ठ्यां चंद्रोदये विष्णुः प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु च
तुर्दश्यष्टमीषु च नवम्यां भानुवारे च दंतकाष्ठं विवर्जयेत् नारदः चतुर्दश्यष्टमी पौर्णमासी संक्रमणेषु च नंदासु च नवम्यां च दंतकाष्ठं विव-

र्जयेत् श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका व्यतीपाते च संक्रान्त्यां नंदाभूताष्टपर्वसु तैलं स्त्रीरतिं मांसं दंतकाष्ठं च वर्जयेत् वसिष्ठः श न्यर्कशुक्रवारेषु कुजाहे व्रतवासरे जन्माहे श्राद्धदिवसे दंतकाष्ठं विवर्जयेत् हेमाद्रौ स्कांदे अभ्यंगे जलधिस्नाने दंतधावनमैथुने जाते चानि धने चैव नक्ता व्यापिनी तिथिः संवर्तः रवौ विवाहे आशौचे वर्जयेद्दंतधावनं व्यासः अलाभे दंतकाष्ठानां निषिद्धानां तथा तिथौ अपां द्वादशगंडूषैर्विदध्याद्दंतधावनम् अथामलकस्नानं व्यासः श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं विवर्जयेत् चंद्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् क्रतुः षष्ठी च सप्तमी चैव नवमी च त्रयोदशी संक्रान्तौ रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् यत्तु नवमीं दशमीं चैव तृतीयां च त्रयोदशीं प्रतिपद्द्वादशीं कृष्णां स्नानं तासु विवर्जयेत् यच्च दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोः सुजीवतोः पुत्रः कुर्वन्निशां चैव पित्रोर्हन्ति जीवितं इति कण्वयमाद्यैः स्नानमात्रं निषिद्धं तद्भोगार्थस्नानपरं न नित्यनैमित्तिकपरमिति हेमाद्रिः अथ तैलस्नाननिषेधः कात्यायनः पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिः परिहीयते गर्गः पंचदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत् न च कुर्याच्च तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा शाश्वतीं गतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पंडितः तत्रैवायुर्वेदे षष्ठ्यादिनक्षये चाष्टम्यामेकादश्यां च पर्वसु द्वादश्यां च चतुर्दश्यां पंचम्यां भानिपत्तिथौ व्रते श्राद्धदिने जन्मत्रितये श्रवणादिषु ज्येष्ठोत्तराफल्गुनीषु व्यतीपाते च वैधृतौ विष्टियोगे च संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु नाभ्यंगं तत्र बालानां स्त्रीणां तु न दोषकृदिति व्यवहारतत्त्वे संक्रान्तिभद्राव्यतिपातवैधृतिषष्ठ्यष्टमीपर्वसु नार्कभूसुते स्नाने द्वितीयादशमी च गर्हिताः षष्ठ्यादिमा द्यारदधावने धमाः अस्यापवादमाह तत्रैव मन्वेताः सार्षपं गंधतैलं च यत्तै

लं पुष्पवासितं अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन आयुर्वेदे निषिद्धतिथिवारर्क्षग्रहणेष्वपि रात्रिषु किंचिद्दोघृतयुक्तं वा विप्रपाः
दरजोन्वितं भानौ दूर्वान्वितं भौमे भूसुक्ते पुष्पयुग्गुरौ सर्वेषां सर्वदा तैलमभ्यंगेषु न दुष्यति मंगलेष्वप्यदोषः मांगल्यं विधृतं स्नानं
वृद्धिपूर्वोत्सवेषु च स्नेहमात्रस मासुक्तमध्याह्नात्प्राक् न तद्दिष्यते इति मदनपारिजाते कात्यायनोक्तेः हेमाद्रौ बृहन्मनुः तैलाभ्यं
गो नार्कवारे न भौमे नो संक्रांतौ वैधृतौ विष्टिषष्ठ्योः पर्वस्वष्टम्यां च नेष्टः स इष्टः प्रोक्तानुभुक्त्वा वासरे सूर्यसूनोः तिलस्नाननिषेधस्तु
षट्त्रिंशन्मते तथा सप्तम्यमावास्या संक्रांति ग्रहजन्मर्क्ष धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् अथ गृहारंभः ज्योतिर्निबंधे वा
दरायणः वैशाखे फाल्गुने पौषे श्रावणे मार्गशीर्षके सूत्रारंभः शिलान्यासः स्तंभारंभः प्रशस्यते नारदः सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघ
श्रावणकार्तिकाः मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यधनप्रदाः अत्र वृषसिंहवृश्चिकाः वैशाखश्रावणकार्तिकाः सौराश्चेद्ग्राह्या इति का
लादर्शः तत्रैव कारणं तत्रैव स्थिरमासे स्थिरे राशौ स्थिरे शोभनवेश्मनाम् कुर्वीत स्थापनं शंकोः शंकुस्थापनमेव वा कार्तिके निषे-
धस्तु लापरः कुंभे माघेपि सर्वेषां मंदिराणामुपक्रमम् महर्षयः प्रशंसंति धान्यागारं विहाय च निषेधो धान्यगृहपरः पाकभोजनशा
लादौ मार्गशीर्षश्च फाल्गुनः रथ्यागेहमठादौ च सहस्यः शुभिरे वतु पौषाषाढनिषेधस्तु प्रधानगृहपरः नर्मधानगृहारंभं कुर्यात्सौ
षशुच्चावपीति तत्रैवोक्तेः ज्योतिस्तत्त्वे पूर्वापरास्यं तु नभोत्य पौषे याम्योत्तरास्यं सहसि द्वितीये कार्यं गृहं जीववृषर्क्षगार्के नीचास्तगो जी
वसितौ च हित्वा रत्नमालायां कर्कनक्रहरिकुंभगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि तौलिमेषवृषवृश्चिकयाते दक्षिणोत्तरमुखानि व
दंति दैवज्ञवल्लभः शाकधान्यं पचनानिः पशूत्वं स्वापिनैः स्वसंगरं प्रहृत्यनाशम् स्वंश्रीप्रासिवन्हिभीतिं च लक्ष्मीं कुर्युश्चैत्राद्या गृहारं

नि॰सिं॰
५८

भकाले गर्गः त्र्युत्तरामृगरोहिण्यां पुष्ये मैत्रे करत्रये धनिष्ठाद्वितये पौष्णे गृहारंभः प्रशस्यते रोहिण्यां श्रवणत्रये दितियुगे हस्तत्रये
मूलके रेवत्युत्तरफाल्गुनीषु रगभे मैत्रोत्तराषाढयोः शस्तं वास्तु कुजार्कवर्जितदिने गोकुंभसिंहे सुरे कन्यायां मिथुनेन नभः शुचिसहो
राधार्जके फाल्गुने कालादर्शे सनत्कुमारः आदित्यभौमवर्जं तु सर्वे वाराः शुभप्रदाः वास्तुशास्त्रे मार्गशीर्षे तथा पौषे वैशाखे श्रा
वणे तथा फाल्गुने च कृतं वेश्म सर्वसंपत्प्रदं भवेत् कार्तिके माघमासे च चैत्रे ज्येष्ठे तथाश्विने मास्याषाढे भाद्रपदे न कुर्यात्सर्वथा-
गृहं द्वितीया च तृतीया च पंचमी सप्तमी तथा त्रयोदशी चतुर्दशी पूर्णा चैकादशी तथा वेश्मारंभे शुभाय स्युर्विशेषाच्छुक्लपक्षगाः व्य
वहारसारे शिलान्यासः प्रकर्तव्यो गृहाणां श्रवणे मृगे पौष्णे हस्ते च रोहिण्यां पुष्याश्विन्युत्तरात्रये वास्तुप्रदीपे अधोमुखे भे विद
धीत खातं शिलास्तथैवोर्ध्वमुखे च पट्टम् तिर्यङ्मुखे द्वारकपाटयानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवैश्च लल्लः स्नानं च पाकं शयनं च भो-
ज्यं गजालयं वाजिगृहं च धनस्य देवस्य पूर्वादिदिशि क्रमेण मध्ये सभां कूपनिवेशनाय शिल्पशास्त्रे कन्यासिंहे तुलायां भुजगपति
मुखं शाक्रकोणे निखातं वायव्ये स्यात्तदास्यं त्वलिधनमकरे ईशखातं वदंति कुंभे मीने च मेषे निर्ऋतिदिशि मुखं खातवायव्यकोणे
चाग्नेः कोणे मुखं वै वृषमिथुनगते कर्कटे रक्षखातं तत्त्वचिंतामणौ यत्र दैर्घ्यं गृहादीनां हानिशालास्ततोधिकं न तत्र चिंतयेद्धीमान् गु
णानायव्ययादिकान् राजमार्तंडः आयव्ययौ मासशुद्धिं तृणागारे न चिंतयेत् शिलान्यासादिनो कुर्यात्तथागारं पुरातने व्यवहा
रतत्त्वे निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने तृणकाष्ठगृहारंभे मासदोषो न विद्यते चंडेश्वरः पूर्णादिलष्टमी यावत्पूर्वास्यं व
र्जयेद्गृहं उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशी अमावास्याष्टमी यावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत् नवम्यादौ तथा याम्यं यावत्कृष्णा चतु-

प॰पू॰
३

५८

दर्शे । एवं दृष्ट्वाथवा स्मृत्वा कर्तव्यं वास्तुरोपणम् सायाह्नवर्जे दिवसे रात्रौ त्यक्त्वा महानिशाम् वराहः दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिला
न्यसेत्प्रथमाम् शेषाः प्रदक्षिणेन स्तंभाश्चैवं समुत्थाप्याः कालादर्शे वास्तुशास्त्रे खाते चैव शिलान्यासे वृषचक्रं प्रशस्यते तच्चो
क्तं शांतिरत्ने चतुर्हस्तप्रमाणं तु खात्वा गर्तं समं ततः कुंभोदकैः सेचयेयुः शांतिपाठपुरःसरं ततईशानदिग्भागे साक्षतं रत्नपंचकम्
साज्यं कुंभं स्थिरं मुक्त्वा वास्तुपूजनपूर्वकं कुंभोपरि शिलान्यासः कर्तव्यस्तदनंतरं अथ गृहप्रवेशः बृहस्पतिः नंदायां दक्षिणद्वारं भ
द्रायां पश्चिमेन तु जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतो विशेत् वसिष्ठः कृत्वाग्रतः पृष्ठतो वामतोऽर्कं विप्रान्पूज्यानग्रतः पूर्णकुंभं हर्म्यं रम्यं
तोरणस्रग्वितानैः स्त्रीभिः स्रग्वीगीतवाद्यैर्विशेच्च व्यवहारतत्त्वे सौम्यायने श्रावणमार्गपौषे जन्मर्क्षलग्नोपचयोदयांशे वामं गते
र्के गृहवास्तुपूजां कृत्वा विशेद्वेश्म भकूटशुद्धम् वास्तुशास्त्रे लग्नात्स्वागादितो दिक्षु द्वौ द्वौ राशीन्नियोजयेत् एकमेकं न्यसेत्कोणे
सूर्यं वामं विचिंतयेत् वसिष्ठः चंद्रेज्यार्यसितवासरेषु च श्रीकरं स्मृतमहार्थलाभदं सूर्यसूनुदिवसे स्थिरप्रदं किंतु चोरभयमत्र निर्दिशे
त् रत्नकोशे पुष्ये धनिष्ठागमृगवारुणेषु स्वात्यां प्रवेशे त्रिषु चोत्तरासु अश्वीपाच्चंद्रे शुभदो नृपस्य तिथाववरिक्ते च गृहप्रवेशः नारदः प्रवे
शो मध्यमो ज्ञेयः सौम्यकार्तिकमासयोः माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासेषु शोभनः अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनं गृहं न प्र
विशेद्दीमानापदामाकरो हि तत् ज्येष्ठः क्षुद्रगृहपरः वृद्धगार्ग्यः भानोश्च भौमस्य विहाय वारौ शूलादियोगानशुभान्नवापि रिक्ता-
तिथिश्चापि मृदुध्रुवर्क्षे सौम्यायने च प्रविशेद्गृहाणि रत्नमालायाम् त्वाष्ट्रमित्रशशिपुष्यदेवतान्यामनंति मुनयो मृदून्यथ मैत्रगे हरति
भूषणाबरा ह्रीतमंगलविधानमेषु च रोहिण्युत्तरात्रयं च ध्रुवाणि प्रवेशश्च वास्तुपूजां कृत्वा कार्यः जीर्णोद्धारे तथोद्याने तथा गृहनिवे

शने नवप्रसादभवने प्रासादपरिवर्तने द्वाराभिवर्तने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च वास्तूपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षण इति मात्स्यो
क्तेः तत्रैव कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुंभं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् दत्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो मांगल्यशांति
निलयं स्वगृहं विशेच्च गृह्योक्तहोमविधिना बलिकर्म कुर्यात् प्रासादवास्तुशमने च विधिर्य उक्तः संतर्पयेद्द्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः शु
क्लांबरः स्वभवनं प्रविशेत्सरूपं अथ कलिवर्ज्यानि बृहन्नारदीये समुद्रयातुः स्वीकारः कमंडलुविधारणं द्विजानामसवर्णासु क
न्यासूपयमस्तथा देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य
च दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ [illegible]प्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः इमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः कमंडलुः
सोदकं च कमंडलुमित्युक्तः मृन्मयो वा दत्ता ऊढा ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा कलौ पंच न कुर्वीत भ्रातृजायां कमंडलुमि
ति हेमाद्रौ वचनात् ऊढायाः पुरा पुरुषसंयोगान्मृते देयेति केचन नेत्यादिभिर्विवाद्यतोक्ता हेमाद्रौ ब्राह्मे गोत्रान्मातुः सपिंडाच्च विवाहो
गोवधस्तथा नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः गोत्राद्गोत्रजायाः पितृष्वसुः मातृसपिंडात् मातुलात्तत्कन्याया विवाहः कलौ
न कार्यः तेन यानि तद्विधायकानि तानि युगांतरविषयाणि तथा व्यासः तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा शुल्केन चोद्वहिष्य
ति विप्राः पापविमोहिता इति कलौ तन्निंदामाह मातृतस्तृतीयां मातुलकन्यामित्यर्थः उक्तं चैतत्प्राक् मद्यं स्त्रीभ्यश्वसुरामांचाम
मित्यादिना विहितमपि वर्ज्यं हेमाद्रौ आदित्यपुराणे विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनं बालायाः क्षतयोन्यास्तु वरेणान्येन संस्कृतिः
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः सत्रदी

क्षाचसर्वेषांकमंडलुविधारणम् महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञप्तिश्चगोसवे सौत्रामण्यामपिसुराग्रहणस्यचसंग्रहः अग्निहोत्रहवन्याश्चले
होलीढापरिग्रहः वृत्तस्वाध्यायसापेक्ष्यमघसंकोचनंतथा प्रायश्चित्तविधानंचविप्राणांमरणांतिकं संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः
संसर्गदोषस्तत्संसर्गीत्त्रिपंचमइत्युक्तः स्तेयंच तदन्यानिमहापातकानि ब्रह्महत्यासुरापगुरुतल्पानित्रीणि तेषांकामकृतानांमरणांतिकंप्रा
यश्चित्तंविप्राणांकलौनेत्यर्थः मरणांतिकेहिजातिवधनिमित्तंद्वादशाब्दंद्विगुणंब्रह्मवधनिमित्तंचद्विगुणंभवति तच्चतुर्थेनास्तिनिष्कृ-
तिरितिनिषिद्धम् नचात्महत्याविधिनातद्बाधः तेनत्वात्महत्यानिमित्तस्यैवबाधोनजातिवधनिमित्तस्याऽभिन्नविषयत्वात् संसर्गि
णस्तुकामतोपिव्रतस्यैवोक्तेर्नमरणांतिकम् नापिस्तेयेतत्रराज्ञोवधकर्तृत्वात् तेनतयोर्मरणांतिकाभावात् तयोरेवनिष्कृतिर्नान्येषां
त्रयाणांयुगांतरेतुकलौनिषेधबलात्प्रवृत्तिः एतद्विप्रपरम् नक्षत्रियादेः तदुक्तंविप्राणांमरणांतिकमिति विशेषोस्मत्कृतेप्रायश्चि
त्तरत्नेज्ञेयः वरातिथिपितृभ्यश्चपशूपाकरणक्रिया दत्तौरसेतरेषांतुपुत्रत्वेनपरिग्रहः सवर्णान्यांगनादुष्टैःसंसर्गःशोधितैरपि अयोनौसं
ग्रहेवृत्तेपरित्यागोगुरुस्त्रियः परोद्देशान्यसंत्यागउद्दिष्टस्यापिवर्जनम् प्रतिमाभ्यर्चनार्थायसंकल्पश्चसधर्मकः अस्थिसंचयनादूर्ध्वं
मंगस्पर्शनमेवच शामित्रंचैवविप्राणांसोमविक्रयणंतथा षड्भक्तानशनेचान्नहरणंहीनकर्मणः माधवीयेपृथ्वीचंद्रोदयेच शूद्रेषु
दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणां भोज्यान्नतागृहस्थस्यतीर्थसेवातिदूरतः शिष्यस्यगुरुदारेषुगुरुवद्वृत्तिशीलता आपद्वृत्तिर्द्विजा-
ग्र्याणामश्वस्तनिकतातथा प्रजार्थंतुद्विजाग्र्याणांप्रजारणिपरिग्रहः ब्राह्मणानांप्रवासित्वंमुखाग्निधमनक्रिया बलात्काराद्दिदुष्ट
स्त्रीसंग्रहोविधिचोदितः यतेश्चसर्ववर्णेषुभिक्षाचर्याविधानतः नवोदकेदशाहंचदक्षिणागुरुचोदिता ब्राह्मणादिषुशूद्रस्यपच-

नादीक्षियापि च भृग्वाग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणे तथा गोतृप्तिशिष्टपर्याप्तिशिष्टे राचमनक्रिया पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दंडकल्पनं यतेः सायंगृहत्वं
च सूरिभिस्तत्वदर्शिभिः एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः निवर्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः सुराग्रहणस्य न लक्तुः संग्रहो व्यवहारकः नच म
द्यं चेति सामान्येन निषिद्धस्या ऽनेनोपसंहार इति वाच्यम् निषिद्धस्य निवृत्तिमात्रफलत्वेन विशेषानपेक्षत्वात् नहि स्यादित्यस्य न ब्रा
ह्मणं हन्यादित्यनेनोपसंहारो हिंसांतरस्यादोषत्वापत्तेश्च निरूपितं चैतत्हेमाद्रिणा ऽन्यत्रेत्यपरस्य ने सुराग्रहस्योद्देश्यस्य सौत्रामणिविशेषण
विवक्षया वाजपेयेपि निषेधः सौत्रामण्यां तु पयोग्रहा वा स्युरित्यापस्तंबोक्ते वैकल्पिकपयोग्रहैरप्यधिकारः वाजपेये तु तत्प्रासोमाना
भावात् सोमसुरयोः सहत्यागेनांशे सुराद्रव्यत्वात्ततु प्रत्यक्षतया यागनामत्वेन तां विना संज्ञायोगात् कलौ नाधिकार इति युक्तं प्रतीमः त्रिकां
डमंडनादिलिखनं तु निर्मूलमनाकरं च वृत्तेति एकाहाद्ब्राह्मणः शुद्ध्येद्योग्निवेदसमन्वित इति उक्तः आद्यस्याशौचस्य संकोचान
तस्य निवृत्तिर्द्दृष्टा भृग्वग्निपतनादेतेइत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानं उपदेशः कलौ कर्तैर्वलिप्यते इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गदोष
सत्वेपि पातित्यं नेत्यर्थः अन्यथा संसर्गः शोधितेरपीति विरोधापत्तेः स्तेयभिन्नमहापापे रहस्यकृते प्रायश्चित्तं नेत्यर्थः सवर्णान्या
असवर्णा क्षत्रियादिस्तया दुष्टे अयोनौ शिष्यादौ च तस्य स्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा चेत्युक्तस्त्यागः परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थे आत्म
त्यागः यद्वा परोद्देशात्मत्यागो गोदानं मनसा पात्रमुद्दिश्येत्युक्तं उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्जनं प्रतिग्रहसमर्थोपीत्युक्तम् वेतनग्रहणेनम
तिमापूजा स्वाशौचकालादिज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागत इत्युक्तस्पर्शः षडिति उपोषितरूप्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाच्छूद्रादित्युक्तम-
न्नचौर्यम् आपदिक्षात्रादिवृत्तिः मुखेनैव धमेदग्निमित्युक्तं धमनम् दशाहेनैव शुद्ध्येत भूमिष्टं चनवोदकमित्युक्तो दशाहः गु

रवेतुवरं दलेत्सुक्लादक्षिणाशूद्रेषुदासगोपालेति कंदूपक्कंस्नेहपक्कंपयश्चदुग्धेनपाचितम् एतान्यशूद्रान्यभुजोभोज्यानिमनुरब्रवी-
दित्यपरार्के क्रमं तूक्ताशूद्रस्यपाकक्रिया पितापुत्रविवादेतुसाक्षिणांत्रिपणोदमइत्युक्तः सायंगृहस्तांनधूमेसन्नमुसलेइत्युक्तं
पृथ्वीचंद्रेणतु अटंतिवसुधांविप्राः पृथिवींदशनायच अभिकृत्ताल्पनाहारायत्रसायंगृहास्तुतेइतिविष्णुपुराणोक्तानिषिद्धः
तेनज्ञातशीलपांथादेः श्राद्धादौविनियोगोनकार्यः कलावित्यर्थउक्तः एतानिवर्ज्यानीत्यर्थः निगमः अग्निहोत्रंगवालंबंसं-
न्यासंपलपैतृकं देवराच्चसुतोत्पत्तिः कलौपंचविवर्जयेत् अग्निहोत्रंतदर्थंसमाधानं एतच्चसर्वाधानपरम् अर्धाधानंस्मृतोश्रौ
तस्मार्ताग्न्योस्तुपृथक्कृतिः सर्वाधानंतयोरैक्यकृतिःपूर्वयुगाश्रयेतिलोगाक्षिवचनादितिस्मृतिचंद्रिकायाम् एतेनचत्वार्यब्दसहस्रा
णिचत्वार्यब्दशतानिच कलेर्यदागमिष्यंतितदात्रेतापरिग्रहः संन्यासश्चनकर्तव्योब्राह्मणेनविजानतेति व्यासवचनंव्याख्यातम्
सर्वाधानेपिविशेषमाहदेवलः यावद्वर्णविभागोस्तियावद्वेदःप्रवर्तते सन्यासंचाग्निहोत्रंचतावत्कुर्यात्कलौयुगइति अत्रपूर्वयु-
गाश्रितेतिलोगाक्षिवाक्येपूर्वंयुगाभिव्यक्तादीनीत्यर्थः अन्येतुयुगस्यपूर्वंकलेःपूर्वोभागः सचत्वार्यब्दसहस्राणीतिपूर्वोक्त-
वाक्याच्चतुश्चत्वारिंशच्छतवर्षावच्छिन्नः तस्मिन्भागेसर्वाधानंकार्यं तदुत्तरंतुयावद्वर्णविभागोस्तीतिवाक्यात् वर्णविभागप
र्यंतमर्धाधानमित्याहुः संन्यासस्त्रिदंडः छ: इतिश्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमला-
करभट्टकृतेनिर्णयसिंधौतृतीयपरिच्छेदकलिवर्ज्यानिसमाप्तानि छ: श्रीमत्पयोदयानात्मजशतांगक्षत्रेजगन्नाथेनश्रीकृष्णा
यार्पणमस्तु ॥छ:॥ ॥छ:॥ ॥छ:॥ ॥छ:॥ श्रीरामचंद्रप्रसन्नोस्तु ॥छ:॥ ॥छ:॥ ॥छ:॥ ॥छ:॥ शुभमस्तु छ:

॥ इतिश्रीनिर्णयसिंधौतृतीयपरिच्छेदेप्रथमप्रकरणंसमाप्तं ॥

॥ अथ निर्णयसिंधोस्तृतीयपरिच्छेदे श्राद्धप्र० प्रा० ते. ॥

श्रीगणेशायनमः अथश्राद्धनिर्णयः नानानिबंधवैमत्यश्रांतचित्तोद्दिधीर्षया कमलाकरसंज्ञेनक्रियतेश्राद्धनिर्णयः तत्स्व-
रूपमाह पृथ्वीचंद्रोदयेमरीचिः प्रेतंपितृंश्चनिर्दिश्यभोज्यंयत्प्रियमात्मनः श्रद्धयादीयतेयत्रतच्छ्राद्धंपरिकीर्तितम् ब्राह्म
णस्वीकारांतश्चतुर्थ्यंतपदोपनीतपित्राद्युद्देश्यकस्त्यागः श्राद्धमित्यर्थः तत्रयद्यपिहोमपिंडभोजनानिप्रधानमितिहेमाद्रिः होमश्च
पिंडदानंचतथाब्राह्मणभोजनम् श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादेकस्मिन्नौपचारिकमिति श्रीधरश्च तथापिकश्चिद्विशेषोवक्ष्यामः
निमित्तभेदेभोजनस्यपिंडानांवानिषेधेनप्राधान्यंविरुणद्धि असोमयाजिनोदधिपयोयागवत् यच्चशूलपाणिः नित्यश्राद्धम
दैवंस्यादर्घ्यपिंडविवर्जितमिति हारीतोक्तेनित्यश्राद्धमघादौपिंडनिषेधोस्तिनचप्राप्तिंविनासः नचातिदेशंविनाप्राप्तिः नचांगत्वेन
विनातिदेशः प्रधानस्यानतिदेशात् ससमेउपकारकत्वेनातिदेशोक्तेः तेनभोजनंप्रधानंपिंडोंगम् पिंडदानमात्रविधिस्त्व
गम्यतात्कर्मांतरमेवप्रकरणांतरन्यायादिति तन्न ज्ञातश्राद्धेनदद्यात्तुपक्वान्नंब्राह्मणेष्वपि नपक्वंभोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोपिक
दाचनेत्यादौज्ञातश्राद्धेशूद्रश्राद्धादौभोजनस्यनिषेधेनांगत्वापत्तेः नतोपशोकरोतीतिवदुपजीव्यविरोधेनविकल्पापत्तेश्च तेन-
श्राद्धशब्दाभिधेयत्वेनोभयप्राप्तौनिषेधः पर्युदासोवादीक्षितोनददातिनजुहोतिनासोमयाजीसन्नयेदितिवदितित्वम् ध
र्मप्रदीपेपि यजुषांपिंडदानंतुबह्वृचानांद्विजार्चनम् श्राद्धशब्दाभिधेयंस्यादुभयंसामवेदिनां तच्चापितृन्यजेतपितृभ्योदद्या
दित्युभयप्रयोगदर्शनाद्यागदानोभयात्मकं पितरोदेवताइतिपित्रुद्देश्यकत्वाद्यागत्वंविप्रापेक्षयाचदानत्वमित्यविरुद्धम् एतेन
नायंयागः देवतोद्देशेनत्यागोयागः यागोद्देश्याचदेवतेत्यात्माश्रयादितिगौडमतमपास्तंवेधशब्दविशेषोद्देश्यत्वस्यनस्येदमिति

स्वत्वारोपप्रतियोगित्वस्यवादेवतात्वात् तत्रैवस्कंदः श्राद्धात्परतरंनान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम् आदित्यपुराणे नसंतिपितरश्चे
तिकृत्वामनसियोनरः श्राद्धंनकुरुतेतत्रतस्यरक्तंपिबंतिते तद्भेदानाहविश्वामित्रः नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंवृद्धिश्राद्धंसपिंडनम्
पार्वणंचेतिविज्ञेयंगोष्ठ्यांशुद्ध्यर्थमष्टमं कर्मांगंनवमंप्रोक्तंदैविकंदशमंस्मृतम् यात्रास्वेकादशंप्रोक्तंपुष्ट्यर्थंद्वादशंस्मृतमि
ति एषांलक्षणानिभविष्ये अहन्यहनियच्छ्राद्धंतन्नित्यमितिकीर्तितं वैश्वदेवविहीनंतदशक्तावुदकेनतु एकोद्दिष्टंतुय-
च्छ्राद्धंतन्नैमित्तिकमुच्यते तदप्यदैवंकर्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्द्विजान् कामायविहितंकाम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये वृद्धौयत्
क्रियतेश्राद्धंवृद्धिश्राद्धंतदुच्यते गंधोदकतिलैर्युक्तंकुर्यात्पात्रचतुष्टयं अर्घ्यार्थंपितृपात्रेषुप्रेतपात्रंप्रसेचयेत् येसमानाइति
द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयंसपिंडनं नित्येनतुल्यंशेषंस्यादेकोद्दिष्टंस्त्रियाअपि एतदुभयमेवस्त्रियाः तेनस्त्रीकर्तृकंस्त्रीसंप्रदानकं
चेत्युभयनियमइतिकल्पतरुः अमावास्यायांयत्क्रियतेतत्पार्वणमितिस्मृतम् क्रियतेवापर्वणियत्तत्पार्वणमितिस्थितिः
अत्रपर्व चतुर्दश्यष्टमीचैवअमावास्याचपौर्णिमा पर्वाण्येतानिराजेंद्ररविसंक्रमणंतथेति विष्णुपुराणोक्तंसंक्रांत्यादि गो
ष्ठ्यांयत्क्रियतेश्राद्धंगोष्ठीश्राद्धंतदुच्यते बहूनांविदुषांसंपत्सुखार्थंपितृतृप्तये क्रियतेशुद्धयेयत्तुब्राह्मणानांतुभोजनं शु
द्ध्यर्थमितितत्प्रोक्तंवैनतेयमनीषिभिः निषेककालेसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा ज्ञेयंपुंसवनेचैवश्राद्धंकर्मांगमेवच देवानुद्दि
श्ययच्छ्राद्धंतत्तुदैविकमुच्यते गच्छन्देशांतरंयस्तुश्राद्धंकुर्यात्तुसर्पिषा यात्रार्थमितितत्प्रोक्तंप्रवेशेचनसंशयः शरीरोप-
चयेश्राद्धमर्थोपचयएवच पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचयिकमुच्यते गोष्ठ्यांश्राद्धकर्तृसमुदायेसंभूयसामग्रीसंपादनेनश्राद्धमि

त्यर्थः युगपत्नीर्यदिस्यात्तेषां विदुषां श्राद्धसंपदास्करवार्थे भिन्नपाकाशक्तो बहुपितृकश्राद्धमेकः कुर्यादिति कल्पतरुः शंखधरश्च
ऋद्धिश्राद्धं प्रायश्चित्तांगमिति मैथिलाः अत्र पार्वणैकोद्दिष्टवृद्धिसपिंडीकरणात्मकं चतुर्विधमेव मुख्यम् तस्यैवायं प्रपंचः अथ
श्राद्धदेशाः मनुः शुचिं देशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् हेमाद्रौ विष्णुधर्मे द
क्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ च गृहेऽपि वा भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः तत्रैव प्रभासखंडे तीर्थादष्टगुणं पुण्यं स्वगृ
हे ददतः शुभे भारते तस्य देशाः कुरुक्षेत्रं गया गंगा सरस्वती प्रभासं पुष्करं चेति तेषु श्राद्धं महाफलं स्कांदे तुलसीकाननं
छाया यत्र यत्र भवेद्द्विज तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे माधवीये श्राद्धोपक्रमे व्यासः महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजां
गले शंखः गंगायमुनयोस्तीरे पयोष्ण्यमरकंटके नर्मदाबाहुदातीरे भृगुलिंगे हिमालये गंगाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा
सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत् अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् आदित्यपुराणे पंचक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमे-
कं गयाशिरः महानद्याः पश्चिमेन यावद्गृध्रेश्वरो गिरिः उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद्दक्षिणमानसम् एतद्गयाशिरो नाम त्रिषु लोके
षु विश्रुतमिति शूलपाणौ बृहस्पतिः गंगायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयं धर्मारण्यध
र्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च दृष्ट्वैतानि पितॄंश्चार्च्य वंशान्विंशतिमुद्धरेत् त्रिस्थलीसेतौ वायवीये शमीपत्रप्रमाणेन पिंडं दद्याद्गया
शिरे उद्धरेत्सप्तगोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतं सप्तगोत्राणि तु पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा पितृमातृष्वसा चैव सप्त

गोत्राणिवेविदुरिति एषांगोत्राणामेकोत्तरशतंकुलंपुरुषाइत्यर्थः तेचोक्तास्तत्रैव तत्वानिविंशतिर्नृपाद्वादशैकादशादश अष्टा
वितिचगोत्राणांकुलमेकोत्तरंशतं तत्वानिचतुर्विंशतिः तेचद्वादशपूर्वाद्वादशपराः एवमग्रेपि प्रयोगपारिजातेपाद्मे शालग्राम
मयीसुद्रासंस्थितायत्रकुत्रचित् वाराणस्यांयवाधिक्यसमंताद्योजनत्रयं तथा यत्किंचित्पैतृकंकुर्यात्सपिंडवातदंतिके
विष्णुलोकंसगच्छेत्तु लभतेशाश्वतंपदम् तत्रैववाराहे चक्रांकस्यतुसान्निध्ये यत्कर्मक्रियतेनरैः स्नानंदानंतपःश्राद्धंसर्वम
क्षयतांव्रजेत् अथनिषिद्धदेशाः पृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे त्रिशंकोर्वर्जयेद्देशंसर्वंद्वादशयोजनं उत्तरेणमहानद्यादक्षिणेनतुकी
कटात् देशस्त्रैशंकवोनाम श्राद्धकर्मणिवर्जितः वायवीये म्लेच्छाश्रमेधर्मोश्वैदेशावर्ज्याःप्रयत्नतः यमः रूक्षंक्रमिहतं
क्लिन्नंसंकीर्णानिष्टगंधिकं देशंत्वनिष्टशब्दंचवर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि तत्रैवशंखः गोगजाश्वादिजुष्टेषु कृत्रिमायांतथाभुवि न
कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासुचभूमिषु यमः परकीयप्रदेशेषुपितॄणांनिर्वपेत्तुयः तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्मविहन्यते
ब्राह्मणारतयोरपि परकीयगृहेयस्तु स्वान्पितॄन्तर्पयेद्यदि तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरंतिपितरोबलात् अग्रभागततस्ते-
भ्योदद्यान्मूल्यंचजीवितम् श्राद्धार्हाणामग्रभागंश्राद्धं तदनर्हाणांशूद्राणांतुमूल्यमितिकेचित् षोडशीपिंडेबांधवानामपिपिं
डोक्तेः येबांधवाबांधवावेत्यादितर्पणबाधापत्तेश्च नामगोत्रपूर्वंश्राद्धनिषेधोनान्यत्रेतिगौडाः विप्रास्तुतस्यशूद्रपुत्रश्राद्धनिषे
धोनान्यत्र अन्नदानंचान्नत्यागात्पूर्वंकार्यमितिमैथिलाः तन्न अग्रभागस्यश्राद्धपरत्वेमानाभावात् अन्नदानेचनिषेधाभा
वात् त्यागात्पूर्वंकरणेनांगेनव्यवधानापत्तेः अंगत्वेचमानाभावात् इदंचस्वाम्यनुज्ञाभावेतदुक्तं तत्रैवब्राह्मे स्वनुलिप्तेषु

गेहेषुस्वधनुज्ञापितेषुच श्राद्धमेतेषुदातव्यंवर्ज्यमेतेषुनोच्यते किरातेषुकलिंगेषुकोंकणेषुखसेष्वपि सिंधोरुत्तरकूलेषुनर्मदायाश्चदक्षिणे
पूर्वेणकरतोयायानदेयंश्राद्धमुच्यते इदंकाम्यविषयं अन्यथातत्रस्थानांसर्वश्राद्धाकरणापत्तेः नर्मदादक्षिणे॰पवादःस्कांदे सत्यस्य
चोद्भवोयत्रयत्रगोदावरीनदी पृथिव्यामपिकृत्स्नायांसप्रदेशोतिपावनः परकीयत्वापवादआदित्यपुराणे अटवीपर्वताःपुण्यानदीतीरा
णियानिच सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहितेषुपरिग्रहः वनानिगिरयोनद्यस्तीर्थान्यायतनानिच देवखाताश्चगर्ताश्चनस्वाम्यंतेषुविद्यते
स्मृतिसारे नैकवासानचद्वीपेनांतरिक्षेकदाचन श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचित् दिवोदासीये म्लेच्छदेशेतथारात्रौसंध्या
यांविप्रवर्जितः नश्राद्धमाचरेद्विद्वान्नचाकाशेकथंचन अथश्राद्धकालाः तेचसंक्रांतियुगादिमहालयादयः प्रायेणपूर्वपरिच्छेदद
येउक्ताएव केचित्तूच्यंते पृथ्वीचंद्रोदयेवृद्धपराशरः श्राद्धं कृत्वावचंद्रेभच्छायाग्रहणसंक्रमे नवोदकेनवान्नेचनवच्छन्नेतथा
गृहे नवेक्षवेषुचेहंतेपितरोहिमघास्वपि पितरःस्पृहयंत्यन्नमष्टकासुमघासुचेति शातातपपाठः नवोदकेनवकूपवाप्यादा-
वितिकेचित् वर्षोपक्रमेआर्द्राप्रवेशइतिगौडाः नवान्नश्राद्धेविशेषोज्योतिषे ज्येष्ठाश्लेषार्धगेसूर्येमृगनेत्रानिशात्मके नवान्नेभोज
नश्राद्धंजन्मचंद्रतिथौनच आश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठामूलाजपदगेषुच गुरुभौमदिनेरिक्तेतिथौनाद्यान्नवोदनं तत्रैव वृश्चिकेशुक्लप
क्षेतुनवान्नशस्यतेबुधैः अतःकृष्णपक्षेनेतिगौडाः मैथिलास्तु अकृत्वाग्रयणंचैवधान्यजातंनरोत्तम इतिवाराहोक्तेः प्रति-
धान्यश्राद्धमाहुः तन्न जातपदस्यश्राद्धयोग्यसमूहपरत्वात् हेमाद्रौजातूकर्ण्यः ग्रहोपरागेचसुतेचजातेपित्र्येगयायामयनद्व ३
येच नित्यंचशंखेचनतथैवपद्मेदत्तंभवेन्निष्कसहस्रतुल्यम् शंखमाहुरमावास्यांक्षीणचंद्रांद्विजोत्तमाः अष्टकासुभवेत्पद्मंतत्रदत्तं

तथाक्षयम् तत्रैवशंखः यदाविष्टिर्व्यतीपातोभानुवारस्तथैवच पद्मकंनामतत्प्रोक्तमयनाच्चचतुर्गुणम् याज्ञवल्क्यः अमावास्या
ष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयं द्रव्यंब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः व्यतीपातोगजच्छायाग्रहणंचेंदुसूर्ययोः श्राद्धंप्रतिरुचिश्चैव
श्राद्धकालाःप्रकीर्तिताः कृष्णपक्षःसर्वोपि शाकेनापरपक्षंनातिक्रमेत् मासिमासिवाशनमितिश्रुतेः ऊर्ध्वंवाचतुर्थ्यायदहःसंप-
द्यतेऽतेचतुर्दशीमिति कात्यायनोक्तेः मासिमासिकार्यमपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयानित्यापस्तंबोक्तेश्च वीप्सयासर्वकृष्णपक्षेषु
नित्यम् नैनोपसंहारान्महालयपरत्वंपरास्तं अत्रप्रत्यहंपंचम्यादियदहःसंपत्तिर्वेतित्रयःपक्षाः यदेकदिनेश्राद्धंतदादार्शस्यैव
याज्ञवल्क्येनामावास्यायाः पृथङ्निर्देशात् एतेनकृष्णपक्षेयदहःसंपद्यते अमावास्यायांतुविशेषेणेतिनिगमोक्तेर्गौणोपरपक्ष
श्राद्धस्यामावास्येति शूलपाणिमतमप्यपास्तम् अशक्तौदर्शेनापिमासिश्राद्धसिद्धिरितिनारायणवृत्तिः निरग्निकानांकस्मिंश्चि
द्दिने आहिताग्नेस्तुदर्शएव नदर्शेनविनाश्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मन इतिमनूक्तेः सर्वकृष्णपक्षाशक्तौमात्स्ये अनेनविधिना-
श्राद्धंत्रिरब्दस्येहनिर्वपेत् कन्याकुंभवृषस्थेर्केकृष्णपक्षेचसर्वदा कर्केपि आहिताग्नेःसंवत्सरेत्रिःश्राद्धनियमइतिदेवलः
अनेनविधिनाश्राद्धंकुर्यात्संवत्सरंसकृत् द्विश्चतुर्वायथाश्राद्धंमासेमासेदिनेदिने कृष्णपक्षेष्वपिमहालयस्यश्रेष्ठत्वम् तच्चो
क्तंप्राक् व्यतीपातेविशेषमाहहेमाद्रौशंखः फललक्षंसमुत्पत्तौभ्रमणेकोटिरुच्यते पतनेशतकोट्यस्तुपातेवैदत्तमक्षयम्
ज्योतिःशास्त्रे द्वाविंशतिस्तथोत्पत्तौभ्रमणेचैकविंशतिः पतनेदशनाड्यस्तुपतितेसप्तनाडिकाः अंत्यौचद्वौव्यतीपातोपागु-
क्तौहेमाद्रौमार्कंडेयः यदाचश्रोत्रियोऽभ्येतिगृहंवेदविदग्निवित् तेनैकेनापिकर्तव्यंश्राद्धंचविषुवच्छुभं इदंचापिंडंकार्यमितिहेमाद्रिः

एतज्जीवत्पितृकोपि कुर्यात् उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुरिति मैत्रायणीयपरिशिष्टे
केः तिथिविशेषे फलविशेषो याज्ञवल्क्येनोक्तः कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून्वै सत्सुतानपि द्यूतं कृषिं च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान्स्वर्णरौप्ये सकुप्यके ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीं एताः कृ
ष्णपक्षस्था एव महालये तु फलप्रदा इति पृथ्वीचन्द्रोदयः पौर्णमास्यां हेमाद्रौ पितामहः अमावास्या व्यतीपाते पौर्णमास्यष्टकासु च वि
द्वान्श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते एतन्माघ्यादिपरम् व्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृ
पोत्तम प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णात्रयोदशी एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिरिति विष्णुधर्मोक्तेः विष्णुः माघीप्रो
ष्ठपद्योर्ध्वं कृष्णात्रयोदशीति अत्र माघी पौर्णमासीति कल्पतरुः श्रावण्यूर्ध्वमपि मघायोगसंभवात्त्रयोदशीं विशेषणमिति गौडाः न
क्षत्रेष्वपि याज्ञवल्क्यः स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा पुत्रान्श्रैष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् प्रवृत्तचक्रतां वापि-
वाणिज्यप्रभृतीनपि अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिं धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकं अश्वानायुश्च विधिवद्यः
श्राद्धं संप्रयच्छति कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान् फलान्तराण्यपि महाभारते कौर्मादौ ज्ञेयानि माधवीये मरीचिः कृ
त्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत्फलमीरितम् विष्कंभादिषु योगेषु तद्देवफलमिष्यते बृहस्पतिः आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च प
राजितं सर्वान्कामान्प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् सूर्यादिदिवसेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलं बवादिकरणेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फ
लम् अन्यानि च षण्णवतिश्राद्धादीनि प्रागुक्तानि मार्कंडेयपुराणे श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथाद्भुः स्वप्नदर्शने जन्मर्क्षे ग्रहपीडासु श्राद्धं

कुर्वीतचेच्छया अथश्राद्धाधिकारिणः चंद्रिकायांसुमंतुः मातुःपितुःप्रकुर्वीतसंस्थितस्यौरसःसुतः पैतृमेधिकसंस्कारंमंत्रपूर्वक
मात्मतः तत्रैवहेमाद्रौशंखः पितुःपुत्रेणकर्तव्यापिंडदानोदकक्रिया पुत्राभावेतुपत्नीस्यात्तदभावेतुसोदरः अत्रयद्यपिपुत्रपदंक्षे
त्रजादिद्वादशविधपुत्रपरम् तेचद्वादशपुत्रायाज्ञवल्क्येनोक्ताः औरसोधर्मपत्नीजस्तत्समःपुत्रिकासुतः क्षेत्रजःक्षेत्रजातस्तुस
गोत्रेणेतरेणवा गृहेप्रच्छन्नउत्पन्नोगूढजस्तुसुतःस्मृतः कानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतःस्मृतः अक्षतायांक्षतायांवाजातः
पौनर्भवस्तथा दद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्तकोभवेत् क्रीतश्चताभ्यांविक्रीतःकृत्रिमःस्यात्स्वयंकृतः दत्तात्मातुःस्वयंदत्तोग
र्भेविन्नःसहोढजः उत्सृष्टोगृह्यतेयस्तुसोपविद्धोभवेत्सुतः पिंडदोंशहरश्चैषांपूर्वाभावेपरःपरइति तथापि दत्तौरसेतरेषांतुपुत्र
त्वेनपरिग्रहइति हेमाद्रावादिपुराणे कलावितरेषांपुत्रत्वनिषेधादौरसदत्तकपरमेव यद्यपि पिंडदोंशहरश्चैषां
पूर्वाभावेपरःपरइति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावेदत्तकप्राप्तिस्तथाप्यौरसाभावेपौत्रः तदभावेप्रपौत्रस्तदभावेदत्तकादयइतिज्ञेयं
पुत्रेणलोकाञ्जयतिपौत्रेणानंत्यमश्नुते अथपुत्रस्यपौत्रेणब्रध्नस्याप्नोतिविष्टपमितिजीमूतवाहनधृतवसिष्ठहारीतशंखलिखितोक्तेः
लोकानंत्यंदिवःप्राप्तिःपुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरितियाज्ञवल्क्योक्तेश्चपुत्रः पौत्रश्चतत्पौत्रःपुत्रिकापुत्रएवच पत्नीभ्राताचतज्जश्चपितामा-
तास्नुषातथा भगिनीभागिनेयश्चसपिंडःसोदकस्तथा असन्निधानेपूर्वेषामुत्तरेपिंडदाःस्मृताः स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्रानंतरंपुत्रिका
पुत्रोक्तेस्तत्समत्वाच्च दत्तकस्य यद्यपिबृहस्पतिना पुत्रश्चपुत्रिकापुत्रःस्वर्गप्राप्तिकरावुभौ रिक्थेचपिंडदानेचसमानौपरिकीर्तितौ
इतिपौत्रसाम्यमुक्तं याज्ञवल्क्येनच औरसोधर्मपत्नीजस्तत्समःपुत्रिकासुतइति औरससाम्यम् तथापि लोकेराजसमोमंत्रीत्या

नि॰ सिं॰

दौहित्रे किंचिन्न्यूने समशब्दप्रयोगात् गौणमुख्ययोः साम्ययोगाच्च स्तुत्यर्थं तत् नतु समविकल्प इति मन्तव्यं पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः सपिंडसंसृतिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसंततिः मातृपक्षसपिंडेन संबंधो यो जलेन वा कुलद्वयेपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप तत्संघातगतैर्वापि तद्क्रियास्कारयेन्नृपेति विष्णुपुराणाच्चेति प्रपौत्रानंतरं दत्तकादय इति पृथ्वीचंद्रमदनरत्नकालादर्शादयः मदनपारिजातेप्येवम् बोपदेवरुद्रधरादयस्तु पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधामिति सुमंतूक्तेः पितामहः पितुः पश्चात्पंचत्वं यदि गच्छति पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशं नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामह इति छंदोगपरिशिष्टेच पुत्रशब्दस्य द्वादशविधसुतपरत्वात्सूत्रवो भावे परः पर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पुत्रादीनामप्यधिकार इत्याहुः तद्गौणमुख्ययोः साम्यायोगाद्दत्तके सति पौत्रस्याशाहरत्वस्याप्यभावापत्तेः पुत्रपदस्यौरसमात्रपरत्वाच्चिंत्यम् अत एव निषेधादुपनीतपौत्रसत्वेप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः औरसश्चानुपनीतोपि कुर्यादित्याह पृथ्वीचंद्रोदये स्मृत्यंतरे सुमंतुः श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः व्रतस्थो वाव्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि हृद्ध मनुः कुर्यादनुपनीतोपि श्राद्धमेको हि यः सुतः पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः एको मुख्य औरस इत्यर्थः मनुः नह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदा मौंजिबंधनात् नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मस्वधानिनयनादृते ब्रह्मवेदः स्मृत्यंतुरपि नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौंजी निबध्यते मंत्राननुपनीतोपि पठेदेवैक औरसः अयं मंत्रपाठः त्रिवर्षकृतचूडस्यैव अनुपनीतोपि कुर्वीत मंत्रवत्पितृमेधिकम् यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सर इति सुमंतूक्तेः यत्तु व्याघ्रः कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिंडमेव च स्वधाकारं प्रयुंजीत वेदोच्चारं न कारयेदिति यच्च स्मृतिसंग्रहे कृतचूडोनु

प॰ श्रा॰

३

५

पेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् उदाहरेत्स्वधाकारं नतु वेदाक्षराण्यसाविति तत्प्रथमवर्षचूडाविषयमिति माधवमदनरत्न पृथ्वीचं
द्राः त्रिवर्षोर्ध्वं मंत्रवत्स्युर्विकल्पइतिचंद्रिकाबोबदेवश्च दत्तकादिपरो निषेधइतिवयम् मदनरत्ने स्कांदे यज्ञेषु मंत्रवत्क
र्म पत्नीकुर्याद्यथानृप तथोर्ध्वदैहिकं कर्म कुर्यात्साधर्मसंस्कृता अशक्तोतु कात्यायनः असंस्कृतेतु पत्न्याच त्वग्निदानं समं
त्रकं कर्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेवहि पुत्रश्चेत्तज्जन्मतोधिकारी किंतु वर्षोत्तरमित्याहकालादर्शः चौलाद्वाद्याब्दिकाद्वार्वाक् कुर्या
त्पैतृमेधिकम् पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्यादृणमोचनात् पितरनाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेनकर्मणा एतच्चौरसस्यैव दत्तकादीनां
त्वुपनीतानामेवाधिकारइतिकालादर्शः पृथ्वीचंद्रोदयेपि स्कांदे पित्रोरनुपनीतोपि विदध्यादौरसः सुतः और्ध्वदैहिकमन्येतु सं
स्कृताः श्राद्धकारिणइति अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोस्माभिः पूर्वमुक्तः प्रपौत्राभावे दत्तकादयएकादश
पुत्राः तदभावे भर्तुः पत्नी तस्याश्चसः अपुत्राशयनं भर्तुः पालयंती व्रतेस्थिता पत्न्येवदद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेतचेति वृद्ध-
मनूक्तेः भार्यापिंडं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैवच श्वश्र्वादेश्च स्नुषाचैव तदभावे सपिंडकाइति पुत्राभावेतु पत्नीस्यात्पत्न्यभावे-
तु सोदरइतिच हेमाद्रौ शंखोक्तेः पृथ्वीचंद्रोदयस्तु कानीनगूढसहजपुनर्भूतनयाश्चये पत्न्यभावेधिकुर्युस्ते अप्रशस्ताः स्मृता
हितेइतिस्मृतिसंग्रहात् पत्न्यभावे कानीनादय इत्याह पत्न्यारपि सपत्नीपुत्रे सतिनाधिकारः पितृपत्न्यः सर्वामातरः स्मृत्युक्तेः
विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या और्ध्वदैहिकं तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथास्मृताः तेषामभावेतु पतिस्तदभावे सपिंड-
काइति मदनरत्ने कात्यायनोक्तेश्च बह्वीनामेकपत्नीनामेषएवविधिः स्मृतः एकाचेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिंडदस्तु सइति

बृहस्पतिवचनाच्च अपरार्केप्येवम् तेनयच्छुद्धिविवेके उक्तंसत्यपिसपत्नीपुत्रे पत्युरेवाधिकारइति तन्निरस्तम् यच्चतत्रैवकात्याय
नः नभार्यायाः पतिर्दद्यादपुत्रायाअपिक्वचित् यच्चविष्णुपुराणं कुलद्वयेपिचोत्सन्ने स्त्रीभिःकार्याक्रियानृपेति यच्चमार्कंडेय
पुराणम् सर्वाभावे स्त्रियःकुर्युः स्वभर्तृणाममंत्रकमिति तदासुरादिविवाहोढाविषयम् धर्म्यविवाहेरूढायासापत्नीपरिकी
र्तिता क्रयक्रीतातुयानारीनसापत्न्यभिधीयते नसादैवेनवापिश्र्ये दासींतांमुनयोविदुरिति माधवीयेशातातपोक्तेः यत्तुशुद्धि
रत्नाकरः शूलपाणिश्च अपुत्रस्यचयापुत्री सापिपिंडप्रदाभवेत् तस्यपिंडान्दशैकंवाएकाहेनैवनिक्षिपेदितिजाबालोक्तेः
भर्तुर्धनहरापत्नी तांविनादुहितास्मृता अंगादंगात्संभवति पुत्रवद्दुहितानृणामिति बृहस्पतिदुहितुर्धनहारित्वोक्तेश्च पुत्राभावे
कन्यातदभावे सपत्नीपुत्रइत्याहतुः तत्पूर्वविरोधात् मातुर्दुहितरःशेषमृणात्ताभ्यऋतेन्वयइति दुहितुर्मातृधनग्राहित्वेनपुत्र
स्यतच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्चोपेक्ष्यम् वचनंतुमातृपुत्राद्यभावविषयम् पत्न्यभावेअविभक्तस्यसोदरः पूर्वोक्तशंखवचनात्
विभक्तस्यतुदुहिताधनहारित्वात् पूर्वोक्तजाबालवचनाच्च तत्राप्यूढानूढसमवायेऊढैव दुहितापुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तुसं
स्कृता आशौचमुदकंपिंडमेकोद्दिष्टंसदातयोरितिभरद्वाजोक्तेः तदभावेदौहित्रः धनहारित्वात् मातापित्रोरुपाध्यायाचा-
र्ययोरौर्ध्वदेहिकं कुर्वन्मातामहस्यापिव्रतीनभ्रश्यतेव्रतादितिचंद्रिकायांवृद्धमनूक्तेः यथाव्रतस्थोपिसुतःपितुःकुर्यात्क्रियां-
नृप उदकाद्यांमहाबाहोदौहित्रोपितथाहरेतीत्यपरार्केभविष्योक्तेश्च एतद्व्रतहारिणाआवश्यकंनान्यस्येत्याहतत्रैवस्कंदः श्रा-
द्धंमातामहानांतु अवश्यंधनहारिणा दौहित्रेणार्थनिष्कृत्यैकर्तव्यंपूर्वमुत्तरमिति तेनदौहित्रोऽत्रपुत्रीकृतइति देवयाज्ञिकोक्तिः

परास्त्वा अत्र पत्नीदौहित्रसमवाये शपरत्वात् पत्न्येव कुर्यात् दौहित्रभ्रातृपुत्रसत्त्वे विभक्तस्य दौहित्रः अविभागे भ्रातृपुत्रः भ्रातृतत्सुतस
त्त्वे कनिष्ठश्चेत् भ्रातैव ज्येष्ठश्चेत्तत्सुतः कुर्यादिति दाक्षिणात्यग्रंथाः हारलतादौ तु भ्रातुर्भार्या नास्त्वयंचक्रे तद्भार्या चेन्न विद्यते तस्य
भ्रातृसुतश्च के यस्य नास्ति सहोदर इति ब्राह्मोक्तेः पत्नी कुर्यात्सुताभावे पत्न्याभावे सहोदर इति कौर्मोक्तेश्च ज्येष्ठभ्रातैव कुर्यान्न
तत्सुतः यत्तु नानुजस्य तथाग्रज इति तत् कनिष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम् यच्च मनुः सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् सर्वांस्तां
स्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति तत्सहोदरभावविषयमित्युक्तं एतेन पुत्रत्वातिदेशोयम् अतस्तस्मिन्सति एकादशपुत्राः प्रति-
निधयो न कार्याः स एव पिंडदोंशहरश्चेति अत्रापीति वाचस्पतिमनुटीकाकल्पतरुरत्नाकरादयः परास्ताः द्वादशपुत्राभावे पत्नीदु
हितर इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च तस्माद्दत्तपुत्रप्रशंसेयमिति विज्ञानेश्वरः अविभक्तविषयं वा मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे पुत्रः कुर्यात्पि
तुः श्राद्धं पत्नीत्वतदसन्निधौ धनहार्यपि दौहित्रस्तनो भ्राता च तत्सुतः भ्रात्रोः सहोदरो भ्राता कुर्याद्द्वाहादितत्सुतः ततस्त्वसोदरो
भ्राता तदभावे च तत्सुत इति भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृमातृस्नुषास्वस्रनसुताद्यः धनहारित्वात् भगिनी तत्सुतयोर्विशेष
माह मदनरत्ने कात्यायनः अनुजो वाग्रजो वापि भ्रातुः कुर्वीत सन्तक्रियाम् ततः स्वसोदरात्तद्वत्क्रमेण तनयस्तयोः अपरार्केका
र्ष्णाजिनिः पुत्रः शिष्योथवा पत्नी पिता भ्राता स्नुषा गुरुः स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात्पिंडोदकक्रियाम् मार्कंडेयपुराणे पुत्राभ्रा
ता च तत्सुतः पत्नी माता तथा पिता रिक्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरन्नौर्ध्वदेहिकम् तेन धनहारी एतद्भिन्न इति कालादर्शः अत्र पाठक-
मो न विवक्षितः पूर्ववाक्ये पयनतः शब्दादिभिः श्रोतक्रमोक्तेः अथ जिव्हाया अयवक्षस इतिवत् पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवं मनुः

स्नुषास्वस्रीयतत्सुतज्ञातिसंबंधिबांधवाः पुत्राभावेतुकुर्वीरन् सपिंडांतंयथाविधि मार्कंडेयपुराणे पुत्राद्युत्सन्नबंधोश्चसखापिश्वशुर
स्यच जामातास्नेहवत्कुर्यादखिलंपैतृमेधिकम् चंद्रिकायांवृद्धशातातपः मातुलोभागिनेयस्यस्वस्रीयोमातुलस्यच श्वशुरस्य-
गुरोश्चैवसख्युर्मातामहस्यच एतेषांचैवभार्याणांस्वसुर्मातुःपितुस्तथा श्राद्धमेषांतुकर्तव्यमितिवेदविदोविदुः श्राद्धविवेकेप्र
चीचंद्रोदयेचब्राह्मे दत्तानांवाप्यदत्तानांकन्यानांकुरुतेपिता चतुर्थेहनितास्तेषांकुर्वीरन्सुसमाहिताः दत्तावाग्दत्ताः माता
महानांदौहित्राःकुर्वंत्यहनिचापरे तेपितेषांप्रकुर्वीरन्द्वितीयेहनिसर्वदा जामातुःश्वशुराश्चकुर्युस्तेषांतेपिचसंयताः मित्राणांतदप
त्यानांश्रोत्रियाणांगुरोस्तथा भागिनेयसुतानांचसर्वेपालपरेहनि राज्ञोसतिसपिंडेतुनिरपत्येपुरोहितः मंत्रीवातदशौचंतुपुराचीर्णं
करोतिसः अत्रद्वितीयाहादौश्राद्धविधानमस्थिसंचयपरम् कालादर्शे दाहादिमन्त्रवन्पित्रोर्विदध्यादौरसःसुतः तदभावेतुपौ
त्रश्चप्रपौत्रःपुत्रिकासुतः दौहित्रोधनहारीचभ्रातातत्सुतएवच पितामातास्नुषाचैवस्वसातत्सुतएवच सपिंडःसोदकोमातुःसपि
डश्चसहोदकः स्त्रीचशिष्यर्त्विगाचार्याजामाताचसखापिच उत्सन्नबंधोरिक्थेन कारयेदवनीपतिः गौतमः पुत्राभावेसपिं
डामातृसपिंडाःशिष्याश्चदद्युस्तदभावेऋत्विगाचार्यौ यत्तुचंद्रिकायांवृद्धशातातपः प्रीत्याश्राद्धंप्रकर्तव्यंसर्वेषांवर्णलिंगिनामि
तितत्सवर्णविषयम् ब्राह्मणास्त्वन्यवर्णानांनकुर्यात्कर्मकिंचन कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्कृत्वातज्जातितांव्रजेदिति ब्राह्मोक्तेः
नब्राह्मणेनकर्तव्यंशूद्रस्याप्यौर्ध्वदेहिकं शूद्रेणवाब्राह्मणस्यविनापारसवात्क्वचिदिति पारसवोक्तेश्च पारसवः ऊढशूद्रापुत्रः अत्रेदं
तत्त्वम् सर्वत्रपुत्रादेः सर्वस्याभावेपत्न्यादेरधिकारउक्तः तत्राभावोसन्निधिर्नाशश्चोच्यते अतएवपूर्वत्र असन्निधानेपूर्वेषामित्यु

क्रमम् तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः सर्वाधिकारेऽप्रवासे प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः
ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतमित्यादौ देशान्तरे प्रवासात्पुत्रनाश एव पत्न्यादेः सपिण्डनादधिकारः असन्निधौ तु तत्पूर्वमेव नोर्ध्वं अतोऽनधिकारि
णा भ्रात्रादिनाकृतमप्यकृतमेवेति पुनरावर्तनीयम् मासिकापकर्षोऽप्यावर्तनीयः एकादशाहमासिकानि नावर्तन्ते तज्ज्यायसापि-
कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनरिति वदावृत्तिविधानाभावादिति केचित् तन्न अस्य निर्मूलत्वात् अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्तते वृद्धि
श्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्तते नासपिण्ड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्नलभते फलमिति वृ
द्ध्युत्तरनिषेधनादिति भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वेत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरप्यधिकारात् यथा त्वज्येष्ठकर्तृकत्वबाधस्त
था पुत्रकर्तृकत्वस्यापि बाधः सपिण्डने तु बहु वक्तव्यं तन्निर्णये वक्ष्यामः अधिकारविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे पू
र्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदाञ्छृणुष्व मे आदाहाद्द्वादशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रि
यानृप ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु क्रियन्ते याः क्रिया पुत्र प्रोच्यन्ते ता नृ
पोत्तराः पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा तत्संघातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा पूर्वा मध्याश्च कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा मृताहनि तु कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः दौहित्रतत्पुत्रयोर्धनहारिणोरिदम् एवम
न्यस्य धनहर्तुः यश्चार्थहरः सपिण्डदायीत्यापस्तम्बोक्तेः प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयत
श्चरेदिति पृथ्वीचन्द्रोदये व्याघ्रपादोक्तेः मदनरत्ने स्कान्देऽपि मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितमित्युक्त्वा ऋषिभिस्तस्य नि-

दिष्टानिष्कृतिःपावनीपरा आदेहपतनात्तस्यकुर्यात्पिंडोदकक्रियामित्युक्तं क्रियानिबंधेकात्यायनः नचमातानचपिताकुर्यात्पुत्रस्यपैतृकम् नाग्रजश्चतथा
भ्राताभ्रातॄणांतुकनीयसां पृथ्वीचंद्रोदयेबौधायनः पित्राश्राद्धंनकर्तव्यंपुत्राणांतुकथंचन भ्रात्राचैवनकर्तव्यंभ्रातॄणांचकनीयसाम्
यदिस्नेहेननकुर्यात्तांसपिंडीकरणंविना गयायांतुविशेषेणज्यायानपिसमाचरेत् अन्याभावेपित्राद्यैरपिकुर्यात् उशनाःबांध
वभेतंपिताभ्राताथवाग्रजः जननीचापिसंस्कुर्यान्महदेनोन्यथाभवेदितिस्मृत्युक्तेः ब्रह्मचारिणांतुशुद्धिविवेके पृथ्वीचंद्रो-
दयेचब्राह्मे असमाप्तव्रतस्यापिकर्तव्यंब्रह्मचारिणः श्राद्धंतुमातापितृभिर्नतुतेषांकरोतिसः श्राद्धंमासिकाब्दिकादिसर्वं
कार्यमित्यर्थः नत्वितिनिषेधोन्यसत्वे यत्तुछंदोगपरिशिष्टे नत्यजेत्सूतकेकर्मब्रह्मचारीस्वयंक्वचित् नदीक्षणात्परंयज्ञेनकृ
च्छ्रादितपश्चरन् पितर्यपिमृतेनैषांदोषोभवतिकर्हिचित् आशौचंकर्मणोंतेस्यात्त्र्यहंवाब्रह्मचारिणा यच्चयाज्ञवल्क्यः नब्र-
ह्मचारिणःकुर्युरुदकंपतितास्तथेति तदप्यन्यसत्वे अन्याभावेतुब्रह्मचारिणापिकार्यं पूर्वोक्तवृद्धमनुवचनात् आचार्यपित्रु
पाध्यायान्निर्हृत्यापिव्रतीव्रती संकटान्नंचनाश्नीयान्नचतैःसहसंवसेदितितेनैवोक्तेः ब्रह्मचारिणः शवकर्मणोव्रतान्निवृत्तिरन्यत्रमाता
पित्रोरितिवसिष्ठोक्तेः अत्राशौचमेकाहंवक्ष्यामः प्रागुपनयनान्मृतस्यतुपंचवर्षोत्तरंसपिंडीकरणवर्ज्यंषोडशश्राद्धादिसर्वंकार्य
मित्युक्तंदेवजानीये असंस्कृतानांभूमौपिंडंदद्यात्संस्कृतानांकुशेष्वितिप्रचेतोवचनाच्च एतच्चाग्रेवक्ष्यामः अविभक्तानांविशेष-
माह पृथ्वीचंद्रोदयेमरीचिः बहवःस्युर्यदापुत्राःपितुरेकत्रवासिनः सर्वेषांतुमतंकृत्वाज्येष्ठेनैवतुयत्कृतं द्रव्येणचाविभक्तेन
सर्वैरेवकृतंभवेत् ज्येष्ठस्यकर्तृत्वेपिसर्वेफलभागिनइत्यर्थः तेनयद्ब्रह्मचर्यपरान्नवर्जनादयःफलसंस्कारास्तेसर्वेषांभवंती-

तिसिन्धुम् संसृष्टीनामप्येवम् तुल्यत्वात् विभक्तानांविशेषमाहोशनाः नवश्राद्धंसपिंडत्वंश्राद्धान्यपिच षोडश एकेनैवतुकार्याणिस
विभक्तधनेष्वपि लघुहारीतः सपिंडीकरणांतानि यानिश्राद्धानिषोडश पृथङ्नैवसुताःकुर्युः पृथग्द्रव्या अपिक्वचित् ऊर्ध्वंसपिं
डीकरणात्सर्वैकुर्युः पृथक् पृथक् मदनरत्ने विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकं एकेनैवाविभक्तेषु कृतेसर्वैस्तुतत्कृतम्
एतेनाब्दिकादिष्वविभक्तानामनियमइति वदन्शूलपाणिः परास्तः दत्तकस्तुजनकस्य पुत्राद्यभावेदद्यान्नतत्सत्वे गोत्ररिक्थेज
नयितुर्नभजेद्दत्रिमःसुतः गोत्ररिक्थानुगःपिंडोव्यपैतिददतःस्वधेतिमनूक्तेः इदंजनकस्यपुत्रसत्वाविषयम् एतच्चप्रवरमंजर्यां
कात्यायनलौगाक्षिभ्यांस्पष्टमुक्तं अथयेदत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणानार्षेयाजातास्तेद्व्यामुष्यायणा भवंति य
थाशौंगशैशिरीणां यानिचान्यान्येवंसमुत्पन्नानिकुलानिभवंतीत्यादिनाद्वयोःपित्रोःप्रवरानुक्त्वोक्तम् अथयद्येषांस्वासुभार्यास्व
पत्यंनस्याद्रिक्थंहरेयुः पिंडंचैषांत्रिपुरुषंदद्युर्यद्युभयोर्नस्यादुभाभ्यामेवदद्युरेकस्मिन्श्राद्धे पृथगुद्दिश्यैकपिंडेद्वावनुकीर्तये
त्परिगृहीतारंचोत्पादयितारंचातृतीयात्पुरुषादिति हेमाद्रौकार्ष्णाजिनिः यावंतःपितृवर्ग्याःस्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः मेलना
योजनंकुर्युःस्वकीयैःपितृभिःसह द्वाभ्यांसहायतस्तुत्राःपौत्रास्त्वेकेनतत्समं चतुर्थपुरुषेछेदस्तस्मादेषांत्रिपूरुषी साधारणेषु
कालेषुविशेषोनास्तिवर्गिणाम् मृताहेत्वेकमुद्दिश्यकुर्युःश्राद्धंयथाविधीति अस्यार्थमाहहेमाद्रिः दत्तकादयःजनकपालक
योःकुलेप्रेतानांस्ववर्गीयैः सपिंडनंकुर्युः दत्तकानांपुत्रास्तुपितुर्दत्तकस्यपितृभ्यांजनकपालकाभ्यांस्वपितामहाभ्यांसपिंडनं
कुर्युः तेषांपौत्राःस्वपितरंदत्तकेनपितामहेनतज्जनकेनचसपिंडयेयुः चतुर्थोपितृकुलस्यएव तेषांप्रपौत्रस्तुदत्तकस्यप्रपितामह

स्य पालककुलस्थं चतुर्थं योजयेन्नवा छंदोगपरिशिष्टे दर्शमहालयादौ तु द्वयोः पित्रोः पितामहयोः प्रपितामहयोर्वा श्राद्धं देयं तत्र द्वयोः पित्राद्योः पृथक् पिंडदानं द्वयोरुद्देशेनैको वेति अत्र केचित् आवयोरयमिति परिभाष्य यो दत्तस्तस्येदं द्वयोः पित्रोः श्राद्धं यस्तु परिभाष्य दत्तः स ग्रहीतुरेव स पालकायैव दद्यादित्याहुः अत्र मूलं त एव प्रष्टव्याः वस्तुतस्तु जनकस्य पुत्रपत्न्याद्यभावे दत्तको द्वयोर्दद्यादन्यथा पालकायैव प्रागुक्तकात्यायनवचनात् मानवीयमप्येतद्विषयमेव गोत्रं तु श्राद्धे पालकस्यैव विवाहादौ तूभयोरित्यादि मत्कृतप्रवरदर्पणे ज्ञेयम् यस्तु मूल्यक्रीतायां परभार्यायां दास्यां चोत्पन्नः स बीजिन एव दद्यात् मूल्यं विनास्वयमुपगतायां तु क्षेत्रिण एव तदुक्तं पृथ्वीचंद्रोदये कौर्मे अनियोगात्सुतो यस्तु शुल्कतो जायते त्विह प्रदद्याद्बीजिने पिंडं क्षेत्रिणे तु ततोऽन्यथेति क्षेत्रजादेर्विशेषस्तु कलौ तदभावान्नोच्यते इतिदिक् जारजानां विशेषमाह पराशरे नारदः जायंते त्वनियुक्ताया मेकेन बहुभिस्तथा अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः दद्युस्ते बीजिने पिंडं माता चेच्छुल्कतो हृता अशुल्कोपहृतायां तु पिंडदा वोढुरेव ते धर्मार्थं श्राद्धकरणे फलमाह चंद्रिकायां शातातपः प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिंगिनाम् एवं कुर्वन्नरः सम्यङ्महतीं श्रियमाप्नुयात् गयायामपि तत्रैव ब्रह्मवैवर्ते आत्मजो वाथवान्यो वापि गयाशीर्षे यदा तदा यन्नाम्ना पातयेत्पिंडं तन्नयेद्ब्रह्मशाश्वतम् एतच्च यदा फलभूमार्थिना ऽदृष्टार्थिना वा क्रियते तदा प्रेतशिलाश्राद्धं वर्ज्यं कुर्यात्तस्य प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात्तस्य च जातत्वादिति केचित् वस्तुतस्तु सन्यासिश्राद्धवदत्रापि सर्वं कार्यम् सांगेऽधिकारादिति युक्तं प्रतीमः सन्यस्तपित्रादिस्तु पितुः पित्रादिभ्यः सर्वश्राद्धेषु दद्यादित्युक्तं प्राक् वक्ष्यते च जीवत्पितृकश्राद्धे अत्र स्त्री शूद्राणां श्राद्धं मंत्रवर्ज्यं तूष्णीं भवति स्त्रीणाममंत्रकं श्राद्धं तथा शूद्रास्सुतस्य च प्राग्द्विजाः प्रमिता देशान्ते च कुर्युस्तथैव तदिति हेमाद्रौ मरीचिवचना

त् अयमेवविधिःप्रोक्तःशूद्राणांमंत्रवर्जितः अमंत्रस्यतुशूद्रस्यविप्रोमंत्रेणगृह्यतेइतिब्राह्मोक्तेश्च गृह्यतेसंबध्यते अस्यश्राद्धप्र-
करणेपाठोपिपरिभाषात्वान्नप्रकरणेनसंकोचोयुक्तः तेनशूद्रस्यस्नानदानादावपिविप्रेणामंत्रपाठःकार्यः अमंत्रश्चेतिविशेषणात्स्त्रि
याअपीतिशूलपाणिः यत्तुतेनोक्तम् मंत्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तुनमस्कारेण अनुमतोस्यनमस्कारोमंत्रइतिगौतमोक्तेरिति तन्न
दृष्टद्वारेवहितत्प्राप्तिर्नस्वातंत्र्येण अन्यथानखविपूत्यपघातजन्यादृष्टार्थंसोपिक्रियेतेतिकिंचिदेतत् तेनपितॄणांनामगोत्रतइत्या
दौयत्रद्विजानामपिनामसक्रउक्तस्तत्रमतिप्रसवमात्रार्थंयुक्तम् नतिलावपनादावपि अत्रकेचित् वैदिकमंत्रोविप्रस्यपौराणस्तुशू
द्रैःपठनीयः नहिवेदेष्वधिकारः क्वचिच्छूद्रस्यविद्यते पुराणेष्वधिकारोमेदर्शितोब्राह्मणैरिहेतितत्रैवपाद्मोक्तेरित्याहुः गौडाअ-
प्येवम् तन्न नाध्येतव्यमिदंशास्त्रंवृषलस्यतुसन्निधावितिकौर्मे पुराणनिषेधेनवेदस्यदूरापास्तत्वात् अध्येतव्यंब्राह्मणेनवैश्ये
नक्षत्रियेणच श्रोतव्यमेवशूद्रेणनाध्येतव्यंकदाचन श्रौतंस्मार्तंचवैधर्मंप्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम तस्माच्छूद्रैर्विनाविप्रंनश्रोतव्यं-
कदाचनेतितत्रैवपुराणाधिकारेभविष्योक्तेश्च एतेननाध्येतव्यमितिनिषेधोमंत्रेतरपुराणपरइतिश्रीदत्तादिमतमपास्तम् तेनपौ-
राणमंत्राणामेवविप्रेणपाठोनवैदिकानामितिसिद्धम् द्विजस्त्रियस्तुसंकल्पमात्रंस्वयंकृत्वावैदिकमंत्रयुक्तंसर्वंब्राह्मणद्वारा-
कारयेयुरितिप्रयोगपारिजातः अतएवस्त्रीणामित्यकृतविवाहस्त्रीपरमितिहेमाद्रिराह अनुपनीतस्तुवैदिकमंत्रयुक्तंसर्वं-
स्वयमेवकुर्यादित्युक्तंप्राक् यत्तुप्राग्द्विजाश्चव्रतादेशादितितदशक्तविषयमचूडविषयंवेतिदिक् शूद्रस्यतुसदामश्राद्धमेव सदा
चैवतुशूद्राणामामश्राद्धंविधीयतइतिसुमंतूक्तेः पृथ्वीचंद्रोदयेमात्स्येपि एवंशूद्रोपिसामान्यंवृद्धिश्राद्धंचसर्वदा नमस्कारेण

मंत्रेणकुर्यादामान्नवत्सदा तत्रैवबृहत्पराशरः आमान्नेनतुशूद्रस्यतूष्णींतुद्विजपूजनं कृत्वाश्राद्धंतुनिर्वीप्यसजातीनाशयेद्बुधः सएव आमंशूद्रस्यपक्वान्नंपक्वमुच्छिष्टमुच्यते हेमाद्रौभविष्ये धर्मंसंवस्तुधर्मज्ञायदिशूद्राःप्रकुर्वते अग्नौकरणमंत्रश्चनमस्कारोविधीयते आवाहनादिकर्तव्यंयथावद्देणतच्छृणु देवानांदेवनाम्नातुपितॄणांनामगोत्रतः पिंडादीन्निर्वपेद्धीरोनामतोगोत्रतस्तथा शूद्राणांगोत्राभावेपिकाश्यपगोत्रंज्ञेयम् तस्मादाहुःसर्वाःप्रजाः काश्यप्यइतिश्रुतेः गोत्रनाशेतुकाश्यपइतिव्याघ्रपादोक्तेश्चेतिहेमाद्रिः एवमन्यत्रगोत्राज्ञाने एवंतर्पणादिषुज्ञेयम् तत्रैवभविष्ये शूद्रस्तुगृहपाकेननपिंडान्निर्वपेत्तथा सक्तुमूलफलंतस्यपायसंवाभवेत्स्मृतम् गौतमः अनुज्ञातोस्यनमस्कारोमंत्रइति देवताभ्यःपितृभ्यश्चेत्ययंनमस्कारमंत्रइतिकेचित् विज्ञानेश्वरोप्येवमाह हेमाद्रिस्तु शूद्रोप्यमंत्रवत्कुर्यादनेनविधिनाबुधइतिमात्स्ये मंत्रनिषेधान्नाममंत्रेणेत्याह पृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे राजकार्येनियुक्तस्यबंधनग्रहवर्तिनः व्यसनेषुचसर्वेषुश्राद्धंविप्रेणकारयेत् यत्तुभारतेराजधर्मेषु यवनाःकिरातागांधाराश्चीनाःशबरबर्बराः शकास्तुषाराः कंकाश्चपल्हवाश्चांध्रमद्रकाइत्युक्त्वाब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्चवैश्याःशूद्राश्चमानवाः कथंधर्मांश्चरिष्यंतिसर्वेविषयवासिनः इतिचोक्त्वाः वेदधर्मक्रियाश्चैवतेषांधर्मोविधीयते पितृयज्ञास्तथाकूपाःप्रपाश्चशयनानिच दानानिचयथाकालंद्विजेभ्योविसृजेत्सदा तथा दक्षिणासर्वयज्ञानांदातव्याभूतिमिच्छता पाकयज्ञामहार्हाश्चकर्तव्याःसर्वदस्युभिरितिम्लेच्छादीनांश्राद्धविधानम् तदपिसजातीयभोजनद्रव्यदानादिपरंनतुश्राद्धपरमिति इतिश्रीनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौअधिकारिनिर्णयः अथपितरः हेमाद्रौमात्स्यदेवलौ नामगोत्रंपितॄणांतुप्रापकंहव्यकव्ययोः अग्निष्वा-

त्रादयस्तेषामाधिपत्येव्यवस्थिताः नाममंत्रास्तदादेशाभवांतरगतानपि प्राणिनःप्रीणयंत्येव तदाहारत्वमागतान् देवोयदिपिताजातःशु
भकर्मानुयोगतः तस्यान्नममृतंभूत्वादेवत्वेप्यनुगच्छति गांधर्वेभोगरूपेणपशुत्वेचतृणंभवेत् श्राद्धान्नंवायुरूपेणनागत्वेप्युपतिष्ठति
पानंभवतियक्षत्वेराक्षसत्वेतथामिषम् दनुजत्वेतथामद्यंप्रेतत्वेरुधिरोदकम् मनुष्यत्वेन्नपानादिनानाभोगकरंभवेत् अत्रपित्रादि
शब्दैर्जनकादीनामेवदेवतात्वमुच्यते नवस्वादीनाम् असावेतत्तइति यजमानस्यपित्रेइतिशतपथश्रुतेः यस्यपिताप्रेतःस्यात्सपि
त्रेपिंडंनिधायेतिविष्ण्वादिस्मृतेश्च यत्तुमनुदेवलौवसवः पितरोज्ञेयारुद्राज्ञेयाः पितामहाः प्रपितामहास्तथादित्याःश्रुतिरे
षासनातनी यच्चयाज्ञवल्क्यः वसुरुद्रादितिसुताःपितरःश्राद्धदेवताइति तदभेदध्यानार्थं यानितुहेमाद्रौनंदिपुराणे विष्णुः
पितास्यजगतोदिव्योयज्ञःसएवच ब्रह्मापितामहोज्ञेयोत्यहंचप्रपितामहइति यच्चभविष्ये अनिरुद्धःस्वयंज्ञेयःप्रद्युम्नश्चपिता
स्मृतः संकर्षणस्तज्जनकोवासुदेवस्तुतत्पिता स्वयंकर्ता यत्तुतत्रैव प्रथमोवरुणोज्ञेयःप्राजापत्यस्तथापरः तृतीयोग्निःस्मृतः
पिंडोत्येषपिंडविधिःस्मृतः यच्चमनुः सोमपानामविप्राणांक्षत्रियाणांहविर्भुजः वैश्यानामाज्यपानामशूद्राणांतुसुकालिनः
यच्चादित्यपुराणे मासाश्चपितरोज्ञेयाऋतवश्चपितामहाः संवत्सरःप्रजानांचसुषेकःप्रपितामहाः यच्चनंदीपुराणे अ-
ग्निष्वात्ताब्राह्मणानांपितरःपरिकीर्तिताः राज्ञांबर्हिषदोनामविशांकाव्याःप्रकीर्तिताः सुकालिनस्तुशूद्राणांव्यामाम्लेच्छांत्यजा
तिषु अत्रावाहनादिषुपित्रादयः समुच्चयेनविकल्पेनवायथाचारंतत्तद्देवतारूपेणावाच्याइतिहेमाद्र्यादयः हेमाद्रौब्राह्मे पार्वणं
कुरुतेयस्तुकेवलंपितृहेतुकम् मातामहंनकुरुतेपितृहासप्रजायते धौम्यः पितरोयत्रपूज्यंतेतत्रमातामहाध्रुवम् अविशेषेण

कर्तव्यंविशेषान्नरकंव्रजेत् अस्यापवादमाहकात्यायनः कर्षूसमन्वितंमुक्त्वातथाद्यंश्राद्धषोडशम् प्रत्याब्दिकंतुशेषेषुपिंडाःस्युःषडि
तिस्थितिः कर्षूसमन्वितंसपिंडीकरणम् दर्शादौसपत्नीकानामृषदेवतात्वम् स्वेनभर्त्रासमंश्राद्धंमाताभुंक्तेस्वधासमं पितामही
चस्वेनैवनत्थैवप्रपितामहीतितत्रैवोक्तेः चंद्रिकायांचतुर्विंशतिमते क्षयाहंवर्जयित्वैकंस्त्रीणांनास्तिपृथक्क्रिया केचिदिच्छंति
नारीणांपृथक्श्राद्धंमहर्षयः अन्वष्टकासुवृद्धौचगयायांचक्षयेऽहनि अत्रमातुःपृथक्श्राद्धमन्यत्रपतिनासहेतिकात्यायनोक्तेश्च अ
स्यनिर्मूलत्वंवदंतोगौडास्त्वज्ञाएव अत्रभागइत्यध्याहारः अन्यथासपत्निकार्येमात्रेइतिप्रयोगापत्तेः अत्रमातृशब्दोजनन्यामेवमुख्यः
तेनसपत्नमातृभ्योनदद्यात् एवंपितामह्यादिशब्दैःपितृजनन्याद्याएवोच्यंतेइतितत्सपत्नीभ्योनदेयमितिहेमाद्रिः कारुण्येनतु-
महालयादौदेयमितिसएव अथविश्वेदेवाः हेमाद्रौशंखबृहस्पती इष्टिश्राद्धेक्रतुर्दक्षौसत्यौनांदीमुखेवसू नैमित्तिकेकामकालौ-
काम्येचधुरिलोचनौ पुरूरवार्द्रवौचैवपार्वणेसमुदाहृतौ तत्रैव उत्पत्तिनामधेयंतेषानविदुर्येद्विजातयः अयमुच्चारणीयस्तैश्लो-
कःश्रद्धासमन्वितैः आगच्छंतुमहाभागाविश्वेदेवामहाबलाः येयत्रविहिताःश्राद्धेसावधानाभवंतुतेइति इष्टिश्राद्धंप्रतिरुचि
रित्युक्तमितिकल्पतरुः आधानादिकर्मांगमित्यन्ये नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम् एकोद्दिष्टंतुयच्छ्राद्धंत
नैमित्तिकमुच्यतेइतिभविष्योक्तेः एतद्यपि एकोद्दिष्टंदैवहीनमितितत्रविश्वेदेवनिषेधस्तथापिनवश्राद्धेद्वादशमासि-
केचकामकालौज्ञेयौ नवश्राद्धंदशाहानिनवमिश्रंतुषड्ऋतून् अतःपरंपुराणंवैत्रिविधंश्राद्धमुच्यते यस्मिन्नेवपुराणेवावि
श्वेदेवानलेभिरे भास्करंतद्भवेच्छ्राद्धंदैवपलंमंत्रवर्जितमिति बह्वृचपरिशिष्टात् एतच्चबह्वृचानामेवतेषामेवोक्तेः अन्येषांतु

नात्रविश्वेदेवाइति कात्यायनोक्तेस्तन्निषेधएवेति पृथ्वीचंद्रोदयः अन्येतुनैमित्तिकंसपिंडीकरणमाहुः भविष्ये यद्यप्येकोद्दिष्टंतच्छ
ब्देनोक्तंतथापि तदप्यदैवंकर्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्द्विजानिति तत्रैवविश्वेदेवनिषेधात् यद्यपिसपिंडीकरणेंशतएकोद्दिष्टत्वंत-
थापिसपिंडीकरणंश्राद्धंदैवपूर्वंनियोजयेदिति वचनांतरत्वम् हेमाद्रावादित्यपुराणे विश्वेदेवौक्रतुर्दक्षः सर्वास्विष्टिषुकीर्ति
तौ नित्यंनांदीमुखेश्राद्धे वसूसत्यौचपैतृके नवान्नलंभनेदेवौकामकालौसदैवहि अपिकन्यागतेसूर्येकाम्येचधुरिलोचनौ पु
रूरवार्द्रवौचैवविश्वेदेवौतुपार्वणे क्वचिदैवेदेवापवादमाह हेमाद्रौशातातपः नित्यंश्राद्धमदैवंस्यादेकोद्दिष्टंतथैवच मातुःश्रा
द्धंचयुग्मैःस्याददैवंप्राङ्मुखैःपृथक् योजयेद्दैवपूर्वाणिश्राद्धान्यन्यानियत्नतः नांदीश्राद्धेभिन्नप्रयोगपक्षेमातुःश्राद्धमदैव-
मितिहेमाद्रिः अथविप्राः तेचोत्तममध्यमाधमभेदेनत्रिविधाः तत्राद्याः अन्नमदीयाःश्लोकाः त्रिनाचिकेतस्त्रिमधुश्चब-
ह्वृचोप्याथर्वणोयाजुषसामगोच षडंगविच्चत्रिसुपर्णवृत्ताप्यथर्वशीर्षाध्ययनेरतश्च शतायुर्वेदार्थविदोप्रवक्तास्याद्ब्रह्मचा-
रीचतथाग्निविच्च सौदर्हतिःसत्यवाक्पूरुषेः स्वैर्मातापित्रोःपंचभिःख्यातवंशः पत्नीयुक्तोज्येष्ठसामापुराणवेत्तापुत्रीचेतिहासे
षभिज्ञः योगीभिक्षुःसामगोब्रह्मवेत्ता पंचाग्निश्चश्रोत्रियस्तत्कृतोवा शंभुध्यायीश्रीशपादाब्जसेवीपांथश्चैतेतूत्तमाःसंप्रदिष्टाः
भिक्षुर्योगीपांथएतेत्वलभ्याभाग्याल्लब्धाश्चेत्तदाभोजनीयाः श्राद्धेविप्रेषूपविष्टेषुपश्चात्संप्राप्ताश्चेद्विप्रपंक्तौतुभोज्याः अत्रमू
लंहेमाद्रौज्ञेयम् तत्रैवनारदः योवैयतीननादृत्यभोजयेदितरान्द्विजान् विजानन्वसतोग्रामेकव्यंदद्यातिराक्षसान् दीपक-
लिकायांदक्षः विनामांसेनमधुनाविनादक्षिणयाशिषा परिपूर्णंभवेच्छ्राद्धंपर्वतेषुश्राद्धभोजिषु एतच्चज्ञातिविषयम् त्रि

नाचिकेतस्त्रिसुपर्णो यजुर्वेदैकदेशो तद्व्रतेनतदध्यायिनौ यस्य सप्तपूर्वे सोमपाः सत्रिसुपर्ण इति बोपदेवः त्रिमधुरृग्वेदैकदेशः तदध्या
यी केचिन्नाचिकेतंचयनंत्रिः कृतवानित्यर्थमाहुस्तद्धेमाद्रिविरुद्धम् हेमाद्रौ गौतमः एवंभ्योदानंप्रथमंपितृव्यसइत्येके मा-
त्स्ये मनुः यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसते ध्वरम् सामस्वरविधिज्ञश्च पंक्तिपावनपावनाः कौर्मे असमानप्रवरकोत्यसगोत्रस्तथै
वच असंबंधी चविज्ञेया ब्राह्मणाः श्राद्धसिद्धये गारुडे श्राद्धेषु विनियोज्यास्ते ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः येयोनिगोत्रमंत्रांते
वासिसंबंधवर्जिताः मनुः नमित्रंभोजयेच्छ्राद्धे धनैः कार्योस्य संग्रहः नारिंनमित्रंयोविद्यात्तंतुश्राद्धेनिमंत्रयेत् द्वयोश्चान्यत्र:
श्राद्धे भोजनंनिषिद्धं पितृपुत्रोभ्रातरो द्वौनिरग्निर्गुर्विणीपतिम् सगोत्रप्रवरंचैवश्राद्धेषु परिवर्जयेदिति श्राद्धदीपकलिका
यांजातूकर्ण्योक्तेः अथमध्यमाः हेमाद्रौ कौर्मे गार्ग्यो नैकगोत्रेहविर्दद्याद्यथाकन्यातथाहविः अभावेत्वन्यगोत्राणामेक-
गोत्रांस्तुभोजयेत् अत्रकेचित्स्वशाखीयान्सुख्यानाहुः पठंतिच निमंत्रयीतपूर्वेद्युः स्वशाखीयान्द्विजोत्तमान् स्वशाखीय
द्विजाभावेद्विजानन्यान्निमंत्रयेदिति इदंतुनिर्मूलत्वाद्धेमाद्रिणा दूषितत्वाच्चोपेक्ष्यम् मनुरपि यत्नेनभोजयेच्छ्राद्धे ब्राह्म-
णंवेदपारगं शाखांतगमथाध्वर्युं छंदोगंवासमाप्तिगम् एषामन्यतमो यस्य भुंजीतश्राद्धमर्चितः पितॄणांतस्यतृप्तिःस्या
च्छाश्वतीःसाप्तपौरुषी अत्रमामकाः श्लोकाः मातामहोमातुलभागिनेयदौहित्रजामातृगुरुस्वशिष्याः ऋत्विकूचयाज्य
श्वशुरोस्वबंधुश्यालागुणाढ्यास्त्वनुकल्पभूताः बंधवोमातृष्वसृपितृष्वसृमातुलपुत्राइतिबोपदेवः अत्रमूलं हेमाद्रौज्ञेयम्
सगुणस्वस्त्रीयाद्यतिक्रमेदोषएव सप्तपूर्वान्सप्तपरान्पुरुषानात्मनासह अतिक्रम्यद्विजानेतान्नरकेपातयेन्नरवग संबंधिन

स्तथासर्वान्दौहित्रंविट्पतिंतथा भागिनेयंविशेषेणतथाबंधुंखगाधिपेतिमदनरत्नेभविष्योक्तेः अतएवयाज्ञवल्क्योब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमंत्र-
णइतिगुणवतिक्रमेदशपणंदंडमाह आसन्नमात्रपरमिदम् मूर्खेतुनदोषः ब्राह्मणातिक्रमोनास्तिमूर्खेवेदविवर्जिते ज्वलंतमग्निमुत्सृज्यनहि
भस्मनिहूयतेइतिकात्यायनोक्तेःविप्रस्यापिदोषः अविद्वान्प्रतिगृण्हानोभस्मीभवतिदारुवदितिमनूक्तेः अपरार्केअत्रिः षड्भ्यस्तुपुरुषेभ्योर्वा-
गश्राद्धेयास्तुगोत्रिणः षड्भ्यस्तुपरतोभोज्याःश्राद्धेस्युर्गोत्रजाअपि एतच्चब्राह्मणालाभेअपिशब्दात्असंभवेहेमाद्रौगौतमः शिष्यांश्चैके-
सगोत्रांश्चभोजयेदूर्ध्वंत्रिभ्योगुणवतः आपस्तंबः ब्राह्मणान्भोजयेद्योनिगोत्रमंत्रांतेवास्यसंबंधान् गुणहान्यांतुपरेषांसमुदितः सोदर्यो
पिभोजयितव्यएतेनांतेवासिनोव्याख्याताइति अत्रविशेषमाहात्रिः पितापितामहोभ्रातापुत्रोवाथसपिंडकः नपरस्परमर्घ्याःस्युर्नश्राद्धेऋत्विज
स्तथा ऋत्विक्पुत्रादयोप्येतेसकुल्याब्राह्मणाःस्मृताः वैश्वदेवेनियोक्तव्यायद्येतेगुणवत्तराः सगोत्रानननियोक्तव्याः स्त्रियश्चैवविशेषतइति
अथवर्ज्याः अत्रसामकाःश्लोकाः वर्ज्यान्प्रवक्ष्येलथरोगिवैरिहीनाधिकांगान्द्कितवान् कृतघ्नान् नक्षत्रशास्त्रेणचजीवमा
नान्भिषज्यवृत्त्यापिचराजभृत्यान् संगीतकायस्थकुसीदवृत्त्यावेदत्रयेणापिकवित्ववृत्त्या देवार्चनेनापिचजीवमानान्स्वाध्याय-
दाराग्निकृतोज्झकाणान् दुर्बालखल्वाटकुनखश्यधर्मिन्नटांश्चपौनर्भववृषलीपतीन्च्चर्दतान् अगारदाहीगरदःसमुद्रयायीचकुंडास्यथकूट
कारी बालांश्चयोध्यापयतेस्वपुत्रादवाप्तविद्यस्तथकुंडगोलौ अग्नेर्दधिषूःपतिरस्त्रकर्तासोमक्रयीतैलिककेकराक्षौ युद्धाचार्यःपक्षि-
णांपोषकश्चस्रोतोभेत्तावृक्षसरोपकश्च मेषाणांवामाहिषाणांचपुष्यास्वीयस्त्रीषुप्रहितेर्यश्चजारेः जीवत्यध्येतुश्चदत्ताद्युयोगा
दुव्यप्राप्स्येवेदमुद्घाटयंतः ग्रामयाजिपशुकेशविक्रयीस्तेनशिल्पिपितृवादकारकान् अर्थकामरतशूद्रयाजकश्रमसुहीनजाट-

नि॰सिं॰ १३

मुंडिनिर्घृणान् यस्यचैव गृहिणीरजस्वलास्वार्थपाकरतशापदायकान् क्लीबकुष्ठिश्वित्रिविलोहितेक्षणान् कुब्जवामनमृषाभिशापिनः पुत्रहीनमथकूटसाक्षिणं प्राणिहारिकमयाज्ययाजकं इत्यात्मदानुपरिवेत्तृजागकस्तेनाहिबालकसुखान्विवर्जयेत् अत्र मूलं हेमाद्रौ पृथ्वीचंद्रोदये च ज्ञेयं भारते दानधर्मे कुश्राद्धवर्ज्यविप्राधिकारे किंतवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायकः सर्वविक्रयी सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति पर्वकारश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः अव्रतानामुपाध्यायः कांडपृष्ठस्तथैव च श्वभिश्च यः परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च परिवित्तिस्तथा स्तेनो दुश्चर्मा गुरुतल्पगः कुशीलको देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ईदृशा ब्राह्मणा ज्ञेया अपांक्तेया युधिष्ठिर तथा ऋणकर्ता च यो राजन् यश्च वार्धुषिको नरः कांडपृष्ठः स्वशाखां त्यक्त्वा परशाखयोपनीतः तदध्यायी च क्षत्रियवैश्यवृत्तौ नारदस्तु तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मण्यां वसते रसात् कांडपृष्ठश्च्युतो मार्गात्सोऽपांक्तेयः प्रकीर्तितः इत्याह हारीतः शूद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकाः कृताः ते सर्वे मनुना प्रोक्ताः कांडपृष्ठा न संशयः अन्येऽपि हेमाद्रौ मात्स्ये त्रिशंकून्बर्बरानंध्रान्चीनद्रविडकोंकणान् कर्णाटकांस्तथाभीरान् कालिंगांश्च विवर्जयेत् तत्रैव सौरपुराणे अंगवंगकलिंगांश्च सौराष्ट्रान्गुर्जरांस्तथा आभीरान्कोंकणांश्चैव द्राविडान्दाक्षिणापथान् आवंत्यान्मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत् चांद्रिकायां यमः काणाः कुब्जाश्च षंढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः राजभृत्यांधबधिरमूकखल्वाटपंगवः वणिजो मधुहर्तारो रोगदा वनदाहकः समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्च वृथाप्रव्रजि

प॰ आ॰ ३

ताश्चये यश्चप्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्यावसितश्च यः अवकीर्णिर्वीरघ्नोगरुघ्नः पितृदूषकः श्राद्धकारिकायांकात्यायनः द्वि
र्नग्नः कीलदुश्चर्मा शक्रक्रोति कपिलस्तथा छिन्नोष्ठश्छिन्नलिंगश्च नेवकेतनमर्हति द्विर्नग्नः पित्रोर्वंशेत्रिपुरुषंविछिन्नवेदाग्निः
हेमाद्रौमरीचिः अविद्धकर्णः कृष्णश्च लंबकर्णस्तथैवच वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्मणि ब्राह्मे मूकश्च पूतिना
शश्च छिन्नाग्रश्चाधिकांगुलिः गलरोगीच गडुमान् स्फुटितांगश्च सज्वरः षंढतूवरमंदाश्च श्राद्धेष्वेतान्विवर्जयेत् लंबकर्णश्च
हतंत्रैव गोभिलः हनुमूलादधःकर्णौलंबौतुपरिकीर्तितौ झंगफलोव्यंगुलोशास्तादितिशातातपोब्रवीत् चंद्रिकायांयमः व्यंगु
लातीतकर्णस्यपुंजतेपितरोनतु षंढश्चात्रचंद्रिकोक्तेः सप्तविधोग्राह्यः यथा षंढकोवातजः षंढः पंडः क्लीबोनपुंसकः कीलकश्चै
तिसप्तैव क्लीबभेदाः प्रकीर्तिताः पराशरमाधवीयेतु चतुर्दशविधउक्तः तेषांस्वरूपाणितत्रैवज्ञेयानि चंद्रिकायांशातातपः अ-
ग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येयजंत्यल्पदक्षिणैः तेषामन्ननभोक्तव्यमपांक्तास्तेप्रकीर्तिताः एतच्चशक्तोसत्यां अपरार्केभारते अव्रती-
कितवस्तेनः प्राणिविक्रयकोपिवा पश्चाच्चेत्पीतवान्सोमं सोपिकेतनमर्हति श्राद्धदीपकलिकायांयमः अपत्नीकश्च वर्ज्यः स्या
त्सपत्नीकोप्यनग्निकः तत्रैवाश्वलायनः प्रतिमाविक्रयंयोवैकरोतिपतितस्तुसः जीवनार्थंपरस्त्रीनिधृत्वातीर्थप्रयातियः मा
तापित्रोर्विनासोपिपतितः परिकीर्तितः तत्रैवजातूकर्ण्यः यत्रमातुलजोद्वाहीयत्रवावृषलीपतिः श्राद्धंनगच्छेत्तद्विप्राः कृतंय
च्चनिरामिषं पितृपुत्रौभ्रातरौद्वौनिरग्निंगुर्विणीपतिम् सगोत्रप्रवरंचैवश्राद्धेषुपरिवर्जयेत् बृहन्नारदीये शंखचक्रेमृ
दायस्तुकुर्यात्तसायसेनवा सशूद्रवद्बहिःकार्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणः शंखचक्राद्यंकनंचगीतनृत्यादिकंतथा एकजातेरयंध-

मौनजातु स्याद्द्विजन्मनः तेनयेतमसमुद्रादिविधयस्तेशूद्रविषयाइति पृथ्वीचंद्रोदये शिवकेशवयोरंकान्शूलचक्रादिकान्द्विजः न
धारयेत्मतिमान् वैदिके वर्त्मनिस्थितइत्याश्वलायनोक्तेश्च नृत्यंचोदराद्यर्थंनिषिद्धमितिश्रीधरस्वामी अन्येपिनिषेधानिबंधेषु
ज्ञेयाइतिदिक् अत्रविप्राणांग्राह्यत्वोक्त्यैवतद्वर्ज्यानांनिषेधेसिद्धे पुनर्वर्ज्यपरिगणनंनिषिद्धवर्ज्यनिर्गुणग्राह्यर्थमितिविज्ञाने
श्वरः कुष्ठिकाणादेरपवादो हेमाद्रौ वसिष्ठः अपिचेन्मंत्रविद्युक्तः शारीरैः पंक्तिदूषणैः अदूष्यंतंयमः प्राह पंक्तिपावनएवसः
क्वचिद्विप्राणांजातिमात्रेणग्राह्यत्वमुक्तं चंद्रिकायामाग्नेये यदिपुत्रोगयांगच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात् तानेवभोजयेद्विप्रान्ब्र
ह्मणायेप्रकल्पिताः ब्राह्मणाकृतसंस्थानाविप्राब्रह्मसमाः स्मृताः अमानुषागयाविप्राब्राह्मणायेप्रकल्पिताः तेषुतुष्टेषुसंतुष्टाःपि
तृभिःसहदेवताः तत्रैव नविचार्यंकुलंशीलंविद्याचतपएवच पूजितैस्तैस्तुसंतुष्टादेवाःसपितृगुह्यकाः गयायांनिर्गुणाअपि
ते एवभोज्याइतिहेमाद्रौ अक्षय्यवटश्राद्धेएवतन्नियमोनान्यत्रेतित्रिस्थलीसेतौपितामहचरणाः पृथ्वीचंद्रोदयेपिपाद्मे ती
र्थेषुब्राह्मणंनैवपरीक्षेतकदाचन अन्नार्थिनमनुप्राप्तंभोज्यंतंमनुरब्रवीत् स्कांदेपि ब्राह्मणान्नपरीक्षेततीर्थक्षेत्रनिवासि-
नः मनुः नब्राह्मणंपरीक्षेतदैवेकर्मणिधर्मवित् पित्र्येकर्मणितुप्राप्ते परीक्षेतप्रयत्नतः असंभवपरमेतदितिमेधातिथिः
हेमाद्रौ व्यासः गायत्रीसारमात्रोपिवरंविप्रःसुयंत्रितः नायंत्रितश्चतुर्वेदीसर्वाशीसर्वविक्रयी काणाःकूटाश्चकुब्जाश्चदरिद्रा
व्याधितास्तथा सर्वेश्राद्धेनियोक्तव्यामिश्रितावेदपारगैः अथविप्रनिमंत्रणम् चंद्रिकायांवाराहे वस्त्रशौचादिकर्तव्यंश्वःक-
र्तास्मीतिजानता स्थानोपलेपनंकृत्वाततोविप्रान्निमंत्रयेत् दंतकाष्ठंचविसृजेद्ब्रह्मचारीशुचिर्भवेत् तत्रैवप्रचेताः दक्षिणंचर

णंविप्रः सव्यंवैक्षत्रियस्तथा पादावादायवैश्योद्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम् बृहस्पतिः उपवीती ततोभूत्वा देवार्थं तु द्विजोत्तमान् अपसव्येन-
पित्र्येयस्त्वयंशिष्योथवासुतः मन्वेताः सवर्णप्रेषयेदासंद्विजानांतु निमंत्रणे पृथ्वीचंद्रोदयेस्कांदे राजकार्यैनियुक्तस्य बंधनिग्रहव-
र्तिनः व्यसनेषुचसर्वेषु श्राद्धंविप्रेणकारयेत् चंद्रिकायांयमः अभोज्यंब्राह्मणस्यान्नं वृषलेननिमंत्रितम् तथैववृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन
निमंत्रितम् तत्रैवपैठीनसिः सप्तपंचद्वौवाश्रोत्रियान्निमंत्रयेत् आश्वलायनसूत्रे एकैकमेकैकस्यद्वौद्वौत्रीन्स्त्रीन्वावृद्धौफलभूयस्त्वंद्वा
विति वृद्धिश्राद्धेगोतमः नवावरान्भोजयेदयुजोवायथोत्साहम् याज्ञवल्क्यः द्वौदैवेप्राक्त्रयःपित्र्ये उदगेकैकमेववा मातामहा-
नामप्येवंतंत्रंवावैश्वदेविकम् दीपकलिकायांपाराशरः संपत्तावर्थपात्राणामेकैकस्यत्रयस्त्रयः पित्रादेर्ब्राह्मणाःप्रोक्ताश्चत्वारोवैश्वदे
विके पृथ्वीयाज्ञवल्क्यः दर्शेकंपंचवाविप्रान् पार्वणेविनियोजयेत् अत्रवैश्वदेवेद्वौचतुरोवोपवेश्यपित्रादीनामेकैकस्यस्थानेएकंत्रीन्पं
चसप्तनववोपवेशयेदितिनिष्कर्षणेनार्थः मनुः द्वौदैवेपितृकृत्येत्रीनेकैकमुभयत्रवा भोजयेत्सुसमृद्धोपिनप्रसज्जेतविस्तरे सत्क्रि
यांदेशकालौचशौचंब्राह्मणसंपदम् पंचैतान्विस्तरोहंतितस्मान्नेहेतविस्तरम् पृथ्वीचंद्रोदयेशातातपः द्वौदैवेयथर्वणोविप्रौप्रा
ङ्मुखावुपवेशयेत् पित्र्येतूदङ्मुखांस्त्रींश्चबह्वृचाध्वर्युसामगान् अत्यशक्तौहेमाद्रौदेवलः एकेनापिहिविप्रेणषट्पिंडंश्राद्धमा
चरेत् षडर्घ्यान्दापयेत्तत्रषड्भ्योदद्यात्तथाहविः गोभिलः यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धेछंदोगंतत्रभोजयेत् ऋचोयजूंषिसामानित्रितयं-
तत्रविद्यते अत्रवैश्वदेवविशेषमाहतत्रैववसिष्ठः यद्येकंभोजयेच्छ्राद्धेदैवंतत्रकथंभवेत् अन्नपात्रेसमुद्धृत्यसर्वस्यप्रकृतस्य
च देवतायतनेकृत्वाततःश्राद्धंसमाचरेत् प्रास्येदग्नौतदन्नंतुदद्याद्वाब्रह्मचारिणे एतच्चसपिंडीकरणवर्ज्यंज्ञेयम् नत्वेवैकंसर्वेषां

कामम्मनाद्येइत्याश्वलायनोक्तेः अस्यार्थउक्तोनारायणवृत्तौ आद्यंसपिंडीकरणंतद्वर्ज्येषुश्राद्धेषुकामंत्रयाणामेकंभोजयेत् सपिंडीकरणेतु॰
नियतंत्रिभिर्भवितव्यमिति अनाद्येपार्वणवर्जितेवा अभोजनेआमहेमश्राद्धादौवा अन्नाभावेतिव्याख्यानंतरंतत्रैवज्ञेयम् कारिकापि
दैवेपित्र्येयथैवैकैकंसपिंडीकरणंविनेति अत्रैकविप्रेसाग्नेविशेषमाह पृथ्वीचंद्रोदयेप्रचेताः एकस्मिन्ब्राह्मणेदैवेसाग्नेरग्निर्भवेत्सदा
अनग्नेःकुशमुष्टिःस्याच्छ्राद्धकर्मणिसर्वतः सर्वथाविप्रालाभेतत्रैवहेमाद्रौचसत्यव्रतः निधायदर्भान्निचयमासनेषुसमाहितः प्रैषानुप्रैष
संयुक्तंसर्वंश्राद्धंप्रकल्पयेत् अत्रानन्यभावात्सत्रइवकृत्स्नकार्येयजमानविधौनदक्षिणेतिकेचित् तन्न अदृष्टार्थायाः दक्षिणायाः
प्राप्तेः सर्वंतत्त्रिजटेतुभ्यंयच्चश्राद्धमदक्षिणमितिपाद्मात् विदध्याद्धोत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धंहरोभवेत् स्वयंचेदुभयंकुर्यादन्यस्मैप्र-
तिपादयेदितिछंदोगपरिशिष्टाच्च एवंयतिश्राद्धेपिकात्यायनः यज्ञवस्तुनिमुष्टौचस्तम्बेदर्भबटौतथा दर्भसंख्यानविहिताविष्टरा-
स्तरणेषुच मातृश्राद्धेतुविप्रालाभेसुवासिन्योपिभोजनीयाइत्याहापरार्के वृद्धवसिष्ठः मातृश्राद्धेतुविप्राणामलाभेपूजयेदपि प
तिपुत्रान्विताभव्यायोषितोष्टौकुलोद्भवाइति अशीतिवृद्धिश्राद्धविषयं पाद्मेउत्तरखंडे सकृदभ्यर्चितंलिंगंशालग्रामशिलांचयः
पीठसंस्थापयित्वातुश्राद्धंचकुरुतेनरः पितरस्तस्यतिष्ठंतिकल्पकोटिशतंदिवि चंद्रिकायांमात्स्ये पठन्निमंत्र्यनियमान्श्रावयेत्पै
तृकान्बुधः अक्रोधनैःशौचपरैःसततंब्रह्मचारिभिः भवितव्यंभवद्भिश्चमयाचश्राद्धकारिणा यत्तुमनुः सर्वायासविनिर्मुक्तैः
कामक्रोधविवर्जितैः भवितव्यंभवद्भिर्नःश्वोभूतेश्राद्धकर्मणीति तत्पूर्वेद्युर्निमंत्रणपरंनतदहः तत्रैवदेवलः असंभवेपरेद्युर्वा-
ब्राह्मणांस्तान्निमंत्रयेत् अज्ञातीनसमानार्षानयुग्मानात्मशक्तितः कात्यायनः अनिंद्येनामंत्रितोनापक्रामेत्केतनंगृह्यशक्तः

अथश्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः तत्रनिमंत्रितविप्रत्यागेऽपरार्केयमः केतनंकारयित्वातुयोतिपातयतिद्विजम् ब्रह्महत्यामवाप्नोतिशूद्र
इयोनौचजायते आमंत्र्यब्राह्मणंयस्तुयथान्यायंनपूजयेत् अतिकृच्छ्रासुघोरासुतिर्यग्योनिषुजायते प्रमादात्यागेतुहारीतः प्रमा-
दाद्विस्मृतंज्ञात्वाप्रसाद्यैनंप्रयत्नतः तर्पयित्वायथान्यायंसर्वंतत्फलमश्नुते प्रमादाभावेतुनारायणः एकस्मिन्नेनसिप्राप्तेब्राह्मणोनि
यतःशुचिः यतिचांद्रायणंकृत्वातस्मात्पापात्प्रमुच्यते यमः आमंत्रितस्तुयोविप्रोभोक्तुमन्यत्रगच्छति नरकाणांशतंगत्वाचांड
लेष्वभिजायते तत्रैवदेवलः पूर्वंनिमंत्रितोन्येनकुर्यादन्यप्रतिग्रहं भुक्त्वाहारोथवाभुंक्तेसुकृतंतस्यनश्यति यदिविप्रोविलंबेततदोक्त
मादित्यपुराणे आमंत्रितश्चिरंनैवकुर्याद्विप्रःकदाचन देवतानांपितृणांचदातुरन्नस्यचैवहि चिरकारीभवेद्द्रोहीपच्यतेनरकाग्निना पृथ्वी
चंद्रोदयेयमः निमंत्रितस्तुयोविप्रोह्यध्वानंयातिदुर्मतिः भवंतिपितरस्तस्यतंमासंपांसुभोजनाः आमंत्रितस्तुयःश्राद्धेहिंसांवैकुरुते-
द्विजः पितरस्तस्यतंमासंभवंतिरुधिराशनाः आमंत्रितस्तुयोविप्रोभारमुद्वहतेद्विजः पितरस्तस्यतंमासंभवंतिस्वेदभोजनाः निमं-
त्रितस्तुयोविप्रःप्रकुर्यात्कलहंयदि पितरस्तस्यतंमासंभवंतिमलभोजनाः शंखः निमंत्रितस्तुयःश्राद्धेमैथुनंसेवतेद्विजः श्राद्धं
दत्वाचभुक्त्वाचयुक्तःस्यान्महतैनसा मैथुनंकृतावपिनिषिद्धं ऋतुकालेनियुक्तोवानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् तत्रगच्छन्नवाप्नो
तिह्यनिष्टानिफलानित्विति तत्रैवमाधवीयेचवृद्धमनूक्तेः श्राद्धंकरिष्यन्कृत्वावाभुक्त्वावापिनिमंत्रितः उपोष्यचतथाभुक्त्वा
नोपेयाच्चऋतावपि भोक्ष्यन्करिष्यन्श्वःश्राद्धंपूर्वरात्रौप्रयत्नतः व्यवायंभोजनंचापिऋतावपिविवर्जयेदिति तत्रैवाश्वलायनो
क्तेश्च विज्ञानेश्वरेणतु श्राद्धेऋतौगच्छतोपिनदोषइत्युक्तं तत्वगतिकत्वंज्ञेयं बृहस्पतिः द्विनिशंब्रह्मचारीस्याच्छ्राद्धकृद्ब्राह्मणैः

सह अन्यथावर्तमानौतुस्यातांनिरयगामिनौ पुनर्भोजनमध्वानंभारमायासमैथुनं श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्चैवसर्वमेतद्विवर्जयेत् स्वा
ध्यायंकलहंचैवदिवास्वापंतथैवच यत्तुश्राद्धकारिकायांपुराणसमुच्चये कृत्वातुरुधिरस्रावंनविद्वान्श्राद्धमाचरेत् एकंद्वेत्री
णिवाविद्वान्दिनानिपरिवर्जयेदिति तन्निर्मूलम् पृथ्वीचंद्रोदयेयमः पुनर्भोजनमध्वानंभाराध्ययनमैथुनम् संध्यांप्रतिग्रहंहोमं
श्राद्धभोक्ताष्टवर्जयेत् संध्यानिषेधःप्रायश्चित्तात्पूर्वंज्ञेयः यथाहोशनाः दशकृत्वःपिबेदापोगायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः ततःसंध्या
मुपासीतजपेच्चजुहुयादपि गौडास्तु सायंसंध्यांपरान्नंचछेदनंचवनस्पते अमावास्यांनकुर्वीतरात्रिभोजनमेवच द्यूतंचकलहं
चैवसायंसंध्यांदिवाशयं श्राद्धकर्ताचभोक्ताचपुनर्भुक्तिंचवर्जयेदिति कामधेनौवराहाद्युक्तेः श्राद्धकर्तुरपि सायंसंध्या
निषेधमाहुः शिष्टास्तुनिर्मूलत्वमाहुः होमनिषेधस्तुस्वविषयः सूतकेचप्रवासेचअशक्तौश्राद्धभोजने एवमादिनिमित्तेषुहावयेन्न
तुहापयेदितिच्छंदोगपरिशिष्टात् तत्रैवादित्यपुराणे निमंत्रितस्तुनश्राद्धेकुर्याद्भार्यादिताडनं चंद्रिकायांप्रचेताः श्राद्धभुक्प्रात
रुत्थायप्रकुर्याद्दंतधावनं श्राद्धकर्तानकुर्वीतदंतानांधावनंबुधः हेमाद्रौजाबालिः दंतधावनतांबूलेतैलाभ्यंगमभोजनं रत्यौषध
परान्नंचश्राद्धकृत्सप्तवर्जयेदिति विष्णुरहस्ये श्राद्धोपवासदिवसेखादित्वादंतधावनं गायत्र्याशतसंपूतमंबुप्राश्यविशुध्यति
पुनर्भोजनमध्वानंयानमायासमैथुनं दानंप्रतिग्रहोहोमंश्राद्धभुक्त्वष्टवर्जयेत् सोमोत्पत्तौवनस्पतिगतेसोमेयस्तुहिंस्याद्वन
स्पतिम् घोरायांभ्रूणहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयः एतद्विहितध्मादिव्यतिरेकेण वनस्पतिगतेसोमेमंथानंयस्तुकारयेत् गाव
स्तस्यप्रणश्यंतिचिरकालमुपस्थिताः वनस्पतिगतस्वरूपमाहपृथ्वीचंद्रोदयेव्यासः त्रिमुहूर्तंवसेदर्केत्रिमुहूर्तंवसेज्जले

त्रिमुहूर्तंवसेत्क्षौमस्त्रिमुहूर्तंवनस्पतौ कलिकायांत्वहमनुः निमंत्र्यविप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनंक्षुरं प्रमत्ततांचस्वाध्यायंक्रोधशोकौतथानृतम्
केचिन्निमंत्रणात्पूर्वंश्मश्रुक्रियार्थंपूर्वेद्युर्हिक्षौरंकुर्वंति तत्रमूलंमृग्यम् मरीचिः षष्ठ्यांपर्वसुपक्षादौरिक्ताभद्रातिथिष्वपि पातेश्राद्धेव्रताहे
च क्षौरंवर्ज्यंनिशासुच यदाकर्तुरशक्त्यातत्पुत्रशिष्यादिः श्राद्धंकरोति तदाकर्ताप्रतिनिधिनाचप्रागुक्तनियमाः कार्याः नशक्नोति-
स्वयंकर्तुंयदात्वनवकाशतः श्राद्धंशिष्येणपुत्रेणतदान्येनापिकारयेत् नियमानाचरेत्सोपिनियतांश्चवसुंधरे यजमानोपितान्स-
र्वानाचरेत्स समाहितइतिहेमाद्रौवाराहोक्तेः स्त्रियस्तुपाद्मे मुक्तकच्छातुयानारीमुक्तकेशीतथैवच हसतेवदतेचैवनिराशाःपि-
तरोगताः आश्वलायनः श्राद्धेन्हिभोजयेद्धस्तोनबालानपियत्नतः प्राक्पिंडदानाद्गंधाद्यैर्नालंकुर्यात्स्वविग्रहम् वास्तोगृहे अ-
यश्राद्धवस्तूनि तत्रादौकुशाः हस्तौचंद्रोदयेदक्षः समित्पुष्पकुशादीनांद्वितीयःपरिकीर्तितः अष्टधाभक्तेदिनेद्वितीयोभागइत्य-
र्थः तत्रैवयमः समूलस्तुभवेद्दर्भः पितॄणांश्राद्धकर्मणि मूलेनलोकान्जयतिशक्रस्यसुमहात्मनः व्यासः तर्पणादीनिकार्याणि
पितॄणांयानिकानिचित् तानिस्युर्द्विगुणैर्दर्भैः सप्तपत्रैर्विशेषतः शालंकायनः सपिंडीकरणंयावदृजुदर्भैःपितृक्रिया सपिंडीक-
रणादूर्ध्वंद्विगुणैर्विधिवद्भवेत् शंखः अनंतगर्भिणंसाग्रंकौशंद्विदलमेवच प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकुत्रचित् हारीतः पवित्रं
ब्राह्मणस्यैवचतुर्भिर्दर्भपिंजुलैः एकैकंन्यूनमुद्दिष्टंवर्णेवर्णेयथाक्रमम् स्मृत्यर्थसारे सर्वेषांवाभवेद्द्वाभ्यांपवित्रंग्रंथितंनवम् रत्ना-
वल्याम् द्वयोस्तुपर्वणोर्मध्येपवित्रंधारयेद्बुधः हेमाद्रौस्कांदे अनामिकाधृतादर्भात्द्येकानामिकयापिवा द्वाभ्यामनामिका-
भ्यांतुधार्येदर्भपवित्रके पवित्राभावेतुतत्रैवसुमंतुः समूलाग्रौविगर्भौतुकुशौद्वौदक्षिणेकरे सव्येचैवतथात्रीन्वैबिभृयात्सर्वक-

र्मस्फ बौधायनः हस्तयोरुभयोर्द्वौद्वौ वासनेपि तथैव च दर्भग्रहणेमंत्रमाह शंखः विरिंचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज नुद सर्वाणि-
पापानि दर्भस्वस्तिकरोभव स्मृत्यर्थसारे हुंफट्कारेण मंत्रेण सकृच्छित्वा समुद्धरेत् भारद्वाजः प्रेतक्रियार्थं पित्र्यर्थमभिचारार्थ-
मेव च दक्षिणाभिमुखश्छिंद्यात्प्राचीनावीतिको द्विजः कुशाभावेपराकें सुमंतुः कुशाः काशाः शरोगुंद्रो यवा दूर्वाथ बल्वजाः गो-
केशमुंजकुंदाश्च पूर्वाभावे परः परः काशादौ विशेषमाह शंखः काशाहस्तस्तु नाचामेत्कदाचिद्विधिशंकया प्रायश्चित्तेन युज्येत दू-
र्वाहस्तस्तथैव च पृथ्वीचंद्रोदये यमः मासिमास्युद्धृता दर्भा मासिमास्येव चोदिताः षट्त्रिंशन्मते मासेन स्यादमावास्या दर्भो
ग्राह्योनवः स्मृतः गृह्यपरिशिष्टे येच पिंडाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणं अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते लघुहारीतः
पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु स्तरणासन पिंडेषु षट्कुशान्परिवर्जयेत् ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे हता मू-
त्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते हेमाद्रौ अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च हेमात्मकपवित्रस्य त्वेकां नार्हन्ति वै कलाम् अथ हविः
हेमाद्रौ प्रचेताः कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः
श्राद्धकर्मणि महायवा वेणुबीजं मधूलिका यावनाला इति हेमाद्रिः कल्पतरौ च भारते वर्द्धमानतिलं श्राद्धमक्षय्यं मनुरब्रवीत् सर्वका-
मैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् चंद्रिकायां देवलः इष्टापूर्तं मृताहे च दर्शवृद्ध्यष्टकासु च पात्रेभ्यस्तेषु कालेषु देयं नैव कुभोजनं
सायणीये अगोधूमं च यच्छ्राद्धं माषमुद्गविवर्जितं तैलपक्वेन रहितं कृतमप्यकृतं भवेत् हेमाद्रावत्रिः अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृ-
तं भवेत् तत्रैव ब्राह्मे यवैर्व्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा संतर्पयेत्पितॄन्मुद्गैः श्यामाकैः सर्षपद्रवैः नीवारैर्हस्तिश्यामाकैः

प्रियंगुभिरथार्चयेत् हेमाद्रौकार्ष्णाजिनिः यद्दिष्टंजीवतश्चासीत्तद्द्यात्तस्ययत्नतः सवृषोदुस्तरंमार्गंततोयातिनसंशयः कलिका-
यामाश्वलायनः कदल्यादिफलैःशस्तैर्मूलैरार्द्रादिकैरपि गोरसैर्मधुनादद्याच्छ्राद्धेसंतर्पयेत्पितॄन् कदल्याम्रफलादीनिश्राद्धे-
संपादयेत्सुधीः हेमाद्रौपृथ्वीचंद्रोदयेचमार्कंडेयः गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि श्राद्धेषुदत्तैःप्रीयंतेमासमेकंपि-
तामहाः विदार्याश्चभरुंडैश्चतिलैःशृंगाटकैस्तथा कंचुकैश्चतथाकंदैःकर्कंधुबदरैरपि पालेवतैरारुकैश्चाप्यक्षोटैःपन
सैस्तथा काकोल्याक्षीरकाकोल्यातथापिंडालकैःशुभैः लाजाभिश्चसधानाभिस्त्रपुसैश्चारुचिर्भटैः सर्षपाराजकाशाभ्यामिं
गुदैराजजंबुभिः प्रियालामलकैर्मुख्यैःफल्गुभिश्चातिलटकैः वेत्रांकुरैस्तालकंदैश्चक्रिकाक्षीरिकावचैः लोचैःसमोचैर्लकुचैस्तथावैबी-
जपूरकैः मुंजातकैःपद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैश्चसंस्कृतैः रागखाडवचोष्यैश्चत्रिजातकसमन्वितैः दत्तैस्तुमासंप्रीयंतेश्राद्धेषुपितरोनृणाम् ए
षांकोशहेमाद्र्यादिव्याख्यावैद्यकाद्यनुसारेणमध्यदेशभाषयानामान्युच्यंते सतीनैःकलापैः कलापस्तुसतीनकइत्यमरः
वटुरीतिप्रसिद्धैः विदार्यातत्कंदेनभरुंडजलजं मखाणाइतिश्राद्धमंजर्यां भूकूष्मांडमित्यन्ये शृंगाटकंसिंघाडा कंचुकःकंचनार
दः कंदःसूरणः अर्शोघ्नःसूरणःकंदइत्यमरः कर्कंधूःवन्यंसूक्ष्मंबदरं पालेवतंकोशातकी आरुकंअरुइ अक्षोटंअखरोट्ट का-
कोलीक्षीरकाकोल्यौ गौडेषुप्रसिद्धौ पिंडालकंरुथनी महाराष्ट्राणांसोहूलकंदइतिप्रसिद्धं त्रपुसादयस्त्रयःकर्कटीभेदाः चिर्भ
टंखर्बुजम् सर्षपेतिदीर्घश्छांदसः प्रियालंचिरौंजी फल्गुउदुंबरं तिलटकंपटोलकं तालकंदःकंदविशेषः चक्रिकातिंतिणीबिं-
बा क्षीरिकाखीरिणी मोचकदलीफलं लकुचंवडहरम् मुंजातकंगौडदेशेप्रसिद्धं पद्मफलंगट्टाराग खांडवः पिप्पलीशुंठीयुक्त

स्तुशुद्धयूषस्तुखांडवः रागखांडवतां यातिशर्करासंयुतं तु तत् इत्युक्तः पानविशेषः त्रिजातं लवंगैलापत्रिकाणि मदनरत्ने कोशे कालशा-
कंचवास्तूकं मूलकं कृष्णनालिका प्रशस्तानीति शेषः हेमाद्रौ पृथ्वीचंद्रोदये च वायुपुराणे कालशाकं महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकं बि
ल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाडिमं चव्यं पालिवतास्फोटखर्जूरं च कसेरुकं कोविदारश्च कंदश्च पटोलं बृहतीफलं पिप्पलीमरिचं
चैव एलाशुंठीच सैंधवं शर्करागुडकर्पूरबदरीद्रोणपत्रकं तथा मधुकं रामठं चैव कर्पूरं गुडमेव च श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैंधवं त्र
पुसं तथा रामठं हिंगुः कसेरुः कोविदारश्च तालकंदस्तथा बिसम् तमालं शतकंदश्च मध्वालुः शीतकंदकं कालेयं कालशाकं च सु-
निषण्णं सुवर्चलं मांसशाकं दधिक्षीरं चांबुवेत्रांकुरस्तथा कट्फलं कौंकणी द्राक्षा लकुचं मोचमेव च अलाबुग्रीवकंचारं कर्कंधुर्मधु
साह्वयम् वैकंकतं नारिकेलं शृंगाटकपरूषकं पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलं एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च
नागरं चार्द्रकं देयं दीर्घमूलकमेव चेति तथा शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः द्रोणशाकं गूमइति प्रसिद्धम् मृद्वी द्राक्षा
आम्रातं आंबाडा इति प्रसिद्धो वृक्षः तत्फलं च पालिवतं जंबीरं पालिआलमिति गौडप्रसिद्धं वा खर्जूरं खजूर इति प्रसिद्धम् कसे
रुः जलजः कंदः कोविदारः कंचनारसदृशः तालकंदः तालमूली बिसं भसीडं शतकंदः शतावरी शीतकंदः शालुकं सेरुकी-
ति प्रसिद्धम् कालेयं करालसंज्ञः शाकः दारुहरिद्रा वेति पृथ्वीचंद्रोदयः सुनिषण्णकर्कटी सुहुशासूलटियाइति गौडप्रसिद्ध
सुवर्चलं शाकविशेषः कट्फलं श्रीपर्णीवृक्षफलं कौंकणी अम्लरसा द्राक्षा तिंदुकं डिंडिसमिति केदेवः तिंदुफलं वा ग्रीवकं फ
लविशेषः चारं क्षुद्रतालं मधुसाह्वयं मधुकपुष्पं फलं वा वैकंकतं चैंचीति गौडाख्यातम् परूषकं परूसमिति प्रसिद्धम् नागरं शुं

यस्मिन्मनसोभिलाषः श्रद्धाभवेद्यच्चवदीयमाने श्राद्धेषुदेयंविधिवन्नदेवतहृन्नमस्यमितिब्रुवंति एतन्निषिद्धेतरविषयम् चंद्रिकायां
कृष्णधान्यानिसर्वाणिवर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि नवर्जयेत्तिलांश्चैवमुद्गमाषांस्तथैवच मात्स्ये मसूरशणनिष्पावराजमाषकुसुंभिकाः
पद्मबिल्वार्कधत्तूरपारिभद्राटरूषकाः नदेयाःपितृकार्येषु पयश्चाजाविकंतथा कोद्रवोद्दारवरककपित्थमधुकातसी एतान्यपि
नदेयानिपितृभ्यःश्राद्धमिच्छता निष्पावाः वल्लाः यत्तुमार्कंडेयः प्रियंगवः कोविदारानिष्पावाश्चात्रशोभनाइति तत्रनिष्पावः
श्वेतशिंबीतिदानसागरे श्राद्धप्रकाशेचोक्तम् बिल्वंचरक्तंनिषिद्धं जंबीरंरक्तबिल्वंच शालस्यापिफलंत्यजेदिति ब्राह्मोक्तेः पा
रिभद्रोनिंबतरुरित्यमरः रक्तमंदारइतिहेमाद्रिः आटरूषोवासावपुष्पं उद्दारःकांचनारः मधुकंज्येष्ठीमध्वीतिचंद्रिका चर-
कावनस्पृष्टाः हेमाद्रौब्रह्मांडे आसनारूढमन्नाद्यंपादोपहतमेवच अमेध्यैर्जंगमैःस्पृष्टंशुष्कंपर्युषितंचयत् द्विःस्विन्नंपरिदग्धं
चतथैवाग्रावलेहितम् शर्कराकीटपाषाणैःकेशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् पिण्याकंमथितंचैवतथातिलवणंचयत् सिद्धाःकृताश्चयेभ
क्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः वाससाचावधूतानिवर्ज्यानिश्राद्धकर्मणि द्विःस्विन्नंपत्लसंस्कृत्याकेनभक्ष्यमपिहिंगुजीरकादिसंस्कारार्थं
पुनःपच्यतेनतद्वर्ज्यम् यत्तुतिक्तशाकान्नविकारादिद्विःपाकेनैवभक्षणार्थंनिषिद्धं अग्रावलेहितमास्वादितपूर्वं पर्युषितस्यसदा
निषेधेपिपुनर्वचनं अपूपाश्चकरंभाश्चधानावटकसक्तवः शाकंमांसमपूपंचसूपंकृसरमेवच यवागूःपायसंचैवयच्चान्यत्स्नेहसंयु
तं सर्वपर्युषितंभोज्यंभुक्तेचेत्सरिवर्जयेदितिमाधवीयेयमोक्तवटकादेरपिपर्युषितस्यनिषेधार्थमितिचंद्रिकादयः वर्ज्येषुविश्वामि
त्रः कपित्थंकुसुंभंचैवनालिकेलंनपैनिकम् जंबूफलादिपक्कंचपिण्याकंतंदुलीयकम् हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते वर्ज्यामर्कटकाःश्र

न्द्रे राजमाषास्तथैवच मर्कटकाः लाकाइतिप्रसिद्धाः पैठीनसिः वृंताकंनालिकापोतकुसुंभाश्मंतकानिच शाकानामभक्ष्याइति पो
तपोईतिप्रसिद्धम् मार्कंडेयः वर्ज्याश्चाभिषवानित्यंशतपुष्पागवेधुकाः जंबीरकंफलंवर्ज्यंकोविदारश्चनित्यशः अभिषवःसूक्त-
मितिचंद्रिका संधानकमितिपृथ्वीचंद्रः शतपुष्पाओवाइतिप्रसिद्धम् शाल्यायनः मारिषंनालिकाचैवरक्तायाचकलंबिका अ
स्मरान्नमिदंसर्वंपितृणांनोपतिष्ठते मारिषंमध्यदेशेमरूसाइति महाराष्ट्रेषुराजगिराइतिप्रसिद्धं कलंबिकावेण्वाह्लतिपत्रा तत्रैव
गांधारिकापटोलानिश्राद्धकर्मणिवर्जयेत् गांधारिकातंडुलीयमितिचंद्रिका जवासारव्यादुरालभेतिकेचित् भारते हिंगुद्रव्येषु
शाकेषुअलाबुंलशुनंतथा कुकुंडकान्यलाबूनिकृष्णांलवणमेवच पुनरलाबुग्रहणमुभयालाबुनिषेधार्थमितिपृथ्वीचंद्रः कुकुंड
कंवर्तुलंछत्राकम् तत्रैव कुस्तुंबुरुंकलिंगोत्थंवर्जयेदाम्लवेतसं हेमाद्रौब्राह्मे वार्ताकिंपंचशिंबंचलोमशानिफलानिच कलिंगंर-
क्तचारंचवीणाकंधृतचारकम् कपालंकाचमारीचंकरंजंपिंडमूलकम् गृंजनंचुलिकांचैवगाजरंजीवकंतथा वृंताकंश्वेतं कंडू
रांश्चैवन्हृंताकंकूष्मांडंचविवर्जयेदितिदेवलोक्तेः तेनकृष्णस्यानिषेधइतिचंद्रिकामाधवौ वस्तुतस्तुसदाश्वेतनिषेधात्पुनःश्राद्धेनि
षेधोव्यर्थः तेनभक्ष्यस्यकृष्णावृंताकस्यापिनिषेधार्थमिदमितिवयम् कंदुराकृपिकच्छुः कुंभांडंवृत्तालाबुः पंचशिंबंवल्लमसूरराज
माषमठकुलित्थाः लोमशानिकूपित्थानि रक्तचारंलोहितचारफलम् वीणाकंकृष्णदीर्घकर्कटी धृतचारकंचिरस्थितचारफलम् चा
रोलीतिप्रसिद्धं कपालंनारिकेलंकाचंकचुवृक्षफलं मारीचंआईमरीचानि गृंजनंपलांडुभेदः पश्चिमदिशिप्रसिद्धः नतुगाजरम्
तस्यपृथगुक्तेः हेमाद्रिणातुगृंजनंगाजरमेवोक्तम् गौडश्राद्धकौमुद्यामप्येवं तच्चिंत्यम् चुक्रिकाचिरकालशुक्तपानकम् चंद्रिकायां

हारीतः नवदप्लक्षोदुंबरशेलुदधित्थनीपमातुलिंगानिभक्षयेत् शेलुः श्लेष्मातकः भोकरसंज्ञः दधित्थंकपित्थं स्मृतिसारे क्षीरेक्षुल
वणंदत्वाउच्छिष्टेपिचयद्धृतम् स्नानंरजकतीर्थेषु ताम्रेगव्यंसुरासमम् गौडनिबंधेसागरेस्मृतिः नारिकेरोदकंकांस्येताम्रपात्रेस्थि
तंमधु गव्यंचताम्रपात्रस्थंमद्यतुल्यंघृतंविना ताम्रपात्रेघृतंमांसंयच्चगव्यंघृतेतरत् आमिषंतुगवांमांसंदधिमद्यंपयोरजः द्र
व्यांतरयुतंमांसंपयसासंयुतंदधि पयोनुन्नहृतसारंचताम्रपात्रेनदुष्यति अथजलम् याज्ञवल्क्यः शुचिगोतृप्तिकृत्तोयंप्रकृति
स्थंमहीगतं वर्ज्यंजलमुक्तंहेमाद्रौब्रह्मांडे दुर्गंधिफेनिलंक्षारंपंकिलंपल्वलोदकम् नभवेद्यत्रगोतृप्तिर्नक्तंयच्चाप्युपाहृतम् य
न्नसर्वार्थमुत्सृष्टंयच्चाभोज्यनिपानजम् तद्वर्ज्यंसलिलंतातसदैवश्राद्धकर्मणि निपानोजलाशयः शुद्धिमत्रेशंखः स्नानमा
चमनंदानंदेवतापितृतर्पणम् शूद्रोदकेनकुर्वीततथामेध्यादिनिःसृतैः हेमाद्रावादित्यपुराणे चिरंपर्युषितंवापिशूद्रस्पृष्टम
थापिवा जान्हव्याःस्नानदानादौपुनात्येवसदापयः कात्यायनः अपोनिशिनगृण्हीयान्नापिबेच्चकदाचन उद्धृत्याग्निसुपर्यग्रेर्धा-
म्नोधाम्नइतीरयेत् रजोदोषेतुमाशुक्तं नारदीये त्यजेत्पर्युषितंपुष्पंत्यजेत्पर्युषितंजलम् नत्यजेज्जान्हवीतोयंतुलसीबिल्वपद्म
कम् अन्यान्यपिपरश्वोचंद्रोदयेमात्स्ये मध्यान्हःखड्गपात्रंचतथानेपालकंबलः रौप्यंदर्भास्तिलागावोदौहित्रश्चाष्टमःस्मृतः पापं
कुत्सितमित्याहुस्तस्यसंतापकारिणः अष्टावेतेयतस्तस्मात्कुतपाइतिविश्रुताः ब्राह्मे यतिस्त्रिदंडःकरुणाराजतंपात्रमेवच दौ
हित्रंकुतपःकालश्छागःकृष्णाजिनंतथा शस्तानीतिशेषः दौहित्रंखड्गपात्रमितिकल्पतरुः अपरार्केस्मृत्यंतरे अपत्यंदुहितु
श्चैवखड्गपात्रंतथैवच घृतंचकपिलायागोर्दौहित्रमितिकीर्तितम् ब्रह्मांडे अमावास्यागतेसोमेयातुखादतिगोस्तृणम् तस्या-

गोर्यद्भवेत्क्षीरं तद्दौहित्रमुदाहृतम् स्मृतिसंग्रहे उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वांतं च मृतकर्पटम् श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः उच्छिष्टं वत्सस्य दुग्धमित्यर्थः शिवनिर्माल्यं गंगोदकं वांतं मधु मृतकर्पटं तसरीपट्टम् तिलेष्वापस्तंबः अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा तवैः श्राद्धे पवित्राः स्युस्तिलास्तेन तिल्वास्तिलाः अग्रामेवग्राम्याः गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिला इति ब्राह्मोक्तेः अथ वर्ज्यानि चंद्रिकायां यमः कुक्कुटो विड्वराहश्च काकश्वा यश्च बिडालकः वृषलीपतिश्च वृषलः षंढो वीरा रजस्वला एते तु श्राद्धकाले वै वर्जनीयाः प्रयत्नतः खंजः काणः कुणिः श्वित्री दातुः प्रेष्यकरस्तथा न्यूनांगो ह्यतिरिक्तांगस्तमप्यपनयेत्ततः वायवीये अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्यकव्ययोः उत्सृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्तापदिस्मृतः सुमंतुः चांडालादिवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्र मृद्भस्महिरण्योदकस्पर्शात् तत्रैव जमदग्निः शृण्वत्योऽथ कूष्मांड्यः पावमान्यस्तरत्समाः पूतेन वारिणा दर्भैरन्नदोषमपानुदत्तु चंद्रोदये पादुकोपानहौ छत्रं चित्रं रक्तांबरं तथा रक्तपुष्पं च मार्जारं श्राद्धघ्नं नौ विवर्जयेत् निर्णयदीपे घंटानिनादो हयसंन्निधानं शंबूकशंखं कदलीदलं च उन्मत्तजात्यर्कहयारिजानि श्राद्धस्य वै शुण्यकराण्यमूनि हयारिजं महिषीक्षीरादि अथ श्राद्धदिनकृत्यम् चंद्रोदये उशनाः गोमयोदकैर्भूमि भाजनशौचं कुर्यात् पराशरः कांजिकं दधितक्रं च शृतं वाशृतमेव च पूर्वमेव न दातव्यमेकोद्दिष्टे च पार्वणे हेमाद्रौ पराशरः गृहाग्निशिशुदेवानां ब्रह्मचारितपस्विनाम् तावन्न दीयते किंचिद्यावत्पिंडान्न निर्वपेत् कौर्मे तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बंधयेदजान् तत्रैव देवलः तथैव यत्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहांबरः आरभेत नवैः पात्रैरन्नारंभं च बांधवैः अत्रात्मनेपदात्स्वयमेव पाकः कार्यः अशक्तौ पत्न्या तद

ठी पृथ्वीचंद्रोदये ब्राह्मे आम्रमाम्रातकं बिल्वं दाडिमं बीजपूरकं प्राचीनामलकं क्षीरं नारिकेरं परूषकं नारंगकं च खर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकम्
एतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः मात्स्ये अन्नं तु सदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितम् मासं प्रीणाति सर्वान्वै पितॄन्नित्याह केशवः
याज्ञवल्क्यः हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम् मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमं
मासवृद्ध्याभितृप्यंति दत्तैरिह पितामहाः खड्गामिषं महाशल्कं मधुमुन्यन्नमेव च लोहामिषं कालशाकं मांसं वाध्रीणसस्य च निगमः
त्रिःपिबं त्विंद्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् वाध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि वाध्रीणसो जरच्छाग इति मेधातिथिः कात्यायनः
छागादिमेदे पानालप्स्यशेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयम् मृतानि वाहृत्य पचेत् कौर्मे क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाथ मृतानाहृत्य वा द्विजः दद्याच्छ्रा-
द्धे प्रयत्नेन तदस्याक्षय्यमुच्यते श्राद्धे दत्तस्य मांसस्याभक्षणे दोषमाह मनुः नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः स प्रेत्य पशुतां या-
ति संभवानेकविंशतिं अत्र बहुषु वचनेषु श्राद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्योक्तेः विना मांसेन यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेदिति हेमाद्रौ देवलो-
क्तेः यच्छ्राद्धं मधुना हीनं तद्रसैः सकलैरपि मिष्टान्नैरपि संयुक्तं पितॄणां नैव तृप्तये अणुमात्रमपि श्राद्धे यदि दत्तं स्याच्च माक्षिकम् नामा-
भिकीर्तनीयं स्यात्पितॄणां प्रीतये तत इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेश्च मांसमधुनोः श्राद्धे नियतत्वं गम्यते गौडनिबंधे मात्स्यसुमंतूक्तेः मध्वा-
भावे गुडो देयः क्षीरस्य च तथा दधि न लभ्यते घृतं यत्र कुर्याद्घृतवतीजपं श्राद्धकलिकायां नागरखंडे कथंचिद्यदि विप्रेभ्यो न दत्तं भोज-
ने मधु पिंडास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना बृहत्पाराशरस्तु मांसं निषेधति यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितॄन् सवि-
द्वांश्चंदनं दग्ध्वा कुर्यादंगारविक्रयम् क्षिप्त्वा कूपे यथा किंचिद्बाल आदातुमिच्छति पतत्यज्ञानतः सोपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा स एव

सर्वेषामन्नंयद्दानस्यान्नंदैवामिषमाश्रयेत् ब्राह्मणश्चस्वयंनाद्यान्नच्चश्चादिहन्तंयदि भागवतेपि नदद्यादामिषंश्राद्धेः नचाद्याद्धर्मतत्त्ववि
त् मुन्यन्नैःस्यात्पराप्रीतिर्यथानपशुहिंसया तथेतिशेषः अत्रकेचित् मुन्यन्नंब्राह्मणस्योक्तंमांसंक्षत्रियवैश्ययोः मधुप्रदा
नंशूद्रस्यसर्वेषांवाविरोधियदितिहेमाद्रौपुलस्त्योक्त्याव्यवस्थामाहुः पृथ्वीचंद्रोदयस्तु अक्षतागोपशुश्चैवश्राद्धेमांसंतथामधु
देवराच्चसुतोत्पत्तिःकलौपंचविवर्जयेदितिनिगमोक्तेः वरातिथिपितृभ्यश्चपशूपाकरणक्रियेति कलिवर्ज्येषुहेमाद्र्यादिपुराणा-
त् बृहन्नारदीये मांसदानंतथाश्राद्धेवानप्रस्थाश्रमस्तथेत्युक्त्वा इमान्धर्मान्कलियुगेवर्ज्यानाहुर्मनीषिणइति बृहन्नारदीये-
ऽभिधानाच्चमांसविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयः कलौमांसनिषेधानाच्चदेशाचाराद्व्यवस्था तथाचबृहन्नारदीयेश्राद्धंप्रकृत्य यथा
चारंप्रदेयंतुमधुमांसादिकंतथा देशाचाराःपरिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः अन्यथापतितोज्ञेयःसर्वधर्मबहिष्कृतइति यस्मिन्
देशेपुरेग्रामेत्रैविद्येनगरेपिवा योयत्रविहितोधर्मस्तंधर्मंनविचारयेदितिभृगूक्तेश्चेत्याहुः तन्न होलाकाधिकरणन्यायेनदेश
विशेषव्यवस्थापकपदकल्पनायोगात् निरूपितंचतत्पितामहचरणैर्मांसमीमांसायामितिदिक् मनुः संवत्सरंतुगव्येनपयसापायसेन
नच वार्ध्रीणसस्यमांसेनतृप्तिर्द्वादशवार्षिकी त्रिपिबंत्विंद्रियक्षीणंश्वेतंवृद्धमजापतिं वार्ध्रीणसंतुतंप्राहुर्याज्ञिकाःश्राद्धकर्मणि
क्षीरादौविशेषमाहहेमाद्रौसुमंतुः पयोदधिघृतंचैवगवांश्राद्धेषुपावनम् महिषीणांघृतंप्राहुःश्रेष्ठंनतुपयःक्वचित् याज्ञवल्क्यः
संधिन्यनिर्दशावत्सागोपयःपरिवर्जयेत् औष्ट्रमैकशफंस्त्रैणमारण्यकमथाविकम् हेमाद्रौहारीतः नवसूतायाःसप्तरात्रादित्ये-
के दशरात्रादित्यपरे मासेनोपेयुषंभवतीतिधर्मविदः एतद्गोजाभावपरं देवलः अजाविमहिषीणांतुपयःश्राद्धेषुवर्जयेत् वि

कारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृतं नहि नम् तत्रैव ब्राह्मे माहिषं चामरं मार्गमाविकैकशफोद्भवम् स्त्रैणमौष्ट्रं पाचितं च दधिक्षीरं त्यजेद्धुतम्
सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि दीर्णतक्रमपेतं च नष्टास्वादं च फेनवत् माहिषापवादो परार्के ब्राह्मे देयं तक्रं तु सद्यस्कं नवनीतोद्
धृतम् आरण्यमहिषीक्षीरं शर्करासुतिसंयुतम् मधक्तं तु हितं चैव दद्यान्तद्मृतं यतः स्रुतिः क्षीरशरः श्राद्धकौमुद्यां नैवम् य-
द्यपि याज्ञवल्क्येन अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रिया इति पर्युषितदध्यादि भोज्य
मुक्तम् तथापि गुडमरीचाक्तस्य पर्युषितदोषोत्रोच्यत इति हेमाद्रिः तत्रैव ब्राह्मे कालशाकं तंदुलीयं वास्तुकं मूलकं तथा शाकमा
रण्यकं चैव दद्याच्छ्राद्धे मुनिसत्तमाः तंदुलीयं सूक्ष्मपत्रमिति हेमाद्रिः महाराष्ट्राणां माठ इति प्रसिद्धम् आरण्यकं फांजीचूचादि त
त्रैव दाडिमं मागधीं चैव नागरार्द्रकतिंतिणी आम्रातकं जीरकं च कुवरं चैव योजयेत् मागधी पिप्पली नागरं शुंठी कुबरं कुस्तुंबरं
धणिया इति प्रसिद्धम् वायवीये अगस्त्यस्य शिखास्ताम्राः काषायाः सर्व एव च शिखा नवपल्लवाः प्रभासखंडे आरामस्य तुलसी
मंताः कलायाः सर्व एव च सीमंताः नवपल्लवाः कौर्मे तमालं शतकंदं च मध्वालुं शीतकंदली मध्वालुः मोहलकंदः शीतकंदली रताल्
इति प्रसिद्धम् अथ वर्ज्यं मार्कंडेयपुराणे यच्चोत्क्रोचादिना प्राप्तं पतितात्तदुपार्जितम् अन्यायकन्याशुल्कार्थं द्रव्यं चात्र विगर्हितं
पित्रर्थं मेत्र यच्छ स्वेत्युत्क्रायच्चाप्युपाहृतं चंद्रोदये शंखः भूस्तृणं शिरसाशिग्रुपालंकीसूचुकं तथा कूष्मांडालाबुवार्ताककोविदारांश्च व
र्जयेत् पिप्पलीं मरिचं चैव तथा वै पिंडमूलकम् कृतं च लवणं सर्वं वंशाग्रं च विवर्जयेत् ३ राजमाषान्मसूरांश्च कोद्रवान्कोरदूषकान्
लोहितान्वृक्षनिर्यासान् श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् भूस्तृणं काश्मीरदेशे प्रसिद्धं रूरसा निर्गुंडी नि माधवः तुलसी पृथ्वीचंद्रोदयः सा

वभक्ष्यत्वेनानिषिद्धानपुष्पत्वेनेतिगौडाः पालंकीपालकइतिप्रसिद्धा मृत्तुकुंजलजः शाकः ससककमिति पाठे खदिरशाकइतिहेमाद्रिः मरीचा
न्यार्द्रीणीति हेमाद्रिः कृतलवणंसांभरभिन्नं सैंधवंलवणंचैवतथामानससंभवम् यच्चसामुद्रिकंप्रवेदिति शूलपाणौ पाठः पवित्रेपरमे-
ष्वेतेप्रत्यक्षेअपिनित्यशइति वायवीयोक्तेः मानसंसांभरम् यत्तुभविष्यम् तर्जन्यादंतकाष्ठंचप्रत्यक्षंलवणंतथेति तत्रक्षारलवणं-
खारीतिप्रसिद्धं निषिद्धं क्ष क्षात्तुक्षारलवणंत्रिरात्रंतु वनेवसेदिति ब्राह्मोक्तेरितिशूलपाणिः क्षीरलवणमितियावत् क्षीरमिश्रंल
वणंनिषिद्धमिति वाचस्पतिः राजमाषाः रवराइतिप्रसिद्धाः कोरदूषकः वनकोद्रवः चंद्रिकायांशरवः पिंडालकंचतुंडीरंकरमर्द
चनालिकं कूष्मांडंबहुबीजानिश्राद्धेदत्वाव्रजत्यधः पिंडालकंमहाराष्ट्रेषुपेंडरमितिप्रसिद्धम् तुंडीरंबिंबीफलमितिकेदेवः कर
मर्दकरवंदमितिप्रसिद्धं तत्रैव बिडालोच्छिष्टमाघ्रातंश्राद्धेयत्नेनवर्जयेत् कूष्मांडंमहिषीक्षीरमाढक्योराजसर्षपाः चणका
राजमाषाश्चघ्नंतिश्राद्धंनसंशयः वृद्धपराशरः करीरफलपुष्पाणिविडंगमरिचानिच जंभारिकासंजंबीराकृपक्कंबीजपूरकम् जं
बलाबूनिपिप्पल्यः पटोलंपिंडमूलकम् मसूरांजनपुष्पंचश्राद्धेदत्वापतत्यधः जंबूसूक्ष्मं माधवीयेचतुर्विंशतिमते यावनाला
नूकुलित्थांश्चवर्जयंतिविपश्चितः यावनालाजोंधळाः अत्रयानिचणकादीनिविहितनिषिद्धानितेषांविकल्पः अन्यथा श्यामा
केश्चणकैः शाकैर्नीवारैश्चप्रियंगुभिः गोधूमैश्चतिलैर्मुद्गैर्मासंप्रीणयतेपितॄनिति गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपीति हेमाद्रौ
कोर्मविष्णुधर्मादिविरोधःस्यात् पिप्पलीमरीचादेस्तुप्रत्यक्षस्यनिषेधानलव्यद्रव्यमिश्रस्य सौवीरतिक्तैर्लवणादिभिस्तु पाक
स्यसिद्धिर्महतीहयेस्तु तद्बीजपूरन्मरिचादियोगात्सिद्धमदेयनतुदुष्यतीहेति पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धपराशरोक्तेः तत्रैव दत्तुश्च

भावेबांधवैः नतस्तानिपपाचाश्रुसीताजनकनंदिनीतिपाद्मलिंगादितिहेमाद्रिः श्राद्धदीपकलिकायामाश्वलायनः समानप्रवरैर्मिश्रैः
सपिंडैश्चगुणान्वितैः कृतोपकारिभिश्चैवपाककार्यंप्रशस्यते व्यासः गृहिणीचैवसुस्नातापाकंकुर्यात्प्रयत्नतः निष्पन्नेषुचपाके
षुपुनःस्नानंसमाचरेत् पृथ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे रजस्वलांचपाखंडांपुंश्चलींपतितांतथा त्यजेच्छूद्रांतथावंध्यांविधवांचान्यगोत्रजा
म् व्यंगकर्णीचतुर्थाहःस्नातामपिरजस्वलाम् वर्जयेच्छ्राद्धपाकार्थममातृपितृवंशजाम् मातृपितृवंशजभिन्नांत्यजेदित्यर्थः स्मृ
तिसारे नपाकंकारयेत्पत्नीमन्यांवाप्यन्यगोत्रजाम् मृतवंध्यांचगर्भस्त्रींगर्भिणीचैवदुर्मुखीं पाकभांडानितुहेमाद्रौनागरखंडे
सौवर्णान्यथरौप्याणिकांस्यताम्रोद्भवानिच मार्तिकान्यपिभव्यानिनूतनानिदृढानिच तत्रैवादित्यपुराणे पचेदन्नानिसुस्नातः
पात्रेषुशुचिषुस्वयं स्वर्णादिधातुजातेषुमृन्मयेष्वपिवाद्विजः अच्छिद्रेष्वविलिप्तेषुतथानुपहतेषुच नायसेषुनभिन्नेषुदूषितेष्व
पिकर्हिचित् पूर्वंकृतोपयोगेषुमृन्मयेषुनतुक्वचित् वायुपुराणे नकदाचित्पचेदन्नमयस्थालीषुपैतृकं अयसोदर्शनाद्देवपितरोपि
द्रवंतिहि कालायसंविशेषेणनिंदंतिपितृकर्मणि फलानांचैवशाकानांछेदनार्थानियानितु महानसेपिशस्त्राणितेषामेवहिसन्नि
धिः इष्यतेनेतरस्यात्रशस्त्रमात्रस्यदर्शनं श्राद्धदेशेतुविदुषापितृणांतृप्तिमिच्छता महानसेपियुक्तानामपिकार्येनदर्शनम् त
त्रैव पचमानस्तुभांडेषुभक्त्याताम्रमयेषुच समुद्धरतिवैघोरात्पितॄन्दुःखमहार्णवात् तैजसानामभावेतुपिठरेमृन्मयेपिच
नवेशुचौप्रकुर्वीतपाकंपित्रर्थमादरात् तत्रैवादित्यपुराणे पक्वान्नस्थापनार्थंतुशस्यंतेदारुजान्यपि दर्व्यादीन्यपिकार्याणियज्ञि
येर्दारुभिः यमः विवाहेप्रेतकार्येचमातापित्रोःक्षयेहनि नवभांडानिकुर्वीतयज्ञकालेविशेषतः अथपाकाग्निः हेमाद्रौप्रजा

पतिः औपासनेनान्नसिद्धिरग्नौकरणमेवच पृथ्वीचंद्रोदयेंगिराः शालाग्नौतुपचेदन्नंलौकिकेवापिनित्यशः यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतस्मि
न्होमोविधीयते मनुः वैवाहिकेग्नौकुर्वीतगृह्यंकर्मयथाविधि पंचयज्ञविधानंचपंक्तिंचान्वाहिकींद्विजः श्राद्धस्यगृह्यत्वंचोक्त
मपरार्केण अत्रविशेषः कर्मप्रदीपे प्रातर्होमंतुनिर्वर्त्यसमुद्धृत्यहुताशनात् शेषंमहानसेकृत्वातत्रपाकंसमाचरेत् पाकान्तेग्निंत
माहृत्यगृह्याग्नौतुपुनःक्षिपेत् ततोस्मिन्वैश्वदेवादिकर्मकुर्यादतंद्रितः तदभावेलौकिके ततःपचेयुरन्नानिनिर्वापानंतरंशनैः वै
वाहिकेग्नावन्यत्रलौकिकेवापिसंयतइतिकालिकापांसंग्रहोक्तेः पित्रर्थंनिर्वापंकृत्वेत्यर्थः अतएवहेमाद्रौवायुपुराणे पित्र
र्थंनिर्वपेद्धोमोकूर्चैर्वादर्भसंस्कृते तत्रैवपाद्ममात्स्ययोः अग्निमान्निर्वपेत्पैत्र्यंचरुवासममुष्टिभिः पितृभ्योनिर्वपामीतिसर्वंदक्षि
णतोन्यसेत् चरुग्रहणान्नशाकाद्यपीतिहेमाद्रिः पिंडपितृयज्ञार्थपाकविषयोयंनिर्वापःइतितुयुक्तं अयंचेतरेषामग्निः आ
श्वलायनानांतु गुरुणाभिमताअन्यतोवापक्षीयमाणाअमावास्यायांशांतिकर्मकुर्वीरन्नित्यादिसूत्रेणपचनाग्नेस्त्यागमुक्त्वाइहैवाय
मितरेजातवेदाइत्यर्धर्चेनशमीमयीभ्यामरणिभ्याममग्निंमंथेत्सपचनाग्निर्भवतीतिसूत्रेवृत्तौचोक्तेः पचनाग्नावेवपाकः बौधायनेना
प्युक्तम् आहृत्यपचनाग्निमौपासनंवाभिप्रव्रजतीति स्मार्ताग्नौपाकस्त्वन्यशाखाविषयइतिकेचित् वस्तुतस्तुपूर्वोक्तस्यसर्वाधान
विषयत्वमुक्तम् शिष्टाचारोपिनपचनोद्दृश्यते अंडविलायामपिसर्वाधानपक्षेवैश्वदेवश्राद्धेचपचनेकुर्यादन्यथौपासनेइत्युक्तं अ
ग्नौकरणंतुप्रयोगपारिजातादिभिराब्दिकादिसर्वश्राद्धेषुपिंडपितृयज्ञव्यतिषंगोक्तेर्लौकिकेपचनेवापाकेहुतेपिगृह्याग्नौपक्वचरु-
णैवकार्यमितिप्रतिभाति मदनरत्नेप्येवम् विधुरोत्सन्नाग्न्यादेस्तुपृष्टोदिविविधानेनाग्निसंपादनमित्युक्तं हरिहरभाष्ये इतिपा-

काश्यिः चंद्रिकायांमार्कंडेयः अन्हः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु प्रयतान् द्विजान् प्रत्येकं प्रेषयेत्तेषां प्रदायामलकोदक-
म् देवलः ततो निवृत्ते मध्यान्हे कृतरोमनखान्द्विजान् अभिगम्य यथान्यायं प्रयच्छेद्दंतधावनम् ॥
तैलमभ्यंजनं स्नानं स्नानीयंच पृथग्विधम् पात्रैरौदुंबरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकम् औदुंबरे-
स्ताम्रमयैः अत्रक्षौरामलकस्नानादिनिषिद्धतिथ्यादिव्यतिरिक्तविषयमितिहेमाद्रिर्माधवश्च यत्तु चंद्रिकायांप्रचेताः तैलमु
द्वर्तनंस्नानं दद्यात्पूर्वाण्ह एवच श्राद्धकृदभ्यंगोनखश्मश्रुच्छेदनंतुनकारयेदिति तन्निषिद्धतिथ्यादिविषयम् निषिद्धतिथ्याद
दितु प्रागुक्तं अभ्यंगेतु कलिकायां कात्यायनः तैलमुद्वर्तनंदद्ये ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः तैरभ्यंगश्चकर्तव्योवर्ज्यकालनचिंतयेत्
अपरार्के प्रचेताः स्नातोधिकारी भवति दैवेपित्र्येच कर्मणि श्राद्धकृच्छुक्लवासाः स्यान्मौनीचविजितेंद्रियः हेमाद्रौजाबालः
तांबूलंदंतकाष्ठंच स्नेहस्नानमभोजनम् रत्यौषधपरान्नानि श्राद्धकर्ताविवर्जयेत् वस्त्रेविशेषमाहतत्रैवभृगुः नग्नः स्यान्मलव
द्वासानग्नः कौपीनकेवलः द्विकच्छोऽनुत्तरीयश्च अकच्छो वस्त्र एवच नग्नः काषायवासाः स्यान्नग्नश्चार्द्रपटः स्मृतः नग्नोद्विगुणवस्त्रः स्यान्नग्नोरक्त
पटः स्मृतः नग्नोरक्तपटः स्मृतः नग्नस्तु स्निग्धवस्त्रः स्यान्नग्नः स्यूतपटस्तथा ततः कर्ताऊर्ध्वपुंड्रं कुर्यात् जपेहोमेतथादा
नेस्वाध्यायेपितृकर्मणि तत्सर्वं नश्यतिक्षिप्रमूर्ध्वपुंड्रंविनाकृतमिति हेमाद्र्यायुक्ते: यज्ञोदानंजपोहोमः स्वाध्यायः पितृकर्मच वृ
थाभवति विप्रेंद्रा ऊर्ध्वपुंड्रंविनाकृतमिति बृहन्नारदीयात् ऊर्ध्वंचतिलकं कुर्यात् दैवेपित्र्येचकर्मणीति वृद्धपराशरोक्तेश्च अन्येतु
ऊर्ध्वपुंड्रं द्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिः श्राद्धकालेतु संप्राप्ते कर्ताभोक्ताचतत्त्यजेत् वामहस्तेचदर्भास्तु गृहेरंगवल्लिंतथा ललाटे

नि॰सिं॰ २४

देतिलकंदृष्ट्वानिराशाःपितरोगताइतिसंग्रहोक्तेः ऊर्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रंवाचंद्राकारमथापिवा श्राद्धकर्तानकुर्वीतयावत्पिंडान्निर्वपेदितिविश्व
प्रकाशवचनाच्चनकार्यमित्याहुः अत्राचाराद्व्यवस्था अतएववृद्धहन्नारदीये ऊर्ध्वपुंड्रंचतुलसीश्राद्धेनेच्छंतिकेचनेति ऊर्ध्वपुं
ड्रविधिर्विप्रविषयः निषेधःकर्तृपरइतिपृथ्वीचंद्रः यत्तुहेमाद्रौदेवलः ललाटेपुंड्रकंदृष्ट्वास्कंधेमाल्यंतथैवच निराशाःपित-
रोयांतिदृष्ट्वाचवृषलीपतिमिति तद्गंधेनत्रिपुंड्रविषयम् प्राक्पिंडदानाद्गंधाद्यैर्नोलंकुर्यात्स्वविग्रहमित्याश्वलायनोक्तेः पुंड्रंवर्तुल
मित्यपरार्केमदनरत्नेच पृथ्वीचंद्रस्तुपुंड्रंत्रिपुंड्रं ऊर्ध्वंचातिलकंकुर्यान्नकुर्याद्वैत्रिपुंड्रकं निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाचैवत्रिपुंड्र
कमितिवृहत्पराशरोक्तेः भोक्तुस्तिर्यग्गूलेपोभवत्येव वर्जयेत्तिलकंभालेश्राद्धकालेचसर्वदा तिर्यगप्यूर्ध्वपुंड्रंवाधारयेत्तुप्रयत्न-
तइतिव्यासोक्तेरित्याह पृथ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे सदर्भेणतुहस्तेनयःकुर्यात्तिलकंबुधः आचम्यसविशुद्ध्येतदर्भत्यागेनचैवहि
श्राद्धारंभकालमाहापरार्केगौतमः आरभ्यकुतपेश्राद्धंकुर्यादारोहणंबुधः विधिज्ञोविधिमास्थायरौहिणंतुनलंघयेत् एतदे
कोद्दिष्टे पार्वणेतूक्तंमात्स्ये ऊर्ध्वंमुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयं मुहूर्तपंचकंह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते तथा मध्यान्हेसर्व-
दायस्मात्मंदीभवतिभास्करः तस्मादनंतफलदस्तत्रारंभोविशिष्यते अथश्राद्धपरिभाषा चंद्रिकायांकात्यायनः दक्षिणंपात
येज्जानुंदेवान्परिचरन्सदा पातयेदितरंजानुंपितॄन्परिचरन्सदा बौधायनः प्रदक्षिणंतुदेवानांपितॄणामप्रदक्षिणं देवाना-
मृजवोदर्भाःपितॄणांद्विगुणास्तथा पृथ्वीचंद्रोदयेशौरवः आवाहनार्घ्यसंकल्पेपिंडदानान्नदानयोः पिंडाभ्यंजनकालेतुतथैवा
जनकर्मणि अक्षय्यासनयोःपाद्येगोत्रंनामप्रकाशयेत् तत्रैवपरिशिष्टे. दक्षिणापिंडदानेचगंधधूपाक्षयेतथा संकल्पेचास

प॰श्रा॰ ३

२४

दीपेअंजनाभ्यंजनेनतथा अन्नार्घ्यदानाद्यंतेषुगोत्रंनामचकीर्तयेत् कलिकायांसंग्रहे आसनावाहनेपाद्येअन्नदानेतथैवच अक्षय्येपिंड
दानेचषट्सुनामानिकीर्तयेत् मात्स्ये संबंधंप्रथमंब्रूयाद्गोत्रंनामतथैवच पश्चाद्रूपंविजानीयात्क्रमएषसनातनः तत्रैव सका
रेणतुवक्तव्यंगोत्रंसर्वत्रधीमता सकारःकुतपोज्ञेयस्तस्माद्यत्नेनतंवदेत् यथाकाश्यपसगोत्रेतिपराशरसगोत्रस्यवृन्दस्यतुमहात्मनः
भिक्षोःपंचशिखस्याहंशिष्यःपरमधार्मिकइतिमोक्षधर्मेषुप्रयोगाच्च तेनगोत्रसगोत्रयोःपर्यायत्वाच्छाखाभेदाव्यवस्थेतिशूलपा
णिः एतद्येषामाम्नातंतेषामेव हेमाद्रौबृहस्पतिः गोत्रंस्वरांतंसर्वत्रगोत्रस्याक्षय्यकर्मणि गोत्रस्तुतर्पणेप्रोक्तएवंदातानमुह्यति स
र्वत्रैवपितःप्रोक्तःपितातर्पणकर्मणि पितुरक्षय्यकालेतुपित्र्येसंकल्पनेतथा शर्मन्नर्घ्यादिकेकार्येशर्मातर्पणकर्मणि शर्मणो
क्षय्यकालेतुपितृणांदत्तमक्षयं स्वरांतंसंबुद्ध्यंतमितिहेमाद्रिः तत्रैवचंद्रिकायांचस्मृत्यंतरे गोत्रस्यत्वपरिज्ञानेकाश्यपंगो
त्रमुच्यते यस्मादाहश्रुतिःसर्वाःप्रजाःकश्यपसंभवाः यत्तुसत्याषाढः अथानाज्ञातबंधोःपुरोहितगोत्रेणाचार्यगोत्रेणवेतितद्वि
वाहपरम् नामोच्चारणेविशेषमाहहेमाद्रौबौधायनः शर्मांतंब्राह्मणस्योक्तंवर्मांतंक्षत्रियस्यतु गुप्तांतंचैववैश्यस्यदासांतंशूद्र
जन्मनः पित्रादिनामाज्ञानेतत्रैव पृथिवीवत्पितावाच्यस्तत्पिताचांतरिक्षसत् अभिधानापरिज्ञानेदिविषत्प्रपितामहः पि
त्रादीनांनामयदापुत्रैर्नज्ञायतेतदा आपस्तंबसूत्रेप्येवम् एतदन्यशाखापरम् आश्वलायनानातूक्तं तत्सूत्रे यदिनामान्यविद्वां
सस्ततःपितामहप्रपितामहेतिब्रूयात् तत्कारिकापि नामानिचेन्नजानीयात्तत्तत्त्वादिवदेत्क्रमात् तत्रेतिसंबंधमात्रपरम् ते
नपितृव्यादावपितथेतिगौडाः स्त्रीणांदांतंनामज्ञेयम् दांतंनामस्त्रीणामितिपृथ्वीचंद्रोदयेगोभिलोक्तेः केचिद्देवीशब्दांतमाहुः अ-

न्येतुदेवीदा इति द्वयोः समुच्चयमाहुः हेमाद्रौ नारायणः विभक्तिभिस्तु यत्किंचिद्दीयते पितृदैवते तत्सर्वं सफलं ज्ञेयं विपरीतं निरर्थकम्
चंद्रिकास्मृत्यर्थसारयोश्च नारदीये अक्षय्यासनयोः षष्ठी द्वितीयावाहने तथा अन्नदाने चतुर्थी स्याच्छेषाः संबुद्धयः स्मृताः यत्तु व्यासः
चतुर्थी चासने नित्यं संकल्पे च विधीयते प्रथमा तर्पणे प्रोक्ता संबुद्धिमपरे जगुरिति अत्र शाखाभेदाद्व्यवस्थेति हेमाद्रिः हेमाद्रौ भृगुः
अर्घ्यावनेजनं पिंडमन्नं प्रत्यवनेजनम् संबुद्धिं तत्र कुर्वीत शेषे षष्ठी विधीयते तत्रैव मातुर्विशेषो नागरखंडे मातर्मात्रे तथा मातुःस-
सने कल्पने क्षये गोत्रे गोत्रायै गोत्रायाः प्रथमाद्या विभक्तयः हेमाद्रौ प्रभासखंडे यज्ञोपवीतिना कार्यं दैवं कर्म प्रदक्षिणं प्राचीना
वीतिना कार्यं पित्र्यं कर्माप्रदक्षिणं अनुपनीतस्त्रीशूद्रादेस्तूत्तरीयेणैव सव्यापसव्ये ज्ञेये तस्योपवीतस्थानीयत्वात् अपसव्य-
क्रमादृष्ट्वा कृत्वा कश्चित्सगोत्रज इति ब्राह्मणाच्चेति वाचस्पतिः यत्तु केचित् सदोपवीतिनाभाव्यमित्यस्य पुरुषार्थत्वात् प्राचीना-
वीतकालेप्युपवीतांतरेण तत्कार्यमेवेति तन्न विशेषबाधात् जमदग्निः सूक्तस्तोत्रजपंत्यक्त्वा पिंडाघ्राणं च दक्षिणाम् आह्वानं
स्वागतं चार्घ्यं विना च परिवेषणं विसर्जनं सौमनस्यमाशिषां प्रार्थनं तथा विप्रप्रदक्षिणां चैव स्वस्तिवाचनकं विना पितॄनुद्दिश्य कर्त-
व्यं प्राचीनावीतिना सदा हेमाद्रौ संग्रहे आदौ विप्राङ्घ्रिशौचांतेप्यर्चने विकिरे कृते पिंडानभ्यर्चयित्वा च विसर्ज्य ब्राह्मणांस्तथा आ
चमेच्छ्राद्धकर्ता च स्थानेष्वेतेषु सप्तसु आद्यंतयोर्द्विराचामेच्छेषेषु तु सकृत्सकृत् तत्रैव श्राद्धारंभेवसाने च पादशौचार्चनांतयोः
विकिरे पिंडदाने च षट्स्वाचमनमिष्यते आश्वलायनः दानाध्ययनदेवाचाजपहोमव्रतादिकान् नकुर्याच्छ्राद्धदिवसे प्राग्विप्रा-
णां विसर्जनात् एतन्नित्यवर्ज्यमिति बोपदेवः इदं विष्णुभिन्नदेवपरम् विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतांतरम् पितृभ्यश्चापि त

द्वयं तदानंत्याय कल्पते पित्तृशेषं तु यो दद्याद्धरये परमात्मने रेतोधाः पितरस्तस्य भवंति क्लेशभागिन इति स्कांदात् पितरः सर्वमनुष्या
विष्णुनाशितमश्नंतीति स्मृतेः यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवतानाम् तेनैव पिंडांस्तुलसीविमिश्रानाकल्पको
टिं पितरस्तु तृप्ता इति ब्राह्मोक्तेश्चेति श्रीधरस्वामिनृसिंहपरिचर्यादयः एतत्सर्वं निबंधविरोधान्निर्मूलं अत्र विशेषो हेमाद्रौ विष्णु
धर्मे श्राद्धाग्निं तु समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनं शिवपुराणे पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत् पूर्वनिषेधस्तु विहितभि
न्नपरः तथा हेमाद्रौ देव्यर्चा दक्षिणांगादिः पादजान्वंसमूर्धनि शिरोंसजानुपादेषु वामांगादि च पैतृकं कलिकायां स्मृत्यंतरे
श्राद्धारंभे तु ये दर्भाः पादशौचे विसर्जयेत् अर्चनादौ तु ये दर्भा उच्छिष्टांते विसर्जयेत् मार्जनादौ तु ये दर्भाः पिंडोत्थाने विस-
र्जयेत् उत्तानादौ तु ये दर्भा दक्षिणांते विसर्जयेत् प्रार्थनादौ तु ये दर्भा नमस्कारे विसर्जयेत् ऊहमाह विष्णुः मातामहानामप्येवं
श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः मंत्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मंत्रवर्जितं यथान्यायमिति यत्र बहुवचनांतः पितृशब्दस्तत्र सर्वपितृवाचि-
त्वान्नोहः तत्रापि शुंधंतां पितर इत्यत्रोह एव सर्वपितृवाचित्वे उत्तरमंत्रद्वयवैयर्थ्यात् बहुवचनं तु नोह्यते प्रकृतावसमर्थत्वा
त्पाशानितिवत् ऋगंते च नोहः तस्मादृचं नोहेदिति निषेधात् एकोद्दिष्टेप्येवम् प्रेतैकोद्दिष्टे त्वेकवन्मंत्रानूहेनेकोद्दिष्ट इति
विष्णूक्तेरूहः अत्र बहुवचनस्याप्यूहो वचनात् इज्यादौ तु विशेषं वक्ष्यामः शेषाणामिति पितृव्याद्येकोद्दिष्टे आवाहनादि मंत्र
वर्ज्यं कार्यमिति कल्पतरुः ऊहयोग्योऽपि पितृपदवान् मंत्र एव तत्र न प्रयोज्यः नन्वूहः नापि पितृपदरहितः प्रयोज्य इति शूलपा-
णिः अर्थांतरं चोक्तं प्राक् बहुवचनकारिकापि अर्घ्यप्रदानमंत्रे तु मात्रादिपदमावपेत् शुंधंतामिति पित्रादौ मात्रादिपदमावपेत्

नि॰सिं॰ २६

मातृश्राद्धे पिंडदाने ये च त्वामत्रान्वित्यत्र नो हइति वृत्तिकृत् तथा मातुः श्राद्धेप्यनूहेन कुर्यात्पिंडानुमंत्रणम् द
शादानमुपस्थानं तद्वत्कार्यमिति स्थितिः प्रवाहणमनूहेन तद्वत्प्राशनमिष्यते तथा आयंतु न स्ति-
लोसीति उशंतस्त्वेति यानि तु अनूह्याः पितृशब्दोत्र पितृसामान्यवाचकः आपस्तंबानां तु वक्ष्यते हेमाद्रौ मार्कंडेयः स्नातः
स्नातान् समाहूतान् स्वागतेनार्चयेत् पृथक् कलिकायां नारदीये प्रायश्चित्तविशुद्ध्यात्मा तेभ्योनुज्ञां प्रगृह्य च दद्याद्विप्रस्व-
दंडार्थं हिरण्यं कुवामेव च तत्रैव संग्रहे तिथिवारादिकं ज्ञात्वा संकल्प्य च यथाविधि प्राचीनावितिना कार्यं सर्वं संकल्पनादिकं
संबंधं प्रथमं ब्रूयान्नामगोत्रे तथैव च वस्वादिरूपतां चापि स्वपितॄणामनुक्रमात् चंद्रोदये नारदीये श्राद्धार्थं समनुप्राप्तान् वि-
प्रान् भूयो निमंत्रयेत् आपस्तंबस्तु पूर्वेद्युर्निमंत्रणं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामंत्रणमित्याह यूयं मया निमंत्रणीया इति निवेदन
रूपं आद्यं तद्विधिमाह शौनकः गृहीत्वामुकसंज्ञस्यामुकगोत्रस्य चामुके श्राद्धे तु वैश्वदेवार्थं करणीयः क्षणस्त्वया इत्येवं
श्राद्धकृद्ब्रूयादों तथेति वदेत्तु सः श्राद्धस्य कर्ता संब्रूयात्तं प्राप्नोतु भवानिति स वदेत्प्राप्नवानीति इतरस्तं प्रति द्विजः देवो पार्वणे
पुरूरवार्द्रवौ वाच्यौ पित्रादेरप्यनेनैव वृणीत विधिना द्विजान् ततः कर्ता बह्वृचोऽग्नाहिताग्निः पिंडपितृयज्ञं परिस्तरणादी ध्माधा
नांतं कुर्यात् अर्धाधानिनोप्येवमिति प्रयोगपारिजाते परिशिष्टे च भाष्यकारमते आब्दिकेप्येवम् वृत्तिकारमते नेदम् हेमाद्रौ शं
भुः संमार्जितोपलिप्ते तु द्वारि कुर्वीत मंडले उदक्प्लवमुदीच्यं स्याद्दक्षिणं दक्षिणाप्लवम् व्याघ्रः उत्तरे क्षतसंयुक्तान् पूर्वा-
ग्रान् विन्यसेत् कुशान् दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान् विन्यसेत् कुशान् तत्रैव बोधायनः चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्धचंद्रकं

प॰श्रा॰ ३

२६

कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मंडलम् तत्रैव लौगाक्षिः हस्तद्वयमितेकार्य्यं वैश्वदेविकमंडलम् दक्षिणे च चतुर्हस्तं पितॄणामंघ्रि
शोधने कलिकायां संग्रहे तु प्रादेशमात्रं देवानां चतुरस्रं तु संज्ञकं त्यक्त्वा षडंगुलं तस्माद्दक्षिणे वर्तुलं तथेत्युक्तक्रमम् स्मृत्यंतरे ग
र्तेः पंचांगुलो विप्रे जानुमात्रो महीभुजि प्रादेशमात्रो वैश्ये च साधिकः सतु शूद्रके तिर्यगूर्ध्वप्रमाणेन व्याख्यातो दैवपित्र्ययोः चतु
रस्रं वर्तुलं च कथितं गर्तलक्षणम् पादप्रक्षालनप्रोक्त उपवेश्यासने द्विजान् तिष्ठंश्चेत्क्षालनं कुर्यान्निराशाः पितरो गताः इति तत्स
मूलत्वे मंडलाग्रे पृथक् ज्ञेयम् तत्र गोमये हेमाद्रौ भृगुः अत्यंतजीर्णदेहायाः वंध्यायाश्च विशेषतः आर्तायानवसूतायानगोर्गोम
यमाहरेत् मात्स्ये अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यापसव्यवत् विप्राणां क्षालयेत्पादानभिवंद्य पुनः पुनः प्रत्यङ्मुखस्थितः
कुर्याद्विप्रपादाभिषेचनं तत्रैव भविष्ये प्रक्षालयेद्विप्रपादान् शंनोदेवीरिति त्वृचा पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धवसिष्ठः नकुशग्रथिहस्त
स्तु पाद्यं दद्याद्विचक्षणः कलिकायां संग्रहे ततः प्रक्षालयेत्पादौ भार्यास्रावितवारिणा तथा श्राद्धकाले यदा पत्नी वामेनीरप्रदा
भवेत् आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते तत्रैव नाधः प्रक्षालयेत्पादौ कर्तापित्रादिकर्मसु पाद्यानंतरमर्घ्यमपि दद्यादि
ति हेमाद्रिः तत्रैव लौगाक्षिः मंडलादुत्तरे देशे दद्यादाचमनीयकं तत्रैव विधाय क्षालनं तेषां द्विराचमनमिष्यते स्वयं चापि
द्विराचामेद्द्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः हेमाद्रौ नारदीये यत्राचमनवारीणि पादप्रक्षालनोदकैः संगच्छंते बुधाः श्राद्धमासुरं तत्प्रच
क्षते हेमाद्रौ व्यासः सव्येनैवासनं धृत्वा दक्षिणेन दक्षिणं करं व्यात्तनीभिः समस्ताभिरासने षूपवेशयेत् सपाद्यमिति चैवोक्त्वा द
क्षिणं जानु संस्पृशन् आस्यतामिति तान् ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि हेमाद्रौ शातातपः द्वौ दैवे थर्वणो विप्रौ प्राङ्मुखावुपवेशये

त् पित्र्येतूदङ्मुखांस्त्रींस्त्व बह्वृचाथर्वसामगान् याज्ञवल्क्यः द्वौदैवेप्राक्त्रयःपित्र्यउदगेकैकमेववा यत्तुहेमाद्रौहारीतः द-
क्षिणाग्रदर्भेषुप्राङ्मुखान् ब्राह्मणान्भोजयेदुदङ्मुखानित्येके इतितन्मैत्रायणीयविषयम् प्राङ्मुखान्भोजयेदुदङ्मुखानित्ये
के इतितत्सौरशिष्टात् विकल्पइतिहेमाद्रिः माधवीयेयमः भिक्षुकोब्रह्मचारीवाभोजनार्थमुपस्थितः उपविष्टेषुत्प्रा
प्तः कामंतमभिभोजयेत् कौर्मे अतिथिर्यस्यनाश्नाति नतच्छ्राद्धंप्रचक्षते विप्रनियमोमाधवीये पवित्रपाणयःसर्वेतेच
मौनव्रतान्विताः उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शंवर्जयंतःपरस्परं तत्रासनानि पृथ्वीचंद्रोदयेयमः आसनंकुतपंदद्यादितरत्रापवि-
त्रकं हेमाद्रौचमत्कारखंडे पितॄणांघटितंहैमंराजतंवापिचासनम् येनताम्रमयंदत्तमासनंपितृकर्मणि सर्वेदिव्यास
नारूढोनहिप्रच्यवतेदिवः हेमाद्रौनागरखंडे अयःशंकुमयंपीठंप्रदेयंनोपवेशने कलिकायांसंग्रहे क्षौमंदुकूलंनेपा
लमाविकंदारुजंतथा तार्णंपार्णंबृसींचैवविविष्टरादिचविन्यसेत् अग्निदग्धान्यायसानिभग्नानिचविवर्जयेत् हेमाद्रौछाग
लेयः पश्चाद्भागादुपक्रम्यप्राच्यांपंक्तिर्यथाभवेत् दक्षिणासंस्थितात्वेषापितॄणांश्राद्धकर्मणि पुलस्त्यः श्रीपर्णीवारुणी-
क्षीरीजंबुकाम्रकदंबकं सप्तमंवाकुलंपीठंपितॄणांदत्तमक्षयं संग्रहे शमीचकाश्मरीशेलुःकदंबोवारुणस्तथा पंचासनानि
शस्तानिश्राद्धेदेवार्चनेतथा कारिका द्वौदैवेप्राङ्मुखौपित्र्येत्रीन्विप्रानुदगाननान् पैठीनसिः कुतपःश्राद्धवेलायांश्रोत्रियो
यदिदृश्यते आश्वलायनः नीवीवासोदशान्तेनस्वरक्षार्थंप्रबंधयेत् वृद्धयाज्ञवल्क्यस्तु दक्षिणेकटिदेशेतुतिलैःसहकुश
त्रयं यत्तुकात्यायनीयम् नीवीकार्यादशागुप्तिर्वामकुक्षौकुशैःसहेति तद्वृद्धिश्राद्धे पितॄणांदक्षिणेपार्श्वेविपरीतास्तुदैविकइति

स्मृत्यंतरात् वामेदक्षिणेवे त्याचाराद्व्यवस्थेति मदनपारिजाते आचार्यः प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्रीस्मरणं तथा श्राद्धं कर्ता स्मी
तिवदेद्द्विजैर्वाच्यकुरुष्वच ब्राह्मे ततस्तिलान्गृहे तस्मिन्विकिरेच्चाप्रदक्षिणम् श्रद्धयापरयायुक्तो जपेदपहताइति स्मृत्य
र्थसारे अपहताइतितिलान्विकीर्य उदीरतामित्यृचा प्रोक्षेत् पराशरः तद्विष्णोरितिमंत्रेण गायत्र्याचप्रयत्नतः प्रोक्षयेदन्नजातंतु शुद्ध
ध्यादिशुद्धये हेमाद्रौ ब्रह्मांडे श्राद्धभूमौ गयांध्यात्वाध्यात्वा देवं गदाधरम् वस्वादींश्च पितॄन्ध्यात्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तते देवता
भ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नमः आदिमध्यावसानेषु त्रिरावृत्त्यं जपेद्बुधः पितरः क्षिप्र
मायांति राक्षसाः प्रवदंति च तत्रैव स्कांदे तिलारक्षंत्वसुरान्दर्भारक्षंतु राक्षसान् पंक्तिं वै श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्वरक्षकः
वसिष्ठः शुन्ध्ववतीभिः कूष्मांडीभिः पावमानीभिश्च पाकादि प्रोक्षयेत् अथ देवार्चा तत्र प्रत्युपचारमाद्ययोरपो दद्यादित्युक्त
वृत्तौ स्मृत्यर्थसारे च हेमाद्रौ ब्राह्मे आसने चासनं दद्याद्वामे वा दक्षिणेपि वा पित्र्यकर्मणि वामे च दैवे दद्यात्तु दक्षिणे प्रचेताः आ
सने चासनं दद्यान्न तु पाणौ कदाचन धर्मोसीत्यथ मंत्रेण गृह्णीयुस्ते तु तान्कुशान् धर्मोसि विविशि राजा प्रतिष्ठित इति मंत्रः गालवः द
र्भानादाय हस्ताभ्यां गृहीत्वा दक्षिणे करे दैवेक्षणः क्रियतां तु निरंगुष्ठकरं ततः ओं तथेति द्विजा ब्रूयुस्ते प्राप्नोतु भवानिति कर्ता ब्रूया-
त्ततो विप्रः प्राप्नवानीति वै वदेत् पृथ्वीचंद्रोदये बृहन्नारदीये यवैर्दर्भैश्च विश्वेषां देवानामिदमासनं दत्वेति भूयो दद्याद्दैवे दैवेक्षण इ
तिक्षणं तच्च षष्ठ्या चतुर्थ्या वा कार्यमिति स एव ततोर्घ्यं कल्पयेदिति मन्वादयः शौनकजयंताभ्यामर्घ्यरहितस्य देवार्चनस्योक्तेः आ
श्वलायनानां दैवेर्घ्यदानं बोपदेवः तन्न परिशिष्टप्रयोगपारिजातविरोधात् वृद्धिश्राद्धे तु दैवेप्यर्घ्यं दद्यात् दैवेभ्योपि पृथग्दद्या-

दित्वाहार्घ्यंश्रुतिचोदनादितिशौनकोक्तेः अथार्घ्यपात्रं पृथ्वीचंद्रोदयेमात्स्ये पादयोः पात्रंवनस्पतिमयंतथापर्णमयंपुनः ज
लजंवापिकुर्वीततथासागरसंभवं ब्राह्मे सौवर्णताम्ररौप्याश्मस्फाटिकंशंखशुक्तयः भिन्नान्यपिहियोज्यानिपात्राणिपि-
तृकर्मणि हेमाद्रौप्रजापतिः सौवर्णंराजतंताम्रंखड्गमणिमयंतथा यज्ञियंचसमंवापिअर्घ्यार्थंपूरयेद्बुधः अत्रविप्रैकत्वद्वि
त्वचतुष्ट्वादावर्घ्यपात्रेद्वेएव मानवसूत्रेतुदैवेवैश्वदेविके त्रीणिपित्र्ये एकैकमुभयत्रचेत्युक्तम् तदेकविप्रपरं पात्रालाभपरं
चेतिहेमाद्रिः मदनरत्नेतुदैवेएकपात्रमुक्तं पृथ्वीचंद्रोदयेपित्रीणिपैतृकपात्राणिद्वेद्वेवैश्वदेविकइतिबृहत्पराशरोक्तेर्द्वेएवेत्याह
बह्वृचानांतुदैवेविप्रद्वित्वेप्येकमर्घ्यपात्रंअर्धशोदद्यादित्युक्तंपरिशिष्टप्रयोगपारिजातेच कलिकायांहारीतः दत्तमक्षय्यतांयाति
खड्गेनार्घ्यंतुयत्कृतम् वृद्धमनुः मृन्मयंदारुजंपात्रमयःपात्रंचयद्भवेत् राजतंदैविकेकार्येशिलापात्रंचवर्जयेत् पुराणसमुच्च
ये मृन्मयंदारुजंपात्रमयःपात्रंचयद्भवेत् राजतंदैविकेकार्येशिलापात्रंचवर्जयेत् पुराणसमुच्चये मृत्स्नाभवंतथाकांस्यमा-
यस्कंजतुसंभवम् त्रपुसीसलोहभवंसदापात्रंविवर्जयेत् तत्रैव अष्टांगुलभवेत्पात्रंपितृणांराजतंशुभं दशांगुलंतुदेवानांसौव
र्णंशक्तितःकृतं स्थापयेदर्घ्यपात्रेद्वेन्युब्जेतत्रकुशोपरि द्वेद्वेपवित्रेविधिवत्पात्रयोश्चोपरिक्षिपेत् यज्ञपार्श्वः पवित्रस्थेतिमंत्रे
णपवित्रेछेदयेत्तुते ओषधीमंतरेकृत्वाअंगुष्ठांगुलिपर्वणोः स्फ्येनकाष्ठेनलोहेननमृन्मयनखादिभिः वसिष्ठः तूष्णींप्रोक्ष्यांभ
सापत्रेकुर्यादूर्ध्वंबिलेततः पूरयेत्पात्रयुग्मंतुकृत्वोपरिपवित्रके वृद्धपराशरः पात्रद्वयमथार्घ्यार्थंतैजसंचैकवस्तुनः प्राङ्मु
खोभरतीर्थेनशन्नोदेव्योदकंक्षिपेत् यवोसीतियवांस्तत्रतूष्णींपुष्पाणिचंदनं मानवसूत्रेसुमनसःप्रक्षिप्यासूययवान्प्रक्षिप्ये

ति यवोसीतिमंत्रः पाद्मे यवोसिधान्यराजोवावारुणोमधुमिश्रितः निर्णोदः सर्वपापानांपवित्रमृषिभिःस्मृतः राजोवावारुणोमधुसंयु
तद्रुतिपरिशिष्टपाठः गोभिलेनतु यवोसिसोमदेवत्यइतितिलमंत्रोत्रस्वाहायुक्तउक्तः हेमाद्रौयमः यवहस्तस्ततोदेवान्विज्ञाप्यावा
हनंप्रति आवाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवासइत्यृचा वृद्धपराशरः ततःसव्यकरंन्यस्यविप्रदक्षिणजानुनि देवानावाहयिष्येहमिति
वाचमुदीरयेत् आवाहयेत्यनुज्ञातोविश्वेदेवासआगत विश्वेदेवाःशृणुतेममितिमंत्रद्वयंपठेत् श्राद्धविशेषेविश्वेदेवानामज्ञानेहे
माद्रौबृहस्पतिः उत्पत्तिनामधेयंतेषांनविदुर्येद्विजातयः अयमुच्चारणीयस्तैर्मंत्रःश्रद्धासमन्वितैः आगच्छंतुमहाभागाविश्वेदेवा
महाबलाः येअत्रविहिताःश्राद्धेसावधानाभवंतुते इदंचावाहनमर्घ्यपात्रासादनात्प्राक् हेमाद्रिणोक्तम् तत्रकातीयैःप्राक्कार्यंत
थैवतत्सूत्रात् अन्यैस्तदुत्तरं पृथ्वीचंद्रोदयेशंखः सयवपुष्पमादायचरणादिशिरोंतिकं अर्चनेत्यर्चनंकुर्यादंतरेचोदकंतथा
पित्र्येतुमूर्द्धादिपादांतं पादप्रभृतिमूर्द्धांतंदैविकेपूजनंभवेत् शिरःप्रभृतिपादांतंनमोंतइतिपैतृके इतिमदनरत्नेप्रचेतसोक्तेः
कलिकायांसंग्रहे तिष्ठन्कृतांजलिर्भूत्वापठेन्मंत्रौसमाहितः विश्वेदेवाःशृणुतेइत्यागच्छत्वपरंततः हेमाद्रौजातूकर्ण्यः त
तोर्घ्यपात्रसंपत्तिंवाचयित्वाद्विजोत्तमान् तदग्रेनार्घ्यपात्रंतुस्वाहार्घ्याइतिविन्यसेत् गार्ग्यः दत्वाहस्तेपवित्रंचकृत्वापूजांचपाद
नः यादिव्याइतिमंत्रेणहस्तेष्वर्घ्यंविनिक्षिपेत् संग्रहे विश्वेदेवाइदंवोर्घ्यमितिदानंसमादिशेत् तदंतेस्वाहानमइतिवाच्यम्
यादिव्याइतिमंत्रेणास्वाहाकारंनमोंतकमितिहेमाद्रौनागरखंडात् अथर्वणसूत्रेतु पाद्यमर्घ्यमाचमनीयमितिद्विजकरेनिनयेत्
दित्यस्यैवत्रयमुक्तं गर्भस्तिः अर्घ्यंचपिंडदानंचस्वस्त्यक्षय्येतथैवच गंधपुष्पादिकंसर्वंहस्तेनैवतुदापयेत् प्रतिविप्रंयादिव्या

त्याहनिः बह्वृचानां त्वनेनदत्तार्घ्यानुमंत्रणं ततःपात्रेदेवेभ्यःस्थानमसीतिन्युब्जमुत्तानंवाकार्यमितिगारुडेउक्तम् एतदापस्तंबा
नांनियतमन्येषांनहेमाद्रौविष्णुधर्मे गंधैःपुष्पैश्चधूपैश्चवस्त्रैश्चाप्यथभूषणैः अर्चयेद्ब्राह्मणान्शक्त्याश्रद्दधानःसमाहितः पृ
थ्वीचंद्रोदयेमार्कंडेयः चंदनागरुकर्पूरकुंकुमानिप्रदापयेत् विष्णुः चंदनकुंकुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनायति व्यासः अ
पवित्रकरोगंधेगंधद्वारेतिपूजयेत् कलिकायांस्मृतिः गंधद्वारेतिवैगंधमायनेतेचपुष्पकं धूरसीत्यमुनाधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीप
कं युवंवस्त्राणिमंत्रेणवस्त्रंदद्यात्प्रयत्नतः आसनेस्वासनंब्रूयादर्घ्येस्वर्घ्यंद्विजोत्तमः स्रुगंधिश्चस्रक्पुष्पाणिस्रङ्माल्यानिसुधू
पकः स्रुज्योतिश्चैवदीपेतुस्वाच्छादनमितिक्रमः विप्राणांगंधेनवर्तुलंत्रिपुंड्रंवानकार्यं हेमाद्रौदेवलः ललाटेपुंड्रकंदृष्ट्वास्कं
धेमालांतथैवच निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाचवृषलीपतिम् पुंड्रंवर्तुलमित्यपरार्केमदनरत्नेच पुंड्रंत्रिपुंड्रंवर्तुलमर्धचंद्रंच ऊ
र्ध्वंचतिलकंकुर्यान्नकुर्याद्वैत्रिपुंड्रकं ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्याद्दैवेपित्र्येचकर्मणि निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाचैवत्रिपुंड्रकमिति
वृद्धपराशरोक्तेः तिर्यग्लेपोभवत्येव वर्जयेत्तिलकंभाले श्राद्धकालेचसर्वदा तिर्यगप्यूर्ध्वपुंड्रंवाधारयेत्तुप्रयत्नतइति व्यासो
क्तेरितिपृथ्वीचंद्रः यत्तुनारदीये ऊर्ध्वपुंड्रंचतुलसीश्राद्धेनेच्छंतिकेचनेतितत्कर्तृकपरम् हेमाद्रौब्राह्मे पूतिकंमृगनाभिं
चरोचनंरक्तचंदनं कालेयकंतूग्रगंधंतुरुष्कंचापिवर्जयेत् कस्तूर्याविकल्पइतिहेमाद्रिः वृद्धशातातपः पवित्रंतुकरेकृत्वायः
समालभतेद्विजान् राक्षसानांभवेच्छ्राद्धंनिराशैःपितृभिर्गतैः पुष्पंतुब्राह्मे जातीचंपकलोध्राश्चमल्लिकाबाणबर्बरी चू
ताशोकाटरूषंचतुलसीशतपत्रकं कुब्जकंतगरंचैवमृगमारण्यकेतकी यूथिकामतिमुक्तंचश्राद्धेयोग्यानिभोद्विजाः कमलं

कुमुदंपद्मंपुंडरीकंचयत्नतः इंदीवरंकोकनदंकल्हारंचनिवेदयेत् हेमाद्रौवायुभविष्ययोः सुकुमारैःकिसलयैर्यवदूर्वांकुरैरपि
संपूजनीयाःपितरःश्रेयस्कामेनसर्वदा स्कांदे जातिश्चसर्वादातव्यामल्लिकाश्वेतयूथिका जलोद्भवानिसर्वाणि कुसुमानिचचंं-
पकं तत्रैवषट्त्रिंशन्मते मनुः ननिर्युक्तःशिखावर्ज्यंमाल्यंशिरसिधारयेत् वर्ज्यानिषट्त्रिंशन्मतेचंद्रोदयेभविष्ये केतकीतुलसीपत्रंबिल्वप
त्रंचवर्जयेत् द्रोणंचकरवीरंच धत्तूरंकिंशुकंतथा माधवीयेस्मृत्यर्थसारेचतुलसीनिषिद्धा तुलसीनिषेधोनिर्मूलइतिहेमाद्रिः
समूलत्वेपिपिंडपरः तुलसीगंधमाघ्रायपितरस्तुष्टमानसाः प्रयांतिगरुडारूढास्तत्पदंचक्रपाणिनइतिप्रयोगपारिजातेपाद्मोक्तेः-
रितिबोपदेवः वृद्धपराशरः नजातीकुसुमैर्विद्वान्बिल्वपत्रैश्चनार्चयेत् जपादिकुसुमंझिंटीरूषिकासकुरंटिका पुष्पाणिवर्जनी
यानिश्राद्धकर्मणिनित्यशः हेमाद्रौशंखः उग्रगंधीन्यगंधीनिचैत्यवृक्षोद्भवानिच पुष्पाणिवर्जनीयानिरक्तवर्णानियानिच जलो
द्भवानिदेयानिरक्तान्यपिविशेषतः अंगिराः नजातीकुसुमानिदद्यान्नकदलीपत्रमिति जात्यांविकल्पइतिहेमाद्रिः निषेधःपिं
डविषयः कुंदंशंभोर्वनोदद्यान्नोमत्तंगरुडध्वजे पिंडेजातीचनोदद्याद्देवीमर्केणनार्चयेदितिवृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेरितिबोपदेवः
स्मृतिसारे अगस्त्यंभृंगराजंचतुलसीशतपत्रिका चंपकंतिलपुष्पंचषडेतेपितृवल्लभाः केतकींकरवीरंचबकुलंकुंदकंतथा पा
टलांचैवजातींचश्राद्धेयत्नेनवर्जयेत् केचित्पिंडेतुलसीमाहुः पितृपिंडार्चनंश्राद्धेयैःकृतंतुलसीदलैः प्रीणिताःपितरस्तैस्तुया
वच्चंद्रार्कमेदिनीतिमार्कंडेयोक्तेः धूपस्तत्रैवविष्णुधर्मे धूपस्तुगुग्गुलुर्देयस्तथाचंदनसारजः अगरुश्चसकर्पूरस्तुरुष्कस्त्वकृतथै
वच विष्णुः घृतमधुयुक्तंगुग्गुलुंश्रीखंडदेवदारुसरलादिदद्यादितितत्रैवदेवलः येहिप्राण्यंगजाधूपाहस्तवाताहताश्चये न

तेश्राद्धेनियोक्तव्यायेचकेचोग्रगंधयः घृतंनकेवलंदद्याद्दुष्टंवातृणगुग्गुलुं दीपमाहविष्णुः घृतेनदीपोदातव्यस्तिलतैलेनवापुनः वसा
मेदोद्भवंदीपंप्रयत्नेनविवर्जयेत् वस्त्रंब्राह्मे कौशेयंक्षौमकार्पासं दुकूलमहतंतथा श्राद्धेष्वेतानियोदद्यात्कामानाप्नोतिचोत्तमान्
हेमाद्रौब्रह्मवैवर्ते यज्ञोपवीतंदातव्यंवस्त्राभावेविजानता पितृभ्योवस्त्रदानस्यफलंतन्नाश्नुतेखिलम् तत्रैवपाद्मे निष्क्रयोवा
यथाशक्तिवस्त्राभावेप्रदीयते अन्यान्यपिचदेयानितत्रैवकालिकापुराणे धात्वादिनिर्मितारम्यादीपिकाःश्राद्धकर्मणि पितृनु
द्दिश्ययोदद्यात्सभवेद्भाजनंश्रियः योधूपदानपात्रंतु पात्रमारार्तिकस्यच दद्यात्पितृभ्यःप्रयतस्तस्यस्वर्गेक्षयागतिः विष्णुधर्मे यः
कंचुकंतथोष्णीषंपितृभ्यःप्रतिपादयेत् ज्वरोद्भवानिदुःखानिसकदाचिन्नपश्यति स्त्रीणांश्राद्धेतुसिंदूरंदद्युश्चंडातकानिचनि
मंत्रिताभ्यःस्त्रीभ्योयेतेस्युःसौभाग्यसंयुताः हेमाद्रावादित्यपुराणे नकृष्णवर्णंदातव्यंनापिकार्पाससंभवं पितृभ्योनापिम-
लिनंनोपयुक्तंकदाचन नच्छिद्रितंनापदशं नधौतंकारुणापिच कार्पासनिषेधोन्यसंभवे तत्रैव पितृन्समनुकृत्य वासोभिर्दद्या
द्यज्ञोपवीतकं यज्ञोपवीतदानेनविनाश्राद्धंतुनिष्फलं एतद्यतिशूद्रस्त्रीश्राद्धेपिदेयमितिहेमाद्रिः तत्रैवनृसिंहपुराणे कमं
डलुंताम्रमयंश्राद्धेषुप्रददातियः काष्ठेननिर्मितंवापिनारिकेलमथापिवा दद्यात्कमंडलुंश्राद्धेसःश्रीमानभिजायते योमृत्ति-
काविरचितान्श्राद्धेषुचघटान्शुभान् प्रदद्यात्करकान्वापिसोऽक्षयंविंदतेसुखं तत्रैव उपानच्छत्रवस्त्राणिभुक्तिपात्रंक-
मंडलु शयनासनयानानिदर्पणव्यजनानिच अन्नंसुसंस्कृतंगंधांस्तांबूलंदीपचामरं पितृभ्योयःप्रयच्छेत्तुविष्णुलोकंसगच्छ-
ति सौरपुराणे चामरंतालवृंतंचश्वेतच्छत्रंचदर्पणं दत्वापितृणामेतानिभूमिपालोभवेदिह तत्रैवनंदिपुराणे अलंकाराःप्रदा

तव्या यथाशक्ति हिरण्मयाः केयूरहारकटकमुद्रिकाकुंडलादयः तथा स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः स्युरलंकारास्तु योषिताम् मंजीरमेखलादा
मकर्णिकाकंकणादयः आदर्शव्यजनच्छत्रशयनासनपादुकाः मनोज्ञाः पटवासाश्च स्रग्गंधाश्चूर्णदृष्टयः अंगारधानिकाः शी-
तेयोगपट्टाश्च दृष्टयः कटिसूत्राणि रौप्याणि मेखलाश्चैव कंबलाः कर्पूरादेश्च भांडानि तांबूलायतनं तथा भोजनाधारयंत्रा-
णि पतद्ग्राहांस्तथैव च तथांजनशलाकाश्च केशानां च प्रसाधनं एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् सोश्वमेधफलं लभेत् स्कांदे सौवर्णराज
तं वापि कांस्येनाप्यथ निर्मितं दत्वा भोजनपात्रं तु सम्राट् भवति भूतले वामनपुराणे बंदीकृतास्तु येकेचित् त्वयं वा यदि वापरैः
येन केनाप्युपायेन यस्तान्मोचयते नरः पितरस्तस्य गच्छंति शाश्वतं पदमव्ययं पराशरः वाचयेत्सरिपूर्णं तु वासो दत्वा विधानतः
नारदीये देवैश्च समनुज्ञातो यजेत्सितृगणं तथ तत्र पित्र्ये आसनाद्यशेषमर्चनकांडे वैश्वदेविकं ज्ञेयं विशेषस्तूच्यते तत्रासने द्विगु
णभुग्नाः कुशाः अत्रावाहनमासनात्पूर्वं वार्घ्यपूरणोत्तरं वाग्नौ करणोत्तरं वेति स्मृतिषु पक्षा उक्ताः एषां शाखाभेदेन व्यवस्था द्वितीय
पक्ष एव बहुसंमतः तत्रार्घ्यमाश्वलायनः तैजससाश्ममयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रसिच्य शंनो देवीरि
त्यनुमंत्र्य तिलानावपति तिलोसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः प्रत्नवद्भिः प्रत्तः स्वधया पितृनिमाल्लोकान्प्रीणयाहि नः स्वधा
नम इति अश्ममयं स्फाटिकादि मृन्मयं हस्तकृतमेव कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं दैविकं न तत् तदेव हस्तघटितं दैविकं केवलं तं-
थेति छंदोगपरिशिष्टात् अन्यान्यपि पात्राणि पूर्वमुक्तानि मनुः अन्नाभावे द्विजाभावे यद्येको ब्राह्मणो भवेत् पात्राण्यासाद
येत्त्रीणि न तु ब्राह्मणसंख्यया दत्तकादेः कर्तुर्द्विपितृत्वादावपि वचनात् त्रीण्येव पात्राणीति हरिहरः माधवीये बैजवापः अर्घ्ये पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्सा-

नि॰सिं॰
३१

त्राणि धर्मवित् एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि हेमाद्रावप्येवं अत्रानुमंत्रणं सकृत् तिलोसीत्यस्य प्रतिपात्रमावृत्तिः पितृशब्दस्योहश्चेति वृत्ति
कृत् दर्भस्त्रिगुणं पवित्रं तिस्रः स्तिस्रः शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्वणे एकोद्दिष्टे शलाकैकां निधायोदकमाहरेदिति हेमाद्रौ चतुर्विंशतिम-
तात् तत्रैव विष्णुः दक्षिणाग्रदर्भेषु दक्षिणापवर्गं च मंसेषु पवित्रांतर्हितेष्वप आसिंचेच्छं नो देवीति मंत्रेण जलसेचनं बह्वृचभिन्नविष
यं अत्रास्मिन्पक्षे प्रतिपात्रं मंत्रावृत्तिः कारिकायाम् गंधपुष्पाणि चैतेषु पात्रेषु प्रक्षिपेदथ ब्राह्मे जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतंडुलस
र्षपान् कुशाग्रं मधुपुष्पाणि दत्वाचामेत्ततः स्वयम् जातूकर्ण्यः ततोर्घ्यपात्रसंपत्तिं वाचयित्वा द्विजोत्तमान् तदग्रे चार्घ्यपात्राणि-
स्वधार्घ्या इति विन्यसेत् ततस्तिलहस्तो विप्रसव्यजानो दक्षिणकरं न्यस्यावाहनं पृच्छेत् अत्र गोत्रसंबंधनामानि द्वितीयांतत्वं च प्रागु
क्तम् बैजवापगृह्ये तिष्ठन्पितॄनावाहयिष्यामीत्यामंत्र्य कौर्मे अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणां दक्षिणामुखः आवाहनं ततः कुर्यादु
शंतस्त्वेत्यृचा बुधः आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायंतु नस्ततः अत्र सव्यस्यापि प्रागुक्तेर्विकल्पः अत्राद्यमंत्रावृत्त्या ऽस्मत्पितरममुकश-
र्माणममुकगोत्रं वसुरूपमावाहयामीत्युक्त्वा मूर्धादिपादांतं तिलान्विकीर्यायंतु न इति सर्वान्सकृज्जपेदिति निबंधाः अत्रोपवेशनसंवे
शनपाद्यार्घ्याचमनीयान्यपि हेमाद्रिणोक्तानि तान्यथर्ववेदिनां नियतानि नान्येषां तेषां च प्रपितामहादिभिः तंत्रं प्रातिलोम्येन सर्वः प्रयोगः
वाराहे गंधपुष्पार्चनं कृत्वा दद्याद्धस्ते तिलोदकं गार्ग्यः शिरस्तः पादतो वापि सम्यगभ्यर्च्य यत्नतः ततः स्वधार्घ्या इति पितृपितामहादि
विप्राग्रप्रत्येकं निवेदयेदिति कारिकायाम् वृत्तौ च आश्वलायनः अप्रसव्येनेतरपाण्यंगुष्ठांतरेणोपवीतित्वाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन
पितरिदं ते अर्घ्यं पितामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्यमित्यप् पूर्वं ताः प्रतिग्राहयिष्यन् सकृत्सकृत् स्वधा अर्घ्या इति प्रसृष्टा अनुमंत्र

यीत याद्दिव्या आपः पृथिविसंबभूवुर्या अंतरिक्ष्या उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा यज्ञियास्तान आपः शंस्योना भवंतु अर्घ्यादिप्रागं
धादेर्यज्ञोपवीतमेव अर्घ्यदानात् प्रागन्या अपो दद्यात् यद्यप्यत्र सव्येन दक्षिणेन वार्घ्यं दद्यादित्युक्तं तथापि दक्षिणेनेत्यभिमतो र्थः
कारिकायां वृत्तौ चैवम् पित्रादेस्त्रिभिः पात्रैर्दद्यात् पितुःस्थाने विप्रत्रयं चेदेकार्घ्यं विभज्य दद्यात् त्रयाणां स्वधा अर्घ्या इति सकृन्मं-
त्रः एवं पैतामहादावपि अन्यजलदानमर्घ्यमंत्राश्च प्रतिविप्रमावर्तंते तेषु गंधादौ च प्रतिविप्रं पदार्थानुसमयः कांडानुसमयो वा पि
त्रादित्रयाणामेकविप्रपक्षे त्रिभिः पात्रैरेकस्यैवार्घ्यं दद्यादिति वृत्तिः कारिकापि स्वधार्घ्या इत्यपोर्घ्या स्ताउपवीती निवेदयेत् निवे
दनात् प्राक् प्राचीनावीतमेवेत्यर्थः अर्घ्यं सशेषमादाय दक्षिणेन तु पाणिना सव्यहस्तगृहीतेन निनयेत्पितृतीर्थतः दत्त्वा दत्त्वा निती ता
स्ता या दिव्या र्चा नुमंत्रयेत् यत्तु या दिव्या इति मंत्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनिक्षिपेदिति यच्च वाराहे तिलांबुना चापसव्यं दद्यादर्घ्यादिकं द्वि-
जइति यच्च व्यासः गोत्रसंबंधनामानि पितॄणामनुकीर्तयन् एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यपात्रं विनिक्षिपेदिति तद्बह्वृचातिरिक्तविष
यं ततआचामेत् एवं मातामहेष्वपि आश्वलायनः संस्रवान् समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनक्ति संस्रवशेषः संस्रवो
हि परिशिष्टो भवतीति शतपथश्रुतेः केचित्तु हस्तगलितांबु वदंति समवनीयाप्त्यै द्वे पात्रे पितृपात्रे आसिच्येति वृत्तिः प्रथमे पा-
त्रे संस्रवान् समवनीयेति कातीयसूत्राच्च ब्राह्मे तु प्रतिबिंबावलोकनमुक्तं स्कांदे त्वायुःकामस्य नेत्रासेचनमुक्तं पित्र्यविप्रैः प्रा
ङ्मुखस्य कर्तुरभिषेकः कार्य इति केचित् आश्वलायनः नोद्धरेत् प्रथमं पात्रं पितॄणामर्घ्यपातितं आवृतास्तत्र तिष्ठंति पितरः
शौनकोब्रवीत् यावद्विप्रविसर्जनमिति तुर्यपादे यमीयः पाठः अत्र वृत्तिः पितृपात्रं समवनयनदेशान्न चालयेदाश्राद्धसमाप्तेः

यस्मात्तत्र तृतीयपात्रेणावृत्ताइति यद्वा प्रथमपात्रमेवन्यग्बिलं कुर्यादिति कामाभावेपीदमेवशेषप्रतिपादनं हेमाद्रौ कौर्मे संस्रवां
श्चततः सर्वान् पात्रे कुर्यात्समाहितः पितृभ्यः स्थानमसीतिन्युब्जं पात्रंनिधापयेत् शूलपाणौ यमस्तु पैतृकं प्रथमं
पात्रंतस्मैपैतामहंन्यसेत् प्रपितामहंततोन्यस्यनोल्लङ्घयेन्नचचालयेदित्याह अथसंस्रवानानीयतृतीयेनाच्छाद्यन्युब्जीकुर्यादि
तिसर्वैकवाक्यतयार्थइतिकेचित् अत्रिः गंधादिभिस्तदभ्यर्च्यतृतीयेनापिधापयेत् पितृभ्यः स्थानमसीतिशङ्खोद्देशान्विते-
र्चयेत् अर्चनंन्युब्जीकृतेपितुल्यं न्युब्जमुत्तरतोन्यसेदितिप्रचेतसोक्तेः सर्वविप्रोत्तरतोन्यसेदितिहेमाद्रिकल्पतरू विप्रवामे
इतिहलायुधः कर्तुर्वामइतिशूलपाणिः उत्तानंविवृत्तंवापिपितृपात्रंनतद्भवेदित्युशनसोक्तेर्न्युब्जनेवसाधुः मातामहादिसंस्र
वानपिपितृपात्रएवगृहीत्वाप्रयाजवत्तंत्रेणन्युब्जीकुर्यादितिशूलपाणिः एकोद्दिष्टेतूहेनन्युब्जतेतिपितृभक्तौश्रीदत्तः यमोपि
स्पृष्टमुत्तानमन्यत्रनीतमुद्घाटितंतथा पात्रंदृष्ट्वाव्रजंत्याशु पितरस्तंशपंतिच वैश्वदेवेउत्तानमितिमदनपारिजातः बैजवा-
पः तस्योपरिकुशान्दत्वाप्रदद्याद्दैवपूर्वकं गंधपुष्पाणिधूपंचदीपंवस्त्रोपवीतके अत्रगंधादेर्दैवेपित्र्येचपदार्थानुसमयस्य
याज्ञवल्क्योक्तकांडानुसमयेनविकल्पोज्ञेयः बह्वृचानांतुसूत्रेदेवानुक्तेः कांडानुसमयएव अत्रप्राचीनावीतीनामगोत्रसंबुद्ध्याद्युक्तं प्रागन्यद्दैववत्
तदंतआचमनंच हेमाद्रौकालिकापुराणे निर्वर्त्यब्राह्मणादेशाच्छ्रियामेवयथाविधि भाजनानिततोदद्यान्नुस्त्रशोचपुनःक्रमात् आदेशात्सा
ग्नापिदद्यादित्यन्वयः तेनतत्रापिप्रश्नानुज्ञेज्ञेये तत्रैवब्राह्मे मंडलानिचकार्याणिनेवारैश्चूर्णकैःशुभैः गौरमृत्तिकयावापिभस्मनागोमयेन
वा भृगुः भस्मनावारिणावापिकारयेन्मंडलंततः चतुःकोणंद्विजाग्र्यस्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु मंडलाकृतिवैश्यस्यशूद्रस्याभ्युक्षणंस्मृतं

बह्वृचपरिशिष्टेतु देवेचतुरस्रंपित्र्येवृत्तंमंडलंकृत्वाक्रमेणसयवान्सतिलांश्चदर्भान्दद्यादित्युक्तं मार्कंडेयः यातुधानाःपिशाचाश्चक्रू
रायेचैवराक्षसाः हरंतिरसमन्नस्यमंडलेनविवर्जितं हेमाद्रौहारीतः भूमावेवनिदध्यान्नोपरिपात्राणीति तानिचहेमाद्रावत्रिराह
भोजनेहैमरौप्याणिदैवेपित्र्येयथाक्रमं हारीतः राजतपार्णताम्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति तत्रैववाराहे सौवर्णानीहरौप्याणिकां
स्यानितदसंभवे अन्यान्यपिहिकार्याणिदारुजान्यपिजानता नायसान्यपिकार्याणिपैत्तलानिनतुक्वचित् नचसीसमयानीह
शस्यंतेत्रपुजान्यपि अत्रिः पंचाशत्पलिकंकांस्यंह्यधिकंभोजनायवै गृहस्थैस्तुसदाकार्यमभावेहेमरौप्ययोः पालाशेभ्योविना
नस्युःपर्णपात्राणिभोजने पृथ्वीचंद्रस्तु कांस्यपात्रेहविर्दद्यान्निराशाःपितरोगताइतिब्राह्मोक्तेः कांस्यपात्रनिषेधमाह बोपदेव
स्तुस्मृतिसंग्रहमुदाजहार श्राद्धेपलाशपात्राणिमधुकौदुंबराणिच पारिकाकुटजप्लक्षक्रकचानिक्रमाज्जगुः कदलीचूतपनस-
जंबुपुन्नागचंपकाः अलाभेसुरव्यपात्राणांग्राह्याःस्युःपितृकर्मणीति हेमाद्रौतुकदलीपात्रनिषेधमाहांगिराः नजातीकुसुमानिदद्या
न्नकदलीपत्रमिति क्रतुः असुराणांकुलेजातारंभापूर्वपरिग्रहे तस्यदर्शनमात्रेणनिराशाःपितरोगताः एवंपात्राण्यासाद्यभस्मम
र्यादांकृत्वाविप्रहस्तशोधनंकुर्यात् तत्रपिशंगरक्षाणोइतिमंत्रद्वयंकेचित्पठंति मात्स्ये अकृत्वाभस्ममर्यादांयःकुर्यात्पाणिशोधनं
आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धंपितॄणांनोपतिष्ठते तत्रैवब्रह्मांडे प्रक्षाल्यहस्तपात्रादिपश्चादद्भिर्विधानवत् प्रक्षालनजलंदर्भैस्तिलैर्मिश्रंप्रा-
क्षिपेच्छुचौ मंडलोपरीतिहेमाद्रिः अथाग्नौकरणं हेमाद्रौमार्कंडेयः आहिताग्निस्तुजुहुयाद्दक्षिणाग्नौसमाहितः अनाहिता-
ग्निश्चौपासनेऽग्न्यभावेद्विजेप्सुवा वायवीये आहृत्यदक्षिणाग्निंतुहोमार्थंवैप्रयत्नतः अग्न्यर्थंलौकिकंवापिजुहुयात्कर्मसिद्धये

आहिताग्निःसर्वाधानी अर्धाधानीतुगृह्यएवेतिचंद्रिकापरार्कमिताक्षरामाधवादयः तस्यापिदक्षिणाग्नौलौकिकोगृह्यइतिहेमाद्रिः
कल्पतरुश्च आद्यपक्षएवतुयुक्तःबहुसंमतश्च यद्यपिस्मार्ताग्नौकरणंश्रौतेदक्षिणाग्नौनयुक्तंतथापिवचनाद्भवतीतिहेमाद्रिचंद्रि
कादयः इदंदर्शश्राद्धएव आब्दिकादिषुतुसर्वाधानीपाणौअर्धाधानीगृह्येकुर्यादितिहेमाद्रिर्माधवादयश्च पक्षांतंकर्मनिर्वर्त्यवै
श्वदेवंचसाग्निकः पिंडयज्ञंततःकुर्यात्ततोन्वाहार्यकंबुधइतिलोगाक्ष्यादिभिः क्रमोक्तेर्वित्वत्तद्दक्षिणाग्निसत्वात् अतएवात्रव
चनेसाग्निकःआहिताग्निरुक्तोहेमाद्रिणा एतदापस्तंबादीनामेव आश्वलायनस्याहिताग्नेःपाणावेवेतिवृत्तिः अर्धाधानिनःगृह्यए
वव्यतिषंगेणेतिप्रयोगपारिजातेपरिशिष्टेच बोपदेवस्त्वाह होमशब्दःपिंडपितृयज्ञपरः पितृयज्ञेतुजुहुयाद्दक्षिणाग्नौसमाहितःश्रा
द्धेलौपासनाग्नौतुनिरग्निर्लौकिकेनले अनग्निर्दूरभार्यश्चपार्वणेसमुपस्थिते संधायाग्निंततःकुर्याद्धोममग्निंसमुत्सृजेदितित्रिकां
डमंडनोक्तेः श्राद्धेगृह्याग्नावेवेतिलौकिकाग्न्यादिविधानंचतैत्तिरीयादिविषयं बह्वृचस्यत्वनग्नेरपिपाणिहोमएव अग्निपाणिं
विनासूत्रेविधानांतरानुक्तेः अग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणावेवोपपादयेदितिमनूक्तेश्च वृत्तावप्येवं क्वचित्साग्नेरपिपाणिहोमउक्तोगृ
ह्यपरिशिष्टे अन्वष्टक्यंचपूर्वेद्युर्मासिमास्यथपार्वणं काम्यमाभ्युदयेष्टम्यामेकोद्दिष्टेतथाष्टमं चतुर्ष्वाद्येषुसाग्नीनांवह्नौहोमोवि
धीयते पित्र्यब्राह्मणहस्तेस्यादुत्तरेषुचतुर्ष्वपीति एकोद्दिष्टंसपिंडीकरणंशूद्रेतन्निषेधात् बह्वृचभाष्यकारास्तुसर्वैकोद्दिष्टे
षुपाणिहोममाहुः इदंबह्वृचानामेव अत्रेदंतत्त्वम् स्थालीपाकेनसहपिंडार्थमुद्धृत्येतिसूत्रेनाम्नापूर्वःस्थालीपाकश्चोद्यतेस
र्वश्राद्धेषुप्रसंगात्तेनानुवादोयमितिवृत्तिकारोक्तेः पार्वणेआर्थिकस्यानंगस्यव्यतिषंगस्यवार्षिकादिष्वनतिदेशादर्धाधानिनोपिपा

णिहोमएवेतिवृत्तिस्वरसः एवंमासिकादावपि षोडशेमासिकेश्राद्धेसपिंडीकरणेतथा पाणावेवतुहोतव्यमन्यत्राग्नौतुहूयते इतिबो
पदेवोदाहृतवचनाच्च भाष्यकारमतेतु सूत्रेस्थालीपाकेनेतिकरणत्वान्नित्यवच्छ्रवणाच्चपार्वणेसांगं ततःकाम्यादिषुतदभावेका
र्यस्यपिंडदानस्याप्यभावः एतदेवानुसृत्यविकृतावपिवार्षिकादौव्यतिषंगउक्तः प्रयोगपारिजातेपरिशिष्टेच तेनैतन्मतेऽर्धाधानि
नोग्नावेव वस्तुतस्तुस्थालीपाकेसहशाखयाप्रस्तरंप्रहरतीतिवत्सहभावमात्रश्रुतेः पत्नीवतेत्वस्तुरूपलक्षणमिवनांगत्वम् तत्त्वे
नानांगानुरोधेनप्रधानभूतपिंडदानत्यागोयुक्तः तेनव्यतिषंगाभावेप्यग्नौहोमोभवतीतिबोपदेवः अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निमतस्तुस
र्वमतेग्नावेव वार्षिकादौवृत्तिमतेव्यतिषंगोन अन्यमतेत्वस्ति अत्रयथाचारमनुष्ठेयं आश्वलायनः उधृत्यघृताक्तमनुज्ञाप
यत्यग्नौकरिष्ये करवैकरवाणीतिवाप्रत्यनुज्ञाक्रियतांकुरुष्वकुर्वित्यथाग्नौजुहोति यथोक्तंपुरस्तादिति व्यतिषंगपक्षेइदमितिवृत्तिः
करवैकरवाणीत्यत्राग्नावित्यनुषंगः पुरस्तात्पिंडपितृयज्ञे तच्चैवं मेक्षणेनावदायावदानसंपदाजुहुयात्सोमायपितृमतेस्वधान
मोग्नयेकव्यवाहनायस्वधानमइतिस्वाहाकारेणवाग्निपूर्वंयज्ञोपवीतीमेक्षणमनुप्रहृत्येति अवदानसंपदाउपस्तरणाद्यपेक्षयेत्यर्थः
व्यतिषंगपक्षे अतिप्रणीतेयंहोमोन्यथासुरव्येअतिप्रणीतेग्नाविध्मसुपसमाधायेतिबह्वृचपरिशिष्टात् केचित्तस्यरक्षोनिबर्हणार्थ
त्वान्मुरव्येवदंति तदेतद्विरोधाच्चिंत्यम् प्रयोगपारिजातेप्येवम् शौनकः स्वाहाकारेणहोमेतुभवेद्यज्ञोपवीतवान् तत्रप्रागग्न
येहुत्वापश्चात्सोमायहूयते अग्नौयज्ञोपवीत्येवप्रक्षिपेन्मेक्षणंततः छंदोगपरिशिष्टे अग्नौकरणहोमश्चकर्तव्यउपवीतिनाअ
पसव्येनवाकार्योदक्षिणाभिमुखेनच कातीयानांत्वपसव्यमेवपिंडपितृयज्ञवत् हुत्वेतिसर्वातिदेशात् सव्यंतुछंदोगपरम् गो

भिलैनैतदुत्तरमेवापसव्योक्तेः छंदोगाजुहुयुः सव्येनापसव्येन याजुषा इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेश्च अथ पाणिहोमः आश्वलाय
नः अभ्यनुज्ञायां पाणिष्वेववेति पिंडपितृयज्ञकल्पाभावेनाग्न्यभावे काम्यादिष्वित्यर्थः तेन बह्वृचानामेकोद्दिष्टे पाणिहोमोप्र
वृत्त्येव निषेधोऽन्यपरः पाणिष्विति बहुवचनात्सर्वविप्रपाणिषु होम इति वृत्तिः एवं मातामहेऽपि शौनकोपि सर्वेषामुपविष्टा
नां विप्राणामथ पाणिषु विभज्य जुहुयात्सर्वं सोमायेत्यादिमंत्रतः यत्तु हेमाद्रौ कात्यायनः पित्र्ये यः पंक्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणा-
वनग्निकः हुत्वा मंत्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेदिति बह्वृचातिरिक्तानां यत्तु तत्रैव मात्स्ये अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ वाथ-
जलेपि वा अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गोष्ठे वाथ शिलांतिके इति तत्तीर्थश्राद्धविषयं तद्यदापांसमीपे स्याच्छ्राद्धं ज्ञेयो विधिस्तदेति
तत्रैव कात्यायनोक्तेः निर्जले जकर्णादौ यत्तु चंद्रोदये यमः देवविप्रकरेऽनग्निः हुत्वाग्नौ करणं द्विजः इति तदभार्यपरम् अप
त्नीको यदा विप्रः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणं पित्र्यविप्रैरनुज्ञातो विश्वेदेवेषु हूयते इति तत्रैव कात्यायनोक्तेः हूयत इति छांदसो व्यत्ययः हे
माद्रौ वायवीये विधुरो दैविके कुर्याच्छेषं पित्र्ये निवेदयेत् दैवविप्रानेकत्वे तत्रैव विश्वेदेवे यदेकस्मिन्भवेयुर्बह्वोदयो द्विजाः त
दैकपाणौ होतव्यं स्याद्विधिर्विहितस्तदा सोप्याद्यः प्रथमं वा नियम्येतेति न्यायात् तेन मृतभार्यस्य दैवे होमः अनुपनीतब्रह्मचार्या
देस्तु पित्र्ये अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्यां न विंदतीति हेमाद्रौ जातूकर्ण्योक्तेः सभार्यनष्टाग्नेरपि पित्र्यविप्रकर इति पृथ्वीचं
द्रः उपवीतित्वे दैवे होमः प्राचीनावीतेन पित्र्ये यद्वा सर्वत्र दैवपित्र्यकरयोर्विकल्प इति हेमाद्रौ मदनरत्ने पारिजाते च यदा तु पि
तृमातामहयोर्दैवपित्र्यविप्रभेदस्तदा भेदेन पाणिहोम इत्यपरार्कचंद्रिकादयः यदा तु दैवं तंत्रेन दा तंत्रेण सकृदेव पाणिहोम इति

केचित् हेमाद्रिस्तु मातामहस्य भेदेपि कुर्यात्तंत्रेण साग्निक इति कातीयस्मृतेर्भेदमाह एवं पित्र्येपि माधवीयेप्येवं एवं साग्नेरपि
विदेशादौ पाणिहोमो ज्ञेयः यत्तु कर्केणाग्निं विना श्राद्धमेव नास्तीत्युक्तम् तत्सपिंडीकरणवार्षिकाद्यकरणापत्तेर्यत्किंचिदेव य
त्तु बह्वृन्नारदीये अनग्निर्दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते भ्रातृभिः कारयेच्छ्राद्धं साग्निकैर्विधिवद्द्विजाः क्षयाहादिवसेशोसस्त्व
स्याग्निर्दूरगो यदि तथैव भ्रातरः सुश्चेल्लौकिकाग्नाविति स्थितिः औपासनोग्नौ दूरस्थे समीपे भ्रातरि स्थिते यद्यग्नौ जुहुया-
द्वापि पाणौ वा स हि पातकी औपासनाग्नौ दूरस्थे केचिदिच्छंति सत्तमाः पाणावेव तु होतव्यमिति नैतत्समंजसं तद्वृद्धानादरादु
पेक्ष्यम् हेमाद्रौ यमः अग्नौकरणवत्तत्र होमो विप्रकरे भवेत् पर्युक्ष्य दर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो द्विजः मेक्षणेन करेण वा होमः मे
क्षणप्रहरणं नेति वृत्तिः स्मृतिरत्नावल्याम् नानुज्ञा पाणिहोमे स्यान्नस्तः पर्युक्षणोक्षणे नाग्नेनमस्यादितिश्च नस्यात्ताभिभ्रमेक्षणे
कर्काचार्योप्येवमाह माधवीये चंद्रिकायां चानुज्ञादि सर्वं भवतीत्युक्तं पाणिहोमे प्रश्नाद्याहापरार्के शौनकः अनग्निश्चेदाज्यं गृ
हीत्वा भवत्स्वेवाग्नौकरणमिति पूर्ववत्तथास्त्विति आश्वलायनः यदि पाणिष्वाचांतेष्वन्यदन्नमनुदिशत्यन्नमन्ने सृष्टं दत्तमभु
क्तमिति पाणौ हुतं पात्रे निधाय विप्रैराचम्य भोजनार्थमन्ने परिविष्टे हुतशेषं पात्रेषु दद्यादित्यर्थः सृष्टप्रभूतं नैमित्तिकं चेदमाचम
नं नहुतभक्षणनिमित्तम् अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्नंत्यबुद्धयः पितरस्तेन तृप्यंति शेषान्नं न लभंति ते यच्च पाणितले दत्तं यच्चा-
न्यदुपकल्पितं एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते इति बह्वृचपरिशिष्टात् हेमाद्रावप्याचमने हेत्वर्थवाद उक्तः पाण्यास्यो हि-
द्विजः स्मृत इति भाष्ये त्वाचांतेषु भक्षितेषु च सु भक्षणं भक्षणांतरं च नाचमनं अग्निसाम्यात् पूर्वनिषेधस्तु सपिंडीकरणे ज्ञेयः दत्ता

निर्सि·
३५

तिचोदितत्वात् नत्वत्रजुहोतिचोदितत्वादित्युक्तं नत्वेतद्बहुसंमतं यत्तु बोधायनेन तस्मिंस्तु प्राशिते दद्याद्यदन्नं प्रकृतं भवे-
दिति भक्षणमुक्तं तत्तच्छाखीयानामेवेति हेमाद्रिः तत्रैव यमः पित्र्यपाणिहुतावशेषं पितृपात्रेषु निक्षिपेत् अग्नौकरणशेषं
तु न दद्याद्वैश्वदेविके एतदग्निहोमेपि समं तथा कर्कस्तु सूत्रे हुतशेषं दत्वेत्यविशेषात् सर्वविप्रेषु दद्यादित्याह तत्रैव वृद्धवसिष्ठः
पित्र्यविप्रकरे हुत्वा शेषं पात्रेषु निक्षिपेत् पिंडेभ्यः शेषयेत्किंचिन्न दद्याद्वैश्वदेविके अथापस्तंबानां सूत्रे उद्ध्रियतामग्नौ च क्रिय-
तामित्यामंत्रयते काममुद्ध्रियतां काममग्नौ च क्रियतामित्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्च नष्टाग्निविधुरादेर्विशेषो बह्वृचनारदीये नष्टाग्नि
दूरभार्यश्च पार्वणे समुपस्थिते संधायाग्निं ततो होमं कृत्वा तं विसृजेत्पुनः अथाश्वेति तत्काले ग्निं संधाय हुत्वा त्यजेदित्यर्थः एतदापस्-
स्तंबानामेव पाणिहोमस्तु छंदोगादीनां विश्वप्रकाशेपि साग्निरौपासनेनाग्निरग्नौ कुर्वीत लौकिके पाणौ होमं प्रशंसंति नत्वापस्तं-
बशाखिनां स्नातका विधुरा वास्युर्यदि वा ब्रह्मचारिणः अग्नौकरणहोमं तु कुर्युस्ते लौकिकेनले अथाश्वाग्नेर्मनो ज्योतिरुद्बुध्य
व्याहृतीर्हुनेत् ततोनुज्ञातोग्नींधनाद्याज्यभागांते यन्मे मातेत्याद्यैर्जुहुयात् तत्र समाम्नाता हुतयः षडाज्यस्येति त्रयोदश व्यत्ययो-
वा यथा यन्मे माता प्रलुलोभ तन्मे रेतः पिता वृंक्तां यास्ति ष्वतीति द्वाभ्याममुष्मै स्वाहेति पितुर्नाम्ना द्वौ होमौ यन्मे पितामही प्रलुलो-
भ तन्मे रेतः पितामहो वृंक्तामंतर्दधे इति तन्नाम्ना पितामहाय द्वौ यन्मे प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतः प्रपितामहो वृंक्तामंतर्द-
धे ऋतुभिरिति तन्नाम्ना प्रपितामहाय द्वौ मातामहेषु तूहः यन्मे मातामही तन्मे मातामहो वृंक्ता अन्यमातामहाद्द्वंद्वमित्यादौ य-
न्मे मातुः पितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो मातुः पितामहो वृंक्ता अन्यं मातुः पितामहाद्द्वंद्वम् यन्मे मातुः प्रपितामही प्रलुलोभ तन्मे रेतो

प·श्रा·
३

३५

मातुःप्रपितामहोप्युक्तः अन्यं मातुःप्रपितामहाद्युक्तं सर्वत्राप्यमुष्या इत्यत्र ङेतं तन्नाम योज्यम् तद्धर्मसंग्रहे योज्यः पित्रादि
शब्दानां स्थाने मातामहादिकः अन्नहोमे न तथा स्पर्शो जलपिंडादिदानके यन्मे मातामहीत्यादि तत्रोदाहरणं भवेत् ततो ये के चेत्ये
कान्नाहुतिः ततः स्वाहा पित्र्ये इत्याद्यैराज्यं हुत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा सर्वभक्ष्यं किंचिदादायोद्धृत्य भस्मापोह्य तत्र तूष्णीं स्वाहाकारेण जुहो
ति परिषेचनांतं स्थालीपाकवत् अयमग्नौकरणहोमो मासिकश्राद्ध एव तच्च स्मार्ताग्न्यभावेन कार्यमिति केचित् कार्यमेवेति ब
हवः अत एव सर्वाधानिनो होमवर्जं मासिकश्राद्धमुक्तं स्कंदर्शनभाष्ये महालये तद्ददित्येके प्रकरणांतरत्वात् कर्मांतरत्वेन स्मार्त-
पार्वणवत्कार्यमिति त्वस्मद्गुरवः आब्दिकादिषु तु स्मार्तपार्वणविधिरेव एवं मातृवार्षिकादिषु मासिश्राद्धं विकृता वष्टकायां मा
तृश्राद्धे वैकृतहोमेन प्राकृतहोमबाधः अन्वष्टकास्कमातृश्राद्धं नेति भाष्ये तत्रापि श्राद्धांतरवत् क्रियमाणे तु यन्मे मा ते त्यादौ गु
णत्वेपि मातृप्राधान्यं विवक्षितं मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यात इति सूत्रात् आग्नेय्येव मनोताकार्यमिति वचनाद्ग्निशब्दस्येव वैकृ
तदेवताभिधायित्वम् तेनामुष्या इत्यत्रामुकशर्मभ्यां पितृभ्यामित्याद्यूहः कार्यः तच्च मासिश्राद्धं जीवत्पित्रादिना व्युत्क्रममृतपि
त्रादिना च कार्यमित्युक्तं स्कंदर्शनभाष्ये तत्प्रकारस्तु वक्ष्यते मातापित्रोर्द्वित्वादौ तु नोहः तस्माद्वचनो हेदिति निषेधात् प्रकृ
तावूहाभावाच्च पत्नीसन्नह्येतिवत् उपदेशिभते तूहः यथा यन्मे मातरौ प्रलुलोभ तुश्चरत्यावनतुव्रते इत्याद्यस्मसि तृकृतमासिश्रा
द्धनिर्णये ज्ञेयमिति दिक् अन्यत्प्राग्वत् अथ परिवेषणं तच्चोपवीत्येवाज्येन देवपूर्वं मासारूपकमिति पात्राण्युपस्तीर्य कुर्यादि
ति हेमाद्रिः भारते दानधर्मेपि आज्याहुतिं विनानैव यत्किंचित्परिविष्यते दुराचारैश्च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः तत्रैव-

शौनकः विधिनादेवपूर्वंतु परिवेषणमाचरेत् तत्रैवधर्मः फलस्यानंततांप्रोक्तास्वयंच्चपरिवेषणे तत्रैववाशुभविष्ययोः भा
र्ययाश्राद्धकालेतुप्रशस्तंपरिवेषणं ब्रह्मांडे नापवित्रेणनैकेनहस्तेननविनाकुशम् नायसेनायसेनैवश्राद्धेतुपरिवेषयेत्
वसिष्ठः आयसेनतुपात्रेणयदन्नंसंप्रदीयते भोक्ताविष्टासमंभुंक्तेदाताचनरकंव्रजेत् पैठीनसिः सीसकायसरीतीपात्राण्य
यज्ञियानि तत्रैवहारीतः सौवर्णराजताभ्यांचखड्गेनौदुंबरेणवा दत्तमक्षय्यतांयाति फल्गुपात्रेणवापुनः कार्ष्णाजिनिः द
र्व्यादेयंघृतंचान्नंसमस्तव्यंजनानिच उदकंचैवपक्वान्नंनोदर्व्यातुकदाचन यमः पंक्त्यांविषमदानंतुश्वानिष्कृतिर्नैवविद्यते पृ
थ्वीचंद्रोदयेपराशरः सर्वद्रव्याचतिलायात्याः पितृकृत्येविशेषतः भोज्यपात्रेतिलानुद्दश्यानिराशाःपितरोगताः चंद्रिकायांवृन्द
शातातपः हस्तदत्तास्तुयेस्नेहालवणव्यंजनादयः पितृणांनोपतिष्ठंति भोक्ताभुंजीतकिल्बिषं घृतपात्रेविशेषोग्रंथांतरे
ओदनेपरमान्नेचपात्रमासाद्यमुग्धधीः घृतेनपूरयेत्पात्रंतद्धृतंरुधिरंभवेत् घृतादिपात्राणिभूमौस्थापयेन्नभोजनपात्रइति-
मदनरत्ने संग्रहे हस्तदत्तंतुनाश्नीयाल्लवणंव्यंजनादिकम् अपक्वंतैलपक्वंचहस्तेनैवप्रदीयते पात्रालंभनमुक्तंचतुर्विंश
तिमते उत्तानंदक्षिणंसव्यंनीचंपात्राप्युपस्पृशेत् याज्ञवल्क्यः दत्वान्नंपृथिवीपात्रमितिपात्राभिमंत्रणम् कृत्वेदंविष्णुरि
त्यन्नेद्विजांगुष्ठंनिवेशयेत् बौधायनः विप्रांगुष्ठेनानखेनानुदिशति पृथिवीतेपात्रंद्यौरपिधानंब्राह्मणस्यमुखेऽमृतेऽमृतंजु-
होमि ब्राह्मणानांत्वाविद्यावतांप्राणापानयोर्जुहोम्यक्षितमसिमामेपितॄणांक्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिँल्लोकेइति अथजुहोम्यग्नेस्वा
हाशब्दःकातीयसूत्रेउक्तः मैत्रैःस्वधाशब्दः अंगुष्ठविशेषमाहहेमाद्रौधौम्यः परिहृत्यनखांगुष्ठंद्विजस्यान्नेनिवेशयेत् त

था उत्तानेनतुहस्तेनद्विजांगुष्ठनिवेशनं यः करोतिद्विजोमोहात्तद्वैरक्षांसिभुंजते तत्रैवयमः विष्णोर्हव्यंचकव्यंच ब्रूयाद्रक्ष-
स्त्वत्क्रमात् दैवेपित्र्येचेत्यर्थः तत्रैवात्रिः संबंधनामगोत्राणिइदमन्नंततःस्वधा पितृक्रमादुदीर्येतिस्वसत्तांविनिवर्तयेत्
हस्तेनाक्रम्यमन्नाद्यमिदमन्नमुदीरयेत् अत्रान्नदानेचतुर्थीस्यादित्यादिविशेषाःपूर्वमुक्ताः अत्रपूर्वोक्तमंत्रांते पुरूरवाईवसं-
ज्ञकाविश्वेदेवादेवताइदमन्नंसपरिकरंहव्यंअयंब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थेदत्तंदास्यमानंचातृप्तेः गयेयमभूःगदाधरोभोक्ताइदमन्नं
ब्रह्मसौवर्णपात्रस्थमन्नमक्षय्यवटच्छायास्थंअमुकेभ्योविश्वेभ्योदेवेभ्यइदमन्नममृतरूपंपरिविष्टंपरिवेक्ष्यमाणंचातृप्तेः स्वा-
हानमोनममेतिबह्वृचपरिशिष्टहेमाद्याद्यनुमतःप्रयोगः एवंपित्र्ये अमुकगोत्रवसुरूपादितत्तन्नामज्ञेयम् ततोयेदेवासइतिदेवे
येचेहपितरइतिपित्र्येकेचिज्जपंति ततोछिद्रंवाचयेत् तत्रैवप्रचेताः आपोशानकरेविप्रे संकल्प्याच्छिद्रभाषणात् निराशाःपि
तरोयांतिदेवैःसहनसंशयः पारस्करः संकल्प्यपितृदेवेभ्यः सावित्रीमधुमज्जपः श्राद्धांनिवेद्यापोशानंजुषध्वेषोथभोजनं नि
वेद्येतिब्रह्मार्पणंकृत्वेत्यर्थः अतएवबृहन्नारदीयेन्नत्यागमुक्त्वोक्तं दत्तंहविश्वतत्कर्मविष्णवेवैसमर्पयेदिति यत्तुकृत्यरत्ने
कार्ष्णाजिनिः अपसव्येनकर्तव्यंपितृकृत्यमशेषतः अन्नदानादृतेसर्वमेवंमातामहेष्वपि तच्च ब्रह्मार्पणंब्रह्महविःहरिर्दा-
ताचतुर्भिश्चेतिकेचित्पठंति धर्मप्रदीपे ततोन्नंपितृदेवेभ्यःसंकल्प्यन्वयथाविधि दत्तंयद्दास्यमानंच आतृप्तेर्नममेतिच त
था श्राद्धीयान्नस्यसंकल्पोभूमावेवप्रदीयते हस्तेषुदीयमानंतुपितॄणांनोपतिष्ठते वैश्वदेवस्यवामेतुपितृपात्रस्यदक्षिणे
संकल्पोदकदानेस्यान्नित्यश्राद्धेयथारुचि प्रचेताः आपोशानंप्रदायाथसावित्रींत्रिर्जपेदथ मधुवाताइतितृचंमध्वित्येतत्त्रिकं

तथा मिताक्षरायां पारस्करः संकल्प्य पितृदेवेभ्यः सावित्रीं मधुमज्जपः श्राद्धं निवेद्यापोशानं जुषध्वमिति भोजनं गायत्रीं त्रिः स-
कृद्वापि जपेत्ततो निपूर्विकां मधुवाताइति तृचं मध्विस्येतत्त्रिकं तथा याज्ञवल्क्यः सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाताइतितृचं जप्त्वा
यथासुखं वाच्यं भुंजीरंस्तेपि वाग्यताः यथासुखं जुषध्वमिति वाच्यं अत्रिः असंकल्पितमन्नाद्यं पाणिभ्यां यद्युपस्पृशेत्
अभोज्यं तद्भवेदन्नं पितृणां नोपतिष्ठते अन्नं दत्तं न गृण्हीयाद्यावत्तोयं न संपिबेत् आपोशाने विशेषमाह स्मृतिसमुच्चये आ
पोशानं वामभागे सुरापानसमं भवेत् दक्षभागे तु यः कुर्यात्सोमपानसमं भवेत् तथा पुनरापूर्यापोशा-
नं सुरापानसमं भवेत् हेमाद्रावत्रिः दत्ते वाप्यथवादत्ते भूमौ यो निक्षिपेद्बलिं तदन्नं निष्फलं याति निराशैः
पितृभिर्गतैः केचिद्राज्येन कुर्वंति तन्न पायसेन तथाज्येन माषान्नेन तथैव च न कुर्याद्बलिदानं तु ओदनेन प्रकल्पयेदिति स्मृ
तिसारे निषेधात् शंखः श्राद्धे नियुक्तान्भुंजानान्न पृच्छेल्लवणादिषु उच्छिष्टाः पितरो याति पृच्छतो नात्र संशयः कात्यायनः
अश्नत्सु जपेत्सव्याहृतिकां गायत्रीं सकृत्त्रिर्वा राक्षोघ्नीः पौरुषं सूक्तमप्रतिरथमिति हेमाद्रौ सौरपुराणे ऐंद्रं च पौरुषं सूक्तं
श्रावयेद्ब्राह्मणांस्ततः मात्स्यपाद्मयोः ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च इंद्रेशसोमसूक्तानि पावमानीश्च शक्ति-
तः मंडलं ब्राह्मणं तद्वत्प्रीतिकारि च यत्पुनः अभावे सर्वविद्यानां गायत्रीजपमाचरेत् पृथ्वीचंद्रोदये ब्राह्मे वीणावंश
ध्वनिं चाथ पितृभ्यः संनिवेदयेत् जपेच्च पौरुषं सूक्तं नाचिकेतत्रयं तथा त्रिमधु त्रिसुपर्णं च पावमानीर्यजूंषि च हेमाद्रा
वत्रिः हुंकारेणापि यो ब्रूयाद्धस्ताद्वापि वदेद्गुणान् भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं मुंचेद्धस्तेन वा पिबेत् प्रौढपादो बहिःकच्छो ब

हिर्जानुकरोपिवा अंगुष्ठेनविनाश्नातिमुखशब्देनवापुनः पीतावशिष्टतोयानि पुनरुद्धृत्यवापिबेत् खादितार्धात्पुनःखादेन्मो
दकानिफलानिच मुखेनवाधमेदन्नंनिष्ठीवेद्भाजनेपिवा इत्थमश्नन्द्विजःश्राद्धं हत्वागच्छत्यधोगतिं जाबालिः इष्टमुष्णंह
विष्यंचदद्यादन्नंशनैःशनैः वृद्धशातातपः अपेक्षितंयाचितव्यंश्राद्धार्थमुपकल्पितं नयाचतेद्विजोमूढःसभवेत्पितृघात
कः यत्तुयमः श्राद्धेद्विजोनैवनदद्यान्नयाचेन्नैवदापयेदितितदसंपादितवस्तुविषयमितिहेमाद्रिः हारीतः ऊर्ध्वपाणिश्च
विहसन्सक्रोधोविस्मयान्वितः भुग्नपृष्ठश्चयद्भुंक्तेनतत्प्रीणातिवैपितॄन् प्रचेताः नस्पृशेद्वामहस्तेनभुंजानोन्नंकदाचन
नपादौनशिरोबस्तिंनपदाभाजनंस्पृशेत् शंखः आन्द्रपंक्तौतुभुंजानोब्राह्मणोब्राह्मणंस्पृशेत् तदन्नमत्यजन्भुक्त्वागा
यत्र्यष्टशतंजपेत् उशनाः भोजनंतुर्नानिःशेषंकुर्यात्प्राज्ञःकथंचन अन्यत्रदध्नःक्षीराद्वाक्षौद्रात्सक्तुभ्यएवच ब्राह्मे नचा
श्रुपातयेज्जातुनशुष्कांगिरमीरयेत् नचोद्वीक्षेतभुंजानानन्नंचकुर्वीतमत्सरं यमः स्वाध्यायंश्रावयेत्सम्यग्धर्मशास्त्राणि
चैवहि प्रचेताः भुंजानेषुतुविप्रेषुऋग्यजुःसामलक्षणं जपेदभिमुखोभूत्वापित्र्यंचैवविशेषतः यजूंषिचैवरुद्रंचराक्षो-
घ्नीःसूक्तंचएवच राक्षोघ्नीःकृणुष्वरक्षोहणमित्याद्याः तत्रैवनिगमः भुंजत्सुजपेत्पावमानीरुदीरताम्धन्वन्वतीश्च अन्नव
त्यःपितृन्नुस्तोषमितिपृथ्वी बृंहद्रोदयेभरद्वाजः भुंजानेषुतुविप्रेषुप्रमादात्स्त्रवतेगुदम् पादकृच्छ्रंततःकृत्वाअन्यंविप्रंनियोज
येत् क्षणपाद्यादितत्वेत्यर्थः विप्रवमनेतत्रैवदक्षः निमंत्रितस्तुयःश्राद्धे भोजनेमुखनिःसृते तदेवहोमंकुर्वीतस्वाग्नौ
विप्रःसमाहितः प्राणादिपंचभिर्मंत्रैर्यावद्द्वात्रिंशसंख्यया ब्राह्मणस्तुततःकृत्वाघृतप्राशनमाचरेत् ऋग्विधानेतु इंद्रा-

यसोमसूक्तेनश्राद्धविघ्नोयदाभवेत् अग्न्यादिभिर्भोजनेनश्राद्धं संपूर्णमेवहीत्युक्तं अग्न्यादिभिरिति लौकिकाग्निस्थापन
चरुनिर्वापाज्यभागांते नामगोत्रपूर्वमग्नौ पितॄनावाह्य संपूज्यान्नत्यागं कृत्वा प्राणादिभिर्द्वात्रिंशदाहुतीर्हुनेदित्यर्थः भोजने
नपुनः श्राद्धेन तेन होमः पुनः श्राद्धं चेति पक्षद्वयमुक्तं सूक्तजपस्तूभयानुगतः स्मृतिसंग्रहे प्राधान्यं पिंडदानस्य भोजनस्य
तदंगता अतो भुक्तिक्रिया हानौ श्राद्धवृत्तिं न मन्वते पिंडदानोत्तरं वांतौ होम एव नावृत्तिः पिंडदानात्तु प्राग्वांतौ तद्दिने उपवा
सं कृत्वा परेद्युः पुनः श्राद्धं कार्यमित्यर्थः तत्रैव श्राद्धपंक्तौ तु भुंजानो ब्राह्मणो वमते यदि लौकिकाग्नौ प्रतिष्ठाप्य अर्चयेच्च
हुताशनं तथा एक एव यदा विप्रो भोजने छर्दितो यदि तदैवाग्निं समाधाय होमं कुर्याद्यथाविधि द्वितीयपक्षे ऋग्विधाने
भोजनोपक्रमादूर्ध्वं प्रक्रमात्पूर्वतो यदि श्राद्धविघ्ने पुनः कार्यं जपहोमौ न तृप्तिदौ स्मृतिसंग्रहे अकृते पिंडदाने तु भुंजा
नो ब्राह्मणो वमेत् पुनः पाकात्तु कर्तव्यं पिंडदानं यथाविधि पिंडदानं श्राद्धं अकृते पिंडदाने तु पिता यदि वमेत्तदा पुनः पा-
कं प्रकुर्वीत श्राद्धं कुर्याद्यथाविधीति तत्रैवोक्तेः तथा पित्रर्थानां त्रयाणां च पितावा वमते यदि तद्दिने चोपवासः स्यात्पुनः
श्राद्धं परेहनि वमने वा विरेके वा तद्दिनं परिवर्जयेत् एषु वचनेषु मूलं चिंत्यं इदं मासिकाब्दिकविषयं दर्शादौ तु वांतावा
मेन तदेव कार्यम् श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं अमावास्यादिनियतं माससंवत्सरादृते इति मरीचिस्मृतेः श्रा
द्धे पिंडदानमेव प्रधानमिति कर्काचार्याः तन्मते दक्षोक्तो होम एव नावृत्तिः विप्रभोजनमिति मेधातिथिः भोजनपिंडदानाग्नौक
रणानीति कपर्दिधूर्तस्वामिहेमाद्र्यादयः श्राद्धस्य होमदानोभयरूपत्वात्संपूर्णदानाभावाद्भोजनस्यांगत्वेपि सोमवमते इत्युक्तं

तन्मतेपूर्वोक्तोनिर्णयः अन्नत्यागमात्रंप्रधानं भोजनंतुप्रतिपत्तिरूपमंगं अतोवांतेनश्राद्धनेपिनावृत्तिरिति गौडमैथिलादयः नै
मित्तिकविधानमितियुक्तंप्रतीमः अत्रेदंतत्त्वं वैश्वदेविकस्यवमने होमएवनावृत्तिः अंगत्वात् तच्चरक्षार्थत्वादिष्टिश्राद्धेक्रतूद
क्षाइति दिस्मृतेश्च तत्रजयानुजुहुयादितिवत् पितामहादेरपितथा पितेत्युक्तेरितिकेचित् तस्यापिप्रधानत्वात्पितृवदितियु
क्तं सपिंडीकरणादौवार्षिकवत् सपिंडीकरणादीनियानिश्राद्धानिषोडश तच्चपिंडप्रधानत्वंप्रेतत्वविनिवर्तकमितिस्मृतेः
महैकोद्दिष्टादौतूभयप्राधान्यादावृत्तिरेव एकएवद्विजोभोज्यःपिंडोप्येकोविधीयतइतिस्मृतेः वृद्धिसंकल्पनित्यश्राद्धादौतुभो-
जनप्राधान्याद्दानावावृत्तिरेव वृद्धिश्राद्धेविकल्पेनपिंडदानंबुधैःस्मृतं नित्यश्राद्धमदैवंस्यात्पिंडदानविवर्जितमितिस्मृतेः भुक्ति
क्रियायाःप्राधान्यश्राद्धेसंकल्पसज्ञके तत्रैवपितृविप्रस्यतूपधातेपुनःक्रियेतिसंग्रहोक्तेश्चमघादावप्येवं तीर्थमहालयादौदर्श
वदित्याशार्कोद्यालोचनेनप्रतीमः आश्वलायनः तृप्तान्ज्ञात्वामधुमतीःश्रावयेदक्षन्नमीमदंतेतिचसंपन्नंस्विष्टायद्यदन्नमुपभु
क्तंतत्तत्स्थालीपाकेनसहपिंडार्थमुद्धृत्यशेषंनिवेदयेत् अभिमतेनुमतेचेति अत्रगायत्रीमध्विति त्रिकजपोपिज्ञेयः तृप्तान्बु
ध्वान्नमादायसतिलंपूर्ववज्जपेदिति प्रचेतसोक्तेः व्यासः तृप्ताःस्थेतितुपृष्टास्तेब्रूयुस्तृप्ताःस्मइत्यथ अभिमतेविप्रैःस्वीक
र्तुमिष्टे शौनकोपि अन्नशेषैश्चकिंकार्यमितिपृच्छेत्तांस्ततः तेइष्टैःसहभोक्तव्यमितिभक्तिपूर्वकं मदद्युःसकुलंतस्मै
स्वीकुर्युर्वायथारुचि श्राद्धविशेषेप्रश्नभेदमाह हेमाद्रौविष्णुः पित्र्येस्वदितमितिगोष्ठ्यांसुश्रुतंसंपन्नमित्यभ्युदयेदैवेरोचत
इति आयुष्यमितिस्वैरिषु स्वैरमिच्छाश्राद्धं याज्ञवल्क्यः अन्नमादायतृप्ताःस्थशेषंचैवानुमान्यच तदन्नंप्रकिरेद्भूमौद

द्याद् आपः सकृत्सकृत् इदं चात्र विकिरदानमन्यशाखिनां आश्वलायनानां तु पिंडांत एव सूत्रकृतोक्तम् कात्यायनस्तु विकिरोत्तरं-
गायत्र्यादिजपं तृप्तिप्रश्नं चाह हेमाद्रौ देवलः ततः सर्वान्नमादाय पात्रे गृहीत्वा विविधं बुधः तेषामुच्छेषणस्थाने विकिरं च विनिक्षिपे-
त् माधवीये प्रचेताः सार्ववर्णिकमादाय येऽग्नीति च विक्षिपेत् स च कुशेषु कार्यः दर्भेषु विकिरश्च य इत्युक्तेः मंत्रः कातीयः
अग्निदग्धाश्च ये जीवा येप्यदग्धाः कुले मम भूमौ दत्तेन तृप्यंतु तृप्ता यांतु परां गतिमिति अन्ये तु असोमपाश्च ये देवा यज्ञभाग
विवर्जिताः तेषामन्नं प्रदास्यामि विकिरं वैश्वदेविकमिति हेमाद्रौ गोभिलोक्तेन दे वे असंस्कृतप्रमीता ये त्यागिन्यो याः कुलस्त्रियः
दास्यामि तेभ्यो विकिरमन्नं ताभ्यश्च पैतृकमित्यग्निपुराणोक्तेन पित्र्ये अन्नं विकीर्य येऽग्निदग्धा इत्युच्छिष्टपिंडं कुशोपरि पृथग्दद्या
दित्याहुः पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् ब्राह्मे ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च द्विराचम्य हरिं स्मरेत् माधवीये गौतमः विकिरमुच्छिष्टैः प्रति
पादयेत् हेमाद्रौ व्यासः उच्छिष्टैरेव विकिरं सदैवं प्रतिपादयेत् भृगुः पिंडवत्प्रतिपत्तिः स्याद्विकिरस्येति तौल्वलिः श्रा
द्धकारिकायाम् यजमानस्य दासादीनुद्दिश्य द्विजसत्तम तस्माद् अन्नं त्यजेद्भूमौ वामभागे तु पैतृके मनुः उच्छेषणं भूमिगत
मजिह्मस्याशठस्य च दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते विष्णुः उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात्ततः प्राङ्मुखेषु पित्र्ये-
दैवे चेत्यर्थः शातातपः विश्वेदेवनिविष्टानां चरमं हस्तधावनम् हेमाद्रौ वाराहे हस्तं प्रक्षाल्य पश्चाद् आपः पिबेद्भुक्त्वा द्विजः
सदा तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः मरीचिः हस्तं प्रक्षाल्य गंडूषं यः पिबेद् अविचक्षणः आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पि-
तॄणां नोपतिष्ठते तत्रैव संग्रहे पवित्रग्रंथिमुत्सृज्य मंडले भुवि निक्षिपेत् हस्तादीन् क्षालयेद्विद्वान् शरावादौ तु कुत्रचित्

व्यासः तांबूलोद्गिरणंचैवगंडूषोद्गिरणंतथा कांस्यपात्रेतथाताम्रेनकुर्वीतकदाचन उष्णोदकैर्धान्यचूर्णैः करौश्मश्रूणिशो-
धयेत् अथपिंडदानं तच्चार्चनोत्तरंमग्नौकरणोत्तरंभोजनोत्तरंविकिरोत्तरंस्वधावाचनोत्तरंविप्रविसर्जनोत्तरंचेतिहेमाद्रौस्मृ-
तिषुपक्षाउक्ताः तेषांशाखाभेदेनव्यवस्था प्रेतश्राद्धेषुपूर्वमन्येषुभोजनोत्तरमितिचंद्रिकामाधवौ सर्वत्रभोजनोत्तरमिति
बह्वृचः आश्वलायनः भुक्तवत्स्वनाचांतेषु पिंडान्दद्यादाचांतेष्वेके भुक्तवत्स्वितिपूर्वनिषेधार्थं साग्निरितिप्रणीतसमी-
पेऽनग्निर्द्विजसमीपे हेमाद्रौजातूकर्ण्यः व्याममात्रंसमुत्सृज्यपिंडांस्तत्रप्रदापयेत् प्रसारितभुजानरंव्यामः संकटेतुव्यासः
अरत्निमात्रमुत्सृज्येति यत्तुतत्रैव सिकताभिर्मृदावापिवेदींदक्षिणनिम्नगेतितदन्यशाखिपरं देवलः ततस्तैरभ्यनुज्ञातो
दक्षिणांदिशमेत्यच चंद्रिकायां पिंडनिर्वपणंकार्यंकुशाभावेविचक्षणैः काशेषुराजदूर्वासुपवित्रेपरमेहिते आश्वलायनः
स्फ्येनरेखामुल्लिखेत् अपहताअसुरारक्षांसिवेदिषदइतितामभ्युक्ष्यसकृदाच्छिन्नैरवस्तीर्यप्राचीनावीतीरेखांत्रिरुदकेनोपन-
येच्छुंधंतांपितरःशुंधंतांपितामहाःशुंधंतांप्रपितामहाइतितस्यांपिंडान्निपृणीयात्पराचीनपाणिःपित्रेपितामहायप्रपितामहाये-
तत्तेसौयेचत्वामत्रान्विति हेमाद्रौपारस्करः कराभ्यामुल्लिखेत्स्फ्येनकुशैर्वापिमहींद्विजः बह्वृचानांकरेणैवलेखाचाग्नेय्य-
भिमुखेतिवृत्तिः दक्षिणाप्राचींवेदिमुल्लिख्येत्यापस्तंबोक्तेश्च देवलः आवाहयित्वादर्भाग्रैस्तेषांस्थानानिकल्पयेत् तेषा-
सीनेषुपात्रेणप्रयच्छेत्सतिलोदकं पराचीनेननिम्नापितृतीर्थेन वायवीये मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन्पिंडान्निर्वपेद्बुधः त्रि-
स्थलीसेतौ तिलमन्नंचपानीयंधूपंदीपंपयस्तथा मधुसर्पिःखंडयुक्तंपिंडमष्टांगमुच्यते याज्ञवल्क्यः सर्वमन्नमुपा-

दायस्सतिलं दक्षिणामुखः उच्छिष्टसन्निधौ पिंडान् दद्यादेपितृयज्ञवत् केचित् पिंडेषु माषान् वर्जयंति माषाः श्राद्धेषु वै ग्राह्या वर्ज्याश्चैवाग्निपिंडयोः ब्राह्मणेषु यथा मद्यं तथा माषोऽग्निपिंडयोरिति स्मृतिसारात् माषान् सर्वत्र वै दद्यात् तु पिंडे ग्रौन्त्यं विवर्जयेदिति स्मृतेश्च अत्र मूलं चिंत्यं हेमाद्रावपि सर्वशब्दस्य प्रकृतार्थत्वात्सर्वान्नग्रहणमुक्तं अत्र शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमेकत्रोद्धृत्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिंडान् दद्यादिति गोभिलसूत्रे सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिंडान्मधुतिलान्वितानिति च शेषनियमात्तदभावे पिंडनिवृत्तिः प्राप्नोतीति मैथिलवाचस्पती तन्न तुषोपवापवत् परप्रयुक्तद्रव्यत्वेप्यर्थकर्मत्वाद्गुणानुरोधेन प्रधानत्यागाच्च शेषलोपेपि द्रव्यांतरेण कार्यं अतो नेयं प्रतिपत्तिः किंतु प्रधानमित्युक्तं प्राक् अन्यथा सपिंडीकरणादौ संयोजनादेः प्रधानस्य लोपापत्तेरिति दिक् अथ पिंडप्रमाणं हेमाद्रावंगिराः कपित्थबिल्वमात्रान्वा पिंडान् दद्याद्विधानतः कुक्कुटांडप्रमाणान्वामलकैर्बदरैः समानिति तत्रैव धूम्रः कपित्थस्य प्रमाणेन पिंडान् दद्यात्समाहितः तत्समं विकिरं दद्यात्तु पिंडांते तु षडंगुलैः अंत्येष्टिपद्धतौ भट्टास्तु एकोद्दिष्टे सपिंडे तु कपित्थं तु विधीयते नारिकेलप्रमाणं तु प्रत्यब्दे मासिके तथा तीर्थे दर्शे च संप्राप्ते कुक्कुटांडप्रमाणतः महालये गयाश्राद्धे कुर्यादामलकोपममित्याहुः कलिकायामाचार्यः यत्र स्युर्बहवः पिंडास्तत्र बिल्वफलोपमाः यत्र चैको भवेत्पिंडस्तत्र खर्जूरसन्निभः प्रेतपिंडस्तु दैर्घ्येण द्वादशांगुल उच्यत इति वायवीये पत्नीपिंडास्तु मृद्वीया तुत्रिवर्गस्य सहायिनी हेमाद्रौ लौगाक्षिः महालये गयायां च प्रेतश्राद्धे दशाहिके पिंडशब्दप्रयोगः स्यादन्नमन्यत्र कीर्तयेत् शाट्यायनिः असावेतत्त इत्युक्त्वा तद्दत्ते च स्वधा नमः असावित्यत्र संबंधरूपगोत्रादि

शिष्टं पित्रादिनामसंबुध्यंतमुक्त्वा पुनश्चतुर्थ्यंतं तदंते यं पिंड इदमन्नं वा स्वधा नमो नमम इति वदेदिति हेमाद्रिः पित्रादीनामज्ञाने त्वाप स्तंबः यदि नामानि न विद्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषद्भ्य इति प्रथमं पिंडं दद्यात् स्वधा पितृभ्योंतरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयं स्वधा पि तृभ्यो दिविषद्भ्य इति तृतीयं एवं मातामहेषु मातृषु च बह्वृचानां तूक्तं प्राक् कलिकायां स्मृतिः यावद्वेवोच्चरेन्मंत्रं तावत्प्राणान्निरोध- येत् येषां तु गृह्योक्ते दर्शे मातुः श्राद्धं पृथगुक्तं तेषां पितृभ्यः पश्चिमे मातृभ्य स्तत्पश्चिमे मातामहीभ्यः पिंडादिदेयमिति सांख्या यनः अस्मिन्पक्षे तत्पश्चिमे मातामहीभ्योपि दद्यादिति हेमाद्रिः पूर्वास्कपितृभ्यो दद्यादपरास्कस्त्रीभ्य इति सूत्राच्च एवं यत्र ती र्थमहालयादौ केचिदिच्छंति नारीणां पृथक् श्राद्धं महर्षय इति चतुर्विंशतिमतात् पित्रादिनवदैवत्यं तथा द्वादशदैवत्यमित्यग्निपुराणाच्च मातॄणां पृथगुक्तं यत्र वा आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च तत्पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलांजलीन् पिंडांस्तेभ्यः स दाद्द्यात् पृथग्गभाइपदे नरः तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु चेति चतुर्विंशतिमते दौहित्रपुत्रदाराश्च येकनिष्ठाः सहोदराः निःसं- ताना मृता ये च तेभ्यो प्यत्र प्रदीयत इति भविष्ये एकोद्दिष्टान्युक्तानि तत्रापि तत्पश्चिमे पिंडदानं ज्ञेयं येषां न पृथक्कृतेः सपत्नीकाः पित्रादयो वाच्याः अन्वष्टकागया मातृश्राद्धं चैव मृतेहनि एकोद्दिष्टं तथा मुक्त्वा स्त्रीषु नान्यत्पृथग्भवेदिति शौनकोक्तेश्च मनुः तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनां हस्तलेपाभावेपि हस्तं निमृज्यादेवेति मेधातिथिः विष्णुः अत्रापि तरोमादयुध्वमिति दर्भ- मूले करावघर्षणं कालिकायां मनुः एकोद्दिष्टेषु वर्षास्क दर्भलेपो न विद्यते सपिंडीकरणादौ तु लेपः सर्वत्र शस्यते मनुः आच म्योदक्परावृत्य त्रिरायम्य शनैरसून् षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्यात् पितॄनेव च मंत्रवत् उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिंडांतिके पुनः त्रिः मा-

पायामं कृत्वेति मेधातिथिः अमंत्रं प्राणान्निरुध्येति कर्कोपाध्यायाः मंत्रवत्त्वसंतानमः नमो वः पितर इत्यादेः शेषं पूर्ववन्नयनशेषं आश्वला
यनः निरुच्य तान् अनुमंत्रयेतात्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति सव्यावृदुदगावृत्य यथाशक्ति प्राणानायम्य सव्यावृत्याभिपर्यावृत्यामीम
दंत पितरो यथाभागमावृषायीषतेति चरोः प्राणभक्षं भक्षयेन्नित्यं निनयनमिति नित्यग्रहणं शेषाभावेपि कुर्यादित्यर्थः शौनकः अ
थैषामत्र पितर इत्याद्येनानुमंत्रणं अमीमदंतेत्याद्येन मंत्रेणाप्यनुमंत्र्यताम् पिंडशिष्टं चरोरन्नं किंचिदाघ्राय तत्त्यजेत् प्रक्षाल्याच
म्य शुंधंतामित्याद्यैरेव पूर्ववत् मंत्रैः पिंडेषु पानीयं निषिंचेत्तु पितृतीर्थतः व्याघ्रः अद्भिः प्रक्षाल्य तत्पात्रं तत्तत्पिंडं प्रति पूर्ववत्
कृत्वावनेजनं कुर्यात् पिंडपात्रमधोमुखं एतत्कात्यायनादीनां आचार्यः ततः सम्यगद्भिराचम्य नीवीं विस्रस्य वाग्यतः आश्वला
यनः असावभ्यंक्ष्व असावंक्ष्वेति पिंडेष्वभ्यंजनांजने वा सोदद्यात् दशा सूर्णास्तुकां वा पंचाशद्वर्षता या ऊर्ध्वं स्वलोमेतद्वः पितरो वास इत्यामा
नोतोन्यत्र पितरो युंजध्वमिति आश्वलायनो ब्राह्मे एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् अमुकामुकगोत्रेणतुभ्यं वासः
पठेद्बुधः इदं कात्यायनानां एतद्व इति सूत्राणि प्रतिपिंडमिति तत्सूत्रात् हेमाद्रौ ब्राह्मे श्रेष्ठमाहुस्त्रैककुदमंजनं नित्यमेव हि तै
लं कुष्ठाति लेपार्श्व दद्यादभ्यंजनं हितं त्रैककुदस्त्ररपो इति प्रसिद्धं अंजनप्राथम्यमापस्तंबादि विषयं तत्र व्याघ्रः गंधपु
ष्पाणि धूपं च दीपं च विनिवेदयेत् देवलः दक्षिणासव्यभोगाश्च प्रतिपिंडं प्रदापयेत् भक्ष्याण्यपूपानि क्षूंश्च व्यंजनान्यशनानि च
तत्रैव शंखः यत्किंचित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितं अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिंडमूले कथंचन एतत्सव्येनेति केचित् युक्तं त्व
पसव्येन मनुः अवजिघ्रेच्च तान् पिंडान् यथान्युप्तान् समाहितः ततो नमो वः पितर इष इत्यादिनोपस्थानं मात्स्ये अयाचांतेषु

चान्यद्वारि दद्यात्सकृत्सकृत् तिलपुष्पाक्षतान् पश्चाद्दक्षय्योदकमेव च अत्र दैवे सव्यं पित्र्ये अपसव्यमिति कर्कः परिभाषोक्तवच-
नात्सव्यमिति युक्तं अत्र शिवा आपः संतु सौमनस्यमस्त्वित्यादिप्रयोगो ज्ञेयः मात्स्ये नत्वाशीः प्रतिगृण्हीयाद्द्विजेभ्यः प्राङ्मु-
खो बुधः अघोराः पितरः संतु संत्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तः सतैः पुनः दातारो नोऽभिवर्द्धंतामन्नं चैवे
त्युदीरयेत् स्वस्तिवाचनकं कुर्यात्पिंडानुद्धृत्य भक्तितः स्वस्तिवाचनात्प्राक् पात्रचालनं कार्यं हेमाद्रौ बृहस्पतिः भोजने
पुच्छितः तत्र स्वस्ति कुर्वीत ये द्विजाः तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशैः पितृभिर्गतैः जातूकर्ण्यः पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शि
ष्योऽथवा सुतः न स्त्रीभिर्न च बालेन नासजात्या कथंचन याज्ञवल्क्यः स्वस्ति वाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च तत्रैव वृद्धशा
तातपः पितॄणां नामगोत्रेण करे देयं तिलोदकं प्रत्येकं पितृतीर्थेन अक्षय्यमिदमस्त्विति अत्र षष्ठी प्रायुक्ता तत्रैव नागरखंडे उक्ता
नमर्घ्यपात्रं तु कृत्वा दत्वा च दक्षिणां हिरण्यं देवतानां च पितॄणां रजतं तथा बृहस्पतिः तस्मात्पर्णं काकिणीं वा फलपुष्पमथा
पि वा प्रदद्याद्दक्षिणां यज्ञे तया स सफलो भवेत् अत्र पित्रुद्देशेन दक्षिणादाने अपसव्यं विप्रोद्देशेन सव्यमिति माधवः कलिकायामा
चार्यः दद्याद्यज्ञोपवीत्येव तांबूलं दक्षिणां तथा अत्रिः वदेच्च तांस्ततो विप्रान् पित्रादिभ्यः स्वधोच्यतां गोभिलः अघोराः पितरः
संत्वित्युक्ते स्वधां वाचयिष्य इति पृच्छति पितृभ्यः स्वधोच्यतामित्युक्ते अस्तु स्वधेत्युच्यमाने धारां दद्यादूर्जं वहंतीरिति आपस्तंबेन
तु पुत्रान्पौत्रानभितर्पयंतीरित्यपि परिषेचने मंत्र उक्तः आश्वलायनः अथैतान् प्रवाहयेत् परेतन पितरः सोम्यासो गंभीरेभिः
पथिभिः पूर्विणेभिः दत्वायास्मभ्यं द्रविणेह भद्रं रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छतेति मात्स्ये वाजेवाजे इति जपन् कुशाग्रेण वि

सर्जयेत् प्रचेताः स्वस्तिवाच्यं ततः कृत्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत् आश्वलायनः अन्नं प्रकीर्योपवीत्यों स्वधेति विसृजेदस्तु स्वधेति वा
ब्रह्मवैवर्ते आमावाजेति मंत्रं तु पठित्वा च प्रदक्षिणां द्वारोपांते ततः कृत्वा संयतः प्रविशेद्गृहं प्रांजलिश्च ततः प्राह तानृविप्रा-
न्सत्यवादिनः दातारो नोभिवर्धतामन्नं च न इति बह्वृक्षिति एवमस्त्विति ते तं च कथयंति समाहिताः एतन्मंडलदेशे कार्यमिति हेमा-
द्रिः मनुः दातारो नोभिवर्धंतां वेदाः संततिरेव च श्रद्धा च नो माव्यगमद्बहुदेयं च नोस्त्विति बौधायनः अन्नं च नो बहु भवे-
दतिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः संतु मा च याचिष्म कंचनेति अत्र दातारो नोभिवर्धंतां लभध्वं याचिद्धमित्याद्यूहेन पठित्वा वि-
प्रैः प्रतिवचनं कार्यमिति स्कंददर्शनभाष्ये स्वादुषंसद इति ब्राह्मणासः पितर इति मंत्रद्वयं च पठति शौनकः ब्राह्मणाननयन्निर्यातान्
परीत्य त्रिःप्रदक्षिणं सस्त्रीकः स्वजनैः सार्द्धं प्रणमेद्रचितांजलिः कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठचरमास्तु प्रदक्षिणे हेमाद्रौ बृहस्पतिः अ-
द्य मे सफलं जन्म भवत्प्रादाब्जवंदनात् अद्य मे वंशजाः सर्वे याता वोनुग्रहाद्दिवं पत्रशाकादिदानेन क्लेशिता यूयमीदृशाः तत्क्लेश-
जातं चित्तात्तु विस्मृत्य क्षंतुमर्हथ प्रचेताः विसृजेद्भक्तिसंयुक्तः सीमांतं चाप्यनुव्रजेत् अथ पिंडप्रतिपत्तिः हेमाद्रौ ब्रह्मांडे पिंड-
मग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी प्रथमं नरः पत्न्यै प्रजार्थी दद्याद्वै मध्यमं मंत्रपूर्वकं उत्तमां गतिमन्विच्छन् गोषु नित्यं प्रयच्छति आज्ञां प्रज्ञां
यशः कीर्तिमप्सु पिंडं प्रवेशयेत् प्रार्थयन्दीर्घमायुष्यं वायसेभ्यः प्रयच्छति आकाशं गमयेदप्सु स्थितो वा दक्षिणामुखः आश्वला-
यनः वीरं मे दत्त पितर इति पिंडानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेदाधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजं यथायमरपाअसदिति मंत्रो दत्तस्य—
आद्येनादाय द्वितीयेन प्राशनं आपस्तंबस्तु दाने मंत्रमाह अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्वेति मध्यमं प-

त्येभ्रयच्छतीति प्राशनेपि यथेहपुरुषो असदिति तद्द्वितीयः पाठः अन्येषां तत्तच्छाखायां ज्ञेयः तत्रैव शंखः पत्नीवामध्यमं पिंडमश्नी-
यादार्तवान्विता कलिकायां छागलेयः प्राचीनावीतिनामंत्र्य पत्नी पिंडो विभज्यते प्रतिपत्त्यस्य मंत्रस्य कर्तव्या ह्यावृत्तिरप्यतु माधवीये
विष्णुधर्मे तीर्थेश्राद्धे सदा पिंडान्क्षिपेत्तीर्थसमाहितः याज्ञवल्क्यः पिंडास्तु गोजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेपि वा बृहस्पतिः अन्य
देशगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा नदानं जीर्णवृषभश्छागो वा भोक्तुमर्हति अथ पिंडोपघाते हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकांडे देवलः श्व
सृगालखरैः पिंडः स्पृष्टो भिन्नः प्रमादतः कर्तुरायुष्यनाशः स्यात्प्रेतस्तं नोपसर्पति जातूकर्ण्यः पूर्वश्लोकांते तद्दोषपरिहारा
र्थं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् पुनः स्नात्वा तदाकर्ता पिंडं कुर्याद्यथाविधि काकस्पर्शे तु न दोषः पिंडोपघातं प्रक्रम्य धनस्य च विनाशः
स्यात् काकस्पर्शादिकं विनेति तत्रैव श्लोके गौतमोक्तेः स्मृतिदर्पणेत्रिः मार्जारमूषकस्पर्शे पिंडे चाहिदलीकृते पुनः पिंडाः प्र
दातव्यास्तेन पाकेन तत्क्षणात् बौधायनः श्वचांडालादिभिः स्पृष्टः पिंडो यद्युपहन्यते प्राजापत्यं चरित्वाथ पुनः पिंडं समा-
चरेत् बोपदेवोप्येवमाह अथ दिनांतरे तु प्राजापत्यमात्रं शेषप्रतिपत्तित्वेन पिंडावृत्तौ मानाभावादिति मैथिलाः तन्न सपिंडी-
करणादौ शेषनाशे संयोजनादिलोपापत्तेः तेन वचनाद्व्यमनेडवात्रापि तन्मात्रं पिंडदानावृत्तिः अत एव न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीतार
ब्धे वा भोजनसमापनादित्यापस्तंबसूत्रम् रात्रौ भोजनमात्रं पूर्वेद्युः कार्यं श्राद्धसमाप्तिस्तु परदिन एव समाप्तिपर्यंतं कर्तुरु
पवासश्चेति हरिदत्तेन व्याख्यातं तस्मात्पाकांतरेण पिंडदानमात्रं कार्यं अथ पिंडनिषिद्धकालः स च प्रायेण महालयादिनि
र्णये पूर्वमुक्तः हेमाद्रौ वृद्धपराशरः युगादिषु मघायां च विषुवत्ययने तथा भरणीषु च कुर्वीत न पिंडनिर्वपणं नाह स्मृतिरत्नावल्यां

पुत्रेजातेव्यतीपातेग्रहणेचंद्रसूर्ययोः श्राद्धंकुर्यात्प्रयत्नेनपिंडनिर्वपणादृते तत्रैवकात्यायनः कृत्वेरनंतरंचैवयावन्मासःसमाप्य
ते नावत्पिंडान्नैवदद्यान्नकुर्यात्तिलतर्पणं बौधायनः संस्कारेषुतथान्येषुमासंमासार्धमेवच तथा मानोऽप्योमैत्रेयोदूश्यानंदाभृगु
मघासुच पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणं त्रिस्थलीसेतौकार्ष्णाजिनिः विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकं उत्तरार्धे भार्गवत् वृद्धि
मात्रेतृथान्यत्रपिंडदाननिराक्रिया कृतागर्गादिभिर्मुख्यैर्मासमेकंतुकर्मणा हेमाद्रौज्योतिः पराशरः विवाहादिविहितेमासास्त्यजेयु
द्वादशैवहि सपिंडाःपिंडनिर्वापंमौंजीबंधेषडेवहि तत्रैव महालयगयाश्राद्धेमातापित्रोःक्षयेहनि यस्यकस्यापिमर्त्यस्यसपि
डीकरणेतथा कृतोद्वाहोपिकुर्वीतपिंडनिर्वपणंसदेति मातापित्रोरितिक्षयाहविशेषणं हविरुभयत्रवदविक्षितं तेनभ्रातृपितृव्या
दिवार्षिकेपिपिंडदानंकार्यमितिकेचित् सपिंडीकरणनवश्राद्धषोडशश्राद्धोपलक्षणार्थमितिनिर्णयामृतउक्तं क्षयाहविशेषःसंग्रहे मा
तापित्रोराब्दिकेतुविवाहादिषुसर्वदा तिलैःपिंडाःप्रदातव्याअन्यश्राद्धेविवर्जयेत् अत्रमूलंचिंत्यम् रामकौतुके नंदाश्वकामरव्यारभेष्वग्नि
पितृकालभेगंडेवैधृतिपातेचपिंडास्त्याज्याःकृतेस्मृतिभिः विश्वरूपनिबंधे तिथिवारभयुक्तोयोदोषोवैसमुदाहृतः सश्राद्धेतन्निमित्तेस्यान्नान्य
श्राद्धेकदाचन अन्यसूक्तंप्राक् उच्छिष्टोद्वासनमाह हेमाद्रौवसिष्ठः श्राद्धेनोद्वासनीयानिउच्छिष्टान्यादिनक्षयात् श्च्योततेवैस्वधाधारास्ताः
पिबंत्यकृतोदकाः व्यासः उच्छिष्टंनप्रमृज्यात्तुयावन्नास्तमितोरविः इदंगृहांतरसत्वे एकगृहेतुमनुः उच्छेषणंतुतत्तिष्ठेद्यावद्विप्राविसर्जि
ताः ततोगृहबलिंकुर्यादितिधर्मोव्यवस्थितः बलिंवैश्वदेवादिनित्यकर्मेतिमेधातिथिः ब्रह्मांडे शूद्रायचानुपेतायश्राद्धोच्छिष्टंनदापयेत्
तथा कामंदद्याच्चसर्वंतुशिष्यायचसुतायच भोक्तुरितिशेषः जातूकर्ण्यः द्विजभुक्तावशिष्टंतुशुचिभूमौनिखानयेत् अथवेश्व-

देवादि अत्रसामकः श्लोकः श्राद्धेनग्निककर्तृकेग्निकरणात् पश्चाज्जुहोतिर्बलिस्त्वंतेस्यादथवाप्रवेद्विकिरतः पश्चात् पृथक्कृतेपत्रैः
श्राद्धांतेतत्थवामहालयविधावूर्ध्वंफजेस्यात्क्षये तंतेमासकृच्चमध्यतांशफभविधावादोनथासाग्निके अस्यार्थः साग्नेः पृथक्पाके
नसर्वत्रादौ वैश्वदेवः पक्षांतकर्मनिर्वर्त्य वैश्वदेवंच साग्निकः पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुधः पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थ
मेवच वैश्वदेवंनापित्रर्थंनदार्शं वैश्वदेविकमिति लौगाक्षिस्मृतेः अत्रसाग्निकआहिताग्निरिति हेमाद्रिः श्राद्धात्प्रागकुर्वीत वैश्वदे
वंतुसाग्निकः एकादशाहिकंभुक्त्वातत्रत्वंते विधीयते इति हेमाद्रौ शालंकायनोक्तेश्च नत्वेवपरिशिष्टे संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे
तथैवच अग्रतोवैश्वदेवःस्यात्पश्चादेकादशाहनि स्मार्ताग्निमतांतद्रहितानांवाग्नौकरणोत्तरंविकिरोत्तरंवाहामसमात्रे पृथक्पा
केनभूतयज्ञादितुश्राद्धांतएव अत्रमूलंहेमाद्रिचंद्रिकादौ स्पष्टं सर्वेषांश्राद्धांतेवानत्पाकेनवैश्वदेवनित्यश्राद्धादीनि तृतीयः श्राद्धं
निर्वर्त्यविधिवद्वैश्वदेवादिकंततः कुर्याद्भिक्षांततोदद्याद्धंतकारादिकंतथेति पैठीनसिस्मृतेः ततःश्राद्धशेषात् श्राद्धान्हि श्राद्धशे-
षेणवैश्वदेवंसमाचरेदिति चतुर्विंशतिमताच्च एवंवैश्वदेवकालत्रयस्य आशाकेशारवायनपरिशिष्टसुदाहृत्यैवव्यवस्थोक्ता आ
दौवृद्धौक्षयेन्त्यांते दर्शे मध्ये महालये एकोद्दिष्टेनिवृत्तेतुवैश्वदेवोविधीयतइति बहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषां श्राद्धांतएवेति मेधातिथिः
स्मृतिरत्नावल्यादयो बहवः बोपदेवस्तु वृत्तिकारेणाविसर्जनांतंश्राद्धमुक्त्वा उच्छेषणांतमिति पूर्वोक्तमनुवाक्योदाहरणाद्बह्वृचानांश्राद्धां
तएवमध्यपक्षस्त्वन्यशाखापरइत्याह हेमाद्रिस्तुबह्वृचानांप्रांतेएववैश्वदेवमाह कातीयानांतुश्रौतस्मार्ताग्निमतामादावेकेनैवपाकेने
निकर्कः अन्येषामंते तैत्तिरीयाणांतु साग्निकानांसर्वत्रादौवैश्वदेवः पंचयज्ञाश्च अंतेचेति सुदर्शनभाष्येउक्तं अस्यपक्षद्वयस्यपूर्ववद्व्य व-

स्या हेमाद्रौ मार्कंडेयः ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च ततोतिथीन् ततस्तदन्नं भुंजीत सह भृत्यादिभिर्नरः ततः श्राद्धशेषात् नित्यक्रियां नित्यश्राद्धं तत्र पृथक्पाके न नैत्यकमिति तेनैवोक्तेः पाकैक्ये विकल्पः अथ नित्यश्राद्धं हेमाद्रौ व्यासः एकमप्याशयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही अपीत्यनुकल्पः प्रचेताः नामंत्रणं न होमं च नावाहनविसर्जनं न पिंडदानं विकिरं न दद्याद्दत्र दक्षिणा अत्र निर्दिश्य भोजयित्वा तु किंचिद्दत्वा विसर्जयेदिति तेनैवोक्तेर्दक्षिणाविकल्पः यत्तु नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितं दक्षिणारहितं चैव दातृभोक्तृव्रतोज्झितमिति काशीखंडे तद्ब्राह्मणाभावपरमिति पृथ्वीचंद्रः भविष्ये आवाहनं स्वधाकारं पिंडाग्नौकरणादिकं ब्रह्मचर्यादिनियमा विश्वेदेवास्तथैव हि दातॄणामथ भोक्तॄणां नियमा न च विद्यते एतद्दिवासंभवे रात्रावपि कार्यम् दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि वै यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्कर्माणि कारयेदिति बृहन्नारदीयोक्तेः रात्रौ प्रहरपर्यंतं दिवाकृत्यानि कारयेत् ब्रह्मयज्ञं च सौरं च वर्जयित्वा विशेषत इति पृथ्वीचंद्रधृतसंग्रहोक्तेश्च नच दार्शिकाब्दिकाद्यपि रात्रौ स्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः तस्य तिथिसंबंधितत्वात् संध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैरिति निर्विषयवाधे रात्रौ निषेधात् अतएवाल्पद्वादश्यामुषःकाले द्वयं कुर्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदेत्याद्येर्वाक्यैस्त्रयोदशीश्राद्धं नापकृष्यते भिन्नविषयत्वादित्युक्तं मदनरत्ने नित्यं त्वपकृष्यते अन्वहमित्युक्तेस्तिथिसंबंधिकाभावात् यथा च स्कंदर्शनभाष्ये परपक्षेपि श्राणीति नियमेपि नित्यश्राद्धे संवत्सरमित्यत्यंतसंयोगे द्वितीया बलाच्छुक्लपक्षेपीत्युक्तं तथा रात्रावपि तथा च माधवेन प्रतिपत्प्रकरणे स्पष्टमुक्तं वयं चाग्रे वक्ष्यामः अस्य दिने करणे लोप एव रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेति निषेधादिति पृथ्वीचंद्रोदयः पात्राभावे कौर्मे उद्धृत्य वा यथाशक्ति किंचिदन्नं प्रकल्पयेत् तत्प्रतिपत्तिमाह विष्णुः

शिक्ककाभावेअन्नंगोभ्योदद्यादग्नौवाप्रक्षिपेदिति हेमाद्रौनागरखंडे नित्यश्राद्धंनकुर्वीतप्रसंगाद्यत्रसिद्ध्यति श्राद्धांतरेकृतेन्य
त्रनित्यत्वात्तन्नहापयेत् षड्दैवतेपृथक्कृतेत्यर्थः माद्ये ततस्तुवैश्वदेवांतेसभृत्यसुतबांधवः भुंजीतातिथिसंयुक्तः सर्वपि
तृनिषेवितं सर्वपर्वनिषिद्धंमांसमाषाद्यपीत्यर्थः एवंकृष्णैकादश्यादौगृहिणोपि भोजनम् अस्यवैधत्वेननिषेधाप्रवृत्तेः
एवंग्रहणवेधेपि यत्तुनाहिताग्नेरमाषममांसंव्रतयेदित्युक्तं तद्वैयमव श्रौतत्वेनतस्यबलवत्त्वात् देवलः श्राद्धंकृत्वातु
योमर्त्योनभुंक्तेथकदाचन देवाहव्यंनगृह्णंतिकव्यानिपितरस्तथा शिवरात्र्येकादश्यादौत्ववघ्राणमेव त्यक्तभोक्तृ य
त्रतूपवासोनावश्यकस्तत्रैकभक्तमपाचितवाकार्यमितिहेमाद्रिः जातूकर्ण्यः अहन्येवतुभोक्तव्यंकृतेश्राद्धेद्विजन्मभिः अ
न्यथात्वासुरंश्राद्धं परपाकेचसेविते श्राद्धशेषभोजनस्यक्वचिन्निषेधमाहहेमाद्रौप्रायश्चित्तकांडेमार्कंडेयः पित्रादीनामथा
न्येषांश्राद्धशेषान्नभोजनम् व्रतिनांविधवानांचयतीनांचविगर्हितं अन्येभिन्नगोत्राः व्रतिनोब्रह्मचारिणः श्राद्धावशिष्टभो
क्तारस्तेवैनिरयगामिनः सगोत्राणांसकुल्यानांज्ञातीनांचनदोषकृदिति तत्रैवोक्तेः तत्रैवजाबालिः विप्रस्त्वन्यगृहेश्राद्धे
शिष्टान्नंभोजनंचरेत् प्राजापत्यंविशुद्ध्यैःस्याज्ज्ञातिगोत्रेनदोषकृत् यतीनांवपनंलक्षंप्रणवजपश्चेतितत्रैवोक्तं अस्या
पवादमाहसएव श्वशुरस्यगुरोर्वापिमातुलस्यमहात्मनः ज्येष्ठभ्रातुश्चपुत्रस्यब्रह्मनिष्ठस्ययोगिनः एतेषांश्राद्धशिष्टा
न्नंभुक्त्वादोषोनविद्यते इतिकेचित्प्रशंसंतिमुनयस्तदसांप्रतं विशेषांतरंतत्रैववज्ञेयं हेमाद्रौजाबालिः तांबूलंदंत-
काष्ठंचस्नेहस्नानमभोजनम् रत्यौषधिपरान्नानिश्राद्धकर्ताविवर्जयेत् पृथ्वीचंद्रोदयेप्राचार्यः नष्टदंभोजयेत्तस्मिन्

गृहे यत्नेन तद्दिने श्राद्धशेषं न शूद्रेभ्यः प्रदद्यादखिलेष्वपि इतिज्जगद्गुरुनारायणभट्टसूनुरामकृष्णभट्टसुतकमलाकर
भट्टकृते निर्णयसिंधौ पार्वणश्राद्धं अथानुकल्पः तत्र विप्रालाभे भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पंक्तिपावनं दैवे कृ-
त्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेदिति शंखोक्तेरेको विप्रः पूर्वमुक्तः विप्राभावे दर्भबटुः निधाय वा दर्भबटून्नासनेषु समा-
हितः प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेदिति देवलोक्तेः अशक्तावामश्राद्धं आपद्यनग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि
आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यारजसि संक्रमे इति कात्यायनोक्तेः पृथ्वीचंद्रोदये जमदग्निः यावत्स्यान्नाग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्नि
रथापि वा आमश्राद्धं तदा कुर्यान्नस्तेग्नौ करणं भवेत् कौर्मे अनग्निरधनो वापि तथैव व्यसनान्वितः आमश्राद्धं द्विजः
कुर्याद्वृषलस्तु सदैव हि आहिताग्नेः प्रवासस्थे तत्पत्नी गृहे दर्शे ऋत्विगादिना कारयेत् अमावास्यादिनियतं प्रोषिते ध
र्मचारिणि पत्नी तु कारयेन्नित्यमन्येनाप्यृत्विगादिनेति लघुहारीतोक्तेरिति पृथ्वीचंद्रोदयः आदिपदमाब्दिकादिसर्व
पार्वणपरमिति शूलपाणिः क्रमं तुः पाकाभावेधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमना
द्विभिः सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विदुर्बुधाः प्रचेताः स्त्रीशूद्रः श्वपचश्चैव जातकर्मणि चाप्यथ आमश्राद्धं सदा कु
र्याद्विधिना पार्वणेन तु स्वयं पचतीति स्वपचः विष्णूशनसौ आत्मनो देशकालाभ्यां विप्लवे समुपस्थिते आपद्यनग्नौ ती
र्थे च प्रवासे पत्न्यसंभवे चंद्रसूर्यग्रहे चैव दद्यादामं विशेषतः न पक्वं भोजयेद्विद्वान्सच्छूद्रोपि कदाचन भोजयन्प्रत्य
वायी स्यान्न च तस्य फलं लभेत् अत्र प्रवासतीर्थग्रहणादावामहेमश्राद्धमेव पाकश्राद्धं तु न भवत्येवेति हेमाद्रिरत्नावल्या

दयः अपरार्के विज्ञानेश्वरादयस्तु पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयत इति क्रमं तूचुः साग्निकैर्निरग्निकैश्च प्रवासादौ सर्वत्र
पाकाभावे आमादि कार्यम् पाकसंभवे त्वन्नेनैवेत्याहुः अत एव पाकश्राद्धमुक्त्वा एतच्चानुपनीतोपि कुर्यात्सर्वेषु कर्मसु भा-
र्याविरहितोप्येतत्प्रवासस्थोपि नित्यश इति मात्स्ये निरग्नेरपि पाकेनोक्तमिति शूलपाणिकल्पतरू एतच्छब्दः श्राद्धमात्रपर
इत्यन्ये एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयमिति लघुहारीतीयमपि साग्नेरेव निरग्नेर्महैकोद्दिष्टमप्यामेन शूद्रस्य तु दशाहपि-
ण्डाद्यामेनेति हलायुधः उत्सन्नाग्नीनां त्वामश्राद्धमेव पूर्वोक्तजमदग्निवाक्यात् मरीचिः श्राद्धं विप्रे द्विजातीनामामश्राद्धमकी-
र्तितं अमावास्यादि नियतं माससंवत्सरादृते स्मृतिदर्पणे मृताहं च सपिण्डं च गयाश्राद्धं महालयं आपन्नोपि न कुर्वीत श्राद्धमा-
मेन कर्हिचित् हेमाद्रौ व्यासः आमं ददतु कौन्तेय दद्यादामं चतुर्गुणं द्विगुणं त्रिगुणं वापि न त्वेकगुणमर्पयेत् सिद्धान्ने तु विधिर्यः
स्यादामश्राद्धेप्यसौ विधिः आवाहनादि सर्वं स्यात् पिंडदानं च भारत दद्याद्यच्चाद्विजातिभ्यः शृतं वाप्यशृतमेव वा तेनाग्नौकरणं कु-
र्यात् पिंडांस्तेनैव निर्वपेत् पक्षान्तरमाह स एव आमं दद्याद्धि कौन्तेय तद्दामं द्विगुणं चरेत् त्रिगुणं च तुर्गुणं चापि न त्वेकगुणमर्पये-
त् स्मृत्यर्थसारे समप्युक्तं षट्त्रिंशन्मते आमश्राद्धं यदा कुर्यात् पिंडदानं कथं भवेत् गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसे-
न वा पिंडान्दद्याद्यथा लाभं तिलैः सह विमत्सरः पृथ्वीचन्द्रोदये व्यासः आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदः सदा हस्ते
ग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः एतत्साग्नेर्निरग्नेः सदा तत्त्वात् यत्तु आमेन पिंडं दद्याच्च द्विजान्पाकेन भोजयेत् पक्वे
न कुरुते पिंडमामान्नं यः प्रयच्छति तावुभौ मनुजौ प्रोक्तौ नरकार्हौ न संशय इति तद्दर्शादिपरं देशाचाराद्व्यवस्थेति युक्तं मरी

चिः आवाहनेस्वधाकारेमंत्राऊह्याविसर्जने अन्यकर्मण्यनूह्याः स्युरामश्राद्धविधिःस्मृतः आवाहनेहविषे अत्तवइत्यत्रस्वीकर्तवेइ
त्यूहः स्वधाकारेनमोवःपितरइषेइत्यत्रइषेपदस्थानेआमइव्यायेत्यूहः विसर्जनेवाजेवाजेइत्यत्र तृप्ताइतिस्थानेतर्प्स्यततृप्यतेति
वोहः यद्यपितस्माद्दचंनोहेदितिऋच्यूहोनिषिद्धः तथापिवचनाद्भवति तृप्तिप्रश्नोवगाहश्चजुषप्रश्नोयथास्कृतं आमश्राद्धे-
भवेन्नैतद्प्राशानंच पंचमं अयंचानुवादः स्वलेवाल्याच्छेदनादीनामिवार्थाभावाल्लोपसिद्धेः धर्मप्रदीपेतु आमंचतुर्गुणंदद्याद
थवाद्विगुणंतथा हेमंचाष्टगुणंतद्वदामेहेमेप्ययंविधिः आमेहेमेतथानित्येनांदीश्राद्धेतथैवच व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्
परिवर्जयेत् गृहपाकात्समुद्धृत्यसक्तुभिःपायसेनवा पिंडदानंप्रकुर्वीतआमेहेमेकृतेसति आमश्राद्धेचशूद्रोत्थप्रेतश्राद्धेतथैव
च विकिरंनैवकुर्वीतमुनिःकात्यायनोब्रवीत् आमश्राद्धमनंगुष्ठमग्नौकरणवर्जितं तृप्तिप्रश्नविहीनंतुकर्तव्यंमानवैर्ध्रुवम्
आवाहनाग्नौकरणंविकिरंपात्रपूरणं तृप्तिप्रश्नंनकुर्वीतआमेहेमेकदाचनेत्युक्तं एतच्च आवाहनंभवेत्कार्यमर्घ्यदानंतथैवचेतिहे-
माद्रौभविष्याद्विरोधाच्चिंत्यम् शाखांतरविषयंवास्तु विकिरोप्यामेनेतिहेमाद्रिः शूद्रस्यतुतत्रैवोक्तम् अग्नौकरण
मंत्रश्चनमस्कारोविधीयते अग्नयेकव्यवाहनायनमः सोमायपितृमतेनमइत्ययंमंत्रः मात्स्ये मंत्रवर्जंहिशूद्रस्यसर्वमे-
वविधीयते एवंशूद्रोपिसामान्यंवृद्धिश्राद्धंचसर्वदा नमस्कारेणमंत्रेणकुर्यादामान्नवद्बुधः तच्चपूर्वाण्हेकार्यम् आम
श्राद्धंतुपूर्वाण्हेएकोद्दिष्टंचमध्यतः पार्वणंचापराण्हेतुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमितिहारीतोक्तेः एतद्द्विजविषयं शूद्रकर्तृ
कंत्वपराण्हएव मध्यान्हात्परतोयस्तुकुतुपःसमुदाहृतः आमश्राद्धंतुतत्रैवपितृणांदत्तमक्षयमितिस्कंमतूक्तेरित्यपरार्केहेमाद्रौचोक्तम्

तदभावे हेमश्राद्धमाह हेमाद्रौ मरीचिः आमान्नस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् धान्याच्चतुर्गुणेनैव हिरण्येनकरोचिषा
धर्मः आमं तु द्विगुणं प्रोक्तं हेमं तद्वच्चतुर्गुणं स्मृत्यर्थसारे हिरण्यमष्टगुणं चतुर्गुणं समं वा दद्यात् हेमाद्रौ भविष्ये अन्ना
भावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धं संग्रहे च नयारुस्त्रीशूद्रयोरपि षट्त्रिंशन्मते तुर्यपादे वर्जयित्वा क्षये हनीति पाठः
यस्य भार्या रजस्वलेति व्यासपाठः पुत्रोत्पत्तौ तु हेमनियममाह संवर्तः पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् न पक्वेन न
चामेन कल्याणान्यभिकामयन् भविष्ये गृहपाकात्समुद्धृत्य सक्तुभिः पायसेन वा पिंडदानं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धे कृते सति
शूद्रस्तु गृहपाकेन तत्पिंडान्निर्वपेत्तथा सक्तुमूलफलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतं हेमश्राद्धे पिंडदानं नेति दिवोदासः स्मृत्य
र्थसारे तु विकल्प उक्तः तदाशयं न विद्मः षट्त्रिंशन्मते नामंत्रणाग्नौकरणं विकिरो नैव दीयते तृप्तिप्रश्नोऽपि नैवात्र कर्तव्यः केन
चित्क्वचित् अत्र मरीचिना आमाभावे हेमविधानेन स्यान्नापत्ताधर्मप्राप्तेः पूर्ववन्मंत्रोहः पूर्वाण्हकालता च ज्ञेयेति दिक् पूर्वो
क्तधर्मप्रदीपोक्तेश्च व्यासः हिरण्यमामं श्राद्धीयं लब्धं यत्क्षत्रियादितः यथेष्टविनियोज्यं स्याद्भुंजीयाद्ब्राह्मणान्नलब्धं य वि
प्रलब्धं भुंजीयात् क्षत्रियादिलब्धे तु यथेष्टविनियोगः तेनापि श्राद्धं वैश्वदेवादि न कार्यं देवोद्देशेन त्यक्तस्य देवतान्तराय
त्यागायोगादिति देवयाज्ञिकः शूद्रलब्धे तूक्तं तत्रैव षट्त्रिंशन्मते आमं शूद्रस्य यत्किंचिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते तत्सर्वं भो
जनायालं नित्यनैमित्तिकेन चेति शूद्रान्नतैलगिराः शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तद
पि स्मृतं शूद्राद्विप्रगृहे यन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचि पराशरः तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः द्विजातिकरसंस्पृष्टं स

वैतन्नविरुध्यते विष्णुपुराणे संप्रोक्षयित्वा गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतं अंगिराः पात्रांतरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतं सर्पि
उश्राद्धं शक्त्यावाहहेमाद्रौ संवर्तः समग्रं यस्तु शक्नोति कर्तुं नैवेह पार्वणं अपि संकल्पविधिना काले तस्य विधीयते पात्रभोज्य
स्य चान्नस्य त्यागः संकल्प उच्यते व्यासः साकल्यं तु यदा कुर्यान्न कुर्यात् पात्रपूरणं नावाहनाग्नौकरणे पिंडांश्चैव न दापये
त् पात्रमर्घ्यस्य समंत्रकावाहनस्य निषेधः तूष्णीं तु भवत्येवेति हेमाद्रिः स्मृत्यर्थसारे विकिरं तु न दातव्यमिति तृतीय
पादे पाठः स्मृत्यंतरे त्यजेदावाहनं चार्घ्यमग्नौकरणमेव च पिंडांश्च विकिरास्तथ्य श्राद्धे साकल्पसंज्ञके हेमाद्रौ वृद्धशाता-
तपस्तु पिंडनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते स्वधावाचनलोपोत्र विकिरस्तु न लुप्यत इत्याह पृथ्वीचंद्रोदये वसिष्ठः आ
वाहनं स्वधाशब्दं पिंडाग्नौकरणं तथा विकिरं पिंडदानं च साकल्पे षड्विवर्जयेत् विकिरे विकल्पः स्मृत्यंतरे अंगानि पितृयज्ञ
स्य यदा कर्तुं न शक्नुयात् स तदा वाचयेद्विद्वान् संकल्पात्सिद्धिरस्त्विति छागलेयः पिंडो यत्र निवर्तेत मघादिषु कथंचन
साकल्पं तु तदा कार्यं नियमाद्ब्रह्मवादिभिः कार्ष्णाजिनिः मौंजीबंधाद्वत्सरार्धं वत्सरं पाणिपीडनात् पिंडान् सपिंडा नोद
द्युः प्रेतपिंडं विनात्र तु अस्यापवादः पित्रोरब्दिकादौ पूर्वमुक्तः त्यक्ताग्नेरपि साकल्पमुक्तं षड्विंशन्मते अनग्निको यदा विप्रस
स्त्वन्नाग्निस्तथैव च तथा वृद्धिषु सर्वासु संकल्पश्राद्धमाचरेत् अशक्तौ पृथ्वीचंद्रोदये बृहन्नारदीये द्रव्याभावे द्विजाभा
वे अन्नमात्रं तु पाचयेत् पैतृकेन तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः देवलः पिंडमात्रं प्रदातव्यमभावे द्रव्यविप्रयोः श्राद्धी
याहनि संप्राप्ते भवेन्निरशनोपि वा वृद्धवसिष्ठः किंचिद्दद्यादशक्तस्तु उदकुंभादिकं द्विजे तृणानि वा गवे दद्यान्न पिंडान्वा

प्यथनिर्वपेत् तिलदर्भैः पितॄन्वापि तर्पयेत्स्नानपूर्वकं हेमाद्रौ भविष्ये अग्निनावादहेतुकक्षं श्राद्धकाले समागते तस्मिन्वोप
वसेदन्हि जपेद्वा श्राद्धसंहितां श्राद्धसंहितासमंत्रश्राद्धसंकल्पः विष्णुवराहपुराणयोः असमर्थोन्नदानस्य धान्यंमांसंस्व
शक्तितः प्रदास्यतितिलान्वापि स्वल्पांवापि च दक्षिणां सर्वाभावेवनंगत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः सूर्यादिलोकपालानामिदमु
च्चैः पठिष्यति नमेस्तिवित्तंनधनंनचान्नं श्राद्धोपयोगिस्वपितॄन्नतोस्मि तृप्यंतुभक्त्यापितरोमयैतौ भुजौकृतौवर्त्मनिमारु
तस्य इत्येतत्पितृभिर्गीतंभावाभावप्रयोजनं यः करोतिकृतंतेनश्राद्धंभवतिभारत प्रभासखंडे गर्वारण्य-
ममामुष्यमूर्ध्वबाहुर्विरौत्यदः निरन्नोनिर्धनोदेवाः पितरोमानृपांकथाः नमेस्तिवित्तंनधनंनभार्या श्राद्धंकथंवः पित
रः करोमि वनंप्रविश्यैहतुतन्मयोच्चैर्भुजौकृतौवर्त्मनिमारुतस्य श्राद्धर्णमेतद्भवताप्रदत्तमर्घ्यंदयध्वंपितृदेवतायाः आ
ख्यायचोत्क्षिप्यभुजौततोवैदिवाचरात्रिंसमुपोष्यतिष्ठेत् भवेत्सर्वतेनकृतंतेनतेषामृणेनमुक्तः पितृदेवतानाम् इत्यनुकल्पः
अथश्राद्धभोजनेप्रायश्चित्तं दर्शेषट्प्राणायामाः वृद्धौत्रयः संस्कारेषुजातकर्मादिचूडांतेषुसांतपनं आद्येचांद्रंवा अ
न्यसंस्कारेषूपवासः सीमंतेचांद्रमितिविज्ञानेश्वरः आपद्यिनवश्राद्धेकादशाहेषुभोजनेषुकार्यः द्वादशाहेऊनमासेच पादोनः
द्विमासेत्रिपक्षेऊनषष्ठे नाब्दयोश्चार्धकृच्छ्रः त्रिमासाद्याब्दिकांतेषुसपिंडनेचपादकृच्छ्रः उपवासोवा गुरुद्रव्यार्थभोजनेर्द्धं
जपशीलेतदर्धं अनापदितूनमासांतेषुचांद्रंकार्यंवा द्विमासादौपादोनं त्रिमासादावर्धकार्यः आब्दिकेपादोनकार्यः पु
नराब्दिकेएकाहः क्षत्रियादिश्राद्धेषुद्वित्रिचतुर्गुणानिज्ञेयानि चांडालसर्पश्वादिहतपतितक्लीबादिनवश्राद्धेचांद्रं आद्यमासि

कांते चांद्रं पराकश्च द्वादशाहादौ पराकः द्विमासादावतिकृच्छ्रः त्रिमासादौ कायः आब्दिके पादः अभ्यासे सर्वं द्विगुणं आमहे
मसंकल्पश्राद्धेषु तत्तदर्धानि यतिर्ब्रह्मचारी चोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा त्रीनुपवासान्प्राणायामान्घृताशनं चाधिकं कृत्वा व्रतशेषं स
मापयेत् अनापदि द्विगुणं दर्शादौ दशगायत्रीमंत्रिता आपः पिबेत् षट् प्राणायामा वा संस्कारेषु चौले कृच्छ्रः सीमंते चांद्रं
अन्ये तूपवास इति दिक् अत्र माधवमिताक्षरादौ क्वचिद्विरोधो विषयभेदात्परिहार्यः एकादशाहे चांद्रं पुनः संस्कारश्चेति प्रा
यश्चित्तकांडे हेमाद्रिः यत्तूशनाः दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विज इति तदनुक्तप्रायश्चित्तश्राद्धपरमिति विज्ञा
नेश्वरः अथ क्षयाहश्राद्धं तत्स्वरूपमाह हेमाद्रौ व्यासः मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन्म्रियतेहनि प्रत्यब्दं तु तथाभू
तं क्षयाहं तस्य तं विदुः नारदीये पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता अत्र चांद्रमानं ज्ञेयं आब्दिके पितृकार्ये च चां
द्रो मासः प्रशस्यत इति गर्गोक्तेः मलमासमृतस्य तु सौरं मलमासमृतानां तु सौरमानं समाश्रयेदिति हेमाद्रावुक्तेः एतन्मृत
मासस्यैवाधिक्ये ज्ञेयं ब्राह्मे प्रतिसंवत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मृतेहनि पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि अपुत्रस्ये-
ति भ्रात्राप्यन्वयः ज्येष्ठस्येति कनिष्ठस्यानावश्यकत्वार्थं मदनरत्ने भविष्ये सर्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतम् तथा भो
जको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेहनि स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः तच्च नाना
स्मृतिष्वेकोद्दिष्टं पार्वणं चोक्तं आद्यमाह यमः सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं सुतैः मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेह
नि व्यासः एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पित्रोश्चैव मृतेहनि एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघात

कः अंत्यमाह शातातपः सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात् पार्वणवत्सदा प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं छागलेनोदितो विधिः यः सपिंडीकृतं प्रेतं पृ
थक्पिंडे नियोजयेत् विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते अत्रौरसक्षेत्रजयोः पार्वणं दत्तकादीनामेकोद्दिष्टमित्येकः पक्षः
साग्नेः पार्वणं निरग्नेरेकोद्दिष्टमित्यपरः तद्दूषणं मिताक्षरादौ ज्ञेयं कल्पतरुस्तु साग्न्योरौरसक्षेत्रजयोः पार्वणं निरग्निकयो
स्त्वेकोद्दिष्टमित्याह अपरार्केप्येवं दत्तकादयो दशपुत्रास्तु साग्नयो निरग्नयश्चैकोद्दिष्टमेव कुर्युः मत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना
क्षेत्रजौरसौ कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दशेति जातूकर्ण्योक्तेः यदा तु दत्तकस्य पिता दर्शे महालये वा मृतस्तत्र पार्व
णैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः वस्तुतस्तु सर्वेषां पार्वणैकोद्दिष्टयोर्व्रीहियववद्विकल्पः स च देशाचाराद्व्यवस्थित इति सर्वनिबंधसिद्धांतः
अत एव पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धपराशरः मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेहनि त्यक्त्वाह देशधर्मं समाश्रित्य वंशधर्मं तथा परे सू
र्यः श्राद्धमिच्छंति पार्वणं चक्षयाह्यपीति तच्च केवलपितृणां न सपत्नीकानामिति हेमाद्रिः अत्र मातामहानां कार्याः कर्षूस
मन्वितं कृत्वा तथाद्यश्राद्धं षोडश मत्याब्दिकं च शेषेषु पिंडाः स्युः षडिति स्थितिरिति कात्यायनोक्तेः कर्षूसमन्वितं सपिंडनं
येषामेकोद्दिष्टं क्रियते तेषां सपिंडनं तत्पार्वणमेव शंखोक्तेः एवं संन्यासिनोपि एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदंडग्रहणादिह सपिंडीकर
णाभावात् पार्वणं तस्य सर्वदेति प्रचेतसोक्तेः वायवीये संन्यासिनोप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधि महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यां
पार्वणं हि तत् पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धपराशरः संग्रामे संस्थितानां च प्रेतपक्षे स शिक्षये तेषां पार्वणमेवोक्तं क्षयाहेपि च सन्ततेः वृद्धक्ष
यानाशकसंयुगेषु यः प्रेतपक्षे मृतवान् सपिंडः सपिंडितानामपि चाब्दिकानि भवंति तेषामिह पार्वणानि तथा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य कुर्वीत ज्ये

ष्ठोभ्रातानुजस्य च दैवहीनं तु तत्कुर्यादिति धर्मविदब्रवीत् दैवहीनमेकोद्दिष्टं ज्येष्ठो भ्राता नाद्यगर्भजः तथाच वृद्धशातातपः
अनाद्यगर्भजो ज्येष्ठोपि भ्राता साद्भिर्निगद्यते कृतं ते सपिंडनात्तस्य नैव पार्वणमाचरेत् आद्यगर्भे तु पार्वणमेकोद्दिष्टं वेतरेर्थः मातुस्तु हेमा
द्रौ कात्यायनः प्रत्यब्दं योयथा कुर्यात्पुत्रः पित्रे सदा द्विजः तथैव मातुः कर्तव्यं पार्वणं चान्यदैववा यत्तु तेनैवोक्तं सपिंडीकरणा
दूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणं पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव हि इति तत्सापत्नमातृपरं यत्तु वृद्धपराशरः अपुत्रस्य पितृव्य
स्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् स एवास्य तु कुर्वीत पिंडदानादिकं क्रियां पार्वणं तेन कार्यं स्यात्सुतवद्भ्रातृजेन तु पितृस्थाने तु तत्कृ-
त्वाशेषं पूर्ववदुच्चरेदिति तत्तु पितृवद्देशाचारवद्व्यवस्थितमिति पृथ्वीचंद्रः श्राद्धदीपकलिकायां चतुर्विंशतिमते तु पितृव्यभ्रा
तृमातॄणां ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः अपुत्रस्य पितृव्यस्य भ्रातुश्चैवाग्रजन्मनः मातामे
हस्य तत्पत्न्याः श्राद्धं पार्वणवद्भवेदित्युक्तं तत्पत्न्याः कर्तृत्वेपि पार्वणमेव सर्वाभावे त्वयं पत्न्याः स्वभ्रातॄणाममंत्रकं सपिंडीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव चेति लौ
गाक्षिस्मृतेः ततः पत्न्यपि कुर्वीत सापिंड्यं पार्वणं तथेति स्मृत्यर्थसारोक्तेश्चेति निर्णयामृते उक्तं अन्ये त्वेतत्साक्षिकपार्वणपरमाहुः अत एव भर्तुः श्राद्धं तु या नारी मोहा
त्पार्वणमाचरेत् न तेन तृप्यते भर्ता कृत्वा तु नरकं व्रजेदिति वचनं क्षयाहे पाक्षिकैकोद्दिष्टप्रशंसार्थं न पार्वणनिषेधार्थमित्युक्तं त्रिस्थलीसेतौ भट्टचरणैः स्व
भर्तृप्रभृतिभिभ्य इत्यनेन विरोधाच्च अपुत्राणां चाह हेमाद्रौ वापस्तंबः अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न
पार्वणं मित्रबंधुसपिंडेभ्यः स्त्रीकुमारिभ्य एव च दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोन्यथा पारिजाते तु अन्यथा पार्वणमित्युक्त्वा
सर्वत्र पार्वणमित्युक्तं एकोद्दिष्टवाक्यानि तु तीर्थमहालयपराणीत्युक्तं पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धगार्ग्यः मातुः सहोदरा या च पितुः सहभवा च या तयोश्चैनेवकु

र्वीनपार्वणंपिंडनादृते प्रचेताः सपिंडीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टंविधीयते अपुत्राणांचसर्वेषामपत्नीनांतथैवच अपत्नीनांब्रह्मचर्यादीनां
मार्कंडेयपुराणे प्रतिसंवत्सरंकार्यमेकोद्दिष्टंनरैःस्त्रियाः मृताहनियथान्यायंनृणांयद्वदिहोदितं नृणामितिदृष्टांतात् गोविंद-
हृत्तपाखंड्यादीनांसपिंडनाभावेपिसांवत्सरमेकोद्दिष्टंकार्यमेवेतिशूलपाणिः अत्रिदृष्ट्वा वसिष्ठौ सपिंडीकरणादूर्ध्वंयत्रयत्रप्रदीय-
ते भ्रात्रेभगिन्यैपुत्रायस्वामिनेमातुलायच पितृव्यगुरवेश्राद्धमेकोद्दिष्टंनपार्वणं यत्तुजातूकर्ण्यः पितृव्यभ्रातृमातॄणामपु-
त्राणांतथैवच मातामहस्याप्यकृतस्यश्राद्धादिपितृवद्भवेदिति तदावश्यकत्वार्थंनतुपार्वणार्थमितिहेमाद्रिः युक्तंचैतत् मातुः
पितरमारभ्यत्रयोमातामहाः स्मृताः तेषांतुपितृवच्छ्राद्धंकुर्युर्दुहितृसूनवइतिपुलस्त्योक्तेर्मातामहस्यपार्वणमेव तत्साहच-
र्यात्पितृव्यादौतथा पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टंचपार्वणमितिक्षयाहोक्तौपक्षमेपुलस्त्योक्तेश्चविकल्पः केचित्तापस्त-
बादिवाक्यानि व्युत्क्रमाच्चप्रमीतानांनैवकार्यासपिंडतेत्यस्यापितृव्यादिपरत्वादकृतसपिंडनपितृव्यादिपराणीत्याहुः मातासप-
त्नमाता एकोद्दिष्टंतुकनिष्ठपरमितिपृथ्वीचंद्रोदयेप्येवम् विशेषस्त्वधिकारिनिर्णयेप्रागुक्तः केचित्तुपुत्रांतराभावेपिपितामह-
हवार्षिकमप्यावश्यकम् पुत्राभावेचतत्पुत्रः पत्नीमातातथापिता वित्ताभावेपिसच्छिष्यः कुर्यात्तस्यौर्ध्वदेहिकमितिमार्कं-
डेयपुराणादित्याहुस्तन्न पौत्रेणैकादशाहादिकर्तव्यंश्राद्धषोडशमितिकात्यायनविशेषोक्तेः अथक्षयाहेहेऽपिनिर्णयः तत्रै-
कोद्दिष्टंमध्याह्नेकार्यं मध्याह्नश्चपंचधाविभक्तदिनतृतीयभागइतिमाधवः आमश्राद्धंतुपूर्वाह्णेएकोद्दिष्टंतुमध्यमे पार्वणं
चापराह्णेतुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति हारीतोक्तेःप्रातःशब्दसाहचर्यात् तत्रापिकुतपादिमुहूर्तादितयेञ्ज्येयमारभ्यकुर्यात्श्राद्धं

कुर्यादरोहिणं बुधः विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिणं तु न लंघयेदिति गौतमोक्तेरेतत्परत्वात् रोहिणो नवमो मुहूर्तः मैथिलाः श्रा
द्धकौमुद्यां चैवम् अन्यथा ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयं मुहूर्तपंचकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यत इत्यादिविरोधात् दी
पिकापि एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् कुतपइति माधवीये व्यासोपि कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमे आवर्तनसमीपे वा तत्रै
व नियतात्मवान् पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवं तेन कुतुपादिरौहिणांतो मुख्यः कालः दिनद्वये तद्व्याप्तौ समव्याप्तौ च पूर्वा विषमव्या
प्तावाधिक्येन निर्णयः अव्याप्तौ पूर्वैव परविद्धायानिषेधात् साच पूर्वदिने रौहिणलंघनापत्तेः परैवेति गौडाः शूलकृष्णाव
शात्सर्वदर्पाद्वैर्वा व्यवस्थेत्यन्ये तन्न परविद्धानिषेधप्राबल्यात् अत्रमूलं कालमाधवीये ज्ञेयं पार्वणं त्वपराह्णे कार्यं पूर्वोक्तव
चनात् मध्याह्नव्यापिनी यास्यात्सैकोद्दिष्टेतिथिर्भवेत् अपराह्णव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेदिति पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धगो
तमोक्तेश्च पूर्वेद्युरेव परेद्युरेव वा पराह्णव्याप्तौ सैव ग्राह्या दिनद्वये तद्व्याप्तौ तदस्पर्शे शतः समव्याप्तौ वा पूर्वैव विषमव्याप्तौ त्वधि
का ग्राह्या ह्यपराह्णव्यापिनी स्यादाब्दिकस्य यदा तिथिः महतीयं भवेद्विद्धा प्रशंसंति महर्षयः इति मरीचिस्मृतेः दर्शं च पूर्ण-
मासं च पितुः सांवत्सरं दिनं पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इत्यपरार्के नारदोक्तेः ह्यहेप्य व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य यदा
तिथिः पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्यदीति सुमंतूक्तेः पूर्वस्यां निर्वपेत् पिंडानित्यांगिरसभाषितमिति हेमाद्रौ पाद्मः त
त्रैव वृद्धमनुः न ह्यह्नव्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य च या तिथिः पूर्वविद्धैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ता च या भवेत् मदनरत्नेप्येवं यत्तु का
र्ष्णाजिनिव्यासौ अन्हो स्तमयवेलायां कलामात्रा यदा तिथिः सैव मत्याब्दिके ज्ञेया ना परा पुत्रहा भवेदिति त्रिमुहूर्तस्तुतिः पूर्वेद्यु

सायंत्रिमुहूर्ताभावेतुपरेव त्रिमुहूर्तानचेद्ग्राह्यापरेवकुतपेपिहसेति कालादर्शे गोभिलोक्तेः कालादर्शेपि मत्स्याब्दिकेप्येवमेवतिथि
र्ग्राह्यापराह्णिकी उभयत्रतथात्वेतुमहत्त्वेनविनिर्णयः समत्वेपूर्वविद्धैवत्यतयास्त्वेपिसायदि त्रिमुहूर्ताभवेत्सायंसर्वैषेयंविनि
र्णयः अन्यत्रापि सायंतन्यपरत्रचेन्मृततिथिः सेवाब्दिकेमासिके ग्राह्यासाह्यपराह्णयोर्यदितदा यत्राधिकासामता तुल्याचेदुभ
यापराह्णसमये पूर्वानचेत्तुदये पूर्वेवत्रिमुहूर्तगास्तसमयेनोचेत्सरेवोचिता माधवपृथ्वीचंद्रोदयेतु दिनद्वयेपराह्णव्याप्तो अंशतः
समव्याप्तौच क्षयेपूर्वावृद्धौपरा खर्वदर्पौ परौ पूज्याविल्युक्तेः अपराह्णद्वयव्यापिन्यतीतस्यचयातिथिः क्षयेपूर्वाच कर्तव्या वृ-
द्धौकार्यातथोत्तरेतिबोधायनोक्तेः क्षयाहस्यतिथिर्यातु अपराह्णद्वयेयदि पूर्वाक्षयेतुकर्तव्या वृद्धौकार्यातथोत्तरेतिवृद्धहन्नार-
दीयाच्चेत्याहुः वृद्धिक्षयौचात्रपरतिथेर्नतुग्राह्यतिथेः तस्याः क्षयेपराह्णद्वयव्याप्तेरसंभवात् तदाहमाधवः
नग्राह्यतिथिगौवृद्धिक्षयावूर्ध्वतिथेस्तुताविति यत्तुपृथ्वीचंद्रः पूर्वोक्तवचनेषु यत्रसायाह्नास्तमययोगि
नीतिथिरुक्ता तत्रापराह्णव्यापिनीज्ञेया सायाह्नस्त्रिमुहूर्तःस्यात्तत्रश्राद्धंनकारयेदिति मात्स्यादौसायाह्ननि
षेधात् यच्चत्रिमुहूर्तादिग्रहणंतच्छ्राद्धार्हापराह्णरूपत्रिमुहूर्तपरमित्याह तन्नहेमाद्रिमदनरत्नकालादर्शादिग्रन्थवि
रोधाल्लक्षणापत्तेश्चचिंत्यम् तस्मात्पूर्वोक्तमेवसाधु यदाविघ्नवशाद्दिनेसांवत्सरंश्राद्धंनकृतंतदारात्रावपिकार्यं मृताहंसमतिक्र
म्यचण्डालेषभिजायतइतिमरीचिनामृताहातिक्रमेदोषोक्तेः नचनक्तंश्राद्धंकुर्वीतारब्धेवाभोजनसमापनमित्यापस्तंबेनगौणका-
लोक्तेश्चेतिमाधवः आरब्धेश्राद्धेविघ्नवशात्त्रिभागेपातेभोजनसमाप्त्यंतंरात्रौकार्यं शेषसमाप्तिःपरदिनेएवेतिहरदत्तः ग्रहण

दिने वार्षिकं प्राप्तौ तद्दिन एवान्नेनामेन हेम्ना वा कुर्यात् नोत्तरदिने इत्युक्तं प्राक् ग्रहणनिर्णये तच्च प्रथमाब्दिकं त्रयोदशे मल
मासे कार्यमन्यथा न भवेत् अब्दं द्वादशे मासि कार्या पिंडक्रिया स्मृतेः कश्चित्त्रयोदशेपि स्यादाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमिति लघुहारीतोक्तेः इ
दं संख्याधिकमासपरं द्वादशे त्रयोदशे वातीत इत्यर्थः तेन यत्र द्वादशमासिकं शुद्धमासे भवति तत्र त्रयोदशेधिके एवाब्दिकं कार्यं य
त्राधिकमध्ये द्वादशं मासिकं तत्र तस्य द्विरावृत्तिं कृत्वा चतुर्दशे शुद्ध एव प्रथमाब्दिकमितीति माधवीये हेमाद्रौ त्वेवं द्वितीयाब्दि-
के तु शुद्धमास एव नाधिके नाप्युभयोः मलमासमृतानां तु यदा स एवाधिकः स्यात्तदा तत्रैव कार्यमन्यथा शुद्ध एवेति माधवोक्तम् द
र्शे वार्षिकं चेत्तदा पूर्वं वार्षिकं कृत्वा ततः पिंडपितृयज्ञो दर्शश्राद्धं चेति निर्णयदीपे क्रम उक्तः स्मृतिसारेपि दर्शे क्षयाहसंप्राप्ते कथं
कुर्वंति याज्ञिकाः आदौ क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शो विधीयत इति युक्तं त्वेवम् तद्वचने मूलाभावात् पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्य-
कं बुध इति दर्शश्राद्धे पिंडपितृयज्ञानंतर्योक्तस्याब्दिकेप्यतिदेशात् प्राप्तेः पितृयज्ञानंतरं वार्षिकं ततो दर्शश्राद्धमिति व्यतिषंग
स्तु न भवत्येव तस्यार्थिकत्वात् कालादर्शेपि भिन्नभिन्नानि यतस्तान्न पूर्वानुष्ठानकारणमिति सर्वानुमत्यैकरूप्याभावात् क्षयाह
निमित्तस्यानियतत्वम् देवज्ञानीयेप्येवं एवं मासिकादिष्वपि ज्ञेयं भवेत् अब्दे यो यथा कुर्यात्स तान्यपीति सर्वातिदेशात् मृताहे वृषो-
त्सर्ग उक्तो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे अयनद्वितये चैवं मृताहे बांधवस्य च उत्सृजेन्नीलवृषभं कौमुद्याः समुपागमे कौमुदी कार्तिकी
अथ शुद्धिश्राद्धं दिवोदासीये सपिंडीकरणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयं भवेत् तावदेव न भोक्तव्यं क्षयेहनि कदाचन वर्षांते सपिंडने-
प्येतत्तुल्यं मृताहानि तु संप्राप्ते यावदब्दचतुष्टयं बहिः श्राद्धं प्रकुर्वीत न कुर्याच्छ्राद्धभोजनं प्रथमेस्थीनि मज्जा च द्वितीये मांसभक्षणं तृ

तृतीयेरुधिरंप्रोक्तंश्राद्धंशकृत्त्वंचतुर्थकमिति श्राद्धकारिकोक्तेः शरुक्षंकिंचिदितिज्ञेयं स्मृत्यंतरे सप्तत्रिंशच्चयोमासान्श्राद्धंभुंक्तेतमो
हतः सपंक्तिदूषितःपापःप्रेताशीत्वभवेत्तुसः तत्रप्रथमेब्देवर्षातसपिंडनपक्षेमृताहात्पूर्वेन्हिसपिंडनमब्दपूर्तेश्राद्धंचकृत्वापरेद्युर्वा
र्षिककुर्यादितिस्मृत्यर्थसारेउक्तं हेमाद्रिस्तुमृताहेसपिंडीकरणेनैववार्षिकसिद्धिः पूर्णेसंवत्सरेपिंडःषोडशःपरिकीर्तितः न
नैवचसपिंडत्वंतेनेवाब्दिकमिष्यतइतिवचनादित्याह इदमेवयुक्तं अथक्षयाहाज्ञानेमरीचिः श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअविज्ञातमृ
तेहनि एकादश्यांतुकर्तव्यंकृष्णापक्षेविशेषतइत्युक्तेः शुक्लैकादश्यामपि बृहस्पतिः नज्ञायतेमृताहश्चेत्प्रमीतेप्रोषितेसति
मासश्चेत्प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शेस्यात्तथाब्दिकं दिनमासौनविज्ञातौमरणस्ययदापुनः प्रस्थानमासदिवसौग्राह्यौपूर्वोक्तयादिशा
मदनरत्नेभविष्ये मृताहंयोनजानातिमानवोविनतात्मज तेनकार्यममावास्यांश्राद्धंसांवत्सरंसदा दिनमेवतुजानातिमासंनैवतुयोनरः मार्गशी
र्षेतथाभाद्रेमाघेवातद्दिनंभवेत् निर्णयामृतेतु यदामासोनविज्ञातोविज्ञातंदिनमेवतु तदाचाषाढकेमासिमाघेवातद्दिनंभवेत् इतिबृ
हस्पतिस्मृतेराषाढोप्युक्तः कालादर्शेपि मासाज्ञानेदिनज्ञानेकार्यमाषाढमाघयोरित्युक्तं हेमाद्रौप्रभासखंडे मृताहंयोनजानातिमासं
वापिकथंचन तेनकार्यममावास्याश्राद्धंमाघेथमार्गके भविष्ये मृतवार्ताश्रुतेग्राह्यौतौपूर्वोक्तक्रमेणतु पूर्वोक्तेतिप्रस्थानदिना
ज्ञानेमासज्ञानेचतद्दर्शेमासाज्ञानेदिनज्ञानेचमार्गादावितिवच्छ्रवणदिनेपिज्ञेयमित्यर्थः श्रवणदिनेमासाज्ञानेमाघमार्गदर्शेकार्यं पू
र्वोक्तप्रभासखंडात् अतोत्रलोपइतिशूलपाण्युक्तंहेयं तिथितत्त्वेयमः गतस्यनभवेद्वार्तायावद्द्वादशवार्षिकी प्रेतावधारणंतस्यकर्तव्यं
कृतबाधवैः यन्मासियदहर्यातस्तन्मासितदहःक्रियादिनाज्ञानेकुहूस्तस्यआषाढस्याथवाकुहूः अथश्राद्धविघ्नेनिर्णयः तत्रविप्रस्यानि

नि॰सिं॰
५२

मंत्रणोत्तरं सूतके मृतके चाशौचाभावः निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि निमंत्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिरतस्य च देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौ
चं विद्यते क्वचिदिति ब्राह्मोक्तेः कर्तुस्तु विष्णुराह व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकं श्राद्धे प्रारंभ
स्तेनैवोक्तः प्रारंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः नांदीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रियेति माधवीये ब्राह्मेऽपि श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्या
दाने च न चाभवेत् मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे सद्यः शौचं प्रकृत्य यज्ञे संभृतसंभारे विवाहे श्राद्धकर्मणीति तिथितत्त्वादिगौडग्रंथास्तु निमंत्रणोत्तरं क
र्तुर्भोक्तुश्च नाशौचं निमंत्रणोत्तरं श्राद्धे प्रारंभः स्यादिति स्मृतिरिति विष्णूक्तेः यत्तु श्राद्धे पाकपरिक्रियेति तद्दर्शश्राद्धविषयमित्याहुः
दातृगृहे मरणादौ ब्राह्मे उक्तं भोजनार्द्धे तु संभुक्ते विप्रे दातुर्विपद्यते गृहे इति शेषः यदा कश्चित्तदोच्छिष्टं शेषं त्यक्त्वा समाहितः आच-
म्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजा इति अस्य श्राद्धविषयत्वं हेमाद्रिणोक्तं पृथ्वीचंद्रोदयेऽप्येवं मम तु प्रतिभाति इदं विवाहादिविषयं न
तु श्राद्धविषयं तत्र पदाभावात् विवाहोत्सवयज्ञेष्वित्युपक्रम्य भुंजानेषु तु विप्रेषु त्वंतरा मृतसूतके अन्यगेहोदकाचांताः सर्वे ते शुचयः
स्मृता इति षट्त्रिंशन्मतेकवाक्यात् निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणीति पूर्वोक्तविरोधाच्च श्राद्धे तु यद्यपि विष्णुना पाकोत्तरमा
शौचाभाव उक्तस्तथापि कर्तुरेव स भोक्तुर्दोषोऽस्त्येव अपि दातृगृहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा अविज्ञानेन दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कथंचन
विज्ञाने भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् इति माधवीये ब्राह्मोक्तेः आदिशब्देनाशौचमुच्यते तत्राह विष्णुः ब्राह्मणादीनामाशौचे यः
सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यादिति यत्तु देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचिदिति ब्राह्मं तत् श्राद्ध
कालीनस्य निषेधकं न तदुत्तरकालीनस्य शुद्धिदीपस्तु निमंत्रितेष्वित्याम श्राद्धपरं भोजनार्धेष्वित्यादि त्वन्नश्राद्धपरमित्याह प्रायश्चित्तं त्वाह मार्कंडेयः

प॰श्रा॰
३

५२

भुक्त्वातुब्राह्मणाशौचेचरेत्सांतपनंद्विजः एतत्कामतः अभ्यासेत्वब्राह्मणस्यतथाभुक्त्वामासमेकंव्रतीभवेदिति अज्ञानात्तु छागलेयः
एकाहंचत्र्यहंपंचसप्तरात्रमभोजनम् ततःशुद्धिर्भवेद्विप्रःपंचगव्यंपिबेन्नर इतिवर्णक्रमेणेदम् अभ्यासेतुद्वैगुण्यमित्यादिमि-
ताक्षरामाधवीयादौज्ञेयं मिताक्षरामाधवादौतु श्राद्धेकर्तुर्भोक्तुश्चसर्वथादोषाभावउक्तः आशौचमध्येश्राद्धदिनप्राप्तौतु माधवीये-
कालादर्शेचऋष्यशृंगः देयेपितॄणांश्राद्धेतुआशौचंजायतेयदा आशौचेतुव्यतिक्रांतेतेभ्यःश्राद्धंप्रदीयते श्राद्धचिंतामणौज्यो-
तिषे प्रतिसांवत्सरंश्राद्धमाशौचात्पतितंचयत् मलमासेपितत्कार्यमितिभागुरिभाषितं आशौचांत्यदिनत्वेननिमित्तत्वाद्दि-
र्थः एतन्मासिकादिपरंनदार्शिकादौ अतएवसकृद्दर्शनभाष्ये अपरपक्षेपित्र्याणीतिनियमात् कृष्णपक्षश्राद्धलोपेप्रायश्चि-
त्तमेव नतुगौणकालेकरणं नचोपवासः वेदोदितानांनित्यानांकर्मणांसमतिक्रमे स्नातकव्रतलोपेचप्रायश्चित्तमभोजनमिति
मनूक्तेरित्युक्तं आशौचेतुप्रायश्चित्तमपिन मुख्यकालेअनधिकारात् आशौचांतेसंभवेत्तुव्यासः श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेत्वंतरामृ-
तसूतके अमावास्यांप्रकुर्वीत शुद्धावेकेमनीषिणः हेमाद्रौषट्त्रिंशन्मतेपि मासिकेचाब्दिकेचैवह्निसंप्राप्तेमृतसूतके वदंति
शुद्धौतत्कार्यंदर्शेचापिविचक्षणाः गोभिलः देयंप्रत्याब्दिकेश्राद्धे अंतरामृतसूतके आशौचानंतरंकुर्यात्तन्मासेंदुक्षयेन-
था मरीचिः श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेप्यविज्ञातेमृतेहनि एकादश्यांतुकर्तव्यंकृष्णपक्षेविशेषतः विशेषतइत्युक्तेःशुक्लैकाद-
श्यामपि आशौचेतरविघ्नेएतदितिमाधवःपृथ्वीचंद्रे यत्त्वत्रिः तदहश्चेत्प्रदुष्येतकेनचित्सूतकादिना सूतकानंतरंकुर्यात्पुनस्तदहरेवचेति
तत्पूर्वकालाभावेज्ञेयं एतदाब्दिकेतरश्राद्धपरं यच्चदेवलः एकोद्दिष्टेतुसंप्राप्तेयदिविघ्नःप्रजायते मासेन्यस्मिंस्तिथौतस्मिन्श्राद्धं

कुर्यात्प्रयत्नत इति तदपि मासिकपरमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च इदमपि पूर्वकालासंभवे व्याध्यादौ विस्मरणे चैवं ज्ञेयं अथ भार्याया र-
जोदर्शने तत्र दार्शिकमासेन कार्यं श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं अमावास्यादिनियतं माससंवत्सरादृते इति हेमा-
द्रौ हारीतोक्तेः व्याघ्रपादोपि आर्तवे देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हीति दीपकापि
दर्शे तु भार्यार्तवे त्वामश्राद्धविधिं प्रवासिविधुराद्याः श्राद्धं चरेयुर्द्विजाः वस्तुतस्तु पाकाभावे द्विजातीनामामश्राद्धं विधीयत इति सु-
मंतूक्तेः पाककर्त्रंतरसत्त्वेऽन्नेनान्यथामेनेत्युक्तं मासिकानि सपिंडानि अमावास्या तथाब्दिकं अन्नेनैव तु कर्तव्यं यस्य भार्या र-
जस्वलेति कलिकायां वचनाच्च कालादर्शे तु स्त्रिया रजोदर्शने दर्शश्राद्धं पंचमेऽह्नीति पक्षांतरमुक्तं पारिजातेप्येवं एवं महालययुगा-
दावपि आब्दिकं तु रजोदर्शनेपि तद्दिन एव कार्यं पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः अन्नेनैवाब्दिकं कुर्याद्धेम्ना वामेन न क्व-
चिदिति माधवीये लौगाक्षिस्मृतेः मरीचिरपि अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत्कुर्यान्मृते-
ऽहनि कार्ष्णाजिनिः आपन्नोप्याब्दिकं नैव कुर्यादामेन कुत्रचित् अन्नेन तदमायां वा कृष्णो वा हरिवासरे प्रयोगपारिजाते रज-
स्वलायां भार्यायां शाक्षयाहयः परित्यजेत् स वै नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवं मासिकानि सपिंडं च अमावास्या तथाब्दिकं अन्नेनै-
व तु कर्तव्यं यस्य भार्या रजस्वला देवयाज्ञिकनिबंधेपि भर्तुः श्राद्धं पंचमेऽह्नि कुर्याद्भार्या रजस्वला पुत्रः पित्रोः प्रकुर्वीत मृताह-
नि शक्तिर्यतः कालादर्शेपि रजस्वलागमनेऽनग्निर्विदेशस्थो यवाब्दिके दर्शादाविवनामेन त्वन्नेन श्राद्धमाचरेत् अन्यत्रापि
विदेशको वा विगताग्निको वा रजस्वलायामपि धर्मपत्न्यां श्राद्धं मृताहे विदधीत पाकेनामेन हेम्ना न तु पंचमेऽह्नि एवं मासिकेपि यत्तु

मरीचिः आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला पंचमेऽहनि तच्छ्राद्धं न तत् कुर्यान्मृतेऽहनि माधवीये श्राद्धं तद्दानकर्तव्यं कर्तव्यं पंचमे
हनीति श्लोकगौतमोक्तेः दैवे कर्मणि पित्र्ये वा पंचमेऽहनि शुद्ध्यतीति प्रभासखंडाच्च नन्वशुचित्वादेव तत्र पंचमेऽहन्यर्थात् श्राद्धं प्रा
प्तमिति वचनं व्यर्थं मैवं गर्भिणी सूतिकादिश्च कुमारी वाप्यरोगिणी यदाऽशुद्धा तदान्येन कारयेत् प्रयता स्वयमिति हेमाद्रौ भवि
ष्योक्तेः अनुपनीतस्त्रीशूद्राश्च श्राद्धं मृत्विजा कारयेयुः स्वयं वा मंत्रकं कुर्युरिति स्मृत्यर्थसाराच्चान्यद्वाराकरणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्य त्व
दुक्तदिशा आशौचानंतरं श्राद्धकर्तव्यताबोधकवाक्यवैयर्थ्याच्च अतः प्रागुक्तमरीच्युक्तेः पत्नी पंचमेऽहनीति युक्तं यत्तु सप्ताहात्पि
तृदेवानां भवेद्योग्या व्रतार्चने इति तद्रजोनिवृत्तिपरमिति हेमाद्रिभिन्नसर्वनिबंधसिद्धांतः हेमाद्रिस्तु श्राद्धादौ स्त्रिया सहैवाधिका
रात्तस्या रजोदुष्टायां तन्निवृत्तेरेकभार्येण पंचमेऽहनि कार्यं प्रागुक्तमरीच्युक्तेः भार्यांतरसत्त्वे तु पुष्पवत्स्वपीति वचनात्तद्दिन एवेत्याह
दीपिकापि भार्यांतरे सति पंचमे च दिवसे स्याद्वार्षिकं मासिकं पक्षान्ते बहुभार्यकस्त्वधिकृते पत्न्यंतरे तत्र तिष्ठति कुर्यात्तद्दितयं स्वसु-
रव्यादिवसे इति तच्चिंत्यं सहाधिकारः सहत्वं श्रुत्या वा एकफलभाक्त्वेन वा पाककर्तृत्वेन वा नाद्यः तदभावात् पाणिग्रहणाद्धि-
सहत्वं कर्मस्वित्यस्याग्निसाध्यकर्मविषयत्वात् आब्दिकस्य च निरग्नेरपि पाकेनैवोक्तेः स्मार्ताग्निसाध्यत्वानियमात्तामपरुध्येति
पूर्वोक्तवचनसत्त्वाच्च कथं च भार्यांतरसत्त्वेऽधिकारः ज्येष्ठयानविनेतरेति नियमात् ज्येष्ठापरत्वे च तत्तेनैव सिद्धे वचनवैयर्थ्यात्
न द्वितीयः अविभक्तभ्रातृष्वेकस्याऽशुचित्वेऽन्यस्याधिकारापत्तेः न तृतीयः प्रवासनिर्देशसूतिकारोगिण्यादिष्वप्यकरणाप
त्तेः आरभेतनैवैः पात्रैरन्नारंभं च बांधवैरिति देवलोक्त्या वात्मनेपदात्स्वस्य बांधवानां च पाककर्तृत्वोक्त्याविरोधाच्च ततस्तानि

नि॰सिं॰
५४

पपाचाशक्रसीताजनकनंदिनीति पाद्यादिलिंगात् भाद्यास्य भार्यापाकस्योच्येतनतत्कस्याप्यनिष्टं तेनैतद्वचनं युक्त्याद्यभावात् पूर्वो
क्तवचोविरोधाच्च यत्तुकिंचिदेव यदपि श्राद्धीयाहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कर्तव्यं पंचमेहनीति श्लोकगौतम
पाठोन्यथादर्शितः माधवीयेच तद्दशात् पक्षांतरमुक्तं तेनापि नाभिमतार्थसिद्धिः यस्यभेतस्येत्यर्थात् तेनात्र हेमाद्रिर्वक्ष्यमेति
बहुवक्तव्येपिनोच्यते अथान्वारोहणेनिर्णयः लौगाक्षिः मृताहनि समासेन पिंडनिर्वपणं पृथक् नवश्राद्धं च दंपत्योरन्वारोहणा
एवंतु समासेन तु तंत्रेण द्विपितृकश्राद्धवद्द्वयोरेकः पिंडो विभज्य पिंडशब्दः श्राद्धपरः नवश्राद्धं पृथगिति हेमाद्रिः पृथ्वीचंद्रौ अ
त्रमृताहनीत्येकत्वात् दिनभेदे दिनैक्ये वा मृततिथेरेकत्वे कालैक्ये कर्त्रैक्ये पाकैक्ये च एकचित्याधिरोहे तु तिथिरेकैव जायते
एकपाकेन पिंडैक्ये द्वयोर्गृह्णीतनामनी इति स्मृत्यंतराच्च अंत्येष्टिपद्धतौ भट्टैरप्युदाहृतं अन्वारोहे तु नारीणां पत्याश्चैकोदकक्रिया
पिंडदानक्रिया तद्वच्छ्राद्धं प्रत्याब्दिकं तथा नवश्राद्धानि सर्वाणि सपिंडीकरणं पृथक् एक एव वृषोत्सर्गो गौरेका तत्र दीयते इति ति
थिभेदे तु वार्षिकं पृथगेव तथा वार्षिके समासाभिधानादन्यत्र सर्वत्र पृथक्त्वे प्राप्ते नवश्राद्धमेव पृथगिति परिसंख्ययान्यत्र पृथगु-
क्तेष्वपि वार्षिकषोडशश्राद्धतीर्थसपिंडान्वष्टक्यादिषु समास एवेति मदनपारिजातनिर्णयामृतादयः अतः समासविधिबलात्
ज्येष्ठपुत्रस्य कर्तृत्वे सपत्नमातुरन्वारोहणे न तत्पुत्रे सत्यपि तद्वार्षिकादिकमविभक्तः सापत्नपुत्र एव ज्येष्ठः कुर्यान्नौरसः वक्ष्यमा
णपृथ्वीचंद्रादिमते तु औरस एव मातुः पृथक्कुर्यात् एवं वृद्धीष्वपि मातृषु ज्ञेयं त्रिस्थलीसेतौ पितामहत्वचरणैरप्येवमुक्तम्
यत्तु गार्ग्यः एकचित्यां समारूढौ दंपती निधनं गतौ पृथक्श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक्पृथक् ओदनं पिंडः तन्नवश्राद्ध-

प॰श्रा॰
३

५४

विषयं यत्तु भृगुः यासमारोहणं कुर्याद्भर्तुश्चित्यां पतिव्रता तां मृताहनि संप्राप्ते पृथक्पिंडे नियोजयेत् प्रत्यब्दं च नवश्राद्धं युगपत्तु स
माचरेत् तयोः षोडशं वार्षिकं सैकोद्दिष्टमुक्तम् तद्विषयं प्रत्यब्दं च मृताहनीत्यन्वयः नवश्राद्धं युगपदिति दर्शवर्गद्वयवदेकतंत्रेण पृ
थगित्यर्थमाह हेमाद्रिः एतन्मृततिथिभेदविषयमिति पृथ्वीचंद्रनिर्णयामृताद्याः देवयाज्ञिकोप्येवम् पराशरमाधवस्तु गा
र्ग्यभृग्वादिवचनात् लौगाक्षिवाक्यसमासेन पाकादितंत्रैक्येन दर्शवर्गद्वयवत् पृथक्श्राद्धं कुर्यात् नवश्राद्धं च तथेत्याह
पृथ्वीचंद्रचंद्रिकादयस्तु द्वयोरेकपिंडदानं लौगाक्षिवचनं चापद्विषयं पृथक्पिंडदानं तु मुख्यः कल्पः तदाह वृद्धपराशरः
आरुह्य भर्तुश्चितिरंगना याप्नोति मृत्युं खलु सत्त्वयुक्ता एकादशाहे तु तयोर्विधेयं श्राद्धं पृथक्स्वर्गमपेक्ष्य सद्भिः एकत्व
मिच्छंति मतिप्रहीणा एकादशाहादिषु ये नृनार्योः ते स्वर्गमार्गं विनिहत्य कुर्युः स्त्रीसत्त्वघाताः निरयाधिवासं भर्त्रा सह मृता यातु
नाकलोकमभीप्सती साहं श्राद्धं पृथक्पिंडान्नैकत्वं तु स्मृतं तयोः पृथगेवाहिकर्तव्यं श्राद्धमेकादशाहिकं यानि श्राद्धानि
सर्वाणि तान्युक्तानि पृथक्पृथक् विश्वादर्शेपि मातुर्गयाष्टकावृद्धिमृताहेषु महालये श्राद्धं कुर्यात् पृथग्देवतंत्रं वानुगता
वपि एकचित्यां समारुह्य मृतयोरेकबर्हिषि पित्रोः पिंडान् पृथग्दद्यात् पिंडत्वापत्क्रतत्क्रतइत्यग्निस्मृतेरित्याहुः यत्तु षट्
त्रिंशन्मते एकत्वसागता भर्तुः पिंडे गोत्रे च सूतके न पृथक्पिंडदानं तु तस्मात् पत्नी षु विद्यते इति तद्दर्शादिपरं चंद्रप्रकाशो
पि एकचित्यां समारूढौ दंपती प्रमृतौ यदि पृथक्श्राद्धं प्रकुर्वीत पत्न्यैरेवक्षयेहनि मृतानामपि भृत्यानां भार्याणां पतिना सह पू
र्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः तंत्रेणश्रपणं कृत्वा श्राद्धं स्वामिक्षयेहनि मृतानामपि भृत्यानां भार्याणां पतिना सह पूर्वक-

स्यमृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः तंत्रेणश्रपणं कृत्वा श्राद्धं स्यात्प्रियेऽहनि तृतीयस्य ततः कुर्यात्संनिपातेष्वयं क्रमः इति सहगमने-
सर्वत्र श्राद्धकार्यमेकपाकइत्याह मदनरत्ने प्रचेताः एकचित्यां समारूढौ म्रियेते दंपती यदि तंत्रेण श्रपणं कुर्यात्पृथक्पिंडं समा-
वपेत् पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवं अत्र भर्तुराशौचमध्येऽन्यदिने स्त्रीमरणे पतिमरणादिनगणनया शौचपिंडदानैकादशाहादिकार्यं
नात्र पक्षिणी वृद्धिः मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेदनलं गता न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुध्यति पुत्रोन्यो वाग्निदस्तस्यास्तावदेवाशु-
चिस्तयोः नवश्राद्धं सपिंडं च युगपत्तु समापयेदिति षडशीतिमतात् यदा नारी विशेदग्निं प्रियस्य प्रियवांछया तदाशौचं विधा-
तव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हीति लघुहारीतोक्तेश्च भर्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणे तु त्र्यहमाशौचं ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी
त्र्यहाशौचे तु निर्वृत्ते श्राद्धं प्राप्नोति शाश्वतमिति ब्राह्मोक्तेरिति पृथ्वीचंद्रापरार्कौ एतदन्वारोहणे एव नत्वेकचितौ ऋग्वेदवादः इ-
मानारीरविधवेत्यादिः एतदसवर्णापरमित्यन्ये स्मार्तगौडास्तु देशांतरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयमित्युपक्रम्य ब्राह्मे त्र्य-
हाशौचे तु निर्वृत्ते इत्युक्तेः पत्न्यास्त्राशौचोत्तरमन्वारोहणेत्र्यहः सहगमने तु पूर्णं दशाहादि पिंडास्तु दशापि सहैव तथा च जनकशू-
लपाणिशुद्धितत्त्वधृतव्यासः संस्थितं पतिमालिंग्य प्रविशेद्या हुताशनं तस्याः पिंडादिकं ज्ञेयं क्रमशः पतिपिंडवत् अन्वितापिंड-
दानं तु यथा भर्तुर्दिने दिने न दद्यादारोहिणी यस्मात्तस्मात्सा नात्मघातिनीति विष्णूक्तेश्च पृथक्चितौ तु भर्त्राशौचमध्ये तदूर्ध्वं वा स-
त्यां त्र्यहेण दशपिंडाः अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिंडास्त्र्यहेण तु स्वाम्याशौचे व्यतीते तु तस्याः श्राद्धं प्रदीयत इति तत्रैव पैठीनसि-
स्मृतेः भर्त्राशौचोत्तरं मृतौ तु चतुर्थेऽह्नि श्राद्धं शूलपाणिना लिखितं अग्निपुराणीयत्वेनोक्तं शुद्ध्येत्तस्य सद्यः शौचे त्वन्वारोहणे त्रिरात्रं

एकचितौ तु संस्थित पतिमिति मागुक्त व्यासोक्तेः सद्यःशौचमित्याहुः अन्यसपिंडाशौचमध्येविदेशमृतान्वारोहणं त्वनाशक्यमेव-
शक्यचितायाअंगत्वात् अन्येतु रजोवत्याः सूतिकायाश्च गमननिषेधादितराशौचस्यानिषेध अन्यथाप्रत्यक्षभर्तृमरणेकागतिरि-
त्याहुः तन्मूलवचनंविनाचिंत्यमेव स्मृत्यर्थसारेपि सहगमनेसर्वत्रश्राद्धपिंडादौ पाकेक्यं कालेक्यंकर्त्रैक्यंचेति यातुपतिसुहृ-
द्याः अन्यकालेऽन्यतिथावन्वारूढा तस्याःश्राद्धंतत्क्षयतिथौकार्यं नभर्तृतिथौ पारणेमरणेनृणांतिथिस्तात्कालिकीस्मृतेतिस्कां-
दात् तिथिरेकैवजायत इत्यादिवचनाच्चेति मदनरत्नपारिजात पृथ्वीचंद्रादयः अन्येतुतस्याः पतिमरणेनमृतप्रायत्वात् सहा-
ग्रतःपृष्ठतोवातद्भक्त्याम्रियतेयदि तस्याःश्राद्धंप्रदातव्यं पृथक्पत्न्याःक्षयेहनीति स्मृत्यंतरात् अग्रतःपृष्ठतोवापितद्भक्त्याम्रि-
यतेयदि तस्याःश्राद्धंसुतैःकार्यंपत्न्यैवक्षयेहनीतिपुराणसमुच्चयाच्च भर्तृतिथावेवेत्याहुः अत्रमूलंचिंत्यं अत्रविशेषोहेमा-
द्रौस्मृत्यंतरे मातामंगलसूत्रेण म्रियतेयदितद्दिने उद्दिश्यविप्रपत्नीतांभोजयेच्चसुवासिनीं अथश्राद्धसंपातेनिर्णयः
अत्रपित्रोर्मृततिथ्यैक्ये कालेमरणक्रमेण दर्शवर्गद्वयवत्तंत्रेणश्राद्धंकुर्यात् पौर्वापर्याज्ञानेतु पितृपूर्वकंकुर्यादितिहेमाद्रिः माधवा-
दयस्तु पित्रोःश्राद्धेसमंप्राप्तेनवेपर्युषितेपिवा पितृपूर्वंसुतःकुर्यादन्यत्रासतियोगत इतिकार्ष्णाजिनिस्मृतेः सर्वत्रपितृपू-
र्वंभिन्नप्रयोगमाहुः पार्वणैकोद्दिष्टयोःसंपातेमाधवीयेजाबालिः यद्येकत्रभवेद्यातामेकोद्दिष्टंचपार्वणं पार्वणंत्वभिनि-
र्वर्त्यएकोद्दिष्टंसमाचरेत् गृहदाहादिनायुगपन्मरणेभृगुः एककालेगतासूनांबहूनामथवाद्वयोः तंत्रेणश्रपणंकृत्वाकुर्या-
च्छ्राद्धं पृथक्पृथक् पूर्वकस्यमृतस्यादौद्वितीयस्यततःपुनः तृतीयस्यततःकुर्यात्सन्निपातेष्वयंक्रमः ऋष्यश्रृंगः भवे-

यदिसपिंडानांयुगपन्मरणंतदा संबंधासत्तिमालोच्यतत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत् गारुडे एकेनैवतुपाकेनश्राद्धानिकुरुतेत्विह वि-
किरंस्त्वेकतःकुर्यात्पिंडान्दद्यात्पृथक्पृथक् अत्रानुगमनेचदाहसपिंडनादौविशेषंवक्ष्यामः अत्रिः बहूनामथवाद्वाभ्यां-
श्राद्धंचेत्स्यात्समेहनि तंत्रेणश्रपणंकृत्वापृथक्श्राद्धानिकारयेत् पुलस्त्यः महालयेगयाश्राद्धेगतासूनांक्षयेहनि तंत्रेण
श्रपणंकृत्वाश्राद्धंकुर्यात्पृथक्पृथक् इदंचपृथक्पाकेनभिन्नश्राद्धशक्तौपृथक्पाकेनसंबंधासत्त्याश्राद्धभेदस्तुमुख्यः
पक्षः एकत्रैवदिनेश्राद्धद्वयंप्राप्तंयदातदा चरेद्देवपुरावर्षात्पितुर्मातुश्चयत्नतः एकस्मिन्यःकरोत्यन्हिद्वयोःश्राद्धंयदा-
द्विजः तदापूर्वमृतस्यादौकृत्वास्नात्वायथाविधि पश्चात्पश्चान्मृतस्यैवपृथक्पाकैःसमाचरेत् नैकस्मिन्दिवसेश्राद्धं
त्रयाणांकुत्रचिद्द्विजः एकःकुर्यात्तथाप्राप्ते अन्योभ्रातासमाचरेत् भ्रातर्यविद्यमानेतुतत्परेन्हिसमाचरेत् अन्यथाश्राद्धहंता
स्याच्छ्राद्धसंकरकृद्भवेत् इत्याश्वलायनोक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः कात्यायनः द्वेबहूनिनिमित्तानिजायेरन्नेकवासरे नैमित्तिकानि
कार्याणिनिमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात् जाबालिः श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमोदयं का-
लादर्शे नित्यदार्शिकयोश्चोदकुंभमासिकयोरपि दार्शिकस्ययुगादेश्चदार्शिकालभ्ययोगयोः दार्शिकस्यचमन्वादेःसंपातेश्रा-
द्धकर्मणः प्रसंगादितरस्यापिसिद्धेरुत्तरमाचरेत् अस्यदेवताभेदेपवादमाहसएव नित्यस्यचोदकुंभस्यनित्यमासिकयो-
रपि दर्शस्यचोदकुंभस्यदर्शमासिकयोरपि नित्यस्यचाब्दिकस्यापिदार्शिकाब्दिकयोरपि युगाद्याब्दिकयोश्चैवमन्वाद्या-
ब्दिकयोस्तथा प्रत्याब्दिकस्यचालभ्ययोगेषुविहितस्यच संपातेदेवताभेदाच्छ्राद्धयुग्मंसमाचरेत् निमित्तानियतश्चात्रपूर्वा

नुष्ठानकारणं पित्रोस्तुपितृपूर्वत्वंसर्वत्रश्राद्धकर्मणि माधवीयेस्मृतिसंग्रहे काम्यतंत्रेणनित्यस्यतंत्रंश्राद्धस्यसिद्ध्यति अथश्रा
द्धांगतर्पणम् पारिजातपृथ्वीचंद्रोदयेचगर्गः पूर्वंतिलोदकंकृत्वा अमाश्राद्धंतुकारयेत् मृतब्देनभवेत्पूर्वंपरेऽहनितिलोदकं प
क्षश्राद्धेहिरण्येचअनुव्रज्यतिलोदकं नचनित्यतर्पणस्यायंपरेद्युरुत्कर्षः ननुश्राद्धांगतर्पणमस्तीतिवाच्यं यस्तर्पयतितान्विप्रःश्रा
द्धंकृत्वापरेहनि पितरस्तेनतृप्यंतिनचेत्कुप्यंतिवैभृशमितिगर्गेणफलनिंदार्थवादाभ्यामंगत्वेनोक्तेः श्राद्धप्रक्रमात्पार्षिकं बृह
न्नारदीयेप्याब्दिकंप्रक्रम्य परेद्युःश्राद्धकृन्मर्त्योयोनतर्पयतेपितॄन् तस्यतेपितरःक्रुद्धाःशापंदत्वाव्रजंतिहि पितृशब्दस्य
श्राद्धेज्यवर्गपरः तेनतर्पणस्यपशौपुरोडाशयागवत्प्रस्तरप्रहरणवच्चेष्टदेवतासंस्कारकत्वात्तेनाब्दिकेदिनेनित्यस्यापित्र्यादि
तर्पणंकार्यमेवश्राद्धांगभूतस्यैवपरेद्युरुक्तेः तदुक्तं मृतब्दांगतिलंदद्यान्निषिद्धेपिपरेहनि वंगैकस्यवचोयेषामन्येषांतुविव
र्जयेत् कश्चिद्विशेषमाहगर्गः कृष्णेभाद्रपदेमासिश्राद्धंप्रतिदिनंभवेत् पितॄणांप्रत्यहंकार्यंनिषिद्धेहेपितृतर्पणं तर्पणांतिलत
र्पणंनिषिद्धाहेपीत्युक्तेः सकृन्महालयेश्वःस्यादष्टकास्वतएवहि अत्रसप्तमीनिर्देशात्अंगितास्फुटैव तत्रजपान्जुहुयात् सं
ईशायणीयायामंत्रप्रातःसवनेइत्यादिवत् अस्यापवादोबृहन्नारदीये वृद्धिश्राद्धेसपिंड्यांचप्रेतश्राद्धेनुमासिके संवत्सरविमो
केचनकुर्यात्तिलतर्पणं तदयमर्थः दर्शेविप्रनिमंत्रणोत्तरंपाकारंभोत्तरंवाश्राद्धप्रयोगस्यारब्धत्वात् ब्रह्मयज्ञोत्तरंनित्यतर्प
णंनैवश्राद्धांगतर्पणस्यतंत्रेणप्रसंगेनवासिद्धिः ततःपूर्वंवैश्वदेवोत्तरंवाब्रह्मयज्ञकरणेश्राद्धांगतर्पणंपृथक्कार्यं पित्रोर्वार्षि-
केतुनित्यतर्पणंतिलवर्ज्यंकार्यं नैवश्राद्धदिनेकुर्यात्तिलैस्तुपितृतर्पणं श्राद्धंकृत्वापराण्हेचतर्पणंतुतिलैःसहेतिवचनात्

सप्तम्यांभानुवारेचमातापित्रोर्मृतेहनि तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेत्पितृघातकइति स्मृतिरत्नावल्यांहेमाद्रौमनूक्तेश्च अत्रनित्यति-
लतर्पणेतिलमात्रनिषेधोनतुतर्पणस्यतिलैरित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः यत्तुकातीयम् उपरागेपितुःश्राद्धेपातेमाघ्यांचसंक्रमे निषिद्धे-
ष्विहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेदितितदपरेद्युःश्राद्धाङ्गतर्पणविषयमितिकेचित् श्राद्धाशक्तस्यतत्स्थानापन्नतर्पणविषयमि-
त्युक्तं सकृन्महालयेपरेद्युस्तर्पणं अष्टकासुतुसप्तम्यष्टमीश्राद्धयोरंतेतत्तद्देववर्गद्वयस्य अन्वष्टक्येतुमातृवर्गस्यापितीर्थ-
श्राद्धेदर्शवत् माघ्यावर्षादिष्वेकावदंते अनेकश्राद्धसंपातेतुयदितंत्रप्रसंगसिद्धिः तदातदीयमेवतर्पणं तंत्रत्वेतुश्राद्धसमसंख्य-
त्वेआदावंतेवा विषमसंख्यायांबह्वनुरोधइति तस्माच्छ्राद्धाङ्गतर्पणंसिद्धं तद्विधिःसंग्रहे स्नात्वातीरंसमागत्यउपविश्यकुशास-
नेसंतर्पयेत्पितॄन्सर्वान्स्नात्वावस्त्रंचधारयेत् तर्पणोत्तरंनित्यस्नानंकृत्वेत्यर्थः अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजान्वाच्यभूतले नाम-
गोत्रस्वधाकारैर्द्वितीयांतेनतर्पयेत् अत्रवस्वादिरूपतोक्तास्मृत्यर्थसारे वसुरुद्रादितिसुतान्श्राद्धार्थेतर्पयेत्पितॄन् तत्रबह्वृ-
चानांदक्षिणेनैव अनादेशेदक्षिणंप्रतीयादितिसूत्रात् अत्रप्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः निर्वापवत्तत्संध्यार्घ्यदानवच्चद्रव्यभेदात् अव-
घातवेदिप्रोक्षणादौतुद्रव्यैकत्वान्नमंत्रावृत्तिः केचित्तुपरिव्याणमंत्रवत्क्रियमाणानुवादित्वेनकरणत्वाभावात्सकृदिच्छंति तन्न
तत्रापूपद्रव्यैक्यात् परवीरसीतिकरणीभूतमंत्रांतरसत्त्वादन्यतरेणव्यवधानापत्त्योभयोःकारणत्वायोगात् कर्तृभेदेनविकल्पा-
योगाच्चक्रियमाणानुवादित्वंनत्वत्रतथेतिबोधायनादिवचनात्करणत्वमेव तेनावृत्तिरेवयुक्ता एवंनित्येपि यत्तुसंग्रहेनाम्ना
पठंति पित्रोःक्षयाहेसंप्राप्तेयःकुर्यान्नित्यतर्पणं आस्फुरंतद्भवेच्छ्राद्धंतत्तोयंरुधिरंभवेत् सर्वदातर्पणंकुर्याद्ब्रह्मयज्ञपुरःसरं

मृताहेनैवकर्तव्यंकृतंचेन्निष्फलंभवेत् तत्समूलत्वेसतिफलविषयं यच्चपठंति कपिलः मन्वादिषुयुगाद्यासुदर्शसंक्रमणेषुच
पौर्णमास्यांव्यतीपातेदद्यात्पूर्वंतिलोदकं अर्धोदयेगजच्छायेषष्ठीषुचमहालये भरण्यांचमघायांचश्रेतदंतेतर्पणंविदुः शौनकः
मातापित्रोर्मृताहेचपरेहनितिलोदकं कारुण्यश्राद्धविषयेसद्योदद्यात्तिलोदकं एतन्निर्मूलं अथतिलतर्पणनिषेधः गार्ग्यः
भानौभौमेत्रयोदश्यांनंदाभृगुमघासुच पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणं स्मृत्यर्थसारे विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्ध
कं अर्धंतदेव वृद्धौसत्यांचतन्मासिनेत्याहुस्तिलतर्पणं हेमाद्रौमरीचिः सप्तम्यांरविवारेचगृहेजन्मदिनेतथा निशासंध्यासु
पुत्रार्थीनकुर्यात्तिलतर्पणं यत्तुसंग्रहे नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच भरण्यांभानुवारेचगजच्छायाह्वयेतथा अ
यनद्वितयेचैवमन्वादिषुयुगादिषु पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणमितितच्चिंत्यं पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रंदद्यात्पितृ
भ्यःप्रयतोमनुष्य इत्यादिविरोधात् अत्रापवादः पृथ्वीचंद्रोदये तीर्थेतिथिविशेषेचगंगायांप्रेतपक्षके निषिद्धेपिदिनेकुर्यात्तर्पणंति
लमिश्रितं स्मृत्यर्थसारेपि तिथितीर्थविशेषेषुकार्यंप्रेतेचसर्वदेतिगोभिलः तिलाभावेनिषिद्धाहेसुवर्णरजतान्वितं तदभावेनिषिं
चेत्तुदर्भैर्मंत्रेणवापुनः पतितस्यतिलोदकंवक्ष्यामः अथवृद्धिश्राद्धं तन्निमित्तं पृथ्वीचंद्रोदयेब्राह्मे जन्मन्यथोपनयनेविवाहेपु
त्रकस्यच पितृन्नांदीमुखान्नामतर्पयेद्विधिपूर्वकं देवव्रतेषुचाधानयज्ञपुंसवनेषुच नवान्नभोजनेस्नानेऊढायाःप्रथ-
मार्तवे देवारामतडागादिप्रतिष्ठास्वुत्सवेषुच राजाभिषेकेबालान्नभोजनेवृद्धिसंज्ञकान् वनस्थाद्याश्रमंगच्छन्
पूर्वेद्युःसत्यएववा पितॄन्पूर्वोक्तविधिनातर्पयेत्कर्मसिद्धये विष्णुपुराणे यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासुमेखलाबंधमोक्षयोः

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् तत्रैव नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथेत्युक्तेर्निष्क्रमान्नप्राशनयोर्न श्राद्धमिति मै-
थिलाः पूर्वोक्तविरोधात् नानिष्क्वेतिविरोधात् सुतोत्पत्तौ तथा श्राद्धे अन्नप्राशनिके तथेति राजमार्तंडाच्च यत्तु छंदोगपरिशिष्टे
सूर्येंद्वोः कर्मणीयेच्च तयोः श्राद्धं न विद्यते इति तत्तेषामेवेति कल्पतरुः बह्वृचकारिकायां स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्म-
सु पुंसः सवनसीमंतचौलोपनयनेष्विह विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौतकर्मणि इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजो वृद्धिनिमित्तकं अन्येः
षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वपीष्यते वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्तनिमित्तकं बोपदेवकालादर्शौ सीमंतव्रतचौलनामकरणान्नप्रा-
शनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च पुंसूत्यावसथप्रवेशनसुताद्यास्यावलोकाश्रमस्वीकाररक्षितिपाभिषे-
कदयिताद्यर्तौ च नांदीमुखं यत्तु कामधेनौ जलाशयप्रतिष्ठायां वृषोत्सर्गादिकर्मसु वत्सराभ्यंतरे पित्रोर्वृषस्योत्सर्गकर्मणि वृ-
द्धिश्राद्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समाचरेदिति तत्र जलाशये वृद्धिश्राद्धस्य निषेधो न तु कर्मांगस्येति केचित् अन्ये त्वस्य निर्मूलतामाहुः
श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये अन्नप्राशे च सीमंते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने देववृक्षजला-
दीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितं इदं चावश्यकं वृद्धौ न तर्पिता येवै पितरो गृहमेधिभिः तद्धीनम-
फलं ज्ञेयं भास्करे विधिरेव सः इति शातातपोक्तेः अत्र श्राद्धत्रयं स एवाह मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितॄणां तदनंतरं ततो मातामहानां
च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतं तत्कालमाह पृथ्वीचंद्रोदये गार्ग्यः मातृश्राद्धं तु पूर्वेद्युः कर्माहनि तु पैतृकम् मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौ
श्राद्धत्रयं स्मृतं अत्राप्यशक्तौ स एव पृथक् दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे श्राद्धत्रयं प्रकुर्वीत वैश्वदेवं तु तांत्रिकमिति

५८

हन्द्रमनुरपि अलाभेभिन्नकालानांनांदीश्राद्धत्रयंबुधः पूर्वेद्युर्वैप्रकुर्वीतपूर्वाण्हेमातृपूर्वकं अत्रमहत्सुपूर्वेद्युस्तदहस्वल्पेष्विति
गृह्यपरिशिष्टाद्व्यवस्थाज्ञेया तच्चप्रातरेव पार्वणंचापराण्हेतुप्रातर्वृद्धिनिमित्तकमितिशातातपोक्तेः अत्रप्रातःशब्दःसार्द्ध
प्रहरपरः प्रहरोप्यर्धसंयुक्तःप्रातरित्यभिधीयतइतिगार्ग्योक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः इदंचपुत्रजन्मातिरिक्तविषयं तदाहात्रिः पूर्वा
ण्हेवैप्रवेद्वृद्धिर्विनाजन्मनिमित्तकं पुत्रजन्मनिकुर्वीतश्राद्धंतात्कालिकंबुधइति एतदनियतनिमित्तपरं नियतेषुनिमित्तेषु
प्रातर्वृद्धिनिमित्तकं तेषामनियतत्वेतुतदानंतर्यमिष्यतइतिलौगाक्षिस्मृतेः आधानांगंनांदीश्राद्धंत्वपराण्हएव आमश्राद्धंतुपू
र्वाण्हेसिद्धान्न्हेनतुमध्यतः पार्वणवापराण्हेतुवृद्धिश्राद्धंतथाग्निकमितिनिर्णयामृतेगालवोक्तेः नांदीमुखाह्वयप्रातरब्द-
कंत्वपराण्हत इतिविष्णूक्तेश्च इदंचमातृपितृमातामहादिक्रमेणनवदेवत्यंकार्यं तत्रमातामहाःसपत्नीकाः वृद्धप्रमातामहप्रमा
तामहमातामह्यानांसपत्नीकानामितिपृथ्वीचंद्रोदयेगारुडेगद्यरूपेणपाठात् हेमाद्रौशंखः नांदीमुखेसत्यवसूसंकीर्तयेद्वैश्वदे
विके वृद्धपराशरः नांदीमुखेभ्योदेवेभ्यःप्रदक्षिणकुशासनं पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्चप्रदक्षिणमितिस्मृतिः यत्तुवृद्धवसिष्ठः
नांदीमुखेविवाहेचप्रपितामहपूर्वकं नामसंकीर्तयेद्विद्वानन्यत्रपितृपूर्वकं यच्चस्मृत्यर्थसारे वृद्धमुख्यास्तुपितरोवृद्धिश्राद्धेतु
भुंजतइति यच्चगारुडे व्युत्क्रमप्रतिपादनंतच्चशाखांतरविषयं पितृभ्यःपितामहेभ्यःप्रपितामहेभ्यइतिबह्वृचपरिशिष्टे
कात्यायनेनचानुलोम्याम्नानात् पृथ्वीचंद्रोदयेप्येवं यत्तुकेचिद्वृद्धिपदंपित्रादिषुप्रयुंजतेतन्न अनस्मद्वृद्धशब्दानामरूपाणा
मग्नीन्निणाम् अनाम्नामतिलार्थेश्चनांदीश्राद्धंतुसव्यवदिति पृथ्वीचंद्रोदयेसंग्रहोक्तेः नचनिषेधादेवविधिः कल्प्यतइतिवाच्यम्

प्रोष्ठपदीश्राद्धे प्रपितामहात्परेषां वृद्ध्यपित्रादीनां देवतात्वान्नांदीश्राद्धत्वसाम्ये नेहापि तत्प्राप्तो निषेधात् गोत्रनामादिनिषेधस्तु श्रु-
मार्थाप्रथमांतेन वृद्धौ संकल्पमात्रे रोदत्वक पक्रम्यान स्मद्वृद्धशब्दानामित्युक्तेः संकल्पश्राद्धपरः सपिंडके तु सर्वं भवतीति प्रयोगपा-
रिजातः गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄन्ध्यार्घ्यं प्रदापयेदिति छंदोगपरिशिष्टे तद्विधानात् यत्तु ब्राह्मे पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः
त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्तिताः तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावंतः सुखैधिताः ते तु नांदीमुखा नांदी समृद्धिरिति कथ्यत इति य
च्च मार्कंडेयपुराणे ये स्युः पितामहादूर्ध्वं ते तु नांदीमुखाः स्मृता इति तज्जीवत्पित्रादित्रिककर्तृकवृद्धिश्राद्धविषयं तेन न तस्येदमा-
वश्यकं यत्तु विष्णुः पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यादिति तद्दर्शादिविषयमिति कल्पतरुः मदनपारिजातेप्येवं
हेमाद्रिस्तु नांदीमुखानां श्राद्धं तु कन्याराशिगते रवौ पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथेति प्रोष्ठपदीश्राद्धैकवाक्यत्वात् तत्रैव व-
पूर्वेषां देवतात्वमित्याह अत्र सत्यवसू विश्वेदेवावित्युक्तं प्राग्वत् यत्तु शातातपः मातुः श्राद्धं तु युग्मैः स्याद्दैवं प्राङ्मुखैः पृथगि
ति तद्भिन्नप्रयोगमातृश्राद्धभिन्नश्राद्धद्वये विश्वेदेवविकल्पार्थं प्रयोगैक्ये तु विश्वेदेवविहीनं तु केचिदिच्छंति मानवा इति तद्भिन्न
प्रयोगमातृश्राद्धभिन्नश्राद्धद्वये विश्वेदेवविकल्पार्थं प्रयोगैक्ये तु देवनियम इति हेमाद्रिः एतच्च मातृपूजापूर्वकं कार्यं अकृत्वा
मातृयागं तु यः श्राद्धं परिवेषयेत् तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छंति मातर इति शातातपोक्तेः कौर्मेपि पुष्पैर्धूपैः सनैवेद्यैर्गंधा
द्यैर्भूषणैरपि पूजयित्वा मातृगणं कुर्याच्छ्राद्धत्रयं बुध इति छंदोगपरिशिष्टे कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः पूजनीयाः प्रय
त्नेन पूजिताः पूजयंति ताः प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु अपि वाक्षतपुंजेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः कुड्यलग्ना वसोर्धारा

सप्तधारां घृतेनतु कारयेत् पंचधारां वा नातिनीचां नचोच्छ्रितां आयुष्याणि च शांत्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्ध
दानमुपक्रमेत् अत्र सर्वेष्विति ग्रहणात् ग्रहयज्ञादिकारेष्वपि नित्यश्राद्धं नानि स्यात्तु पितॄन् श्राद्धे कर्म किंचित्समाचरेदिति शातात
पोक्तेश्च इयं च वसोर्धारा तच्छाखीयानां नियता अन्येषां तु नियता बह्वृचानां स्वगृह्योक्तमित्युक्तेः करणे त्वभ्युदयः यन्नास्मानस्व
शाखायामित्युक्तेः आयुष्याणि आनो भद्राइत्यादीनि षड्भ्य इति मात्रादित्रिकोपलक्षणमिति पृथ्वीचंद्रोदयः छंदोगानां षड्
दैवत्यमन्येषां नवदैवत्यमित्याशार्कः सप्ततु मतं कोकिलमतानुसारिणां मातृमातामही प्रमातामही इति मात्रा सहैव माता मह श्राद्ध
करणात् तद्विषयमिदं षड्भ्य इति मातरस्तत्रैवोक्ताः गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लो
कमातरः इति सर्वविशेषणे तेन चतुर्दशलं यदा षोडशेति पाठस्तदा देवतांतरं चंडिकाद्याश्चतुर्विंशति मतेन त्वन्या उक्ताः तिस्रः पूज्याः
पितुः पक्षे तिस्रो मातामहे तथा इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाष्टमी आसां जीवने प्रत्यक्षपूजनं मृतानां तु सक्तपुंजेष्विति हे
माद्रिः ब्राह्मण्याद्यास्तथा सप्त दुर्गा क्षेत्र गणाधिपान् वृद्धौ आदौ पूजयित्वा तु पश्चान्नांदीमुखान् पितॄन् मातृपूर्वान् पितॄ
न् पूज्य ततो मातामहानपि मातामहीस्ततः केचिद्युग्मा भोज्या द्विजातयः इति अत्र द्वादशदैवतस्य देशाचारात् व्यवस्था ब्राह्म
ण्याद्याः ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा वाराही च तथेंद्राणी चामुंडाः सप्त मातर इत्यपरार्के उक्ताः अत्र चौला-
दीनां योगपद्ये तंत्रतोक्तं छंदोगपरिशिष्टे गणशः क्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् सकृदेव भवेच्छ्राद्धं आदौ न पृ
थगादिषु मातृभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी गणशः एकानेक पुत्राणां संस्कारेष्वेकदिने एकदेशकालकर्तृकत्वादित्यर्थः तथा

असकृद्यानिकर्माणिक्रियेरन्नेवकारिभिः प्रतिप्रयोगंनैवस्युर्मातरःसगणाधिपाः कर्मादावपिपक्वान्नश्राद्धंकार्यंक्वचनेत्युक्तंनत्रैव आ
धानेहोमयोश्चैववैश्वदेवेतथैवच बलिकर्मणिदर्शेचपूर्णमासेतथैवच नवयज्ञेचयज्ञज्ञावदंत्येवंमनीषिणः एकमेवभवेच्छ्राद्धमेतेने-
पुनःपृथक्पृथक् एतेषुप्रतिप्रयोगंनावर्ततेकिंत्वादौ एतद्भिन्नेसोमयागादौप्रतिप्रयोगमावर्ततएवश्राद्धमित्यर्थः क्वचिदादावपि
निषेधमाहसएव नाष्टकासुभवेच्छ्राद्धंनश्राद्धेश्राद्धमिष्यते नसोष्यंतीजातकर्मप्रोषितागतकर्मसु विवाहादिःकर्मगणोयउक्तो
गर्भाधानंशुश्रुमोयस्यचांते विवाहादावेकमेवात्रकुर्याच्छ्राद्धंनादौकर्मणःकर्मणःस्यात् सोष्यंत्याआसन्नप्रसवायाः सो-
ष्यंतीमप्युक्त्येत्युक्तंकर्मकात्यायनोक्तस्य श्राद्धस्यपाकस्यप्राधान्यात्तस्यच जातश्राद्धेनदद्यात्तुपक्वान्नंब्राह्मणेष्वपीतिनिषेधा
न्नजातकर्मणिनांदीश्राद्धमित्याशार्कः आमान्नेनवाकार्यमित्यपितेनैवोक्तं गौडास्तु जातकर्मण्येवनिषेधः पुत्रजन्मनिमि
त्तकंतुकार्यमेव जन्मन्यथोपनयनेइत्युक्तेः नैमित्तिकमथोवक्ष्येश्राद्धमभ्युदयात्मकं पुत्रजन्मनितत्कार्यंजातकर्मसमंन
रैरितिमार्कंडेयपुराणाच्चेत्याहुः हारलतायांश्राद्धविवेकेचैवं एतेनजातकर्मणिकालांतरेश्राद्धनिषेधानपुत्रजन्मदिनेइति-
वाचस्पतिमतंपरास्तं अत्रनिषेककालेइतिवचनात् गर्भाधानेननिषेधः निषेककालेसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा ज्ञेयंपुंसव
नेश्राद्धंकर्मांगंवृद्धिवत्कृतमितिपारस्करः प्रोषितेति प्रोष्येत्यगृहानुपतिष्ठतेपुत्रंदृष्ट्वाजपतीतिविहितंकर्म विवाहादिगर्भा
धानांतोयोगृहप्रवेशश्चतुर्थीकर्मादिकर्मसमूहउक्तः सूत्रकारेण तत्रापिप्रतिकर्मनेत्यर्थः अन्येपिहलाभियोगादयोपवादवि
षयास्तत्रैवज्ञेयाः अप्रचारान्नोच्यंते अत्राधिकारिणः विष्णुपुराणे जातस्यजातकर्मादिक्रियाकांडमशेषतः पितापुत्र

स्यकुर्वीतश्राद्धंचाभ्युदयात्मकं अत्रकेचित् जीवत्पितुःसाग्नेरेव वृद्धिश्राद्धेधिकारः नतुनिरग्नेः नजीवत्पितृकःकुर्याच्छ्राद्धमग्नि-
मृतेद्विजः येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यःकुर्वीतसाग्निकः पितामहेप्येवमेवकुर्याज्जीवतिसाग्निकः साग्निकोपिनकुर्वीतजीवतिप्र
पितामहइतिचंद्रिकायांस्मृत्युक्तेरित्याहुः प्रयोगपारिजातेप्यनाहिताग्निर्नकुर्यादितीदंव्याख्यातं तन्न अनग्निकोपिकुर्वी
तजन्मादौवृद्धिकर्मणि येभ्यएवपितादद्यात्तानेवाह्वयनर्पयेदितिहारीतोक्तेः सोमंतवत्तुवृद्धिश्राद्धभिन्नश्राद्धपरमित्यु
क्तमदनरत्ने श्राद्धपदंपिंडपितृयज्ञपरमितिपृथ्वीचंद्रोदयः निर्णयामृतेतुहारीतीयेनाग्निकोनाहिताग्निरभिप्रेतः पूर्ववचनेतु
साग्निकः श्रौताग्निःस्मार्ताग्निश्चोच्यते तेनोभयाग्निहीनस्यनेत्युक्तं तन्न पूर्वोक्तदिशागतिसंभवेनाग्निपदस्यस्मार्ताग्निपर
त्वेमानाभावात् वक्ष्यमाणनित्यानित्यसंयोगविरोधात् पितरोजनकस्येज्यायावद्व्रतमनाहितं समाहितव्रतःपश्चात्स्वान्यजे
तपितामहानितिपृथ्वीचंद्रोदयेयमवचोविरोधाच्च अपरार्केपि समावर्तनेब्रह्मचारीस्वयमेवनांदीश्राद्धंकुर्यादित्याहुः अतः
पूर्वमेवसाधु बोपदेवोप्येवमाह यत्तुमतंजीवत्पितुःपुत्रनामकर्मादौनवृद्धिश्राद्धं हारीतीये जन्मादावित्यादिशब्देनतत्प्रा
प्तावपिउद्वाहेपुत्रजननेपित्र्येष्ट्यांसोमिकेमखे तीर्थेब्राह्मणआयातेषडेतेजीवतःपितुरितिमंत्रपरिशिष्टेउद्वाहएवनस्योप
संहारात् एवंयत्रतुसंस्कारादिपदंतदप्युद्वाहादिपरमेवेति तन्न उद्वाहपदस्यस्वविवाहपरत्वस्यापिसंभवात् पुत्रविवाहपर
त्वेमानाभावात् नामकर्मणिबालानांचूडाकर्मादिकेतथेत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्यचौलाद्यंगत्वावगतेर्नित्यानित्यसंयोगविरोधा
च्च अतोजन्मादावितिसर्वसंस्कारसंग्रहः तथाकात्यायनः स्वपितृभ्यःपितादद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु पिंडानोद्वहनात्तेषां

स्याभावे तत्क्रमात् सुतानां चौलादिसंस्कारेषु पिना स्वपितृभ्यः पिंडान् श्राद्धं पिंडदोंशहरश्चैषामिति दर्शनात् ओद्वहनाद्विवाहपर्यंतं
दद्यात् विवाहश्च प्रथमः नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदिकमिति स्मृतेः तस्य पितुरभा
वे तत्क्रमात् असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति यः कर्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिर्दद्यादिति चंद्रिकादयः हेमा
द्रिस्तु तस्य पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्यात्स तत्क्रमात् संस्कार्यपितृक्रमाद्दद्यान्न तु स्वपितृभ्य इति व्याचख्यौ समावर्तन
स्यापि विवाहप्राचीनकृतसंस्कारत्वात् पितैव नांदीश्राद्धं कुर्यात् तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिभिः तदभावे स्वयमेव कुर्यात् उपनयनेनक-
र्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहे पीति पृथ्वीचंद्रोदयचंद्रिकादयः मदनरत्नेप्येवं यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वाध-
र्मार्थं तत्सुतमन्यः संस्कुर्यात्तदा संस्कार्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात् पितरो जनकस्येज्या यावद्व्रतमनाहितं समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्य
जेत पितामहानिति पृथ्वीचंद्रोदये प्रोक्तेः जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति येभ्य
एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत इति बह्वृचपरिशिष्टे जीवत्पिता कृतसंस्कारेषु मातृमातामहयोः कुर्यात् तस्यां जीवन्त्यां माताम
हस्यैवेति तत्तच्छाखीयानामेवेति दिक् स्मृतितत्त्वादिगौडग्रंथेषु तु जीवन्मातृकः पितामहादिभ्यो वृद्धौ दद्यात् जीवंतमपि दद्या
द्वा प्रेतायान्नोदके द्विज इति कात्यायनोक्तेः जीवेत्तस्मिन्कृताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु तस्यां चैव तु जीवत्यां तस्याश्च श्वश्रैति निश्चय इति हारी
तोक्तेश्चेत्युक्तं तस्मिन् भर्तरि दाक्षिणात्यास्तु पूर्वोक्तसपिंडीकरणादिविषयत्वात् जीवत्तु यदि वर्गाद्यस्तं वर्गं तु परित्यजेदिति वचनान्न द्वर्गस्य
लोप एवेत्याहुः यत्तु चंद्रिकायां पारस्करः निषेककाले सोमे च सीमंतोन्नयने तथा ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्मांगं वृद्धिवच्च तदिति तत्र गर्भाधानादौ

कर्मांगं जातकर्मोद्युक्तं तु वृद्धिश्राद्धं पृथगेव विधिवदित्युक्ते ः गौडनिबंधे मात्स्ये अन्नप्राशे च सीमंते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके पुंसवे च निषेके च नववेश्म
प्रवेशने वेदव्रतजलादीनां प्रतिष्ठायां तथैव च तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्तितं अत्र भूतनिमित्तानां वृद्धित्वम् भाविनिमित्तानामंगत्वे
वृद्धिशब्दस्तत्कर्मादिदेशार्थ इति गौडाः अन्ये तु निषेकादौ कर्मांग वृद्धिश्राद्धयोः समुच्चयमाहुः नांदीश्राद्धसंज्ञा तूभयानुगता अ
थेतिकर्तव्यता पृथ्वीचंद्रोदये वृद्धपराशरः मालत्याः शतपत्रा वा मल्लिकाकुब्जयोरपि केतक्याः पाटलाया वा देया मालानलोहि-
ताः श्राद्धे मालानिषेधस्यायमपवादः तथा स्रुवेषभूषणैस्तत्र सालंकारैस्तथा नरैः कुंकुमाद्यनुलिप्तांगैर्भाव्यं तु ब्राह्मणैः सह
स्त्रियोपि स्फुरत्तथाभूता गीतनृत्यादिहर्षिताः हेमाद्रौ ब्रह्मांडे कुशास्थाने च दूर्वाः स्युर्मंगलस्याभिवृद्धये कुशा अपि वक्ष्यंते छं
दोगपरिशिष्टे प्रातरामंत्रितान्विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा उभयतः दैवे पित्र्ये च वैश्वदेवे द्वौ विप्रौ पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वावि
ति विंशतिः त्रिके वा द्वावित्यर्थो विप्राः अत्र विप्रालाभे स्त्रियोपि भोज्या इत्याह शार्ङ्केवृद्धवसिष्ठः मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे-
पूजयेदपि पतिपुत्रान्विता भव्या योषितो ष्टौ कुलोद्भवाः मातृत्रिके च तत्स्त्र्यः माता महीत्रिके चेत्यष्टावितिहेमाद्रिः अत्र पित्र्ये प्रा
ङ्मुखा विप्राः पाद्यं पित्र्ये च चतुरस्रं मंडलमिति जयंतः हेमाद्रौ ब्राह्मे विप्रान्प्रदक्षिणावर्तं प्राङ्मुखाननुपवेशयेत् छंदोगपरि
शिष्टे गोत्रनामभिरामंत्र्य पितृभ्योर्घ्यं प्रदापयेत् नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मान् कराग्राग्रपवि
त्रकान् कृत्वार्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते पित्रादेर्द्वौ द्वौ विप्रौ तयोर्दक्षिणहस्तौ संयोज्य प्रथमोपवेशितविप्रकरोपरि तत्र
णद्वयोरर्घ्यं दद्यादित्यर्थः बह्वृचकारिकायां तु दत्वार्घ्यादेकदेशः स्यादर्घ्यदानं प्रतिद्विजं आवृत्तिरपि मंत्रस्य प्रतिब्राह्मणमिष्य

ते प्रतिद्विजं पृथक्कुर्यान्निवीत्यर्घ्यानुमंत्रणमित्युक्तं मधुमध्विति यस्तत्र निर्जपो शितुमिच्छतां गायत्र्यानंतरं स्तोत्रं मधुमंत्रविवर्जितं नचाश्नंस्तु जपेदत्र कदाचित्पितृसूक्तकं तथा संपन्नमिति नृप्ता स्थ प्रश्नस्थाने विधीयते सुसंपन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् अक्षय्योदकदानं च अर्घ्यदानवदिष्यते षष्ठ्यैव नियतं कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन चंद्रोदये ब्राह्मे पठेच्छकुनिसूक्तं तु स्वस्ति सूक्तं शुभं तथा नांदीमुखान्पितॄन्प्रणत्या सांजलिश्च समाह्वयेत् तथा शाल्यन्नं दधि मध्वक्तं बदराणि यवांस्तथा मिश्रीकृत्वा तु चतुरः पिंडान्श्री फलसन्निभान् दद्यान्नांदीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो विधिपूर्वकं द्राक्षामलकमूलानि यवांश्च विनियोजयेत् तान्येव दक्षिणार्थं तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा तत्रैव चतुर्विंशतिमते द्वौ द्वौ चाभ्युदये पिंडावेकैकस्मै विनिक्षिपेत् एकं नाम्नापरं तूष्णीं दद्यात्पिंडान्पृथक्पृथक् वसिष्ठः प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कूलेषु कुशेषु च दत्वा पिंडान्न कुर्वीत पिंडपात्रमधोमुखं नांदीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा पिंडदानमंत्र इति वृत्तिः अत्र पिंडाः कृताकृता इत्युक्तं तत्रैव भविष्ये पिंडनिर्वपणं कुर्यान्नवा कुर्याद्विचक्षणः वृद्धिश्राद्धे महाबाहो कुलधर्मानवेक्ष्य तु छागलेयः अग्नौकरणमर्घ्यं वावाहनं चावनेजनं पिंडश्राद्धे प्रकुर्वीत पिंडहीने निवर्तते तेनात्र भोजनस्यैव प्रधानत्वाद्यादि विप्रस्य वमनं तदा तस्यैव पार्वणस्य पुनरावृत्तिरिति सिद्धं अत्र सांकल्पे विशेषः प्रयोगपारिजाते संग्रहे शूद्रार्थं प्रथमांतेन षष्ठ्यंतेनाथवा बुधः । द्विजः पष्ठ्यांतेन कुर्वीत नातोन्यः कल्पचोदकः ॥ श्राद्धं सांकल्पविधिना षष्ठ्यंताज्जो नित्यमाचरेत् । अथवा षष्ठ्या पदिवा कुर्यान्महादोषोभिजायते नामगोत्रादिनिषेधोप्यत्रैव न तु सपिंडकश्राद्धे इति स एव अत्रायं क्रमः नांदीश्राद्धे दैवे क्षणः क्रियतामिति द्वौ युग्मपन्निमंत्र्य ओं तथेति विप्राभ्यां युगपदुक्ते प्राप्नुतां भवंतौ प्राप्नुवाव इति वैश्वदेववत्पित्र्ये चाद्विवचनांते न विभक्तये प्रयोगं कुर्यात् आहिताग्निस्तु हेमाद्रौ ब्राह्मे योग्नौ तु विद्यमाने पित्र्ये ज्योपिंडान्न निर्वपेत् पतंति पितरस्तस्य नरके स च पच्यते बह्वृचपरिशिष्टे द्वौ दर्भौ पवित्रे पवित्राणि च त्वा

रिशंनोदेवीत्यनुमंत्रितास्वयवानावपति यवोसिसोमदेवत्योगोसवेदेवनिर्मितः प्रत्नवद्भिः प्रत्तः पुष्ट्या नांदीमुखान्पितॄनिमाल्लोका
न्प्रीणयाहि नः स्वाहेति स्वाहार्घ्या इति पृच्छति विश्वेदेवा इदं वो अर्घ्यं नांदीमुखाः पितर इति यथालिंगमर्घ्यदानं गंधादिदानं-
द्विर्द्विः पाणौ होमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेत्यतो देवा अवंतु नो इत्यंगुष्ठग्रहणं पावमानीः शंवती रेरम
तिरथंच श्रावयेन्मधुवाताऋचः स्थाने उपास्मैगायतेति पंचमधुमतीः श्रावयेदक्षन्नमीमदंतेति च षष्ठी भुक्तशेषेणैकैक-
स्य द्वौ द्वौ पिंडौ दद्यादिति चंद्रिकायां हन्नु वसिष्ठः पितृप्रश्ने तु संपन्नं दैवे रुचितमित्यपि दधिकर्कंधुमिश्राश्च पिंडाः कार्या
यथाक्रमं कात्यायनः सुमूत्तुवाजिनभितिविप्रांश्च विसर्जयेत् नांदीमुखाः पितरः प्रीयंतामित्यक्षय्यस्थाने स्वधां वाचयि
ष्य इत्यस्य स्थाने नांदीमुखान्पितॄन्वाचयिष्य इति न स्वधां प्रयुंजीतेति अत्र साग्निरग्निर्वादौ वैश्वदेवं कुर्वीत आदौ वृद्धौ स
येनांते मध्ये श्राद्धे तु पार्वणे एकोद्दिष्टे निवृत्ते तु वैश्वदेवो विधीयत इत्याशाकेशांखायनपरिशिष्टात् हेमाद्रौ तु शेषमन्नमनुज्ञा
प्य वैश्वदेवक्रियाततः श्राद्धान्हि श्राद्धशेषेण वैश्वदेवं समाचरेदिति चतुर्विंशतिमतान्नांदीश्राद्धे प्यंते वैश्वदेव उक्तः बह्वृचानामपि न
त्यालोचनान्तथैव पूर्वोक्तं तु येषां परिशिष्टं तद्विषयमन्यविषयं वा ज्ञेयं अत्र श्राद्धांगतर्पणं नेत्युक्तं प्राक् इतिश्रीजगद्गुरुनाराय
णभट्टात्मजरामकृष्णभट्टसूनुकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ वृद्धिश्राद्धं अथ जीवत्पितृकश्राद्धं तत्रानेकपक्षा दृश्य
ते जीवंतं पितरं भोजयित्वा परस्याः श्राद्धं कुर्यादित्येकः होमांतमेव कुर्यादित्यन्यः होमांतः पितृयज्ञः स्याज्जीवे पितरि जानतः
पितरं भोजयित्वा वा पिंडानिपृणुयात्परावितियज्ञपार्श्वोक्तेः यदि जीवसि तानदद्याद्धोमान्त्कृत्वा विरमेदित्यापस्तंबोक्तेश्च जीव

तांपिंडानग्नौहुत्वा परेभ्योदेयमित्यपरः जुहुयाज्जीवेभ्य इत्याश्वलायनोक्तेः जीवतामजीवतांच पिंडदान —
मितीतरः जीवतामजीवतांवा देयंभवतिहिरण्यकेतुरितिनिगमात् तस्माज्जीवत्पिताकुर्याद्धोमाभ्यामेवनसंशयइति
भविष्योक्तेर्होमाभ्यामेवेत्यन्यः एतेपक्षाःकलौनिषिद्धाः प्रत्यक्षमर्चनंश्राद्धेनिषिद्धंमनुरब्रवीत् पिंडनिर्वपणंचापिमहापातकसंमि
तमितिपृथ्वीचंद्रोदयेभविष्योक्तेः चंद्रिकाप्येवं तस्मात्पितरिजीवतिश्राद्धानारंभएवेत्येकःपक्षः सपितुःपितृकृत्येषुअधिका
रोनविद्यतइतिकात्यायनोक्तेः जीवेपितरिवैपुत्रःश्राद्धकालंविवर्जयेदितिहारीतोक्तेश्च पितुःपित्रादिभ्योदद्यादितिसिद्धांतः ध्रि
यमाणेतुपितरिपूर्वेषामेवनिर्वपेदितिमनूक्तेः पितुःपितृभ्योवादद्यात्सपितेत्यपराश्रुतिरितिकात्यायनोक्तेश्च अयंबहुसंमतःपक्षः
अन्येशाखाभेदेनज्ञेयाः एवंजीवन्मातामहेनाप्यूहेनकार्यं मातामहानामप्येवंश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः मंत्रोहेनयथान्यायंशेषाणामं-
त्रवर्जितमितिविष्णूक्तेः एवंमात्रादिकस्यापितथामातामहादिकेइति पृथ्वीचंद्रोदयेग्निपुराणाच्च पितरिजीवतितुस्वमातरिमृताया
मपिपितुरेवमातृमातामहयोःकुर्यात् येभ्यएवपितादद्यादितिवक्ष्यमाणवचनादितिपितामहचरणाः मदनरत्नेतुजीवत्पितास्वमाता-
महयोर्दद्यादित्युक्तं कालादर्शेप्येवं मृतेतुपितरिजीवन्मातृकःपितामह्यादिभ्योद्वौदद्यादितिस्मृतिनत्वादिगौडग्रंथाः दाक्षि-
णात्यास्तुपितृवर्गेमातृवर्गेतथामातामहस्यच जीवेत्तुयदिवर्गाद्यस्तंवर्गंतुपरित्यजेदितिवचनात्तद्वर्गत्यागएवेत्याहुः एवंपतितसं
न्यस्तपितृकादेरपिज्ञेयं वृद्धेतीर्थेचसंन्यस्तेतातेचपतितेसति येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्सयंस्कृतइतिषट्त्रिंशन्मतात् संन्यस्तेजी
वतीत्यर्थः मृतेतुसंन्यस्तेतदाद्येवदेयं मृतेपिपरेभ्यएवेतिगौडाः कात्यायनोपि ब्राह्मणादिहतेतातेपतितेसंगवर्जिते व्युत्क्रमाच्चमृतेदेयंये

भ्य एव दद्यात्संन्यासी अयं च संन्यस्तपित्रादेरपि शेषात्सर्वश्राद्धेऽधिकारः एतच्च त्रिदंडिपरं एकादशाहपार्वणवार्षिकाद्यपि तस्यैव अहन्येका
दशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते इत्युक्त्वा त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते इत्युशनसा विशेषोक्तेः ब्राह्मणादिहते इत्यादिनिषेधस्त्वेक
दंडादिपरः अतः परमहंसानां वार्षिकादिकमपि न कार्यमिति शूलपाणिश्राद्धतत्त्वादयो गौडग्रंथाः इदमेव तु युक्तं यत्तु हेमाद्रौ कौं
डिन्यः दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं नजीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव चेति तत्संन्यस्तपित्राद्यतिरिक्तविषयं मै
त्रायणीयपरिशिष्टे उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः तत्रैव महानदीषु सर्वा
सु तीर्थेषु च गयायां मृते जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मवत् गयामृते इति मातृव्यतिरिक्तविषयं अन्वष्टक्यं गयाप्राप्तौ सत्यां
यच्च मृतेऽहनि मातुः श्राद्धं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवतीति तत्रैवोक्तेः गयाप्राप्तौ प्रासंगिकत्वात् गयां प्रसंगतो गत्वा मातुः श्राद्धं समा
चरेदिति वचनात् तेन मृतमातृको गयायां नत्वा पार्वणमात्रं कुर्यात् तज्जीवने तु तीर्थश्राद्धमपि नेति कालादर्शस्मृतिदर्पणादयः
अन्ये तु गत्वा श्राद्धं नेति निषेधार्थः सामान्यतः प्राप्ततीर्थश्राद्धं भवत्येव गयायामित्याहुः यदा तु पितुः प्रतिनिधित्वेन गयां याति तदा
यजमानस्यापि तत्पितामहप्रपितामहा इत्येवं श्राद्धं तत्र मातुः पितृपत्नीत्वेनैकोद्दिष्टं कृत्वा मातृत्वेन पुनः पार्वणं कुर्यादिति त्रि
स्थलीसेतौ तच्च फल्गुविष्णुपदाक्षय्यवटेष्वेवेति केचित् आद्यंत एवेत्यन्ये मध्यमांत इत्यपरे संकोचे हेत्वभावात्तत्रान्त्यस
र्वश्राद्धानि मातुः कार्याणीत्युक्तमतिभाति यत्तु मदनपारिजाते नजीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः येभ्य एव पिता
दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निक इति स्मृत्युक्तेः साग्नेरेव जीवत्पितृकस्य तीर्थादिश्राद्धमुक्तं साग्नेरपि मैत्रायणीयशाखीयस्यैव ना

न्येषाम् षडेतेजीवतःपितुरितिनतूपरिशिष्टएवोक्तेरितिरत्नावलीदिवोदासाद्याः तदयुक्तं सोमंतवंपिंडपितृयज्ञविषयं संन्यस्तपित्रा
द्यतिरिक्तविषयंवेति पृथ्वीचंद्रोदयोक्तेः वृद्धौतीर्थेचेत्यादेः साधारण्येनास्यापितथात्वाच्च तथानिरग्नेरपिनांदीश्राद्धमुक्तंप्राक् एवंपिता
महजीवनेपिज्ञेयं विशेषःपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णयेज्ञेयः अथपितामहेजीवतिमृतेचपितरि यद्यपिपित्तरो होदातच्छ्राद्धेप्र
जीतेत्यब्रवीन्मनुरितिमनुनाजीवतः पितामहस्यभोजनमुक्तं तथापिप्रत्यक्षार्चनस्यपूर्वंनिषिद्धत्वात्पितामहंविहायपितृप्र-
पितामहवृद्धप्रपितामहेभ्योदेयंपितायस्यतुवृत्तःस्याज्जीवेच्चापिपितामहः पितुःसनामसंकीर्त्यकीर्तयेत्प्रपितामहमिति
मनूक्तेः अयमेवसर्वसंमतःपक्षः यत्तुछंदोगपरिशिष्टे पितामहेध्रियमाणेपितुःप्रेतस्यनिर्वपेत् पितुस्तस्यचवृत्तस्यजीवे
च्चेत्प्रपितामहइति एकपुरुषंद्विपुरुषंवापार्वणमाहतत्तीर्थपितृयज्ञपरं वृद्धौपूर्वोक्तमेव एवंपूर्वयोर्मृतयोःप्रपितामहेजी
वतिपितृमात्रेमृतेपरयोर्जीवतोश्चवृद्धप्रपितामहादिभ्योज्ञेयं जीवंतमतिदद्याद्वाप्रेतायान्नोदकेद्विजइतिकात्यायनोक्तेश्च एत
त्सर्वमनसिकृत्वाहहेमाद्रौविष्णुः पितरिजीवतियःश्राद्धंकुर्याद्येषांपिताकुर्यात्तेषांपितरिपितामहेचजीवतियेषांपितामहः पित
रिपितामहेप्रपितामहेचजीवतिनैवकुर्यात् यस्यपिताप्रेतःस्यात्सपित्रेपिंडंनिधायपितामहात्पराभ्यांद्वाभ्यांदद्यात् यस्यपिता-
प्रपितामहश्चप्रेतौस्यातांसपित्रेपिंडंनिधायपितामहात्पराभ्यांदद्यात् यस्यपितामहःप्रेतःस्यात्सतस्मैपिंडंनिधायप्रपितामहात्
पराभ्यांदद्यात् यस्यपिता पितामहश्चप्रेतौस्यातांसताभ्यांपिसनाभ्यांपिंडौदत्वापितामहप्रपितामहायदद्यात् मातामहाना-
मप्येवंश्राद्धंकुर्याद्विचक्षणः मंत्रोहेनयथान्यायंशेषाणांमंत्रवर्जितमिति अत्रपितृवन्मातामहेजीवतितत्पित्रादिभ्यः यथातत्रत्रिषुजीव-

कृतं नैव कुर्यात्तथात्रापीत्यादि सर्वमतिदेश्यम् एवं मातृजीवनेपीति शूलपाणिकालादर्शौ तन्न येभ्य एवेत्यादौ यच्छब्दादेर्व्यक्तिविशेष-
वाचित्वेन तदप्रसंगादिति दिक् उत्तरार्धं व्याख्यातं प्राक् यत्तु विज्ञानेश्वरेणोक्तं पित्र्ये पिंडं निधायेति पितुरेकोद्दिष्टविधिना श्राद्धं-
कृत्वा प्रपितामहादिभ्यः पार्वणं कुर्यात् तद्व्युत्क्रममृतसापिंडीकरणाभावपक्षे सपिंडीकरणस्थानापन्नं ज्ञेयं व्युत्क्रमात्तु प्रमितानां नैव
कार्या सपिंडतेति वचनात् दर्शादौ तु पितुरेकोद्दिष्टमेव कार्यम् न जीवंतमतिदद्दातीति श्रुतेः जीवेत्तु पितामहो यस्य पिता चांतरितो भवे
त् पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिण इति यज्ञपार्श्वोक्तेः पितामहे जीवति वै पितर्येव समापयेदिति हारीतोक्तेश्च शिष्टास्तु व्युत्क्र
मात्तु प्रमीतानां नैव कार्या सपिंडता यदि माता यदि पिता भर्तानेषविधिः स्मृत इति माधवीयस्कांदोक्तेर्व्युत्क्रममृतसपिंडीकरणाभावः
पितृव्यादिविषय इत्याहुः एषविधिनिषेधरूपः त्रिषु जीवत्सु विष्णुराह त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्यादिति तद्दर्शादिविषयं नांदीश्राद्धं तु परेभ्यस्त्रिभ्यो
भवत्येवेति कल्पतरुः पृथ्वीचंद्रोदयस्तु दद्यात्त्रिभ्यः परेभ्यस्तु जीवेच्चेत्त्रितयं यदीति मनूक्तेः सर्वत्र विकल्पः स च देशाचाराद्व्य
वतिष्ठत इत्याह सुदर्शनभाष्ये तु मासिकश्राद्धं जीवत्पित्रादिनां व्युत्क्रममृतपित्रादीनां च कार्यमेवेत्युक्तं मदनरत्ने तु अ
ष्टकादिषु संक्रांतौ मन्वादिषु युगादिषु चंद्रसूर्यग्रहे पाते स्वेच्छया पूज्ययोगतः जीवत्पिता नैव कुर्याच्छ्राद्धं काम्यं तथाखिलं अ
न्ये विशेषाः श्रीपितृकृतजीवत्पितृकनिर्णये भट्टकृतत्रिस्थलीसेतौ च ज्ञेयाः इति श्रीभट्टकमलाकरकृते निर्णयसिंधौ जीव
त्पितृकादिश्राद्धं अथ विभक्ताविभक्तनिर्णयः पृथ्वीचंद्रोदये मरीचिः बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः सर्वे
षां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतं द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ज्येष्ठस्य कर्तृत्वेपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः तेनयेत्र

ब्रह्मचर्यादिनियमास्तेफलितसंस्कारत्वात्सर्वैःकार्याः एवंसंसृष्टिनामपितुल्यत्वात् मिताक्षरायांनारदः भ्रातॄणामविभक्तानामे
कोधर्मःप्रवर्तते विभागेसतिधर्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृथक् बृहस्पतिरपि एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनं एकंभवेद्विभक्ता
नांतदेवस्याद्गृहेगृहे अत्रयद्यप्यविशेषश्रवणात् ब्रह्मयज्ञसंध्यादिष्वप्यविभक्तानांपृथङ्निषेधः प्राप्नोतितथापिद्रव्यसाध्यश्रा
द्धवैश्वदेवादिष्वेवसः द्रव्यस्यानेकस्वामिकत्वेनैकस्यव्ययेनाधिकारात् यानितुद्रव्यासाध्यानिमंत्रजपोपवाससंध्याब्रह्मयज्ञपारा
यणादीनिनित्यनैमित्तिककाम्यानितेषुपृथगेवाधिकारः द्रव्यव्ययाभावेनान्यानुमत्यनपेक्षणात् द्रव्येणवाविभक्तेनेतरस्याविषय-
त्वात् पृथगप्येकपाकानांब्रह्मयज्ञोग्निजातिनां अग्निहोत्रंसुरार्चाचसंध्यानित्यंभवेत्तथेति प्रयोगपारिजातेआश्वलायनस्मृ
तेश्च अग्निहोत्रशब्दोग्निसाध्यश्रौतस्मार्तनित्यकर्मपरः तेषुप्यन्यानुमत्येवाधिकारणान्यायसाम्यात् पितृश्राद्धादिषुतुल्यफ
लेषुनित्येष्वनुमतिंविनाप्येकस्याधिकारः एकोपिस्थावरेकुर्याद्दानाध्ययनविक्रयं आपत्कालेकुटुंबार्थधर्मार्थेचविशेषतइति
वचनात् धर्मार्थेवश्यकर्तव्येपितृश्राद्धादावितिविज्ञानेश्वरः केचित्त्वविभक्तानामपिपृथक्पाकेदेशांतरेचदार्शिकाब्दिकयोः
पृथक्त्वमाहुः भ्रातॄणामविभक्तानांपृथक्पाकोभवेद्यदि वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथक् इतिहारीतोक्तेः अ
विभक्तेनपुत्रेणपितृमेधोमृताहनि देशांतरेपृथक्कार्योदर्शश्राद्धंतथैवचेति यमोक्तेश्चेतितन्नमूलंचिंत्यं तदयमर्थः पंचमहा
यज्ञमध्येदेवभूतपितृमनुष्ययज्ञानन्यानुमत्याज्येष्ठएवकुर्यात् होमाग्निदानरहितनभोक्तव्यंकदाचन अविभक्तेषुसंसृष्टे
ष्वेकेनापिकृतंकृतमितिव्यासोक्तेश्च यस्यतुज्येष्ठेनाकृतेवैश्वदेवेन्नंसिद्ध्येत्तेनतूष्णीमग्नौकिंचित्क्षिप्त्वाभोक्तव्यं यस्यत्वेषा

मयूतोन्नंसिद्धयेत्सनियुक्तमग्नौकृत्वाग्रंब्राह्मणायदत्वाभुंजीतत्यविभक्ताधिकारेएश्वीचंद्रोदये गोभिलोक्तेः आश्वलायनस्तु पाक
पार्थक्येपृथक्त्वंतदेकत्वेपृथक्त्वमाह वसतामेकपाकेनविभक्तानामपिमभुः एकस्तुचतुरोयज्ञान् कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् अ
विभक्ताविभक्तावापृथक्पाकाद्विजातयः कुर्युः पृथक्पंचयज्ञान्भोजनार्तंप्रागिदंनोदनइति ब्रह्मयज्ञसंध्यास्नानतर्पणादि
तूक्तहेतोः पृथगेव देवपूजातूक्तवचनद्वयादेकत्रपृथग्वा दर्शग्रहणश्राद्धादिलेकस्यैव तीर्थश्राद्धाद्यपियुगपत्सर्वेषामविभक्ता
नांमाप्तावेकस्यभेदेनमासोभिन्नं गयाश्राद्धेप्येवं एष्टव्याबहवःपुत्राःशीलवंतोगुणान्विताः तेषांतुसमवेतानांयद्येकोपिग
यांव्रजेत् तारितास्तेवयंतेनसयातिपरमांगतिमितिहेमाद्रौकौमेंक्तेः काम्येपिदानहोमादावन्यानुमत्येवाधिकारः द्वव्यासा
ध्यजपादौतांविनापि अपरार्केपैठीनसिः विभक्तेस्तुपृथक्कार्यंप्रतिसंवत्सरादिकं एकेनैवाविभक्तेषुकृतेसर्वैस्तुतत्कृतम्
सांवत्सरात्पूर्वाणिमासिकान्येकत्रैव तदाहलघुहारीतः सपिंडीकरणात्तानियानिश्राद्धानिषोडश पृथङ्नैवकृतानिकुर्युः
पृथक्द्रव्याअपिक्वचित् सपिंडनमासिकोपलक्षणं अर्वाक्संवत्सराज्ज्येष्ठः श्राद्धंकुर्यात्समेत्यतु ऊर्ध्वंसपिंडीकरणात् सर्वे
कुर्युःपृथक्पृथगितिव्यासोक्तेः उशनाः नवश्राद्धंसपिंडत्वंश्राद्धान्यपिचषोडश एकेनैवतुकार्याणिसंविभक्तधनेष्वपि म
घात्रयोदशीश्राद्धंत्वविभक्तानामपिपृथगित्युक्तंप्राक् यत्तुरुद्रवसिष्ठः मासिकंचहृषोत्सर्गेसपिंडीकरणंतथा ज्येष्ठेनैवप्रकर्तव्यमा
ब्दिकंप्रथमंतथेति तन्निर्मूलं बह्वृचपरिशिष्टेनवश्राद्धंसंहतदद्युः अथतीर्थश्राद्धं तत्रयद्यप्यस्माभिस्तामहत्तत्रिस्थलीसेतुरेव
जागर्तितथापिकिंचिदुच्यते तत्रयात्रायांसहाग्निर्वासपत्नीकोगच्छेत्तीर्थानिसंयतः प्रायश्चित्तीव्रजेत्तीर्थंपत्नीविरहितोपिवा यज्ञे

श्चनधिकारी वा यश्च वा मंत्रसाधक इति कौर्मादिवचनात्साग्नेः सपत्नीकस्यैवाधिकारः भारते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा राज-
सत्तम नवियोनिं व्रजंत्येते स्नानात्तीर्थे महात्मनः स्कांदे विधवाधर्मेषु स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णुनामग्रहं मुहुः एतत्पुत्रा-
द्यनुमत्यैव साधवायाः पत्या सहैवेति प्रागुक्तं काशीखंडे मातुः पितुः क्षेमसुमनास्तथास्थितः स तु कुर्यात्सर्वं तु तीर्थयात्रां तद्वि
धिस्कांदे तीर्थयात्रां चिकीर्षुः प्राग्विधायोपोषणं गृहे गणेशं च पितॄन्विप्रान्साधून्शक्त्या प्रपूज्य च कृतपारणको हृष्टो गच्छे
न्नियमधृक्पुनः आगत्याभ्यर्च्य च पितॄन्यथोक्तफलभाग्भवेत् उपवासात्प्रागमुंडनं च कार्यं प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृ
वियोगतः कचानां वपनं कुर्याद्यथा न विकचो भवेदिति विष्णूक्तेः प्रायश्चित्तार्थयात्रायां गंगायां चैतदित्येके केचित्तु हेमाद्रौ भार
ते केशश्मश्रुनखादीनां वपनं न च शस्यते अतो न कार्यं वपनं गयायां श्राद्धार्थिना सदा ये भारतेऽस्मिन्पितृकर्मतत्पराः संधार्य केशान
ति भक्तिभाविताः ऋणक्षयार्थं पितृतीर्थमागतास्तेषामृणं संक्षयमेष्यति ध्रुवमिति निषेधात् गयायात्रांगं वपनं न कार्यमित्याहुः
वस्तुतस्तु गयाधिकरणकस्यैवायं निषेधः न तु यात्रांगस्य श्राद्धार्थिनेत्युक्तेः विशालं विरजं गयामित्यत्र नैकवाक्यत्वाच्च श्राद्धं
वृषइन वद्वादशदैवतं वा घृतेन कार्यं गच्छेद्देशांतरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्स सर्पिषेति विष्णुपुराणात् यात्रांगवृद्धिश्राद्धोक्तेश्च श्रा
द्धं च पारणादिन एव उपोष्य रजनीमेकां प्रातः श्राद्धं विधाय च गणेशं ब्राह्मणान्नत्वा प्रस्थितवान्सुधीरिति स्कांदलिंगा
त् गौडनिबंधे गौतमः तीर्थयात्रासमारंभे तीर्थात्प्रत्यागमेऽपि च वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितं वृद्धिपदं तन्द्रमार्थं
श्राद्धोत्तरयात्रासंकल्प इति भट्टाः वायवीये उद्यतस्तु गयां गंतुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः विधाय कार्पटीवेषं ग्रामं गत्वा प्रदक्षिणम्

ततो ग्रामांतरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनं घृतस्य भोजनं तच्च क्रोशमध्ये श्राद्धोत्तरं क्रोशगमननिषेधात् ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिग्र
हविवर्जितः गयायामेव तन्नान्यत्रेति केचित् हेमाद्रिस्तु गयायां श्राद्धदिने एव प्रस्थानं तीर्थांतरे तु श्राद्धोत्तरदिन इत्याह प्रभा
सखंडे यत्नान्यं कारयेच्छक्त्या तीर्थयात्रां नरेश्वरः स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणं यात्रामध्ये आशौचे रजसि वा शुद्धि
पर्यंतं स्थित्वा तदंते गच्छेत् मार्गवैषम्ये त्वदोषः यात्रामध्ये तीर्थांतरप्राप्तौ श्राद्धादिकार्यमेव वाणिज्याद्यर्थं गतेन तु मुंडनोपवा
सादि न कार्यमिति प्रयागसेतौ भट्टाः वस्तुतस्तु तत्रापि मुंडनोपवासश्राद्धादि कार्यं अर्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसंगेन गच्छतीति ब्रा-
ह्मोक्तेः स्कांदे द्विर्भोजनं तृतीयांशं हरेत्तीर्थफलस्य च वाणिज्यं त्र्यंशस्तथा भागान्हंति सर्वं प्रतिग्रहः यानं धर्मं चतुर्थांशं छत्रोपा
नहमेव चेत्युत्तरार्धपाठांतरं अत्र नदीषु विशेषः मार्गांतरा नदीप्राप्तौ स्नानादि परपारतः अर्वागेव सरस्वत्या एष मार्गगतो विधिः य
त्तु पितॄन्संतर्प्य स्थित्वा तु नदीस्तरति यो नरः तस्यास्रकूपानकामास्ते भवंति भृशदुःखिताः इति तत्सरस्वतीपरं शंखः तीर्थप्राप्त्या
नुषंगेण स्नानं तीर्थे समाचरेत् स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राकृतं न तु स एव नद्यन्वंतीर्नातिक्रामेदनवसिच्य तीर्थप्राप्तौ तु प्र
भासखंडे यानानि तु परित्यज्य भाव्यं पादचरैर्नरैः लुठित्वा लोठनीं तत्र कृत्वा कार्पटिकाकृतिं कृत्वेति गृहान्निर्गमसमये करणे
इदं प्रथमं चालयेत्तीर्थं प्रणवेन जलं शुचि अवगाह्य ततः स्नायाद्यथावन्मंत्रयोगतः मंत्रश्च प्रभासखंडे नमोस्तु देवदेवाय शिति
कंठाय दंडिने रुद्राय चापहस्ताय चक्रिणे वेधसे नमः सरस्वती च सावित्री वेदमाता गरीयसी सन्निधात्री भवत्वत्र तीर्थे पापप्रणा-
शिनीति मंत्रवत्स्नानं च वपनोत्तरं कार्यं पूर्वमावाहनं तीर्थे मुंडनं तदनंतरं ततः स्नानादिकं कुर्यात् पश्चाच्छ्राद्धं समाचरेदित्युक्तेः

यत्तु गत्वास्नानंप्रकुर्वीत वपनंतदनंतरमितितन्मुशलस्नानपरं काशीखंडे तीर्थोपवासः कर्तव्यः शिरसोमुंडनंतथा उपवासेन-
त्रैवोक्तं यदन्हि तीर्थप्राप्तिस्यात्तदन्हः पूर्ववासरे उपवासः प्रकर्तव्यः प्राप्तेन्हि श्राद्धदोभवेत् अत्र उपवासततः कुर्यात्तस्मिन्नहनि
रूप्रतइति प्राप्तिदिनेषूपवासोक्तेर्विकल्पः मुंडनेतुस्कांद्देवलो मुंडनंचोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयंविधिः वर्जयित्वाकुरुक्षेत्रंवि
शालांविरजंगयां विरजलोणारप्रसिन्दुमहातीर्थपरः सर्वतीर्थशब्दः अत्रविशेषः स्मृत्यंतरे ऊर्ध्वमब्दाद्विमासोनात्पुनस्तीर्थं-
व्रजेद्यदि मुंडनंचोपवासंचततोयत्नेनकारयेत् तदातद्वपनशास्त्रप्रायश्चित्तमृतेर्द्विजेतिपाठः प्रयागेप्रतियात्रेतुयोजनत्रयइष्यते
क्षौरंकृत्वातुविधिवत्ततःस्नायात्सितासिते तथाचबृहस्पतिः क्षौरंनैमित्तिकंकार्यंनिषेधेसत्यपिध्रुवं पित्रादिमृतिदीक्षा-
सुप्रायश्चित्तेषुतीर्थके अपरार्केस्कांदे उदङ्मुखःप्राङ्मुखोवावपनंकारयेत्सुधीः केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानिवा
पयेत् इदंप्रयागेसधवानामपिसमूलंभवतीतिभट्टाः युक्तंतु सर्वान्केशान्समुद्धृत्यच्छेदयेदंगुलद्वयं एवमेवहिनारीणांश
स्यैतवपनक्रियेति तच्चाकृतचूडानांनकार्यमितिकेचित् तत्वंतुनैमित्तिकत्वात्पित्रादिमृतवत्कार्यमेवेति तदपिप्रयागेनित्यंना
नान्यत्र तथायतिभिस्तीर्थेपिऋतुसंधिष्वेवकार्यंनान्यदा कक्षोपस्थशिखावर्जंऋतुसंधिषुवापयेदितिस्मृतेः इदंजीवत्पितृके-
णापितीर्थेकार्यं नचमुंडनंपिंडदानंचेतिदक्षवचनेननिषेधः विनातीर्थंविनायज्ञंमातापित्रोर्मृतंविना योवापयतिलोमानिसपुत्रः
पितृघातकइति स्मृत्यातत्संकोचात् तदपिप्रयागेप्रतियात्रमन्यतीर्थे आद्ययात्रायामेवेतिशिष्टाः ततःस्नानं परार्थेतुमार्कं
डेयपुराणे मातरंपितरंजायांभ्रातरंसुहृदंगुरुं यमुद्दिश्यनिमज्जेतअष्टमांशंलभेत्ततः पैठीनसिः प्रतिकृतिंकुशमयीं-

तीर्थवारिणिमज्जयेत् मज्जयेच्चयमुद्दिश्यसोऽष्टभागफलंलभेत् ततस्तर्पणश्राद्धे पृथ्वीचंद्रोदयेब्रह्मदेवीपुराणकाशीखंडादिषु अ
कालेऽप्यथवाकालेतीर्थेश्राद्धंस्वतर्पणं अविलंबेनकर्तव्यंनैवविघ्नंसमाचरेत् मात्स्ये पितॄणांचैवतर्पणमितितुर्यपादः तत्रदेवलः
महालयप्रागुक्ताः शंखदेवलौ तीर्थद्रव्योपपत्तौचनकालमवधारयेत् पात्रंचब्राह्मणंप्राप्यसद्यःश्राद्धंसमाचरेत् हारीतः दिवा
वायदिवारात्रौभुक्तोवाप्युपोषितोपिवा नकालनियमस्तत्रगंगांप्राप्यसरिद्वरां भारते भुक्तोवाप्यथवाभुक्तोरात्रौवायदिवादिवा
पर्वकालेथवाकाले शुचिर्वाप्यथवाशुचिः यदेवदृश्यतेतत्रनदीचापिपयाभिय प्रमाणंदर्शनंतस्मान्नकालस्तत्रकारणं आशौ
चेपिकार्यं विवाहदुर्गयज्ञेषुयात्रायांतीर्थकर्मणि नतत्रसूतकंतद्वत्कर्मयज्ञादिकारयेदितिपैठीनसिस्मृतेः तदानीमकरणेत्वा
शौचांतेएवकुर्यात् प्रभासखंडे नवारंनचनक्षत्रंनकालस्तत्रकारणं यदेव दृश्यतेतीर्थंतदापर्वसहस्रकं मलमासेपिकार्यं
नित्यंनैमित्तिकेकुर्यात्प्रयतःसन्मलिम्लुचे तीर्थश्राद्धंगजच्छायांप्रेतश्राद्धंतथैवचेति बृहस्पतिस्मृतेः एतच्चाशौचेप्रकृतभो-
जनस्यरात्रौवास्नानश्राद्धादिकमाकस्मिकतीर्थप्राप्तौवामहेमश्राद्धविषयंग्रहणादिवत् नतुबुद्धिपूर्वमाशौचादौतीर्थप्राप्तिःकार्या मलमासे
तुमासद्वयेतीर्थश्राद्धंकार्यमितिचंद्रिकायांदेवीपुराणे श्राद्धंचतत्रकर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितं हेमाद्रौ अर्घ्यमावाहनंचैवद्विजांगुष्ठनि-
वेशनं तृप्तिप्रश्नंचविकिरंतीर्थश्राद्धेविवर्जयेत् भविष्ये आवाहनंविसृष्टिश्चतत्रतेषांनविद्यते आवाहनंनतीर्थेस्यान्नार्घ्यंदा
नंतथाभवेत् आहूताःपितरस्तीर्थेकृतार्घ्याःसंतिवैयतः अग्नौकरणंचनेतिरत्नावल्यां अत्रषड्दैवतेश्राद्धेपिमात्रादीनांपिंड
मात्रंदेयं हविःशेषंततोमुष्टिमादायैकैकमादृतः क्रमशःपितृपत्नीनांपिंडान्निर्वपणंचरेदितितीर्थोपक्रमेदेवलोक्तेरिति पृथ्वी

वंद्रः ततःसामान्यपिंडंदद्यात् ततःपिंडमुपादायहविषःसंस्कृतस्यच ज्ञातिवर्गस्यसर्वस्यसामान्यंपिंडमुत्सृजेदितितेनैवोक्तेः पाद्मे तीर्थश्राद्धंप्रकुर्वीतपक्वान्नेनविशेषतः आमान्नेनहिरण्येनकंदमूलफलैरपि पिंडद्रव्याणिदेवीपुराणेहेमाद्रौब्राह्मेच सक्तुभिःपिंडदानंचसंयावैःपायसेनवा कर्तव्यमृषिभिःप्रोक्तंपिण्याकेनगुडेनवा पिंडानातीर्थप्रक्षेपएवनान्याप्रतिपत्तिरित्युक्तंप्राक् एतच्चविधवयापुत्रयाकार्यं नसपुत्रयेत्युक्तंप्राक् सपुत्रयानकर्तव्यंभर्तुःश्राद्धंकदाचनेतिस्मृतेश्च अनुपनीतेनापिकार्यं एतच्चानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषुपर्वस्वितिपाद्मेतीर्थश्राद्धसुपक्रम्योक्तेः एतच्चजीवत्पितृकेणापिकार्यमित्युक्तंप्राक् नकुर्यात्सूतकंभिक्षुःश्राद्धंपिंडोदकक्रियां त्यक्तंसन्यासयोगेनगृहधर्मादिकंव्रतं गोत्रादिचरणंसर्वंपितृमातृकुलंधनमितिस्मृतेः गयायांतूक्तंवायवीये दंडंप्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयांगत्वानपिंडदः दंडंस्पृष्ट्वाविष्णुपदेपितृभिःसहमुच्यते गयायांमुंडपृष्ठेचकूपेयूपेवटेतथा दंडंप्रदर्शयन्भिक्षुःपितृभिःसहमुच्यते कृत्यरत्नेप्रभासखंडे तीर्थेचेत्प्रतिगृण्हातिब्राह्मणोवृत्तिदुर्लभः दशांशमर्जितंदद्यादेवंकुर्वन्नहीयते इतिविशेषांतराणिभट्टकृतत्रिस्थलीसेतौज्ञेयानीतिदिक् इति कमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिंधौतीर्थश्राद्धविधिःसमाप्तः ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥इतिनिर्णयसिंधौतृतीयपरिच्छेदेश्राद्धप्र°स°॥

॥ अथनिर्णयसिंधौतृतीयपरिच्छेदेआशौचप्रकरणंप्रार० ॥

नि॰सिं॰ १

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथाशौचप्रकरणंप्रारभ्यते नारायणात्मजःश्रीमद्रामकृष्णाख्यसूनुना कमलाकरसंज्ञेनाशौचंनिर्णीय
तेऽधुना १ मरीचिः आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातःपंचमषष्ठयोः अतऊर्ध्वंप्रसूतिःस्याद्दशाहंसूतकंभवेत् बृहत्पराशरः गर्भस्रावे
तुनैरुक्ताराात्रयोमाससंमिताः स्रावंगर्भस्यविद्वांसोमासादर्वाक्चतुर्थकात् पातमूर्ध्वंवदंत्येके तत्राधिकंतुसूतकं स्रावेमातुस्त्रिरा-
त्रंस्यात्सपिंडाशौचवर्जनं पातेमातुर्यथामासंसपिंडानांदिनत्रयं अत्रसर्वत्रमूलंमिताक्षरायांज्ञेयं अत्रमासत्रयेत्रिरात्रंस्यादित्य
नुवादः रजस्वलात्वेनैवतत्सिद्धेः यद्यप्यनेन चतुर्थमासेपित्रिरात्रंप्राप्नोति तथापि षण्मासाभ्यंतरंयावत्गर्भस्रावोभवेद्य
दि तदामाससमैस्तासांदिवसैःशुद्धिरिष्यतेइत्यादिपुराणात् रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्रावेविशुद्ध्यतीतिमनूक्तेः गर्भस्रावे
यथामासमचिरेतूत्तमेत्रयइतिमरीच्युक्तेश्चत्रिरात्रंज्ञेयं अचिरेत्रिमासमध्ये उत्तमेब्राह्मणे अत्रसपिंडानांस्नानं सद्यःशौचंसपि
डानांगर्भस्यपतनेसतीतितत्रैवोक्तेः एतदाचतुर्थमासात् पातेत्रिदिनस्योक्तेः अकारणायाःशुद्धेरसंभवात् सद्यःपदंस्नानपरं एव
मग्रेपि गर्भस्रावेस्नानमात्रंपुरुषस्येतिवृद्धवसिष्ठोक्तेः पुरुषस्येतिसपिंडोपलक्षणं पूर्वोक्तवचनात् आचतुर्थमासंसपिंडानांनस्ना
नंकिंतुपुंसएव पातेत्रिदिनंनिर्गुणपरं गुणवतस्तु अजातदंतेतनयेशिशौगर्भच्युतेतथा सपिंडानांतुसर्वेषामेकरात्रमशौचकमिति
यमोक्तेरेकाहइतिमदनपारिजातः सप्तमासादिदशाहं एतत्सर्ववर्णविषयं तुल्यंवयसिसर्वेषामतिक्रांतेतथैवचेति व्यासोक्तेः प
राशरः जातेविप्रोदशाहेन द्वादशाहेनभूमिपः वैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशुद्ध्यति संवर्तः जातेपुत्रेपितुःस्नानंसचैलं
तुविधीयते माताशुद्ध्येद्दशाहेनस्नानात्तुस्पर्शनंपितुः पुत्रपदात्कन्यात्वन्योनपितुःस्नानमितिहारलतायां तन्न पुत्रपदस्य

प॰आ॰ २

१

पौत्रीमातामहस्तेनेतिकन्यायामपिप्रयोगात् यच्चतत्रैवोक्तम् सूतकेतुसुखंदृष्ट्वाजातस्यजनकस्ततः कृत्वासचैलंस्नानंतुशुद्धोभव
तितत्क्षणात् इत्यादित्यपुराणात्सुखदर्शनोत्तरमेवपितुःस्नानमितितन्न विदेशेसुखदर्शनाबाध्यस्पृश्यतापत्तेः सुखदर्शनोत्त
रंपुनःस्नानार्थमिदमितिस्मार्तगौडाः तन्न मूलेक्यनज्ञानमात्रपरत्वात् इदंसर्ववर्णसम सूतिकासर्ववर्णेषुदशरात्रेणशुद्ध्य
ति क्रतोन्चनपृथक्शौचंसर्ववर्णेषुयंविधिरिति हारलतायांप्रचेतसोक्तेः यत्तुब्राह्मे ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्याप्रसूतादशभिर्दिनैः
गतैः शूद्राचसंस्पृश्यात्रयोदशभिरेवचेति प्रयोगपारिजाते पारस्करः द्विजातेः सूतिकायास्यात्सादशाहेनशुद्ध्यति त्रयोदशे
न्हिसंप्राप्तेशूद्राशुद्ध्यत्यसंशयइति तदस्पृश्यत्वपरं अंगिराः सूतकेसूतिकावर्जसंस्पर्शोननिषिध्यते संस्पर्शेसूतिकायास्तु
स्नानमेवविधीयते नाशौचसूतकंपुंसः संसर्गंचेन्नगच्छति रजस्तत्राशुचिज्ञेयंतच्चपुंसिनविद्यते संसर्गोमैथुनं स्पर्श इत्यन्येमा
तुरेवसूतक नास्पृशतश्चेतिहारलतायांकूर्मनृक्तेरितित तन्न संस्पर्शेसूतिकायास्तुस्नानमेवविधीयतइति स्नानमात्रोक्तेः सोमंनव
चनस्यस्नानपर्यंतमस्पृश्यत्वमात्रबोधकत्वात् एवकारोबालस्पृश्यत्वार्थः माधवस्तु यस्तैःसहसपिंडोपिप्रकुर्याच्छयनाशनं बां
धवोवापरोवापिसदशाहेनशुद्ध्यतीतिबृहस्पतिस्मृतेः शयनासनादिरूपंसंसर्गमाहपराशरः यदिपत्न्यांप्रसूतायांद्विजःसंप
र्कमृच्छति सूतकंतुभवेत्तस्ययदिविप्रःषडंगवित् पितृवत्सापत्नमातुः प्राक्स्नानादस्पृश्यत्वम् सूतिकास्पर्शेतुयावदाशौचंअ
न्यास्तुमानरस्तत्रदत्तहृहृनप्रजतिचेदितिब्राह्मोक्तेरितिशुद्धतत्वादयः तन्न तद्गृहंगत्वासूतिकांयदिनस्पृशतितदास्पृश्याः अ
न्यथानेतितस्यार्थः कर्मानधिकारमाहपैठीनसिः सूतिकांपुत्रवतींविंशतिरात्रेणकर्माणिकारयेन्मासेन स्त्रीजननींइदमाशौचो

नरं अन्यथाख्याः सपिंडानामाशौचेनतदभावःस्यात् विध्यनुवादविरोधश्च एतच्च सोमयागादिश्रौतभिन्नपरं प्रजातायाश्च दश
रात्रादूर्ध्वंस्नानादितिकात्यायनोक्तेः व्यासः प्रथमेदिवसेषष्ठेदशमेचैवसर्वदा त्रिष्वेतेषुनकुर्वीतसूतकंपुत्रजन्मनि पुत्रशब्दो-
पत्यमात्रपरः ब्राह्मे देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनां आयांतितस्मात्तदहःपुण्यंषष्ठंचसर्वदा जननेविशेषःप्रागुक्तः अत्रप्र-
योगपारिजातः सुप्रसवेदशाहः स्त्र्यपत्येतुत्र्यहः पुंजन्मनिसपिंडानांदशाहाच्छुद्धिरिष्यते त्र्यहादेकोदकानांच एकाहःसूतकंक्व-
चित् स्त्रीजन्मनिसपिंडानांसोदकानांत्र्यहाच्छुचिः स्त्रीषुत्रिपुरुषंज्ञेयंसापिंड्यंद्विजोत्तमाइत्यत्रिस्मृतेरित्याहमेधातिथिरपि अ-
प्रत्तानांतुस्त्रीणांत्रिपुरुषीविज्ञायते इतिवासिष्ठसुक्ताशौचंएवंतांहुवाहेतुवधिर्दर्शितएवेत्याह अन्येतुत्रिपुरुषसापिंड्यस्यकाना-
नकन्यापरत्वमाहुः अप्रत्तानांतथास्त्रीणांसापिंड्यंसप्तपौरुषं प्रत्तानांभर्तृसापिंड्यंप्राहदेवःप्रजापतिरितिकौर्मविरोधाच्च अत्रेदंत-
त्त्वम् पंचमात्सप्तमाद्धीमान्नृपःकन्यामुद्वहेद्द्विजः गुरुतल्पीसविज्ञेयइत्यादिविरोधात्त्रिपुरुषंप्रकरणान्मरणाशौचपरम् वासिष्ठे-
नदेयउदकदानोक्तेः तेनकन्याप्रसवेपिसप्तपौरुषंदशरात्रमेव नचकन्यासुत्र्यहक्षतंप्रसवेबलाबलंक्वाप्युक्तं अत्रिस्मृतिस्त्वनुकल्पोविगीता
वीतिसर्वसिद्धांतः अन्यथात्रिपुरुषसपिंडानांअष्टमादिसोदकानांचत्र्यहसाम्यायोगात् चतुर्थादिसप्तमांतानांचकिमपिनस्यात् तेनकन्याप्रसवे
दशाहएव किंच स्त्रीजन्मोद्देशेनत्रिपुरुषंसापिंड्यंतेषांचत्रिरात्रमित्यनेकार्थविधिःकथंस्यात् वाक्यभेदापत्तेः नचचतुर्थादीनांसोदकत्वंक्वापिसिद्धं
तेनत्रिपुरुषंचतुर्थादीनांचस्त्रीजन्मनिसोदकत्वंविधायपुनस्तेषांत्रिरात्राशौचविधौविध्यनुवादविरोधोवाक्यभेदश्च यच्चैतत्संवादार्थात्रिस्मृतिर्हेया
अथमृताशौचं हारीतः जातमृतेमृतजातेवासपिंडानांदशाहमितिस्वाशौचपरं जातमृतेनालच्छेदोर्ध्वं यावन्नछिद्यतेनालं तावन्नाप्नोतिसूतकं

छिन्नेनालेततः पश्चात्सूतकंतुविधीयत इति जैमिन्युक्तेः नाड्यांछिन्नायामाशौचमितिहारीतोक्तेश्च नाडीछेदात्प्राक्मातुःस्पर्शोपिन
दोषइतिस्कान्दितल्लोक्तिःपरास्ता नाभिच्छेदात्प्राक्मृतौतुबृहन्मनुः जीवन्जातोयदिततोमृतःसूतकएवतु सूतकंसकलंमातुःपि
त्रादीनांत्रिरात्रकं इदंचप्रसवाशौचमेवनुशासनिमित्तस्नानमात्रं प्राङ्नामकरणात्सद्यःशौचमितिशंखोक्तेः अत्रकश्चिदाह नाम
करणमाशौचांतकालोपलक्षणं आशौचव्यपगमेनामधेयमितिविष्णूक्तेः आशौचेव्यतिक्रांतेनामकर्मविधीयते इति -
मनूक्तेश्चनास्यानियतकालत्वात् नचनामधेयंदशम्यांतुद्वादश्यांवापिकारयेत् पुण्येतिथौमुहूर्तेवानक्षत्रेवागुणान्वितइतिमनूक्तेरनि
यतकालत्वम् दशम्यामतीतायांविप्रः द्वादश्यामतीतायांक्षत्रियः वैश्यःषोडशेशूद्रएकत्रिंशेइत्यपिज्ञेयं पुण्यइत्याद्यनुकल्पः तेनना
म्नःकालोपलक्षणं एवंदंतजननेपि दंतजन्मसप्तमेमासीत्युपनिषदिनियतकालत्वात् चौलेतुनकालोपलक्षणम् प्रथमेब्देतृती
येवाकर्तव्यंश्रुतिचोदनादितिमनूक्तेः ततःसंवत्सरेपूर्णेचूडाकर्मविधीयते द्वितीयेवातृतीयेवाकर्तव्यंस्मृतिदर्शनादितियमोक्ते-
श्च तस्यानियतकालत्वादिति तन्नेदं चौलवन्नामदंतजननयोरपिस्वरूपेणनिमित्तत्वोपपत्तेस्तादृशिष्टकालानुवादेवाक्यभेदात्
सप्तममासादर्वाक् दंतजननेतदभावप्रसंगाच्च यस्तूपनिषद्दर्शनेननिर्णयंकुर्यात् सनूनंशतायुःपुरुषइतिश्रुतेरर्वाक्पितृ
मरणेतदंत्यकर्मापित्यजेत् ननुकालानुपलक्षणेनामोत्कर्षेतदभावेवास्नानमात्राच्छुद्धिःस्यात् ततःकिम् अस्तु अतए-
वोक्तं आदंतजन्मनःसद्यइति सान्वविष्णुवचनाद्दाहाभावविषयेतिवक्ष्यामः त्रिवर्षादर्वागपिस्यादितिचेत् तदाह दंतादिनिमि
त्तैर्विशेषाशौचैः पूर्वस्यबाधात् तदुक्तं पूर्वाबाधेननोत्पत्तिरुत्तरस्यहिसिद्ध्यतीतिजननादशरात्रेव्युष्टेशतरात्रेसंवत्सरेचेति

परिशिष्टे द्वादश्यामपरेरात्र्यांमासेपूर्णेतथापरे अष्टादशेऽहनितथावदंत्यन्येमनीषिणइति भविष्येच नाम्नःकालानियमाच्चन
चत्राथस्याद्दशरात्रेतीतेइतिमुख्यःकालः अन्यस्त्वनुकल्पइतिवाच्यम् चौलेपितथापत्तेः नचदंतजननकालानुपलक्षणेसदंतजा
तमृतस्य दाहेकाहप्रसंगः दशाहेनबाधात् नामकरणोत्तरमेवदाहप्रवृत्तेः दशाहाभ्यंतरेबालेप्रमीतेतस्यबांधवैः शावाशौचंन
कर्तव्यंसूत्याशौचेविधीयतेइतिबृहन्मनूक्तेश्च आशौचदाहोपलक्षणं सूतकवदितिपारस्करोक्तेः यत्तुविष्णुः अनिवृत्तेदशाहे
तुपंचत्वंयदिगच्छति सद्यएवविशुद्धिःस्यान्नप्रेतंनोदकक्रियेति तदपिप्रेताशौचनिषेधार्थंनतुसद्यस्त्वपरं वाक्यभेदात्किंचना
मकालात्प्राक्मृतस्यस्नानम् तदुत्तरंत्वेकाहादिनामकालेत्वेकादशाहेमृतस्यनकिमपिस्यात् अथशंखवचनेल्यब्लोपेपंचमीतदाप्रा-
गितिनोपपद्येत नाग्निवापिहुतेसतीतिमन्वादिविरोधात् कृतनाम्नइतिमाधवमिताक्षरादिविरोधाच्चनकालोपलक्षणंक्वापीति
दिक् नामोत्तरंदंतोत्पत्तेःप्राग्दाहेत्र्यहः अदंतजातेतनयेशिशौगर्भच्युतेतथा सपिंडानांतुसर्वेषामहोरात्रमशौचकमितियमो
क्तेः दाहाभावेतुस्नानमात्रं आदंतजातमृतेसद्यएवनास्याग्निसंस्कारइतिविष्णुनादाहाभावंतदुक्तेः आदंतजन्मनःसद्यइतियाज्ञवल्की-
याच्च दाहविकल्पंचाहलौगाक्षिः तूष्णीमेवोदकंकुर्यात्तूष्णींसंस्कारमेवच सर्वेषांकृतचूडानामन्यत्रापीच्छयाद्वयं अन्यत्राकृतचूडे अ-
कृतचूडाकरणा तृतीयवर्षरूपकालोपलक्षणार्थमिति मेधातिथिहरदत्तौमनुरपि नत्रिवर्षस्यकर्तव्याबांधवैरुदकक्रिया जातदंतस्यवाकुर्यु
र्नाम्निवापिकृतेसतीतिउदकंदाहोपलक्षणं दंतोत्पत्त्यनंतरंप्राक्त्रिवर्षात्तान्मृतेत्र्यहः दंतजातेप्यकृतचूडेत्वहोरात्रेणशुद्धिरितिवि-
ष्णूक्तेः त्रिवर्षोर्ध्वंकृतचूडेऽकृतचूडेवाप्रागुपनयनात्त्र्यहः यद्यप्यकृतचूडोवैजातदंतस्तुसंस्थितः तथापिदाहयित्वैनमाशौचंत्र्यहमाचरेदिति

अंगिरसोक्तेः अकृतायामपिचूडायांत्रिवर्षोर्ध्वंदाहादिनियतं नात्रिवर्षस्येतिवचनात् कृतायांवर्षत्रयात्प्रा पितंतूष्णीमेव अत्रजा
तदंतत्वमुद्देश्यविशेषणत्वादविवक्षितंदाहविधिलेशस्त्वनुवादः उभयविधौवाक्यभेदात् त्रिवर्षान्प्राक्चूडाभावेऽग्निदानेऽप्यहस्तदभावेवि
ध्यूक्तेरेकाहइतिमाधवः यत्तुकश्चिदाह अत्रत्रिवर्षविषयादस्माद्वाक्यात्त्रिवर्षोर्ध्वमपितत्सिद्धिः विज्ञानेश्वरोक्तेश्चत्रिवर्षोर्ध्वमकृतचू
डाविषयत्वंचिंत्यम् जातदंतपदवैयर्थ्यादितितत्तुच्छंदाहस्याविधेयत्वात् नृणामकृतचूडानामशुद्धिर्नैशिकीस्मृतेतिमनूक्तेस्त्रिवर्षो
र्ध्वमेकाहापत्तेरर्थात्स्यहासिद्धेः त्वयाप्ययेतथांगीकारात्पदवैयर्थ्यस्यसाम्यात् वाक्यार्थाज्ञानाच्चेत्यलं मिताक्षरार्थानभिज्ञदूषणेनप्र
थमवर्षादौकृतचूडस्यसदाऽप्यहः निवृत्तचूडकानांतुत्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यतइतिमनूक्तेः एतत्सर्वंप्रागुक्तसपिंडानांमातापित्रोस्तुदशाहो-
र्ध्वंमृतेसर्वत्रत्रिरात्रं बालानामजातदंतानांत्रिरात्रेणशुद्धिरितिकश्यपोक्तेः बैजिकादभिसंबंधादनुरुध्यादघंत्र्यहमितिमनूक्तेश्वश
स्थितत्वादयोगौडास्तु अजातदंतमरणेऽपित्रोरेकाहमिच्छंति दंतजातेत्रिरात्रंस्याद्यदिस्यातांतुनिर्गुणाविति कौर्मात्काश्यपंशूद्रपरं अनू
ढानांतुकन्यानांतथावैशूद्रजन्मनामितित्र्यहात्तुवृत्तौशंखोक्तेः त्रिरात्रंतुभवेच्छूद्रेषण्मासेपिशिशौमृतइतिमत्स्यसूक्ताच्च दंतजातेशू
द्रेतुपंचाहः यथाहांगिराः शूद्रेत्रिवर्षान्न्यूनेतुमृतेशुद्धिस्तुपंचभिः अतऊर्ध्वंमृतेशूद्रेद्वादशाहोविधीयते षड्वर्षांतोयमतीतोयः शूद्रः
संम्रियतेयदि मासिकंतुभवेच्छौचमित्यांगिरसभाषितमिति यत्तुअनूढभार्यःशूद्रस्त्विति शंखोक्तं मासाशौचंतत्सगुणशूद्रपरम्
निर्गुणेत्वनूढभार्येशूद्रेत्रिवर्षोर्ध्वंद्वादशाहः षडब्दोर्ध्वंमासः षडब्दात्प्रागपिकृतोद्वाहेमासइत्याहुः एतत्तुल्यवयसिसर्वेषामितिविरो
धाच्छिष्टविगानांनादर्तव्यमितिविज्ञानेश्वरादयः दाक्षिणात्यानांतथैव अन्यदेशेप्रागुक्तमितिगौडाः एवंकन्यास्वपितास्वप्यजातदंता

रूपित्रोरेकरात्रमिति माधवः यत्तु विज्ञानेश्वरेणोक्तं ऊनद्विवर्षउभयोः सूतकंमातुरेवहीति याज्ञवल्क्योक्तेः गर्भस्थेप्रेतेमातुर्दशाहं
जातउभयोः कृतेनाम्निसोदराणांचेति पैंग्योक्तेश्च पित्रोः सोदराणांच दशाहमस्पृश्यत्वमिति तन्नेदानींप्रचरति अतएवस्मृत्यर्थसा
रेतन्नाहृतं कन्यासूचौलात्प्राङ्मृतौस्नानं अचूडायांतुकन्यायांसद्यःशौचंविधीयत इत्यापस्तंबोक्तेः इदंत्रिपुरुषमध्ये अप्रत्तानां
तुस्त्रीणांत्रिपुरुषीविज्ञायतइति वसिष्ठोक्तेः इदंवाग्दानोत्तरमिति गौडाः अप्रत्तानांतथास्त्रीणांसापिंड्यंसाप्तपौरुषमिति वचनात्
चौलोत्तरंवाग्दानात्पूर्वंतासांकाहः अविशेषेणवर्णानामर्वाक्संस्कारकर्मणः त्रिरात्रात्तुभवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्नाविधीयतइत्यंगिरसा
त्रिरात्रविषयेहोविधानात् अतः शूद्रस्योपनयनस्थानीयविवाहात्पूर्वंत्रिरात्रंविवाहोत्कर्षेतुषोडशाब्दमध्येत्रिरात्रमेवेत्यपरार्कौ
द्याः शूद्रेतुनिर्गुणेत्र्यब्दोर्ध्वंपंचाहः षडब्दोर्ध्वंविवाहाभावेद्वादशाहइतिगौडाः सगुणानांषोडशाब्दोर्ध्वंतुविवाहाभावेपिपूर्णाशौ
चंवक्ष्यते तदुत्तरंप्राग्विवाहाद्भर्तृकुलेचसप्तपुरुषावधित्रिरात्रं अवारिपूर्वंप्रत्ताच्चुयानैवप्रतिपादिता असंस्कृतातुसाज्ञेयात्रिरात्र
मुभयोःस्मृतमितिमरीच्युक्तेः रत्नाकरेशुद्धितत्वेचशंखः पितृवेश्मनियानारीरजःपश्यत्यसंस्कृता तस्यांमृतायांनाशौचंकदाचि
दपिशाम्यति यावज्जीवमाशौचमिति वाचस्पतिमिश्राः अथानुपनीतेकिंचिदुच्यते नाम्नःपूर्वंखननमेव तदूर्ध्वंवर्षत्रयात्पूर्वंचौला
भावेग्न्युदकदानविकल्पः नात्रिवर्षस्यकर्तव्याबांधवैरुदकक्रिया जातदंतस्यवाकुर्युर्नाम्निवापिकृतेसतीतिमनूक्तेः उदकक्रियासा
हचर्याद्दाहोपलक्षणं खननेतुनान्यदौर्ध्वदेहिकंऊनद्विवर्षंनिखनेन्नकुर्यादुदकंततइतियाज्ञवल्क्योक्तेः उदकमंत्यकर्मपरमित्यप
रार्कः यमः ऊनद्विवार्षिकंप्रेतंघृताक्तंनिखनेद्भुवि यमगाथांगायमानोयमसूक्तमनुस्मरन् माधवीयेब्राह्मेपि स्त्रीणांतुपति

तेगर्भः सद्योजातोमृतोथवा अजातदंतोमासैर्वामृतः षड्भिर्गतैर्बहिः वस्त्राद्यैर्भूषितंकृत्वानिक्षिपेत्तंतुकाष्ठवत् खनित्वाशनकैर्भूमौसद्यः
शौचंविधीयते अलंकरणमपिवक्ष्यते कृतचूडस्यतुत्रिवर्षात्प्रागूर्ध्वंवागन्युदकदानंनियतं यत्तुवसिष्ठः ऊनद्विवर्षेप्रेतेगर्भपतनेवास
पिंडानांत्रिरात्रमितितत्प्रथमाब्दचूडापरं वर्षत्रयादूर्ध्वमकृतचूडस्यापिनियतम् वर्षत्रयोर्ध्वउपनयनात्पूर्वंचतूष्णीमग्न्युदकदानम् तू
ष्णीमेवोदकंकुर्यात्तूष्णींसंस्कारमेवचेतिपूर्वोक्तलौगाक्षिस्मृतेः पिंडदानमपिकार्यम् असंस्कृतानांभूमौपिंडंदद्यात् संस्कृतानांकुशेष्वि
तिप्रचेतसोक्तेः उदकदानंसपिंडैः कृतचूडस्येतिगौतमोक्तेः उदकग्रहणमौर्ध्वदैहिकमितिहरदत्तः द्वादशाद्वत्सराद्वर्वाक्पौगंडमरणे
सति सपिंडीकरणंनस्यादेकोद्दिष्टानिकारयेदिति हरदत्तधृतदेवलोक्तेश्च मरीचिरपि प्रेतपिंडंबहिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितमिति ए
तदनुपनीतपरमितिविज्ञानेश्वरः अत्रचूडैवपूर्वावधिः पूर्ववाक्येतुतद्ग्रहणात् उदकग्रहणस्योपलक्षणत्वाद्दाहः पूर्वावधिरितिकेचित् द्वादशा
द्वत्सरादित्यनुपनीतद्विजानूढशूद्रविषयं अथाशौचेपिंडदानविधिमाह पारस्करः प्रथमेदिवसेदेयास्त्रयः पिंडाः समाहितैः द्वितीयेच
तुरोदद्यादस्थिसंचयनंतथा त्रींस्तुदद्यात्तृतीयेन्हिवस्त्रादिक्षालयेत्ततइति अत्रदेवयाज्ञिकनिबंधेविशेषः शिशुरादंतजननाद्बालःस्या
द्यावदाशिखः कथ्यतेसर्वशास्त्रेषु कुमारोमौंजिबंधनात् आपंचवर्षात्कौमारंपौगंडोनवहायनः तथा गर्भेनष्टेक्रियानास्तिदुग्धंदेयं
शिशौमृते घृतंपायसंक्षीरंदद्याद्बालविपत्तितः एकादशाद्द्वादशाहंवृषोत्सर्गविधिंविना तथा यत्रप्रमीयतेबालस्तत्रप्रायःप्रदीयते किं
चित्सस्मानवसांसंस्कृत्यान्नंयथाविधि भक्ष्यभोज्यंचदातव्यंतथाचक्रुरवमक्षिका तद्वस्त्राणिप्रदेयानिसोपानत्कानितत्समे कुमाराणांच
बालानांभोजनंवस्त्रवेष्टनं यस्त्रोपजीवतेबालस्तत्तद्विप्रायदीयते तथा भूमिनिक्षेपणंबालेआवर्षद्वयमाशिखं ततःपरंस्वगृह्योक्तदेह

दाहोयथाविधि अनूढेपूर्वैस्वनननिहत्यर्थेप्रावर्षेद्वयमिति मागपिकृतचूडस्यनानिहत्यर्थमाशिरवमिति तथा चूडाकर्मणिसंजातेविप
त्तिस्तुयदाभवेत् सूतकांतेप्रकर्तव्यंवृषस्योत्सर्जनंतथा तत्रदाहःप्रकर्तव्यउदकंतत्रनिश्चितं श्राद्धानिषोडशापिस्युःसपिंडीकरणंवि
ना इदंपंचवर्षोत्तरंजन्मतः पंचवर्षाणिभुंक्तेदन्नमसंस्कृतं पंचवर्षाधिकेबालेविपत्तिर्यदिजायते वृषोत्सर्गादिकंकर्मकर्तव्यमुदकंत
तः अहन्यहनिसंप्राप्तेकुर्यात्श्राद्धानिषोडश पायसेनगुडेनैवपिंडदद्याद्यथाक्रमं उदकुंभप्रदानंचपददानानियानिच दीपदानानिय
त्किंचित्पंचवर्षाधिकेसदा कर्तव्यंतुखगश्रेष्ठव्रतावाकूपेनतृप्तये स्वाहाकारेणवैकार्याण्येकोद्दिष्टानिषोडश ऋजुदर्भैस्तिलैः
शुक्लैःप्राचीनावीतिनातथेति तत्रैवोक्तेः अत्रमूलंचिंत्यम् वार्षिकादितुनभवत्येव सपिंडनाभावेपितृत्वायोगात् वचनाभावाच्च दि
वोदासीये अव्रतेनिधनप्राप्तेविप्रादौशूद्रजातिवत् क्रियाःसर्वाःसमुद्दिष्टाःसपिंडीकरणंविना उदकंपिंडदानंचकृतचूडेविधीयतइति
स्त्रीणांतूढाद्धात्प्राक् उदकंपिंडदानविकल्पः स्त्रीणांचैकेप्रत्तानामितिगौतमोक्तेः स्त्रीशूद्राश्चसधर्माणइतिवचनात् शूद्रेप्येवं एतद्द्वयो
र्निर्भिन्नाशौचंसर्ववर्णसमं तुल्यंवयसिसर्वेषामतिक्रांतेतथैवचेति व्याघ्रपादोक्तेः यानितु निर्वृत्तचूडकेविप्रेत्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते
इतीनिवृत्तेक्षत्रियेषड्भिर्वैश्येनवभिरुच्यते शूद्रेत्रिवर्षन्यूनेतुमृतेशुद्धिस्तुपंचभिः अतऊर्ध्वंमृतेशूद्रेद्वादशाहोविधीयते षड्वर्षा
न्तमतीतेतुशूद्रेमासमशौचकमित्यांगिरसादीनितानिविशिष्टविगानान्नादर्तव्यानीति विज्ञानेश्वरमदनपारिजातादयः तेनैतद्वशाच्छूद्रा
णांव्यवस्थाप्रागुक्ताहेयैव तुल्यंवयसिसर्वेषामिति दाक्षिणात्यपरं अन्यदेशकेमौक्ताव्यवस्थेतिशुद्धितत्त्वे अथजातस्याशौचं तच्च
द्विजपुंसामुपनयनोर्ध्वंप्रवर्तते त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमतःपरं क्षत्रस्यद्वादशाहानिविशःपंचदशैवतु त्रिंशाद्दिनानिशूद्रस्यतदर्धं

न्यायवर्तिनइतियाज्ञवल्क्योक्तेः यत्तुसएव त्रिरात्रंदशरात्रंवाशावमाशौचमिष्यतइत्याह तत्रदशाहेत्रिरात्रमस्पृश्यत्वंएकदिनोसन्नेआ-
शौचद्वयेदशाहमस्पृश्यत्वं मरणंयदितुल्यंस्यान्मरणेनकथंचन अस्पृश्यंतुभवेद्गोत्रंसर्वमेवसबांधवमित्यंगिरसोक्तेः दशाहा-
शौचपरत्वेदशरात्रमतःपरमित्यनेनपौनरुक्त्यापत्तेरितिश्राद्धविवेकादयः स्मृतिभेदात्त्रिरात्रंदशरात्रंवेतिविकल्पायोगाच्च यत्तुपुत्रा
णांवेदाननध्याप्यव्रतानिविदधातितत्राश्वलायनः द्वादशरात्रंमहागुरुषुदानाध्ययनेवर्जयेरन्निति अत्रयावदुक्तनिषेधोवास्पृश्यत्वमात्रं
वा नतुकर्मानधिकारः एकादशाहांतेवैश्वदेवोक्तेः एकादशाहिकमुत्क्रांतत्र्यब्दंतेविधीयतइति श्राद्धतत्त्वेतुत्रयः पुरुषस्यापिगुरवोभवंति
मातापिताचार्यश्चेतिविष्णूक्तेः पित्रादयोमहागुरवः भर्ताप्युक्तोरामायणे पतिर्बंधुर्गतिर्भर्तादैवतंगुरुरेवच शातातपः पतिरेकोगुरुः-
स्त्रीणांसर्वस्याभ्यागतोगुरुः एकपदमूढानांपितृमातृनिषेधार्थं सोदकानांत्रिरात्रं त्र्यहात्तूदकदायिनइतिमनूक्तेः अग्निपुराणे सपिंड
तातुपुरुषेसप्तमेविनिवर्तते समानोदकभावस्तुनिवर्ततेचतुर्दशे जन्मनामस्मृतेर्वैकेतत्परंगोत्रमुच्यते बृहस्पतिः दशाहेनसपिंडास्तु
शुध्यंतिप्रेतसूतके त्रिरात्रेणसकुल्यास्तुस्नात्वाशुध्यंतिगोत्रजाः स्त्रीशूद्रयोस्तुविवाहोर्ध्वंजातस्याशौचं वैवाहिकोविधिःस्त्रीणामौ
पनायनिकःस्मृतइत्युक्तेः दत्तानांभर्तुरेवाह स्वजात्युक्तमशौचंस्यान्मृतकेजातकेतथेति माधवीयब्राह्माच्च शूद्रस्यविवाहाभावेपिषो
डशवर्षोर्ध्वंमासः अनूढभार्यः शूद्रस्तुषोडशाद्वत्सरात्परं मृत्युंसमधिगच्छेच्चेन्मासात्तस्यापिबांधवाः शुद्धिंसमधिगच्छंतिनात्रकार्या-
विचारणेत्यपरार्केशंखोक्तेः निर्णयामृतमदनपारिजातादौत्वन्यथोक्तम् हारीतः आमौंजीबंधनाद्विप्रःक्षत्रियश्चधनुर्ग्रहात् आप्रतोदग्र-
हाद्वैश्यः शूद्रोवस्त्रद्वयग्रहात् धनुःप्रतोदावष्टमेब्देद्वादशेवस्त्रद्वयमिति मेधातिथिस्तु त्रिरात्रमाव्रतादेशादित्यत्रव्रतंकालोपलक्षणार्थं

सचकालः स्वकीयः सर्वेषांचाष्टमवर्षरूपः तेनचतुर्णामपिवर्णानामुपनयनाभावेप्यष्टमादूर्ध्वं पूर्णमेवाशौचं तत्रापिप्रागष्टमाच्छिशवः मो
क्षार्हानिस्मृत्यंतरादूर्ध्वंसंपूर्णमर्वाक्त्रिरात्रं येष्वाषोडशाद्ब्रह्वालु इत्याहुः तेषामप्यष्टमादूर्ध्वंशूद्रेमासएवऊर्ध्वमष्टम्योवर्षेभ्यः शूद्रे
शूद्रस्यमासिकीतिवचनादित्याह हारलताशुद्धितत्त्वादिगौडग्रंथेषुसूक्तं अनुपनीतोविप्रइत्युक्तत्वात्म्रियतेयत्रतत्रस्यादाशौचंत्र्यह
मेवहीति द्विजन्मनामयंकालस्त्रयाणांतुषडाब्दिकः इत्यादिपुराणोक्तेरुपनयनकालोपलक्षणं षडब्दपदंमासत्रयाधिकपरं गर्भाष्टमे
ष्टमेवाब्द इत्युक्तेः यत्तुजाबालः व्रतचूडाद्विजानांचमृतानिशुयथाक्रमं दशाहस्त्र्यहएकाहेः शूद्रंसर्पिहर्निर्गुणाइतिद्विजादंताः इ
दंमतीत्युक्तेः पंचाब्दोपनीतपरमितितन्नदंतन्नाद्रियंते वृद्धाः यानितु पराशरः एकाहाद्ब्राह्मणःशुद्ध्येद्योग्निवेदसमन्वितः त्र्यहात्केव
लवेदस्तुद्विहीनोदशभिर्दिनैः केवलवेदः केवलश्रौताग्निरस्युपलक्षणं अयंसकोर्चाहोमाध्ययनपरएव नतुसंध्यादावपिनिहारलता
यामंगिराः सर्वेषामेववर्णानांसूतकेमृतकेतथा दशाहाच्छुद्धिरेतेषामितिशातातपोब्रवीत् देवलः आशुच्यदशरात्रंतुसर्वेषाम
परेविदुः निधनेप्रसवेचैवपश्यतः कर्मणःक्षयं अत्यंतोत्कृष्टस्यकर्महानौपीडावतोविप्रपरित्वर्योपरं शूद्रेदशरात्रमितिहारलतायां
दक्षः सद्यःशौचंतथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा षड्दशाद्वादशाहश्चपक्षोमासस्तथैवच मरणांततथाचान्यद्दशपक्षास्तुसूतके मिताक्षरायां
स्मृत्यंतरे चतुर्थेदशरात्रंस्यात्षण्निशाः पुंसिपंचमे षष्ठेचतुरहाच्छुद्धिः सप्तमेत्वहरेवतु इत्यादीनितान्यापदनापद्गुणवद्गुणवद्विष-
याणिदेशांतरभेदाद्वाज्ञेयानि सद्यःशौचादिषडहांताःपक्षायायावराद्विपराः अत्रमरणांतजननादिनिमित्ताद्भिन्नम् शिष्टविगानान्ना
दर्तव्यानीतिविज्ञानेश्वरः अस्नात्वाचाप्यहुत्वाचअदत्त्वाभुंक्तयाद्विजः एवंविधस्यविप्रस्यसर्वदासूतकंभवेदितिदक्षोक्तं अन्यपूर्वाय-

स्वगेहे भार्यास्यात्तस्य नित्यशः आशौचं सर्वकार्येषु देहे भवति सर्वदेति ब्राह्मादिवशाद्व्यवस्थेत्यपरार्कमदनपारिजातादयः माधवस्तु
वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथेति कलिवर्ज्येषूक्तेः दशाह एव विप्रस्य सपिंडमरणे सति कल्पांतराणि कुर्वाणः कलौ भवति किल्बि-
षीति हारीतोक्तेश्च न्यूनाशौचपक्षा युगांतरविषयाः मरणांतादिपक्षास्तु निंदार्थवादः अन्यथा नामधारकविप्रस्तु दशाहे सूतकी भवे
दिति विरोधः स्यादित्याह यत्तु देवलः दशाहादित्रिभागेन कृते संचयने क्रमात् अंगस्पर्शनमिच्छंति वर्णानां तत्त्वदर्शिन इति पूर्णाशौ
चेस्पृश्यतामाह यच्चानुपनीतातिक्रांताशौचे त्रिरात्रादौ तेनैवोक्तं स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागत इति तदपि युगांतरेषु अ-
स्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव चेति माधवीये कलौ तन्निषेधात् यत्तु हारलतायां चतुर्थेहनि कर्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्येत्युक्तं तिमते
तत्रोक्ते त्र्यहैकाहाशौचेपि चतुर्थाह एवांगस्पर्श इति तन्न देवलादिवशेनास्य दशाहगोचरत्वात् ये तु वर्णसंकरजा मूर्धावसिक्ताद्या
स्तेषामाशौचविशेषः कलौ नोपयुक्त इति नोच्यते प्रतिलोमजानां नाशौचं मलापकर्षणार्थं तु स्नानमात्रमिति विज्ञानेश्वरः माध
वस्तु शौचाशौचे प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसंकरा इति ब्राह्मोक्तेः शूद्रवद्दशाहः हारलताप्येवम् दत्तकक्रीतकृत्रिमादिपुत्रेषु अही
नवर्णगासु स्त्रीषु च सपिंडत्वेपि प्रसवे मरणे च पूर्वापरपित्रोर्भर्तुश्च त्रिरात्रमेव न दशाहादि अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च पर
पूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चैवं त्रिरात्रात्तु शुद्धिर्विष्णूक्तेः सपिंडानां त्वेकाहः परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च भर्तृपित्रोस्त्रि
रात्रं स्यादेकाहस्तु सपिंडत इति माधवीये हारीतोक्तेः सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः एकाहस्तु सपिंडानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरि
ति मरीच्युक्तेश्च शंखः अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते परपूर्वा पुनर्भूः इदं-

सवर्णासु हीनवर्णासु च शंखलिखितौ परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च नानध्यायो भवेत्तस्य नाशौचं नोदकक्रिया श्राद्धेपि आशौचं तु
त्रिरात्रं स्यात्सवर्णासु निश्चितं यत्तु षडशीतौ अन्यपूर्वावरुद्धासु त्रिदिनाच्छुद्धिरिष्यते तास्वेवानन्यपूर्वासु पंचाहोभिर्विशुद्ध्यतीति
तत्र पंचाहे मूलं चिंत्यम् यत्तु याज्ञवल्क्यः अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च स्वैकाहमाह तदसन्निधौ ज्ञेयम् यदा पितुरेकाह-
स्तदा सपिंडानां स्नानं अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पितेति प्रजापत्युक्तेः
पितेति वोढुरुपलक्षणं तथोपक्रमात् यत्तु दत्तके पालकप्रतियोगिकपुत्रत्वात् पूर्वपितुर्न त्रिरात्रं पूर्वसंबंधनिवृत्तेश्च न दशाहादी
ति कश्चित् तन्न जानूकेपि बैजिकादभिसंबंधादनुरुंध्यादघं त्र्यहमिति वाचनिकाशौचस्यानिवार्यत्वात् पितृमरणेपि दत्तकादीनां
त्रिरात्रं शुद्धितत्त्वे ब्राह्मे दत्तकस्स्वयंदत्तः कृत्रिमः क्रीत एव चेत्युपक्रम्य सूतके मृतके चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनइत्युक्तेः स्मृतिकौ
मुद्यां हारलतायामप्येवं दत्तकस्य पुत्रपौत्राणां जनने मरणे वा सपिंडानामेकाहः बीजिनश्चेति गौतमेन साप्तपौरुषसापिंड्योक्तेः सपिं-
डानां चैकाहस्योक्तत्वात् सपिंडे तु पुत्रीकृते सपिंड दत्तौरसयोर्भ्रात्रोस्तत्पुत्रयोर्दशाह एव तत्राकांक्षाभावात् सपिंडत्वेन दशाहप्राप्त
त्वाच्च पूर्वापरयोर्भर्त्रोरुत्पन्नयोः पुत्रयोस्त्र्यहं माधवीये मरीचिः मातुरेकस्या द्वौ पितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ एकाहं सूतके तत्र त्रिरात्रं मृत
के तयोरिति दिक् ऊढकन्यानां तु विष्णुराह संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं
चेति प्रसवे एकरात्रं मरणे त्रिरात्रमिति विज्ञानेश्वरापरार्कौ माधवस्तु प्रसवेपि त्रिरात्रं पित्रोः एकरात्रं भ्रात्रादिबंधुवर्गस्य दत्तानारी
पितुर्गेहे सूयेताथ म्रियेत वा तद्बंधुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिरिति ब्राह्मोक्तेरित्याह यत्तु कश्चिदाह पक्षपदेन भ्रातरो गृ-

त्यंते वाक्यांतरेण भगिनीमृतौ त्रिरात्रोक्तेरिति तच्चिंत्यम् तदभावे तद्विशेषाच्च भ्रातुः प्रसवे एकाहः मृतौ त्रिरात्रमिति केचित् युक्तातु प
क्षिणी परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेदिति ब्राह्मात् भ्रातृभिन्नानामेकाहः वर्गोक्तेः इतरेषां तु यथाविधीति वक्ष्यमाणव
चनाच्च यत्तु प्रधानगृहे मृतौ पित्रोः पूर्णं भ्रातुस्त्र्यहइति कश्चित्तन्निर्मूलत्वान्नाशौचं पितृपक्षे इत्येतद्विशेषाच्च भ्रातः दत्ता नारी पितु
र्गेहे प्रधाने सूयते यदा म्रियते वा सदा तस्याः पिता शुद्ध्येत्त्रिभिर्दिनैरिति कल्पतरौ शुद्धितत्त्वे च पितृगृहे प्रसवे तु पित्रादीनामाशौचं ना
स्ति मृतौ पित्रोस्त्रिरात्रमस्त्येव भर्त्ताप्रत्ताश्च योषितश्च संस्कृतासंस्कृताश्च मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि अजातदंता
श्च पित्रोरेकरात्रमिति माधवीये शंखकार्ष्णाजिनिस्मृतेः बैजिकादभिसंबंधादित्युक्तेश्च स्मृत्यर्थसारेप्येवं माधवस्तु इदं त्रिरात्रं-
जातदंतपरम् दंतोत्पत्तेः प्रागेकरात्रं पित्रोः सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेदिति
पुलस्त्योक्तेरन्यत्र कन्यामृतौ पित्रोः पक्षिणीत्याह षडशीतावपि पितृगेहाद्दत्तान्यत्र यदि पुत्री प्रमीयते पक्षिणी तत्र पित्रोः स्यान्नान्येषामि
ति निश्चय इति ग्रामांतरे इयमिति स्मृत्यर्थसारे भ्रातुस्तु पक्षिणी श्वशुरयोर्भगिन्याच मातुलायां च मातुले पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं
क्षपयेन्निशामिति बृहद्बृहस्पतिस्मृतेः शुद्धितत्त्वे कौर्मे आदंतात्सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम् आप्रदानात्त्रिरात्रं स्याद्दशरा
त्रमतःपरं पित्रोर्मृतौ स्त्रीणां त्रिरात्रं पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान्यम इति माध
वीये वृद्धमनूक्तेः इदं दशाहात् ऊर्ध्वं तु पक्षिणी भ्रातुर्भगिनीगृहे तस्या वा तद्गृहे मृतौ त्रिरात्रमन्यत्र तु पक्षिणीति षडशीतावुक्तं ब्राह्मे
पि परस्परमृतौ भ्रातृभगिन्योः पक्षिणी भवेत् मातुलाशौचवत्पुत्र्याः पितृभ्यां शौचमिष्यत इति शिष्टास्तत्तु निर्मूलत्वात्स्यतृष्वस्रा

नमात्रमाहुः त्रिंशच्छ्लोक्यां प्रेते त्वाचार्यमातामहदुहितृकृतश्रोत्रियर्त्विक्सयाज्यस्वस्रीयेषु त्रिरात्रं त्रिदिवसमशुचिः सोदकस्तूभयत्र
पक्षिण्याशौचमृत्विक्दुहितृकृतसहाध्यायिबंधुत्रयान्तेवासिश्वश्रूकमित्रश्वशुरभगिनिकाभागिनेयप्रयाणे मातामह्यांच पित्रोः स्व
सरिच विरतो मातुले मातुलान्यां चाचार्यासज्योतिरेव स्वविषयनृपतौ ग्रामनाथे च नष्टे शिष्योपाध्यायबंधुत्रयगुरुतनयाचार्यभार्यासगोत्रा
नूचानश्रोत्रियेषु स्वगृहपरमृतो मातुलेनैकरात्रं रात्रिं सब्रह्मचारिण्यथ तु कथमपि स्वल्पसंबंधयुक्ते स्नानं वासोयुतं स्यादिदमपि स-
कलसवर्णेषु तुल्यमिति अत्र मूलं मिताक्षरादौ स्पष्टं दौहित्रभागिनेययोरुपनीतयोस्त्रिरात्रं अनुपनीतयोः पक्षिणी संस्थि
ते पक्षिणी रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति वृद्धमनूक्तेः संस्कृते दौहित्रे तेन दौहित्रे त्रिरात्रं ना
न्यथेति गौडाः तन्न विशेषवैयर्थ्यात् मातुलादौ सन्निधिविदेशाभ्यां पक्षिण्येकाहयोर्व्यवस्था मनुः त्रिरात्रमाहुराशौचमाचा
र्ये संस्थिते सति तस्य पुत्रे च पत्न्यां च दिवारात्रमिति स्थितिः श्रोत्रिये स्वगृहे मृते त्रिरात्रं श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेदि
ति स्मृतेरिति माधवः एकग्रामीणे त्वेकाहः ऋत्विक्षु बहुल्पकालश्चोतस्मात् याजनपरे त्रिरात्रैकरात्रे ज्ञेये यद्यपि कर्म कुर्वत एष वा
चकः शब्दो भवतीति शबराचार्यैः कर्ममध्ये ऋत्विकत्वमुक्तम् तथापि कर्मण्याशौचनिषेधात्तदुत्तरमेवैतज्ज्ञेयं गौडास्तु समा
नोदकानां त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृत मातृबंधौ गुरौ मित्रे मंडलाधिपतौ तथेति जाबालोक्तेर्मातृबंधुष्वेकाहमाहुः शिष्ये त्वौपनी
ते त्र्यहः शिष्यसतीर्थब्रह्मचारिषु क्रमेण त्रिरात्रमहोरात्रमेकाह इति माधवीये बोधायनोक्तेः अन्यत्र तु मनुः मातुले पक्षिणीं रात्रिं
शिष्यर्त्विक्बांधवेषु चेति बंधुत्रयं आत्मपितृष्वसृमातृष्वसृमातुलपुत्राः पितुः पितृष्वसृमातृष्वसृमातुलपुत्राः मातुः पितृष्वसृमातृष्वसृ-

मातुलपुत्राश्चेतिविज्ञानेश्वरः अत्रपक्षिणी पितृष्वस्रादिकन्यानांमूढानांत्वेकाहः तद्बंधुवर्गस्त्वेकेनेति पूर्वोक्तब्राह्मात् यत्तुषडशीत्यां
एवंपित्रोर्भगिन्योर्येयेपितामहयोस्तथा येमातामहयोश्चैवभागिन्योततप्रजाश्चयाः मातुलाःस्वस्यपित्रोश्चपत्न्याश्चैषांप्रजाश्च-
याः भ्रातरश्चेतिसर्वेषुपक्षिणीस्वगृहेत्र्यहम् एवंश्वशुरजामातृदौहित्रविपदिस्मृतं यच्चयमः जामातरिमृतेशुद्धिस्त्रिरात्रेणो
भयोस्मृता पक्षिणीशालकानांस्यादितिशातातपोब्रवीत् इतिनिर्मूलत्वान्मिताक्षरादिविरोधाच्चोपेक्ष्यम् मदनपारिजातेविष्णुःअ
संपिंडेस्ववेश्मनिमृतएकरात्रं अत्रहरदत्तोक्तः शवेचेत्यापस्तंबसूत्रेतः शवग्रामेधत्तुः शतादर्वागन्नमभोज्यदीपमुदकुंभंवापनिधाय
तुभुंजीतयदिसमानवंशेनगृहमेवंसूतिकायामित्याह प्रधानगृहमृतेतुगृहेयस्यमृतःकश्चिदसपिंडःकथंचन तस्याप्याशौचंविज्ञेयं-
त्रिरात्रंनात्रसंशयइत्यंगिरसोक्तिर्मितामाधवः एतेनत्रिरात्रमसपिंडेषुस्वगृहेसंस्थितेषुचेति कौर्मंव्याख्यातं शुद्धितत्त्वेबृहन्मनुः
श्वशूद्रपतिताश्चांत्यामृताश्चेद्विजमंदिरे शौचंतत्रप्रवक्ष्यामिमनुनाभाषितंयथा दशरात्राच्छुनिमृतेमासाच्छूद्रेभवेच्छुचिः द्वाभ्यां
तुपतितेगेहमंत्येमासचतुष्टयात् अत्यंतेवर्जयेद्गेहमित्येवंमनुरब्रवीत् अंत्योम्लेच्छःअत्यंतःश्वपाकइतिवाचस्पतिः तत्रैवयमः
द्विजस्यमरणेवेश्मविशुद्ध्यतिदिनत्रयात् संवर्तः गृहशुद्धिंप्रवक्ष्यामिअंतस्थशवदूषिते प्रोत्सृज्यमृन्मयंभांडंसिद्धमन्नंतथै
वच गोमयेनोपलिप्याथछागेनाघ्रापयेद्बुधः ब्राह्मणैर्मंत्रपूतैश्चहिरण्यकुशवारिभिः सर्वमभ्युक्षयेद्वेश्मततःशुद्ध्यत्यसंशयम्
बृहद्विष्णुःग्राममध्यगतोयावच्छवस्तिष्ठतिकस्यचित् ग्रामस्यतावदाशौचंनिर्गतेशुचितामियात् गृहेपश्वादौमृतेप्येवं यत्तुमा
धवीयेप्रचेतसामातृष्वस्रादिषुत्रिरात्रमुक्तं मातृष्वसामातुलयोःश्वश्रूश्वशुरयोर्गुरोः मृतेचर्त्विजियाज्येचत्रिरात्रेणविशुद्ध्यती

तिगुरुराचार्यः ऋत्विक्कुलागतः तस्य गृहमृतौ ज्ञेयं श्वशुरयोरन्यत्र मृतावपि सन्निधौ त्रिरात्रम् असन्निधौ पक्षिणी देशांतरे एक
रात्रम् वक्ष्यमाणविष्णूक्तेरिति माधवगौडादयः अन्यत्र तु मातृष्वस्रादिषु पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशामिति तद्वृद्धमनूक्तम्
यत्तु वृद्धमनुः भगिन्यां संस्कृतायां तु भ्रातर्यपि च संस्कृते मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शु-
द्ध्यतीति तद्भ्रातृदौहित्रादौ देशांतरे शालकसुतजामात्रोः स्वदेशे ज्ञेयं शालके तु स्वदेशे एकाहः आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुल
श्वशुरश्वश्रूश्वशुर्यसहाध्यायीशिष्येष्वेकरात्रमिति माधवीये विष्णूक्तेः हरदत्तीये दशश्लोक्यामप्येवं श्वशुर्यः शालकः देशांतरे स्नानम्
श्वशुरयोर्देशांतरे एकाहः जाबालः एकोदकानां तु त्र्यहो गोत्रजानामहः स्मृतं सर्वत्र मूल्याभावे पि क्रियाकर्तुर्दशाहः गुरोः प्रेतस्य शिष्य
स्तु पितृमेधं समाचरेत् प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यतीति मनूक्तेः शिष्य इत्युपलक्षणं निरन्वये सपिंडे तु मृते सति दयान्वितः
तदशौचं पुराचीर्त्वा कुर्यात्तु पितृवत्क्रियामिति माधवीये ब्राह्मोक्तेः दिवोदासीये सगोत्रो वासगोत्रो वा योऽग्निं दद्यात्सखेव नरः सोपि कु
र्यान्नवश्राद्धं शुद्ध्येच्च दशमेऽहनि यत्र क्वविषये पक्षिण्येकाहादि पक्षद्वयमुक्तं तत्र सन्निधिविदेशभेदाभ्यामादि कृता व्यवस्था त्रिंशच्छ्लो-
क्याम् यानमस्थियतोन्चापरमतिकुलजषंढकेवाल्लवःस्याद्योषिद्गर्भविप्रगुर्व्येमृतवति तु दिनं शुद्ध विद्धेत्र सद्यः अत्र मूलमाकरे स्पष्टम्
युद्धमूर्भिर्मृतस्य स्नानं उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिरिति मनूक्तेः यज्ञोऽत्यक
र्मसर्वं तद्देवेत्यर्थः यस्तु भारते राजधर्मेषु अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते नह्यन्नमुदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकमि-
ति श्राद्धादिनिषेधः स पुत्राद्यभावपरः अत एव तत्र कर्णादीनां श्राद्धमुक्तम् अन्ये तु दशपिंडनिषेधमाहुर्यतिवत् यत्तु पराशरः आ

हवेपिहतानांच एकरात्रमशौचकमिति तद्युद्धक्षतेनकालांतरस्मृतेर्ज्ञेयम् असन्निधौस्नानमितिमाधवः शंखलिखितलैंगपुराणे दंष्ट्रिभिः
शृंगिभिर्वापिहतान्म्लेच्छैश्चतस्करैः येस्वाम्यर्थेहतायांतिराजन्स्वर्गेनसंशयः सर्वेषामेववर्णानांक्षत्रियस्यविशेषतः यत्तुबृहस्पतिः
डिंबाहवेविद्युताचराज्ञांगोविप्रपालने सद्यःशौचंमृतस्याहुस्त्र्यहंचान्येमहर्षयः तच्छस्त्रंविनापराङ्मुखहतेचत्रिरात्रं राज्ञावध्य-
हतेसद्यःशौचमन्यत्रिरात्रं तथैवव्याघ्रः क्षतेनम्रियतेयस्तुतस्याशौचंभवेद्द्विधा आसप्ताहात्त्रिरात्रंस्यादूर्ध्वंदशरात्रमतःपरं शस्त्रा
घातेत्र्यहादूर्ध्वंयदिकश्चित्प्रमीयते आशौचंप्राकृतंतस्यसर्ववर्णेषुनित्यशः शस्त्राघातेक्षतंविनाशवस्पर्शेतुहारीतः शवस्पृशोग्रा
मंनप्रविशेद्युरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौचेदादित्यस्य यत्तुमनुः अन्हाचैकेनरात्र्याचत्रिरात्रैरेवचत्रिभिः शवस्पृशोविशुद्ध्यंतित्र्यहा
दुदकदायिनइति अन्हारात्र्याचेत्यहोरात्रमित्युक्तं त्रिभिस्त्रिरात्रैरितिनवरात्रमेवंदशरात्रमित्यर्थः तत्तदन्नाशनेनतद्गृहवासे
नोपदिचज्ञेयं अंगिराः आशौचंयस्यसंसर्गादापतेद्गृहमेधिनः क्रियास्तस्यनलुप्यंतेगृह्याणांचनतद्भवेत् अथनिर्हारादावाशौ
चम् स्नेहेनसवर्णनिर्हारेतदन्नाशनेतद्गृहवासेचदशाहः तदन्नाशनेतद्गृहवासेत्र्यहः गृहावासेन्नाभक्षणेचैकाहः मृतिग्रह-
णेर्ननिर्धारेदाहेचतज्जात्याशौचं यदिनिर्हरतिप्रेतंप्रलोभाक्रांतमानसः दशाहेनद्विजःशुद्ध्येद्द्वादशाहेनभूमिपः मासा-
र्धेनतुवैश्यस्तुशूद्रोमासेनशुध्यतीतिकौर्मोक्तेः विजातीयनिर्हारेतुशवजातीयमाशौचं अत्रमृतिग्रहेद्विगुणं अवरश्चेद्वरं
वर्णंवरोवाप्यवरंयदि वहेच्छवंतदाशौचंदृष्ट्वायद्विगुणंभवेदितिव्याघ्रोक्तेः कौर्ममेतदिति गौडाः दाहेप्येवं यत्तुब्राह्मे यो
सवर्णंतुमूल्येननीत्वाचैवदहेन्नरः आशौचंतुभवेत्तस्यप्रेतजातिसमंनृपेति तदापदिज्ञेयं सोदकानिर्हारेतुदशाहइतिमाधवः

अलंकरणेतुशंखः कृच्छ्रपादोसपिंडस्यप्रेतालंकरणेकृते अज्ञानादुपवासःस्यादशक्तोस्नानमिष्यते धर्मार्थं अनाथसवर्णहरणे
क्रियाकरणेचद्विजस्यानंतयज्ञफलं स्नानंप्राणायामोग्निस्पर्शश्चेतिमाधवीये अग्निदेप्येवं प्रेतसंस्पर्शसंस्कारेब्राह्मणोनेवदुष्य
ति वोढाचैवाग्निदाताचसद्यःस्नात्वाविशुध्यतीत्यपरार्के वृद्धपराशरोक्तेः मातुलत्वादिसंबंधेत्रिरात्रं असंबंधिद्विजान्वाहित्वाद
हित्वाचसद्यःशौचंसंबंधेत्रिरात्रमितिपैठीनसिस्मृतेः गौतमभिताक्षरायांवृद्धाभिः सूतकाद्विगुणंशावंशावाद्विगुणमार्तवं आर्त
वाद्विगुणोसूतीततोपिशवदाहकः अत्रपूर्वेणोत्तरनिवृत्तिरित्यर्थः विष्णुः मृतंद्विजनशूद्रेणहारयेन्नशूद्रंद्विजेन देवलः ब्र
ह्मचारीनकुर्वीतशववाहादिकाःक्रियाम् यदिकुर्याच्चरेत्कृच्छ्रंपुनःसंस्कारमेवच याज्ञवल्क्यः आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्या-
पिव्रतीव्रती अनुगमनेतुसपिंडेनदोषः विहितंहिसपिंडानांप्रेतनिर्हरणादिकं तेषांकुर्वीतयःकश्चित्तस्याधिक्यंनविद्यतइति
देवलोक्तेः दोषःस्यात्त्वसपिंडस्यतत्रनार्थक्रियांविनेति हारीतोक्तेश्च समोत्कृष्टवर्णेतुमाधवीयेकण्वः अनुगम्यशवंबुद्ध्यास्ना
त्वास्पृष्ट्वाहुताशनं सर्पिःप्राश्यपुनःस्नात्वाप्राणायामैर्विशुद्ध्यतीति हीनवर्णेतुक्षत्रियेत्र्यहः वैश्येपक्षिणी शूद्रेत्रिरात्रम् क्षत्रि
यस्यवैश्येत्र्यहः शूद्रेपक्षिणी वैश्यस्यशूद्रेत्र्यहमि तिविज्ञानेश्वरः माधवस्तु विप्रस्यवैश्येत्र्यहः क्षत्रस्यशूद्रेप्येवं अन्यत्प्राग्व
त् स्नानाग्निस्पर्शघृताशनानिसर्वत्रेत्याह हीनवर्णस्यदाहोर्ध्वदैहिककरणेतुब्राह्मे ब्राह्मणोहीनवर्णस्यनकुर्याद्दौर्ध्वदैहिकं का
माल्लोभात्तथामोहात्कृत्वातज्जातितांव्रजेत् मनुः व्रात्यानांयाजनंकृत्वापरेषामंत्यकर्मच अभीचारमहीनंचत्रिभिःकृच्छ्रैर्व्यपो
हति परेषांसर्ववर्णानांहीनेषुतद्वैगुण्यत्रैगुण्यचातुर्गुण्यायूह्यं अश्रुरोदने समोत्तमवर्णयोः संचयनात्पूर्वंसचैलस्नानंमूर्ध्व

माचमनं हीनवर्णेषुतु संचयात्प्राक्सचेलमूर्ध्वस्नानमात्रं विप्रस्य क्षत्रवैश्यविषयेतु ब्राह्मे अस्थिसंचयनेविप्रोरोतिचेतु क्षत्र
वैश्ययोः तदास्नातः सचेलस्तुद्वितीयेहनि शुध्यति कृतेतुसंचयेविप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत् क्षत्रस्यवैश्यस्यैवं शूद्रेतुसंच
यात्प्राक्विप्रस्यत्रिरात्रं क्षत्रवैश्ययोर्द्विरात्र ऊर्ध्वंतुद्विजानामेकाहः शूद्रस्यशूद्रस्पर्शविनासंचयात्पूर्वमेकाहः ऊर्ध्वंस-
ज्योतिरितिमाधवीयेज्ञेयम् शुद्धितत्त्वेपारस्करस्तु अस्थिसंचयनादूर्ध्वमासयावद्विजातयः दिवसेनैवशुध्यंति वाससांक्षा
लनेनच सजातेर्दिवसेनैवत्र्यहात्क्षत्रियस्यवैश्ययोरित्युक्तसपिंडानांरोदनानिहारादावदोषइत्युक्तंप्राक् विज्ञानेश्वरस्तु
मृतस्यबांधवैःसार्धं कृत्वातुपरिदेवनम् वर्जयेत्तदहोरात्रदानश्राद्धादिकर्मचेति पारस्करोक्तेः सर्वत्रैकरात्रमाह अथाशौचा
न्नभक्षणेविष्णुः ब्राह्मणादीनामाशौचे यःसकृदेवान्नमश्नाति तस्यतावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमेप्रायश्चित्तमिति
अज्ञानेत्वंगिराः अंतर्दशाहेभुक्त्वान्नंसूतकेमृतकेपिवा अस्याशौचंभवेत्तावद्यावदन्नंव्रजत्यधः प्रायश्चित्तंत्समत्याविप्रस्यव
र्णक्रमेणैकाहत्र्यहपंचाहसप्ताहोपवासाः दशविंशतिः षष्टिःशतंचप्राणायामाः पंचगव्याशनंच अभ्यासेद्विगुणंआपद्तु
प्राणायामशतंपंचशतमष्टशतमष्टसहस्रगायत्रीजपश्च मत्यापद्तुसवर्णाशौचेत्रिरघमर्षणगायत्र्यष्टसहस्रंच क्षत्रियाशौ
चेउपवासस्तुच्चवैश्याशौचेत्रिरात्रोपवासश्च शूद्राशौचेकृच्छ्रः क्षत्रवैश्ययोः पंचशतमष्टशतंगायत्रीजपउत्तमेषु शूद्रस्यसर्वत्रस्ना
नं मत्यानापदिविप्रस्यवर्णेषुसांतपनकृच्छ्रमहासांतपनचांद्रायणि अभ्यासेतुमासिकद्वैमासिकत्रैमासिकषण्मासिकानीत्यादि
माधवीयादौज्ञेयम् अथदासस्यस्वदास्युस्वन्नस्य सपिंडमृतौ स्नानमात्रेणस्वामिकार्येस्पृश्यत्वम् भक्तदासस्यत्र्यहोर्ध्वंसद्यः-

स्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहाच्छुचिरिति स्मृत्यंतरोक्तेः मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्म-
ण्यदूषिता इति शातातपोक्तेश्च एतच्चानुस्पृश्यसाध्यनुत्कार्यमात्रे अन्यत्र मासाद्याशौचमस्त्येव एवं दास्यामपि सूतिकायास्तस्या
अस्पृश्यत्वमपि मासमात्रं दासीदासश्च सर्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत् तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासस्तु सूतकमित्यंगिरसोक्तेः
षडशीतावपि स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्या मासात्तु कर्मसु योग्याः स्युर्मासतो दासी सूती चेत् स्पृश्यतामियात् दत्तदासादीनां
स्वसपिंडमरणादौ स्वाम्याशौचसमसंख्यादिनोर्ध्वं सत्यपि मासाद्याशौचे स्वामिकार्ये स्पृश्यतेति हरदत्तः दासांतेवासिभृतकाः
शिष्याश्चैकत्रवासिनः स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यंति मृतसूतक इति बृहस्पतिस्मृतेः दासश्चात्र गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादु
पागतः अन्नकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः
कृतः भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदश स्मृता इति नारदोक्तेषु गर्भभक्तदासो वि
नाज्ञेयः वडवा दासी तयाहृतः तासु हृतत्वदासो जात इत्यर्थः अंतेवास्यपि तेनैवोक्तः स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बांधवानामनुज्ञया
आचार्यस्य वसेदंते कृत्वा कालं सुनिश्चितं आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनमिति शिष्यस्तत्तुल्यो विद्यार्थी दासादेः स्वामि
तत्सपिंडमरणे तु विष्णुः पत्नीनां दासानामानुलोम्येन स्वामितुल्यमाशौचं मृते स्वामिन्यात्मीयमिति प्रतिलोमदासानामाशौचा
भावः वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमत इति याज्ञवल्क्योक्तेः अथ रात्रौ जनने मरणे वा रात्रिं त्रिभागां कृत्वाद्यभागद्वये चेत् पूर्वदि
नं अंत्ये तूत्तरमिति मिताक्षरायां यत्तु प्रागर्धरात्रात् प्राक् वा सूर्योदयात् पूर्वदिनमित्युक्तं तत्र देशाचारतो व्यवस्था सर्वत्राशौ

चमाहिताग्नेर्दाहं तद्दिनस्य मरणमारभ्य ज्ञेयम् अनभिमतउत्क्रान्तेराशौचादिद्विजातिषु दाहादभिमतो विंध्यादिदेशस्थे मृते सतीति पैठीनसिस्मृतेः साग्निराहिताग्नि आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियेत पुनः संस्कारं कृत्वा शववदाशौचमिति वसिष्ठविशेषोक्तेः दाहादेव तु कर्तव्यं यस्यैवैतानिको विधिरिति ब्राह्माच्च यत्तु धूर्तस्वामिना रामाण्डारेण चोक्तं आहिताग्नेरपि मरणादेव दशरात्रं दशाहं शावमाशौचमिति मरणनिमित्तत्वात्तस्य यत्तु दाहादेव तस्याशौचमुक्तम् तत्संस्कारनिमित्ताशौचं पृथगेव तेन गृह्याग्नेः संस्कारागतिरात्रं श्रौताग्नेस्तु दशरात्रं मरणनिमित्तं तूभयोर्दशाहं दाहात् प्रागपीति तद्वचनविरोधात् पूर्ववंश्यैवोत्कर्षान्मूलकल्पनालाघवाच्चिन्त्यम् अथातिक्रान्ताशौचं तत्राशौचमध्ये जननादौ ज्ञाते तच्छेषेण शुद्धिः विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशं यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेदिति मनूक्तेः अत्र केचिदेतत्पुत्रातिरिक्तविषयं तेषां त्वाशौचमध्ये श्रवणेऽपि तदारभ्य दशाहादि पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेदित्यस्य सर्वापवादत्वादित्याहुः तन्न ज्ञातमरणस्यानिमित्तत्वात् अनभिमतउत्क्रान्तेरित्यादिविरोधाच्च स्मृत्यर्थसारेऽपि जनने मरणे वा प्रथमदिनादूर्ध्वं ज्ञाते पुत्रादीनां विशेषेण वशुद्धिरिति षडशीतावपरार्के चैवं दशाहादूर्ध्वं ज्ञाते तु वृद्धवसिष्ठः मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी तथा अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुध्यति जननं त्वतिक्रान्ताशौचं नास्त्येव नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपीति देवलोक्तेः पितुः स्नानं तत्रापि भवत्येव निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानव इति मनूक्तेः तच्चातिक्रान्ताशौचं दशाहादिजात्याशौचविषयं न त्वनुपनीतादिनिमित्तत्रिरात्रादौ उपनीते तु विषमतस्मिन्नवातिकालजमिति व्याघ्रोक्तेः निर्दशं ज्ञातिमरण-

अतिक्रांते दशाहे त्विति मनूक्तेश्च माधवीये देवलस्तु आत्रिपक्षात्त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः परमेकाहमावर्षाद् ऊर्ध्वं स्ना
तो विशुद्ध्यतीत्याह तत्रापदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था इदं चैकदेशे देशांतरे तु स्नानमात्रं देशांतरमृतं श्रुत्वा क्लीबे वैखानसे य
तौ मृते स्नानेन शुद्ध्यंति गर्भस्रावे च गोत्रिणा इति पराशरोक्तेरिति विज्ञानेश्वरः स्नानवत्सरांते अर्वाक् त्रिपक्षात्त्रिनिशा षण्मा
सात्त्वादिवानिशा अहः संवत्सराद् अर्वाग् देशांतरमृते क्षपीति विष्णूक्तेरिति माधवः इदं सपिंडानां देशांतरे स्नानं सोदकानामिति यु
क्तं लक्षणं त्वाह बृहस्पतिः महानद्यंतरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः वाचो यत्र विभिद्यंते तद्देशांतरमुच्यते देशांतरं वदंत्येके षष्टियोजन
मायतं चत्वारिंशद्वदंत्यन्ये त्रिंशदन्ये तथैव चेति एतत्सर्वं मातापितृभिन्नविषयं तयोस्तु पितरौ चेदिति पूर्वं पैठीनवाक्यात्सदा पूर्ण
मेव दशाहादि स्मृत्यर्थसारेपि मातापितृमरणे दूरदेशेपि संवत्सरोर्ध्वमपि पुत्रो दशाहादिकं पूर्णमाशौचं कुर्यात् स्त्रीपुंसयोः प
रस्परं सपत्नीपुत्रे चैवमिति शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु ऊर्ध्वं संवत्सराद्याद्यं बंधुश्चेच्छ्रूयते मृतः भवेदेकाहमेवात्र तच्च सन्यासि-
नां नास्तीति देवलोक्तेः पित्रोरब्दमध्ये त्रिरात्रमूर्ध्वमेकाहः बंधुर्मातापिताभ्रातौ च पूर्वोक्तदशाहस्तु कलिंगादिदेशपर इत्याहुः
ते बंधुपदस्य पुत्रादिपरत्वे मानाभावादुपेक्ष्याः सापत्नमातुस्तु दक्षः पितृपत्न्यामपेतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमाः संवत्सरे व्यतीते
पि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् हीनवर्णमातृषु सपत्नीपुत्रे चैवमिति स्मृत्यर्थसारे केचित्तु पितुः पत्न्याममीतायां मौरसे तनये तथेति
ब्राह्मोक्तेरौरसे पीदमाहुः षडशीतावप्येवं एतत्सर्वं वर्णतुल्ये तुल्यवयसि सर्वेषामतिक्रांते तथैव चेति व्याघ्रोक्तेः अथा-
शौचसंपात उच्यते तत्र शावे शावं सूतके सूतकं शावे सूतकं सूतके शावं वा तत्राप्युत्तरकालतः पूर्वेण समं न्यूनमधिकं चेति द्वा-

दशाभेदाः यद्येकदिने समन्यूनमधिकं वाशौचद्वयं तत्र तंत्रेणान्यसिद्धिः द्वयोरेककालत्वात् यदा तु द्वितीयादिदिने पूर्वसजा
तीयं शावं जननं वा समकालं न्यूनकालं वा परं स्यात् तदा पक्षद्वये पूर्वशेषेण शुद्धिः अंतरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यती
ति याज्ञवल्क्योक्तेः अंतराज्ञात इत्यर्थः ज्ञातस्यैव जननादेर्निमित्तत्वात् पूर्वाशौचान्तरं तन्मध्योत्पन्ने जाते तूत्तरमेव कार्यम् शु
द्धितत्त्वेप्युक्तं पूर्वाशौचात्तरुत्पन्नसमानलघु वा निमित्तं तत्कालादुपरिश्रुतं स्वाशौचहेतुरेव अज्ञातं तु न अविज्ञातेन दोषः स्याच्छ्रा
द्धादिषु कथंचनेत्यस्याशौचसांकर्येपि प्रवृत्तेः तेनाज्ञानाद्वृषोत्सर्गादौ कृते पश्चाज्ज्ञानेपि नावृत्तिरिति माधवीये यमोपि जनने जन
नं चेत्स्यान्मरणे मरणं तथा पूर्वशेषेण शुद्धिः स्यादुत्तराशौचवर्जनं अत्र केचित् तद्दशाहस्यान्ते चेत्पुनर्मरणजन्मनी ताव-
त्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशमिति मनुपराशराद्यैर्दशाहग्रहणात् पूर्णाशौच एव पूर्वशेषेण शुद्धिः अहाद्यल्पाशौचसंपा-
ते तूत्तरेणैव शुद्धिरित्याहुः हरदत्तोप्येवमाह गौडा अप्येवं तन्न याज्ञवल्क्यादिवशेन दशाहस्य तुल्यकालाशौचोपलक्षणत्वात्
समानाशौचसंपाते प्रथमेन समापयेत् असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथेति माधवीये शंखोक्तेः अपरार्कमिताक्षरादिविरोधाच्च
यदा तु सूतके शावं समन्यूनमधिकं वा तदा न पूर्वशेषाच्छुद्धिः तदाहांगिराः सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकं तत्राधिकृत्य मृ
तकं शौचं कुर्यान्न सूतकं षट्त्रिंशन्मते शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधनी च
तुर्विंशतिमतेपि मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु अतो यदा दशाहजननमध्ये तद्दिने वा त्र्यहादिशावं तदा पूर्वेण शुद्धावपि तन्नि
मित्तमस्पृश्यत्वं भवत्येव मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेदिति कौर्माच्च गौतमव्याख्यायां तूद्धात्रिरपि सूतकाद्द्विगुणं शाव-

शावाद्विगुणमार्तवं आर्तवाद्विगुणासूतिस्ततोपिशवदाहकः अत्रपूर्वपूर्वेणनोत्तरेणोत्तरनिवृत्तिरस्पृश्यत्वाधिक्यादित्यर्थः षडशीता
वपि स्वभाववहुसूतिस्तुन्यूनंशावविशोधनीतिरात्रिशेषादौ वधिर्नाहस्त्रिदिनेरागंतुकैः सूतेर्बहुत्वंनस्वभावेन अतस्तत्रन्यूनशा
वस्यापिनपूर्वेणशुद्धिरितिवक्तुंस्वभावेत्युक्तं ब्राह्मेपि नागंतुकैरथाहोभिराशौचमपनुद्यते नचपातनिमित्तेनशावस्यान्यस्यशो
धनमिति एवंनवपक्षाः यदातुत्र्यहाद्यल्पाशौचमध्येसजातीयंविजातीयंवादीर्घकालमुत्तरंतदाप्युत्तरंपूर्णंकार्यं नपूर्वेणशुद्धिः स्व
ल्पाशौचस्यमध्येतुदीर्घाशौचंभवेद्यदि नपूर्वेणविशुद्धिःस्यात्स्वकालेनैवशुद्ध्यतीत्युशनसोक्तेः तेनत्र्यहादिशावमध्येदशा-
हादिसूतकेपिनपूर्वेणशुद्धिरित्यपरार्कः शावनिमित्तमस्पृश्यत्वंचभवत्येव शुद्धिविवेकेतु शावेनशुद्ध्यतसूतिरितिप्रागुक्तेः
तत्राप्युत्तराशौचनिवृत्तिरुक्ता तन्न उत्तरस्यकालाधिक्येनबलवत्त्वात् माधवीयेयमापि अद्यवृद्धिमदाशौचंपश्चिमेनसमापयेत्
यथात्रिरात्रंप्रक्रांतंदशाहंप्रविशेद्यदि आशौचंपुनरागच्छेत्तत्समाप्यविशुद्ध्यति हारीतोपि गुरुणालघुशुद्ध्येत्तुलघुनानेव
तद्गुर्विति गुरुत्वलघुत्वंचकालकृतमेव पूर्वानुरोधात् एतच्चहरदत्तेनस्पष्टमुक्तं मिताक्षरायामप्येवं यत्तु आद्यानायोगपद्येतुज्ञेयाशु
द्धिर्गरीयसामरणोत्पत्तियोगेतुगरीयोमरणंभवेदिति हारीतकौर्मादि तत्रास्पृश्यत्वाभिप्रायंशावस्यगुरुत्वंज्ञेयं क्वचिदल्पकालेना
पिदीर्घकालाशौचनिवृत्तिमाहदेवलः परतःपरतोशुद्धिरघवृद्धौविधीयते स्याच्चेत्पंचमादह्नः पूर्वेणैवात्रशिष्यते अस्यार्थः अ
घवृद्धौदीर्घाशौचेपरतोशुद्धिः परमाशौचं यदिपूर्वाशौचमुत्तरस्यपंचमादिनात्परतोनुवर्तते तदापूर्वेणैवशुद्धिः पूर्वस्योत्तराशौ
चान्नाधिककालव्यापित्वेपूर्वशेषाच्छुद्धिरित्यर्थः यथाषष्ठमासेगर्भपातनिमित्तषडहाशौचमध्येदशाहपातेपूर्वेणोत्तरनिवृत्तिः

यथावास्यहमध्येस्नावपातनिमित्तचतुरहपंचाहयोरितिकश्चित् तन्न दशाहावधिपूर्वशेषशुद्ध्यावेदकवाक्यविरोधात् षष्ठादिदिने
पूर्णाशौचमस्त्यराशौ तु इयहइत्यनौचित्याच्च अस्मद्गुरवस्तु पंचतमादन्हआततोन्यूनत्र्यहादिचेत्स्यादस्मिन्विषये पूर्वेणैवाशुद्धिः
शिष्यते दशाहादिरात्रिशेषेत्र्यहादिपातेत्र्यहाद्यल्पाशौचानां परस्परं रात्रिशेषसंपातेचनद्व्यहादिद्वद्धिरित्यर्थमाहुः कश्चित्तु पूर्व-
शेषेणशुद्धेरपवादमाहगौतमः रात्रिशेषेसतिद्वाभ्यांप्रभातेतिसृभिरिति प्रभातेत्त्ययामे रात्रिशेषेत्र्यहाच्छुद्धिर्यामशेषेशुचि
त्र्यहादिति शातातपोक्तेः इदंशावांतेसूतकपातेसजातीयवातुल्यं अत्रकेचित् रात्रिशब्दः अहोरात्रपरः अर्हःशेषेद्वाभ्यांप्रभा-
तेतिसृभिरितिशंखलिखितोक्तेः अथयदिदशरात्राःसन्निपतेयुराद्यंदशरात्रमाशौचमानवमाद्दिवसादतऊर्ध्वंद्विरात्रेणशुद्ध्याय
त्रिरात्रेणेतिबोधायनोक्तेः पुनः पातेदशाहात्प्राक्पूर्वेणसहगच्छति दशमेन्हिपतेद्यस्याहर्द्वयात्सविशुद्ध्यतीति प्रभातेतुत्रिरात्रेण
दशरात्रेष्वयंविधिरिति देवलोक्तेश्च नवमदशमशब्दौचौपांत्यांत्यदिनपरौ तेनक्षत्रियादावपितथेत्याहुः माधवीयेप्येवं अन्येत्वाहुः अं
तर्दशाहेस्यातांचेत्पुनर्मरणजन्मनी तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशमिति मनुपराशराद्यैर्दशमदिनेनोत्तरस्यशुद्धेरु
क्तत्वात् विरोधःस्पष्टएव विरोधेच यद्वैकिंचनमनुरवदत्तद्भेषजं कलौपाराशरस्मृतिरित्यनेनपूर्ववचसांबाधः अतएववाचस्प
तिनातेषामनाकरत्वमुक्तं साकरत्वेपिजातिमात्रविप्रादिविषयं देशांतरविषयंवायुगांतरविषयंवास्तु तेनगौतमीये रात्रिशब्दो
नाहोरात्रपरः रात्रिमात्रावशिष्टेइतिमिताक्षरोक्तेश्च नकुकविकल्पेतोरिवान्यथाव्याख्यायुक्ता माधवस्तु आनिर्गतदशाहमितिपूर्व-
स्वयंथविरोधादुपेक्ष्यइति अस्मत्पितृचरणास्तु बोधायनीये आनवमाद्दिवसादिति द्वितीयाशौचस्यनवमदिनप्रथमस्यदशमस

मेवाह द्व्यहादिवृद्धेः पूर्वशेषापवादत्वात्तस्य चन्यायतो द्वितीयदिनादेव प्रवृत्तेः अतऊर्ध्वमिति दशमरात्रिपरं शंखवलिखितोक्तो देवलोक्तो
चाह शेषे दशमेन्हि चातीते रात्रौ पतेदित्यर्थः दशम्यांपितानामकुर्यादितिवत् तेनमन्वाद्यैर्विरोधोनापिमिताक्षराद्यैरित्याहुः अपरा
र्कैर्निर्णयामृतस्वरसोप्येवं यत्तु तत्रैव ब्राह्मे आद्यभागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके द्वितीये पतिते त्वाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरिष्यते
अतऊर्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकान्ताच्छुचिस्मृतः एवमेव विचार्यस्यान्मृतके मृतकान्तरे मृतकस्यान्तरे यत्र सूतकं प्रतिपद्यते सूतकस्यान
रे वाथ मृतकं यत्र विद्यते मृतकान्ते भवेत्तत्र शुद्धिर्वर्णेषु सर्वशः इति अस्यार्थस्तत्रैवोक्तः पूर्वाशौचचरमाहोरात्रस्यादिनरूपआद्यभा
गद्वये न्याशौचपाते पूर्वेणशुद्धिः भागद्वयोर्ध्वरात्रौ सूतकान्तरे द्वितीयात् पूर्वभिन्नात्सूतकान्ताद्व्यहादिरूपाच्छुद्धिरिति अपरार्के
त्वाशौचकालत्रैधाविभज्य निर्गुणाविषयत्वेनेदमुक्तं अस्य वचनस्य निर्मूलत्वोक्ति रज्ञोक्तिरेव अतः पूर्वाशौचान्त्यरात्रावन्याशौ
चेहोरात्रद्वयमधिकं रात्रेरन्त्ययामे तु दिनत्रयमिति भट्टाचरणोपदिष्टः पन्थाः एतत्संपूर्णाशौचसंपात एव रात्रिशेषे त्रिरात्रादिसंपाते
तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिः द्विरात्रादिवृद्धेः पूर्ववाक्ये दशाहविषयत्वादपवादाभावे शेषशब्देरेव सामान्यतः प्रवृत्तेः षडशीतौ तु द-
शाहान्तेप्यहपातेपि द्वित्रिदिनवृद्धिरुक्ता रात्रिशेषे यदाशौचं पूर्वानधिकमापतेत् ऊर्ध्वं दिनद्वयं पूर्वाद्यामशेषे दिनत्रयमिति अनधि
कं समं न्यूनं वा तत्तुच्छं निर्मूलत्वादते पक्षिण्यादिपातेपि द्विरात्रादिवृद्ध्यापत्तेश्च पूर्वाशौचान्तर्वर्धिताद्द्वित्रिदिनमध्येधिकाशौचान्तर
पाते तु वर्धितस्याल्पत्वादधिकेनैव शुद्धिः न च वर्धितस्य पूर्वशेषत्वं शङ्कनीयं रात्रिशेषपूर्वशेषशब्दयोरपवादनैमित्तिकावृत्तिन्या
योज्जीवनात् अपवादाभावे उत्सर्गस्य प्राप्तेः अपवादान्तरमाह शंखः मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता पितुः शेषेण शु

द्धिः स्यान्मातुः कार्यान्तु पक्षिणीं पादत्रयं स्मृतम् तुर्यस्य त्वयमर्थः पित्राशौचमध्ये मातृमृतौ पित्राशौचांते मातुः पक्षिणीमधिकां कुर्या
दिति अत्राशङ्काविज्ञानेश्वरात्महादेः पितुराशौचाभावान्मातृमरणेन पक्षिणी किंतु पूर्णमेवाशौचं इयं च पक्षिणी तृतीयादिदिनप
रानाद्यदिनद्वये प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायापवादत्वादिति पितृचरणाः सपिंडाद्याशौचेन मातापित्रोराशौचापगमो नास्त्येव ए
वं भर्तुरपि इयं च पक्षिणी दशमदिनात्पूर्वं मातृमरणे ज्ञेया दशम्यां रात्रौ तत्प्रभाते वा मातृमरणे त्र्यहस्त्र्यहः स सूचिता पक्षिणीति क-
श्चित् तन्न संख्यांतरोपजननापत्त्या त्र्यहादिश्रुतिबाधापत्तेः अतएव कादंबादौ षड्द्वादश इत्यादौ श्रुतसंख्याबाधापत्तेः समुच्चयो निरस्तो
द्वादशे गुरुणि लघोरंतर्गतेः गुरुणा लघुशङ्काच्छेद इत्युक्तेश्च मातुरन्वारोहणे तु न पक्षिणी यदा नारी विशेदग्निं प्रियस्य प्रियवांछया
तदाशौचं विधातव्यं भर्त्राशौचक्रमेण हीति पृथ्वीचंद्रोदये लघुहारीतोक्तेः तत्रैव षडशीतिमतेपि मृतपतिमनुव्रज्य पत्नी चेद्दहनलग्ना
न तत्र पक्षिणी कार्या पैतृकादेव शुद्ध्यति पुत्रोन्यो वाग्निदस्तस्यास्तावदेवाशुचिस्तयोः नवश्राद्धं च पिंडं च युगपत्तु समापयेत् गृ
हीताशौचानां पुत्राणां पितुः संस्कारे मातुः सपिंडस्य वा मरणे नायं निर्णयः अतिक्रांतकालादिग्रस्मानां निमित्तस्य बलवत्त्वात् द्वादश
वर्षोत्तरं संस्काराशौचमध्ये सपिंडमरणेप्येवं यत्तु अपरार्के ब्राह्मे ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी त्र्यहाशौचे तु निर्वृ-
त्ते श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवदिति तद्भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्राशौचपरमिति पृथ्वीचंद्रः ब्राह्मण्यादेः क्षत्रियाद्यनुगमने त्वाशौ
च परमित्यपरार्कः शुद्धितत्त्वादयो गौडास्तु भर्तुराशौचोत्तरमन्वारोहणे त्रिरात्रं सहगमने तु संपूर्णम् शुद्धहतस्य सद्यः शौचे-
न्वारोहणे ब्राह्मोक्तेस्त्रिरात्रत्वात् भर्तुरपि त्र्यहेण पिंडदानं एकचित्यो तु सद्यः शौचमित्याहुः अन्यत्वाशुक्तम् पूर्वशेषेण शुद्धे

रभवादांतरमुक्तं षडशीत्यां पूर्वाशौचेन यात्राशुद्धिः सूतके मृतके च सा सूतिकामग्निदं हित्वा प्रेतस्य च सुतानपि निर्णयामृते स्मृतिसंग्र
हेपि इयं विशुद्धिरुदिता सूतिकामग्निदं विना इदं मूल्येन दाहकरणे मातुलादिसंबंधेन दाहमात्रकरणे तु त्रिरात्रमेवेत्युक्तं प्राक् हेमा
द्रिः सूतकाद्द्विगुणं शावं शावाद्द्विगुणमार्तवं आर्तवाद्द्विगुणा सूतिस्ततोपि शवदाहकः तथाशौचसंपाते न शावजनननिमित्तकार्यप्र-
तिबंधः आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यतीति प्रजापतिस्मृतेः आशौचे तु द्वि-
विधेपि शातातपः अंतर्दाहे जननात् पश्चात्तस्यान्मरणं यदि प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यं पिंडदानं यथाविधि प्रारब्धे प्रेतपिंडे तु मध्ये चेज्ज
ननं भवेत् तथैवाशौचपिंडांस्तु शेषान्दद्याद्यथाविधि मातुः पक्षिणी मध्ये पितुरेकादशाहं कुर्यात् आद्यश्राद्धमशुद्धोपि कु-
र्यादेकादशेहनि इति स्मृतेः केचित्त्विदं क्षत्रियादिपरम् विप्रादेस्त्वाशौचांतर एकादशाहश्राद्धं नेत्याहुः अत एव विज्ञानेश्वरे
ण दशमपिंडमुत्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेदिति शुचित्वं महैकोद्दिष्टांगविप्रनिमंत्रणपरमिति वदता तत्र शुद्धेरंगत्वं दर्शितं

एवं वृषोत्सर्गशय्यादानादावपि देवयाज्ञिकेन त्वाशौचांतरेपि भवत्येवेत्युक्तं अथाशौचापवादः स च पंचधा कर्तृतः द्रव्यतः मृत
दोषतः विधानाच्च आद्यो ब्रह्मचार्यादि इत्यादिषु नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणां नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा
मृत इति कौर्मोक्तेः तुर्यपादे शावे वापि तथैव चेति देवलपाठः आशौचमस्य कर्मोपलक्षणं ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः
क्रियाः यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनः संस्कारमेव चेति देवलोक्तेः एतत्पित्राद्यतिरिक्तविषयं आचार्यं स्वमुपाध्यायं मातरं पित
रं गुरुं निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रतेन वियुज्यत इति मनूक्तेः हारीतः आचार्यं स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुं निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं न व्रते

नविसृज्यते मातापित्रोस्तु यत्प्रोक्तं व्रतचारी तु पुत्रकः व्रतस्थोपि हि कुर्वीत पिंडदानोदकक्रियाम् भवत्यशौचं नैवास्य नवाग्निस्तस्य-
लुप्यते स्वाध्यायं च प्रकुर्वीत पूर्ववद्विधिदर्शितं संवर्तः अन्यगोत्रोपसंबंधः प्रेतस्याग्निं ददाति यः पिंडं चोदकदानं च स दशाहं समाचरे-
त् निर्हरणमंत्यकर्मपरं एवं मातामहस्य यथा व्रतस्थोपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रियान्नृप तथा मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुमर्हती-
तीत्यपरार्के भविष्योक्तेः मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदैहिकं कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् दितिकालादशौचं च तत्रान्त्य-
कर्मनिमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्त्येव सगोत्रो वा सगोत्रो वा योग्निं दद्यात्सखे नरः सोपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुध्येत्तु दशमेहनीति दिवोदा-
सोक्तवचनात् अतएव ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोर्गुरोश्चेति गौतमीये व्रतनिवृत्तेरेव पर्युदासेनाशौचस्य
संध्यादिकर्मलोपस्तु नास्ति न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित् इति छंदोगपरिशिष्टात् पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यः कृतः
कृतव्रतश्चापि कुर्वीत अग्निं पिंडोदकक्रियां तेनाशौचं न कर्तव्यं संध्या चैव न लुप्यते अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायंप्रातश्च नित्यशः इति चंद्रि-
कायां संवर्तोक्तेश्च अत्र कर्मानधिकाररूपाशौचनिषेध एव अपरार्कमाधवादयस्तु एकाहमाशौचमाहुः आचार्यं वाप्युपाध्यायं
गुरुं वा पितरं च वा मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनं कृत्वा पतति नो तस्मात् प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत् अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः
सह संवसेत् एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेहनि शुध्यतीति ब्राह्मोक्तेः तदन्नभोजने तु प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनमाशौचं च दिवोदासाद-
यस्तु ब्राह्मोक्तेः प्रथमेन्हि संध्यादिलोपः ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिंडनिर्वपणं पितुः तावत्कालमशौचं स्यात्पुनः स्नात्वा विशुध्य-
तीति प्रजापतिवचनात् द्वितीयाह्नादौ पिंडदानकाल एवास्पृश्यत्वमात्रं नान्यदित्याहुः दशाहमस्पृश्यत्वेपि कर्मांगस्नानविधानार्थ-

मेतदितिसुक्तं अंत्यकर्माकरणेतुब्रह्मचारिणः पित्रादिमरणेप्याशौचाभावएवसोपिब्रह्मचर्यकालएव समावर्तनोत्तरंतुपूर्वमृतानांत्र्यहा
शौचंभवत्येव आदिष्टीनोदकंकुर्यादाव्रतस्यसमापनात् समाप्तेतूदकंदत्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेदितिमनूक्तेः तत्रापिविकल्पः पित्रो
र्मृतेनैषादोषोभवतिकर्हिचित् आशौचंकर्मणोतेस्यात्र्यहंवाब्रह्मचारिणामितिछंदोगपरिशिष्टात् तथाहृतजीवच्छ्राद्धेनकिम
प्याशौचं नकार्यमितिहेमाद्रिः ऋत्विक्तत्कर्मे सद्यः शौचंसमाख्यातंदुर्भिक्षेचाप्युपद्रवे डिंबाहवहतानांचविद्युतापार्थिवैर्द्विजैः
उपद्रवेत्वंतमरके उपसर्गमृतेचैवसद्यःशौचंविधीयतइतिपराशरोक्तेः उपसर्गोत्यंतमरकइतिशूलपाण्यनिरुद्धभट्टादयः याज्ञवल्क्ये
पि आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयतइतिमरणसमयेपिनाशौचं तथाचऋत्विग्रत्नाकरेदक्षः स्वस्थकाले त्विदंसर्वंसूतकंपरि-
कीर्तितम् आपद्गतस्यसर्वस्यसूतकेपिनसूतकं अतःसतिवैराग्येसन्यासोप्यातुरस्यभवतीतिकेचित् अथकर्मतुः विशाच्छुक्यातत्तत्
कार्येषुसत्रिव्रतिनृपनृपवद्दीक्षितर्त्विक् स्वदेशाभ्रंशापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिषक्कारुशिल्पातुराणांसमारब्धेषुदानोपनयनयजन
श्राद्धयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थार्थयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदर्थेनाशौचमितिशेषः सत्रीअन्नसत्रवान् मुख्यसत्रस्यदीक्षितपदा
त्सिद्धेः व्रतीअनंतव्रतादिनियमवान् नव्रतिनांव्रतेइतिविष्णूक्तेः भवेनाः कारवः शिल्पिनोवैद्याः दासीदासास्तथैवच राजानो
राजभृत्याश्चसद्यःशौचाःप्रकीर्तिताः कारवःसूपकाराद्याः शिल्पिनश्चैलनिर्णेजकाद्याः आतुरस्यव्याधिनाशार्थेदानादौतुलादाना
दिःप्रारंभोनांदीश्राद्धंसंकल्पोवा यजनंतडागोत्सर्गकोटिहोमादिः लघुविष्णुः व्रतयज्ञविवाहेषुश्राद्धेहोमेर्चनेजपे आरब्धेसू
तकंनस्यादनारब्धेतुसूतकं प्रारंभोवरणंयज्ञेसंकल्पोव्रतसत्रयोः नांदीश्राद्धंविवाहादौश्राद्धेपाकपरिक्रियेति पाकस्यपरिसमंता

तत्क्रियापाकप्रोक्षणमिति शुद्धिप्रदीपः तन्मंदंतीर्थेति आशौचे आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि न त
त्र सूतकं तद्वत्कर्म यज्ञादि कारयेदिति पैठीनसिस्मृतेः अत्र विशेषः प्रागुक्तः जपः पुरश्चरणादिः स्तोत्रपाठः अविच्छेदेन संकल्पि
त हरिवंशश्रवणादिश्च अतएवोक्तं ब्राह्मे गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति एवं देवपूजादि मदनपारिजाते यमो
पि शिवविष्ण्वर्चनदीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् गौडशुद्धितत्त्वे मन्त्रमुक्तावल्यां
जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् राघवभट्टीये नारदः अथ सूतकिनः पूजां
वक्ष्याम्यागमचोदितां स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्या क्रियया तु वै बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् यदि कामो न चेत्
कामी नित्यं पूर्ववदाचरेत् यत्तु नृसिंहकल्पे सदा मन्त्रजपः सुक्तः कार्यो दिस्यादशुचिर्नरः मनसावहितस्तत्र स्मरेन्मन्त्रं न तूच्चरेत् त
न्मूत्राद्याशौचपरं रामार्चनचन्द्रिकायां अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन्स्वपन्नपि मन्त्रैकशरणो विद्वान्मनसैव सदाभ्यसेत्
कालनियमाभावस्तु हयमेव उत्सवे रथयात्रादिः एषु नाशौचं अयं चाशौचाभावोऽनन्यगतित्वे आर्तौ च ज्ञेयः अत्र मूलमाकरे स्प
ष्टं अत्र दीक्षितस्य अवभृथात् पूर्वमेवाशौचाभावः तदादित्वाशौचमस्त्येव तेनैव तानोपासनाः कार्या इति वैतानत्वेऽप्यवभृथादि
न भवत्येव अतएवोक्तं माधवीये ब्राह्मे तदहर्हीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न सूतकमिति वैता
नोपासनाः कार्या इत्यनेनैव सिद्धेः कलिजादीक्षितानां चेति पुनर्दीक्षितग्रहणम् यजमानस्वयं कृत्वा यस्नान
प्राप्त्यर्थं वेति विज्ञानेश्वरः वस्तुतस्तु दीक्षणीयासंस्कृतस्य प्रागवभृथात् कर्मप्राप्त्यर्थं दीक्षितग्रहणं तेन ततः पूर्वं निषेध एव यत्तु

प्रारंभोवरणंयज्ञेइतितद्दत्विक्परं तथाच छंदोगपरिशिष्टे नदीक्षिण्याःपरंयज्ञेनकृच्छ्रादितपश्चरन्निति शूद्रान्नतत्त्वेप्येवम् कार्ति
जांचमधुपर्कोत्तरमाशौचाभावः गृहीतमधुपर्कस्ययजमानाच्चऋत्विजः पश्चादशौचेपतितेनभवेदितिनिश्चयइति ब्राह्मात्
अतएवरामांडारः ऋत्विग्वरणपक्षेन्येषामाशौचेनन्यआगमयितव्यइत्याह एवंस्मार्तेपि तुलाकोटिहोमादौमधुपर्केसति दोषाभा
वोज्ञेयः यत्तु प्रारंभोवरणंयज्ञइतितत्रापिमधुपर्कोतिज्ञेयं तेनाधानेष्टिपशुबंधादौनतदभावादन्यैर्भवतीतिसिद्धं अपवादां
तरमाह याज्ञवल्क्यः वैतानोपासनाःकार्याःक्रियाश्चश्रुतिचोदनात् तत्रत्यागमात्रेस्नानोत्तरंस्वयंकर्तृत्वं श्रौतेकर्मणितत्कालस्ना
नःशुद्धिमवाप्नुयादितिस्मृतेः त्यागातिरिक्तेतुश्रौतेस्मार्तेचान्यस्यैवकर्तृत्वं सूतकेमृतकेचैवअशक्तौश्राद्धभोजने प्रवासा
दिनिमित्तेषुहावयेन्नतुहापयेदितिबृहस्पत्युक्तेः नित्यानिनिवर्तेरन्वैतानवर्जंशालाग्नौचैकेन्यएतानिकुर्युरितिपैठीनसिस्मृतेश्च
निर्विज्ञानेश्वरः एकग्रहणंपूजार्थं तेनस्मार्तकार्यमेवेतिहारलतायां दाक्षिणात्यास्तुविकल्पमाहुः अपरार्कादिनिबंधास्तु श्रौतं
सर्वंस्वयंकार्यंस्मार्तेतुत्यागातिरिक्तेन्यस्यैवकर्तृत्वं त्यागमात्रेतुस्वस्यकर्मवैतानिककार्यंस्नानोपस्पर्शवान्स्वयमितिहारीतोक्तेः
दर्शंचपूर्णमासंचकर्मवैतानिकंचयत् सूतकेपित्यजेन्मोहात्प्रायश्चित्तीपतेद्द्विजइतिमरीच्युक्तेः जन्महान्योर्वितानस्यकर्मत्यागो
नविद्यते शालाग्नौकेवलोहोमःकार्यएवान्यगोत्रजैरितिजाबालोक्तेश्चेत्याहुः आशार्केप्येवं याज्ञिकाअप्येवं सूतकेतुसमुत्पन्ने
स्मार्तंकर्मकथंभवेत् पिंडयज्ञंचरुंहोममसगोत्रेणकारयेदितिजातूकर्ण्योक्तेश्च चरुःस्मार्तस्थालीपाकःश्रवणाकर्मादिश्चेति-
विज्ञानेश्वरः प्रारब्धंतुसपिंडेनापिकार्यं नचनतत्कर्मकुर्वाणःसनाभ्योप्यशुचिर्भवेदितिमनूक्तेः छंदोगपरिशिष्टेपि होमः श्रौते

तु कर्तव्यः शकृत्कान्नेन फलेन वा अकृतं हावयेत् स्मार्ते तदभावे कृताकृतं अकृतं व्रीह्यादि कृताकृतं तंडुलादि स्मार्तहोमादौ तु वि
कल्पो ज्ञेयः शालाग्नौ वैकइति प्रागुक्तेः यदा कारणतदान्यद्वारा अत्र वदतन्त्र येषां बहूनां द्वादशरात्रमहोमोपि नाग्निविच्छेदः
तेन कार्यं नैत्तिरीयाद्यैः कार्यं त्रिरात्रमहूयमानोऽग्निर्लौकिकः संपद्यते इति स्मृदर्शनभाष्यवचनात् समारूढत्वेऽग्नौ तेनापि न कार्यम्
किंतु पुनराधानमेव समारोपप्रभृत्यवरोहयोराशौचापवादाभावादनन्यकर्तृकत्वाच्च अन्यथा पुनराधानमपि स्यात् यत्त्वाश्वलाय
नः तोचापि सूतके शावे पर्वणीष्टि महापदि प्रोष्यवत्स्याच्च भार्या यानकुर्यानाकदाचन स्मार्ताग्निः सूतके शावे स्वयं न जुहुयाद्द्विजः
श्रौताग्निस्तु स कृत्तुलासमासे वा स्वयं हुनेदिति तदपि समारूढपरम् तदाह स एव स्मार्ताग्निरात्मनोन्येषामभावे सूतकादिषु
समारोप्य तदंतेषु विच्छेदस्य जुहुयात्स्वयमिति तथा मनुः मत्सूहेनाग्निशुश्रूषा इति वैश्वदेवस्य त्वग्निसाध्यत्वेपि वचनान्निवृत्तिः
विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्जित इति संवर्तोक्तेः यद्यपि पंचयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतजन्मनोरिति तेनैवोक्तेः पूर्वनिषे
धो व्यर्थस्तथाप्यापस्तंबादीनां वैश्वदेवस्य पंचयज्ञभिन्नत्वात् पृथङ्निषेधः हरदत्तस्त्वाशौचेपि बह्वृचैर्वैश्वदेवः कार्यः तस्य द्रा
वनध्यायो यद्वा स्मार्तकर्मविषये इति ब्रह्मयज्ञस्यैवाशौचे विशिष्य निषेधात् संध्यादीनामप्यपवादमाहापरार्के पुलस्त्यः संध्या
मिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन्गच्छेदधो द्विजः सूतके मृतके चैव संध्याकर्म समाचरेत् मनसो
च्चारयेन्मंत्रान् प्राणायाममृते द्विजः पत्तु चान्द्रिकायां जाबालः संध्यां पंचमहायज्ञान्नैत्यिकं स्मृतिकर्म च तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहांते
पुनः क्रियेति यच्च संवर्तः सूतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते यच्च विष्णुपुराणे सर्वकालमुपासीत संध्यां पार्थिव ष्यते

अन्यत्रसूतकाशौचविपन्नमातुरमीतितद्दत्ति नतुपूर्णसंध्यापरं अर्घ्यांतामानसीसंध्याकुशवारिविवर्जितेतिशुद्धिदीपेऽभिवनोक्तेः पैठी-
नसिस्त्वर्घ्यमंत्रोच्चारणमाह सूतकेसावित्र्यांजलिंप्रक्षिप्यसूर्यंध्यायन्नमस्कुर्यात् प्रयोगपारिजातेभरद्वाजोपि सूतकेमृतकेकुर्यात्
प्राणायाममंत्रकं तथामार्जनमंत्रांस्तुमनसोच्चार्यमार्जयेत् गायत्रींसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् मार्जनंतुनवाकार्यमुप-
स्थानंनचैवहि ग्रहणेश्राद्धादावप्याशौचापवादमाहव्याघ्रः स्मार्तकर्मपरित्यागोराहोरन्यत्रसूतकेइति लैंगेपि सूतकेमृतकेचै
वनदोषोराहुदर्शने तावदेवभवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्नदृश्यते प्रयोगपारिजाते बृहस्पतिः कन्याविवाहसंक्रांतौसूतकंनकदाच
न बृहच्छातातपः यदाभोजनकालेतु अशुचिर्भवतिद्विजः भूमौनिक्षिप्यतंग्रासंस्नात्वाविप्रोविशुद्ध्यति भक्षयित्वातुतंग्रा-
समहोरात्रेणशुध्यति अभित्वासर्वमेवान्नंत्रिरात्रेणविशुद्ध्यति इदमविशेषात्सूतकादिपरमपीतिशुद्धितत्त्वेशूलपाणेश्च
अथद्रव्यतः मरीचिः लवणेमधुमांसेचपुष्पमूलफलेषुच शाककाष्ठतृणेष्वप्सुदधिसर्पिःपयःसुच तिलौषधाजिनेचैवपक्वापक्वे
स्वयंग्रहः पुण्येष्वेवसर्वेषुनाशौचंमृतसूतके स्वयमेवस्वाम्यनुज्ञयाग्राह्यं नतद्धस्तादित्यर्थः क्रयेतुतद्धस्तादपिनदोषः प
क्वलड्डुकादि अपक्वंतंडुलादि एतदन्नसत्रपरं अन्नसत्रेप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितं भुक्त्वापक्वान्नमेतेषांत्रिरात्रंतुव्रतीभवेदि
त्यंगिरसोक्तेः पक्वान्नमोदनादि नतुभक्ष्यषट्त्रिंशन्मते उभाभ्यामपरिज्ञातेसूतकेनैवदोषकृत् एकेनापिपरिज्ञातेभोक्तु
र्दोषमुपावहेत् विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतरामृतसूतके परैरन्नंप्रदातव्यंभोक्तव्यंचद्विजोत्तमैः भुंजानेषुतुविप्रेषुत्वंतरामृतसूतके
अन्यगेहोदकाचांताःसर्वेतेशुचयःस्मृताः बृहस्पतिः विवाहोत्सवेत्याद्युक्त्वापूर्वसंकल्पितान्नेषुनदोषःपरिकीर्तितः षडशीतौ

संसर्गीयस्यवाशौचंयस्यातिक्रांतकालता तदीयस्यपदार्थस्यनाशौचंविद्यतेक्वचित् शुद्धितत्वे शुद्ध्योद्दत्तनुहन्तोविष्णुः प्रोक्षणेन
पुस्तकमिति अथमृतदोषेहेमाद्रौषट्त्रिंशन्मते कौर्मेच व्यापादयेद्यआत्मानस्वयमग्न्युदकादिभिः विहितंतस्यनाशौचंनापिका-
र्योदकक्रिया शवदर्शनं यावदाशौचमेस्येव हतानांमृतगोविप्रैरन्वक्षंचात्मघातिनामिति याज्ञवल्क्योक्तेः शुद्धितत्वेकौर्मे स
द्यःशौचंसमारव्यातं शापादिमरणेतथा आदिपदादभिचारहतेभविष्ये स्वेच्छयामरणंविप्राच्छृंगिदंष्ट्रिसरीसृपैः अंत्यान्त्यज
विप्रोद्बंधैरात्मनान्येवताडनैः पाखंडमाश्रितार्श्चैवमहापातकिनस्तथा स्त्रियश्चव्यभिचारिण्यआरूढपतितास्तथा नतेषांस्ना
नसंस्कारोनश्राद्धंनसपिंडनं गौतमः प्रायोनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्बंधनप्रपतनैश्चेच्छतामिति नाशौचमितिशेषः अंगिराः
चंडालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणंपापकर्मणां उदकंपिंडदानंचप्रेतेभ्योयत्प्रदीयते नोपति
ष्ठतितत्सर्वमंतरिक्षेविनश्यति षट्त्रिंशन्मतेप्येवं ब्राह्मेपि शृंगिदंष्ट्रिनखव्यालविषवन्हिस्त्रियाजलैः व्यालोगजः सुदूरात्प
रिहर्तव्यः कुर्वन्क्रीडामृतस्तुयः नागानांविप्रियंकुर्वन्हतश्चाप्यथविद्युता निगृहीतःस्वयंराज्ञाचौर्यदोषेणकुत्रचित् परदारान्
हरतश्चद्वेषात्तुपतिभिर्हताः असमानश्चसंकीर्णैश्चंडालाद्यैश्चविग्रहात् कृत्वातैर्निहतास्तद्वच्चंडालादीन्समाश्रिताः शस्त्राग्नि
गरदाश्चैवपाखंडाःक्रूरबुद्धयः क्रोधात्प्रायंविषंवन्हिंशस्त्रमुद्बंधनंजलं गिरिवृक्षप्रपातंचयेकुर्वंतिनराधमाः कुशिल्पजी
विनोयेचसूनालंकारधारिणः मुखेभगास्तुयेकेचित्क्लीबप्रायानपुंसकाः ब्रह्मदंडहतायेचयेचापिब्राह्मणैर्हताः महापातकिनो
येचपतितास्तेप्रकीर्तिताः पतितानांनदाहःस्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसंचयः नचाश्रुपातःपिंडोवाकार्यंश्राद्धादिकंक्वचित् एतानिप

नितानांतु यः करोति विमोहितः तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा एतद्बुद्धिपूर्वं सर्वेषां करणे तु माधवीये वसिष्ठः य आत्मत्यागिनां
कुर्यात्स्नेहात्प्रेतक्रियां द्विजः स तप्तकृच्छ्रसहितं चरेच्चान्द्रायणव्रतं अज्ञानेतु कृत्वाभिमुदकस्नानसंस्पर्शवहनकथां रज्जुच्छेदाश्रु
पातंच तप्तकृच्छ्रेण शुध्यतीति ज्ञेयं प्रत्येकं बुद्धिपूर्वं एतदादि नमदनपारिजातः प्रत्येकं तु स्पर्शाश्रुपातो मिताक्षरायां तच्छवं केवलं स्पृष्ट्वा
मश्रु वा पातितं यदि पूर्वोक्तानामकारी चेदेकरात्रमभोजनं एकरात्रं तु नाश्नीयात् त्रिरात्रं बुद्धिपूर्वकमिति माधवीये उत्तरार्द्धं अन्यत्तु
संवर्तः एषामन्यतमं प्रेतं यो वहेत दहेत वा कटोदकक्रियां कृत्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् अज्ञानेत्वेवं एतदनाहिताग्नेः आहिताग्नेः कृच्छ्र
एवेति माधवः मिताक्षरायां आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया तेषामपि तथा गंगातोये संस्थापनं हितं आहिताग्ने
स्तु विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे पात्राणि तु दहेदग्नौ साग्निके पापकर्मणि छंदोगपरिशिष्टेपि
महापातकसंयुक्तो दैवात्स्यादग्निमान्यदि पुत्रादिः पालयेदग्नीन्युक्त आदोषसंक्षयात् प्रायश्चित्तं न कुर्याद्यः कुर्वन्वा म्रियते यदि
गृह्यं निर्वापयेच्छ्रौतमप्स्वस्येत्सपरिच्छदं पात्राणि दह्याद्वह्निप्राये दहेदप्स्वेव वा क्षिपेत् माधवीये पराशरः आहिताग्निर्मृतो विप्र
श्चण्डालेनात्मघातकः दहेत ब्राह्मणं विप्रो लौकाग्नौ मंत्रवर्जितं प्राजापत्यं चरेत्पश्चाद्विप्राणामनुशासनात् दग्ध्वास्थीनि पुनर्गृ
ह्य क्षीरेण क्षालयेत्ततः स्वेनाग्निना स्वमंत्रेण पृथगेनं पुनर्दहेत् हेमाद्रौ तु दाहयित्वा शवं तेषां शूद्रैरविधिपूर्वकमित्युक्तं एत-
दूष्यादिना मरणे ज्ञेयं तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महनो जना इति श्रुतावात्महनने एव दोषोक्तेः प्रमादमरणे त्वाशौचादि सर्वं प्र
वर्तेत तदाहांगिराः अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया ब्राह्मेपि प्रमादा-

दीपिनः शंकुस्त्वकस्माद्बुधिचोदितः शृंगिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्जलादिभिः चंडालैरथवा चोरैर्निहतो वापि कुत्रचित् तस्यदा
हादिकं कार्यं यस्मान्नपतितस्तु सइति प्रमादमरणे त्रिरात्रमाशौचमिति गौडाः शूलपाणिनस्त्वादयः दशाहादीति दाक्षिणात्याः अ
स्यापवादो हेमाद्रौ भविष्ये प्रमादादिच्छयावापि नकुर्यात्सर्पतो मृते नागपूजाविनानकुर्यादित्यर्थः बौधायनोपि बुद्धिपूर्वात्सहनू-
णां क्रियालोपो विधीयते क्रियात्स्यकर्म तत्रदुर्मरणनिमित्तदानादिकार्यं तच्चाविश्ववप्रकाशादौ शातातपीये च व्याघ्रेण निहते वि
प्रेविप्रकन्यां विवाहयेत् सर्पदष्टेनागबलिर्ज्ञेयः सर्पश्च काञ्चनः चतुर्निष्कमितं हेमं गजं दद्याद्गजे हते राज्ञा विनिहते दद्यात्पुरुष
तु हिरण्मयं चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषं वृषेण निहते दद्याद्यथाशक्त्या तु काञ्चनं शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूली समन्वि
ता निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता शौचहीने मृते चैव दिनिष्कस्वर्णजं हरिं संस्कारहीने च मृते कुमारं सुपनाययेत् नि
ष्कत्रयस्वर्णमितं दद्यादश्वहते या हते शूना हते क्षेत्रपालं स्थापयेन्निजशक्तितः सूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितं कृमिभि
श्च मृते दद्यात्त्रिधूमान्स चत्वारिकाः वृक्षवृक्षहते दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतं शृंगिणा निहते दद्याद्वृषभं वस्त्रसंयुतं शकटेन हते दद्याद्व्यसाप
स्करान्वितं भृगुपातमृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतं अग्निना निहते कार्यमुदपानं स्वशक्तितः दारुणा निहते चैव कर्तव्या सदनसभा शस्त्रेण निहते
दद्यान्महिषीं दक्षिणान्वितां अश्मना निहते दद्यात्सवत्सां गां पयस्विनीं विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेमनिर्मितां उद्बन्धनेन च मृते कपि
कनकनिर्मितं मृते जलेन वरुणं हेम दद्याद्विनिष्कजं विषूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान् घृतधेनुः प्रदातव्या कण्ठान्नकवले मृते कास
रोगेण च मृते अष्टकृच्छ्रव्रतं चरेत् अतिसारमृते लक्षं गायत्र्याः प्रयतो जपेत् शाकिन्यादिग्रहग्रस्ते जपेद्रुद्रं यथोदितं विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत्

अंतरिक्षमृतेनकार्यंवेदपारायणंतथा सच्छास्त्रपुस्तकंदद्यादस्पृश्यस्पर्शनोमृते पतितेचमृतेकुर्यात्प्राजापत्यांस्तुषोडश मृतेचापत्य
रहितेकृच्छ्राणांनवतिंचरेत् एवंकृतेविधानेतुविदध्यादौर्ध्वदेहिकं तथाविधमरणेपिनदोषः तदाहतुर्मनुवृद्धगार्ग्यौ वृद्धः शौचस्मृते
र्लुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः आत्मानंघातयेद्यस्तुभृग्वग्न्यनशनांबुभिः तस्यत्रिरात्रमाशौचंद्वितीयेत्वस्थिसंचयः तृतीयेतूदकंद
त्वाचतुर्थेश्राद्धमाचरेदिति हेमाद्रौविष्णुधर्मेपि नरस्तुव्याधिरहितोनत्यजेदात्मनस्तनुं असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः
तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः अरिष्टैरात्मनोज्ञात्वामृत्युकालमुपस्थितं व्याधितोभिषजात्यक्तः पूर्णवायुषिवा
त्मनः यथासुगानुसारेणसंत्यजेदात्मनस्तनुं तस्मिन्कालेतनुत्यागाद्यथेष्टफलमाप्नुयात् आसुपस्तुपुराहृष्टमरणंब्राह्मणस्यचने
तिगौडानामपपाठः उत्तरार्धेसंगतेः क्षत्रियस्यतुसंग्रामेमृतभर्तरियोषितः अपरार्केब्रह्मगर्भः योजीवितुनशक्नोतिमहाव्याध्युप
पीडितः सोग्न्युदकंमहायात्रांकुर्वन्नात्रनदुष्यति अत्रोक्तवक्ष्यमाणवचोनिचयात्प्रयागादितिरिक्तेऽचिकित्स्यरोगाद्युपहतानाम
धिकारः सोपिजीर्णवानप्रस्थस्यैवेतिविज्ञानेश्वरदेवयाज्ञिकादयः अतएवमिताक्षरादौभृगुपातानशनादिकं वानप्रस्थस्यैवो-
क्तं मनुरपि आसांमहर्षिचर्याणांत्यक्त्वान्यतमयातनुं वीतशोकभयोविप्रोब्रह्मभूयायकल्पतइति तेनान्यत्रापितद्विषयतेवासु
लेख्यादितिकेचित् तन्न वानप्रस्थमरणेआशौचनिषेधात् तेनग्रहस्थादिपरमेवेदंतेनयतेर्नाधिकारः काम्येनधिकाराच्च नै
मित्तिकत्वेत्वकरणेदोषानित्यताचस्यात् प्रयागेत्वरोगिणांरोगिणांच यत्तु शूद्राश्चक्षत्रियावैश्याअंत्यजाश्चतथाधमाः एते-
त्यजेयुःप्राणान्वैवर्जयित्वाद्विजनृप पतित्वाब्राह्मणस्तत्रब्रह्महाचात्महाभवेदिति तन्निर्मूलमितिभट्टाः तत्त्वंतुहेमाद्रौव्रतका

डोलिखनान्निर्मूलत्वं चिंत्यमेव प्रक्रमात्तु पतितेऽपि भृगुपातमात्रपरं युक्तं ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातभिन्नवक्ष्यमाणविरोधाच्च यत्त्वादित्यपुराणे अ
ब्राह्मणो वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया प्रविशेज्ज्वलनं तोयं कुर्यादनशनं तथेति तत्प्रयागातिरिक्तपरमिति केचित् हेमाद्रौ त्वेतदग्रे
प्रयागवटशाखायामित्युक्तेर्ब्राह्मणस्य प्रयागेऽपि नेति प्रतीयते माधवीये पराशरे चादित्यपुराणे दुर्भिक्षकिल्बिषैर्महारोगैः पीडित-
स्तु पुमानपि प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा अगाधतोयराशिं च भृगोः पतनमेव च गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमाद-
रात् प्रयागवटशाखाया देहत्यागं करोति च स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः उत्तमान्प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत्
क्वचित् महापापक्षयात्स्वर्गे दिव्यान्भोगान्समश्नुते एतेषामधिकारस्तु सर्वेषां सर्वजंतुषु नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु स-
र्वदा ईदृशं मरणं येषां जीवतां कुत्रचिद्भवेत् आशौचं स्यात्त्र्यहं तेषां वज्रानलहते तथा वाराणस्यां म्रियेद्यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रि-
यः काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित्
क्वचित् हेमाद्रौ चैवं अत्र प्राप्ते काल इत्युक्तेः प्राप्तमरणकालायाः स्त्रियाः अन्वारोहणे संपूर्णमेवाशौचं पृथ्वीचंद्रस्त्वत्रापि
त्र्यहमाह शूलपाणिस्तु त्वादिगौडग्रंथेष्वप्येवं एतच्च वृद्धादिमरणं कलौ निषिद्धं भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथेति माध-
वेन पृथ्वीचंद्रेण च कलिवर्ज्येषूक्तेः न चात्र यावदुक्तनिषेधः विशिष्टदेशवाक्यभेदात् न च कलौ वानप्रस्थाश्रमनिषेधादेवास्य
देहमरणनिषेधो व्यर्थ इति वाच्यं सर्ववर्णेषु स्यादिभिस्तद्भिन्नस्यापि प्राप्तेः काम्यप्रवृत्त्यैव येऽवैतन्वं विसृजंतीति श्रुतेः स्मृत्या
संकोचायोगात् न चैवं पश्वालंभातिक्रमस्त्वपराधीनपदोक्तेः मात्स्यभारतादिषु न लोकवचनात्तात न वेदवचनादपि मतिरुत्क्रम

नि॰सिं॰
२१

णीयाते प्रयागमरणं प्रतीत्युक्तेः अत एव विष्णुधर्मे रोग्यादि मरणमुक्त्वोक्तं यथायुगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुं भूतिकाम्यया म-
मुक्तं मात्स्ये अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः प्रविशंति मुखं ते मे निःसंदिग्धं वरानने हेमाद्रौ विवस्वान् सर्वेंद्रियविमुक्त-
स्य स्वव्यापाराक्षमस्य च प्रायश्चित्तं समुज्ज्ञातमग्निपातो महापथः धर्मार्जनासमर्थस्य कर्तुः पापांकितस्य च ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञा-
तं तीर्थे प्राणविमोक्षणं अपरार्के चैवं सहगमनं कलौ भवत्येव कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहानुगमनादृते इति ब्रह्मवैवर्ता-
त् एतेन मरणांतिकप्रायश्चित्तं काशीखंडादौ चातुर्वर्ण्यस्य तनुत्यागविधयश्च युगांतरपरा एव प्रयागेपि त्रिस्थलीसेतौ स्कांदे य-
था कश्चित्तीर्थेस्मिन् प्राणत्यागं करोति यः तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सितान्यपि पाद्मे विष्णुः देहत्यागं तथा धीराः कुर्वंति
मम सन्निधौ मत्तनुं प्रविशंत्येव न पुनर्जन्मने नराः कौर्मे व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः गंगायमुनमासा-
द्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ईप्सितांल्लभते कामान् वदंति मुनिपुंगवाः तथा या गतिर्योगयुक्तस्य सत्त्वस्थस्य मनीषिणः सा
गतिस्त्यजतः प्राणान् गंगायमुनसंगमे वाराहे तत्र यो मुंचति प्राणान् वटमूले वसुंधरे स वै लोकाननतिक्रम्य मम लोकं प्रपद्यते
तथा अकामो वा सकामो वा वटमूले वसुंधरे शीघ्रं प्राणान् प्रमुंचेत यदीच्छेत्परमां गतिं तथा पंचयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य तु
मंडले व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ब्राह्मे ध्यात्वा विष्णुपदां-
भोजं प्रयागे विष्णुतत्परः तनुं त्यजति वै माघे तस्य मुक्तिर्न संशयः दुष्कृतोपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी हरिं ध्यात्वा त्य-
जेद्देहं प्रायशो मुक्तिमान् भवेत् भविष्योत्तरे समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमग्नौ पतने च षोडश महाहवे षष्टिरशीतिगो-

प॰आ॰
२

२१

ग्रहेऽनाशके भारतं चाक्षयां गतिः इति सामान्यतोऽपि फलं एवमन्येऽपि विधयो ज्ञेयाः यत्तु गौडाः प्रयागादि मरणं ब्राह्मणभिन्नविष
यमित्याहुः तन्न दूषणं पितामह चरणैः प्रयागविधौ कृतमिति नात्रोच्यते अत्र दशाहमाशौचं त्रिरात्रस्य प्राप्तकाल गोचरत्वादिति
भट्टाः युक्तं तु त्रिरात्रं दिवोदासीयेऽप्येवं शंखलिखितश्लोकपि काश्यपः अनशनमृतानामग्न्यानिहतानामभिजलप्रविष्टानां भृगुसंग्राम
देशान्तरमृतानां जातदन्तानां च त्रिरात्रमिति एवं मरणान्तप्रायश्चित्तेऽपि पूर्वोक्तश्चात्महादेर्दाहाशौचादिनिषेधस्तदानीमेव वत्सरा
न्ते तु सर्वमौर्ध्वदैहिकं कुर्यात् गोब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ऊर्ध्वं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्ध्वदैहिकमिति हेमाद्रौ षट्त्रिंश
न्मतात् एवं म्लेच्छीकृतानामपि गयाश्राद्धमपि कार्यं ब्रह्महा च कृतघ्नश्च गोघाती पंचपातकी सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिंडपा
तनादित्यग्निपुराणात् एवं ब्राह्मेऽपि क्रियते पतितानां तु गते संवत्सरे क्वचित् देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे स्वबंधुभिः मार्तंडपाद
मूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन् सूर्यपदे इत्यर्थः तत्र वर्षमध्ये कृत्यमुक्तमपरार्के वायुपुराणे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धं तु
वत्सरं द्वादशाहानि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि छागलेयः नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः तथा तेषां भवेच्छौचं ना
न्यथेत्यब्रवीद्यमः व्यासः नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नेतदन्यथेति सचात्मघातादिप्रा
यश्चित्तं कृत्वा कार्यः तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रियाकार्या यथाविधि नारायणबलिः कार्यो लोकगर्हाभ
यान्नरैः पिंडोदकक्रियाः पश्चाद्दोषात्स गोदिकं च यत् एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिंडीकरणं तथा दिवोदासीयेऽप्येवं शातातपस्तु प
तिते च मृते शूद्रे प्राजापत्यास्तु षोडश मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेदित्याह इदं प्रायश्चित्तार्ह पित्रादिविषयं इंद्रि

यैरपरित्यक्ता येनमूढाविषादिनः घातयंतिस्वमात्मानंचांडालादिहताश्चये तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चद्वयस्यासमभिप्लुताः यथाश्राद्धंप्रवर्तनं
तिविष्णुनामप्रतिष्ठितं तथातेसंप्रवक्ष्यामिनमस्कृत्यस्वयंभुवइति हेमाद्रौतेनैवोक्तेः तत्रैवबौधायनोपि नारायणबलिंव्याख्या
स्यामोभिशस्तपतितस्करापात्मत्यागिनांब्राह्मणहतानांचद्वादशवर्षाणित्रीणिवाकुर्वीतेति गृह्यपरिशिष्टेतु चंडालादित्या
द्युक्त्वा दग्धाशरीरमेतस्यसंस्थाप्यास्थीनियत्नतः प्रायश्चित्तंतुकर्तव्यंपुत्रैश्चांद्रायणत्रयमित्युक्तं मदनरत्नेब्राह्मे प्रमादा
दोपिनिःशंकस्त्वकस्माद्विधिचोदितः चांडालैर्ब्राह्मणोश्चौरैर्निहतोपिवकुत्रचित् तस्यदाहादिकंकार्यंयस्मान्नपतितस्तुसः चां
द्रायणंतप्तकृच्छ्रद्वयंतस्यविशुद्धये यद्वाकृच्छ्रान्पंचदशकृत्वातुविधिनादहेत् बुद्धिपूर्वंमृतानांतुत्रिंशत्कृच्छ्रसमाचरेदित्युक्तं
स्मृतिरत्नावल्यांतु द्विगुणंप्रायश्चित्तंकृत्वार्वागप्यब्दात्सर्वंकार्यमित्युक्तं आत्मनोघातशुद्ध्यर्थंचरेच्चांद्रायणद्वयं तप्तकृच्छ्र
त्रंतुकृत्वात्रिंशत्कृच्छ्राणिवापुनः अर्वाक्संवत्सरात्कुर्याद्दहनादियथोदितं कृत्वानारायणबलिमनित्यत्वाच्चदाशुभइति इ
दंचात्मवधनिमित्तंतज्ज्ञातिवधप्रायश्चित्तेनसमुच्चितंकार्यं अतएवबौधायनेनोक्तं द्वादशवर्षाणित्रीणिवेति मदनपारिजातेस्मृ
त्यर्थसारेच ब्रह्महादीनांतद्योग्यप्रायश्चित्तंकृत्वानारायणबलिःकार्यइत्युक्तं एवंम्लेच्छीकृतानामपि यत्तुकश्चिदाह पुत्रकृते
नप्रायश्चित्तेनपितुःपापनाशेमानाभावः आत्मघातेतुवचनादस्तु महापातकेतुकथंस्यादिति सःस्वयमेवात्मवधप्रायश्चित्त
स्यजातिवधनिमित्तेनसमुच्चयंवदन्हृदयशून्यएव नहिजातिवधनिमित्तंपुत्रैःकार्यमितिवचनमस्ति पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्ता
दिविप्लवापत्तेः प्रागुक्तबौधायनवचनाच्चेतिदिक् इदंप्रायश्चित्तार्हाणामेवप्रायश्चित्तानर्हाणांतुपतितोदकमात्रंकार्यमितिकेचित्

मदनपारिजातादिस्वरसोप्येवं वस्तुतस्तु तदर्हानर्हयोर्वचनेनुपादानादविशेषात्तत्रापि नारायणबलिः गयाश्राद्धं चेतियुक्तं पतितोदक-
विधिस्तु पित्राद्यतिरिक्तविषय इत्यपरे सयथा हेमाद्रौ ब्राह्मे पतितस्य तु कारुण्याद्यस्तृप्तिं कर्तुमिच्छति सहि दासीं समाहूय सर्वगां
दत्त्वेतनां अशक्तं घटहस्तां तां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि हे दासि गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरं तोयपूर्णं घटं चेमं सतिलं दक्षिणामु
खी उपविश्यात्तु वामेन चरणेन ततः क्षिप कीर्तयेः पातकी संज्ञां त्वं पिबेति मुहुर्वदेः निशाम्य तस्य वाक्यं सा लब्धमूल्या करोति तत् एवकृ
ते भवेत्तृप्तिः पतितानां च नान्यथेति इदं च मृताहे कार्यं पतितस्य दासी मृताह्नि यदा घटमपवर्जयेदेतावता यमुपचारितो भवतीति मदन
रत्ने विष्णूक्तेः इदं चात्मत्यागिविषयं आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाशौचोदकभाजः स्युरिति पक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधानादिति
गौडाः यत्तु कश्चिदाह यः पतितो घटस्फोटनबाधवैर्बहिष्कृतस्तद्विषयाणि क्रियानिषेधवाक्यानि जीवत्येव तस्मिन्नत्यकर्मणः
कृतत्वात्तत्पुनः करणाभावादिति सबंधुत्यागेन जातवैराग्यस्य कृतप्रायश्चित्तस्याप्यकरणापत्ते मिताक्षरादिविरोधमपश्यन्मूर्ख
इत्युपेक्षणीयः नचकृतघटस्फोटस्य संग्रहविधिर्नेति वाच्यं मनुना कृतघटस्फोटस्य त्यागमुक्त्वा प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णं कुंभमपान्
वं तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशय इत्युक्तेः अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रेणैतत्प्रसंगात् अतो घटस्फोटेन बहिष्कृतस्यापि पि
त्रादेरब्दान्ते नारायणबलिः निषेधास्तु पितृव्यादिपरा इति तत्त्वं केचित्तु नारायणबलौ कृते प्यत्यकर्मसपिंडनवर्जं कार्यम् गोब्राह्मणह
तानां च पतितानां तथैव च ऊर्ध्वं संस्कारात्प्रमीतानां नैव कार्या सपिंडता इति वचनात् ब्राह्मणादिहतेनाते पतितसंगवर्जित इति श्राद्धप्रका
शोक्तेश्चेत्याहुः तद् हेमाद्रिस्तु पूर्वोक्तषट्त्रिंशन्मतविरोधान्निर्मूलत्वाच्छ्राद्धप्रकारस्य वृद्धिश्राद्धविषयत्वादुपेक्ष्याः नारायणब

लिस्तु हेमाद्र्याद्यनुसारेणोच्यते तत्रादौ क्रियानिबंधे गारुडे तर्पणमुक्तं कार्यं पुरुषसूक्तेन मंत्रैर्वा वैष्णवैरपि दक्षिणाभिमुखो भूत्वा प्रेतं
विष्णुमिति स्मरन् अनादिनिधनो देवः शंखचक्रगदाधरः अक्षय्यः पुंडरीकाक्षः प्रेतमोक्षप्रदो भवेत् इति शुक्लैकादश्यां देशकालौ
संकीर्त्यामुकगोत्रस्यामुकस्य दुर्मरणात्मघातज दोषनाशार्थं और्ध्वदैहिकसंप्रदानत्वयोग्यतासिद्ध्यर्थं नारायणबलिं करिष्य इति सं
कल्प्य ब्राह्मणविष्णुशिवयमप्रेतंच पंचकुंभेषु विष्णुः स्वर्णमयः कार्यो रुद्रस्ताम्रमयस्तथा ब्रह्मा रौप्यमयस्तत्र यमो लोहमयो भ
वेत् प्रेतो दर्भमयः कार्य इति देवप्रकल्पनेति गारुडोक्तासु सर्वासु हैमीषु वा प्रतिमासु षोडशोपचारैः पुरुषसूक्तेनाभ्यर्च्याग्निं प्रतिष्ठा-
प्य चरुं पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं नारायणायेदमिति हुत्वा देवानामग्रे दक्षिणाग्रदर्भेषु विष्णुरूपं प्रेतं स्मरन् नामगोत्राभ्यां मधुघृततिलयु-
तान् दश पिंडान् यज्ञोपवीत्येवामुकगोत्रामुकशर्मन् प्रेत विष्णुरूपायं ते पिंड उपतिष्ठतामिति दत्त्वा पुरुषसूक्तेनाभिमंत्र्य तेनैव शंखो-
दकेनाभिषिच्याभ्यर्च्यामुकशर्माणममुकगोत्रं विष्णुरूपं प्रेतं तर्पयामीति पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं तर्पयित्वा एकमात्रमन्नं ब्रह्मादिपंचभ्यो
दद्यात् मंत्रस्तु ब्रह्मविष्णुमहादेवा यमश्चैव सकिंकरः बलिं गृहीत्वा कुर्वंतु प्रेतस्य चरुभागिनमिति मिताक्षरायां तु होमबल्यादि नोक्तं
ततः प्रति देवतं त्रिविधं फल शार्करा मधु गुड घृतानि च निवेद्य पिंडानभ्यर्च्य नद्यां क्षिप्त्वा रात्रौ नव सप्त पंच वा विप्रान्निमंत्र्योपोषितो जागरं
कृत्वा श्वोभूते पुनर्विष्णुयमौ संपूज्यैकोद्दिष्टविधिना श्राद्धपंचकं करिष्ये इत्युक्त्वा विष्णुयमप्रेतान् स्मरन् विप्रांस्तूपवेश्य प्रेतस्थाने चैकं वि-
ष्णुं स्मरन् पाद्यावाहनार्घ्ययुतं तूष्णीमग्नौ तं कृत्वोल्लेखनादि कृत्वान्नशेषेण विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय यमाय सपरिवाराय चतुरः पिंडान् द-
त्त्वा प्रेतनामगोत्रे स्मृत्वा विष्णुनाम्ना पंचमं दत्त्वाभ्यर्च्याचांतेभ्यो दक्षिणां दत्त्वैकं प्रेतं स्मृत्वा विशेषतः संतोष्य विप्रैः प्रेताय दत्तिलोदकं

सुपविष्ठताभिति सति लसुदकं दापयित्वा सुंजीतेति ॥ छ ॥ अत्र विशेषांतरं भट्टकृतांत्येष्टिपद्धतौ ज्ञेयं सर्पहते तु वर्ष
पर्यंतं पूर्वेद्युरेकभक्तं पूर्वं कृत्वा पंचम्यामुपवासं नक्तं वा कृत्वा पिष्टमयं नागमनंतवासुकिशंखपद्मकंबलकर्कोटकाश्वतरधृतराष्ट्रशंखपा
लकालियतक्षककपिलेतिनामभिः प्रतिमासं संपूज्य पायसेन विप्रान् संभोज्य वत्सरांते हैमं नागं गां च दत्त्वा नारायणबलिं कुर्यात् मूलं तु
हेमाद्रौ ज्ञेयं बौधायनसूत्रे सर्पमृतानां नमोस्तु सर्पेभ्य इति तिस्र आहुतीर्हुत्वोदके मृतानां समुद्राय वरुणाय हुत्वेति क्रियां कुर्यादिति शेषः
व्यासः सौवर्णभारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गां व्यासाय दत्त्वा विधिवत्पितुरानृण्यमाप्तवान् हेमाद्रौ भविष्ये पंचम्यां पन्नगं हैमंसु
र्णेनैकेन कारयेत् क्षीराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्य विप्राय दापयेत् प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नागदष्टस्य शंकरेणेति अपरार्के स्मृत्यंतरेपि न
दैवशृंग्यतिप्रतो नारायणबलौ कृते यो ददाति क्रियापिंडं तस्मै प्रेताय वै स्वतः तस्यैवाशौचमुद्दिष्टं त्र्यहमेव न संशयः विष्णुः श्राद्धं स
मासोत्तु त्रयोदश्यां दिनत्रयं आशौचं पिंडदः कुर्यान्न तु तद्बंधुगोत्रजाः यस्य वै मृत्युकाले तु व्युच्छिन्ना संततिर्भवेत् स वसेन्नरके
नित्यं पंकमग्नः परीयथेत्युपक्रम्य बलिं नारायणं कुर्यात्तस्योद्देशेन भक्तिमानिति गारुडोक्तेः पुत्रस्यापि पत्न्याद्यैः कार्य इत्युक्तं
देवयाज्ञिकेन अथर्वविधानादाशौचाभावः यथा यतिशूद्रमृतादिषु त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः यतेः किं
चिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति स इति ब्राह्मात् उशनाः एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीय
ते सपिंडीकरणं तेषां न कर्तव्यं सुतादिभिः त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते तत्संस्कारं वक्ष्यामः दत्तात्रेयः एकोद्दिष्टं जलं पिं
डमाशौचं प्रेतसत्क्रिया न कुर्याद्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे वार्षिकादिति पूर्वभाविमासिकादिनिषेधान्न तु दर्शादेः सन्या

नि·सिं·
२४

प·आ·
३

सिनोप्याब्दिकादि पुत्रः कुर्याद्यथाविधीति वायवीयोक्तेः पृथ्वीचंद्रोदये प्रजापतिः अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते सपिंडीकर
णं तस्य न कर्तव्यं सुतादिभिः एषु सपिंडनादिनिषेधात् वादेन पार्वणोक्तेः तत्स्थानापन्नत्वं पार्वणस्य गम्यते नगिरा गिरेति ब्रू
यादैरं कृत्वोद्गेयमितिवत् इदं वार्षिकादिविधानं च त्रिदंडिनामेव एकदंडिपरमहंसादीनां तु न किमपि कार्यं पूर्वोक्तोशनोवाक्ये
त्रिदंडिग्रहणादिति शूलपाण्यादयो गौडाः त्रिदंडिशब्देन मनोदंडादिदंडत्रयोक्तेः यस्यैते नियता दंडाः स त्रिदंडीति चोच्यत
इति स्मृतेः बोधायनः नारायणबलिश्चास्य कर्तव्यो द्वादशेहनि अस्य पार्वणेन समुच्चयो ज्ञेयः तच्च स एवाह कृत्वा विष्णो-
र्महापूजां पायसं विनिवेदयेत् अग्नौ कृत्वा तु तच्छेषं व्याहृतीभिः समाहितः यतीन् गृहस्थान् साधून्वा निमंत्र्य द्वादशावरा
न् अभ्यर्च्य गंधपुष्पाद्यैर्मंत्रैर्द्वादशनामभिः संभोज्य हव्येनान्येन दक्षिणां च निवेदयेत् त्रयोदशं द्विजश्रेष्ठमात्मज्ञं संयतें
द्रियं विष्णुं यथा तथाभ्यर्च्य पाद्यार्घ्यैश्च विधानतः दद्यात्पुरुषसूक्तेन गंधपुष्पादिकं क्रमात् वस्त्रालंकरणादीनि यथाशक्ति
प्रदापयेत् उच्छिष्टसन्निधौ तस्य दर्भानास्तीर्य भूतले भूर्भुवः स्वः स्वधा युक्तैस्तस्मै दद्याद्बलित्रयं अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशता
नस्य च तत्फलं लभते देव यः करोति यतिक्रिया शौनकस्तु शौनकोहं प्रवक्ष्यामि नारायणबलिं परं चंडालादुदकात्सर्पा
द्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च रज्जुशस्त्रविषाग्निभिः देशांतरमृतानां च मृतानां वान्यसाधनैः जीवच्छ्राद्धमृता
नां च कुनिष्ठानां तथैव च यतीनां योगिनां पुंसां मन्येषां मोक्षकांक्षिणां पुण्यायायाद्यक्ष्यायाथाय द्वादशेहनि कारयेत् द्वादशपान्यवपा
द्वांते पंचम्यां पर्वणोस्तु वैष्णवे कृत्वा पूर्वोक्तं सर्वविधिमुक्त्वा तो देवताः षड्गुः पुरुषसूक्तेन मंत्रेण च पायसं हुत्वा केशवादिद्वादशनामभिस्तत्पूर्पिणे पवित्रे द्वादश विप्रान्

२४

संभोज्यैतैरेव द्वादशपिंडान्दद्यादित्यधिकमाह । पुत्रमृते तु प्रागुक्तं कृतजीवच्छ्राद्धमृते सपिंडैराशौचादि कार्यं नवा तदुक्तं हेमाद्रौ लैंगे
मृते कुर्यान्न कुर्याद्वा जीवन्मुक्तो यतः स्वयं कालं गते द्विजे भूमौ खने द्वापि दहेन वा पुत्र कृत्यमशेषं च कृतादोषान्न विद्यते जीवत्स्यपि
विशेषस्तत्रैवोक्तः नित्यं नैमित्तिकं यत्तु कुर्याद्वा सत्यजेत वा बांधवेपि मृते तस्य नैवाशौचं विधीयते सूतकं च न संदेहः स्नानमा-
त्रेण शुध्यति एतद्यागिविषयम् योगमार्गरतोपि चेति तस्यास्युक्तेः तथाहिताग्नौ प्रोषितमृते तदस्थिदाहात्पूर्वं पित्रादीनामाशौ-
चं संध्यादिकर्मलोपश्च नास्ति अनग्निमत उत्क्रांते राशौचादि द्विजातिषु दाहादग्निमतो विद्यादिदेशस्थे मृते सतीति स्मृतेः आहि-
ताग्नेर्दाहात्प्रागपि दशाहः संस्कारांगं च भिन्नो दशाह इति धूर्तस्वामी रामांडारश्च तच्चिंत्यं मूले क्याद्वचो विरोधाच्च एतत्प्रागुक्तं
अत्र देहस्यैव संभवे दाहः आहिताग्नौ विदेशस्थे मृते सति कलेवरं निधेयं नाग्निभिर्यावत्तदीयैरपि दह्यत इति ब्राह्मोक्तेः तदभावे
छंदोगपरिशिष्टे विदेशमरणेस्थीनि आहृत्याभ्यज्य सर्पिषा दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् अस्थ्नामलाभे पर्णानि शं-
कलान्युक्तयावृता दाहयेदस्थिसंख्यानि ततः प्रभृति सूतकं हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते कुर्याद्दर्भमयं प्रेतं दर्भैस्त्रिंशतिषष्टिभिः पला-
शिभिः समिद्भिर्वा संख्या चैवं प्रकीर्तिता भविष्ये चत्वारिंशच्छिरस्याने ग्रीवायां च दशैव तु बाह्वोश्चैव शतं दद्यादिंशतिं च तथोरसि
उदरे विंशतिं दद्यात्त्रिंशतं कटिदेशयोः ऊर्वोश्चैव शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजंघयोः पादांगुलीषु दशवै —
एषा च प्रेतकल्पना मदनरत्ने यज्ञपार्श्वः शिरस्यशीत्यर्धं दद्याद्ग्रीवायां तु दशैव तु बाह्वोश्चैकशतं दद्याद्दशचैवांगुलीषु च उरसि त्रिं-
शतं दद्याद्विंशतिं जठरोदरे द्वादशार्धं वृषणयोरिष्टार्धं शिश्न एव तु ऊर्वोश्चैकशतं दद्यात्त्रिंशतं जंघयोर्द्वयोः पादांगुलीषु द्वे दद्यादेतन्

प्रेतस्यकल्पनम् मस्तकेनारिकेरंतु अलाबुंताल्लुकेतथा पंचरत्नंमुखेन्यस्यजिह्वायांकदलीफलं चक्षुषोस्तुकपर्दौद्वौनासिकायांतु-
कालकं कर्णयोर्ब्रह्मपत्राणिकेशावटप्ररोहकाः नालकंकमलानांतुअंत्रस्थानेविनिक्षिपेत् मृत्तिकांतुवसाधातुर्हरितालकगंधकौ
शुक्रेतुपारदंदद्यात्पुरीषेपित्तलंतथा संधीषुतिलपिष्टंतुमांसस्याद्यवपिष्टकं मधुस्याल्लोहितस्थानेत्वचास्थानेमृगत्त्वचा स्तन-
योर्जंजकेदद्यनासायांशतपत्रकं कमलंनाभिदेशेस्याद्वृंताकेवृषणाश्रिते लिंगेचरक्तमूलंतु परिधानंदुकूलकं गोमूत्रंगोमयंगंध-
सर्वौषध्यादिसर्वतइति इदंनिरग्नेरपितत्रैव छंदोगमनुः प्रोषितस्यतथाकालोगतश्चेद्द्वादशाब्दिकः मासेत्रयोदशेवर्षेप्रेतकार्या-
णिकारयेत् बृहस्पतिः यस्यनश्रूयतेवार्तायावद्द्वादशवत्सरात् कुशपुत्रकदाहेनतस्यस्याद्वधारणा भविष्ये पितरिप्रोषितेय-
स्यनवार्तानैवचागमः ऊर्ध्वंपंचदशाद्वर्षात्कृत्वातत्प्रतिरूपकं कुर्यात्तस्यतुसंस्कारंयथोक्तविधिनाततः तदादीन्येवसर्वाणि
प्रेतकर्माणिकारयेत् द्वादशाब्दमतीक्षांपितृभिन्नविषयेतिमदनरत्नेउक्त गृह्यकारिकायांतु तस्यपूर्ववयस्कस्याविंशत्यब्दो-
र्ध्वतःक्रिया ऊर्ध्वंपंचदशाब्दात्तुमध्यमेवयसिस्मृता द्वादशाद्वत्सरादूर्ध्वमुत्तरेवयसिस्मृता चांद्रायणत्रयंकृत्वात्रिंशत्कृच्छ्राणि-
वास्कृतेः कुशैःप्रतिकृतिंदग्ध्वाकार्याशौचादिकाःक्रिया इत्युक्तंपराशरेः देशांतरगतोनष्टस्तिथिर्नज्ञायतेयदि कृष्णाष्टमीत्व-
मावास्याकृष्णान्वेकादशीचया उदकंपिंडदानंचतत्रश्राद्धंचकारयेत् इदंमासज्ञाने तत्राहिताग्नेःपूर्णाशौचं अनाहिताग्नेस्तु
त्रिरात्रं अनाहिताग्नेर्देहस्तुदाह्योगृह्याग्निनास्वयं तदभावेपलाशानांवृंतैःकार्यःपुमानपि वेष्टितव्यस्तथायत्नात्कृष्णसा-
रस्यचर्मणा ऊर्णासूत्रेणबध्वातुप्रलेप्योयवैस्तथा स्फपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यस्तथाग्निना असौस्वर्गायलोकायस्वाहे-

२५

स्कन्दोक्तासबांधवैः एवंपर्णशरंदग्ध्वात्रिरात्रमशुचिर्भवेदितिब्राह्मोक्तेः इदंत्रिरात्रंनदशाहमध्येदाहे तत्रप्रोषितेकालशेषःस्यादित्युक्तेः
किंतुतदूर्ध्वं तत्रपत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोर्दशाहाद्येव गृहीताशौचयोस्तुत्रिरात्रं पत्नीमृतौभर्तुश्चैवं सपत्न्योश्चैवमि
तिस्मृत्यर्थसारे अन्यसपिंडानांतुसर्वत्रपर्णशरदाहेत्रिरात्रं नदाहाग्निराः देशांतरमृतस्तुलानाशौचंचेत्कथंचन गृहीतमि
तिशेषः कालात्ययेपिकुर्वीतदाहकालेदिनत्रयमिति स्मृत्यर्थसारेतु गृहीताशौचानांस्नानमात्रमुक्तं बह्वृचपरिशिष्टेपि अथा
तीतसंस्कारः सचेद्दशाहस्यान्तर्वेत्सर्वंसमापयेदूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहात्सर्वमाशौचंकुर्यादन्येषुपत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौ
चयोःसर्वमाशौचं गृहीताशौचयोःकर्मांगंत्रिरात्रमिति षडशीतावप्येवं विश्वादर्शेतुप्रतिकृतिदहनेत्वर्धिदेस्यात्त्रिरात्रमित्यु
क्तं द्वादशवर्षादिप्रतीक्षोत्तरदाहेतुपुत्रादीनांसर्वेषांत्रिरात्रमिति कल्पतरूदिवोदासादयः अथप्रेतसंस्कारकालः हेमाद्रौगा-
र्ग्यः प्रत्यक्षशवसंस्कारेदिनंनैवविशोधयेत् आशौचमध्येसंस्कारेदिनशोध्यंतुसंभवे आशौचविनिवृत्तौचेत्पुनःसंस्क्रि
यतेमृतः संशोध्यैवदिनंग्राह्यमूर्ध्वंसंवत्सराद्यदि प्रेतकार्याणिकुर्वीतश्रेष्ठंतत्रोत्तरायणं कृष्णपक्षश्चतत्रापिवर्जयेत्तुदिनत्रयं
वाराहे चतुर्थीष्टमगेचैवद्वादशेचविवर्जयेत् प्रेतकृत्यंव्यतीपातेवैधृतौपरिघेतथा करणेविष्टिसंज्ञेचशनैश्चरदिनेतथा
त्रयोदश्यांविशेषेणजन्मतारात्रयेतथा जन्मदशमैकोनविंशानिजन्मताराः भारते नक्षत्रेतुनकुर्वीतयस्मिन्जातोभवेन्नरः
नप्रोष्ठपदयोःकार्यंतथाग्नेयेचभारत दारुणेषुचसर्वेषुप्रत्यरेचविवर्जयेत् काश्यपः भरण्यार्द्रामघाश्लेषामूलार्द्रचरणा
निच प्रेतकृत्येतिदुष्टानिधनिष्ठाद्यंचपंचकं फाल्गुनीद्वितयंरोहिण्यनूराधापुनर्वसू आषाढद्वेविशाखाचभार्निर्द्वचरणानिच

नि॰सिं॰
२६

प॰आ॰
३

ज्योतिर्नारदः चतुर्दशीतिथिं नंदां भद्रां शुक्रारवासरौ सितेज्ययोरस्तमयं ह्यग्निभं विषमांघ्रिभं शुक्लपक्षं च संत्यज्य पुनर्दहनमुत्तमं
वस्त्रूत्तरार्धतः पंचनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु पौष्णब्रह्मर्क्षयोश्चैव दहनात्कुलनाशनं अस्यापवादमाह तत्रैव बैजवापः प्रेतस्य साक्षा
द्दग्धस्य मासे त्वेकादशेहनि नक्षत्रतिथिवारादिशोधनीयं न किंचन युगमन्वादिसंक्रांतिदर्शे प्रेतक्रिया यदि दैवादापतिता तत्र
नक्षत्रादि न शोधयेत् विश्वप्रकाशेपि गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये पौषमासे मलिम्लुचे नातीतः पितृमेधः स्यादृते गोदावरीं विना
दानमपि तत्रैवोक्तं भद्रायां भूमिदानं स्यात्त्रिपादर्क्षे हिरण्यदः वारेषु तत्तद्वर्णं तु वासोदानं विधीयते धनिष्ठापंचके मृते पंचर
त्नानि दापयेत् एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्धं वा तदर्धकं नवषट्त्रिपलं वापि दद्याद्धि प्रायशक्तितः इत्यलं प्रसंगेन हेमाद्रौ वृद्धमनुः
अमृतं मृतमाकर्ण्य कृतं यस्यौर्ध्वदैहिकं प्रायश्चित्तमसौ स्मार्तं कृत्वाग्नीनादधीत च जीवन्यदि समागच्छेद्घृतकुंभे निमज्जितं
उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् द्वादशाहं व्रतं च स्यात्त्रिरात्रमथवास्य तु स्नात्वोद्वहेत्तां भार्यामन्यां वा तदभावतः
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् अथवाग्रेण पशुनागिरिं गत्वा च तत्र तु इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्ततः
अनाहिताग्नेस्तु चरुः मृतवार्ताश्रवणे त्वाश्वलायनः स्मरणमय एव यस्मिन् जीवे मृतशब्द इति यस्य तु जीवत एव मृतिवार्ता-
श्रुत्वा स्त्रिया सहगमनं कृतं तदा तद्देहमेव भर्तुर्मरणज्ञानस्यैव निमित्तत्वात् प्रमात्वस्य गौरवेणायुक्तत्वाच्चेति केचित् तन्न
मरणज्ञानस्य निमित्तत्वे तीतानागतयोरपि तत्त्वापत्तेः भर्तुर्वैधदाहाभावेन तस्याः सहगमनाभावाच्च तस्माद्दाशौचवज्ज्ञात
मरणस्यैव निमित्तत्वं न चात्र तदस्ति परं काम्यमरणमस्तु अत आत्महननदोषोस्तीति तातपादाः तथा सर्पसंस्कारे कृते त्रिरा

२६

त्रमाशौचं तद्विधिं चाह शौनकः अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिमुत्तमं सिनीवाल्यां पौर्णमास्यां पंचम्यां वापि कारयेत् कृतसर्पव
धो विप्रः पूर्वजन्मनि वा यदि वधं मरव्यापयेत् पापी चरेत् कृच्छ्राश्चतुर्दश विप्राय लोहदंडं च तन्मूल्यं वापि दापयेत् मूल्यमाह निष्कत्र
यं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसं अनुमृत्यादिकं नृणां निष्कमर्धं तदर्धकं इदं स्वर्णरूप्ययोः शक्त्या ज्ञेयं संस्कारमाह प्रियंगु
व्रीहि गोधूम तिलपिष्टेन वा पुनः कृत्वा सर्पाकृतिं शूर्पे निधाय प्रार्थयेदहं एहि पूर्वमृतः सर्प अस्मिन्पिष्टे समाविश संस्कारार्थमहं
भक्त्या प्रार्थयामि समासतः वस्त्रोपवीतगंधाद्यैः संपूज्य च हरेद्बहिः कुर्यात्संस्कारसंकल्पं प्राणायामपुरःसरं यज्ञोपवीतिना का
र्यं सर्पसंस्कारकर्म तु लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ततो मेरग्निदिग्भागे भूमिं संप्रोक्ष्य वारिभिः चितिं कृत्वाथ सं
स्तीर्य कुशैराग्नेयकाग्रकैः पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य परिषिच्य समर्चयेत् कृत्वेध्माधानमाघारौ चक्षुषी च यथाविधि सर्पं गृहीत्वाथ
तेन चितिमारोपयेत्सुधीः स्रुवेण जुहुयादाज्यमग्नौ व्याहृतिभिस्त्रिभिः सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्याहृत्या च समग्रया आज्यशे
षं स्रुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् चमसस्थे जले सर्पं व्याहृत्या प्रोक्ष्य पाणिना अग्ने रक्षाण इत्यनया सर्पायाग्निं प्रदापयेत् उ
पतिष्ठेत् त्वमानन नमोस्तु सर्प मन्त्रनः ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया पूर्वजन्मनि वा सर्प तत्सर्वं क्षंतुमर्हसि क्षीराज्येन त
न्तस्याग्निं प्रोक्ष्य व्याहृतिभिर्जलैः नास्ति संचयनं कुर्यात्स्नात्वाचम्य गृहं व्रजेत् ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राशौचमिष्यते सचैलं
तु चतुर्थेन्हि स्नात्वा विप्रान् समर्चयेत् सर्पो नत स्तथा शेषः कपिलो नाग एव च कालिकः शंखपालश्च भूधरश्चेति नामभिः गंध
पुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद्द्विजान् घृतपायसभक्ष्यैश्च द्विजान् श्रेष्ठांस्तु भोजयेत् एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि सर्पहिं

साह्नतात् पापान्मुच्यतेनात्रसंशयइति इतिसर्पसंस्कारः कश्चित्तुजीवतोप्यंत्यकर्माशौचंच कार्ययथा प्रायश्चित्तानिच्छोः पति
तस्य घटस्फोटे पतितस्योदकं कार्यंसपिंडैर्बांधवैःसह निंदितेहनिसायान्हेज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ दासीघटमपांपूर्णं पर्यस्ये
त्प्रेतवत्तदा अहोरात्रमुपासीरन्नाशौचंबांधवैःसहेतिमनूक्तेः निंदितेरिक्तादौ अपरार्केवसिष्ठोपि वेदविप्लावकशूद्र
याजकोत्तमवर्णवर्गे पतितास्तेषांपात्रनिनयनमपात्रसंस्कारादूकृत्स्नंपात्रमादायदासोसवर्णपुत्रोवाबंधुरसदृशोवागुणहीनःसव्येन
पादेनप्रहृत्याग्रान्दर्भान्लोहितान्वोपस्तीर्यापःपूर्णपात्रमस्मैनिनयेन्निनेतारंचास्यप्रकीर्णकेशाज्ञातयोन्वालभेरन्नपसव्यंकृत्वा
गृहेषुस्वैरमापद्येरन्नतऊर्ध्वंतेनतधर्मंयेयुस्तद्धर्माणस्तेधर्मयंतइति उत्तमवर्णाब्राह्मणादयः तेषांवर्गःसमूहस्तस्मात्पतिता
ब्रह्महादयः अपात्रसंस्कारः कुत्सितपात्रसमूहः भग्नपात्राग्राःछिन्नाग्राः स्वैरंयथेच्छंधर्मादिकार्यंकुर्युः अस्माद्वचनसामर्थ्यात्
पात्रनिनयनात्प्राक्पतितज्ञातीनांधर्मकार्येऽधिकारोनास्तीत्यपरार्कः तस्यविद्यागुरुयोनिसंबंधाश्चसन्निपात्यसर्वाण्युदका
निप्रेतकार्याणिकुर्युः पात्रंचास्यविपर्यस्येयुर्दासः कर्मकरोवावकरादमेध्यंपात्रमानीयदासीघटात्पूरयित्वादक्षिणामुखः पदावि
पर्यस्येदमुमनुदकंकरोमीतिनामग्राहंसर्वेन्वालभेरन् प्राचीनावीतिनोमुक्तशिखाअपउपस्पृश्यग्रामंप्रविशेयुरितिगौतमोक्तेश्चउ
दकादीत्यत्रक्तेदीहनिवृत्तिः प्रेतकार्याण्येकादशाहश्राद्धातानिदास्यात्स्वतोबुघटोदासीघटः तेनोदकेनामेध्यपात्रंपूरयित्वादासादि
स्तुंजंवावामपादेनकुर्यादितिहरदत्तः अत्रनामग्राहवचनमुदकादिप्रेतकार्येतद्वर्जनार्थंतेननतूष्णींभवति एतच्चप्रायश्चित्तानि
च्छोःतस्यगुरोर्बांधवानांराज्ञश्चसमक्षंदोषानभिख्याप्यतमनुभाष्यपुनःपुनराचारंलभस्वेतिसयद्येवमप्यनवस्थितमतिःस्यात्ततो

स्यपात्रविपर्यस्येदिति शंखोक्तेः जीवंतमेवोद्दिश्य पिंडोदकश्राद्धानि नाम्नाद्द्यादित्यपरार्के ॥ कृतप्रायश्चित्तस्य घटस्फोटे कृतेपि संग्र
हविधिमाह गौतमः यस्तु प्रायश्चित्तेन शुध्येत्तस्मिन् शुद्धे शातकुंभमयं पात्रं पुण्यतमाद्ध्रदात्पूरयित्वा स्रवंतीभ्यो वा तत एनमुपस्पर्शये
युरथास्मै तत्पात्रं दद्युस्तत्संप्रतिगृह्य जपेच्छांता द्यौः शांता पृथिवी शांतं शिवमंतरिक्षं यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिः पावमा
नीभिस्तरत्समंदीभिः कूष्मांडैश्चाज्यं जुहुयाद्धिरण्यं दद्याद्गां वाचार्याय यस्य तु प्राणांतिकं प्रायश्चित्तं संमृतः शुध्येत्सर्वाण्येव तस्मि
न्नुदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युरेतदेव शांत्युदकं सर्वेषूपपातकेष्विति घटस्फोटोत्तरं प्राणांतिकप्रायश्चित्तेन कृते तु मृत एव शुध्येन्न त
त्र संग्रहविधिः अतस्तेन विनापि प्रेतकर्म कुर्यादित्यर्थः उपपातकेष्वपि घटस्फोटे कृत एवं कार्यमित्यर्थः याज्ञवल्क्यः चरितव्रत-
आयाते निनयेरन्नवं घटं जुगुप्सेरन्न चाप्येनं संवसेयुश्च सर्वशः कृतघटस्फोटस्यैवायं परिग्रहविधिरिति मिताक्षरायामपरार्केण
अन्यथा प्रायश्चित्तमात्रे एतत्प्रसंगात् मनुरपि घटस्फोटमुक्त्वा निवर्तेरंस्तस्मात्तु संभाषणसहासनैरित्युक्त्वा प्रायश्चित्ते तु च
रिते पूर्णकुंभमपां नवं तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये इति तच्छुद्धप्रयुक्तं अपरार्के वसिष्ठोपि पतितानां चरितव्रता
नां प्रत्युद्धारः तथाप्युदाहरति अग्रतः प्रत्युद्धरतां गच्छेत्क्रीडन्निव हसन्निव पश्चात्पातयतां गच्छेच्छोचन्निव रुदन्निवेत्याचार्य
मातृपितृहंतारस्तत्प्रसादादपगतपापा एषां तेषां प्रत्यापत्तिः पूर्णाद्ध्रदात्प्रयत्ताद्वा सकांचनपात्रमाहेयवाद्भिः पूरयित्वा पाहिष्ठीया
भिरेनमद्भिरभिषिंचेयुः सर्व एवाभिषिक्तस्य प्रत्युद्धारः पुत्रजन्मना व्याख्यात इति प्रत्युद्धारः परिग्रहः तत्रोद्धरतां हसन्निवा
ग्रेसरः स्यात् पातयतां घटस्फोटं कुर्वतां शोचन्निव पश्चाद्गच्छेत् मातापित्रादिहंतॄणां परिग्रहो न कार्यः तत्प्रसादे सति चीर्णव्र

तानां कार्यः प्रवृत्तं निर्झरः पुत्रजन्मनेत्यभिषेकोत्तरं जातकर्मादयः संस्काराः पुत्रजन्मवत्कार्या इत्यपरार्को व्याचख्यौ अतएव वि
ज्ञानेश्वरो घटेपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवां दद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रियेत्यत्र गवां भक्षणाभावे पुनर्व्रतं चरे-
दित्येतत्प्रकृते एवं चरितव्रतविधौ विशेषो यमिति वदन् घटस्फोटोत्तरं परिग्रह एवैतन्न सर्वत्रेत्याह तस्मात्कृतेपि घटस्फोटे
प्रायश्चित्तं परिग्रहविधिः पुनः संस्कारा भवंतीति सिद्धं तथा जीवच्छ्राद्धे कृते हेमाद्रौ बोधायनः तत्राशौचं दशाहं स्यादित्यलं प्र-
संगेन एवं सापवादे आशौचे उक्ते प्रतिशाखं विभिन्ने प्रत्यक्कर्मणि साधारणं किंचिदुच्यते तत्राधिकारिणः प्रागुक्ताः सर्वाभावे धर्मपुत्रो वा कार्यः अपुत्रेण सु
तः कार्यो यादृक्तादृक्प्रयत्नतः पिंडोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय चेति व्यासवचनात् गृह्यपरिशिष्टे असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्
प्रथमेहनि यः कुर्यात्स दशाहं समापयेत् दद्यात्पिंडमिति शेषः भविष्ये यत्राद्यो दीयते पिंडस्तत्र सर्वं समापयेत् ब्राह्मेपि प्रथमेहनि यो द
द्यात्प्रेतायान्नं समाहितः अन्नं वस्त्रं चान्येषु स एव प्रददात्यपि विज्ञानेश्वरादयस्तु केचित्तु अग्निं दद्यादिति व्याचक्षते
सगोत्रो वासगोत्रो वा योग्निं दद्यात्सखे नरः सोपि कुर्यान्नवश्राद्धं शुद्ध्येत्तु दशमेहनीति दिवोदासीये वचनाच्च तत्रैव दृष्टा-
स्यानस्थमासन्नं धर्मोन्मीलितलोचनं भूमिष्ठं पितरं पुत्रो यदि दानं प्रदापयेत् तद्विशिष्टं गयाश्राद्धादश्वमेधशतादपि ता
नि यथा मोक्षं देहि हृषीकेश मोक्षं देहि जनार्दन मोक्षधेनुप्रदानेन मुकुंदः प्रीयतां ममेति मोक्षधेनुमंत्रः ऐहिकामुष्मिक
यच्च सप्तजन्मार्जितं ऋणं तत्सर्वं शुद्धिमायातु गामेतां ददतो ममेति ऋणधेनोः आजन्मोपार्जितं पापं मनोवाक्कायकर्मभिः
तत्सर्वं नाशमायातु गोप्रदानेन केशवेति पापधेनोः भारते शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गंगायां चोत्तरायणे धन्यास्तात मरिष्यंति ह

दयस्थे जनार्दने हेमाद्रौ वाराहे व्यतीपातोथसंक्रांतिस्तथैव ग्रहणं रवेः पुण्यकालास्तदा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः व्यासः आ
सन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत् तदभावे तु गौरेव नरकोत्तारणाय वै तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां शक्तोन्योरु
क्रदां दत्वा दद्याच्छ्रेयो मृतस्य तु मदनरत्ने जातूकर्ण्यः उत्क्रांत्यादीनि दानानि दश दद्यान्मृतस्य तु गोभूतिलहिरण्याज्यवासो
धान्यगुडानि च रौप्यं लवणमित्याहुर्दशदानान्यनुक्रमात् एतानि दश दानानि नराणां मृत्युजन्मनोः कुर्याद्भ्युदयार्थं तु प्रेतेपि हि
परत्र वै ब्राह्मे ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रं द्विजाय तु सहिरण्यं च यो दद्यात् श्रद्धावित्तानुसारतः सर्वपापविशुद्धात्मा लभ
ते गतिमुत्तमां उत्क्रांतवैतरण्यौ च दशदानानि चैव हि प्रेतेपि कृत्वा तं प्रेतं सर्वधर्मेण दाहयेत् तत्रैव परिशिष्टे म्रियमाणस्य
कर्णे तु पुण्यमंत्रान् जपेत्ततः क्रियानिबंधे गारुडे त्वष्टौ दानान्युक्तानि तुलसीसन्निधौ कृत्वा शालग्रामशिलां तथा तिलान् लोहं हि
रण्यं च कार्पासं लवणं तथा सप्तधान्यं क्षितिं गाव एकैकं पावनं स्मृतमिति दशदानं वैतरणी धेनूत्क्रांत धेनुदानादि भट्टकृतान्त्येष्टि
पद्धतौ ज्ञेयं कर्तास्य कर्माधिकारार्थं त्रीन् कृच्छ्रान् कुर्यादिति तत्रैवोक्तं अत्र देवयाज्ञिकेन मुमूर्षोर्मधुपर्कदानमुक्तं तदुक्तं वाराहे
हृष्टास्तु विह्वलं त्वेनं यममार्गानुसारिणं प्रयाणकाले तु नरो मंत्रेण विधिपूर्वकं मधुपर्कं स्वस्तु गृह्य इमं मंत्रमुदाहरेत् ॐ गृहाण
चेमं मधुपर्कमाद्यं संसारनाशनकरं त्वमृतेन तुल्यं नारायणेन रचितं भगवत्प्रियाणां दाहे च शांतिकरणं सुरलोकपूज्यं अनेनैव तु
मंत्रेण दद्याच्च मधुपर्ककम् नरस्य मृत्युकाले तु परलोकसुखावहं अथ दुर्मरणादिवोदासीये चंडालादिमृते विप्रे स्वनाशिस्तमृतेपि वा
कृच्छ्रांतिकृच्छ्रचांद्रैस्तु शुद्धिस्तत्र प्रकीर्तिता देवजानीये जाबालिः शूद्रेण दग्धो यो विप्रो नलभेच्छाश्वतीं गतिं प्रायश्चित्तं प्रकु

वीनब्राह्मणः पापकृच्छ्रद्वये चांद्रायणं पराकंच प्राजापत्यं विशोधनं गृह्यकारिकायां उदक्यासूतिकावापि यदि प्रेतं संस्पृशंति हि न-
स्यैषविधिरादिष्टोवात्स्येनेवमहात्मना एषः सूतिकोक्तः मदनरत्नस्मृत्यंतरे ऊर्ध्वोच्छिष्टाधरोच्छिष्टोभयोच्छिष्टेन तथैव
च अस्पृश्यस्पर्शनेचैव खड्गादिमरणेपिच श्वानक्रव्यादसंस्पर्शेकृमिकीटोद्भवेपिच एतद्दोषानुसारेण प्रायश्चित्तंसमा-
चरेत् कृच्छ्राश्चिषट्पंचदशौश्चाइत्र्यब्दं थापिवा शकृत्येतदानींसपापश्शवधर्मेणदाहयेत् गृह्यकारिकायां खड्गादिम
रणेचैवत्रीस्त्रीन्कृच्छ्रान्प्रकल्पयेत् सपातजे स्तुसंस्पर्शे मृतोदेवात्कथंचन एकाभिशानाकृच्छ्रैस्तुशकृद्भिरुक्तामनीषिभिः
कुणपेलर्धदग्धेतु निंतास्त्रशांलजादिभिः तत्स्पर्शनेदूषणंचत्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति धर्मप्रदीपे चांडालसूतिकोदक्यास्प
र्शेप्रेतेतथैवच तस्यपापविशुद्ध्यर्थंकृच्छ्रान्पंचदशाचरेदित्युक्तं मनुः अस्वर्ग्याह्याहुतिः सास्याच्छूद्रसंपर्कदूषिता अ
त्रापिकृच्छ्रत्रयं अस्पृश्यस्पर्शनेचैवेत्युक्तेः तत्रैवकर्मप्रदीपे रात्रौवारात्रिशेषेवाम्रियंतेचाहिजातयः दाहंकृत्वायथान्यायं-
द्वौपिंडौनिर्वपेत्सुतः रजस्वलागर्भिण्यादिमृतौतुवक्ष्यामः निर्णयामृतेपारिजातेयमः संध्यायांवातथारात्रौदाहः पाथेयक
मेव नवश्राद्धंचनोकुर्यात्कृतंनिःफलतांव्रजेत् एतद्दिनमृतस्यरात्रिनिषेधार्थं यत्तुस्कांदे यदिरात्रौदहेत्तस्यसमाप्तिर्दह
नस्यतु परेह्न्युदितेसूर्येकार्यातस्योदकक्रिया दग्धस्यतुनवैकार्यारात्रौजातूदकक्रियेति तन्निर्मूलंरात्रिमृतस्यतुतत्रैवसं
ग्रहे रात्रौदग्ध्वातुपिंडांतंकृत्वावपनवर्जितं वपनंनेष्यतेरात्रौश्वस्तनीवपनक्रियेति वपनंतुप्रातः तच्चसर्वैःपुत्रैःकार्यं गंगाया
भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृतौ आधानेसोमयागेचवपनंसप्तसुस्मृतमितिमिताक्षरायांस्मृतेः मरणस्थानंगत्वान्नैमित्तिक

मिदम् तदेवसंग्रहवचनेन परेद्युरुत्कृष्यतेतीर्थवत् तेनकस्यचिद्व्याहागतलौकिकाग्निःस्यात् मदनरत्नेगालवः प्रथमेह्निकर्तव्यं वप
नंचानुभाविनां प्रेतस्यकेशश्मश्र्वादिवापयित्वाथदाहयेत् आशौचांतेतुपुनःकार्यंविधिबलात् मदनपारिजातेप्येवं तेनसर्वस्या
स्थनिर्मूललौकिकरत्नोक्तिरेव स्मृतिरत्नावल्याम् शवंराग्नेयुषितंचेत् त्रीन्कृच्छ्रान्कृत्वादहेत्ततः मदनरत्नेगिराः ऊर्ध्वोच्छिष्टाध
रोच्छिष्टेत्यंतरिक्षमृतेपिवा कृच्छ्रत्रयंप्रकुर्वीतआशौचेमरणेपिच अथसाग्नेर्विशेषः कारिकायां कृष्णपक्षेप्रमीयेतयद्यग्निःप्रातराहुतीःशेषाः
स्तुजुहुयाद्दर्शपर्यंताःपक्षहोमवत् प्रतिपत्प्रातर्होमांता इत्यर्थः यद्याहिताग्निरपरपक्षेम्रियेताहुतिभिरेनंपूर्वपक्षेहरेयुरित्याश्वलायनोक्तेःतदानी
मेवजुहुयात्सायंकालाहुतीरपि सायंम्रियेतचेत्सायमाहुतीर्जुहुयादथ तदानीमेवजुहुयात्प्रातःकालाहुतीरपिसकृद्गृहीतमंत्रेष्टभिन्नतत्रचहो
मयोःदार्शंचापिप्रकुर्वीतस्थालीपाकंतदेवतंछंदोगपरिशिष्टेहुत्वायांसायमाहुत्यांदुर्बलश्चेद्गृही भवेत् प्रातर्होमस्तदैवस्याज्जीवेच्चेत्सपुनर्नवा
इदंशुक्लपक्षपरं दुर्बलोमुमूर्षुः त्रिकांडमंडनः दर्शेष्टिंचततःकुर्यादिष्टिर्यदिनसंभवेत् देवतानामधानानामेकैकस्यहुनेत्पृथ-
क् पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यांचतुरात्तघृताहुतीः तथा अग्न्यावरण्याशरूढेप्रमीयेतपतिर्यदि प्रेतंस्पृष्ट्वामथित्वाग्निंजस्वाचोपावरो-
हणं घृतंचद्वादशोपात्तंतूष्णींहुत्वाशवक्रिया विच्छिन्नश्रौताग्नेर्मृतौतुप्रेताधानंतत्रैवोक्तं प्रेतस्वाम्यालयेक्षिप्त्वामथिताग्न्यानलेरणी
सन्निधायारणीमंथेत्तस्येतियजुषाततः यस्याग्नयोजुहुत्वामासकामाःसंकल्पयंतेयजमानमासं जायंतुतेहविषेसादितायस्वर्गेलो
कमिमंप्रेतंनयंत्वितिमंत्रतः प्राणीयपावकंतूष्णींद्वादशोपात्तसर्पिषा तूष्णींहुत्वाततःकुर्यात्प्रेतमात्याइतिक्रियां नष्टेष्वग्निष-
धारण्योर्नाशेस्वामीम्रियेतचेत् आहरेदरणीद्वंद्वंमनोज्योतिर्भ्रूचाततः यज्ञपार्श्वैः यजमानेचितारूढेपात्रन्यासकृतेसति वर्षाद्य

नि॰सिं॰ ३०

प॰आ॰ ३

ग्निहतेवन्हौ कथं कुर्वंति याज्ञिकाः तदर्धदग्धकाष्ठेन मंथनं तत्र कारयेत् तच्छेषालाभतोन्येन दग्धशेषेण वा पुनः हुत्वाज्यं लौकिके व
न्हौ हुतशेषं दहेत्तु वा अत्राग्निषु सत्सु पर्णशरैः शरीरे सत्तिः शरीरे वासति प्रेताधानेनाग्न्युत्पत्तिः उभयाभावे तु प्रेताधानेनाधि
काराद्दाहादिसंस्कारलोपः उदकदानाद्येव कार्यमिति केशवीकारशतद्वयीप्रभृतयः तन्न निषेकाद्याः स्मशानांतास्तेषां वै मं
त्रतः क्रियाङ्गनिविरोधात् क्रियालोपगतायेचेति निषेधात्तदभावे पलाशानां वृन्तैः कार्यैः पुमानपीत्यभावे विधानस्याग्न्यभावेपि
साम्याच्च तेन प्रेताहुत्यभावेपि स्विष्टकृद्द्व्यांतरोक्तेरदृष्टार्थत्वात् प्रेताधानं दाहोपि भवत्येव प्रतिकृतेरग्नीनां च प्रेताधानप्रयोज
कत्वात्ततः पत्न्या अप्येवं दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिरिति याज्ञवल्क्योक्तेः यत्तु द्वितीयां चेद्वयो भार्यां दहेद्वैतानि
काग्निभिः जीवंत्यां प्रथमा यातु सुरापानसमं स्मृतमिति तदाधाने सहानधिकृताविषयमिति विज्ञानेश्वरः मदनरत्नेत्राह्लोपि आ
हिताग्न्योश्च दंपत्योर्यस्त्वादौ म्रियते भवि तस्य देहः सपिंडैश्च दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिका-
ग्निना अनाहिताग्निदेहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः त्रिकांडमंडनस्तु विकल्पमाह ज्येष्ठायां विद्यमानायां द्वितीयायैस्त्वयोषिते
काम्यं नित्याग्निहोत्रं वा न कथंचित् प्रपृच्छति स्त्रीमात्रमविशेषेण दग्ध्वान्यैर्वैदिकादिभिः विवाह्याद्धने यद्वाधानमेवास्ति चेद्वधू
रिति अत्रेदं तत्त्वं साग्नेः पत्नीमृतौ द्वौ पक्षौ पुनर्विवाहेच्छायां पूर्वाग्निभिर्दहेदित्येकः पक्षः भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्वाग्नीनंत्यक
र्मणि पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव चेति मनूक्तेः दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिरिति याज्ञवल्क्योक्तेश्च पुन-
र्विवाहाशक्तौ निर्मथ्येन तां दग्ध्वा पूर्वाग्निष्वेवाग्निहोत्रं स्यादि कार्यमित्यर्थः आहार्येणाहिताग्निपत्नीं नित्याश्वलायनोक्तेः भरद्वाजो

३०

पिनिर्मथ्येनपत्नीमिति पूर्वाग्न्येकदेशेनदहेदिति यज्ञपार्श्वदेवयाज्ञिकादयः यानिचतस्मादपत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहरेदितिश्रुतिः विष्णुः
छंदोगपरिशिष्टेच मृतायामपिभार्यायांलौकिकाग्निंनहित्यजेत् उपाधिनापितत्कर्मयावज्जीवंसमाचरेत् उपाधिर्हेमकुशपत्न्यादिः
अन्येकुशमयींपत्नींकृत्वातुगृहमेधिनः अग्निहोत्रमुपासंतेयावज्जीवमनुव्रताइत्यपरार्केस्मृत्यंतरात् कात्यायनोपि रामोपिकृत्वा
सौवर्णींसीतांपत्नींयशस्विनीं ईजेबहुविधैर्यज्ञैः सहभ्रातृभिरच्युतइत्यादीनितानिपूर्वाग्निविषयाग्निहोत्रादिपराणि नत्वपत्नीकस्या
धानार्थानि क्रतुविधीनामाधानाप्रयोजकत्वात् अपत्नीकस्याधानाभवत्त्विमिति मानवपरिशिष्टाच्च सोमेनभवत्येव अपत्नीका
प्यसोमपइतिश्रुतेः यत्तुभरद्वाजापस्तंबसूत्रे दारकर्मणियद्यशक्तआत्मार्थमग्न्याधेयमिति अस्यार्थः पुनर्विवाहाशक्तोयदग्न्या
धेयंपूर्वंकृतमस्तितदात्मार्थमेव नपत्न्येदद्यादिति ब्राह्मणभाष्यापरार्कौ शार्करामांडारादिनत्वमप्येवं त्रिकांडमंडनस्तुपक्षद्वयमाह
अन्येप्यपत्नीकस्याधानमाहुस्तदाशयंननविद्मः इन्दुयाज्ञवल्क्यः आहिताग्निर्यथान्यायंदग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः अनाहिताग्निरेकेन
लौकिकेनापरोजनः क्रतुः एवंवृत्तांसवर्णांस्त्रींद्विजातिःपूर्वमारिणीं दाहयेदग्निहोत्रेणयज्ञपात्रैश्चधर्मवित् कारिकायाम् पत्नीम
पिदहेदेवभर्तुःपूर्वंमृतायदि अनग्निकांदहेदेवंकपालेनहविर्भुजा आशौचप्रकाशेक्रतुः विधुरंविधवांचैवकपालस्थाग्निनादहेत्
ब्रह्मचारिणंयतिंचैवदहेदुत्तपनाग्निना तुषाग्निनाचदग्धव्यः कन्यकाबालएवच अग्निवर्णंकपालंतुकृत्वातत्रविनिक्षिपेत् करीषादि
ततोवन्हिर्जातोयःसकपालजः अनुपनीतेयद्यपिजातारण्यग्निःकैश्चिदुक्तस्तथापितस्यकुलोनिषिद्धत्वान्केवलमेववर्ज्यः स्मृत्य
तरे गृहस्थोब्रह्मचारीचविधुरोविधवास्त्रियः औपासनश्चोत्तपनस्तुषाग्निस्तुकपालजः उत्तपनस्तु दर्भाग्रैरग्निंतुप्रज्वाल्यपुनर्द

भैस्तुसंयुतः पुनर्दर्भैस्तृतीयेऽग्निरेषउत्तपनस्मृतः यमः यस्यानयतिशूद्रोऽग्निंतृणकाष्ठहवींषिच प्रेतत्वंचसदातस्यसचाधर्मेणलि
प्यते देवलः चंडालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्चकर्हिचित् पतिताग्निश्चिताग्निश्चनशिष्टग्रहणोचितः मनुः दक्षिणेनमृतं
शूद्रंपुरद्वारेणनिर्हरेत् पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तुयथासंख्यंद्विजातयः अत्रप्रातिलोम्येनक्रमः पूर्वोमुखस्तुनेतव्योब्राह्मणोबांधवैः
गृहात् उत्तराभिमुखोराजावैश्यः पश्चान्मुखस्तथा दक्षिणाभिमुखः शूद्रोनिर्हर्तव्यःस्वबांधवैरित्यादिपुराणादित्यपरार्कः
तेनग्निशाच्छूद्रोक्तोनुलोमक्रमोहेयः आश्वलायनः ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्यागच्छेयुः आधानोत्तरंद्वितीयविवाहे कृतेय
जमानमरणे श्रौतस्मार्तयोः संसर्गः बोधायनसूत्रे अथयद्याहिताग्निर्द्वेभार्येविंदेतप्राक्संयोगान्त्रीयेतोपासनंसपरिस्तीर्याज्य
विलाप्यचतुर्गृहीतंगृहीत्वासमिन्द्वत्यग्नौजुहोति संमितंसंकल्पयेथामितिमिंदाहुती व्याहृतीश्चहुत्वाथैतमभिमंत्रयते योनिर्ऋत्वियइ
तिसमिधिसमारोप्यगार्हपत्येसमिधमभ्यादधातिभवतंनः समनसावितिगार्हपत्यआज्यंविलाप्यचतुर्गृहीतंगार्हपत्येजुहोत्यग्नावग्-
निश्चरतिप्रविष्टइत्यपरंचतुर्गृहीत्वाचितिःस्रुगितिसग्रहंजुहोत्यथगार्हपत्येस्रुवाहुतीर्जुहोतिब्राह्मणएकहोतेतिदशभिरथप्राचीनावी-
त्यन्वाहार्यपचनेजुहोतियेसमानायेसजाताइतिद्वाभ्यामथतत्रैवस्रुवाहुतिंजुहोत्यग्नयेकव्यवाहनायस्विष्टकृतेस्वधानमःस्वाहेत्यथय-
ज्ञोपवीती द्वादशगृहीतेनस्रुचंपूरयित्वापुरुषसूक्तेनाहवनीयेजुहोत्यथस्रुवाहुतीर्जुहोत्यग्नयेविविचयेस्वाहाग्नयेव्रतपतयेग्नयेपवमा-
नायाग्नयेपावकायाग्नयेशुचयेस्वाहाग्नयेपथिकृतेस्वाहाग्नयेतंतुमतेग्नयेवैश्वानरायेत्यथचतुर्गृहीतंजुहोतिमनोज्योतिरित्यतऊर्ध्वंपैतृकं
कर्मप्रतिपद्यतेइति आहिताग्नेर्विदेशमृतेपथिकृतीष्टिर्मृताग्निहोत्रंनह्यहः पात्रयोजनंचकल्पसूत्रादिभ्योऽस्मत्पितामहकृतपद्धतेश्च

ज्ञेयमिति बहु वक्तव्येष्वपरम्यते स्मार्ताग्निसूत्रं मदनरत्ने छंदोगपरिशिष्टे च दुर्बलं स्नापयित्वा तु शुचिवस्त्राभिसंवृतं दक्षिणाशिरसं
भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत् घृतेनाभ्यक्तमाप्लाव्य शुचिवस्त्रोपवीतिनं चंदनोक्षितसर्वांगं सुमनोभिर्विभूषयेत् हिरण्यशकला-
न्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु सप्तसु मुखेष्वथापिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः आमपात्रेऽग्निमादाय प्रेतमग्निपुरःसरं एकोऽनुगच्छेत्तस्यार्धमर्ध
पथ्युत्सृजेद्भुवि ऊर्ध्वमादहनं कार्यमासीनो दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य शनकैः सतिलं पिंडदानवत् अथ पुत्रादिराप्लुत्य कुर्याद्दारु
चयं महत् तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं मुखे आज्यपूर्णां स्रुवं दद्याद्दक्षिणाग्रां नसि स्रुचं पादयोरधरां प्राचीमरणीमुरसीतरां
पार्श्वयोः शूर्पचमसौ सव्यदक्षिणयोः क्रमात् मुसलं तु न्यसेन्मुष्कमंतरूर्वोरुलूखलं चात्रो विलीदमत्रैव अग्नयेरथ्ययं विधिः अपसव्येन
कृत्वैतद्वाग्यतः पितृदिङ्मुखः अथाग्निं सव्यमावृत्तो दद्याद्दक्षिणतः शनैः अस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः असौ स्वर्गाय लो
काय स्वाहेति परिकीर्तयेत् तथा एवमेवाहिताग्नेश्च पात्रन्यासादिकं भवेत् कृष्णाजिनादिकं चात्र विशेषोऽध्वर्युचोदितः तत्रैव अन
येवाहृता नारी दग्धव्या याऽव्यवस्थिता अग्निप्रदानमंत्रोऽस्या न प्रयोज्य इति स्थितिः इदं छंदोगानामेव पात्रन्यासोक्तेरुत्तानदेहत्वं साग्निप
रं निरग्निस्तु पुमानधोमुखः स्त्री तूत्तानादाह्या सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्यते शवः अधोमुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु पुमानिति
उत्तानदेहा नारी तु सपिंडैरपि बंधुभिरित्यादिपुराणादिति शुद्धितत्त्वहारलतादयः उत्तरशिरस्त्वं सामगेतरपरं वाराहे त्वग्निदानेऽन्यो-
मंत्रः कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाप्यजानता मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पंचत्वमागतं धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतं दहेयं सर्वगात्रा
णि दिव्याँल्लोकान्स गच्छतु ज्वलमानं महावह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् चतुर्वर्णेषु संस्थानमेवं भवति पुत्रके अत्र क्रियानिबंधे गारुडे षड्

पिंडदानमुक्तं मृतस्योत्क्रांतिसमये षट् पिंडान् क्रमशो ददेत् मृतिस्थाने तथा द्वारि चत्वरे तार्क्ष्यकारणात् विश्रामे काष्ठचयने तथा संचयने च षट् तथा आदौ देयास्तु षट् पिंडा दश देया दशाहिकाः स्थाने चार्धपथे तीते चितायां शवहस्तके श्मशानवासिभूतेभ्यः पृष्ठे संचयने तथा ततः त्वं भूतकृज्जगद्योने त्वं लोकपरिपालकः उक्तः संहारकस्तस्मादेनं स्वर्गं मृतं नय इत्यग्निं दत्त्वाऽस्मात्त्वमिति मंत्रेणार्धदग्धे आज्याहुतिरुक्ता आहिताग्नौ पराशरः शम्यां शिश्ने विनिक्षिप्य अरणी मुष्कयोरपि जुहूं च दक्षिणे हस्ते वामे तूपभृतं न्यसेत् शिश्ने तूलूखलं दद्यात् पृष्ठे च मुसलं न्यसेत् उरसि क्षिप्य दृषदं तंडुलाज्यतिलान्मुखे श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालीं च चक्षुषोः कर्णे नेत्रे मुखे घ्राणे हिरण्यशकलं न्यसेत् अग्निहोत्रोपकरणमशेषं तत्र निक्षिपेत् मत्स्येताः स्नानं प्रेतस्य पुत्राद्यैर्वस्त्राद्यैः पूजनं ततः नग्नदेहं दहेन्नैव किंचिद्देयं परित्यजेत् यमः प्रेतं दहेच्छुभैर्गंधैः स्नपितं स्रग्विभूषितं आश्वलायनसूत्रे संस्थिते प्रेतालंकारान् कुर्वंति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयंति नलदेनानुलिंपंति नलदमालां प्रतिमुंचंतीति माधवीये ब्राह्मे दरिद्रोऽपि न दग्धव्यो नग्नः कस्यांचिदापदि तथा निःशेषस्तु न दग्धव्यः शेषं किंचित्त्यजेन्नरः दाहकालेऽग्निनाशे तु मदनरत्ने यज्ञपार्श्वः यजमाने मृते क्वापि चितादौ वा प्रवेशिते वर्षाद्यैरपि हतेऽग्नौ तु कथं प्रेतविकल्पना शेषं दग्ध्वा प्रदग्धेषु निर्मथ्यैव तु कारयेत् अथ पर्णशरादिदाहे नाग्निनाशे पश्चात्तु देहलाभे मदनरत्ने ब्राह्मे अथ पर्णशरे दग्धे पात्रन्यासे कृते सति गते षाण्मासि तद्देहो यद्यूर्ध्वं लभ्यते क्वचित् तदार्धदग्धकाष्ठानि तान्निर्मथ्य न दहेत् यद्यर्धदग्धकाष्ठं तु तदीयं वै न लभ्यते तदा तदस्थिखंडं तु निक्षिप्तव्यं महाजले दंपत्योरेकदा मृतौ विशेषमाहापस्तंबः तथैव प्रेते सहैव पितृमेधो हि वचनलिंगान्मंत्रान् संधारयंति पितृमेधादाहांतकर्म दाहांतमेकतंत्रत्वमिति बोधायनोक्तेः अस्थिसंचयनमप्येकं उद

कपिंडदानादि पृथगेव सहगमनेप्येवं तदाह मदनरत्ने भाष्यार्थसंग्रहकारः एककालमृतौ भार्याभर्त्तारौ च यदि चेद् द्वयोः तंत्रेण दहनं कु
र्यात् पिंडश्राद्धं पृथक् पृथक् एककाले मृतौ जायापती यदि तदा पितुः विभज्याग्निं क्रियां कुर्यादिति यत्तद् सामंत दाहांतमेकतंत्रत्वमि-
ति याज्ञिकसंमतं मृतं पतिमनुव्रज्य या नारी ज्वलनं गता अस्थिसंचयनांतोस्या भर्तुः संस्कार एव हि कीकसानां तु संस्कारोन्यायसि
द्धोपि यो मतः एककाले मृतेप्येवं कीकसानां विधिः स्मृतः नवश्राद्धं सपिंडांतं भिन्नकालमृतौ यथा कपर्दिकारिकापि मृते भर्तरि तद्दा-
हात् प्राक् पत्नी म्रियते यदि पत्न्यां वा प्राक् प्रमीतायां दाहाद् र्वाक् पतिर्मृतः तत्र तंत्रेण दाहः स्यान्मंत्रेषु द्वित्वमुच्यते कीकसानां तु संस्का
रः पृथगेव नयोर्भवेत् एकाहमृत्यौ युगपन्नवश्राद्धादिकं तयोः मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेदनलं गता तत्रापि दाहस्तंत्रेण पृथगस्थि-
क्रिया भवेत् अस्थिसंचयनं पृथक्त्वे विकल्पः सहगमने सर्वत्र पाकैक्यमाह प्रचेताः एकचित्यां समारूढौ म्रियेते दंपती यदि तंत्रेण
श्रपणं कुर्यात् पृथक् पिंडं समाचरेत् अथोदकदाने वसिष्ठः शरीरमग्नौ संयोज्यानवेक्षमाणा अपोभ्यवयंति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्या
मुदकक्रियां कुर्वंत्ययुग्मं आपस्तंबः मातुश्च योनिसंबंधेभ्यः पितुश्चासप्तमात् पुरुषाद्यावता वा संबंधो ज्ञायते तेषां प्रेते उदकक्रियेति
याज्ञवल्क्यः सप्तमाद्दशमाद्वापि ज्ञातयोभ्युपयंत्यपः अप नः शोशुचदघमनेन पितृदिङ्मुखाः सकृत् प्रसिंचंत्युदकं नामगोत्रेण वाग्य
ताः सप्तमाद्दशमाद्वादित्यसादानदत्तमिति विज्ञानेश्वरः कातीयास्तु सप्तमाद्दशमाद्वा पुरुषादित्याहुः सप्तमाद्दशमाद्वा पुरुषात्समानग्रामवासे यावत्संबंधमनुस्मरेयुरिति पारस्करो
क्तेः मंत्रस्नानागमे वेति हेमाद्रिः प्रचेताः प्रेतस्य बांधवा यथावृद्धमुदकमवतीर्य नो द्धर्षयेयुरुदकांते प्रसिंचेयुरपसव्ययज्ञोपवीत वाससो दक्षिणामुखा ब्राह्मणस्यो
दङ्मुखा प्राङ्मुखाश्च राजन्यवैश्ययोः स एव नदीकूलं ततो गत्वेत्युक्त्वा सचेलस्तु ततः स्नात्वा शनैः प्रयतमानसः पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्या

दशांजलीन् द्वादशक्षत्रियेदद्याद्वैश्ये पंचदशस्मृताः त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततस्तु प्रविशेद्गृहं ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत् प्रे
तस्नाने विशेषः स्मृतितत्त्वे आदिपुराणे आदौ वस्त्रं च प्रक्षाल्य तेनैवाच्छादितस्ततः कर्तव्यं तैः सचैलं तु स्नानं सर्वमलापहं पूर्वपरि
हितं वस्त्रं प्रक्षाल्य पुनः परिधाय स्नायादित्यर्थः अपन इति मंत्रेण वामहस्तानामिकया जलालोडनं अवतरणे वृद्धपुरःसरलोके
र्यथा बालपुरस्सरत्येति बौधायनीयं जलादुत्थानपरमिति हारलतादयः आश्वलायनः सव्यावृतो व्रजंत्यनीक्षमाणा यत्रोदकमव
हद्भवति तत्प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकांजलिमुत्सृज्य तस्य गोत्रनाम गृहीत्वेति प्रचेतसान्वहमंजलिन्नयमप्युक्तं त्रिः प्रसेकं कुर्युः प्रेतस्त्व
प्यायिति तथा दिने दिनेऽञ्जलीन्पूर्णान्प्रदद्यात्प्रेतकारणात् तावद्वृद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिंडः समाप्यते एक वृद्धिस्त्रिक
वृद्धिर्वेत्यर्थः मदनरत्ने प्रवरराजगृह्ये तु द्विकवृद्धिरप्युक्ता आशौचांते प्रदद्यात्तु प्रेतपुत्रस्तिलांजलीन् प्रथमेऽह्नि सकृद्दद्यात्पिंड्या
ज्ञातिनादिवा त्रींश्च दद्याद्वितीयेऽह्नि तृतीये पंच एव च चतुर्थे सप्तसंख्यास्तु पंचमे नव चोत्सृजेत् षष्ठेऽह्नि चैकादशकाः सप्तमे तु त्रयो
दश अष्टमे पंचदशकान्नवमे दशसप्त च एकोनविंशतिं चांते शतांजलिमतं स्मृतं केचिद्दशांजलीन्प्रोचुः केचिदाहुः शतांजलीन् पं
चपंचाशतं चान्ये स्वशाखोक्तव्यवस्थया छंदोगपरिशिष्टे अथानवेक्षयत्पापः सर्वे चैव शवस्पृशः गोत्रनाम पदांते तु तर्पयामी-
त्यनंतरं दक्षिणाग्रान्कुशान्कृत्वा सतिलं तु पृथक्पृथक् विष्णुपुराणे सपिंडीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया सपिंडीकरणा-
दूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत् रामायणे इदं पुरुषशार्दूल विमलं दिव्यमक्षयं पितृलोके तु पानीयमहत्तमुपतिष्ठतां दानवाक्ये विक
ल्पः याज्ञवल्क्यः कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्रीयश्वशुरर्त्विजां कामं इच्छा प्रेततृप्तीच्छा यादेयमन्यथा नेत्यर्थः शंखपारस्करौ आ

चार्यन्त्वेवं मातामहयोश्चस्त्रीणांचाभक्तानांकुर्वीरंस्ताश्चतेषामितिद्विवचनात् मातामह्याअपिशंखलिखितौ उदकक्रियाकामंश्वश्रूश्वशुरमा
तुलयोः शिष्येसहाध्यायिनिराजनिचेति ह्नडुमनुः क्लीबाद्यानोदकंकुर्युस्तेनाव्रात्याविधर्मिणः गर्भभर्तृद्रुहश्चैवसुराप्यश्चैवयो-
षितः याज्ञवल्क्यः नब्रह्मचारिणःकुर्युरुदकंपतितास्तथा षडशीतोस्त्रीयाच्चारादपिभ्रष्टाः पतितायेच्चदूषिताः नकुर्युरुदकंतेवै
तेभ्योप्यन्येनचैवहि मदनरत्नेहारीतः पतितामपव्रज्जानांचरंतीनांचकामतः भक्तानांचैवकन्यानांनिवर्त्यासलिलक्रिया अपरार्केशंख
लिखितौ अपपात्रितस्यरिक्थपिंडोदकानिव्यावर्तंते अपपात्रितःकृतघटस्फोटः तस्यापिसंग्रहविधौकृतेआशौचोदकादिकुर्यादेवे
त्याशौचप्रकाशः अथाशौचेनियमाः याज्ञवल्क्यः इतिसंश्रुत्यगच्छेयुर्गृहंबालपुरःसराः विदश्यनिंबपत्राणिनियताद्वारिवेश्मनः
आचम्याग्न्यादिसलिलंगोमयंगौरसर्षपान् प्रविशेयुःसमालभ्यकृत्वाश्मनिपदंशनैः प्रवेशनादिकंकर्मप्रेतसंस्पर्शिनामपि क्रीतल-
ब्धाशनाभूमौस्वपेयुस्तेपृथक्क्षितौ इदंचाद्येन्हिवसिष्ठः अद्यप्रस्तरेगृहमनश्नंतआसीरन्क्रीतोत्पन्नेनवावर्तेरन् शुद्धितत्त्वेबैजवा
पः शमीमालभंतेशमीपापंशमयत्विति अश्मानमम्भेवस्थिरोभूयासमिति अग्निमग्निर्नःशर्मयच्छत्विति ज्योतिस्त्यंतरागामजसुपस्प-
शंतः क्रीतालब्धावान्यगेहादेकान्नमलवणमेकरात्रं दिवाभुंजीरंस्त्रिरात्रंचकर्मोपरमणं क्रीताद्यशनमुपवासाशक्तस्य आश्वलायन
स्तु नैतस्यांरात्र्यामन्नपचेरंस्त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनःस्युर्द्वादशरात्रंचेत्याह अशक्तौरत्नाकरेआपस्तंबः भार्याःपरमगुरुसंस्था
याचाकालभोजनानिकुर्वीरन्नपदाभृतिः परदिनेतावत्कालमित्यर्थः बृहस्पतिः अधःशय्यासनादीनामलिनाभोगवर्जिताः अक्षा
रलवणान्नास्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा भोगोभ्यंगताम्बूलादिः क्षाराःपरिभाषायामुक्ताः यत्तुमार्कंडेयपुराणे तैलाभ्यंगोबांधवा

नामंगसंवाहनंचयत् तेनचाप्यापतेज्जंतुर्यस्त्वाश्नंतिस्वबांधवाः प्रथमेन्हि तृतीयेचसप्तमेनवमेतथा वस्त्रत्यागंबहिःस्नानंकृत्वादद्यात्ति
लोदकमिति तद्दत्र्यादिनपरं आशौचांतेतिलकल्कैःस्नातागृहंप्रविशेयुरितिविष्णूक्तेः विष्णुपुराणेत्वस्थिसंचयोर्ध्वंभोगोप्यु
क्तः शय्यासनोपभोगस्तुसपिंडानामपीष्यते अस्थिसंचयनादूर्ध्वंसंयोगस्तुनयोषितां भारते तिलान्ददतपानीयंदीपंददतजाग्रतः
ज्ञातिभिःसहभोक्तव्यमेतत्प्रेतेषुदुर्लभं मनुः मांसाशनंचनाश्नीयुःशयीरंश्चपृथक्क्षितौ देवजानीयेकारिकायां लवणक्षीरमा
षान्नापूपमांसानिपायसं वर्जयेदात्त्दतान्नेषुबालवृद्धातुरैर्विना उपवासोगुरौप्रेतेपत्न्याःपुत्रस्यवाभवेत् मरीचिः प्रथमेन्हितृती
येचसप्तमेदशमेतथा ज्ञातिभिःसहभोक्तव्यमेतत्प्रेतेषुदुर्लभं भोजनंचदिवैव दिवाचैवतुभोक्तव्यममांसमनुजर्षभेति विष्णुपुरा
णात् क्रीतालब्धाशनावादिवान्नमश्नीयुरितिपारस्करोक्तेश्च मदनरत्नेहारीतः पाणिषुमृन्मयेषुपर्णपुटकेषुवाश्नीरन् देवजानीये-
ब्राह्मे शुद्धितत्त्वेआदिपुराणे आशौचमध्येयत्नेनभोजयेच्चस्वगोत्रजान् अंत्यदिनेतुमदनरत्नेब्राह्मे यस्ययस्यतुवर्णस्ययद्य-
त्स्यात्पश्चिमंत्वहः सतत्रगृहशुद्धिंचवस्त्रशुद्धिंकरोत्यपि अंत्यकर्मकालीनवस्त्रयोस्तुतंत्रेणेवोक्तं ग्रामाद्बहिस्ततोगत्वाप्रेतस्पृ
ष्टेतुवाससी अंत्यानामाश्रितानांचत्यक्त्वास्नानंकरोत्यथेति शंखः दानंप्रतिग्रहोहोमःस्वाध्यायःपितृकर्मच प्रेतपिंडक्रियावर्ज्यमा
शौचेविनिवर्तते काठकगृह्ये यत्रप्राणोत्क्रमस्तत्रान्वहंमहाबलिंकुर्यादितिपारस्करः तदानीमेववस्त्रंतंडुलंदीपंकांस्यभाजनंप्रेता
यदद्यात् आशौचप्रकाशेभरद्वाजः वासोन्नंचजलंकुंभंप्रदीपंकांस्यभाजनं नग्नप्रच्छादनेश्राद्धेब्राह्मणायनिवेदयेत् भृगुः ति- ३५
लोदकंतथापिंडान्नग्नप्रच्छादनादिकं रात्रौनकुर्यात्संध्यायांयदिकुर्यान्निरर्थकं अथप्रेतपिंडः यद्यपिहेमाद्रौपारस्करेण ब्राह्मणे

दशपिंडास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः वैश्ये पंचदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्तिता इत्युक्तं तथापि प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिंडान् दद्याद्दशैवत्विति
तेनैवोक्तेः सर्वेषां दशैव ज्ञेयाः मदनरत्नेप्येवं तथाच हेमाद्रौ ब्राह्मपाद्मयोः जात्युक्ताशौचतुल्यास्तु वर्णानां क्वचिदेव हि देशधर्मानु-
रस्कृत्य प्रेतपिंडान् पत्यपीत्युक्त्वा विभागे नैव दशमपिंडोत्कर्ष उक्तः देयस्तु दशमः पिंडो राज्ञां वै द्वादशेऽहनि वैश्यानां वै पंचदशे देयस्तु द-
शमस्तथा शूद्रस्य दशमः पिंडो मासे पूर्णे हि दीयते इति सुद्धमृतादेः सद्यःशौचे त्र्यहादौ च तेनैवोक्तं सद्यःशौचे प्रदातव्याः सर्वे पिंडा युगप-
त्तथा त्र्यहाशौचे प्रदातव्यः प्रथमे त्वेक एव हि द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पंच चैव हि त्र्यहे प्रकारांतरं प्रागुक्तं शातातपः आशौचस्य-
च ह्रासेपि पिंडान् दद्याद्दशैव तु तत्रैकपात्रे सकृत्युक्त्वा दश पिंडान् दद्यात् उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये पूर्वदत्तान् जलादीन् दद्यात् पू-
र्वपिंडांस्तथैव चेति गृह्यकारिकायां पात्रविपर्यये दोष उक्तः शिलाविपर्यये घटस्फोटादेर्नो वृत्तिः अक्षाभ्यंजनादि पदक्रमेण
एकहायनिनयनवदप्रयोजकत्वात् तद्वच्चात्रालौकिकग्रहणं केचित्तु नवान्यादाय भांडानि आरुकं चरुकं तथेति प्रचेतसोक्तेः पात्रा-
णेकत्वमाहुः क्रियाकर्तुर्नाशेऽन्येन शेषः समापनीयः एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदि कश्चिद्विपद्यते तदधुना क्रिया कार्या सर्वैर्वा सह कारिभिरि-
ति शुद्धितत्वे बृहस्पतिस्मृतेः पत्न्याः कर्तृत्वे रजोदर्शने च तदंते कुर्यात् शावाद्विगुणमार्तवमित्युक्तेः आशौचांते आर्तवे कर्तुरस्वास्थ्ये
वान्येन क्रियाः सर्वा वर्तनीया कर्तुर्विपर्ययात् कालातिक्रमयोगाच्च वाराहे स्थंडिले प्रेतभागं तु दद्यात्पूर्वाह्ण एव तु हुत्वा तु पिंडसंक-
ल्पं नामगोत्रेणास्कंदरि मरीचिः प्रेतपिंडं बहिर्दद्याद्दर्भमंत्रविवर्जितं प्रागुदीच्यां चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानसः दर्भवर्जनमनुपनीत-
परं असंस्कृतानां भूमौ पिंडं दद्यात् संस्कृतानां कुशेष्विति प्रचेतसोक्तेः मिताक्षरायां स्मृत्यंतरे भूमौ माल्यं पिंडपानीयमुपलेवा दद्युः

नि॰सिं॰
३५

प॰ आ॰
३

शृतैः पुच्छैः फलमूलैश्च पयसा शाकेनच गुडेनच तिलमिश्रंतु दर्भेषु पिंडंदक्षिणतो हरेत् तूष्णींप्रसेकंपुष्पंच धूपंदीपंतथैवच शालि-
नासक्तुभिर्वापि शाकैर्वाप्यथवा निर्वपेत् प्रथमेहनियद्द्रव्यंतदेवस्याद्दशाहिकं मदनरत्नेमात्स्ये तैजसंमृन्मयंवाथ पात्रंसंशोध्ययत्न
तः लौकिकाग्नावधिश्रित्यपचेदन्नंघृतप्लुतं स्नात्वाथतिलसंमिश्रंप्रदद्याद्दर्भसंस्तरे शुद्धितत्त्वेदेवजानीयेच ब्राह्मे प्रथमेहनियोद
द्यात्प्रेताययान्नंसमाहितः अन्नंनवसुचान्येषुसएवप्रदद्यादपि मृन्मयंभांडमादायनवंस्नातःकुशसंयुतः तंडुलप्रसृतिंतत्रत्रिःप्रक्षाल्यप
चेत्स्वयं सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रंकृमिकेशविवर्जितं द्वारोपांतेततःक्षिप्त्वाशुद्धावागौरमृत्तिका भूपृष्ठेसंस्तरेदर्भान् याम्याग्रान्देश-
संभवान् ततोवनेजनंदद्यात् संस्मरन्गोत्रनामनी तिलसर्पिर्मधुक्षीरैः संसिक्तंतत्समंवहि दद्यात्प्रेतायपिंडंतु दक्षिणाभिमुखः
स्थितः अर्घ्यैः पुष्पैस्तथाधूपैर्दीपैस्तोयैश्चशीतलैः ऊर्णातंतुमयैःशुद्धैर्वासोभिःपिंडमर्चयेत् दिवसेदिवसेदेयःपिंडएवं
क्रमेणतु सद्यःशौचेप्रदातव्याः सर्वेपियुगपत्तथा त्र्यहशौचेपिदातव्याःत्रयःपिंडाःसमाहितैः द्वितीयेचतुरोदद्यात् अस्थिसंचय
नंतथा त्रींस्तुदद्यात्तृतीयेह्निवस्त्रादिक्षालयेत्ततः दशाहेपिचदातव्यः प्रथमेह्येकएवहि एकस्तोयांजलिस्तद्वत्पात्रमेकंचदीयते
द्वितीयेद्वौतृतीयेत्रीनित्याद्युक्ताएवंस्युः पंचपंचाशतोयस्यांजलयःक्रमात् तोयपात्राणितावंतिसंयुक्तानितिलादिभिरिति पात्र
कुंभः अत्राहःपदमहोरात्रपरं तेनरात्रावपिदेयइतिगौडाः दिवसपदाद्रात्रौनेतिमैथिलाः सएवेत्युक्तेः सपिंडेनदशपिंडप्रक्रांते
पुत्रागमेपिसनदद्यात् असगोत्रःसगोत्रोवेतिप्रागुक्तेः दाहकर्त्रैवदशाहंकुर्यादितिमिताक्षरायां शुद्धितत्त्वेवायवीयेपि असगोत्रः
सगोत्रोवायदिस्त्रीयदिवापुमान् यस्माग्निदाताप्रेतस्यपिंडंदद्यात्सएवहीतितत्रैव पूरकेणतुपिंडेनदेहोनिष्पाद्यतेयतः कृतस्यकारण

३५

योगात्पुनर्नावर्ततेक्रिया शुन्द्धिप्रकाशेवायवीयेपि निवर्तयतियोमोहात्क्रियामन्यनिवर्तितानाम् विधिघ्नस्तेनभवतिपितृहाचोपजायते
तस्मात्प्रेतक्रियायेनकेनापिचकृतायदि नतांनिवर्तयेत्प्राज्ञःसनाधर्ममनुस्मरन्निति आदिपुराणे पितृशब्दंस्वधांचैवनप्रयुंजी
तकर्हिचित् अनुशब्दंतथाचेहप्रयत्नेनविवर्जयेत् उपतिष्ठतामयंपिंडःप्रेतायेतिसमुच्चरेत् क्रियानिबंधेव्यासः प्रेतायपिंडद-
त्वातुततोश्नीयाद्दिनात्यये भविष्ये ओदनामिषसक्तूनाशाकमूलफलादिषु प्रथमेहनियद्द्यात्तद्द्यादुत्तरेहनि गृहद्वारिश्मशा
नेवातीर्थेदेवगृहेपिवा यत्राद्येदीयतेपिंडस्तत्रसर्वंसमापयेत् ब्राह्मे शिरस्त्वाद्येनपिंडेनप्रेतस्यक्रियतेसदा द्वितीयेनतुकर्णाक्षीनासि
कास्तुसमासतः गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेनयथाक्रमं चतुर्थेनतुपिंडेननाभिलिंगगुदानिच जानुजंघेतथापादौ पंचमेनतुसर्वदा स
र्वमर्माणिषष्ठेनसप्तमेनतुनाडयः दंतलोमान्यष्टमेनवीर्यंतुनवमेनच दशमेनतुपूर्णत्वंतृप्तताक्षुद्विपर्ययइति याज्ञवल्क्येनतु पिं
डयज्ञावृतादेयंप्रेतायान्नंदिनत्रयमित्युक्तं अत्रफलतारतम्यंज्ञेयमिति विज्ञानेश्वरः तेनत्र्यहाशौचपरत्वंदेवयाज्ञिकोक्तंचिंत्यं आ-
शौचस्यह्रासेपिपिंडान्दद्याद्दशैवहीति वचनाच्च दिनत्रयावश्यकत्वार्थमितिहारलतादयः शातातपः जलमेकादशाहमाकाशेस्था
प्यं क्षीरंचमृन्मयेपारस्करः मृन्मयेनाराविंक्षीरोदकेविहायसिनिदध्युः प्रेतात्रस्नाहीत्युदकंपिबचेदमितिक्षीरं इदंरात्रावेवेतिगौ
डाः गारुडेतु अपक्वेमृन्मयेपात्रेदुग्धंदद्याद्दिनत्रयमित्युक्तं हेमाद्रौपाद्मेतुदशाहमुक्तं तस्मान्निधेयमाकाशेदशरात्रंपयोजलं
सर्वतापोपशांत्यर्थसध्वश्रमविनाशनं देवजानीयेकारिकायां तत्रप्रेतोपक्लृप्तयेदशरात्रमखंडितं कुर्यात्प्रदीपंतैलेनवारिपात्रंच
मार्तिकं भोज्यात्भोजनकालेतु भक्तमुष्टिंचनिर्वपेत् नामगोत्रेणसंबुध्याधरित्र्यांपितृयज्ञवत् शातातपः भूलोकात्प्रेतलोकंतु

गंतुं श्राद्धं समाचरेत् तत्पाथेयं हि भवति मृतस्य मनुजस्य तु अथ दशाहमध्ये दर्शपाते निर्णयः भविष्ये प्रवृत्ताशौचतंत्रस्तु यदि दर्शं प्रप
द्यते समाप्य चोदकपिंडान् स्नानमात्रं समाचरेत् ऋष्यशृंगः आशौचमंतरा दर्शो यदि स्यात्सर्ववर्णिनां समाप्तिः प्रेततंत्रस्य कुर्यादित्या
ह गौतमः पैठीनसिः आद्येद्येव कर्तव्या प्रेतपिंडोदकक्रिया द्विरेदं वै तु कुर्वाणः पुनः शावं समश्नुते मातापित्रोस्तु श्लोकगौतमः
अंतर्दशाहे दर्शश्चेत्तत्र सर्वं समापयेत् पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात्पिंडांजलांजलीन् इदमपि त्र्यहमध्ये दर्शपाते तदूर्ध्वं दर्शे तु पित्रोर
पि तंत्रं समाप्यमेव पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् तावदेवोत्तरं तंत्रं पर्यवस्येत्त्र्यहात्परमिति गालवोक्तेः अन्येषां तु त्र्यहम
ध्येपि समाप्तिरिति पराशरमाधवीये निर्णयामृते चोक्तं कालादर्शेपि दर्शो दशाहमध्ये स्यादूर्ध्वं तंत्रं समापयेत् त्रिरात्रादुत्तरं पित्रो
र्मृतावितिविनिश्चयः मदनपारिजाते तु गालवीयमापदनौरसपुत्रादिविषयं त्र्यहोर्ध्वमपि पित्रोर्न तंत्रसमाप्तिरित्युक्तं मदनरत्ने-
प्येवं मम तु देशाचाराद्व्यवस्थेति प्रतिभाति अस्यास्थिसंचयः तत्राश्वलायनेन च कृष्णपक्षे एकादशीत्रयोदशीदर्शेषु आषाढी
फाल्गुनीप्रोष्ठपदाभिन्नर्क्षे उक्तं तदाशौचमध्ये संभवेत् तदूर्ध्वं च भागवद्वात्तत्करणं ज्ञेयं आशौचमध्ये तु मदनरत्ने संवर्तः प्रथमेह्नि तृ-
तीये वा सप्तमे नवमे तथा अस्थिसंचयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह छंदोगपरिशिष्टे तु अपरेद्युस्तृतीये वास्थिसंचयनं भवेदि
ति द्वितीयेप्युक्तं विष्णुकात्यायनौ संचयनं चतुर्थ्यामिति माधवीये यमः भौमार्कमंदवारेषु तिथियुग्मे विवर्जयेत् वर्जयेदेकपाद
र्क्षे द्विपादर्क्षेस्थिसंचयं मृदा तु जन्मनक्षत्रे त्रिपादर्क्षे विशेषतः ब्राह्मे चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पंचमेहनि भूभृतां नवमे वैश्यजातीनां
शूद्राणां दशमात्परं दशमेहनीति वा पाठः शौनकः पलाशेषस्थिदाहे च सद्यः संचयनं भवेत् काम्यमरणे तु तस्य त्रिरात्रमाशौचम्

द्वितीयेत्वस्थिसंचयइत्युक्तं अंगिराः प्रेतीभूतंतथोद्दिश्ययः श्राद्धंनकरोतिचेत् देवतानांतुयजनंतंशापत्यथदेवताः तद्विधिःस्वस्वसूत्रे
भट्टकृतोज्ञेयः हेमाद्रौनागरखंडे त्रीणिसंचयनस्यार्थेतानिवेश्मसुसांप्रतं यत्रस्थानेभवेन्मृत्युस्तत्रश्राद्धंप्रकल्पयेत् एकोद्दिष्टंततोमा-
र्गेविश्रामोयत्रकारितः ततःसंचयनस्यार्थेतृतीयेश्राद्धमिष्यते अपरार्केमदनरत्नेचब्राह्मे सद्यःशौचेतथैकाहेसद्यःसंचयनंभवेत्
त्र्यहाशौचेतृतीयेन्हिकर्तव्यस्त्वस्थिसंचयः तत्रैव स्मशानदेवतायागंचतुर्थेदिवसेचरेत् मृन्मयेषुचभांडेषुकुंभेषुरुचकेषुवा सप
केर्भक्ष्यभोज्यैश्चपायसैःपानकैस्तथा फलैर्मूलैर्विनोत्थैश्चपूज्याःक्रव्याददेवताः धूपदीपस्तथामाल्यमर्घ्यंदेयंबलान्वितैः तत्रपा
त्राणिपूर्णानिस्मशानाग्रेःसमंततः निवेदयाद्विवक्तव्यंतैःसर्वैरनहंकृतैः नमःक्रव्याद्भ्युरव्येभ्योदेवेभ्यइतिसर्वदा येत्रस्मशानेदे-
वाःस्युर्भगवंतःसनातनाः तेस्मत्सकाशाद्गृह्णंतुबलिमष्टांगमक्षयं प्रेतस्यास्यशुभान्लोकान्प्रयच्छंतुचशाश्वतान् अस्माकमायु-
रारोग्यंसुखंचददतुचिरं एवंकृत्वाबलीन्सर्वान्क्षीरेणाभ्युक्ष्यवाग्यतः एवंदत्वाबलिंचैवदद्यात्पिंडत्रयंबुधः एकंस्मशानवासि-
भ्यःप्रेतायैवतुमध्यमं तृतीयंतत्सखिभ्यश्चदक्षिणासंस्थमादरात् ततोयज्ञियवृक्षोत्थांशाखामादायवाग्यतः प्रेतस्यास्थीनिगृह्णा
तिप्रधानांगोद्भवानिच शिरसोवक्षसोःपाण्योःपार्श्वाभ्यांचैवपादतः पंचगव्येनसंस्नाप्यक्षौमवस्त्रेणवेष्ट्यच प्रक्षिप्यमृन्मयेभांडेन
वेसाच्छादनेशुभे अरण्येवृक्षमूलेवाशुद्धेसंस्थापयत्यपि गृहीत्वास्थीनितद्भस्मनीत्वातोयेविनिक्षिपेत् ततःसंमार्जनंभूमेःक
र्तव्यंगोमयांबुभिः पूजांचपुष्पधूपाद्यैर्बलिभिःपूर्ववत्क्रमादिति अथतीर्थेस्थिक्षेपविधिः तत्रैव ततस्थानाच्छनकैर्नीत्वाकदा
चिज्जाह्नवीजले कश्चित्क्षिपतिसत्पुत्रोदौहित्रोवासहोदरः मातृकुलपितृकुलवर्जयित्वानराधमः अस्थीन्यन्यकुलस्थस्यनी-

चांद्रायणं चरेत् तत्रैव ब्रह्मांडपुराणे अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां नयंति गंगामपि ये कथंचित् सद्बांधवस्यापि दयाभिभूतास्ते
षां तु तीर्थानि फलप्रदानि स्नात्वा ततः पंचगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य ततस्तु मृत्पिंडपुटे निधाय पश्यन्दिशं प्रेतग
णोपरूढां नमोस्तु धर्माय वदेत्प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च उत्थाय भास्वंतमवेक्ष्य सूर्यं सदक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात् एवं कृते
प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे गतिः स्यात्तु महेंद्रतुल्या यमः गंगातोयेषु यस्यास्थि क्षिप्यते शुभकर्मणः न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्स-
नातनात् तथा अस्तंगते गुरौ शुक्रे तथा मासे मलिम्लुचे गंगायामस्थिनिक्षेपं न कुर्यादिति गौतमः दशाहांतर्न दोषः दशाहस्यांत
रे यस्य गंगातोयेस्थि मज्जति गंगायां मरणं यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयादिति मदनरत्ने छन्दमनूक्तेः शौनकः शौनकोहं प्रवक्ष्यामि-
अस्थिक्षेपविधिं क्रमात् आदौ ग्रामाद्बहिर्गत्वा स्नानं कुर्यात्सचैलकं प्रोक्षयेत्पंचगव्येन भुवं मंत्रैर्विचक्षणः गायत्र्याद्यैः पंचगव्य-
मंत्रैर्निखातास्थिभूमिं प्रोक्षेदित्यर्थः उपसर्पादिभिर्मंत्रैः प्रार्थनं खननं तथा मृत्तिकोद्धरणं चास्नां ग्रहणं च यथाक्रमं उपसर्पेति च
तुर्भिर्मंत्रैः क्रमेण प्रार्थनादि ज्ञेयं स्नात्वा तत्वास्थिशुद्धिं कुर्वीत एतोन्विंद्रमिति सूक्ततः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वा ततः स्नानं पंचगव्यन शुच्युति द
शस्नानानि कुर्वीत तत्तन्मंत्रैर्विचक्षणः गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकं भस्म मृन्मध्ववादीनि मंत्रतस्तानि वेदद्या कुशैः सं
मार्जयेदस्थीन्यतो देवेति मंत्रतः एतोन्विंद्रं शुचिर्वेति तन्नमह इतीति च पावमानीर्भद्रामग्नेश्च रुद्रसूक्तं यथाक्रमं एतैः कुशैर्मार्जनम्
हेमश्राद्धं ततः कुर्यात्पितॄनुद्दिश्य यत्नतः पिंडदानं प्रकुर्वीत ततश्चातिलतर्पणं अस्थिक्षेपांगं चेदं अजिनं कंबलादर्भा गोकेशाः
शाणमेव च भूर्जपत्रं ताडपत्रं सप्तधा वेष्टनं स्मृतं हेमं च मौक्तिकं रौप्यं प्रवालं नीलकं तथा निक्षिपेदस्थिमध्ये तु शुद्धिर्भवति नान्य

शा ततोहोमंप्रकुर्वीततिलाज्येनविचक्षणः उदीरतेतिसूक्तेनहुनेदष्टोत्तरंशतं ततोगत्वाक्षिपेत्तीर्थेस्पर्शदोषोनविद्यते मूत्रंपुरीषाचम
नंकुर्वन्नास्थीनिधारयेत् अत्रदशदानंवैतरणीऋणमोक्षपापधेनुदानमुक्तं दिवोदासीयेकाशीखंडे धनंजयोपिधर्मात्मामातृ
भक्तिपरायणः आदायास्थीन्ययोमातुर्गंगामार्गस्थितोभवत् पंचगव्येनसंस्नाप्यतथापंचामृतेनवै यक्षकर्दमलेपेनाक्षिप्त्वापुष्पैः
प्रपूज्यच आवेष्ट्यनेत्रवस्त्रेणततःपट्टाम्बरेणच ततःक्षौरसवस्त्रेणततोमांजिष्ठवाससा नेपालकंबलेनाथमृदाचाथविशुद्धया
ताम्रसंपुटकेकृत्वामातुरंगान्ययोवहेत् व्यासः पट्टवस्त्रंचकौशेयंमांजिष्टंश्वेतवस्त्रकं कंबलंशाणपट्टंचअजिनंचतथोत्तरं
एषांविकल्पः अन्यश्चात्रविशेषस्त्रिस्थलीसेतौदिवोदासीयेचज्ञेयः संचयनोत्तरंश्राद्धमाहाश्वलायनः श्राद्धंमस्मैदद्युरितिस्मृत्य
र्थसारे संचयनेकृतेमनुष्यलोकंगच्छतः पाथेयश्राद्धमामेनकार्यमिति अनुपनीतस्यनसंचयनं अथनवश्राद्धंपृथ्वीचंद्रोदये
गिराः प्रथमेन्हितृतीयेचपंचमेसप्तमेतथा नवमैकादशेचैवतन्नवश्राद्धमुच्यते शिवस्वामी नवश्राद्धानिपंचाहुराश्वलायनशा-
खिनः आपस्तंबाःषडित्याहुर्विभाषास्त्वितरेषुहि पंचएकादशाहिकंविनामरणाद्विषमेषुदिनेष्वेकैकंनवश्राद्धंकुर्यादानवमाद्यदि
नवमंविच्छिद्येतैकादशेतत्कुर्यादिति मदनरत्ने बौधायनोक्तेः भविष्ये नवसप्तविशाखाज्ञानवश्राद्धान्यनुक्रमात् आद्यंतयोर्वर्णि
योस्तुषडित्याहुर्महर्षयः हेमाद्रौवृद्धवसिष्ठः अलब्ध्वातुनवश्राद्धंप्रेतत्वान्नैवमुच्यते अर्वाक्तुद्वादशाहस्यलब्ध्वातरतिदु-
ष्कृतं अतःषडेवएतान्येवविषमश्राद्धानीत्युच्यते नागरखंडेतु पंचमेसप्तमेतद्वद्दष्टमेनवमेतथा दशमैकादशेचैवनवश्राद्धा-
नितानिचेत्युक्तं कात्यायनस्तु चतुर्थेपंचमेचैवनवमैकादशेतथा यदत्रदीयतेजंतोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते प्रथमेसप्तमेचैवेत्या

घपादे व्यासपाठः बह्वृचानां तु नवश्राद्धं दशाहानि नवभिश्चं तु षडङ्कतूनि स्कक्तं नारायणवृत्तौदीपिकायां अथ न तु याद्यद्येन्तु चतुर्थे दिने
श्राद्धं पंचमसप्तमाष्टनवदिशु द्वेषु युग्मद्विजेः प्रथमेन्हि तृतीयेन्हि पंच सप्तनवस्वपि द्वौद्वौपिंडौ प्रदातव्यौ शेषेष्वेकं तु विन्यसेत्
एकोविषमश्राद्धेष्वयवपिंडश्चैक इति तद्वावित्यर्थः अत्रशाखाभेदात्कव्यवस्था अपरार्के भविष्ये नवश्राद्धं त्रिपक्षं च षण्मासं समा-
सिकानि च न करोति स्कृतो यस्तु तस्याधः पितरो गताः वाराहे गतोसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पथः मनसा वायुभूतेन वि
प्रेत्वाहं नियोजये पूजयिष्यामि भोगैस्त्वामेवं विप्रं निमंत्रयेत् आवाहने पितृत्वे वइह लोकं परित्यज्य गतोसि परमां गतिं मनसा
वायुभूतेन विप्रेत्वाहं नियोजय इति तत्रैव बह्वृचपरिशिष्टे अनूदकमधूपं च गंधमाल्यविवर्जितं नवश्राद्धममंत्रं च पिंडोदक-
विवर्जितं उदकमर्घ्यः पिंडोदकं शुंधंतां पितर इत्यवनेजनादि एकोद्दिष्टेषु सर्वेषु न स्वधानाभिरम्यता नाग्नौकरणमंत्रश्च एकवा
यतिलोदकं अनपत्येषु सर्वेषु न स्वधानाभिरम्यतां स्वस्त्यस्तु विसृजेदेवं सूक्तं प्रणववर्जितं एकोद्दिष्टस्य पिंडे तु अनुशब्दो न वि
द्यते पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा चोपजायते सपिंडनात्प्रागिति हेमाद्रिः तेन स्वधा प्रयुंजीत प्रेतश्राद्धे दशाहिके इति ऋष्यशृंगो-
क्तौ दशाहिकोक्तेरेकादशाहे स्वधाप्रयोग एवेति हारलतापरास्ता रत्नावल्यां आशिषो द्विगुणाद्भा जयाशीः स्वस्तिवाचनं पि
तृशब्दः स्वसंबन्धः शर्मशब्दस्तथैव च पात्रालंभोवगाहश्च उल्मुकोल्लेखनादिकं तृप्तिप्रश्नश्च विकिरः शेषप्रश्नस्तथैव च प्रदक्षि
णाविसर्गश्च सीमान्तगमनं तथा अष्टादश पदार्थांश्च प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् अत्र स्वधापितृनमः शब्दानां तिलोसीति मंत्रे प्रेतशब्दो
हेन तूष्णीं वा तिलावपनम् तूष्णीमर्घ्यदानं अमुष्मै स्वाहेति प्रेतनाम्ना पाणिहोमः नाम्ना एकः पिंडः निनयनमंत्रे ऊहः अनुमंत्रणा

दिनमंत्रकं अभिरम्यतामितिविसर्जनं एवंनवश्राद्धवर्जेकोद्दिष्टेषु नवश्राद्धेत्वमंत्रकं सर्वमितिनारायणवृत्तिः क्रियानिबंधे उ
शनानस्यापयेत्पात्रमेकोद्दिष्टेसदाबुधः न्युब्जंतुपार्वणेकुर्यात्तस्यापरिकुशान्न्यसेत् नवश्राद्धंगृहेकुर्याद्द्वार्यांयत्राग्नयोपिवा स
पिंडीकरणात्तानिमेतच्छ्राद्धानियानिवै तानिस्युर्लौकिकेवन्हावित्याहत्वाश्वलायनः इदंसंभवेन्नैनकार्यं नवश्राद्धेषुपंक्ति
ष्टगृहपर्युषितंत्यजेत् दंपत्योर्भुक्तशेषंचनतद्भुंजीतकर्हिचिदित्यंगिरोवचनलिंगात् द्वाभ्यांतदातुकृच्छ्राभ्यांशुद्धिःस्यात्तुविवेकि
नामितिब्राह्मेउक्तं विप्रेतुनिर्णयामृतेकण्वः नवश्राद्धंमासिकंचयद्यदंतरितंभवेत् तत्तदुत्तरसातंत्र्याद्नुष्ठेयंप्रचक्षते ह
माद्रौलाघवः शावंतुसूतकंचेत्स्यात्तन्निशायांचमृतोतथा नवश्राद्धानिदेयानियथाकालंयथाक्रमं निशायामाशौचांतेत्र्यहव्यहे
अन्वारोहणेतु नवश्राद्धानिसर्वाणिसापिंडीकरणंपृथक् एकएववृषोत्सर्गोगौरेकातत्रदीयते आशौचांत्यदिनेकार्यमुक्तंम
ब्राह्मे यस्ययस्यतुवर्णस्ययद्यत्स्यात्पश्चिमंत्विहः सतत्रवस्त्रशुद्धिंचगृहशुद्धिंकरोत्यपि समाप्यदशमंपिंडमेतस्यैतुवा
ससी अंत्यानामाश्रितानांचस्त्रस्त्राःस्नानंकरोतिच श्मश्रुलोमनखानांचयस्त्याज्यंतज्जहात्यपि गौरसर्षपकल्केनतिलकल्केन
संयुतं शिरःस्नानंततःकृत्वातोयेनाचम्यवाग्यतः वृषभंगांसुवर्णंचस्पृष्ट्वाशुद्धोभवेन्नरः क्रियानिबंधेगृह्यकारिकायां
अत्रपिंडत्रयंदद्युस्तत्स्त्रिभ्यस्तथादिमं प्रेतायमध्यमंतद्वत्तृतीयंचयमायवै तथा कर्त्रानुमार्थिताःसंतोज्ञातिसंबंधिबांधवाः
दद्युरभ्यागतःपूर्वंत्रींस्त्रीन्धर्मोदकाञ्जलीन् पूर्ववन्नामगोत्राभ्यांनियमोनेहकश्चन मदनरत्नेविष्णुहारितौ आशौचांतेकृ
तश्मश्रुकर्माणस्तिलकल्कैःसर्षपकल्कैर्वास्नाताःशुक्लवाससोगृहंप्रविश्यशुस्तत्रशांतिकंकृत्वाब्राह्मणपूजनंकुर्युरितिदेवलः

दशमेहनि संप्राप्ते स्नानं ग्रामाद्बहिर्भवेत् तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च अपरार्के बृहस्पतिः नवमे वाससां त्यागो नख
रोम्णां तथांतिमे तत्रैव व्यासः आशौचांत्यदिने क्षौरं जनन्यां च गुरौ मृते एतत्प्रेतात्प्रवयसामित्याहापस्तंबः अनुभाविनां च परि
वपनमिति अनुभाविनः कनिष्ठा इति विज्ञानेश्वररत्नाकरादयः आशौचमनुभवतां पुंसां सर्वाशौचे तु मुंडनं आज्ञया नरपतेर्द्विज-
न्मनां दारकर्म मृतसूतकेषु च बंधमोक्षमथ दीक्षणेष्वपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु इति रत्नमालोक्तेर्जननाशौचेपीति शुद्धित-
त्त्वादयः अत्र देशाचारतो व्यवस्था परिशिखावर्जं केशश्मश्रुनखलोमानि वापयीत शिखावर्जमिति गोभिलोक्तेः यत्त्वापस्तं-
बः न समावृत्ता वपेरन्नन्यत्र विहारादित्येके विहारो दर्शादियागः तेन विना समावृत्ता गृहस्था न वपेयुरित्यर्थः यच्च वृथाच्छि-
नत्ति यः केशान् तमाहुर्ब्रह्मघातिनमिति तत्केशश्मश्रु धारयतामप्यापद्भवति स्मृतांतरे इति दानधर्मोक्तं काम्यपरं अनुभाविनः पुत्रा-
दय इत्येके पुत्रः पत्नी च वपनं कुर्याद्दंते यथाविधि पिंडदानोचितोन्योपि कुर्यादित्थं समाहित इत्यपरार्के व्यासोक्तेः यत्तु मिता-
क्षरायां द्वितीयेहनि कर्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः तृतीये पंचमे वापि दशमे वा प्रदानत इति आप्रदानत इति चतुर्थादीनि तत्प्र-
थमदिने संभवे ज्ञेयं अलुप्तकेशायः पूर्वं स्नात्वा केशान्प्रवापयेत् द्वितीयेह्नि तृतीयेह्नि पंचमे सप्तमेपि वा यावच्छ्राद्धं प्रदीयते ता-
वदित्यपरं मतमिति माधवीये मदनरत्ने च बोधायनोक्तेः मदनपारिजाते तु दशमे प्रथमे च समुच्चय उक्तः यत्तु दशमे पिंडमु-
त्सृज्य रात्रिशेषे शुचिर्भवेदिति तदेकादशाहश्राद्धांगविप्रनिमंत्रणार्थं ज्ञेयं अथैकादशाहः मनुः विप्रः शुद्ध्यत्यपः स्पृष्ट्वा
क्षत्रियो वाहनायुधैः वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः शुद्धितत्त्वे देवलः आद्याहःसु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमंगलाः

आशौचाद्द्विजमुच्यंते ब्राह्मणानुस्वस्तिवाच्यच याज्ञवल्क्यः आद्यमेकादशेऽहनि क्षत्रियाद्येराशौचेप्येकादशेऽह्नि श्राद्धं कार्यम् आद्य
श्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशेऽहनि कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिरशुद्धिः पुनरेव स इति हेमाद्रौ शंखवाक्ये : पैठीनसिः एकादशेऽह्नि य
च्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतं चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक् यत्तु मरीचिः आशौचान्ते ततः सम्यक् पिंडदानं समाप्य ने
ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति तत्सर्ववर्णानां दशाहाशौचपरं यत्तु विष्णुः अथाशौचापगमे इति यच्च गौडग्रंथेहा
रीतः श्वोभूते एकोद्दिष्टं कुर्यात् यच्च बैजवापः ऊर्ध्वं दशम्या अपरेद्युरिति तद्विप्रविषयं एतेन दशमीपिंडापकर्षपक्षे अवयव
पिंडासमाप्तौ कथमेकादशाहे श्राद्धमिति सूरवोक्तिः परास्ता वचनादाशौचमध्य इव तत्राप्यविरोधात् भविष्ये एकादशाभ्यो विप्रे-
भ्यो दद्यादेकादशेऽहनि भोजनं तत्रवैकस्मै ब्राह्मणाय महात्मने यत्तु मात्स्ये एकादशेऽहनि तथा विप्रानेकादशैव तु क्षत्रादिः सू
तकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजानिति तदुद्गणश्राद्धपरमिति मदनपारिजातः गौडास्त्वस्माद्वचनात् क्षत्रियादीनामाशौचान्त एवेत्या
हुः रामायणेपि समतीते दशाहे तु कृतशौचो यथाविधि चक्रे द्वादशिकं श्राद्धं त्रयोदशिकमेव च द्वादशिकं द्वादशाहे निवर्त्य-
त्रयोदशाहे श्राद्धं त्रयोदशिकं चतुर्दशाहविधेयं सपिंडनपाथेयादि क्षत्रियाणां द्वादशाहाशौचे त्रयोदशेऽह्नि एकोद्दिष्टं चतुर्दशे सपिंड
नम् द्विविधवाक्यादेकादशाहाशौचान्तयोर्विकल्प इत्यन्ये सद्यःशौचादौ शुद्धे हत्तादेरेकादशाहः अन्ये पाशौचान्त इति वय-
कौर्मे एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य पावनः द्वादशे वाह्नि कर्तव्यमनिंद्ये प्यथवाहनि नियमेतत्क्रियाकालयुक्त एकादशे तु न
निषेध इत्युक्तं प्राक् बृहस्पतिः वस्त्रालंकारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकं गंधमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्रे तदर्पयेत् श्रोत्रिया

भोजनीयास्तु नवसप्तत्रयोदश जातयोर्बांधवानिःस्वास्तथान्यातिथयोपरे देवयाज्ञिकनिबंधे एकादशस्त्वविप्रेषु प्रेतमावाह्य भो-
जयेत् तत्राद्यायचशय्यादिदद्यादाद्यमितिस्मृतं विष्णुः एकवन्मंत्रानूहेदेकोद्दिष्टेबहुवचनांतानेकवचनांतान्वदेदित्यर्थः ए
तदृष्टार्थत्वे अस्यविप्रेगौणकालमाह हेमाद्रौ बोधायनः एकोद्दिष्टस्यएवस्याद्यु द्वादशाहनिवापुनः अतऊर्ध्वमयुग्मेषुकुर्वीताहः
स्वशक्तितः अर्धमासेथवामासिऋतौसंवत्सरेपिवेति तत्रैवलघुहारीतः एकोद्दिष्टंतुकुर्वीत पाकेनेवसदास्वयं अभावेपाकपात्राणां
तदहःसमुपोषणम् गोभिलः ब्राह्मणंभोजयेदाद्ये होतव्यमनलेथवा पुनश्चभोजयेदेकंद्विराष्ट्रत्तिर्भवेदिति एतदाद्यमासि
काद्याब्दिकयोःसिद्धयर्थमितिभट्टाः तेनमहैकोद्दिष्टंषोडशश्राद्धाद्भिन्नमेव अतएवाद्यंसर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकादशाहइतिवि-
ज्ञानेश्वरः अन्येत्वाद्यमासिकाब्दिकयोराद्यमेकादशेहनीतिविषयमाद्भेदमाहुः द्वयोस्तंत्रत्वबाधार्थंगालवीयमित्यन्ये युद्धहता
दौतु हेमाद्रौ पृथ्वीचंद्रोदये पैठीनसिः सद्यःशौचेपिदातव्यंप्रेतस्यैकादशेहनि सएवदिवसस्तस्यश्राद्धशय्यासनादिषु एवमेकादशाह
दौ अतोत्रद्वितीयेह्न्येकादशाहंवदन् दोदूः शूलपाणिः स्मार्तगौडश्चपरास्तः एतेनाद्यमेकादशेहनीत्याशौचानंतरदिनपरमितिवि
ष्णूक्तेः प्रागुक्तशंखवादिवचनानांचानाकरत्वादितिवदंतः कल्पतरुवाचस्पतिप्रमुखाः सर्वमहानिबंधविरोधादुपेक्ष्याः उशनाः
त्र्यहाशौचेपिकर्तव्यमाद्यमेकादशेहनि अतीतविषयेसद्यस्त्र्यहोर्ध्ववार्तादिष्यते याज्ञवल्क्यः एकोद्दिष्टंदैवहीनमेकार्घ्यैकपवि
त्रकं आवाहनाग्नौकरणरहितंत्वपसव्यवत् उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेविप्रविसर्जने अभिरम्यतामितिवदेद्ब्रूयुस्तेभिरताःस्महइति
अग्नौकरणनिषेधोन्यपरःबह्वृचानांसर्वैकोद्दिष्टेपुनद्भवत्येवेत्युक्तंप्राक् स्वदितमितितृप्तिप्रश्नइतिकात्यायनः प्रथमेपात्रेसंस्रवानित्यस्य

तृतीयेणापिधानस्य च बाधान्नपात्रं न्युब्जं तेतिश्रूलपाणिः प्रचेताः नात्रपात्रालंभो नाशिषः प्रार्थयेत् अत्रविशेषो हेमाद्रौ वाराहे
श्मश्रुकर्म तु कर्तव्यं नखच्छेदस्तथैव च स्नपनाभ्यंजनं दद्यात् श्राद्धविधिपूर्वकं तथा उपवेश्यासने भद्रे छत्रं तत्र प्रकल्पयेत्
पश्चादुपानहौ दद्यात्सर्वाण्याभरणानि च विष्णुः दक्षिणांतश्राद्धसुसंस्कृतादक्षप्योदकेषु चतुरंगुलपृथ्वीस्तावदंतरालास्ता-
वदधः खातावितस्त्यायतास्तिस्रः कर्षूः कुर्यात् कर्षूणां समीपेग्निमाधाय परिस्तीर्यैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं जुहुयात् सोमाय-
पितृमते स्वधा नमोग्नये कव्यवाहनाय यमायांगिरस्वते इति स्थानत्रये प्राग्वत्पिंडनिर्वपणं दधिमधुघृतमांसैः कर्षूत्रयं पूरयित्वैत-
त्तइतिजपेत् शेषं नवश्राद्धवत् अत्रसाग्नेरप्यंते वैश्वदेवं इत्युक्तं प्राक् इदं दशाहकर्त्रा पुत्रेण वा कार्यमित्युक्तं क्रियानिबंधकृ
त्यकारिकायां तिलोसि प्रेतदेवत्यः प्रेतलोकान्हि नो नक मंत्रमुक्त्वा तिलानेवं प्रक्षिपेदर्घ्यपात्रतः दक्षिणासु दकुंभं च सान्नं दत्त्वा तथै
वगा तस्मै दद्यात् कुक्कुशेषं तद्भांडान्यपि भाजनं विप्राभावेग्नावेकोद्दिष्टं अग्नौ पायसं श्रपयित्वाज्यभागांते तदग्ने प्राक् प्रयोगं कृत्वा
ग्नौ प्रेतमावाह्य गंधाद्यैः संपूज्य पृथिवीते पात्रमित्यादिनान्नं संकल्प्योदीरतामवर इत्यृग्भिश्चतुरष्टाभिर्द्वात्रिंशदाहुतीर्हुत्वापिं
डदानादिश्राद्धं समापयेदिति याज्ञवल्क्यः एतत्सपिंडीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रियामपि अथ वृषोत्सर्गः सच नित्यकाम्यः न क
रोति वृषोत्सर्गं कृतीर्थे वा जलांजलिम् न ददाति कृतो यस्तु पितुरुच्चार एव सः उच्चारः पुरीषं एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत्
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेदिति मत्स्यकौर्मोक्तेः एकादशाहे प्रेतस्य यस्य नोत्सृज्यते वृषः प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्रा
द्धशतैरपीति षट्त्रिंशन्मते निंदाश्रुतेः एवं कृत्वाश्वमेधमाप्नोति फलं वाजिमखोदितं यमुद्दिश्योत्सृजेन्नीलं सलभेत परां गतिं वृषो-

नि॰सिं॰ ४१

स्पृष्टः पुनात्येव दशातीतान्दश परानिति देवीपुराणे भविष्यादौ फलश्रुतेश्च अयं द्वादशाह उक्तो भविष्ये चैत्र्यां वापि तृतीयायां वैशाख्यां
द्वादशेऽह्नि वेति विष्णुधर्मे तु मृताहे इत्युक्तः विषुवदिनयेनैव मृताहे बांधवस्य चेति अयं गृहे न कार्यः न गृहे मोचयेन्नीलं कामयन्नु
कुलफलमिति कालिकापुराणात् कामधेनौ वत्सराभ्यंतरे पित्रोर्वृषस्योत्सर्गकर्मणि वृद्धिश्राद्धं न कुर्वीत तदन्यत्र समारभेत् त
ल्लक्षणं तु ब्राह्मे लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते श्वेतवर्णस्य मुखादीनि श्यामा
नि श्यामस्य वा श्वेतानि यस्य सोपि नील उक्तो मात्स्यादौ देवीपुराणे चतस्रो वत्सिका भद्रा द्द्वा संभवतोपि वा यत्तु पठंति वृषोत्स
र्जनवेलायां वृषाभावः कथंचन मृद्भिः पिष्टैश्च दर्भैर्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत् न शक्यते वृषोत्सर्गो होमं वा तत्र कारयेदिति तन्निर्मूलं तद्वि-
धिर्हेमाद्रौ पद्धतौ च ज्ञेयः अत्र देवयाज्ञिकेन वृषोत्सर्गात्पूर्वं पुरुषसूक्तेन विष्णुरूपप्रेतोद्देशेन विष्णुतर्पणमुक्तं तत्र मूलं चिंत्यं
पारस्करः सव्येन पाणिना पुच्छं समालंब्य वृषस्य तु दक्षिणेनाप आदाय सतिलाः सकुशास्ततः प्रेतगोत्रं समुच्चार्य अमुकस्मै
इति ब्रुवन् वृष एव मया दत्तस्त्वं तारयतु सर्वदा सहेमसतिलं भूमावित्युच्चार्य विनिक्षिपेत् तथा विधारयेन्न तं कश्चित् न च
कश्चन वाहयेत् न दोहयेच्च तद्धेनूर्न च कश्चन बंधयेत् स्त्रीषु विशेषः संग्रहे पतिपुत्रवती नारी भर्तुरग्रे मृता यदि वृषोत्सर्गं न कु
र्वीत गां दद्याच्च पयस्विनीं पतिपुत्रयोः साहित्यं विवक्षितं अन्वारोहणेपि गोदानमेवेत्युक्तं प्राक् आशौचांतरेपि वृषोत्सर्गा-
द्य मासिकश्राद्धादि दद्यादेवेत्युक्तं क्रियानिबंधे स्मृत्यंतरे सूतके मृतके चैव द्वितीयं मृतकं यदि पिंडदानं प्रकुर्वीत वृषोत्सर्गं त
थैव च न हन्यात्सूतके कर्म द्वादशैकादशाहिकं शूद्रो वा यदि वा शूद्रः कुर्याद्देवाविचारयन्निति अत्र पददानमुक्तं देवजानीये गा

प॰आ॰ ३

४१

रूढे एकादशाहंप्रक्रम्य तदन्हिदीयतेसर्वं द्वादशाहेविशेषतः पदानिसर्ववस्तूनिवरिष्ठानित्रयोदश योददातिमृतस्येहजीवतोप्या
त्महेतवे स्फुरखीभूत्वामहामार्गेवैनतेयसगच्छति यथा आसनोपानहौछत्रंमुद्रिकाचकमंडलुः भाजनंभाजनाधारोवस्त्राण्यष्ट
विधंपदं तथा भाजनासनदानेनमुद्रिकाभोजनेनच आज्ययज्ञोपवीतेनपदंसंपूर्णतांव्रजेत् महिषीरथगोदानात्सुखी-
भवतिनिश्चितं सर्वोपस्करयुक्तानिपदान्यत्रत्रयोदश योददातिमृतस्येहजीवन्नप्यात्महेतवे सगच्छतिपरंस्थानंमहाक
ष्टविवर्जितः त्रयोदशपदानीत्थंप्रेतायैकादशेहनि दातव्यानियथाशक्तितेनासौप्रीणितोभवेत् अन्नंचैवोदकंचैवोपानहौ
चकमंडलुः छत्रंवस्त्रंतथायष्टिर्लोहदंडंतथाश्मं अग्निष्टिकांचदीपंचतिलांस्ताम्बूलमेवच चंदनंपुष्पदानंचोपदानानिचतुर्दश
योऽश्वरथगजंवापिब्राह्मणेप्रतिपादयेत् स्वमहिम्नोऽनुसारेणतत्तत्सुखमवाप्नुयादिति अत्रमूलंचिंत्यं अथशय्यादानं हेमा
द्रौभविष्ये तस्माच्छय्यांसमासाद्यसारदारुमयींदृढां दंतपत्रचितांरम्यांहेमपट्टैरलंकृतां हंसतूलीप्रतिच्छन्नांशुभगंडूपधानि
कां प्रच्छादनपटीयुक्तांगंधधूपादिवासितां तस्यांसंस्थापयेद्धैमंहरिंलक्ष्म्यासमन्वितं अत्रहरिस्थानेप्रेतं उच्छीर्षकेघृतभृ
तंकलशंपरिकल्पयेत् तांबूलकुंकुमक्षोदकर्पूरागरुचंदनं दीपिकोपानहौछत्रचामरासनभाजनं पार्श्वेषुस्थापयेद्भक्त्यासप्त-
धान्यानिचैवहि शयनस्थस्यभवतियदन्यदुपकारकं भृंगारकरकाद्यंतुपंचवर्णवितानकं मंत्रस्तु यथानकृष्णशयनंशून्यंसा
गरजातया शय्याममाप्यशून्यास्तुतथाजन्मनिजन्मनि यस्मादशून्यंशयनंकेशवस्यशिवस्यच अर्थंतद्वद्दत्त्वैवंतस्यसक-
लंप्रणिपत्यविसर्जयेत् एकादशाहेपितथाविधिरेषप्रकीर्तितः विशेषंचात्रराजेंद्रकथ्यमानंनिशामय तेनोपभुक्तंयत्किं

चिद्रुस्त्रवाहनभाजनं यद्यदिष्टंचतस्यासीत्तत्सर्वंपरिकल्पयेत् तमेवपुरुषंहैमंतस्यांसंस्थापयेत्तदा पूजयित्वाप्रदातव्यामृतश-
य्यायथोदिता पाद्मे मृतकांतेद्वितीयेन्हिशय्यांदद्यात्सलक्षणां कांचनंपुरुषंतद्वत्फलवस्त्रसमन्वितं संपूज्यद्विजदांपत्यं
नानामणिविभूषितं उपवेश्ययतुशय्यायांमधुपर्कंततोवदेत् रजतस्यतुपात्रेणदधिदुग्धसमन्वितं अस्थिललाटिकंगृह्यसूक्ष्मं
कृत्वासपायसं भोजयेद्द्विजदांपत्यंविधिरेषःसनातन एषएवविधिर्दृष्टःपार्वतीयेर्द्विजोत्तमैः एतत्प्रतिग्रहेतत्रैवोक्तम् गृ
हीतायातुतस्यांवैपुनःसंस्कारमर्हति शय्यादानफलंभविष्ये स्वर्गेपुरंदरपुरेसूर्यपुत्रालयेतथा सुखंवसत्यसौजंतुःशय्याद
नप्रभावतः आभूतसंप्लवंयावत्तिष्ठत्यातंकवर्जितमिति अथोदकुंभः हेमाद्रौस्मृतिसमुच्चये एकादशाहात्प्रभृतिघटस्तोयान्न
संयुक्तः दिनेदिनेप्रदातव्योयावत्संवत्सरंक्रतैः लौगाक्षिः यस्यसंवत्सरादर्वाक्सापिंडीकरणंभवेत् मासिकंचोदकुंभंचदेयंत
स्यापिवत्सरं उत्तरार्धेतस्याप्यन्नंसोदकुंभंदद्यात् संवत्सरंद्विजेइतियाज्ञवल्क्यपाठः सपिंडनापकर्षेस्यापकर्षप्राप्तेबाधकमि
दमितिशूलपाणिः तन्न प्रकृतिविकाराभावेनतदंतन्यायविषयत्वात् मात्स्ये यावदब्दंचयोदद्यादुदकुंभंविमत्सरः प्रेताया-
न्नसमायुक्तंसोश्वमेधफलंलभेत् केचित्त्रयोदशाहमारभ्याहुस्तन्निर्मूलंदेवयाज्ञिकः सपिंडनापकर्षेसंवत्सरंयावदुदकुंभंअर्वा
गेवदद्यान्नोर्ध्वं प्रेतलोकगतस्यान्नंसोदकुंभंप्रयच्छतोतिगोविंदराजधृतविष्णूक्तेः अन्नंचैवयथाशक्त्यातुसंख्यांकृत्वाब्दिकावधि
दातव्यंब्राह्मणेभ्यःसोदघटादीनिक्षयंतुवा अपिश्राद्धशतैर्दत्तैरुदकुंभंविनानराः दरिद्राःदुःखिनस्तातप्रमंतिचभवार्णवे तेनापकृ
ष्यदातव्यंप्रेतस्याप्युदकुंभकमिति गोभिलभाष्येस्कोदाच्च सपिंडनात्प्रागेवतस्याविधानादूर्ध्वंनिषेधादित्याह तन्न उदकुंभेपार्व-

णविधिनानुपपत्तेरेवं व्याख्यायां मानाभावान्मिताक्षरादिविरोधाच्च वचनं यदि समूलं तदाब्दादपकर्षविधन्ते प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि
सपिंडीकरणं तथेति हेमाद्रौ शाट्यायनोक्तेः तस्याप्यन्नं सोदकुंभमिति याज्ञवल्क्यविरोधाच्च मदनरत्ने गौतमः प्रेतेदेवं पार्व
णं श्राद्धं सोदकुंभमधर्मकं कुर्यात्प्रत्याब्दिकाच्छ्राद्धात्संकल्पविधिनान्वहं अधर्मकं ब्रह्मचर्यादिनियमहीनं एतन्मासिकवदेको
द्दिष्टं पार्वणकार्यं अपरार्कस्तु सपिंडीकरणे वृत्ते पृथक्त्वेनोपपद्यते पृथक्कृते तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिंडतेति लघुहारीतोक्त्या
वपि तस्याप्यन्नं सोदकुंभं दद्यात्संवत्सरं द्विज इति याज्ञवल्कीये तस्यैत्येकलोक्तेः सपिंडनोत्तरमप्येकोद्दिष्टमेवेत्याह अत्र-
पिंडदानं कृताकृतं अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात् पिंडमप्येके निपृणंतीति हेमाद्रौ पारस्करोक्तेः श्राद्धमात्रोक्तो पिंडमा
त्रमिति गौडाः तन्न अपिशब्दबाधापत्तेः हारीतः मृते पितरि वै पुत्रः पिंडमब्दं समाचरेत् अन्नं कुंभं च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्म
तः प्रेतशब्दोच्चारणेनेति हलायुधः यद्वा प्रेतस्य निर्देशो यत्र तदेकोद्दिष्टं तद्धर्मकमित्यर्थः अत्राशौचांतदिनाद्यब्दांतं यावद्वत्स
रापूर्तेः शौचं नाधिकारिविशेषण तेन मृतिदिनमारभ्यैव तत्कार्यमिति केचित् तन्न हेमाद्रिधृतवचोविरोधात् मध्ये आशौचादि-
नाबाधे तु लोप एव दर्शवत् तथा प्रथमाब्दे दीपदानमुक्तं देवजानीये गारुडे मत्स्यहद्दीपकोदेयो मार्गे तु विषमे नरैः यावत्संवत्सरं वा
पि प्रेतस्य सुखलिप्सया प्राङ्मुखो वोदङ्मुखो वा दीपं देवागारे द्विजालये कुर्याद्याम्यमुखं वापि अद्भिः संकल्प्य सुस्थितं अथ मासिका
नि तानि च कृत्वैव सपिंडनं कार्यं तथा गोभिललौगाक्षी श्राद्धानि षोडशादत्वा नैव कुर्यात्सपिंडनं श्राद्धानि षोडशाप्यार्थं विदधी
त सपिंडनं तानि त्वाहुर्जातूकर्ण्यः द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यषाण्मासिकं तथा त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश आ

द्यषाण्मासिकाब्दिकशब्दाः ऊनमासिकोनषष्ठोनाब्दिकपराः हेमाद्रौतुसपिंडीकरणंचैवइत्यनेनतृश्राद्धषोडशाभित्यन्तराद्धेपाठः
नदा आद्यमूनमासिकंद्वादशाहे षाण्मासिकंऊनषष्ठेनाब्दिकेइत्यर्थः कात्यायनस्त्वन्यथाह द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यषा
ण्मासिकेतथा सपिंडीकरणंचैवइत्येतच्छ्राद्धषोडशम् एकाहेनतुषण्मासायदास्युरपिवात्रिभिः न्यूनाःसंवत्सराश्चैवस्यातां
षण्मासिकेतदा द्विवचनादूनषष्ठोनाब्दिकेइत्यर्थमाह पृथ्वीचंद्रः व्यासस्त्वन्यथाह द्वादशाहेत्रिपक्षेच षण्मासेमासिकाब्दिके
श्राद्धानिषोडशैतानिसंस्मृतानिमनीषिभिः द्वादशाहपदमूनमासिकपरं तस्यद्वादशाहप्रयुक्तेरितिकालादर्शः मदनरत्नेब्राह्मेत्वन्य
थोक्तं मृगांतुत्यक्तदेहानांश्राद्धाःषोडशसर्वदा चतुर्थेपंचमेचैवनवमेकादशेतथा ततोद्वादशभिर्मासैःश्राद्धाद्वादशसंख्ययेति
चतुर्थादीनिदिनानि भविष्येत्वन्यथोक्तं अस्थिसंचयनंश्राद्धंत्रिपक्षेमासिकानितु रिक्तयोश्चतथानिष्येप्रेतश्राद्धानिषोडशेति रिक्तयोस्तिथ्योरितिन्यूनष
ष्ठोनाब्दिकपरमितिहेमाद्रिःअत्रदेशकुलशाखाभेदाद्व्यवस्थेतिसर्वनिबंधाः गालवः ऊनषाण्मासिकंषष्ठेमासेवान्यूनमासिकं त्रैपक्षि
कंत्रिपक्षेस्यादूनाब्दंद्वादशेतथा ऊनमासिकेतुगोभिलः मरणाद्द्वादशाहेस्यान्मास्यूनेचोनमासिकं मदनरत्नेकालादर्शेच श्लो
कगौतमः एकद्वित्रिदिनैरूनेत्रिभागेनोनएववा श्राद्धान्यूनाब्दिकादीनिकुर्यादित्याहगौतमः क्रियानिबंधेऋतुस्तु सार्द्धएका
दशेमासेसार्द्धेवैपंचमेतथा ऊनाब्दमूनषण्मासंभवेताश्राद्धकर्मणीइत्युक्तं तत्रमूलंचिंत्यम् ऊनेषुवर्ज्यान्याहमरीचिः द्विपुष्करेच
नंदासुसिनीवाल्यांभृगोर्दिने चतुर्दश्यांचनोनानिकृत्तिकासुत्रिपुष्करे ज्योतिषे त्रिपादर्क्षतिथिर्भद्राभौमेज्यरविभिःसह त
दात्रिपुष्करोयोगोद्वयोर्योगेद्विपुष्करः गालवः त्रिभिर्वादिवसैरूनेत्वेकेनद्वितयेनवा आद्यादिषुचमासेषुकुर्यादूनाब्दिकादिकम्

एकन्यूनपक्षेपंचम्यांमृतस्यतृतीयायांत्रिभिर्न्यूनेप्रतिपदिद्व्यूनेद्वितीयायामितिकेचित् माधवस्तुषाण्मासिकाब्दिकेश्राद्धेस्यातांपूर्वेद्युरे-
वते मासिकानिस्वकीयेतुदिवसेद्वादशेपिचेतिपैठीनसिवाक्येऊनषण्मासिकंसप्तममासगतमृताहात्पूर्वेद्युःकार्यं ऊनाब्दिकंतुद्वि
तीयाब्देमृताहदिनात्पूर्वेद्युःकार्यमित्यर्थमाह मासिकानिस्वकीयेतुदिवसेइत्युक्तेः इदमेवयुक्तं मदनरत्नेप्येवं याज्ञवल्क्यः
मृतेहनितुकर्तव्यंप्रतिमासंतुवत्सरं प्रतिसंवत्सरंचैवमाद्यमेकादशेहनि अत्राद्यमासिकमाब्दिकंचैकादशेन्हीतिनिर्णयामृतादयः
ब्राह्मणंभोजयेदाद्येहोतव्यमनलेथवा पुनश्चभोजयेद्विप्रान्द्विरावृत्तिर्भवेदितीतिगोभिलीयंचतद्विषयमाहुः अन्येतुमासपक्षतिथिस्पृ
ष्टइत्यादिविरोधादाब्दिकंवर्षांतमेव मासिकंतुमासादौ द्विरावृत्तिस्तुएकादशाहिकाद्यमासिकपरा देवयाज्ञिकोप्येवमाह लौ
गाक्षिरपि मासादौमासिकंकार्यमाब्दिकंवत्सरेगते आद्यमेकादशेकार्यमधिकेत्वधिकंभवेत् दीपिकायांतु आद्यंरुद्रमितेर्कसं
मितदिनेवास्यादित्युक्तं गौडास्तुमृततिथ्यवधिकेएकदिनाधिके माससंवत्सरपदंगौणंपूर्णेब्देइतिईषदसमाप्तपरत्वमितिशूलपा
णिः तेनद्वितीयामासादावाद्यमासिकादीनि तन्मौख्यंकृतंअशक्तौतुहारीतः मुख्यंश्राद्धंमासिमासिअपर्याप्तावृतुंप्रति द्वादशा-
हेनवाभोज्याएकाहेद्वादशापिवा ऋतुंप्रतिद्वेद्वे इत्यर्थः यदापितुर्मरणात्त्रयोविंशतितमेदिनेदर्शोवृद्धिर्वास्यात्तदाद्वादशदिने
षुद्वादशमासिकानिकार्याणीत्यर्थः त्रैपक्षिकंतुत्रिपक्षेतीतेमृताहेकार्यं त्रैपक्षिकंभवेद्वृत्तेत्रिपक्षेतदनंतरमितिभविष्योक्तेरिति
मदनरत्नेउक्तं पृथ्वीचंद्रकालादर्शनिर्णयामृतादयस्तु ऊनान्यूनेषुमासेषुविषमाहेसमेपिवा त्रैपक्षिकंत्रिपक्षेस्यान्मृताहेत्वितरा
णित्विति कार्ष्णाजिनिस्मृतेः पूर्वत्रवृत्तेप्रवृत्ते इत्यर्थमाहुः तेनदनंतरशब्दविरोधात्त्रैपक्षिकद्वितीयमासिकयोः संकरापत्तेरेवंव्या-

स्यायां मानाभावाच्चोपेक्ष्याः त्रिपक्षसपिंडनेत्वेवं शब्दाभावादधिकरणत्वमेव ज्ञेयं यत्तु क्रियानिबंधे गारुडे त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे तु प्रवृत्ते
विषमे दिने मासिकान्यपि चैतानि अष्टाविंशतिमे दिने इति तन्निर्मूलम् स्मृतिरत्नावल्यां द्वादशाहे यदा कुर्यात्पितुः पुत्रः स
पिंडनं एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतश्राद्धानि षोडश पैठीनसिः सपिंडीकरणादर्वाक् कुर्वन्श्राद्धानि षोडश एकोद्दिष्टविधानेन कु
र्यात्सर्वाणि तानि तु सपिंडीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स तान्यपि मदनरत्ने कात्यायनः आ
द्यमग्निमतः कार्यं दाहाद्वैकादशेऽहनि ऊनानि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ऊनानि त्रैपक्षिकादूर्ध्वानि क्रियानिबंधे गारुडे
त्रिपक्षात्पूर्वतः साग्नेर्भवेत्संस्कारवासरे ऊर्ध्वं मृतदिनेऽनग्नेः सर्वाण्येवमृताहतः एतानि च यदा सपिंडनात्पूर्वं युगपत्कुर्या
त्तदा देशकालकर्त्रैक्यतंत्रत्वादेकः पाक इति केचित् पाकभेद इति भट्टचरणाः अत्र केचिदाहुः देशकालदेवतैक्यतंत्रत्वात् श्राद्ध
कालातिक्रमापत्तेर्द्वादशाहेथ सर्वाणि संक्षेपेण समापयेत् तान्येव तु पुनः कुर्यात्प्रेतशब्दं न कारयेत् इति कात्यायनोक्तेर्नैकश्राद्धद्व
यं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचिदित्यस्य देवतैक्यपरत्वेत्यत्र तत्सत्वा श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न कारयेदिति जाबालुक्तेः षोडशास
ख्यायामश्ववाजपेये प्राजापत्ययागसप्तदशत्ववत्सान्नाय्ययागद्वित्ववच्च दर्शपातसंक्रांतिश्राद्धवत् युगपदनुष्ठानेऽप्युपपत्तेराद्यमा
सिकाद्यूनाब्दिकांतेषु षोडशश्राद्धेषु विचक्षणः क्रियतामित्येवं प्रयोगेणैको विप्रः पिंडोर्घ्यश्चेति विरुद्धविधिविध्वंसेप्येवं तन्मं
दं द्वादशाहे नवा भोज्या एकाहे द्वादशापि वेति हेमाद्रौ हारीतवचोविरोधात् तेन विप्रभेदात्पिंडार्घ्याद्यपि भिन्नमिति सिद्धं ए
तानि द्वादशाहादौ सपिंडनात्पूर्वं कृतान्यपि वृद्धिं विनापकर्षे पुनः स्वकाले कार्याणि यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिंडीकरणं कृतं मासिकं

चोदकुंभंचदेयंतस्यापिवत्सरमितिमदनरत्नेंगिरसोक्तेः नचेदंमासिकानामपकर्षविधत्तेकिंतुसपिंडनोर्ध्वंस्वकालेनुष्ठानमेवेतिवाच्यं
श्राद्धानिषोडशादत्त्वानतुकुर्यात्सपिंडतामितिविरोधात् यस्यसंवत्सरादर्वाक्विहितातुसपिंडता विधिवत्तानिकुर्वीतपुनःश्रा
द्धानिषोडशेतिमाधवीयेगोभिलोक्तेश्च अर्वाक्संवत्सराद्यस्यसपिंडीकरणंकृतं षोडशानांद्विरावृत्तिंकुर्यादित्याहगौतमइति
तन्नैवगालवोक्तेः षोडशत्वंचैकादशाहसपिंडनपक्षे तत्राद्यमासिकस्यकालसत्वात् अन्यपक्षेषुयथासंभवंज्ञेयं यत्तुदीपिका
याम् अनुमासिकानितुचरेत्तान्येवसापिंड्यतःपश्चात् द्वादशोत्कृष्टेरूनानांनपुनःकृतिरित्युक्तं तदेतद्विरोधाच्चिंत्यम् यत्तुगौडाः
सपिंडीकरणांतातुज्ञेयाप्रेतक्रियाबुधैरितिशातातपोक्तेमासिकानांप्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात्सपिंडनापकर्षेतदंतन्यायेनतेषामप्यपकर्षा
न्मासिकानांनपुनः कृतिः यत्तुमासिकंचोदकुंभंचेतिलौगाक्ष्यादिवचनंतन्निर्मूलं समूलत्वेपिदार्शपरंचेत्याहुः तेउक्तवक्ष्यमाण
वचोनिबंधविरोधान्मूर्खाइत्युपेक्ष्याः यत्तुमिताक्षरायांसपिंडनोर्ध्वंस्वकालेएवकार्याणि अपकर्षस्त्वनुकल्पइत्युक्तं तदपिपूर्व
विरोधाच्चिंत्यं तेनवृद्धिंविनापकर्षेपुनःकृतिः अर्वाक्संवत्सराद्यस्यसपिंडीकरणंभवेत् प्रेतत्वमिहतस्यापिदेयंसंवत्सरंनृप-
त्यग्निपुराणात् वृद्धिनिमित्तापकर्षेतुस्वस्वेवतन्निवृत्तिः अन्यथावृद्ध्यसंभवादितिशूलपाणिः कार्ष्णाजिनिः सपिंडीकरणादर्वाग
पकृष्यकृतान्यपि पुनरप्यपकृष्यंतेवृद्ध्युत्तरनिषेधनात् निषेधश्चाहकात्यायनः निर्वर्त्यवृद्धितंत्रंतुमासिकानिनतंत्रयेत् अथा-
तयासंसरणंनभवेत्पुनरस्यस्थितिः द्विरनुष्ठानंचोत्तरेषामेवनपूर्वेषांस्वस्वकालकृतानां तदाहमाधवीयेकार्ष्णाजिनिः अर्वाग
ब्दाद्यत्रयत्रसपिंडीकरणंकृतं तदूर्ध्वंमासिकानांस्याद्यथाकालमनुष्ठितिः हेमाद्रौशाट्यायनिः प्रेतश्राद्धानिशिष्टानिसपिंडीक

रणंतथा अपकृष्यापिकुर्वीतकर्तुंनांदीमुखंद्विजः वृद्धिंविनापकर्षेदोषमाहोशनाः वृद्धिश्राद्धविहीनस्तुप्रेतश्राद्धानियश्चरेत् सश्रा
द्धीनरकेघोरेपितृभिःसहमज्जतीति आधानेपकर्षमाहहेमाद्रावुशनाः पितुःसपिंडीकरणंवार्षिकेमृतिवासरे आधानाद्युप
संप्राप्तावेतत्प्रागपिवत्सरात् विशेषस्तूक्तोविवाहनिर्णये कण्वः नवश्राद्धंमासिकंचयद्यदंतरितंभवेत् तत्तदुत्तरसातंत्र्याद
नुष्ठेयंप्रचक्षते गारुडेपि आपदाद्युक्तंयत्तुकुर्यादूर्ध्वंमृताहनि अथसपिंडीकरणं माधवीयेहारीतः यात्तुपूर्वममावा-
स्यामृताहाद्दशमीभवेत् सपिंडीकरणंतस्याकुर्यादेवसुतोग्निमान् मृताहादूर्ध्वंदशमीएकादशीत्यर्थः सपिंडीकरणंकुर्या
त्पूर्ववत्साग्निमान्सुतः परतोदशरात्राच्चेत्तुकुहूरब्दएवेतरइतिकार्ष्णाजिनिस्मृतेः आहिताग्नेस्तेनविनाश्रौतपिंडपितृयज्ञा
सिद्धेः तदाहगालवः सपिंडीकरणात्प्रेतेपैतृकंपदमास्थिते आहिताग्नेःसिनीवाल्यांपितृयज्ञःप्रवर्तते मदनरत्नेप्रजा
पतिः नासपिंड्याग्निमान्पुत्रःपितृयज्ञंसमाचरेत् अपरार्केकात्यायनः एकादशाहंनिर्वर्त्यपूर्वंदर्शाद्यथाविधि प्रकुर्वीताग्नि
मान्विप्रोमातापित्रोःसपिंडताम् आशौचांतप्रथमदर्शयोर्मध्येकस्मिंश्चिद्दिनेइत्यर्थः पित्रादीनांसपत्नीकानांदेवतात्वेनमातुरपिप्रा
ग्दर्शात्सपिंडनंयुक्तमित्यपरार्कः एवंपितामहादेरपिसपिंडनंप्राक्दर्शात्कार्यं तेनविनापार्वणायोगात् द्वादशाहेवाकार्यम्
साग्निकस्तुयदाकर्ताप्रेतश्चानग्निमान्भवेत् द्वादशाहेभवेत्कार्यंसपिंडीकरणंस्फुटेइतिगोभिलोक्तेः साग्नेःप्रेतस्यतुत्रिपक्षे प्रेत
श्चेदाहिताग्निःस्यात्कर्तानग्निर्यदाभवेत् सपिंडीकरणंतस्यकुर्यात्पक्षेतृतीयकइतिस्मृत्यंतरोक्तेः मदनरत्नेलघुहारीतोपि अ
नग्निस्तुयदावीरःभवेत्कुर्यात्तदागृही प्रेतश्चेदग्निमांस्तुस्यात्त्रिपक्षेवैसपिंडनं द्वयोःसाग्निकत्वेद्वादशाहएव साग्निकस्तुयदाकर्ता

प्रेतो वाप्यग्निमान्भवेत् द्वादशाहे तदा कार्यं सपिंडीकरणं पितुरिति तेनैवोक्तेः द्वयोरनग्निमत्वे तु भविष्ये सपिंडीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् अनाहिता
ग्निः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ द्वादशाहे त्रिषण्मासे त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा एकादशेऽपि वा मासि मंगलस्याप्युपस्थितौ कात्यायनगोभिलौ यदहर्वा वृद्धिरापद्ये
तेति तच्च द्वादशाहादिदिन एवेति वाचस्पतिः तन्न प्रागनर्हत्वं वृद्धिनिमित्तकमिति नियमात्सपिंडनस्य चापराण्हकालीनत्वेन पूर्वत्वबाधापत्तेः वृद्धिदिने तत्पूर्वदिने वे
वेति श्रीदत्तः स्मार्तगौडास्तु वृद्धिपूर्वः वर्षांत्यक्षणः सपिंडनस्य प्रेतत्वनाशे सहकारी तेन परेद्युर्विभ्राड्वृध्यभावेऽपि तत्कर्तव्यतानिश्चयसहि
तमेव कालांतरक्रियमाणवृद्धिपूर्वक्षणसहकृतं प्रेतत्वनाशकमित्याहु तन्न अकालेकृतस्य फलाजनकत्वात् एतेन निमित्तानिश्चयवत एवाधिकारात्
वृध्यभावेऽपि न क्षतिरिति मिश्रोक्तिः परास्ता वृद्धिपूर्वदिनस्य च कालस्यांगत्वेन निमित्तत्वाभावात् तेन पुनः कार्यमित्यन्ये मदनरत्ने पुलस्त्यः निरग्निकः स
पिंडत्वं पितुर्मातुश्च धर्मतः पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वा यदहर्भवेत् चतुर्विंशतिमते सपिंडीकरणं चाब्दे संपूर्णे स्युदयेऽपि वा द्वादशाहे तु केचिन्मतं चैकादशे तथा पृथ्वी
चंद्रोदये बौधायनः अथ सपिंडीकरणं त्रिपक्षे वा तृतीये वा मासि षष्ठे चैकादशे वा द्वादशे वा द्वादशाहे चेति एतत्प्रक्रमे विष्णुः मासिकार्थं द्वा-
दशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यान्मंत्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नि संवत्सराभ्यंतरे यद्यधिमासो भवेत्तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्धये
दिति आशौचोत्तरं द्वादशस्त्वहः स्वमासिकानि तेषु वाद्यषड्द्वादशादिनेषु मासिकादीनि कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि सपिंडनं कुर्यात् अ
धिमासे तु चतुर्दशेऽह्नि कुर्यात् शूद्रस्य त्रयोदशो द्वादशोऽह्नीत्यस्य मासिकाद्यदिनपरत्वादिति पृथ्वीचंद्रः पैठीनसिः संवत्सरांते स
सर्जनं नवमे मासीत्येके अत्र साग्नेरनग्नेर्वोक्तकालाभावे त्रिपक्षादिसंवत्सरांता अनुकल्पा ज्ञेयाः कल्पतरुस्तु प्रेतवृद्धिनिश्चय ए-
व सर्वे पकर्षप्रकारा इत्याह तन्न यदहर्वेति स्वातंत्र्यश्रुतेः यद्यपि वृद्धिनिमित्तोपकर्षो निरग्नेरेवोक्तस्तथापि साग्नावपि ज्ञेयः

उक्तकालासंभवे वर्षांतादिगौणकालवृद्धेरपि प्राप्तेः वक्ष्यमाणगोभिलवचनात् अयातयामं मरणं न भवेत् पुनरस्य क्षितिदोषस्तुल्यविशे
षाच्च अपरार्के पृथ्वीचंद्रादिस्वरसोऽप्येवं अत्र वृद्धिपदं चूडोपनयनविवाहमात्रपरम् सीमंतादौ तु वृद्धिश्राद्धलोप एवेत्याचार्यचू
डामणिः पुंसवनाद्यन्नप्राशनान्तेष्वावश्यकेष्वपकर्ष इति श्राद्धविवेकः श्रुतिसागरेऽपि बृहस्पतिः मृत्युर्वा यो भवेद्यस्मिन्नकृते वृ
द्धिकर्मणि तन्निमित्तं समाकृष्य पित्रोः कुर्यात्सपिंडनं गर्भाधानस्य स्वतंत्रेऽपि संभवात् अन्यश्राद्धं परान्नं च गंधमाल्यं च मैथुन-
मिति देवलेन प्रथमाब्दे मैथुननिषेधाच्च न तत्रापकर्ष इति श्राद्धकौमुद्यादयः तन्न ऋतुस्नातां तु यो भार्यामिति निषेधाद्ब्रह्मचार्येव
पर्वण्याद्याश्च तस्त्याश्च वर्जयेदिति मैथुने दोषाभावाच्च पितामहमरणे पौत्रस्य वृद्धौ नापकर्षः तस्य महागुरुत्वाभावात् तत्र तदू
र्ध्वस्योर्वृद्धिश्राद्धमिति श्राद्धचंद्रिका तन्न भ्राता वेत्यादौ तदभावेऽप्यपकर्षोक्तेः तेन निर्देशोऽप्युपलक्षणं व्याघ्रः आनंत्यात्कुल
धर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते एतदाशौचांतोपलक्षणं सर्वेषामेव वर्णानामाशौचांते स
पिंडनमिति निर्णयामृते कात्यायनोक्तेः सर्वेषामिति त्रैवर्णिकपरं शूद्राणां त्वाशौचमध्ये मंत्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्तितमि
ति विष्णूक्तेः एतद्दर्शश्राद्धकारिशूद्रविषयमित्यपरार्के कल्पतरौ च वृद्धमनुः द्वादशेऽहनि विप्राणामाशौचांते तु भूभुजाम् वै
श्यानां तु त्रिपक्षाद्वाथवा स्यात्सपिंडनं निर्णयामृते गोभिलः द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितं सपिंडीकरणं कुर्यात्का-
लेषूत्तरभाविषु इदं चाग्नेरुक्तकालासंभवे गौणकालविधानार्थमिति मदनपारिजातः मदनरत्नेऽप्येवं ऋष्यशृंगः सपिंडीकर
णं श्राद्धमुक्तकाले न चेत्कृतं रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रे भे वा समाचरेत् कालादर्शेऽपि एकादशे द्वादशेऽह्नि त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा

षष्ठेनैकादशेवाब्देसंपूर्णेवाशक्तभागमे सपिंडीकरणस्येत्यमष्टौकालाःप्रकीर्तिताः साग्नेःकर्तुर्भावाद्योप्रेतेसाग्नौतृतीयकः अनग्नेस्तुद्विती
याद्याःसप्तकालामुनीरिताः रोहिणीरौद्रहस्तेषुमैत्रमेवापितच्चरेत् नारदसंहितायांतु सपिंडीकरणंकार्यंवत्सरेवार्द्धवत्सरे त्रिमासेवा-
त्रिपक्षेवामासिवाद्वादशेन्हिवेत्युक्तं वत्सरेतीतेपिज्ञेयम् नतःसपिंडीकरणंवत्सरात्परतःस्थितमिति भविष्योक्तेः पितुःसपिंडीकरणं-
वत्सरादूर्ध्वतःस्थितमिति नागरखंडोक्तेः पितुःसपिंडीकरणंवार्षिकेमृतवासरे इत्युशनसोक्तेश्च पूर्णेसंवत्सरेपिंडः षोडशः[illegible]रिकीर्तितः नै
नैवचसपिंडत्वंतेनैवाब्दिकभिष्यत इतिहेमाद्रौवचनाच्च अस्मानाकरलोक्तिमूरवोक्तिरेव यत्तु पूर्णेसंवत्सरेकुर्यात्सपिंडीकरणंसुतः एकोन
द्दिष्टंचतत्रैवमृताहनिसमापयेदिति धवलनिबंधेजाबाल्युक्तेः पुत्रःसपिंडनंकृत्वाकुर्यात्स्नानंसचैलकम् एकोद्दिष्टंततःकुर्यात्कुतपेनावे-
चारयेदिति स्वल्पमात्स्योक्तेश्चाब्दिकंतद्दिनेपुनःकार्यमितिकेचित् तेनिर्मूलत्वाद्धेमाद्रिविरोधाच्चोपेक्ष्याः षोडशत्वंचसपिंडनस्य षोड
शश्राद्धांतर्भावपक्षे स्मृत्यर्थसारेतु वर्षांत्यदिनेसंवत्सरविमोक्षश्राद्धं सपिंडनंचकृत्वापरेद्युर्मृताहेवार्षिकंकार्यमित्युक्तं गौडाअप्येवमाहुः
तत्पूर्वविरोधाच्चिंत्यम् तच्चपुत्रेसतिनान्यःकुर्यात् श्राद्धानिषोडशादत्वानतुकुर्यात्सपिंडतां प्रोषितावसितेपुत्रः कालादपिचिरादपीति
वायवीयोक्तेः षोडशश्राद्धानांवर्षादूर्ध्वकालाभावेपितान्यदत्वानकुर्यात् किंतुदत्वैव तानियदिकनिष्ठभ्रात्रादिनाकृतानि तदासापिंडन
मेवकुर्यादित्यपरार्कः सपिंडनेतुकनिष्ठनानैवाधिकार इत्यर्थः तत्रैव अज्ञानादथवामोहान्नकृतांचेत्सपिंडता तत्रापिविधिवत्कार्याका
लादपिचिरादपि तेष्वपिज्येष्ठस्यैवाधिकारः ज्येष्ठेनजातमात्रेणपुत्री भवतिमानवइतिमनूक्तेः अपरार्केप्रचेताअपि एकादशाद्याःक्रम
शोज्येष्ठस्तुविधिवत्क्रियाः कुर्यान्नैकैकशःश्राद्धमाब्दिकंतुपृथक्पृथक् मरीचिः सर्वेषांतुमतंकृत्वाज्येष्ठेनैवतुयत्कृतम् द्रव्येणचा

विभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् यत्तु वाचस्पतिशूलपाणिभ्यामुक्तं द्रव्यदानानुमत्यभावे कनिष्ठैः पृथक्कार्यमिति तन्न एवकारस्य तदभावेपि पृथ
क्करणाभावार्थत्वात् अंधादेरिवर्ज्येष्ठेसति कनिष्ठानामनधिकाराच्च अतस्तेषां प्रत्यवायमात्रं आहिताग्निः कनिष्ठस्तु कुर्यादेव अन्यथा पितृयज्ञा
सिद्धेः एवमावश्यक वृद्ध्यावपि कनिष्ठोन्यः सपिंडो वा कुर्यात् भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः शिष्य एव वा सहपिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं
ततः तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते इति मदनरत्ने लघुहारीतवचनात् वृद्ध्यनंतरं प्रथमाब्दमध्येपि काम्यं कुर्यात् वृद्ध्यभावे तु प्र-
थमाब्दादूर्ध्वमेवेत्यर्थः काम्योक्तेरनावश्यके पूर्तादौ नापकर्षः एतद्भ्रातृपुत्रादिसंस्कारे भासाधिकारस्य नांदीश्राद्धाधिकारार्थं अभ्युदयपदं च-
नांदीश्राद्धं निर्भिन्नकर्ममात्रपरमिति हेमाद्रिः तेनज्येष्ठदेशांतरस्थे कनिष्ठः सपिंडनं विनैव वृद्धिं कृत्वा पुत्रसंस्कारं कुर्यादिति श्रीदत्तोक्तिः प
रास्ता भ्रातृशिष्याद्युक्ते नांदीश्राद्धे ज्यदेवतामात्रपरोपकर्ष इत्यपास्तं अस्य कर्ममात्रपरत्वाद्वृद्धिकर्तैव सपिंडनं कुर्यादिति न नियम इति गौडाः
अत एव कन्यायामातृमरणे भ्रात्रा सपिंडने कृते पितुर्नाधिकारः शूलपाणिस्तु महागुरो प्रेतभूते वृद्धिकर्म न युज्यत इति निषेधात् मृतस्य भ्रात्रा-
दिः सपिंडनं कृत्वा वृत्तं पुत्रकन्यादेरभ्युदयं कुर्यान्न तु स्वपुत्रसंस्कारे संस्कार्यपितुः सपिंडनं विना वृद्धौ देवतात्वाभावादित्याह तन्न विदेशस्थे-
न ज्येष्ठेन पुनः कार्यम् यवीयसा कृतं कर्म प्रेतशब्दं विहाय तु तज्ज्यायमापि कर्तव्यं सपिंडीकरणं पुनरिति स्मृतेः ज्येष्ठेन वा कनिष्ठेन सपिंडीक
रणे कृते आद्यपादे मातापित्रोः कनिष्ठेनेति वा पाठः देशांतरगतानां च पुत्राणां तु कथं भवेत् श्रुत्वा तु वपनं कार्यं दशाहांतं तिलोदकम् ततः स
पिंडीकरणं कुर्यादेकादशेऽहनि द्वादशाहेन कर्तव्यमिति शातातपोब्रवीदिति वचनाच्चेति भट्टाः सिंगाभट्टीयेप्येवम् पूर्ववच्चनेत्रच मूलं चिंत्यम्
स्मृत्यर्थसारे तु विभक्ताऋद्धिकामाश्चेत्पुत्राः पृथक् सपिंडीकरणं कुर्युरित्युक्तम् अत्र दत्तकस्य तत्पुत्रादीनां विशेषः प्रागुक्तः केचित्तु

वृद्धिं विनापि कनिष्ठस्य सपिंडनमाहुः मातापित्रोर्मृते काले ज्येष्ठे देशांतरस्थिते कनिष्ठेन प्रकर्तव्यं सपिंडीकरणं तथेति कार्ष्णाजिनिस्मृतेः
गते वा रोधिते ज्येष्ठे पित्रा वा प्रेषिते सति षण्मासान्न निवर्तेत तदा कार्यं कनीयसा संवर्तः पुनः सपिंडीकरणं श्राद्धं पार्वणवच्चरेत् अर्घ्यसं
योजनं नैव पिंडसंयोजनं चेति तेषां वचसां निर्मूलत्वात् प्रोषितावासिते पुत्र इत्यादिविरोधाच्चोपेक्ष्याः व्युत्क्रममृतौ तु हेमाद्रौ ब्राह्मे मृते पित
रि यस्याथ विद्यंते च पितामहाः तेन देयास्त्रयः पिंडाः प्रपितामहपूर्वकाः तेभ्यश्च पैतृकः पिंडो नियोक्तव्यस्तु पूर्ववत् मातर्यथ मृतायां च-
विद्यते च पितामही प्रपितामहीपूर्वस्तु कार्यस्तत्राप्ययं विधिः एवं प्रपितामहजीवने तन्नपि आदिभिर्ज्ञेयम् तदाह सुमंतुः त्रयाणामपि-
पिंडानामेकेनापि सपिंडने पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः यत्तु व्युत्क्रमात्तु प्रमीतानां नैव कार्या सपिंडतेति तन्मातापितृभर्तृभि
न्नविषयम् व्युत्क्रमेण मृतानां न सपिंडीकृतिरिष्यते यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृत इति माधवीये स्कांदोक्तेः मदनरत्नादौ चैवम्
अत्र प्रपितामहादिभिः पितुः सपिंडने कृते पितामहे मृते तत्सपिंडने सति पुनस्तेन सह पितुः सपिंडनं कार्यमिति हेमाद्रिर्मतमाह अ
न्ये नैव तन्मन्यंते तत्त्वं तु पितुः सपिंडनाभावे पितामहेन सह पुनः कार्यं न तत्सत्त्वे त्रयाणामपि पिंडानामेकेनापि सपिंडने पितृ-
त्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थित इति विष्णुधर्मोक्तेः पितामहे प्रपितामहे वा पुत्रांतरैरसंस्कृतेप्यसंस्कृताभ्यामेव पितुः सपिंड-
नं कुर्यात् असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकौ पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीदिति छंदोगपरिशिष्टात् अ-
संस्कृतौ दाहाद्यैरिति केचित् असपिंडीकृताविति तु तत्त्वम् अत एवोक्तं तत्रैव पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा पि
तामहेन पितरं संस्कुर्यादिति निश्चयः पापिष्ठमकृतसपिंडनं न तु पतितादि अभिशस्तपतितभ्रूणघ्नास्त्रियश्चातिचारिणी-

नसंसृजेदिति बैजवापोक्तेः पापकर्मिणो न संसृजेरन्निति गौतमोक्तेश्चेत्युक्तं निर्णयामृते पूर्वयोः पुत्राभावे तु पौत्रः कुर्या-
देव पितामहः पितुः पश्चात्तु पंचत्वं यदि गच्छति पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशम् नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्र-
वांश्चेत्पितामहः पितुः सपिंडतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकमिति कात्यायनोक्तेः अपरार्के शूलपाणौ चैवम् तेन सपिं-
डनस्यानित्यत्वादकृतसपिंडनयोरेव पार्वणानुप्रवेश इति सूरर्योक्तिः परास्ता कृते सपिंडीकरणे प्रेतः पार्वणभाग्भवेदि-
ति हारीतविरोधाच्च केचित्तु पुत्रांतराभावे पितामहवार्षिकमप्याहुः तन्न श्राद्धषोडशमिति नियमात् इच्छया प्र-
वर्त्त्यैव पितामहस्य त्वेद्द्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति वाचस्पतिधृतगर्गोक्तेः त्रयाणां योगपद्ये तु प्राधान्यात्तु पितुः
सपिंडनं कृत्वा पूर्वयोः कुर्यात् पितामहे मृते दशाहांतः पितुर्मृतौ पितुः संस्कारं कृत्वा पितामहस्य पुनः सर्वमावर्तयेत्
वृत्ते दशाहे नैवम् अशक्त्यापि प्राग्ज्ञाते न पौत्रेणापि पितामहश्राद्धं प्रक्रांते पितृमृतौ तदाशौचं वहन्नेव पौत्रः पितामहक-
र्म कुर्यात् प्रक्रांतत्वादिति मदनपारिजातपृथ्वीचंद्रौ यत्तु उत्तरात्रितयरौद्ररोहिणीयाम्यसर्पपितृभेषु चाग्निभे
प्रमस्तु कर्मसकलं च वर्जयेत्प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान्नर इति सपिंडनप्रकरणे पाठात्मुख्यकाले निषिद्धर्क्षे सपिंडनाप-
कर्षः सर्वकालेषु तदृत्वे तहूर्ज्यान्येव पूर्वोक्तग्राह्योक्तानि षोडशश्राद्धानि कार्याणीति वाचस्पतिमिश्राः
तन्न अस्य परिभाषात्वेन वाक्यात्सावकाशकर्मपरत्वात् अस्य प्रेतमात्रदैवत्यभावाच्च अथ स्त्री-
णामुच्यते हेमाद्रौ बृहस्पतिः भर्तृगोत्रेण नाम्ना च मातुः कुर्यात्सपिंडनम् यत्तु भविष्ये पितृगोत्रं समुत्सृज्य न-

कुर्याद्भर्तृगोत्रत इति तदासुरादिविवाहोढापरं आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् इति ह्यद्धशातातपोक्तेः नन्वनेकवचनेषु पितामह-
स्यापत्या मातामहेनवासहोक्तं तत्रव्यवस्थोक्ता भविष्ये जीवत्पितापितामह्यामातुः कुर्यात्सपिंडनं प्रमीतपितृकः पित्रा तत्पित्रा पु
त्रिकासुतः तत्पित्रा मातुः पित्रा लौगाक्षिः पितामह्यादिभिः सार्द्धं मातरं तु सपिंडयेत् पितरि ध्रियमाणे तु तेनैवोपरते सति
शंखः मातुः सपिंडीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः पितामह्यादिभिः सार्धं सपिंडीकरणं स्मृतं येनकेनापि मातुः सपिंडयेयत्राल्वष्ट-
कादौ मातुः श्राद्धं पृथगुक्तं तत्र पितामह्या सह कार्यं नांदीमुखे वाष्टकाश्राद्धे गयायां च मृतेहनि पितामह्यादिभिः सार्द्धं मातुः श्राद्धं समा
चरेदिति शातातपोक्तेः अपुत्रायां तु पैठीनसिः अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिंडनं श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवेत्
यत्तु लघुहारीतः पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः पुरुषस्य पुनस्त्वन्यभ्रातृपुत्रादयोपि येइति यच्च मार्कंडेयपुराणे सपिंडी
करणं स्त्रीणां पुत्राभावे न विद्यत इति तत्पुत्रपत्न्यभावे ज्ञेयं अत्र सपत्नीपुत्रोपि ज्ञेयः बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् स
र्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति मनूक्तेस्तत्सत्वात् यत्तु शातातपः मृते पितरि मातुस्तु न कार्या सहपिंडता पितुरेव सपिंड
त्वे तस्या अपि कृतं भवेदिति तदशक्तपरं केषांचिदा मतमिति हेमाद्रिः अन्वारोहणे तु भर्त्रैव सापिंड्यं मृतायानुगतानाथ सा तेन सहपिं
डतां अर्हति स्वर्गवासं च यावदाभूतसंप्लवमिति शातातपोक्तेः पत्याचैकेन कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियाः सा मृतापि हि तेनैक्यं गतामं
त्राहुतिव्रतैरिति यमोक्तेश्च अत्रैकशब्दः पितामह्यादि पक्षनिवृत्त्यर्थः पतिपदं वर्गपरं सपिंडनस्य पार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वादिति माध
वकल्पतरुमदनरत्नादयः अन्ये तु भर्त्रैवैकेनाहुः स्वेन भर्त्रा सहैवास्याः सपिंडीकरणं भवेदित्येवकारश्रवणात् पृथ्वीचंद्रोदयेपि

विकल्पउक्तः इदंतुतत्त्वं यदाहेमाद्र्यादिमतेद्वयोरेकःपिंडस्तदावर्गेणसह यदामाधवपृथ्वीचंद्रादिमतेपृथक्पिंडस्तदैकेनप्रत्येकवच
नाद्वैकेनापि अतोमातृपिंडमसपिंडीकृतेनैवपतिपिंडेनसंयोज्यैकीकृतंपिंडद्वयंततुपित्रादिभिःसंयोजयेत् अंत्यपक्षएवयुक्तः स्मृ
त्यर्थसारेतु अन्वारोहणेनैकदिनमरणेस्त्रियाः पृथक्सपिंडनंनास्तिभर्तुःकृतेस्त्रियाअपिकृतंभवतीत्युक्तं तन्मतांतरमस्तु इदं-
ब्राह्म्यादिविवाहेषुज्ञेयंआसुरादिषुतुशातातपः तन्मात्रानत्पितामह्यातच्छ्वश्र्वावासपिंडनं आसुरादिविवाहेषुविन्नानांयोषितांभ
वेत् मातामह्यामातुःपितामह्यातत्तुमपितामह्याचेत्यर्थः क्रमंतु पितापितामहेयोज्यः पूर्णेसंवत्सरेसुतैः मातामातामहेतद्वदि-
त्याहभगवान्शिवः इदमासुरादिपरंपुत्रिकापुत्रपरंचोक्तंप्राक् हेमाद्रिस्तुब्राह्म्यादिष्वपिसर्वत्रदेशभेदाद्विकल्पमाह अतःगुर्जरे
षुकोकिलमतानुसारिणामातृमातामहप्रमातामह्या इतिश्राद्धप्रयोगसपिंडनंचदृश्यते हेमाद्र्यापस्तंबोपि कोकिलस्ययथापुत्रा
अन्यसंचयजीविनः पुत्रास्तेस्वकुलंयांतिएवंनारीमृतासती यदपिविज्ञानेश्वरोमातामहेनमातुःसापिंड्येनपितृश्राद्धवन्मातृश्रा
द्धंनित्यमित्याह यच्चवृद्धिश्राद्धेछंदोगपरिशिष्टेषड्भ्यः पितृभ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेदिति तदेतद्विषयमेव मातुःपृथक्
श्राद्धाभावात् अतएवहेमाद्रौभविष्ये मातुःसपिंडनंप्रक्रम्य उदितेनुदितेचैवहोमभेदोयथाभवेत् तथाकुलक्रमायातमाचा
रंचचरेद्बुधइत्युक्तं अस्यवृत्तावपवादमाहतत्रैवव्याघ्रपात् कुर्यान्मातामहश्राद्धंसर्वदामातृपूर्वकं विधिज्ञोविधिमास्थायपत्र-
त्रांमातामहादिवत् केचिदेतत्पुत्रिकापुत्रपरमाहुः पत्न्याःसापिंड्यमाहलौगाक्षिः सर्वाभावेस्वयंपत्न्यःस्वभर्तॄणाममंत्रकम्
सपिंडीकरणंकुर्युस्ततःपार्वणमेवचेति यत्तुवचनं अपुत्रस्यपरेतस्यनैवकुर्यात्सापिंडतामिति यच्चापस्तंबः अपुत्रायेमृताःके-

चित्पुरुषावास्त्रियोपिवा तेषांसपिंडनाभावादेकोद्दिष्टंनपार्वणमिति तत्पुत्रोत्सादनविधिप्रशंसार्थमितिमाधवः सपिंडीकर-
णादूर्ध्वमेकोद्दिष्टंविधीयते अपुत्राणांचसर्वेषामपत्नीनांतथैवचेतिहेमाद्रौप्रचेतसोक्तेश्च अन्येतुद्विविधवाक्यदर्शनाद्विकल्पमा
हुः स्मृत्यर्थसारेपि ब्रह्मचारिणामनपत्यानांचसपिंडनंनास्तितेषांसदैकोद्दिष्टमेव व्युत्क्रममृतानांसापिंड्यंकार्यंनवाकेचित्सर्व
प्रेसपिंडनमाहुरिति अपुत्रेव्युत्क्रममृतेविशेषोदेशकारिकायां भ्रातावाभ्रातृपुत्रोवासपिंडःशिष्यएववा सपिंडीकरणंकुर्या-
त्पुत्रहीनेमृतेसति सर्वबंधुविहीनस्यपत्नीकुर्यात्सपिंडतां ऋत्विजंकारयेद्वापिपुरोहितमथापिवा वक्ररुद्रादितिकृतेः कार्या
तेषांसपिंडता व्युत्क्रमाच्चप्रमीतानांयतद्विनाप्रेततताध्रुवं पुनःसपिंडनंतेषांकुर्यात्प्रेतेपितामहइति अत्रमूलंमृग्यं यतीनांसपिं
डनंनास्तिकिंत्वेकादशेऽह्निपार्वणंकार्यं तदपित्रिदंडिनः एकदंड्यादीनांतदपिनेत्यर्क्कभाक् दंडग्रहणात्पूर्वंमृतेतुदाहादिसपिं
डनांतंसर्वंकार्यमितिभट्टचरणाः सपिंडनविधिमाहबैजवापः समासेसंवत्सरेचत्वार्युदपात्राणिप्रयुनक्त्येकंप्रेतायत्रीणिपितृ-
भ्यः प्रेतपात्रंपितृपात्रेष्वासिंचतियेसमानाइतिद्वाभ्यामेवंपिंडोथाभिमृशत्येषवोनुगतः प्रेतःपितरस्तंदद्मिवःशिवंभवतुद्वे
षाणांजायतांचिरजीविनः समानीवःसंगच्छध्वंसंवदध्वमिति यद्यपितच्चापिदेवरहितमेकार्घ्यैकपवित्रकंनेवाग्नौकरणंतत्रत
थावाहनवर्जितमितिमार्कंडेयेनोक्तं तथापि सपिंडीकरणश्राद्धंदैवपूर्वंनियोजयेदित्यादिविरोधाद्विकल्पः प्रेतार्थोवाग्नौयम्
अन्नकामकालौवैश्वदेवावपीत्यर्क्कभाक् मैत्रायणीयपरिशिष्टे पित्र्यविप्रकरेहोमःसाग्नेरपिभवेदिह यत्तुगोभिलः अनुक्त
कालेष्वपितुव्युत्क्रमेणमृतावपि आमेनवापिसापिंड्यंहेम्नावापिप्रकल्पयेदिति तदायदिमातापितृभिन्नपरम् आपन्नोपिनकु

र्वीत श्राद्धं मासेन कर्हिचिदिति तेनैवोक्तेः शङ्खिततत्वे कामधेनौ च लघुहारीतः सपिंडीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धं तु षोडशं पक्वान्नेनैव क-
र्तव्यं सामिषेण द्विजातिभिः विश्वप्रकाशे प्रेतः सपिंडनादूर्ध्वं पितृलोके तु गच्छति कुर्यात्तस्य तु पार्श्वेयं द्वितीयेऽन्हि सपिंडनात्
स्मृत्यर्थसारेप्येवं ततो वृद्धिश्राद्धं कुर्यात् एतन्मलमासेपि कार्यं अधिमासे न कर्तव्यं श्राद्धमाभ्युदयं तथा तथैव काम्यं यत् कर्म
वत्सरात् प्रथमाद्दृतं इति हेमाद्रौ हारीतोक्तेः इति भट्टकमलाकरकृते निर्णयसिंधौ सपिंडीकरणं अथ प्रथमाब्दे निषिद्धानि
हेमाद्रौ स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम् प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने अग्नितर्पणं लक्षहोमादि न त्वाधानम्
तत्तु प्रथमाब्दे भवत्येव तदाह हेमाद्रावुशनाः पितुः सपिंडीकरणं वार्षिके मृतवासरे आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरा
त् अन्यतर्पणमिति शङ्खिततत्वे पाठः आदिपदं वृद्धिनिमित्तनित्यकर्मपरं दिवोदासीये महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रता-
नि च संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने इदं श्राद्धकौमुद्यां देवीपुराणस्थमुक्तं गौडनिबंधे मात्स्ये सपिंडीकरणादूर्ध्वं-
प्रेतः पार्वणभाग्भवेत् वृद्धीष्टापूर्तयोग्यश्च गृहस्थश्च सदा भवेत् वर्षांतसपिंडनाभावेनाधिकारीत्यर्थः गृहस्थः सपिंडोपीत्य
र्थः अत एव प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियां आचतुर्थं ततः पुंसि पंचमे शुभदं भवेदिति ज्योतिषे उक्तं माधवीये देवलः
प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् न दैवं नापि वा पित्र्यं यावत् पूर्णो न वत्सरः इदं वर्षांतसपिंडनपरं तथैव काम्यं य-
त् कर्म वत्सरात् प्रथमाद्दृतं इति लघुहारीताद्येकवाक्यत्वात् वृद्धिनिमित्तापकर्षे तु काम्यादि भवत्येवेति गौडाः पित्र्यं सपिंडनम्
अत एव लौगाक्षिः अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत् दाहाद्येकादशाहांतकार्यं

तत्राशौचांतरस्याप्रतिबंधकत्वात् आद्यंश्राद्धमशक्तोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनीत्यन्ये च एकं सपिंडनं पत्न्यादेरल्पवादमाह माधवीये ऋष्यशृं
गः पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्तनयेषु च स्नुषास्वस्रोश्च पित्रोश्च संघातमरणे यदि अर्वागब्दान्मातृपितृपूर्वं सापिंड्यमाचरेत्
लौगाक्षिः पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रका अपि पितरौ च यदैकस्मिन्म्रियेरन्वासरे तदा आद्यमेकादशे कुर्यात्त्रिपक्षे तु सपिंड
नं धवलनिबंधे महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्यं यथाविधि कुर्यात्संवत्सरादर्वागेकोद्दिष्टं न पार्वणं भृगुः माता चैव तथा भ्राता भार्या पि
त्रस्तथा स्नुषा एषां मृतौ नरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः एतदपि सपिंडनपरम् पितुर्मृतावन्यस्य श्राद्धं न चरेदित्यर्थः शुद्धितत्वे देव
लः अन्यश्राद्धं परान्नं च गंधमाल्यं च मैथुनं वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत्पूर्णो न वत्सरः पारस्करभाष्ये बृहस्पतिः पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्रा
द्धान्निवर्तते मातर्यपि च वृत्तायां पितृश्राद्धादृते समे समं पितरं विनान्यश्राद्धं नेत्यर्थः शुद्धितत्वे देवलः महागुरुनिपाते तु काम्यं किंचि
न्नचाचरेत् आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्यं च श्राद्धं देवक्रियां तथा एतत्सपिंडनात्प्रागिति केचित् तदूर्ध्वमपीत्यन्ये श्राद्धकौमुद्यां कालिकापुरा
णे पूर्वार्धे विशेषतः शिवपूजां प्रमीतपितृको नरः यावद्वत्सरपर्यंतमनसापि न चाचरेत् केचित्तु पित्रोरब्दमशौचं स्यात्षण्मासं मातुरेव च त्रै
मासिकं तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोरिति स्मृतेः सपत्नमातुरब्दार्धमाहुः श्राद्धकौमुदीकारस्तु द्वयोरेव महागुर्वोरब्दमेकमशौचकं
नान्येषामधिकाशौचं स्वजातिविहितात्किलेति समूलजातूकर्ण्यविरोधान्निर्मूलमाह हेमाद्रौ भविष्ये गयाश्राद्धं मृतानां तु पूर्णे त्वब्दे प्र
शस्यते त्रिस्थलीसेतौ गारुडे तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धमन्यच्च पैतृकं अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु इदं चावृत्त्यर्थे सपिंडनाभावे वृद्धे
सपिंडनापकर्षेऽब्दमध्येऽपि दर्शादि कार्यमेव पितुः सपिंडनं कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकमिति छंदोगपरिशिष्टात् सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रेतः

नि॰सिं॰
५१

पार्वणभुग्भवेदिति मात्स्यात् ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते विंदते पितृलोकं च ततः श्राद्धं प्रवर्तते इति हारीताच्चेति शूलपाणिः यत्तु कात्यायनीयं सपिं
डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकं एकोद्दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनक इति तत्रैकोद्दिष्टविधिना न दद्यादित्यन्वयः तुर्यपादेन पार्वणे विक-
ल्प उक्तः प्रेतश्चैव वर्तते उद्वाहश्चोपनयनं प्रथमेऽब्दे महीपते कृते सपिंडने पूर्वमस्थ्नां चोद्धरणं त्यजेत् तथापि कर्तुमिच्छंति त्रीणि चैतानि वै स्कृ
ताः मासिकान्यवशिष्टानि चापकृष्य चरेत् पुनः अत्रेदं तत्त्वं वृद्धिं विनार्वागपि सपिंडनापकर्षे पितृत्वप्राप्तिर्वर्षांत एव कृते सपिंडीकरणे नरः
संवत्सरात्परं प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यत इति विष्णुधर्मोक्तेः अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सापिंडीकरणं भवेत् प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं व
त्सरं नृपेत्यग्निपुराणाच्च तेन तत्कालेऽपि वृद्धिं दैवपित्र्येष्वनधिकारः वृद्धिनिमित्तत्वं तरमेव अर्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ये सपिंडी
कृताः प्रेतास्तेषां तु पृथक् क्रियेति शातातपोक्तेः तथैव काम्यमिति हेमाद्रिधृतहारीतादिवशाच्चैवमिति तथा अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापर
पक्षिकं प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान् सुतः भक्त्या सव्यं श्राद्धं तद्वार्षिकमिति मदनपारिजातादयः अन्ये यथाश्रुतमाहुः तत्त्वं तु यदाद्वं स-
मूलं तदा वृद्धिं विनापकर्षे पूर्वं वृद्ध्यर्थं तु परमिति योज्यं पतितानां गयायां विशेषो ब्राह्मे क्रियते पतितानां च गते संवत्सरे क्वचित् देशधर्मप्रमाण
त्वाद्धृया श्राद्धं स्वबंधुभिः अथ विधानानि तत्र पंचकमृते मदनरत्ने गारुडे आदौ कृत्वा धनिष्ठार्धमेतन्नक्षत्रपंचकं रेवत्यंतं सदा दूष्यमशुभं दाह
कर्मणि शवस्य तु समीपे तु क्षेप्तव्याः पुत्तलास्तदा दर्भमयास्तु चत्वारः ऋक्षमंत्राभिमंत्रिताः ततो दाहः प्रकर्तव्यस्तैश्च पुत्तलकैः सह सूतकांते
ततः पुत्रैः कार्यं शांतिकपौष्टिकं पंचकेषु मृतो योऽवै न गतिं लभते नरः तिलांश्चैव हिरण्यं च तमुद्दिश्य घृतं ददेत् क्रियानिबंधे भाजनोपानहौ छत्रं हे
मसुद्रां च वाससी दक्षिणा दीयते विप्रे सर्वपातकमोचनी मदनरत्ने गार्ग्यः यदि भद्रा तिथीनां स्याद्भानुभौमशनैश्चरे त्रिपादर्क्षं च संयोगो द्वयोर्योगो

प॰आ॰
३

५१

द्विपुष्करः द्वित्रिपुष्करयोगेतुमृतिर्मृत्यंतरावहा दहनेमरणेचैवत्रिगुणंस्यात्त्रिपुष्करे खननेप्येवमेवस्याद्दोषोपशांतये तिलपिष्टैर्यवैर्वापिशरीरंकारये
त्ततः शूर्पेनिधायालंकृत्यदाहयेत् पैतृकोपरि तद्दाहेमंत्रमाहबोधायनः अस्मात्त्वमितिमंत्रेणतिलपिष्टमदाहयेत् द्वित्रिपुष्करयोर्दोषस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपो
हति वासवेमरणंचेत्स्याद्गृहेवापिपुनर्मृतिः सुवर्णंदक्षिणांदद्यात्कृष्णावस्त्रमथापिवा वासवंधनिष्ठा कुंभमीनस्थितेचंद्रेमरणंयस्यजायते नत-
स्योर्ध्वगतिर्दृष्टासंततौनशुभंभवेत् नतस्यदाहः कर्तव्योविनाशास्त्वेषुजंतुषु अथवातद्दिनेकार्योदाहस्तुविधिपूर्वकं धनिष्ठापंचकेजीवामृताय
दिकथंचन त्रिपुष्करयाम्यभेवाकुलजान्मारयेद्ध्रुवं तत्रानिष्टविनाशार्थंविधानंसमुदीर्यते दर्भाणांप्रतिमाः कार्याः पंचोर्णासूत्रवेष्टिताः यवपिष्टेनानु-
लिप्तास्ताभिः सहशवंदहेत् प्रेतवाहः प्रेतसखः प्रेतपः प्रेतभूमिपः प्रेतहर्तापंचमस्तुनामान्येतानिचक्रमात् अत्रप्रतिमागंधपुष्पैः पूजयित्वाप्रथमां
शिरसि द्वितीयांनेत्रयोः तृतीयांवामकुक्षौ चतुर्थींनाभौ पंचमींपादयोर्न्यस्य तदुपरिनामभिर्घृतहुत्वा यमायसोमंत्र्यंबकमिति मंत्राभ्यांप्रत्येकं
तास्वाज्यहुनेदितिभट्टाः सूतकांतेततः पुत्रः कुर्याच्छांतिकपौष्टिकं कांस्यपात्रस्थितंतैलंवीक्ष्यदद्याद्द्विजन्मने ब्रह्मविष्णुमहेशोद्रवरूपप्रीतयेततः माष
मुद्गयवव्रीहिप्रियंग्वादिप्रयच्छति स्वर्णदानंरुद्रजाप्यंलक्षहोमोद्विजार्चनं गोभूदानंषडंशेनकुर्याद्दोषोपशांतये अपरार्के धनिष्ठापंचकमृतेपंचर-
त्नानितन्मुखे प्रास्याहुतित्रयंतत्रहुनेद्दहवपामिति ततोनिर्हरणंकुर्यादेषसाग्नेर्विधिः स्मृतः इतरंनिखनेद्देवजलेवाप्रतिपादयेत् त्रिपादर्क्षेमृतेनत
द्धिरण्यशकलंमुखे तस्यापिश्मश्रुकुर्यात्पुरुषत्रितयंततः होमः प्रतिमुखंकुर्यात्तथावहवपामिति कार्ष्णायसंचकार्पासंकुसुंभंप्रतिपादयेच्च निर्या
त्यसाग्निंसंस्कुर्याद्भुव्यग्नौवान्यमुत्सृजेत् तत्रैवकनकंहीरकंनीलपद्मरागंचमौक्तिकं पंचरत्नमिदंप्रोक्तमृषिभिः पूर्वदर्शिभिः रत्नानांचाप्यभावेतुस्वर्णं
कर्षार्धमेवच सुवर्णस्याप्यभावेतुआज्यंज्ञेयंविचक्षणैः मदनरत्नेप्येवं तथा एकाशीतिपलकांस्यंतदर्धंवातदर्धकं नवषड्द्वित्रिपलंवापिदद्याद्विमायया

नि·सिं·
५२

क्तितः तथान्यत्र स्वगृह्योक्तविधानेन कृत्वाग्नेः स्थापनं ततः अन्वाधानं निर्वपणं देवतानां तथाहुतिः यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च वै
वस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च औदुंबराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै क्रमात् विधिनाप्यर्पणं कृत्वा एकैका-
माहुतिं हुनेत् कृष्णांगां कृष्णवस्त्रां च हेममणिकसमन्वितां दद्याद्विप्राय शांताय प्रीतो भवतु मे यमः त्रिपादर्क्षेष्वेतदेव अपरार्के पुनर्वसूत्तराषाढाकृत्ति-
कोत्तरफाल्गुनी पूर्वाभाद्राविशाखाश्च ज्ञेयमेतत्त्रिपादभं मयूरचित्रे गर्गः मृतः स्मशानं यो नीत उपजीवति मानवः गृहे यस्य प्रविष्टोसौ तिष्ठेद्यक-
दाचन अचिरान्मृत्युमायाति स्वहृतदारपरिग्रहः तत्र शांतिं प्रवक्ष्यामि धर्मराजमतं यथा सक्षीराणां घृताक्तानामग्ने हुत्वा सुरवेधुधः औदुंबरी-
णां विधिवत्ततः शांतिः कृता भवेत् सावित्र्यष्टसहस्रेण क्षीरशांतिं च कारयेत् कपिलां तिलकांस्यं च हुतांते भूरिदक्षिणेति अथ ब्रह्मचारिमृतौ
शौनकः ब्रह्मचारिमृतौ रीतिं कथयामि समासतः तत्रावकीर्णदोषस्य प्रायश्चित्तप्रशांतये द्वादशाब्दं षडब्दं वा त्र्यब्दं शक्त्याथवाचरेत् स्नातको
ब्रह्मचारी चेन्निधनं प्राप्नुयाद्यदि संयोज्य चार्कविधिना संयोज्यो तौ ततः परं देशकालौ स्मृत्वा अमुकगोत्रामुकनाम्नो मृतस्य ब्रह्मचारिणो व्रतवि-
सर्गं करिष्य इत्युक्त्वा हेम्नानांदीश्राद्धं कृत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्याघारांते च तत्स्तृभिर्व्याहृतिभिरग्नये व्रतपतये व्रतानुष्ठानसंपादनाय विश्वेभ्यो देवेभ्यश्चा-
ज्यं हुत्वा स्विष्टकृदादि समाप्य पुनर्देशकालौ स्मृत्वार्कविवाहं करिष्य इत्युक्त्वा हेम्नानांदीश्राद्धं कृत्वार्कशाखां शवं च हरिद्रयालिप्ता पीतसूत्रेण
वस्त्रयुग्मेन चावेष्ट्याग्निं प्रतिष्ठाप्याघारांते ग्नये बृहस्पतये विवाहविधियोजकाय च यस्मै त्वं कामं कामायेति कामाय व्याहृतिभिश्चाज्यं हुत्वा
स्विष्टकृदादि समाप्यार्कशाखां शवं च दहेत् विधानमालायां येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि तत्कुलं क्षयमाप्नोति सोपि दुर्गतिमाप्नुयात् मृत-
स्य म्रियमाणस्य षडब्दं व्रतमादिशेत् त्रिंशद्भ्यो ब्रह्मचारिभ्यो दद्यात् कौपीनकान्नवान् हस्तमात्राः कर्णमात्रा दद्यान्कृष्णाजिनानि च पादुकाछत्रमाल्या-

प·आ·
२

५२

निगोपीचंदनमेवच मणिप्रवालमालाश्च भूषणादिसमर्पयेत् एवंकृतेविधानेचविघ्नःकोपिनजायते अत्रमूलंमृग्यम् कुष्ठिमृतौतुयमःमृतस्यकुष्ठि
नोदहंनिखनेत्काष्ठभूमिषु वासरत्रितयंपश्चादुद्धृत्यान्यत्रतंदहेत् नगंगाप्लवनंकार्यंनिक्षिपेद्विधिरुच्यते षडब्दव्रतपूर्णेनविधिनात्यक्तुंचरेत् ततो-
स्थिसंचयंतस्यगंगायांप्रक्षिपेत्सुधीः मासिमासितनःकुर्यान्मासिश्राद्धानिपार्वणात् इत्येतत्कुष्ठिमरणेकथितंशास्त्रकोविदैः स्कांदेतत्रैभवि
ष्ये शृणुकुष्ठगणान्विप्रउत्तरोत्तरतोगुरून् विचर्चिकातुदुश्चर्माचर्चरीयस्तृतीयकः विकर्चूर्व्रणताम्रोचकृष्णश्वेततथाष्टकमित्युक्ताः मृतेतुप्रापयेत्तीर्थम
थवानरूमूलकं नपिंडनोदकंकार्यंनचदानक्रियाचरेत् षण्मासीयत्रिमासीयमृतःकुष्ठीकदाचन यदिस्नेहाच्चरेद्दाहंयतिश्चांद्रायणंचरेत् अकृतप्रायश्चि
त्तकुष्ठ्यादिदाहेऽदमायश्चित्तं अतएवकुनखव्यादिवत्कुष्ठिनोपिद्वादशरात्रंशूलपाणिनोक्तं अतएवान्यदीयकुष्ठिनोमरणानमाशौचंसमुक्तंकौर्मे क्रिया
हीनस्यमूर्खस्यमहारोगिणएवच यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणांतमशौचकम् महारोगास्तु वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगंदराः अर्शांसिग्रहणी
त्यष्टौमहारोगाःप्रकीर्तिताइति रजस्वलायास्तुवृद्धशातातपः रजस्वलायाःप्रेतायाःसंस्कारादीनिनाचरेत् ऊर्ध्वंत्रिरात्रात्स्नातांतांशवधर्मेण-
दाहयेत् अतःप्रक्षाल्यकाष्ठवद्दग्ध्वाव्यहीनंदहेत् संकटेतुमदनरत्नेस्मृत्यंतरे उदक्यासूतिकावापिमृतास्याद्यतितांतदा आशौचेत्वनतिक्रांतेदाहये-
त्तत्रयदि उद्धृतेनतुतोयेनस्नापयित्वातुमंत्रतः आपोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाश्चतसृभिः पवमानानुवाकेनयदंतीतिचसप्तभिः ततोयज्ञ
पवित्रेणागोमूत्रेणाथतेद्विजाः स्नापयित्वान्यवसनेनाच्छाद्यशवधर्मतः दाहादिकंततःकुर्यात्प्रजापतिवचोयथा यज्ञपवित्रमापोऽस्मानिति
मिताक्षरायां पंचभिःस्नापयित्वातुगव्यैःप्रेतांरजस्वलां वस्त्रान्तराहृतंकृत्वादाहयेद्विधिपूर्वकं गृह्यकारिकायां अंतरिक्षमृतायेचवन्ह्यावप्रम
मादतः उदक्यासूतिकानारीचरेच्चांद्रायणत्रयं ततःपूर्वपिष्टेनानुलिप्याष्टोत्तरशतंशूर्पोदकैःसंस्नाप्यभस्मगोमयमृत्कुशोदक पंचग-

व्यशरूद्वोदकैरापोहिष्ठा पावमानीभिः संस्नाप्यान्यवस्त्रे धृते दहेदिति भट्टाः अत्र प्रायश्चित्तमाह बौधायनः उदक्यासूतिकासु मृतौ चरेच्चान्द्रायणत्रयमिति
सूतिकायास्तु मिताक्षरायां सूतिकायां मृतायां तु कथं कुर्वंति याज्ञिकाः कुंभे सलिलमादाय पंचगव्यं क्षिपेत्ततः पुण्यग्भिरभिमंत्र्याथो वाचा शुद्धिं ल
भेत्ततः तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्यथाविधि अब्लिंगाभिर्मंत्रिताभिर्वामदेव्याभिरेव च अन्यैश्च वारुणैर्मंत्रैः संस्नाप्य विधिना दहेत् गृह्यकारि
कायां सूतिकामरणे प्राप्ते सर्वौषध्यनुलेपनं अस्तृतकौ तु संस्पृष्टः शूर्पेणांतु शतं क्षिपेत् प्रायश्चित्ते विशेषस्तत्रैव सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मर
णं गता त्रिवर्षपूर्णपर्यंतं शुद्ध्येत्कृच्छ्रेण सर्वदा इदं चाद्यत्र्यहे सूतिका तु यदा नारी रजसा तु परिप्लुता म्रियेत चेत्तु सा नारी द्विवर्षं कृच्छ्रमाचरेत् इदं
द्वितीयत्र्यहे सूतिका तु यदा साध्वी विस्नाता मरणं गता अब्दकृच्छ्रेण शुद्ध्येत व्यासस्य वचनं यथा इदं तृतीयत्र्यहे अत्राशक्तौ पक्षांतरमुक्तं तत्रैव
सूतिका तु यदा नारी विस्नाता मरणं गता त्रिषण्णवदिनादर्वागेकाब्दैर्नैविशुद्ध्यति ऊर्ध्वं तु सूतिका तु यदा नारी प्राणांश्चैव परित्यजेत् मासमेकावधिं या
वत्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्यति गर्भिणी मृतौ तु मदनरत्ने शौनकः गर्भिण्युदक्यासंस्कारं शिशुसंस्कारमेव च प्रवक्ष्यामि समासेन शौनकोऽहं द्विजन्मनां
गर्भिणीमरणे प्राप्ते गोमूत्रेण जलैः सह आपोहिष्ठादिभिर्मंत्रैः प्रोक्ष्य भर्ता समास्थितः प्रेतं श्मशाने नीत्वाथो लिखेत्सव्योदरं ततः पुत्रमादाय जीवं-
श्चेत्तु स्तनं दत्वा सुतायतु यस्ते स्तनः शशय इत्यृचा याग्रे निधाय च उदरं चाव्रणं कुर्यात्पृषदाज्येन पूर्य च मृद्भस्मकुशगोमूत्रैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः
स्नाप्य चाच्छाद्य वासोभिः शवधर्मेण दाहयेत् तत्रैव षडशीतिमते गद्यानि गर्भिण्यां मृतायां दक्षिणाशिरसं निधाय तस्या नाभिरंध्रात्सव्यमुदरं चतु
रंगुलं हिरण्यगर्भः समवर्ततेति छित्वा गर्भं श्चेदप्राणस्तं प्रक्षाल्य निखनेत्स यदि जीवन् जीवत्सु मम पुत्रके त्वं ह्यक्षेत्रियेत्वेति पंचभिः स्नापयित्वा
हिरण्यमंतर्धाय भूमौ निधाय व्याहृतिभिरभिमंत्र्य यस्ते स्तनः शशय इति स्तनं पाययित्वा शिशुं ग्रामं प्रापयेत् गर्भं छेदस्य लेशतायुधायेति पंचा-

हुतीर्हुत्वा प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्यनुवाकाभ्यां व्याहृत्या वाज्यं हुत्वा भिन्नमुदं सूत्रेण संग्रथ्य घृतेनानुलिप्य ब्राह्मणाय तिलान् गां भूमिं सुवर्णं दद्यादथ
यथोक्तेन कल्पेनेन दहेत् बौधायनेन तु शातातपधायेति पंचहोमानंतरं प्रयासाय यासाय वियासाय संयासायोद्यासाय शुचे शोकाय तप्यते तपते ब्रह्म ह
त्यायै सर्वस्मै इति स्वाहांतैराहुतयोऽप्यधिका उक्ताः गृह्यकारिकायां यदा गर्भवती नारी सशल्या संस्थिता भवेत् कुक्षिं भित्वा ततः शल्यं निर्हरेद्यदि
जीवति प्रमीता निखनेत्तत्तु प्रायश्चित्तं मतः परं सान्नयस्त्रिंशता कृच्छ्रैः शुध्यते शल्यदोषतः सगर्भदहने तस्या वर्णजं वधपातकं प्रायश्चित्तं चरित्वा
तु शुध्यंति पापकारिणः दग्ध्वा तु गर्भसंयुक्तां त्रिरब्दं कृच्छ्रमाचरेत् अथान्वारोहणं स्त्रीणामात्मनो भर्तुरेव च सर्वपापक्षयकरं निरयोत्तारणाय च
अनेकस्वर्गफलदं मुक्तिदं च तथैव च जन्मांतरे च सौभाग्यधनपुत्रादिवृद्धिदं देशकालौ स्मृत्वारुंधतीसमाचरत्वस्वर्गलोके महीयमानत्वमनुष्यलो
मसंख्याब्दावच्छिन्नस्वर्गवासभर्तृसहितचतुर्दशेंद्रावच्छिन्नकालिकक्रीडमानत्वमातृपितृश्वशुरकुलत्रयपूतत्वब्रह्मघ्नमित्रघ्नकृतघ्नपतिपूत-
त्वपत्यवियोगकामा भर्तृज्वलच्चितारोहणं करिष्ये अनुगमने तु फलमुल्लिख्यान्वारोहणं करिष्य इत्युक्त्वा हरिद्राकुंकुमांजनादियुतशूर्पाणि सु-
वासिनीभ्यो दद्यात् मंत्रस्तु लक्ष्मीनारायणो देवो बलसत्वगुणाश्रयः गाढं सत्वं च मे दद्याद्ब्राह्मणैः परितोषितः सोपस्कराणि शूर्पाणि वायनकैः सं
युतानि च लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै सत्वकामा ददाम्यहं अग्नेः समीपमागत्य पंचरत्नानि पल्लवे नीलांजनं तथाबध्रामुरवे मुक्ताफलं न्यसेत् ततोऽग्नि
प्रार्थनं कृत्वा मंत्रेणानेन मिश्रितं स्वाहा सम्श्लेषनिर्विण्ण सर्वगोत्र हुताशन सत्वमार्गप्रदानेन नय मां भर्तुरंतिकं ततोऽग्नावाज्येनाग्नये तेजोऽधिपतये
विष्णवे सत्वाधिपतये कालाय धर्माधिपतये पृथिव्यै लोकाधिपतयेऽद्भ्यो रसाधिष्ठात्रीभ्यः वायवे बलाधिपतये आकाशाय सर्वाधिपतये कालाय ध
र्माधिष्ठात्रेभ्यः सर्वसाक्षिणीभ्यः ब्रह्मणे वेदाधिपतये रुद्राय श्मशानाधिपतये च हुत्वाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दृषदं मुसलं च संपूज्य पुष्पांजलिं गृही

नि॰सिं॰
२४

त्वामग्निं प्रार्थयेत् त्वमग्ने सर्वभूतानामंतश्चरसि साक्षिवत् त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः अनुगच्छामि भर्तारं वैधव्यभयपीडिता सत्यमार्गप्रदा
नेन नय मां भर्तुरंतिकं मंत्रमुच्चार्य शनकैः प्रविशेच्च हुताशनं गौडास्तु इमा नारीरविधवा इति ॐ इमाः पतिव्रताः पुण्याः स्त्रियो या याः सुशोभनाः
सह भर्तुः शरीरेण संविशंतु विभावसुं इति चाधिकः पठंतीत्याहुः कातरां तु प्रेतांतरे सा देवरः शिष्यो वा उदीर्ष्वेति द्वाभ्यामुत्थापयेत् एतन्महिमा
मिताक्षरादौ ज्ञेयः पृथ्वीचंद्रोदये स्कांदे अनुव्रजंती भर्तारं गृहात् पितृवनं मुदा पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं यत्तु अंगिराः या स्त्री ब्राह्मणजाती
या मृतं पतिमनुव्रजेत् सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेदिति यच्च व्याघ्रपात् न म्रियेत स्वयं भर्त्रा ब्राह्मणी शोककर्शिता न ब्रह्मगतिमाप्नो-
ति मरणादात्मघातिनीति पृथक्चितिपरं पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गंतुमर्हति अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृत इत्युशनसोक्तेः पृ
थक्चितिस्तु क्षत्रियादिपरा तद्विधिर्ब्राह्मे देशांतरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयं निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसं ऋग्वेदवादात्सा-
ध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत् इमा नारीरविधवा इति ऋग्वेदवादः त्र्यहाशौचमन्वारोहणपरमि
ति स्मार्ताः भिन्नधवाक्यानि प्रायश्चित्तार्थं मृतेन पतिना सह मरणनिषेधपराणीत्यप्याहुः अस्थिदाहे पलाशदाहे वा न पृथक्चितिदोषः अं
गत्वेन स्थानापन्नत्वाच्छरीरतुल्यत्वात् यत्तु ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वा भवेत्पतिः पुनात्यविधवा नारी तमादाय मृता तु येति हारीतीयं त
त्सति तदाहादिनिषेधेन सहगमनस्य दूरतोपास्तत्वादर्थवादमात्रमिति पृथ्वीचंद्रः जन्मांतरीयपापवतां सहमरणे नोद्धार इति स्मार्तगौडाः शु
द्धितत्त्वे व्यासः दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत्कृतनिश्चया न दहेत्स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत् तृतीये वा भविष्ये तृतीयेऽन्हि उदक्यायास्मृ
ते भर्तरि वै द्विजाः तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकं एकचितां समासाद्य भर्तारं यानुगच्छति तद्भर्तुर्यः क्रियाकर्ता स तस्याश्चापि क्रियां चरेत्

प॰आ॰
३

५४

एतद्ग्रहणान्तरम् यस्याग्निदाता भवेत्तस्य पिंडं दद्यात्स एव हीति वायवीयोक्तेः आपस्तंबः चितिभ्रष्टा तु या नारी मोहाद्विचलिता भवेत् प्राजापत्येन
शुद्ध्येत तस्माद्वै पापकर्मणः तथा अन्वारोहे तु नारीणां पत्युरेकोदकक्रियां पिंडदानक्रिया तद्वच्छ्राद्धं प्रत्याब्दिकं तथा अन्वारोहे तु न पत्न्याः
पृथक्पिंडांस्तिलांजलीन् पृथक्शिलेन कुर्वीत दद्यादेकशिले तथा अन्यत् प्रागुक्तं इदं गर्भिणीबालापत्यासूतिकारजस्वलाव्यभिचारिणी
भिन्नकार्यं स्वैरिणीनां गर्भिणीनां पतितानां च योषितां नास्ति पत्याग्निसंवेशः पतितोऽपि हि तथा उभावपीति मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहोक्तेः मदनरत्ने बृ
हस्पतिः बालसंवर्धनं मुक्त्वा बालापत्या न गच्छति व्रतोपवासनियता रक्षेद्गर्भं च गर्भिणी तृतीयपादे रजस्वला सूतिका चेति पृथ्वीचंद्रोदये गौ
डीयशुद्धितत्त्वे च पाठः तत्रैव बृहन्नारदीयेपि बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा रजस्वला राजसुते नारोहंति चितां शुभे अत्र पतिव्र-
तास्नासंदीप्तं प्रविशेद्या हुताशनमिति भारतात् ऋग्वेदवादात्साध्वी स्त्रीति ब्राह्माच्च पतिव्रतानामेवाधिकारो न दुर्वृत्तानां यत्तु अवमत्य च याः पूर्वं
पतिं दुष्टेन चेतसा वर्तते या च सततं भर्तॄणां प्रतिकूलतः तत्रानुमरणं काले याः कुर्वंति तथाविधाः कामात्क्रोधाद्भयान्मोहात्सर्वाः पूताभ
वंत्युत इति भारते तत् केसुमति कात्यायेन स्तावकमिति पृथ्वीचंद्रः ब्राह्मण्या एकचितिरेव न पृथक्चितिः क्षत्रियादीनां पृथगेकावेति कल्प
तरुरत्नाकरमदनपारिजातादयः शुद्धिचिंतामणौ चैवं तत्रान्वारोहणे भर्तुः शौचमध्ये तदूर्ध्वं वा कृते त्रिरात्रमध्ये एव दशापिंडाः सहगमने
तु भर्तुः शौचतुल्यं प्राशौचं पिंडदानं च अन्वितायाः प्रदातव्या दशपिंडा रस्य हेण तु स्वाम्याशौचे व्यतीते तु तस्याः श्राद्धं प्रदीयते इति शुद्धितत्त्वे
शूलपाणौ च पैठीनसिस्मृतेः संस्थितं पतिमालिंग्य प्रविशेद्या हुताशनं तस्याः पिंडादिकं देयं क्रमशः पतिपिंडवदिति शूलपाणिः शुद्धि
तत्त्वधृतव्यासोक्तेः अन्यत् प्रागुक्तं यदा तु रजस्वलापि पत्नी मृते पत्यौ देशकालवशात्तदैवानुगच्छति न शुद्धिं प्रतीक्षते तत्र विधिः देवयाज्ञि

कनिबंधे यदास्त्रियासुदक्यायां पतिः प्राणान्समुत्सृजेत् द्रोणमेकंतं डुलानामवहन्याद्विशकृन्नये मुसलाघातैस्तदसृक्स्रवते योनिमंडलात्
विरजस्कामन्यमानास्वेचित्तेतदसृक्क्षयं द्वस्ताशौचंप्रकुर्वीत पंचमृ त्तिकयापृथक् त्रिंशाद्विंशतिर्दशाचगवांदत्त्वाल्वहः क्रमात् विप्राणांव-
चनाच्छुद्धा समारोहेद्धुताशनं नारीणांसरजस्कानामियंशुद्धिरुदाहृता अत्रआज्ञादौ निर्णयः पूर्वमुक्तः इतिश्रीभट्टकमलाकरकृते
निर्णयसिंधावंत्यकर्मनिर्णयः अग्निप्रवेशाशक्तौतुविष्णुः मृतेभर्तरिब्रह्मचर्यंतदन्वारोहणंचेति ब्रह्मवैवर्ते सहानुगमनंशास्त्रं वैध
व्यस्यायपालनं यत्तुतत्रैव कलौनान्यागतिःस्त्रीणांसहानुगमनादृते इति ब्रह्मचर्याशक्यत्वपरं तथाचमनुः ब्रह्मचर्यंचरेद्वापि प्रविशे-
द्वाहुताशनं काशीखंडेऽपिपत्यौमृतेपि यायोषिद्वैधव्यंपालयेत्क्वचित् सापुनःप्राप्यभर्तारंस्वर्गलोकंसमश्नुते अनुयातिनभर्तारंय
दिदैवात्कथंचन तत्रापिशीलंसंरक्षेच्छीलभंगात्पतत्यधः तद्वैगुण्यादपिस्वर्गात् पतिःपततिनान्यथा तस्याःपिताचमाताच भ्रातृवर्गस्तथै
वच अथविधवाधर्माः मदनरत्नेस्कांदे विधवाकबरीबंधोभर्तृबंधा यजायते शिरसोवपनंतस्मात्कार्यंविधवयासदा एकाहारःसदाका
र्योनद्वितीयःकदाचन मासोपवासंवाकुर्याच्चांद्रायणमथापिवा पर्यंकशायिनीनारीविधवापातयेत्पतिं नैवांगोद्वर्तनंकार्यंस्त्रियाविधव-
याक्वचित् गंधद्रव्यस्यसंभोगोनैवकार्यस्तयापुनः तर्पणंप्रत्यहंकार्यं भर्तुस्तिलकुशोदकैः तत्पितुस्तत्पितुश्चापिनामगोत्रादिपूर्वकम् इदम
पुत्रापरमितिमदनपारिजातः नाधिरोहेदनड्वाहंप्राणैःकंठगतैरपि कंचुकंनपरीदध्याद्वासोनविकृतंवसेत् वैशाखेकार्तिकेमाघेविशेषनि
यमंचरेत् प्रचेताः तांबूलाभ्यंजनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनं यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् श्राद्धादौतुविशेषःप्रागुक्तः यत्तुबौधा
यनः संवत्सरंप्रेतपत्नीमधुमांसंविवर्जयेत् अधःशयीतषण्मासानितिमौद्गल्यभाषितमितितदसवर्णापरमित्यपरार्कः अथसंन्यासः याज्ञव

ल्पः वनाद्गृहाद्वाकृत्वेष्टिंसार्ववेदसदक्षिणां प्राजापत्यांतदंतेतानग्नीनारोप्यचात्मनि अधीतवेदोजपकृत् पुत्रवानन्नदोग्निमान् शक्त्याचयज्ञकृ-
न्मोक्षेमनःकुर्यात्तुनान्यथा एतदाश्रमसमुच्चयपक्षेजाबालश्रुतौत्वन्येपिपक्षाउक्ताः यदिचेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वनाद्वा अथपुनरव्र
तीवास्नातकोवास्नातकोवोत्सन्नाग्निकोवा यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेदिति अंगिराः प्रव्रजेद्ब्रह्मचर्याद्वाप्रव्रजेच्चगृहादपि वनाद्वाप्रव्रजेद्विद्वा
नातुरोवाथदुःखितः आतुरोमुमूर्षुःदुःखितश्चोरव्याघ्रादिभीतः भारते आतुराणांचसन्यासेनविधिर्नैवचक्रिया प्रैषमात्रंसमुच्चार्यसन्या
संतत्रपूरयेत् जाबालश्रुतावपि यद्यातुरस्यान्मनसावाचावासंन्यसेदिति अत्रविप्रस्यैवाधिकारः ब्राह्मणाःप्रव्रजंतीतिजाबालश्रुतेः
आत्मन्यग्नीन्समारोप्यब्राह्मणःप्रव्रजेद्गृहादिति मनूक्तेश्चेतिविज्ञानेश्वरादयः चत्वारोब्राह्मणस्योक्ताआश्रमाःश्रुतिचोदिताः क्षत्रियस्य
त्रयःप्रोक्ताद्वावेकोवैश्यशूद्रयोरिति ब्राह्मणःक्षत्रियोवाथवैश्योवाप्रव्रजेद्गृहादिति कौर्मोक्तेर्वर्णत्रयस्याप्यधिकारः पूर्ववाक्यंतु
काषायदंडादिनिषेधार्थं मुखजानामयंधर्मोयद्विष्णोर्लिंगधारणम् राजन्यवैश्ययोर्नेति दत्तात्रेयमुनेर्वचः इतिबौधायनोक्तेरिति
पक्षांतरमाह तत्वंतुकुटीचकादिपरमेतदिति योपिसन्यासंपलपैतृकमितिकलौनिषेधः सोपित्रिदंडादिपरइत्युक्तंप्राक् सचसन्या-
सश्चतुर्धेत्याहहारीतः कुटीचकोबहूदकोहंसश्चैवतृतीयकः चतुर्थःपरमोहंसोयोयःपश्चात्सउत्तमः आद्यःपुत्रादिनाकुटींकारयित्वा
तत्रगृहेवावसन् काषायवासाःशिखोपवीतत्रिदंडवान् बंधुषुस्वगृहेवाभुंजानआत्मज्ञोभवेत् एतदशक्तपरम् द्वितीयस्तु
यस्तुबंधून्हित्वासप्तागाराणिभैक्षंचरन् पूर्वोक्तवेषःस्यात् हंसस्तुपूर्वोक्तवेषोप्येकदंडः एकंतुवैणवंदंडंधारयेन्नित्यमादरादि-
तिस्कांदात् विष्णुरपियज्ञोपवीतंदंडंचवस्त्रंजंतुनिवारणम् तावान्परिग्रहःप्रोक्तोनान्योहंसपरिग्रहः चतुर्थोपिस्कांदे परहंस

स्त्रिदंडंचरज्जुंगोवालनिर्मितम् शिखांयज्ञोपवीतंचनित्यंकर्मपरित्यजेत् अयमप्येकदंडएव येतुशिखोपवीतादित्यागनिषेधास्तेकु-
टीचकादिपराः यत्तुमेधातिथिः यावन्नस्युस्त्रयोदंडास्तावदेकेनवर्तयेदिति तदपितत्परमेवयच्चात्रिः चतुर्धाभिक्षवः प्रोक्ताः
सर्वेचैवत्रिदंडिनइति तद्वाग्दंडादिपरंनयष्टिपरम् वाग्दंडोथमनोदंडः कर्मदंडस्तथैवच यस्यैतेनियतादंडाः सत्रिदंडीति
चोच्यते इतिमनूक्तेः तस्मात्परमहंसस्यैकदंडएव सोप्यविदुषः विदुषस्तुसोपिनास्ति नदंडंनशिखांनाच्छादनंचरतिप
रमहंसइतिमहोपनिषदुक्तेः ज्ञानमेवास्यदंडइतिवाक्यशेषाच्च यत्तुयमः काष्ठदंडान्धृतोयेनसर्वाशीज्ञानवर्जितः सया-
तिनरकान्घोरान्महारौरवसंज्ञितानिति तद्वैराग्यविनाजीवनार्थसंन्यासपरं एकदंडंसमाश्रित्यजीवंतिबहवोनराः नरकेरौर-
वेघोरेकर्मत्यागात्पतंतितइतिस्मृतेः यच्चाश्वमेधिके एकदंडीत्रिदंडीवाशिखावामुंडितएववा काषायमात्रसारोपियतिः पू-
ज्योयुधिष्ठिरेति तस्यापिपूर्वोक्तव्यवस्थाज्ञेया अथतद्विधिः बौधायनः कृत्वाश्राद्धानिसर्वाणिपित्रादिभ्यःपृथक्पृथक् वाप
यित्वाचकेशादीन्मार्जयेन्मातृकाइमाः सर्वाणीनिस्त्वस्यनवश्राद्धषोडशश्राद्धादिकृत्वेत्यर्थः स्मृत्यर्थसारेपि एकोद्दिष्टविधाने-
नकुर्याच्छ्राद्धानिषोडश अग्निमान्पार्वणेनेवविधिनानिर्वपेत्स्वयमितिकात्यायनः कृच्छ्रांस्तुचतुरःकृत्वापावनार्थमनाश्रमी
आश्रमीचेत्तप्तकृच्छ्रंतेनासौयोग्यतांव्रजेत् बौधायनः सदैवमार्षकंदिव्यंपित्र्यंमातृकमानुषे भौतिकंचात्मनश्चांतेअ
ष्टौश्राद्धानिनिर्वपेत् अत्रक्रममाहहेमाद्रौशौनकः देवश्राद्धेब्रह्मविष्णुमहेश्वरादेवताः आर्षेदेवर्षिब्रह्मर्षि-
क्षत्रर्षयः देवर्षिक्षत्रर्षिमनुष्यर्षयोवामरीच्यादिऋषय इतिसंन्यासपद्धतौतच्चिंत्यम् दिव्येवसुरुद्रादित्याः

मानुषे सनकसनंदनसनातनाः भूतश्राद्धे पृथिव्यादिभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतुर्विधो भूतग्रामश्चेति तिस्रः पित्र्ये पित्रादित्रयो मातामहाश्च
मातृके मात्रादयस्तिस्रः आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहा देवताः आत्मश्राद्धं परमात्मदेवमित्यर्थमिति सन्यासपद्धतौ तच्चिंत्यं सर्वत्र नांदीमुख-
त्वविशेषणं ज्ञेयं सर्वत्र पिंडदानं युग्मा विप्राः दक्षक्रतू सत्यवसू वा विश्वेदेवौ अन्यन्नांदीश्राद्धवदिति हेमाद्रिः स्मृत्यर्थसारे केशश्मश्रुलोमनखं
वापयित्वोपकल्पयेत् दंडं जलपवित्रं च शिक्यं पात्रं कमंडलुं आसनं कौपीनमाच्छादनं कंथां पादुके इति दश पञ्च वा एतच्च पूर्वेद्युर्नांदीमुखं कृत्वा
परेद्युः पुण्याहवाचनं कृत्वा कार्यमिति शौनकः बौधायनः त्रीन्दंडानंगुलीस्थूलान् वैणवान्मूर्धसंमितान् एकादशनवद्वित्रिचतुःसमान्य-
पर्वकान् वेष्टितान्कृष्णगोवालरज्वा तु चतुरंगुलान् एको वा नाहशीर्दंडो गोवालसदृशो भवेत् अनग्निरग्निमुत्पाद्य नित्येन विधिना ततः इष्टोदि
विविधानेनेत्यर्थः स्वाग्नावेवाग्निमान्कुर्यादपवर्गोक्तमादितः आज्यं पयो दधीत्येतत्त्रिवृद्दा जलमेव वा ॐ भूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं चोपवसे
त्ततः प्रभात्यादित्यास्तमयात्पूर्वमग्नीन्विहृत्य सः आज्यमग्नौ गार्हपत्ये संस्कृत्यैतेन चरुस्रुचा पूर्णयाहवनीये तु जुहुयात्प्रणवेन ततः ब्रह्मान्वाधान
मेतस्याद्ग्निहोत्रं हुनेततः संस्तीर्य गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतोऽत्र तु पात्राण्यासाद्य दर्भेषु ब्रह्मायतन एव तु जाग्रयाद्रात्रिमेतां तु यावद्ब्राह्मो मुहूर्तकः
अग्निहोत्रं स्वकाले तु हुत्वा प्रातस्तनं ततः इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात्प्राजापत्यामथापि वा जाबालस्मृतौ तद्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वंति तदु तथा न कु
र्यादाग्नेयीमेव कुर्यात् पश्चात्प्रधानवीयामेव कुर्यादित्युक्तं तेनात्र विकल्पः अत्राहुः श्वेताग्नेः प्राजापत्या तद्वाक्यशेषे ग्नीनिति बहुत्वश्रुतेः एकाग्ने
स्त्वाग्नेयीति अनाहिताग्नेरिष्टिस्थाने वैश्वानर आग्नेयो वा चरुरिति माधवः कात्यायनः आत्मन्यग्नीन्समारोप्य वेदिमध्यस्थितो हरिं
ध्यात्वा हृदि तत्तु ज्ञात्वा गुरुणा प्रेषमीरयेत् कपिलः विधिवत्प्रेषमुक्त्वाथ त्रिरुपांशु त्रिरुच्चकैः अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यपो भुवि

नि॰सिं॰ ५७

निनीय दंडशिक्यादि गृहीत्वाथ बहिर्व्रजेत् बौधायनः सर्ववेमेत्यादिनादंडं येन देवाः पवित्रकं यदस्य पारेशिक्यं तु पात्रं व्याहृतिभिस्तथा शुक्ल-
सुवासाः कौपीनं गृहीत्वा बांधवांस्त्यजेत् अथ क्रमः तत्र सन्यासेधिकारसिध्यर्थं स्वस्य नवश्राद्धं षोडशश्राद्धं सपिंडनानि साग्निः पार्वणान्य
नग्निस्त्वेकोद्दिष्टविधिना कृत्वानाश्रमी चेत् कृच्छ्रं चतुष्टयमन्यस्तु तप्तकृच्छ्रं कृत्वोदगयने एकादश्यां द्वादश्यां वा साग्निरमावास्यायां पौर्णमास्यां चतु
र्दश्यां वा यथा पर्वणि प्राजापत्यास्यात् तत्र देशकालौ स्मृत्वा परमहंसादि सन्यासग्रहणं करिष्य इति संकल्प्य गणेशं संपूज्य पुण्याहं वाचयित्वा मातृका
पूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वास्तमयात् प्रागौपासनं समिध्याहिताग्निस्तु गार्हपत्यं विधुरोग्निहोत्री तु त्रिकांडमंडनोक्तदिशा कुशपत्न्या सह पवमानेष्ट्यंतं पूर्णाहुत्यंतं वाधानं कुर्यात्
ब्रह्मचारी चेल्लौकिके विधुरश्चेद्व्याहृतिभिः प्रणवेन वाग्निमादाय यान्ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहेति मंत्रेण समिधि समारोप्य तत्सवितुस्तांसवितुर्विश्वानिदेव इति मंत्रैः
समिधो प्यादध्यात् एवमग्नौ सिद्धे कक्षोपस्थवर्ज्यं वपनं कृत्वा पयो दधि घृतमाज्यमपो वा ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्राश्याचम्य पुनरादाय ॐ
भुवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहीति द्वितीयं ॐ स्वः सावित्रीं प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादिति तृतीयं समस्तयाचतुर्थं ॐ भूर्भुवः स्वः सावित्रीं प्रविशामि॰
तत्सवि॰ यात् इति सन्यासपद्धतौ तु त्रिदसीति प्रथमं भद्रदसीति द्वितीयं विभूदसीति तृतीयं प्राश्यापः पुनर्लोति जलं प्राश्य सावित्रीप्रवेश उक्तः तत हवनीयं वितत्य ब्रह्माणमु
पवेश्य आज्यं संस्कृत्य चतुर्द्वादश वा गृहीत्वा समिन्तु पूर्वा मों स्वाहा परमात्मन इदमिति हुत्वोपवसेत् ततः सायं होमं वैश्वदेवं च कृत्वा अग्नेरुदक् कुश
नास्तीर्य दंडादीनि दश पंच वा साद्य ब्रह्मासने कृष्णाजिनोपविष्टो रात्रौ जागरं कृत्वा प्रातर्होमानंतरं प्राजापत्यां वैश्वानरीं वा कृत्वा ऋत्विग्भ्यः सर्व
स्वं ब्रह्मणे च मधुपूर्णं तैजसपात्रं दत्वा दारुपात्राण्याहवनीये श्मसृन्मयानि च जले क्षिपेत् कृष्णाजिनं त्वाददीत अनाहिताग्निस्तु वैश्वानरमाग्नेयं
वा चरुं हुत्वा पात्राण्यग्नौ क्षिप्त्वा भूर्भुवः स्वरित्यपः स्पृष्ट्वा तरत्स मंदीति जप्त्वा विप्रान् संभोज्य पुण्याहं वाचयित्वा श्मश्रुवपनं कृत्वा हेमरूप्यकुश-

प॰ अ॰ २

५७

जलैः स्नात्वा पुरुषायचरुं कृत्वा प्राणाय स्वाहेति पंचाहुतीर्हुत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचंचरुंच जुहुयात् अत्र विरजाहोमं केचिदाहुः यथोक्तं शिवगीतासु
जुहुयाद्विरजामंत्रैः प्राणापानादिभिस्ततः अनुवाकांतमेकाग्रः समिदाज्यचरून्पृथक् आत्मन्यग्नीन्समारोप्य याते अग्नेति मंत्रतः भस्मादाया
ग्निरित्याद्यैर्विमृज्यांगानि संस्पृशेत् पापैर्विमुच्यते सत्यं मुच्यते नात्र संशयः यथा प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यंतां ज्योतिरहं विरजा विपा
प्मा भूयासं स्वाहा सर्वत्र लिंगोक्ते देवताभ्य इदं भेति त्यागः वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतोबुध्याकूतिः संकल्पा मे शुध्यंतां ज्योति॰ त्वक्चर्म
मांसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोस्थीनि मे शुध्यंतां ज्योति॰ शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजंघशिश्नोपस्थपायवा मे शुध्यंतां ज्योतिरहं॰ उत्ति
ष्ठ पुरुष हरितपिंगल लोहिताक्षि देहि देहि दापयिता मे शुध्यंतां॰ पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यंतां ज्योति॰ शब्दस्पर्शरूपरसगंधा मे शु
ध्यंतां ज्योति॰ मध्यवाक्कायकर्माणि मे शुध्यंतां॰ आत्मा मे शुध्यंतां॰ अंतरात्मा मे शुध्यंतां॰ क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाय स्वाहा विविध्यै स्वा
हा ऋग्विधानाय स्वाहा कषोत्काय स्वाहा क्षुत्पिपासामलं ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहं अभूतिमसमृद्धिं च सर्वान्निर्णुद मे पाप्मानं॰
स्वाहा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानंदमयमात्मा मे शुध्यंतां ज्योति ततः स्विष्टकृदादि हुत्वा ब्राह्मणे हिरण्यमाज्यपात्रं धेनुं च दत्वा समा
सिंचत्वित्युपतिष्ठेत अत्र केचिदग्नेः सावित्रीप्रवेशं पूर्णाहुतिं चाहुः ततो याते अग्ने यज्ञियातनूरिति त्रिरस्मिरेकेके जिघ्रन्नात्मन्यग्नीन्समारोप्य
गुरवे सर्वस्वं दत्वा यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य इत्युपस्थाय दक्षिणं जा
न्वाच्य पादावुपसंगृह्याधीहि भगवो ब्रह्मेति वदेत् ततो गुरुरात्मानं ब्रह्मरूपं ध्यात्वा शंखं द्वादशप्रणवैरभिमंत्र्य तेन शिष्यमभिषिच्य शंनो मित्र इति
शांतिं पठित्वा तच्छिरसि हस्तं दत्वा पुरुषसूक्तं जप्त्वा मम व्रते ते हृदयं ते दधामीति च जप्त्वा दंडं सुरवः प्रणवार्थमनुसंदध दक्षिणे कर्णे प्रणवमुपदिश्य

नि॰सिं
५८

तदर्थंच पंचीकरणाद्यवबोध्य अयमात्माब्रह्मतत्त्वमसिप्रज्ञानंब्रह्मेत्याद्युपदिशेत् तदर्थंचवदेत् ततोनामदद्यात् ततःशिष्यस्तेनोपदिष्टोहरिंस्मरन्नूर्ध्व-
बाहुस्तिष्ठन् देवान्साक्षिणःकृत्वा ॐ भूर्भुवःस्वःसंन्यस्तंमयेतित्रिरुपांशूच्चैरुच्चैस्त्रिरुक्त्वा चैवं प्रोक्ता जलसमीपंगत्वास्नात्वा अभयंसर्वभूते
भ्योमत्तःस्वाहेतित्रिरंजलिंक्षिप्त्वाशुवासःकुवासाइतिकाषायंकौपीनंवासश्चपरिधायसखामागोपायेतिसुरक्ष्यवैणवंपालाशंबैल्वमौदुंबरंवादंडंगृण्ही-
यात् अत्रपुत्रकामोगृहस्थःशंखेनपुरुषसूक्तेनदंडमभिषिच्यदद्यादित्याचारः ततःशिखामुत्पाट्य ॐ भूःस्वाहेत्यप्सुजलेवाहुत्वातथैवोपवी-
तंहुत्वा येनदेवाःपवित्रेणेतिजलेपवित्रंयदस्यपारइतिशिक्यंसावित्र्याकमंडलुंससव्याहृतिभिःभोजनपात्रमिदंविष्णुरित्यासनंबृसींवागृहीत्वा
ॐ भू स्तर्पयामीतिव्यस्तसमस्ताभिर्महर्नमइतितर्पयित्वा भूःस्वधांभुवःस्वधांस्वःस्वधांभूर्भुवःस्वर्महर्नमःस्वधेतिपितॄंस्तर्पयित्वोदुत्यंचित्रं
तच्चक्षुर्हंसःशुचिषन्नमोमित्रस्येतिस्नात्वासुरभिमतीभिरापोहिष्ठेतिहिरण्यवर्णाभिःपावमानीभिर्व्याहृतिभिश्चमार्जयित्वाष्टोत्तरशतवारम-
घमर्षणंप्राणायामांश्चकृत्वा ॐ भूर्भुवःस्वरितिचपठित्वानमःसवित्रइतिसूर्यंचोपस्थायपुनःस्नात्वाजंघेक्षालयित्वा ॐ मितिब्रह्मोमिती-
दंसर्वमोमितिब्रह्मवाएषज्योतिर्यएषवेदोयएषतपतिवेद्यमेवैतद्यएषवेदयदवनमस्तीतिजपित्वाष्टसहस्रंगायत्रींजपेदिति अथयतिधर्माः
प्रातरुत्थायब्रह्मणस्पतेइतिजपित्वादंडादीनिमृदंचनिधायमूत्रपुरीषयोर्गृहस्थचतुर्गुणंशौचंकृत्वाचम्यपर्वद्वादशीवर्ज्यंप्रणवेनदंतधावनंकृ-
त्वातेनैवमृदावहिःकटिंप्रक्षाल्यजलतर्पणवर्ज्यंस्नात्वाजंघेप्रक्षाल्यवस्त्रादीनिगृहीत्वामार्जनांतंकृत्वाकेशवादिनमोंतनामभिस्तर्पयित्वा ॐ
भूस्तर्पयामीत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिर्महर्जनस्तर्पयामीतितर्पयेत् ॐ भूःस्वाहेतिस्वाहाशब्दांतैःस्वधाशब्दांतैश्चैभिरेवपुनस्तर्पये-
दितिकेचित् ततआचम्यांजलिनाप्रणवेनजलमादायव्याहृतिभिरुत्सृज्यगायत्र्यात्रिःक्षिप्त्वागायत्रींजपेत् उदितेसूर्येप्रणवेनव्याहृतिभिर्वा

प॰ आ॰
३

५८

घृणिर्दत्वामित्रस्यचर्षणीत्याद्यैः पूर्वोक्तसौरीभिरिदंविष्णुस्त्रिर्देवोब्रह्मजज्ञानमितिचोपस्थायसर्वभूतेभ्योनमइतिप्रदक्षिणमावर्तने ततोनत्वा आदित्या
यविद्महेसहस्राक्षायधीमहि तन्नः सूर्यः प्रचोदयादितित्रिर्जपेत् एवंत्रिकालंविष्णुपूजांब्रह्मयज्ञंचकुर्यात् अथभिक्षा विधूमेसन्नमुसलेव्यंगा
रेभुक्तवज्जने कालेपराण्हेभूयिष्ठेनित्यंभिक्षांयतिश्चरेदित्युक्तेकालेउदुत्यमितिचतसृभिरादित्यमुपस्थायतेनैक्यंध्यात्वा आकृष्णेनेतिप्रदक्षि
णंकृत्वाग्नेतेपंथानइतिजप्त्वा योसौविष्णवाख्यआदित्येपुरुषोंतर्हृदिस्थितः सोहंनारायणोदेवइतिध्यात्वाप्रणम्यतम् त्रिदंडंदक्षिणेस्कंधेततःसंधाय
बाहुना पात्रंवामकरेक्षिप्त्वाश्लेषयेद्दक्षिणेनत्विनिबोधायनोक्तदिशात्रीन्पंचसप्तवागृहान्गत्वाभवत्पूर्वंभिक्षांयाचित्वा पूर्णमसिपूर्णंमेभूयाद
स्मागत्यशुचिरन्नंप्रोक्ष्य ॐ भूःस्वधानमइत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिःसूर्यादिदेवेभ्योभूतेभ्यश्चभूमौक्षिप्त्वाभुक्त्वाप्रणवेनषोडशप्राणाया-
मान्कुर्यादितिसंक्षेपः गौतमव्याख्यायांभृगुः यतिहस्तेजलंदत्वाभैक्ष्यंदद्यात्पुनर्जलं भैक्षंपर्वतमात्रंस्यात्तज्जलंसागरोपमं अत्रसर्वत्रमूलंमाध
वपरार्कमदनरत्नस्मृत्यर्थसारादौज्ञेयम् कण्वः एकरात्रंवसेद्ग्रामेनगरेपंचरात्रकं वर्षाभ्योन्यत्रवर्षासुमासांस्तुचतुरोवसेत् जाबालश्रुतौ शून्या
गारेदेवगृहतृणकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरिकुहरनिर्झरस्थंडिलेष्वनिकेतनइतिमात्स्ये अष्टौमासान्विहारःस्या-
द्यतीनांसंयतात्मनां एकत्रचतुरोमासान्वार्षिकान्निवसेत्पुनः अविमुक्तप्रविष्टानांविहारस्तुनविद्यते अत्रिः भिक्षाटनंजपस्नानंध्यानंशौचंसुरा
र्चनं कर्तव्यानिषडेतानिसर्वथानृपदंडवत् मंचकंशुक्लवस्त्रंचस्त्रीकथालौल्यमेवच दिवास्वापंचयानंचयतीनांपतनानिषट् आसनंपात्रलोपश्च-
संचयःशिष्यसंग्रहः दिवास्वापोवृथाजल्पोयतेर्बंधकराणिषट् दक्षः नाध्येतव्यंनवक्तव्यंनश्रोतव्यंकथंचन यतिपात्राणिमृद्वेणुदार्वलाबुमया
नि च मदनरत्नेअत्रिः पित्रर्थंकल्पितंपूर्वमन्नंदेवादिकारणात् वर्जयेत्तादृशींभिक्षांपरबाधाकरींतथा बृहस्पतिः नतीर्थवासीनित्यंस्यान्नो

प्रवासपरो यतिः नचाध्ययनशीलः स्यान्नव्याख्यानपरो भवेत् एतद्वेदार्थभिन्नपरम् अत्रिः स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिस्तुतिः भिक्षाटनं
जपः संध्यां त्यागः कर्मफलस्य च एते यतिधर्मा इत्यर्थः अन्येपि माधवमिताक्षरादौ ज्ञेयाः यतिधर्मसमुच्चये तु नस्नानमाचरेद्भिक्षुः पुत्रादिनिधने
श्रुते पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शुध्यति सांबरः अथ यतिसंस्कारः स्मृत्यर्थसारे सर्वसंगनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं
नोदकक्रिया तथा कुटीचकं तु प्रदहेत्पूरयेत्तु बहूदकम् हंसो जले तु निक्षेप्यः परहंसं प्रपूरयेत् पालाशमूले नदीतीरे न्यत्र वा गंधपुष्पालंकृतं शवं वा
राघोषेण नीत्वा दंडमात्रं व्याहृतिभिः स्नात्वा सप्तव्याहृतिभिस्त्रिः प्रोक्ष्य दर्भानास्तीर्य तत्र घटे पंचरत्नोदकं क्षिप्त्वा नारायणः परं ब्रह्मेत्यभिमंत्र्य तेने
व संस्नाप्याष्टाक्षरेण वस्त्रगंधपुष्पधूपदीपादीन्दत्वा विष्णो हव्यं रक्षस्वेति शवं गर्ते निधाय इदं विष्णुरिति दक्षिणहस्ते दंडं यदस्य पारे इति सव्ये शिक्यं येन
देवाः पवित्रेणेति मुखे जलपवित्रं सावित्र्योदरे पात्रं भूमिः भूम्नेति गुह्ये कमंडलुं निधाय चित्तिः स्रुगिति दशाहोत्राभिमंत्रयेदिति विश्वादर्शटीकायां स्मृ
त्यर्थसारे च बृहच्छौनकस्तु यतिं पुरुषसूक्तेन स्नापयित्वा वदेत्ततः प्रणवेनाष्टवारं तं प्रोक्षयेदथ सर्वतः विष्णो हव्यं रक्षस्वेति यजुषा प्रणवेन च
गर्ते प्रेतं विनिक्षिप्य चेदं विष्णुर्विचक्रम इति मंत्रेण दंडं तु दद्याद्दक्षिणहस्तके मूर्धानं भूर्भुवः स्वश्चेत्युक्त्वा शांखेन भेदयेत् गर्तं पुरुषसूक्तेन लवणेन प्रपूर
येत् सृगालश्वादिरक्षार्थं सम्यग्गर्तं प्रपूरयेदिति कुटीचकस्य तु दाहः कार्यः यथा सर्वं प्राग्वत्कृत्वाग्निं प्रज्वाल्य साग्निं दक्षिणकरे उपावरोहेत्यवरोह्य-
निर्मथ्य वा गर्ते चितिं कृत्वाग्निनाग्निः समिध्यत इत्यग्निं दत्वा सावित्र्या प्रणवेन वा दहेत् ततोष्टशतं प्रणवं नारायणः परंब्रह्मेति जप्त्वा ससशिरः प्रणवव्याहृ
त्यागायत्र्यानद्यस्मास्थीनि तीर्थे क्षिप्त्वा स्नानात् शुचिः नास्यान्यदौर्ध्वदैहिकम् त्रिदंडग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायत इति उशनः स्मृतेः एकाद-
शेन्हि पार्वणं तदपि त्रिदंडिनः हंसपरमहंसादीनां पार्वणादिकमपि न कार्यमिति शूलपाणिः श्राद्धचिंतामणौ दत्तात्रेयः एकोद्दिष्टं जलं पिंडमा

शौचं प्रेतसत्क्रियाम् न कुर्याद्वार्षिकादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे प्रेतक्रियैकोद्दिष्टनिषेधे सिद्धे पुनरुक्तग्रहणमाब्दिकपरं तेन तत्पार्वणमेवं त्रिदंडिनां द्वादशे नारायणबलिः तद्विधिरन्यश्च विशेषः प्रागुक्त इत्यलं बहुना एवं निरूपितमिदं गहनं तु धर्मतत्त्वं विचार्य वचनैश्च नयैश्च सम्यक् तद्दोषदृष्टिमपहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोस्मि तेषु प्रयासद्वासद्वा यदिह गादितं मंदमतिना किमेतच्छक्यं वाध्यवसितुमपि स्वल्पमतिना तदेवं यत्किंचिद्दिनमिह विरव्यातमहिमा प्रतापोयं सर्वो विकसति तु पित्रोश्चरणयोः २ यो भाट्टतंत्रगणनार्णवकर्णधारः शास्त्रांतरेषु निखिलेष्वपि मर्मभेत्ता यो ब्रश्रमः किल कृतः कमलाकरेण प्रीतोस्तु नास्तु स कृती बुधरामकृष्णः ३ श्रीभट्टरामेश्वरसूरिसूनुश्रीभट्टनारायणसूरिसूनोः श्रीरामकृष्णस्य सुतः कृती मंथ्यधान्निबंधं कमलाकराख्यः ४ नानानिर्णयवल्लान्निर्णयसिंधुः प्रोच्य नाविबुधाः निर्णयसरोजवल्लान्निर्णयकमलाकरोप्यस्तु ५ वसुऋतुऋतुभूमितेगतेब्दे नरपतिविक्रमतोथयातिरौद्रे तपसि शिववतिथौ समापितोयं रघुपतिपादसरोरुहेर्पितश्च ६ जगति सकलविद्यासिंधुसुषिंधयानापरभणितिपरीक्षायुज्यते सज्जनानां तदिह मम निबंधे दूषणं भूषणं वा यदि भवति विदग्धैस्तन्मयवश्यं विमृश्यं ७ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूरिसूनुनारायणभट्टसूनविद्वन्मुकुटहीरांकुरश्रीरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधौ तृतीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ हें पुस्तक, मुंबईंत. महादेव गोपाळशास्त्री अग्नापूरकर, याणीं आपले छापरवान्यांत छापिलें. ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ शाके १७९० विभवनामसंवत् श्राव० कृ० ३ गु०

॥ इतिनिर्णयसिंधोस्तृतीयपरिच्छेदः समाप्तः ॥

[OrderDescription]
,CREATED=03.12.19 10:14
,TRANSFERRED=2019/12/03 at 11:26:23
,PAGES=613
,TYPE=STD
,NAME=S0002282
,Book Name=M-2068-NIRNAY SINDHU
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF

FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF

FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF

FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF

FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF

FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF

FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF

FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF

FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF

FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF

FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF

FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF

FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF
,FILE272=00000272.TIF
,FILE273=00000273.TIF
,FILE274=00000274.TIF
,FILE275=00000275.TIF
,FILE276=00000276.TIF
,FILE277=00000277.TIF
,FILE278=00000278.TIF
,FILE279=00000279.TIF

FILE280=00000280.TIF
,FILE281=00000281.TIF
,FILE282=00000282.TIF
,FILE283=00000283.TIF
,FILE284=00000284.TIF
,FILE285=00000285.TIF
,FILE286=00000286.TIF
,FILE287=00000287.TIF
,FILE288=00000288.TIF
,FILE289=00000289.TIF
,FILE290=00000290.TIF
,FILE291=00000291.TIF
,FILE292=00000292.TIF
,FILE293=00000293.TIF
,FILE294=00000294.TIF
,FILE295=00000295.TIF
,FILE296=00000296.TIF
,FILE297=00000297.TIF

FILE298=00000298.TIF
,FILE299=00000299.TIF
,FILE300=00000300.TIF
,FILE301=00000301.TIF
,FILE302=00000302.TIF
,FILE303=00000303.TIF
,FILE304=00000304.TIF
,FILE305=00000305.TIF
,FILE306=00000306.TIF
,FILE307=00000307.TIF
,FILE308=00000308.TIF
,FILE309=00000309.TIF
,FILE310=00000310.TIF
,FILE311=00000311.TIF
,FILE312=00000312.TIF
,FILE313=00000313.TIF
,FILE314=00000314.TIF
,FILE315=00000315.TIF

FILE316=00000316.TIF
,FILE317=00000317.TIF
,FILE318=00000318.TIF
,FILE319=00000319.TIF
,FILE320=00000320.TIF
,FILE321=00000321.TIF
,FILE322=00000322.TIF
,FILE323=00000323.TIF
,FILE324=00000324.TIF
,FILE325=00000325.TIF
,FILE326=00000326.TIF
,FILE327=00000327.TIF
,FILE328=00000328.TIF
,FILE329=00000329.TIF
,FILE330=00000330.TIF
,FILE331=00000331.TIF
,FILE332=00000332.TIF
,FILE333=00000333.TIF

FILE334=00000334.TIF
,FILE335=00000335.TIF
,FILE336=00000336.TIF
,FILE337=00000337.TIF
,FILE338=00000338.TIF
,FILE339=00000339.TIF
,FILE340=00000340.TIF
,FILE341=00000341.TIF
,FILE342=00000342.TIF
,FILE343=00000343.TIF
,FILE344=00000344.TIF
,FILE345=00000345.TIF
,FILE346=00000346.TIF
,FILE347=00000347.TIF
,FILE348=00000348.TIF
,FILE349=00000349.TIF
,FILE350=00000350.TIF
,FILE351=00000351.TIF

FILE352=00000352.TIF
,FILE353=00000353.TIF
,FILE354=00000354.TIF
,FILE355=00000355.TIF
,FILE356=00000356.TIF
,FILE357=00000357.TIF
,FILE358=00000358.TIF
,FILE359=00000359.TIF
,FILE360=00000360.TIF
,FILE361=00000361.TIF
,FILE362=00000362.TIF
,FILE363=00000363.TIF
,FILE364=00000364.TIF
,FILE365=00000365.TIF
,FILE366=00000366.TIF
,FILE367=00000367.TIF
,FILE368=00000368.TIF
,FILE369=00000369.TIF

FILE370=00000370.TIF
,FILE371=00000371.TIF
,FILE372=00000372.TIF
,FILE373=00000373.TIF
,FILE374=00000374.TIF
,FILE375=00000375.TIF
,FILE376=00000376.TIF
,FILE377=00000377.TIF
,FILE378=00000378.TIF
,FILE379=00000379.TIF
,FILE380=00000380.TIF
,FILE381=00000381.TIF
,FILE382=00000382.TIF
,FILE383=00000383.TIF
,FILE384=00000384.TIF
,FILE385=00000385.TIF
,FILE386=00000386.TIF
,FILE387=00000387.TIF

FILE388=00000388.TIF
,FILE389=00000389.TIF
,FILE390=00000390.TIF
,FILE391=00000391.TIF
,FILE392=00000392.TIF
,FILE393=00000393.TIF
,FILE394=00000394.TIF
,FILE395=00000395.TIF
,FILE396=00000396.TIF
,FILE397=00000397.TIF
,FILE398=00000398.TIF
,FILE399=00000399.TIF
,FILE400=00000400.TIF
,FILE401=00000401.TIF
,FILE402=00000402.TIF
,FILE403=00000403.TIF
,FILE404=00000404.TIF
,FILE405=00000405.TIF

FILE406=00000406.TIF
,FILE407=00000407.TIF
,FILE408=00000408.TIF
,FILE409=00000409.TIF
,FILE410=00000410.TIF
,FILE411=00000411.TIF
,FILE412=00000412.TIF
,FILE413=00000413.TIF
,FILE414=00000414.TIF
,FILE415=00000415.TIF
,FILE416=00000416.TIF
,FILE417=00000417.TIF
,FILE418=00000418.TIF
,FILE419=00000419.TIF
,FILE420=00000420.TIF
,FILE421=00000421.TIF
,FILE422=00000422.TIF
,FILE423=00000423.TIF

FILE424=00000424.TIF
,FILE425=00000425.TIF
,FILE426=00000426.TIF
,FILE427=00000427.TIF
,FILE428=00000428.TIF
,FILE429=00000429.TIF
,FILE430=00000430.TIF
,FILE431=00000431.TIF
,FILE432=00000432.TIF
,FILE433=00000433.TIF
,FILE434=00000434.TIF
,FILE435=00000435.TIF
,FILE436=00000436.TIF
,FILE437=00000437.TIF
,FILE438=00000438.TIF
,FILE439=00000439.TIF
,FILE440=00000440.TIF
,FILE441=00000441.TIF

FILE442=00000442.TIF
,FILE443=00000443.TIF
,FILE444=00000444.TIF
,FILE445=00000445.TIF
,FILE446=00000446.TIF
,FILE447=00000447.TIF
,FILE448=00000448.TIF
,FILE449=00000449.TIF
,FILE450=00000450.TIF
,FILE451=00000451.TIF
,FILE452=00000452.TIF
,FILE453=00000453.TIF
,FILE454=00000454.TIF
,FILE455=00000455.TIF
,FILE456=00000456.TIF
,FILE457=00000457.TIF
,FILE458=00000458.TIF
,FILE459=00000459.TIF

FILE460=00000460.TIF
,FILE461=00000461.TIF
,FILE462=00000462.TIF
,FILE463=00000463.TIF
,FILE464=00000464.TIF
,FILE465=00000465.TIF
,FILE466=00000466.TIF
,FILE467=00000467.TIF
,FILE468=00000468.TIF
,FILE469=00000469.TIF
,FILE470=00000470.TIF
,FILE471=00000471.TIF
,FILE472=00000472.TIF
,FILE473=00000473.TIF
,FILE474=00000474.TIF
,FILE475=00000475.TIF
,FILE476=00000476.TIF
,FILE477=00000477.TIF

FILE478=00000478.TIF
,FILE479=00000479.TIF
,FILE480=00000480.TIF
,FILE481=00000481.TIF
,FILE482=00000482.TIF
,FILE483=00000483.TIF
,FILE484=00000484.TIF
,FILE485=00000485.TIF
,FILE486=00000486.TIF
,FILE487=00000487.TIF
,FILE488=00000488.TIF
,FILE489=00000489.TIF
,FILE490=00000490.TIF
,FILE491=00000491.TIF
,FILE492=00000492.TIF
,FILE493=00000493.TIF
,FILE494=00000494.TIF
,FILE495=00000495.TIF

FILE496=00000496.TIF
,FILE497=00000497.TIF
,FILE498=00000498.TIF
,FILE499=00000499.TIF
,FILE500=00000500.TIF
,FILE501=00000501.TIF
,FILE502=00000502.TIF
,FILE503=00000503.TIF
,FILE504=00000504.TIF
,FILE505=00000505.TIF
,FILE506=00000506.TIF
,FILE507=00000507.TIF
,FILE508=00000508.TIF
,FILE509=00000509.TIF
,FILE510=00000510.TIF
,FILE511=00000511.TIF
,FILE512=00000512.TIF
,FILE513=00000513.TIF

FILE514=00000514.TIF
,FILE515=00000515.TIF
,FILE516=00000516.TIF
,FILE517=00000517.TIF
,FILE518=00000518.TIF
,FILE519=00000519.TIF
,FILE520=00000520.TIF
,FILE521=00000521.TIF
,FILE522=00000522.TIF
,FILE523=00000523.TIF
,FILE524=00000524.TIF
,FILE525=00000525.TIF
,FILE526=00000526.TIF
,FILE527=00000527.TIF
,FILE528=00000528.TIF
,FILE529=00000529.TIF
,FILE530=00000530.TIF
,FILE531=00000531.TIF

FILE532=00000532.TIF
,FILE533=00000533.TIF
,FILE534=00000534.TIF
,FILE535=00000535.TIF
,FILE536=00000536.TIF
,FILE537=00000537.TIF
,FILE538=00000538.TIF
,FILE539=00000539.TIF
,FILE540=00000540.TIF
,FILE541=00000541.TIF
,FILE542=00000542.TIF
,FILE543=00000543.TIF
,FILE544=00000544.TIF
,FILE545=00000545.TIF
,FILE546=00000546.TIF
,FILE547=00000547.TIF
,FILE548=00000548.TIF
,FILE549=00000549.TIF

FILE550=00000550.TIF
,FILE551=00000551.TIF
,FILE552=00000552.TIF
,FILE553=00000553.TIF
,FILE554=00000554.TIF
,FILE555=00000555.TIF
,FILE556=00000556.TIF
,FILE557=00000557.TIF
,FILE558=00000558.TIF
,FILE559=00000559.TIF
,FILE560=00000560.TIF
,FILE561=00000561.TIF
,FILE562=00000562.TIF
,FILE563=00000563.TIF
,FILE564=00000564.TIF
,FILE565=00000565.TIF
,FILE566=00000566.TIF
,FILE567=00000567.TIF

FILE568=00000568.TIF
,FILE569=00000569.TIF
,FILE570=00000570.TIF
,FILE571=00000571.TIF
,FILE572=00000572.TIF
,FILE573=00000573.TIF
,FILE574=00000574.TIF
,FILE575=00000575.TIF
,FILE576=00000576.TIF
,FILE577=00000577.TIF
,FILE578=00000578.TIF
,FILE579=00000579.TIF
,FILE580=00000580.TIF
,FILE581=00000581.TIF
,FILE582=00000582.TIF
,FILE583=00000583.TIF
,FILE584=00000584.TIF
,FILE585=00000585.TIF

FILE586=00000586.TIF
,FILE587=00000587.TIF
,FILE588=00000588.TIF
,FILE589=00000589.TIF
,FILE590=00000590.TIF
,FILE591=00000591.TIF
,FILE592=00000592.TIF
,FILE593=00000593.TIF
,FILE594=00000594.TIF
,FILE595=00000595.TIF
,FILE596=00000596.TIF
,FILE597=00000597.TIF
,FILE598=00000598.TIF
,FILE599=00000599.TIF
,FILE600=00000600.TIF
,FILE601=00000601.TIF
,FILE602=00000602.TIF
,FILE603=00000603.TIF

FILE604=00000604.TIF
,FILE605=00000605.TIF
,FILE606=00000606.TIF
,FILE607=00000607.TIF
,FILE608=00000608.TIF
,FILE609=00000609.TIF
,FILE610=00000610.TIF
,FILE611=00000611.TIF
,FILE612=00000612.TIF
,FILE613=00000613.TIF
,